

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

EKİM / 2023

78

78. Sayı - Ekim 2023
Number 78 - October 2023

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
SAYI 78, Ekim 2023 / NUMBER 78, October 2023

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 78
EKİM / OCTOBER 2023

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. ERAY ACAR
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan GÜREŞÇİ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. ERAY ACAR
Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Şakir TURAN

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

Alan Editörleri / Field Editors

- Ahmet AĞCA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Anısı Sev ATEŞ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ayhan KAHRAMAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ayдын KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Berna Hızarcı BEŞER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Cantürk CANER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ceren KARAVELİOĞLU (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eray ACAR (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ercan TAŞKIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eren Evin KILIÇKAYA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ersen ERSOY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra S. DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fatma ŞENYÜZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Feyzullah ÜNAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fikret ÖZBAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gülnur KEÇEK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Güray AKALİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Habibe Yelda ŞENER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Hüseyin ÖNDER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Işıl Y GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İbrahim ARIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İlhan KORKMAZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Levent MERÇİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Mahmut ZORTUK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Münire BAYSAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Nezire Derya ERGUN ÖZLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Özlem KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Selçuk YALÇIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Semra GÜLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ
Dr. Öğr. Üyesi Anısı SEV ATEŞ

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graftic Design & Typest

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR

Web Tasarım / Web Design

Mesut TİMURLENK

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan, EBSCOHOST, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve SOBİAD'a taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Ali ARI - Marmara Üniversitesi
Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies
Arzu AL - Marmara Üniversitesi
Assem Abdel FATTAH - Minia University
Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University
Cengiz TOMAR - Ahmet Yesevi Üniversitesi
Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Elmira ZULPIHAROVA - Ahmet Yesevi
Ersen ERSOY- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Fadil HOCA - International Vizyon University
Gulnar NADIROVA - Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
H. Mustafa PAKSOY - Gaziantep Üniversitesi
H. Nüvit OKTAY - Anadolu Üniversitesi
Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi
Halim DEMİRYÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Hasan Basri KARADENİZ- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Henrietta NAGY - Kodolanyi Janos University
Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
József KÁPOSZTA - Szent István University
Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Mehmet GÜNEŞ - Marmara Üniversitesi
Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Metin Kamil ERCAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Musa MUSAI - Universiteti i Tetovës
Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Nagy HENRIETTA - Szent István University
Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Okan YEŞİLOT- Marmara Üniversitesi
Onur ATEŞ – Macquarie University
Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Ömer Faruk GENÇKAYA - Marmara Üniversitesi
Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi
Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Ricardas BARTKEVICIUS - Vilnius Pedagogical University
Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
Selehattin KARABINAR - İstanbul Üniversitesi
Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Vahdettin ENGİN - Marmara Üniversitesi
Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Hindistan-Bangladeş Sınırında Güvenlik Sorunları ve Sınır Cinayetleri

Security Issues at the India-Bangladesh Border and Border Murders

Alaeddin YALÇINKAYA, Subah Mutahhara SAMİHA

1-19

Breaking the Traumatic Silence of Child Abuse in Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome*

Lucy Prebble'in *Şeker Sendromu*'nda Çocuk İstismarının Travmatik Sessizliğine Kulak Vermek

Büşra DAĞ, Samet GÜVEN

20-29

Orta Gelir Tuzağındaki Ülkelerde Finansal İstikrarın Ekonomik Büyüme Üzerindeki

Etkisi: Dinamik Panel Veri Analizi

Impact of Financial Stability on Economic Growth in Countries in Middle Income Trap:

Dynamic Panel Data Analysis

Ercan YAŞAR

30-46

Elektronik Vergi Uygulamalarının Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisine İlişkin Gelir Vergisi

Mükelleflerinin Algısının Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma

A Research to Measure the Perception of Income Tax Takers on the Effect of Electronic Tax

Applications on Tax Revenues

Muhammed Kemal BOSTAN, Arzu KIZILKAYA

47-65

AK Parti Döneminde Yaşanan Dış Politika Sarmalı: Sebepler, Araçlar ve Örnekler

The Spiral of Foreign Policy During the AK Party Era: Causes, Tools and Examples

Abdullah TURAN

66-101

Taşıt Kredileri Talep Tahmininin Yapay Sinir Ağları Kullanılarak Analiz Edilmesi

Analysis of Vehicle Loans Demand Forecast Using Artificial Neural Networks

Burçin TUTCU

102-110

Sürdürülebilir Liderliğin Dünü, Bugünü ve Geleceği: Web of Science’de Taranan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi
Past, Present and Future of Sustainable Leadership: A Bibliometric Analysis of the Studies Indexed in Web of Science
Canan BAYSAL, Fulya MISIRDALI YANGİL
111-134

Feldstein-Horioka Paradoksu Kapsamında Tasarruf-Yatırım İlişkisi: Kırılgan Beşli Ülkeleri Üzerine Panel ARDL Analizi
Saving-Investment Relationship in the Scope of Feldstein-Horioka Paradox: Panel ARDL Analysis on Fragile Five Countries
Nalan KANGAL
135-148

I. Petro Dönemi Rusya’ında Düzyazı, Şiir ve Tiyatro Eserleri Çevirisi
Translation of Prose, Poetry and Theatrical Works in Russia in the Age of Peter I
Leyla ŞENER
149-162

Diplomacy of the Turkish-Algerian Relations Between the Recent History and the Challenges of the Future
Yakın Tarih ve Geleceğin Meydan Okumaları Arasında Türkiye-Cezayir İlişkilerinin Diplomasisi
Hüsamettin İNAÇ, Aymene HADJI
163-172

Modern-Day Proxy Warfare: From Agency Theory Perspective
Günümüz Vekalet Savaşlarının Vekalet Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi
Levent ÖZDEMİR, Çağdaş Akif KAHRAMAN
173-187

Doğal Afetlerin Doğal Olmayan Sonuçları: Gazetelerin Deprem Haberciliği
Unnatural Consequences of Natural Disasters: Earthquake Journalism of Newspapers
Enes YALÇIN
188-210

Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi ve E-Yönetişim
Presidency Digital Transformation Office and E-Governance
Yusuf UYSAL, Samed KURBAN, Muhammed Zahid ÇIĞMAN
211-231

Kutadgu Bilig’de Devlet, Toplum ve Yönetim Anlayışı
The Idea of State, Society and Administration in Kutadgu Bilig
Abdullah YILMAZ, Hakan Gökhan GÜNDOĞDU, Talat KAYALAR
232-246

Yönetim Alanında Liderlik ve Motivasyon Üzerine Yapılmış Çalışmaların Bibliyometrik Analizi
Bibliometric Analysis of Studies on Leadership and Motivation in Management
Mukaddes GÜLER
247-268

Ukrayna Savaşı’nın Rusya-İran İlişkilerine Etkileri
The Effects of the Ukraine War on Russian-Iranian Relations
Ayşe ATAŞ
269-287

Türkiye’nin İlk Küresel ‘Yerel’ Markası Nestle, Osmanlı/Türk Olmayı Nasıl Bir Stratejiyle Başardı?
Nestle, Turkey's First Global 'Local' Brand: Which Strategy did it Implement to Become Ottoman/Turkish?
Şefik MEMİŞ
288-310

Ahmed Bin Hüseyin: Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı’nda Bir Taş Ustası
Ahmed Bin Hüseyin: A Stonemason in the Cemetery of Ahlat Seljuk Square
Eylem GÜZEL, Kurtuluş DEMİRKOL
311-325

Kefillikle İlgili Üç Kültepe Tableti
Three Kültepe Tablets Relating To Guarantee
Ömer KAHYA
326-338

Entelektüel Sermaye Etkinliğinin Firma Kârlılığı ve Firma Değerine Etkisi: Borsa İstanbul Bilgi ve İletişim Teknolojileri Firmalarında Bir Araştırma
The Effect of Intellectual Capital Efficiency on Firm Profitability and Firm Value: A Study on Borsa İstanbul Information and Communication Technology Companies
İsmail Fatih CEYHAN, Ferhat DEMİRCİ
339-350

**Hizmet Deneyiminin Müşteri Vatandaşlık Davranışına Etkisinde Hizmet Tatmininin
Aracılık Rolü: Starbucks Örneği**

The Mediating Role of Service Satisfaction in the Effect of Service Experience on Customer
Citizenship Behavior: The Case of Starbucks

**Pınar AYTEKİN, Gamze DURGUN, Özlem TAŞTEPE,
Fatma İrem KONYALIOĞLU**
351-370

Afet Yöneticisi Olarak Mülki İdare Amirleri: 6 Şubat 2023 Depremleri Örneği
Civil Administrative Chiefs as Disaster Managers: The Example of the Earthquakes of
February 6, 2023

Lütfullah ÜN
371-384

Weathering the Storm: Syrian Foreign Policy Under Bashar Al-Assad in Times Of Crises
Fırtınayı Atlamak: Kriz Zamanlarında Beşar Esad Yönetiminde Suriye Dış Politikası

Nuri SALIK
385-398

**Özel Yaşam ve Kamusal Alanın Sınırları: Drone Gazeteciliği, Özel Yaşama Müdahale
midir?**

The Limits of Private Life and Public Sphere: Is Drone Journalism an Intervention in Private
Life?

Kubilay ÇELİK
399-409

**The Impact of Selected Macroeconomic Variables on the BIST Banking Index: Example of
Türkiye in 2002-2023**

Seçili Makroekonomik Değişkenlerin BİST Bankacılık Endeksine Etkisi: 2002-2023 Türkiye
Örneği

Serkan VARSAK, Yüksel OKŞAK
410-421

**Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Yüzyılında Enerji Diplomasisine Yön Veren Bölgesel ve
Küresel Denklemler**

Regional and Global Equations Giving Energy Diplomacy in the Second Century of the Republic
of Türkiye

Pınar Buket KILINÇ PALA
422-430

**Politikayı Özgürleştirmek, Özgürlüğü Politikleştirmek: Badiou, Ranciere ve Laclau
Üzerinden Bir Okuma**

Liberating Politics, Politicizing Freedom: A Reading Through Badiou, Rancière and Laclau
Selman SAÇ
431-447

BIST 100 Endeksinin Uluslararası Hisse Senedi Endeksleri ile İlişkisi
The Relationship of BIST 100 Index with International Stock Indices

Ferit KARAHAN
448-458

**Examining the Mediating Role of Marketing Capabilities Between Intangible Firm Capital
and Market-Focused Learning**

Maddi Olmayan Firma Sermayesi ile Pazar Odaklı Öğrenme Arasında Pazarlama Yeteneklerinin
Aracılık Rolünün İncelenmesi
İçlem ER, Aydın KAYABAŞI
459-473

Perceived Self-Efficacy and Academician Burnout: A Research on Relations
Öz Yeterlilik Algıları ve Akademisyen Tükenmişliği: İlişkiler Üzerine Bir Araştırma

Dilşah KALAY
474-490

**Financial Performance of BIST-Cement Companies Analysis by TOPSIS and ELECTRE
Methods**

BİST-Çimento Şirketlerinin Finansal Performanslarının TOPSIS ve ELECTRE Yöntemleriyle
Analizi
Tunga BOZDOĞAN, Alper ODABAŞ, Ömer Orbay ÇETİN
491-510

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Hekimoğlu Ali Paşa: Paşalar Çağının Şeyhülvüzerası (Mehmet Yılmaz AKBULUT)
HekiMoglu Ali Pasha: Sheikhulvuzera of the Age of Pashas (By Mehmet Yılmaz AKBULUT)
Engin ÇETİN
511-521

HİNDİSTAN-BANGLADEŞ SINIRINDA GÜVENLİK SORUNLARI VE SINIR CİNAYETLERİ

Alaeddin YALÇINKAYA^{1*}
Subah Mutahhara SAMİHA²

Öz

Hindistan-Bangladeş sınırı, dünyanın en savunmasız ve en sorunlu sınırlarından biridir. Hindistan Sınır Güvenlik Gücü (BSF) her fırsatta sınırdaki Bangladeş vatandaşı sivillere işkence yapmakta, kaçırmakta veya ateş açarak öldürmektedirler. BSF görevlileri, zaman zaman yasadışı bir şekilde Bangladeş topraklarına geçerek sınır bölgesindeki köylerde evlere girip saldırılar düzenlemektedirler. Bu sorunlar, Bangladeş'in sınır güvenliği ve sınır bölgesi sakinleri için büyük bir tehdit olarak görülmektedir. Hemen her sınırdış komşu ülkelerde yasal veya yasa dışı geçiş konusunda sorunlar yaşanmasına karşın katliam derecesine varan uygulamalar pek bilinmemektedir. Hindistan resmi görevlilerinin programlı ve kararlı olan bu eylemleri, diğer ulusal ve uluslararası düzenlemeler yanında BM 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesine göre de insanlık dışı muamele olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada, Bangladeş ve Hindistan sınırında insan hakları açısından ciddi ihlal oluşturan güvenlik sorunları ele alınmaktadır. BSF görevlileri tarafından sınır bölgesinde yaşayan veya sınırdan geçen Bangladeş vatandaşlarının öldürülmesinin önde gelen nedenleri üzerinde durulmakta, bu sınır cinayetlerinin ikili ilişkilerde etkisi incelenmektedir. Yaşanan olayların aynı zamanda ağır insan hakları ihlali olduğu dikkate alınarak sorunun ikili görüşmelerle çözülmemesi durumunda uluslararasılaşma boyutuna işaret edilmektedir. Çalışma, iki ülke arasında, uluslararası hukukun açık hükümlerine aykırı uygulamaları incelemekte olduğundan vaka çalışması yöntemi uygulanmış, bu kapsamda içerik analizi de yapılmıştır. Araştırma çerçevesinde her ne kadar rakamlar zikredilmişse de araştırmanın nitel araştırma özelliği baskındır. Söz konusu hukuk ihlallerinin, Hindistan'ın her yönüyle baskın olduğu siyasal ilişkilerin gölgesinde kalması, makalenin temel konusunu teşkil etmektedir. Bu ihlallerin hukuki çerçevesini ortaya koymak, ikili görüşmelerle çözüm önerisini vurgulamak ve özellikle Türkçe literatürde önemli bir boşluğu doldurmak makalenin önde gelen amaçlarından biridir.

Anahtar Kelimeler: Hindistan-Bangladeş sınırı, sömürgecilik, sınır cinayetleri, insan hakları.

SECURITY ISSUES AT THE INDIA-BANGLADESH BORDER AND BORDER MURDERS

Abstract

The India-Bangladesh boundary is one of the most vulnerable and most problematic borders in the World. The Indian Border Security Force (BSF) tortures, abducts or opens fire on Bangladesh civilians residing around the border at every opportunity. From time to time, BSF officers enter the territory of Bangladesh illegally and break into house in villages in the border region and carry out attacks. These engagements are viewed as a major threat to Bangladesh border security and security and safety of residents in the border area. Although all neighboring countries have some sort of problems with legal or illegal crossings, practices up to the level of massacre have not been recorded. These systematic and predetermined activities of Indian officials are considered violation humane treatment according to the UN 1948 Universal Declaration of Human Rights as well as other national and international regulations. In this study, security problems that constitute serious violations of human rights on the Bangladesh-India border are discussed. The leading causes of the killing of Bangladeshi citizens living in or crossing the border are by BSF officers are emphasized, and the impact of these border killings on bilateral relations is examined. Considering that the events are also serious violations of human rights, the possibility for an international solution is proposed unless the problem is resolved through bilateral negotiations. As the study is concerned with the practices between the two countries that are in violations of clear provisions of international law, the analyses are carried out through case study method with a specific emphasis on content analysis. Thus, despite the use of figures, the inferences are based on qualitative research method. In this regard, that the violations of law are shadowed by political relations in which India has an upper hand in every aspect is the main subject of this study. This article aims at revealing the legal bases of these violations, emphasizing constructive solutions through bilateral negotiations and thereby filling an important gap especially in the Turkish literature.

Keywords: India-Bangladesh border, colonialism, border murders, human rights.

¹ Prof.Dr., Marmara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-5553-0314

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): alaeddinyalcinkaya@gmail.com

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Uluslararası Politik Ekonomi Programı, ORCID: 0000-0003-3263-0114

Başvuru Tarihi (Received): 06.02.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

1947’de Doğu Pakistan iken 1971’de Pakistan’dan ayrılmış olan Bangladeş ile Hindistan, Güney Asya’da İngiliz sömürgesi iken bağımsızlığını kazanmış iki komşu ülkedir. Gerek İngiliz sömürge yönetiminde gerekse sömürge öncesi İngiliz nüfuzunun bölgeye yerleştiği dönemde Hindistan ve Bangladeş ile birlikte Pakistan ve diğer komşu ülkelerinin bir kısmı Hindistan sınırları içinde idi. Bağımsızlık mücadelesini Müslümanlarla Hindular birlikte yürüterek başarmışlardır. Bununla beraber bağımsızlık aşamasında özellikle Müslüman halkların önemli bir kısmı Pakistan (Batı Pakistan) ve Bangladeş (Doğu Pakistan) halinde ayrı devletlerde toplanmış, dolayısıyla Hindistan’daki Müslüman nüfus oranı azaltılmıştır. Birçok sömürgecinin yaptığı gibi bağımsızlık aşamasında İngilizlerin yeni bağımsız birimler arasında çatışmaları sürekli kılarak sömürüyü devam ettirme stratejisi bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Bununla beraber asırlarca aynı devlet veya yönetim çatısı altındaki bölge halkları üzerinde farklı devletler oluşturulurken coğrafi, etnik ve ekonomik gibi yönleriyle doğal olamayan sınırlar, önemli ölçüde bu makalenin konusunu teşkil etmektedir.

Bangladeş’in doğusundan itibaren Hindistan ile ilişkilerinin genellikle iyi olduğu kabul edilmektedir. Yaklaşık çeyrek asır boyunca Pakistan’ın bir eyaleti olarak Doğu Pakistan iken Hindistan’ın da desteği ile bağımsızlığını kazanmasının bu ilişkilerde etkisi büyüktür. İki ülke 1.116 km nehir ve 2.979 km kara sınırı dâhil olmak üzere 4096 kilometrelik bir sınırı paylaşmaktadır. Bu uzunluk dünyanın en büyük beşinci sınırıdır (Shahriar, 2021, s. 257-260). Öte yandan Bangladeş’in Hindistan ile sınırdaş olan yönetim birimi sayısı 30 olup, Hindistan’ın Assam, Tripura, Mizoram, Meghalaya ve Batı Bengal eyaletleri de Bangladeş sınırındadır (DMP News, 2020).

Bangladeş’in batı ve kuzeyi bütünüyle, doğusunun ise önemli bir kısmı Hindistan ile çevrilidir. Güney doğusunda Burma ile sınırdaş olup güneyinde ise Bengal Körfezi, Hint Okyanusu bulunmaktadır. İki ülke arasındaki dostça ilişkilere rağmen, Hindistan ve Bangladeş arasında önemli sınır sorunları bulunmaktadır. Özellikle Hint-Bangal sınırında Bangladeş vatandaşlarının yaygın bir şekilde öldürülmesi, bu dostane ilişkinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Sorun, siyasi zeminlerde çözümsüz kalmakta, bu konudaki mutabakatlar uygulanmamakta, silahsız ve çaresiz Bangladeş vatandaşları çeşitli bahanelerle Hindistan sınır muhafızları tarafından sıklıkla öldürülmektedir.

Bangladeş-Hindistan sınır sorunu 1947’de³ ortaya çıksa da bu sorun Bangladeş’in 1971’de Pakistan’dan bağımsızlığını kazanmasından sonra daha belirgin hale gelmiştir. Bağımsızlıktan bu yana, sınır bölgelerinde BSF (Border Security Force: Hindistan Sınır Güvenlik Gücü) tarafından çok fazla Bangladeşli sivil ve BDR (BGB, Border Guard Bangladesh⁴ mensupları öldürülmüştür. 1997’den 2022’ye kadar BSF, Bangladeş topraklarına yaklaşık 200 kez silahlı saldırı gerçekleştirmiştir. Bangladeş-Hindistan sınır bölgesinde yaşayan Bangladeşlilerin hakları sürekli ihlal edilmektedir. 2022 yılı boyunca da sınırdaki gerginlikler devam etmiştir. Sınır bölgelerindeki korku, sığınak kazma, kırmızı alarmlar, bayrak toplantıları, rastgele silah atışları günlük sıradan olaylar haline gelmiştir. Tüm bu sınır sorunları, iki ülke arasındaki ikili ilişkilerin iniş çıkışlarını da etkilemektedir.

Bangladeş merkezli bir insan hakları örgütü olan Odhikar’a göre BSF, 1 Ocak 2000 ile Ekim 2012 arasında 1064 Bangladeşliyi öldürmüştür (Mustafa, 2020). Bangladeş’in bağımsızlığından günümüze bu sayı daha fazla olup önemli bir kısmı kayıtlara girmemiştir. Hem Bangladeş hem de Hindistan, sınırdaki cinayetleri sonlandırmak ve sınır muhafızları tarafından öldürücü silahların kullanımını

³ Bu tarihte Bangladeş “Doğu Pakistan” adıyla Pakistan’ın bir parçasıydı.

⁴ BDR: Bangladeş’in sınır güvenlik ordusu. 2009’da bu ordunun ismi BGB (Border Guard Bangladesh) olarak değiştirilmiştir

durdurmak için anlaşma yapmıştı. Bununla beraber 2023 başı itibariyle bu cinayetler durmamış, aksine artış göstermiştir.

Bu makalede, BSF'nin Hindistan-Bangladeş sınırında işlemeye devam ettiği cinayetler, bunların arkasındaki ana nedenler üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda sınırlardaki çatışmalar ele alınmaktadır. Cinayetler, saldırılar ve çatışmalar devam etmesine karşın sınır koruma konusundaki açmazlar ve düğümler üzerinde durulacak, bu sorunların iki ülke ilişkilerini nasıl etkilediği tahlil edilecektir. Kuruluşundan itibaren Hindistan, Bangladeş için öncelikli dost ülke kabul edilmesine rağmen BSF tarafından sınıra yakın Bangladeş vatandaşlarının öldürülmesinin önde gelen nedenleri açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bu hususlar kapsamında, Hindistan kurumları ve görevlilerinin tekrarlanan açık insan hakları ihlalleri yanında örnek olaylarda görüleceği gibi egemenlik haklarına tecavüz edilmesine karşılık Bangladeş yönetiminin niçin sessiz kaldığı veya gerekli tepkiyi göstermediği araştırmanın temel sorusudur. Bu ihlaller veya tecavüzlere karşılık Dakka yönetiminin jeopolitik konumundan kaynaklanan olumsuzluklara karşın neler yapabileceği, ikinci sorudur. Konunun ağır insan hakları ihlali boyutu dikkate alınarak ulusal ve uluslararası kuruluşların nasıl harekete geçebileceği/geçirilebileceği çalışmanın üçüncü sorusunu teşkil etmektedir.

Çalışmada sınır cinayetleri kapsamında, Hindistan ve Bangladeş hükümetlerinin yanı sıra hem ulusal hem de uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları (STK) açıklamaları, süreli yayınlar ve resmi istatistikleri de içeren kaynaklar kullanılmıştır. Bunun yanında konuyla ilgili akademik çalışmalar da değerlendirmeye alınmıştır. Belirtmek gerekir ki konuyla ilgili Türkçe literatürde hemen hiç çalışma bulunmamaktadır. Esasen bağımsızlık sonrası örneğin Keşmir sorunu konusunda Hindistan-Pakistan ilişkilerinde olduğu gibi burada ele alınan Bangladeş aleyhine sınır sorunları konusuna da ilgisizlik dikkat çekmiştir. Bu durum çalışmanın önemini ve özgün değerini artırmaktadır. Bu çalışmada hem nitel hem de nicel veriler kullanılmaktadır. Bu kapsamda Hint-Bengal sınır çizgisiyle ilgili farklı gerçekleri ve sorunları analiz etmek üzere analitik yöntem benimsenmiştir. Aynı zamanda çalışmada, Hint-Bengal sınır hattındaki mağdurlara dikkat çekmek için vaka çalışması yöntemi de uygulanmıştır.

Belirtilen hususlar karşısında makalenin temel hipotezi, Hindistan kurumları ve resmi görevlilerinin ihlallerine karşılık Dakka yönetiminin karşılık vermemesi, Bangladeş'in Hindistan'a ekonomik ve siyasi bağımlılığından kaynaklanmaktadır. İkinci hipotez, Dakka yönetiminin vatandaşlarının mağduriyetine gerekli ilgiyi göstermediğidir. Üçüncü olarak, Bangladeş yönetiminin yapılan haksızlıklara karşı koyacak gücü siyasi veya askeri gücü yoktur.

Önemli ölçüde sömürgecilik-yeni sömürgecilik ilişkileri kapsamında değerlendirilmesi gereken bu sorunun jeopolitik, bölgesel güvenlik ve liderlik boyutları da bulunmaktadır. Bu kapsamda Bangladeş'in kendisinden üstün olan Hindistan'a birçok sebepten dolayı karşı koyamaması konuyu Bağımlılık Teorisi açısından da ele almayı anlamlı kılmaktadır. Bununla beraber küreselleşen dünyada Karşılıklı Bağımlılık Yaklaşımı konusu da olabilir. Bu çerçevede Bangladeş yönetiminin, STK ve halkıyla kendini savunabileceği imkânları bulunmaktadır.

Makalenin ilk bölümünde Bangladeş-Hindistan sınırında yaşanan cinayetlerden örnekler, bu kapsamda istatistik bilgileri verilmektedir. İkinci bölümde örnek bir olay, Felani Hatun'un öldürülerek saatlerce ağaçta asılı bırakılması olayı vaka analizi çerçevesinde aktarılmaktadır. Üçüncü bölümde Bangladeşlilerin maruz kaldığı saldırılar konusunda Hindistan tarafının iddiaları ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde Hindistan Sınır Güvenlik Güçleri (BSF) ile Bangladeş Sınır Muhafızları (BGB) arasındaki çatışmalar özetlenmekte, Beşinci bölümde ise BGB'nin bu süreçteki rolü analiz

edilmektedir. Altıncı bölümde özetlenen ihlal ve cinayetlerin iki ülke ilişkilerine etkisi tahlil edilmektedir.

Çalışmada daha çok İngilizce makale ve kitaplar üzerinden literatür taraması yapılmıştır. Yaşanan olaylar kapsamında Bengal dilinde yayınlanan medya haberleri de analiz edilmiştir. Bunun yanında sınır anlaşmazlıkları ve bölgesel sorunlar kapsamında Türkçe literatür değerlendirmeye alınmıştır. Bengalce ve İngilizce literatürdeki zengin kaynakların değerlendirilmesinde bir kaynağın verileri veya bakış açısıyla sınırlı kalınmamıştır. Bu yüzden sonuç bölümünde olaylar, ilişkiler, tespitler, genel veriler ışığında belirtilen yöntemler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

1.Bangladeş Hindistan Sınır Cinayetleri

İngiltere sömürgesi durumundaki Hindistan 1947de bağımsızlığını kazanırken üç parçaya bölünmüştü: Batı Pakistan, Hindistan ve Doğu Pakistan. İngiliz yönetimi tarafından Hindistan ve Doğu Pakistan arasında keyfi olarak çizilen sınırın adı Radcliffe Hattıdır (Ahmed, 2015, s. 11). 1971’de o zamanki adıyla Doğu Pakistan’daki Bengal halkı, Batı Pakistan yöneticilerine isyan etmiştir. Sonuç olarak yeni bir ülke ortaya çıkmış ve Bangladeş adını almıştır. Hindistan ile Doğu Pakistan’ı ayıran bu Radcliffe Hattı, bağımsızlık sonrasında Bangladeş ve Hindistan sınırını oluşturmuştur. Sınır bölgesi nüfusu oldukça yoğun olup arazi de son derece verimlidir. Bundan dolayı sınır direklerine kadar topraklarda ziraat yapılmaktadır (Khuda, 2015, s. 111-118). Sınıra yakın mesafedeki yoğun tarımsal ve diğer faaliyetler sık sık saldırı ve cinayet sebebi olduğundan Bangladeş-Hindistan sınırı, dünyanın ‘öldürücü sınırı’ ve ‘en ölümcül’ sınırı olarak bilinmektedir (Percot, 2020, s.43-55). Bu kapsamda sınır bölgelerindeki ağır insan hakları ihlalleri Bangladeş-Hindistan hattında önemli bir sorun haline gelmiştir.

Bangladeş-Hindistan sınırındaki yıllardır süren gerginlik 2023 başı itibariyle de devam etmektedir. Ancak, aşağıda belirtilen sınır bölgeleri bu konuda daha hassastır:

- Panchagarh ilçe sınırı.
- Thakurgaon’un Baliadangi ve Haripur sınırı.
- Dinajpur’un Biral, Phulbari, Hili limanı ve Birampur sınırı.
- Joypurhat’ın Uchna sınırı.
- Satkhira’nın Kalakhiya, Debhata ve Kaliganj sınırı.
- Chuadanga’nın Damurhuda ve Jivannagar sınırı.
- Meherpur’un Gangni ve Mujibnagar sınırı.
- Lalmonirhat’ın Patgram sınırı.
- Chapainawabganj’in Shibganj, Gamestapur ve Vhelahat sınırı.
- Rajshahi bölgesinin Paba, Gaedagari ve Charchat sınırı.
- Kurigram ilçesinin Roumari, Bhurungamari, Rajibpur ve Nageshwari sınırları.
- Feni ilçesi Fulgazi sınırı.
- Padua of Sylhet, Zakiganj sınırı
- Beanibazar ve Jaintapur sınırı.
- Benapal, Sharsha, Yasher’in Jhikargachha sınırı.

- Mymensingh'in Haluaghat sınırı.
- Netrokona Badambari sınırı.
- Comilla'nın Chauddagram ve Burichang sınırı.

Hint-Bengal sınır hattı, tarafların mutabık kaldığı yasal olanlar yanında, birçok yasa dışı faaliyetlerde de kullanılmaktadır. Yasal faaliyetler, sınır ötesinde yer alan gümrük işlemlerinin yapıldığı farklı kara limanları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Buna karşın aynı sınırlar, uyuşturucu kaçakçılığı, insan kaçakçılığı, altın kaçakçılığı ve büyükbaş hayvan kaçakçılığı için de yaygın olarak kullanılmaktadır (Ahmed, 2015, s. 23). Ayrıca, her iki taraftan da daha iyi bir hayat arayışındaki yasadışı göçmenler, sık sık sınır çizgisini geçerek sorunlara sebep olmaktadır.

BSF mensuplarına, sınır kaçakçılığını ve Bangladeş'ten yasadışı göçü önlemek için uzun süredir tartışmalı bir uygulama olan "yerinde ateş etme (shoot-in-the-spot)" yetkisi verilmiştir. Bunun doğal sonucu olarak BSF görevlileri, hiçbir sebep olmadan birçok Bangladeş vatandaşını öldürebilmektedir. Uygulamaya bakıldığında Bangladeş vatandaşlarını sebep göstermeden vurmak ve öldürmek için bu görevlilere izin veya talimat verildiğine dair güçlü iddialar bulunmaktadır (Mustafa, 2020). Birçok kişinin zaman zaman akrabalarıyla iletişim kurmak veya pazardan alışveriş yapmak için sınırı geçmesi gerekebilmektedir. Bu tür geçişler sınır bölgelerinde 'Gereklilik Doktrini' kapsamında mütalaa edilmektedir. Buna göre askeri gereklilikler ile insani amaçlar arasında farkın gözetilmesi, can kaybının önlenmesi son derece önemlidir (Güneysu, 2012, s. 97). Bu bağlamda, Hindistan sınır muhafızlarının sadece resmi yetkisine dayanarak "yerinde ateş etme" uygulamaları, kesinlikle iki ülke arasındaki dostane ilişkilerle bağdaşmamaktadır. Esasen böyle bir yetkinin hukuki temeli de bulunmamaktadır.

Zaman zaman Bangladeşli çiftçiler Hint-Bengal sınırına yakın bölgelerde kendi tarlalarında çalışırken BSF görevlileri tarafından işkenceye maruz kalmakta, kaçırılmakta veya vurulmaktadır. BSF yetkilileri sadece çiftçileri değil, sınır hattı yakınında veya belirli mesafede görülen masum insanları da vurabilmekte, buna karşı bir işlem yapılmamakta, soruşturma konusu dahi olmamaktadır.

Hint-Bangal sınır bölgesinde, çoğu zaman sınırdaki huzursuzluğa yol açacak veya güvenliği tehdit edebilecek bir neden veya herhangi bir provokasyon olmaksızın BSF görevlileri, Bangladeş halkına ve Bangladeş Sınır Muhafızlarına (BGB) saldırmakta ve ateş açabilmektedir. Bağımsızlıktan hemen sonraki yılda, 1972'de iki Bangladeşli sınırdaki BSF tarafından öldürüldü. 1973 yılı, BSF tarafından hiçbir Bangladeşlinin öldürülmediğinin bilindiği tek yıl iken, 2006 yılı sınır bölgelerinde tespit edilen 106 kişi ile en yüksek öldürmenin yaşandığı yıl olmuştur. 1972'den 1981'e kadar Hindistan tarafında 103 Bangladeşlinin öldürüldüğü tespit edilmiştir. 1982 ile 1991 arasında 179 Bangladeşli sivil ve 4 BGB personelinin öldürüldüğü bilinmektedir. 1992'den 2001'e kadar, tespit edildiği kadarıyla 264 Bangladeşli sivil ve 10 BGB personeli sınır bölgelerinde öldürülmüştür. 2002'den 2011'e kadar ise BSF görevlileri, 666 sivil ve 2 BGB personelini katletmiştir. 2012'den 2016'ya kadar olan sürede, sınır bölgelerinde 178 Bangladeşlinin öldürülmesine şahit olunmuştur. 2022 itibariyle son on yılda Hindistan resmi görevlilerinin yaklaşık 1000 Bangladeşliyi öldürdüğü tespit edilmiştir (Hassan, 2019, s. 69-83).

Bir insan hakları örgütü olan Bangladeş Hukuk ve Tahkim Merkezi'ne (LASC) göre, 2013 yılında BSF üyeleri tarafından toplam 26 Bangladeşli öldürüldü. 2014'te ise 33 Bangladeşli katledildi 6 kişi yaralandı Ayrıca BSF 59 kişiyi yakaladı ve 6'sını hapsedi. 2015 yılında BSF 45 Bangladeş vatandaşı ve 52 kişiyi daha öldürdü (Bdnews24.Com, 2016).

Odhikar'a göre 2009'den 2021'ya kadar 523 Bangladeşli sivil öldürüldü, 696 sivil yaralandı, 1323 sivil Bangladeş topraklarından kaçırıldı ve 15 kız BSF ve Hintli siviller tarafından tecavüze uğradı. Aşağıdaki Tabloda BSF tarafından Bangladeşlilere yönelik 13 yıllık zulüm ayrıntılı olarak gösterilmektedir.

Tablo 1: 2009-2021 arasında Hindistan görevlilerinin Bangladeşlilere yönelik öldürme ve yaralama vakaları (Odhikar, 2021).

Statistics on Human Rights Violations: 2009 - 2021*															
Type of Human Rights Violation	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Total	
Human rights violations by Indian BSF	Killed	98	74	31	38	29	35	44	29	25	11	41	51	17	523
	Injured	77	72	62	100	79	68	60	36	39	24	40	27	12	696
	Total	175	146	93	138	108	103	104	65	64	35	81	78	29	1219

Diğer birçok insan hakları örgütüne göre bu rakamlar daha da yüksektir. BSF yetkililerine göre ise söz konusu öldürme ve yaralama olayları sadece aşırılık yanlılarına, uyuşturucu tüccarlarına ve silah kaçakçılara karşı gerçekleşmiştir. Bununla beraber hangi öldürme ve yaralama mağdurunun hangi aşırılık, uyuşturucu veya silah kaçakçılığıyla bağlantılı olduğuna dair bir açıklama yoktur. Çünkü konuyla ilgili herhangi bir araştırma veya soruşturma yapılmamıştır. Zaten bu açıklama da suçlu durumundaki, soruşturulması gereken BSF tarafından yapılmıştır.

New York merkezli İnsan Hakları İzleme Örgütü (HRW) raporuna göre de BSF personeli, rutin olarak kabul edilebilir herhangi bir suç delili olmamasına rağmen, Bangladeşlileri öldürmektedir. Raporla bu durum şöyle özetlenmektedir: “Biz İnsan Hakları İzleme Örgütü mensupları, sınır muhafızları tarafından insan hakları ihlalleri iddialarını belgelemek için Bangladeş ve Hindistan’da çalıştık. Başlangıçta hem Hindistan hem de Bangladeş sınır güçleri nezdinde araştırmalarda bulduk. Ancak neredeyse tüm ciddi işkence ve cinayetlerin Hindistan Sınır Güvenlik Güçleri (BSF) tarafından işlendiğini gördük” (Trigger Happy, 2010).

Mağdurların bazıları çocuk da olabilmektedir. Bir baba, oğullarının BSF memurları tarafından nasıl dövüldüğünü şöyle anlatmaktadır: “BSF personeli, çocukların etrafını sarmıştı ve hiçbir sebep göstermeden onları tüfek dipçikleriyle dövmeye, tekmelemeye, tokatlamaya başlamıştı. Dokuz asker vardı ve oğullarımı acımasızca dövdüler. Çocuklar yere düşerken bile BSF’liler acımasızca onların göğüslerini ve diğer hassas organlarını tekmelemeye devam etmişti” (Adams, 2011).

Bazı Hintli yetkililer silahsız sivillerin öldürüldüğünü açıkça kabul etmektedir. BSF başkanı Raman Srivastava, bu kişilerin genellikle geceleri Hindistan topraklarına yasadışı olarak girdiklerinden “masum olmadıklarını” ve bu nedenle meşru bir hedef olduklarını iddia ederek, insanların ölümü için üzülmemesi gerektiğini söylemektedir (Mustafa, 2020). Belirtmek gerekir ki böyle bir tespit, ancak bağımsız yargı organı tarafından yapılabilir. Sanık durumundaki kurum başkanının temelsiz ve delilsiz savunmasının hükmü yoktur.

Sonuç olarak Bangladeş’in bağımsızlığından itibaren 2023 itibariyle Hindistan görevlilerince sınırda Bangladeşli sivillerin öldürülmesi, kadınlara tecavüz olayları artarak devam etmektedir. Bu gerçek belirtilen ulusal ve uluslararası insan hakları kuruluşlarınca da tespit edilmiştir. Öldürülenlerin kaçakçılar, yasa dışı geçiş yapmak isteyenler olduğu konusunda açıklamalara karşın herhangi bir

soruşturma bilinmemektedir. Belirtmek gerekir ki sadece kaçakçı olmak veya yasa dışı geçiş teşebbüs etmek de insanların öldürülmesi için yeterli sebep olmayıp bu eylemler hukuki değildir. İlginç olan ise bu tür açıklamaların bir tahkikat komisyonu veya savcılık benzeri birim tarafından değil de sivilleri öldüren BSF mensupları tarafından yapılmış olmasıdır.

2.Vaka Analizi

Bangladeş-Hindistan sınırındaki cinayetler arasında, Kurigramlı bir genç kız olan Felani Hatun'un öldürülmesi, Bangladeş içinde ve dışında en yaygın bilinen olaylardandır. Yeni Delhi'de hizmetçi olarak çalışan 15 yaşındaki Felani, 7 Ocak 2011'de babasıyla birlikte Bangladeş'e dönüyordu. Hindistanlı kaçakçılara, kendisinin ve kızının karşıya geçmesine yardım etmeleri için 3000 Rs (70 \$) ödemişti. Felani, sınırı yasadışı bir şekilde geçerken kıyafetleri dikenli tellere dolandı. BSF ona ateş etti ve öldürdü. BSF görevlileri, cesedi 5 saat boyunca asılı tutmuştu. BSF, cinayetten 30 saat sonra Felani'nin cesedini BGB yetkililerine teslim etti (Prothomalo, 2011).

Resim 1: Felani'nin asılı cesedi (Prothomalo, 2022)

Felani'nin öldürülmesi Bangladeş ve Hindistan'da bazı çevrelerde derin öfkeye neden olmuş ve asılı cesedinin resimleri uluslararası medyada yaygın bir şekilde paylaşılmıştı. Ancak Felani'nin öldürülmesinin üzerinden 12 yıl geçmiş olmasına rağmen ailesi istenilen adaleti bulamamıştır. Suçlu BSF personel Amiya Ghosh, BSF'nin kendi soruşturma süreci sonunda suçsuz bulunmuştu. Felani dâhil, iddia edilen sınır cinayetleri sorumlularının hiçbiri yargılanmadı. Hindistan Ulusal İnsan Hakları Komisyonu, Felani Hatun'un ailesine tazminat ödenmesine karar verdi ancak bu Hindistan makamları tarafından kabul edilmedi. İlginçtir ki, Bangladeş hükümeti de vatandaşlarının öldürülmesini, böyle bir olayın gerektirdiği tarzda protesto etmemiş vatandaşının hakkını savunmak üzere vatandaşına zarar veren ülkeye karşı diplomatik himaye hakkını kullanmayı gündeme getirmemiştir (Abrar, 2020).

Benzer yüzlerce olayda olduğu gibi her ne kadar sınır ihlali söz konusu olsa da bunların yakalanıp teslim edilmesi mümkün iken tellere takılmış bir genç kız kasten öldürülmüş ve cesedi saatlerce tellerde asılı tutulma cesareti gösterilmiştir. Belirtmek gerekir ki bir devletin kendisine vatandaşlık bağı ile bağlı olan birisini haksızlığa uğradığı diğer ülkeye karşı savunması, aslında kendi onurunu muhafaza anlamına gelmektedir. Diğer ülke nezdinde suçlu olsa dahi, adil bir şekilde yargılanmasını

garanti etmesi, yargılama tamamlandıktan sonra gerekirse diplomatik himaye hakkını kullanması, bir devletin egemenlik hakları kapsamında kabul edilmektedir. Öte yandan vatandaşın da, sadece vatandaşlık bağına dayanarak devletinden bu görevi yerine getirmesini isteme hakkı vardır (Gündüz, 2019, s. 444).

Belirtmek gerekir ki, bu olay Hint-Bengal sınırında yaşanan cinayet, katliam ve benzeri ihlallerden sadece bir örnektir. Ancak gerçek cinayetler ve saldırılar çok daha yaygın, daha şiddetli ve daha çirkin örneklerden oluşmaktadır. BSF görevlileri sadece masum Bangladeşlileri öldürmekle kalmayıp, aynı zamanda suçsuz sivilleri gözaltına almakta, işkence yapmakta, ölümcül bir şekilde dövmekte, kadınlara tecavüz etmekte, kaçırmakta, boğmakta ve taşlamaktadır. Bu tür vakalar gündeme geldiğinde deliller, şahitler veya şikâyetçiler dikkate alınmamakta, herhangi bir sorgulama, soruşturma veya yargılama yapılmamakta, suçlular bir şekilde korunmaktadır. Asıl önemlisi ise Bangladeş yetkilileri de gerektiği şekilde vatandaşlarının haklarını aramamakta, diplomatik himaye hakkını gündeme getirmemektedir.

Söz konusu olayda, tel örgülerden sınırı geçerken Felani Hatun'un öldürülmesi olayı, bir sınır görevlisinin tellere takılan kız çocuğunu tutuklayarak gerekli işlemleri yapmak yerine yetkisini aşarak ateş açmasından ibaret değildir. Cesedin saatlerce asılı kalarak fotoğrafın paylaşılması iki ülkede de tepkilere yol açınca ateş açan görevli idari ve yargısal soruşturmaya tabi tutulmamış, sadece kendi birimi tarafından soruşturularak suçsuz olduğu açıklaması yapılmıştır. Maktule ile birlikte sınırı geçmekte olan ve hayatta kalan babasının savunmasına başvurulmamıştır. Yaşama hakkı, adil yargılama, mağdura tazminat gibi hususlar Hindistan'ın da taraf olduğu birçok mutabakatlarda yer almaktadır. Hindistan Ulusal İnsan Hakları Komisyonu'nun bu olayla ilgili tazminat kararı dahi uygulanmamıştır. Makalemizin temel sorunsalı çerçevesinde Bangladeş yönetiminin vatandaşına yapılan haksızlığın soruşturulması, tazmin edilmesi ve bu kapsamda diplomatik himaye hakkını kullanma konusunda bir girişimde bulunmadığı önemli bir tespittir.

3.Bangladeşlilere Yönelik Sınır Cinayetlerinin İddia Edilen Nedenleri

Hindistan hükümeti yetkilileri, sınır üzerinden yapılan sığır kaçaklığını Bangladeşlilere yapılan cinayetlerin ana nedeni olarak göstermektedir. Hâlbuki bunlar sınıra yakın yerlerden gelmemektedir. Söz konusu büyük baş hayvanlar Hindistan'ın Bangladeş sınırına uzak ilçeler, eyaletler ve polis karakolları kontrolündeki alanlardan gelmektedir. Eyalet hükümetlerinin, sığırların sınırdan Bangladeş'e kaçırılmasını önlemek için sınır gerisindeki bölgelerde gerekli tedbirleri alması mümkündür, ancak bunlar yapılmamaktadır. Bu iddialar konusunda gerekli düzenlemeler ve işlemler yapıldığı takdirde iddia edilen sığır kaçaklığı olmayacak veya azalacaktır. Bununla beraber sığır kaçaklığı yaptıkları iddia edilenlerin herhangi bir yargılama olmadan öldürülmesinin hukuki olduğunu kabul etmek de mümkün değildir.

Öte yandan Bangladeş sınırına kadar sorunsuzca işleyen sığır kaçaklığı kapsamındaki faaliyetlerden önemli ölçüde BSF sorumludur. Çünkü BSF görevlileri kaçakçılardan rüşvet aldığından bu yasadışı faaliyeti bir anlamda kendi kontrollerinde teşvik etmektedir. Bununla beraber inek konusundaki Hindu inancı hassasiyetini veya Müslüman düşmanlığını dikkate alarak öldürme, cinayet ve tecavüzlerle bir bakıma yönetim ve kamuoyu nezdinde görevlerini yapmış izlenimi vermeye çalışmaktadırlar (Rahman, 2022).

Hindistan İnsan Hakları Örgütü sekreteri Kiriti Roy'a göre, Bangladeş sınırındaki cinayetlerin ana nedeni BSF bünyesindeki rüşvet sistemidir. Onlar aslında kendi kazançları çerçevesinde kaçakçılığa yardım etmektedirler. Ancak istenen rüşveti vermeyen insanları öldürmektedirler. Bazen rüşvet verse de keyfi olarak insanları vurmaktadırlar. Bu gibi durumlarda Hindu üstünlüğünü kanıtlama veya bir

şekilde kurum içi veya kamuoyu nezdinde itibar kazanma hedefleri söz konusu olabilmektedir. Roy durumu şöyle özetlemektedir: “Hindistan bir Hindu devleti haline geldi. Sınır bölgesindeki Müslümanların çeşitli bahanelerle öldürülmesi sürdürülmektedir. Bu süreçte kendi sınır bölgesindeki Müslümanları da bir şekilde Bangladeş’e iterek göndermektedirler (Islam, 2018).

Bangladeş vatandaşlarının sınırda öldürülmesinin başka bir nedeni, BSF’nin aşırı güç kullanma yetkisine sahip olmasıdır. İki ülkenin sınır bölgelerinin nüfusu yoğunluğu yukarıda belirtildiği gibi oldukça yüksektir. Bu durum esasen İngiliz sömürgesi sonrası oluşturulan sınırların doğal olmadığını, istikrarsızlık ve çatışmayı sürekli kılma hedefinin söz konusu olduğunu göstermektedir. Pek çok durumda, kaçakçılık şüphesiyle birçok Müslüman yakalanır, işkence edilir ve suçu ispatlanmaksızın öldürülür. Hintli yetkililere göre BSF görevini yerine getirdiğini göstermek konusunda kendini savunmak için masum insanları da öldürmektedir. Zaten birçok olayın şahitleri, BSF görevlilerinin onları tutuklamaya veya uyarmaya çalışmadan ateş ettiğini söylemektedirler (Abrar, 2020).

Hindistan’ın taraf olduğu birçok uluslararası hukuk düzenlemesi ve emredici hukuk kuralları, insanları yargılamadan öldürmenin hiçbir şekilde kabul edilemez olduğunu, aksi takdirde ciddi bir uluslararası hukuk ihlali anlamına geldiğini düzenlemektedir (Mustafa, 2020). Nitekim uluslararası hukukta güçlü bir teamül belgesi haline gelmiş olan BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin 9, 10 ve 11. maddeleri kimsenin keyfi olarak tutuklanıp cezalandırılmayacağını, bağımsız mahkeme kararı olmadan suçsuzluk karinesinin esas olduğunu, suç isnadı durumunda savunma dâhil adil şekilde yargılanmadan cezalandırılmayacağı hükümlerini düzenlemektedir (Aslan, 2019, s. 340). Bunun yanında sadece Müslüman ve Bangladeş vatandaşı olduğu için insanları öldürmek, kalıcı izler bırakan işkenceye maruz bırakmak kapsamındaki eylemler uluslararası hukukta jus cogens (emredici hukuk kuralları) haline gelmiş olan 1948 Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmenin 2/a-b maddelerine göre soykırım kapsamına girmektedir. Yine aynı sözleşmenin 3. maddesi kapsamında Hindistan ve Bangladeş hükümetlerinin bu suçları işleyenleri, bu suça ortak olanları, teşvik edenleri, destek verenleri, öncelikle kendi mahkemelerinde yargılamaları gerekmektedir. Suçların önemli ölçüde Hindistan’da işlendiği dikkate alındığında, Hindistan hükümeti bu suçu işleyenleri yargılamadığı takdirde Sözleşmenin 9. maddesine göre Bangladeş yönetiminin tek başına Uluslararası Adalet Divanı’na dava açma hakkı da bulunmaktadır. (Gündüz, 2019, s. 403-404).

Sınır cinayetlerinin bir diğer önemli nedeni de Bangladeş hükümetlerinin Hindistan’a karşı etkisiz dış politikasıdır. Bangladeş yönetiminin Hindistan’ın her türlü hukuka karşı eylemlerini görmezlikten gelme, sessiz kalma politikası son yıllarda bir anlamda gelenek haline gelmiştir. Hükümet konuyla ilgili girişimlerde bulunmamasına karşın Bangladeş kamuoyunun Hindistan hakkında olumsuz algısı giderek yükselmektedir. Kendi hükümetinin sınırdaki sivil ölümlerine gerekli tepkiyi göstermemesi, cinayetlerin önlenmesi yolunda gerekli girişimlerde bulunmaması, mağduriyetlerin giderilmemesi kamuoyunu rahatsız etmektedir. Öte yandan hükümetin bu tutumundan dolayı birçok Bangladeş vatandaşı BSF tarafından işkence gördüğünü dahi korkudan söyleyememektedir.

Zaman zaman BGB ve BSF üst düzey toplantılar düzenleyerek sınırda öldürücü olmayan silahların kullanılmasına karar vermişlerdir. Bunun yanında her iki taraftan da politikacılar sınır cinayetlerini sifıra indirme konusunda iyi niyetlerini dile getirmişlerdir. Hindistan yöneticileri, iki ülke arasındaki siyasi görüşmelerde sınır cinayetlerini sifıra indirme sözünü de vermişlerdir. Ancak bu sözlerin yerine getirildiğini söylemek mümkün değildir (Poros, 2020).

Bangladeş yönetiminin sınırda silahsız vatandaşlarının yasadışı öldürülmesine ilişkin tepkisi, Yeni Delhi’de çok az ilgi görmüştür. BSF görevlileri, diğer güvenlik güçleri ile birlikte, Hindistan hükümetinin açık onayı olmaksızın ceza yargılamaları dışında tutulmuştur. Felani Hatun örneğinde

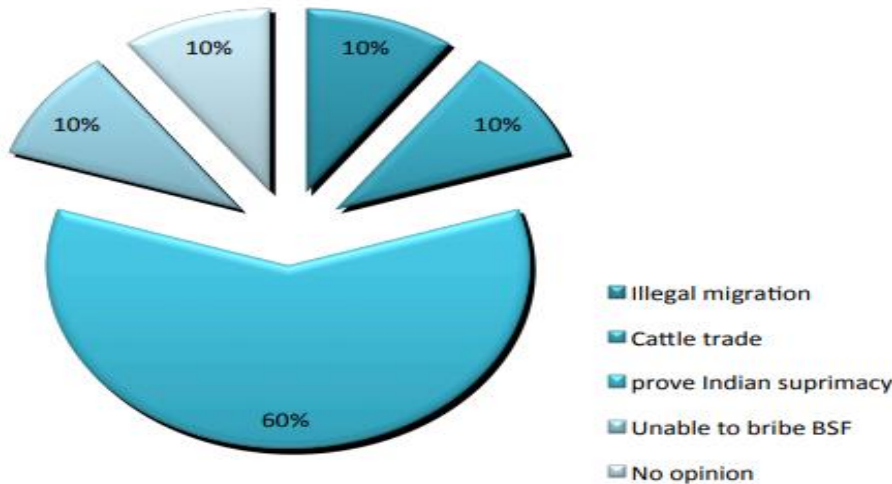
olduğu gibi uluslararası medya gündemine gelenler dâhil Bangladeş sınırındaki cinayet, işkence ve tecavüz suçuyla yargılanan, ceza alan Hindistanlı görevli bilinmemektedir. BSF üyelerinin bu tür hesap verebilirliklerinin olmaması, sınır cinayetlerini artırmaktadır. Mesela ABD kuvvetlerinin Meksika sınırında tek bir cinayeti manşetlere taşınmıştır. Buna karşın Hint güçleri tarafından çok sayıda köylünün öldürülmesi neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir (Adams, 2011).

Sınır cinayetlerinin diğer bir nedeni ise Hindistan'ın Bangladeş üzerindeki baskısını etkin kılma stratejisidir. Birçok araştırmacıya göre, Hindistan'ın Bangladeş üzerindeki üstünlüğünü kanıtlamak ve sürdürmek için sınır şiddeti uygulanmaktadır. Bu strateji sayesinde Bangladeş yönetiminin iç ve dış politik manevra alanını daraltarak Hindistan stratejilerine zarar verecek muhtemel gelişmeleri önlemeyi amaçlamaktadır. Bu durum Bağımlılık Teorisi çerçevesinde de Bangladeş'in Hindistan'a bağımlılığını sürekli kılma şeklinde açıklanabilir.

Bağımsızlık aşamasında 1947'de Hindistan'ın bölünmesinden bu yana Yeni Delhi, Güney Asya'daki en büyük bölgesel güç olarak ortaya çıkmıştır. Bu gücü takviye ederek sürdürmek için komşularına karşı "büyük ağabey" rolünü oynamaktadır. Jeostratejik bir oyuncu olarak Hindistan, her zaman kendi ulusal sınırlarının ötesindeki komşularına baskı yapmaya, onları yönlendirmeye ve etkilemeye çalışmaktadır. Nitekim Keşmir konusunda temel uluslararası hukuk ilkelerini hiçe sayarak Pakistan'a baskı yapmakta, Afganistan konusuna da her fırsatta müdahil olmaktadır. Çin ile sınır sorunlarında ABD ile birlikte hareket etmesi, stratejik bir avantaj sağlamaktadır.

Pakistan'dan bağımsızlığında yardım ettiği Bangladeş'in önemli coğrafi konumu nedeniyle Hindistan, bu komşusunu her zaman etkisi altında tutmaya çalışmaktadır. Bangladeş hükümeti, halkı ve uluslararası insan hakları örgütleri tarafından artan eleştirilere rağmen sınır cinayetleri devam etmektedir (Abedin, 2021). Konuyla ilgili yapılan bir araştırma, cinayetlerin yüzde 60'ının sadece Hindistan'ın üstünlüğünü göstermek için işlendiğini ortaya koymuştur (Ahmed, 2015). Bu araştırmaya göre Bangladeşlileri hedef alan sınır cinayetlerinin nedenleri aşağıdaki şekilde tasnif edilmektedir:

Tablo 2: Bangladeşlilere yönelik sınır cinayetlerinin nedenleri (Ahmed, 2015)

Öte yandan Bangladeş-Hindistan arasında yaklaşık 6,5 km uzunluğundaki Dei Khata, Mahurir Char, Lathitila bölgelerinde sınır çizgisi henüz kesin olarak tespit edilmemiştir. Buradaki köylerin ve sakinlerinin kesin olarak hangi ülke vatandaşı olduğu bilinmemektedir. Dolayısıyla bu köylerde

yaşayanların güvenliğinin sağlanmasında birçok zorluklar söz konusu olup sakinleri yıllardır gergin haldedir.

Bir kısmına temas edilen sınır kapsamındaki bu sorunları çözmek için 1974 yılında Mujib-İndira anlaşması imzalanmıştır. Bangladeş Parlamentosu'nda anlaşma onaylandıktan sonra 14. madde gereği, Bangladeş bazı yerleşim bölgelerini hemen Hindistan'a bırakmıştı. Ama Hindistan anlaşmayı 2023 başı itibariyle henüz uygulamamıştır. Bu kapsamda Hindistan hala Bangladeş'in Dahagram-Angarpata yerleşim bölgesini devretmemiştir.

Burada ele alındığı üzere sınır cinayetlerinin temel nedeni yasadışı geçişler olduğu halde, bu süreçte istenen rüşvetin verilmemesi veya istenen rüşvet verildiği halde keyfi olarak öldürülme vakaları dikkat çekmektedir. Bu suçu işleyenlere yargı muafiyeti tanınması, cinayetlerin sürmesini bir anlamda teşvik etmektedir. Yasadışı geçişlerin en önemli sebeplerinden sığır kaçakçılığı da rüşvet sistemi içinde BSF kontrolünde gerçekleşmektedir. Bununla beraber BSF görevlilerinin belli aralıklarla sığır kaçakçıları öldürmesi, Hindularca kutsal olan sığır konusunda halkın hassasiyetlerini tatmin etme, görevini yerine getirmiş olma görüntüsü verme kaygısına dayanmaktadır. Cinayetlere göz yumulmasında, hatta teşvik edilmesinde Hindistan'ın diğer komşu ülkeler gibi Bangladeş yönetiminin de iç ve dış politikada hareket alanını daraltma stratejisi görülmektedir.

4.BSF ve BGB Arasındaki Sınır Çatışmaları

4.1.Padua Çatışması, 2001

BGB görevlileri ile BSF mensupları arasında 15-16 Nisan 2001'de ve 19 Nisan 2001'de Padua sınırında çatışmalar yaşanmıştı. Bütün bu çatışmalar, Bangladeş güvenlik birimi BGB'nin kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Bangladeş, BSF'nin 1971'den beri nüfus yoğun bir bölgesi olan Padua'da çeşitli yasadışı faaliyetler yürüttüğünü iddia etmekteydi. Nihayet, BSF o bölgede yasadışı yol inşa etmeye başlamıştı. Köyün sakinlerinin çoğu Hindu olmasına rağmen, bölge yasal olarak Bangladeş'e ait bir yerdir. Hint güçleri bölgeyi kendilerine ait görmekte ve talep etmektedir. Ancak uluslararası hukuka ve Hint-Bengal sınır anlaşmasına göre orada yol yapmak hukuki değildir. Bangladeş tarafından tekrarlanan uyarılara rağmen, yol inşası devam etmiş, nihayet Bangladeş, Padova'nın güvenliği için orduyu harekete geçirmiştir (Abedin, 2021).

Belirtilen son çatışmadan iki gün sonra, BSF Padua yakınlarında Bangladeş sınırına girdi ve BGB'nin Baraibari üssüne ağır silahlarla saldırdı. Bu saldırıda iki BGB üyesi öldürüldü. Bir süre sonra BGB karşı saldırıya geçince çatışma başladı. İki gün süren savaşta Bangladeş'ten iki BGB ve Hindistan'dan 17 BSF üyesi öldürüldü. Çatışmalara varan uyuşmazlık daha sonra Delhi ve Dakka'nın arabuluculuğuyla çözüldü ve savaş sona erdi (Kantho, 2016).

4.2.Akhaura Çatışması, 2005

16 Nisan 2005'te, Bangladeş'in Akhaura şehrinin Hindistan sınırındaki Hirapur köyünde 2022/3S sınır direği yakınında iki ülke arasında bir çatışma patlak vermişti. 20-25 silahlı BSF üyesi ve 60-65 Hindistan uyruklu, Bangladeş sınırına 300 metre kadar mesafedeki Hirapur köyüne girmişti. BSF görevlileri ve Hindistan vatandaşları, Hirapur köyünde yağmalamaya başlamıştı. Evlere girerek uyuyan kadınlara tecavüz etmeye yeltendiler. Köylüler direnince BSF görevlileri ateş açtı. Köylüler daha sonra BGB üyeleri ile işbirliği yaparak BSF görevlilerine karşı çatıştı. Bu çatışma yaklaşık 5 saat kadar sürmüştü. Çatışma sonunda, BSF Komutan Yardımcısı Shri Jeevan Kumar vurularak öldürüldü. (Bonni, 2021).

Sınır güvenlik görevlileri arasında spontane gelişmelerle çatışmalar birçok ülkede yaşanabilmektedir. Hindistan-Bangladeş sınırındaki 2001 ve 2005'de yaşananların yönetimin kontrolünde olduğu

görülmektedir. Her iki olayda da sınırı ihlal eden, saldıran, diğer ülkedeki sivillerin evlerine girerek kadınlara tecavüze teşebbüs eden taraf ekonomik, siyasi ve askeri bakımdan güçlü olan Hindistan görevlileri veya bunlara eşlik edenlerdir. Her iki çatışmada da Bangladeş güçlerinin kazanmış olmasının yanında haksızlığa karşı savunma durumunda kalmanın da avantajı vardır. Bu gerçek, Bangladeş görevlilerinin tepkisiz kaldığı diğer ihlal, cinayet ve saldırılarda da savunma ve koruma görevlerini başarıyla yürütebileceklerini göstermektedir.

5. Bangladeşli Sınır Muhafızlarının Rolü

Bangladeş'in BGB birimi üyeleri 2001 ve 2005'teki çatışmalarda büyük cesaret gösterdiler. Ama zaman zaman onların sınır görevlerindeki faaliyetleri bazı sorunlara sebep olmaktadır. Genellikle asıl suçluyu ve suçu görmezden gelmektedirler. Bazı gerekli önlemler alsalar da BSF üzerinde çok fazla etkili olamıyorlar. İhtiyaç halinde Bangladeş hükümeti tarafından yeterli eleman ve kaynak desteğini genellikle bulamıyorlar.

Birçok vukuatta olduğu gibi BGB görevlileri herhangi bir Bangladeş vatandaşı vurularak öldürüldüğünde BSF yetkilileri ile sadece bir bayrak toplantısı yapıyor ve bunun dışında mağdur Bangladeş vatandaşlarına yardım etmiyorlar. Onların da zaman zaman kaçakçılıktan rüşvet aldıklarına ve yasa dışı faaliyette bulunanlara yardım ettiğine dair güçlü iddialar bulunmaktadır. Bu gibi iddialar BGB içinde de usulsüzlük ve yolsuzlukların bulunduğunu göstermektedir ki bu durum Bangladeş yönetiminin yeterli ve gerekli tedbirleri almasını engellemektedir (Ahmed, 2015, s. 37).

Görüldüğü gibi saldırı ve ihlaller karşısında Bangladeş görevlileri durumundaki BGB mensuplarının genellikle tepkisiz kalmaları, önemli ölçüde hükümetin bu konudaki politikasına dayanmaktadır. Çalışmamızın hipotezlerinden olan yönetimin gerekli ilgiyi göstermediği, BGB'nin gerekli ihtiyaçlarını karşılamaması şeklinde doğrulanmaktadır. Belirtmek gerekir ki kaçakçılıklar, ihlaller sürecinde BGB mensuplarının da rüşvet vb. çıkarlar sağladığından sorunun çözülmediğine dair tespitler de zikredilmiştir. Fakat kritik konumdaki görevlilerin rüşvet vb. bağlantıları hemen her ülkede görülebilmektedir. Buradaki sorun ise saldırı ve cinayetlerin de arkasında bulunan bu bağlantıların gerektiği şekilde üzerine gidilmeyerek ihlallerin sürmesine göz yumulmasıdır.

6. Sınır Cinayetlerinin Bangladeş-Hindistan İlişkilerine Etkisi

Hindistan, Bangladeş'i Pakistan'dan ayrı ve bağımsız bir devlet olarak tanıyan ikinci ülkedir. Aralık 1971'de Bangladeş'in bağımsızlığından hemen sonra iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Ortak tarihi miras, ortak dilsel ve kültürel bağlar ile ortak müzik, edebiyat ve sanat gibi iki ülkeyi yakınlaştıran hususlar oldukça fazladır. Hindistan eyaleti olan Batı Bengal'in ana dili Bengalce olup aslında coğrafi ve etnik olarak Bangladeş'in parçasıdır. Bağımsızlık sürecinde bu bölgenin Hindistan'a bırakılmasında İngiltere'nin çatıştır-yönet siyaseti ayrı bir konudur. Hindistan ve Bangladeş'in coğrafi konumları birbirini tamamlamakta, aralarında dostça işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Bangladeş ve Hindistan, SAARC, BIMSTEC, IORA ve Commonwealth gibi uluslararası örgütlerin ortak üyeleridir.

Bangladeş sınırları dikkate alındığında önemli ölçüde Hindistan tarafından kuşatıldığı görülmektedir. Bu durumda Hindistan'a göre oldukça küçük bu ülkenin güvenliği, büyük ölçüde kendisini kuşatan ülkenin etkisi altında kalmaktadır. Bu durum Bangladeş için büyük bir zayıflıktır. Bu tür çeşitli sınırlamalar için bağımsızlıktan bu yana, Bangladeş'in dış politikası bölge dışı baskılarla da formüle edilmiştir. Bangladeş-Hindistan ilişkileri Bangladeş'in dış politikasında önemli bir faktördür.

Öte yandan Bangladeş içinde 102 Hindistan anklavı bulunmaktaydı. Hindistan'da ise 71 Bangladeş anklavı yer almaktaydı.⁵ İngiliz yönetiminin belirlediği, tarihi, coğrafi ve etnik gerçeklerle bağdaşmayan bu sınırların çatışmaları sürekli kılma amacına yukarıda işaret edildi. İki komşu ülkede diğer ülkeye ait anklav ve esklavlar, genellikle sömürge döneminden kalma tuzaklar olarak başka ülkelerde de birçok sorunlara yol açmaktadır (Yalçınkaya ve Abidzhanov, 2020, s. 2655). Hindistan ve Bangladeş'teki diğer ülkeye ait egemenlik bölgeleri, 68 yıl boyunca ciddi sorunlara sebep olmuş, nihayet 31 Temmuz 2015 mutabakatıyla sorun çözülerek her iki ülke içindeki diğerine ait olanlar, çevrili olduğu ülkeye bırakılmıştır (The Commune, 2022). Bununla beraber bu bölgelerde ikamet edenlerle ilgili sorunlar kısmen devam etmektedir (Singh, 2020).

Yukarıda belirtildiği gibi 1971'de, Pakistan'a karşı bağımsızlık savaşında Hindistan yönetimi Bangladeş'e yardım etmiştir. Bu yüzden Bangladeş halkı Hindistan'ın bu desteğini ve yardımlarını hala saygıyla anmaktadır. Bangladeş-Hindistan ilişkileri, bağımsızlıktan sonra ülkenin iki büyük partisinden biri olan merkez sol Awami Lig hükümetleri dönemlerinde daha fazla dostane olmuştur. Bangladeş, Güney Asya'nın jeopolitik bağlamda Hindistan'ın güvenlik çıkarlarını dikkate alarak 1972'de uzun vadeli dostluk ve güvenlik anlaşması imzalamıştır. O zamandan beri Bangladeş her zaman bu dostluğu sürdürmeye çalışmıştır.

Gerek Bangladeş bağımsızlığında Hindistan'ın rolü, gerekse coğrafi kuşatılmışlık ile etnik ve ekonomik yapı iki ülke ilişkilerinin önemli ölçüde bağımlılık teorisi kapsamında açıklanabileceğini göstermektedir. Genel olarak sömürge sonrası ilişkileri açıklamada uygun bulunan bu teoriye göre Hindistan ile birlikte Pakistan ve Bangladeş'in de İngiltere'ye bağımlılığı devam etmektedir. Bunun tarihi miras boyutu yanında kültürel, ekonomik, hatta uluslararası örgütler dâhil siyasal temelleri de bulunmaktadır. Bangladeş'in Hindistan'a bağımlılığını ise bu teorinin bölge açısından bir uzantısı olarak kabul etmek gerekmektedir. Eski sömürgecilerin yeni bağımsız ülkeler üzerinde, "yeni sömürgecilik" olarak adlandırılan bu yaklaşım, ilişkileri önemli ölçüde politik ekonomi kapsamında ele almaktadır. Marksist literatürün etkisiyle ortaya çıkan bağımlılık teorisine göre merkez ve çevre ülkeleri arasındaki sömürü ilişkisi halen devam etmektedir. Çoğu eski sömürge durumundaki çevre ülkeleri, yeni sömürgecilik ilişkileri kapsamında sadece sömürülmekle kalmayıp gelişmeme boyunduruğundan da kurtulamamaktadırlar (Al ve Katıtaş, 2020). Bu bağımlılık ilişkisinin devam etmesinde eski sömürgecinin belirlediği sorunlu ve tartışmalı sınırların son derece önemli etkisi bulunmaktadır.

Bangladeş, bağımsızlık sonrası Hindistan'a kısmen politik ekonomi, önemli ölçüde de coğrafi özellikler ve etnik yapı sebebiyle jeopolitik boyutuyla karşı koyamaz, itiraz edemez, sesini yükseltmez anlamında "bağımlı" duruma gelmiştir. Bununla beraber Bangladeş'in aynı zamanda okyanusa kıyısı olması yanında nüfus, ekonomi ve jeopolitik özellikleriyle dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer alması Hindistan için karşı bağımlılığı gündeme getirmektedir. Küresel ilişkiler çerçevesinde gerek Bangladeş yönetiminin gerekse STK'ların Hindistan'ın uluslararası hukuk açısından da ağır suç kabul edilen uygulamalarına karşı kullanabileceği araçlar bulunmaktadır.

Burada da temas edildiği üzere, Bangladeş'in Hindistan'a karşı güvensizlik duygusu, esas olarak Hindistan'ın nüfuz kurma ve uygulama gücüyle bağlantılıdır. Bağımsızlık sonrası Awami Lig hükümetinin Hindistan merkezli dış politikası, Bangladeş'in uluslararası arenada da Hint-Sovyet eksenine kaymasına yol açmış ve bu durum uluslararası alanda yalnızlaşmasına yol açmıştır. Soğuk

⁵ Anklav, bir ülke içinde diğer ülke egemenliğindeki topraklar olup, bu alan diğer ülke açısından eksklav olarak kabul edilmektedir.

Savaş döneminde önemli ölçüde batı müttefikleri olan Pakistan'a karşın Bangladeş batıya uzak kalmış, dolayısıyla Hindistan ile yaşadığı sorunlar da uluslararası kamuoyu gündemine pek gelmemiştir.

Hindistan'ın bölgesel üstünlüğünün ve hegemonik hırslarının farkında olmasına rağmen, Bangladeş Milliyetçi Parti hükümeti dış politikada tarafsız kalmıştır. Ülkenin diğer büyük partisi olan sağ merkezli bu partinin dış politikasının temeli, "Sınırlarımızın dışında dostlarımız var, efendimiz yok" şeklindeydi (Halim, 2007, s. 21). Bu sloganın hedefi şüphesiz Hindistan'dır. Bangladeş hükümetinin bu denge politikasının temel nedenlerinden biri, Hindistan nüfuzuna karşın egemenlik haklarını muhafaza etmektir. Bilindiği gibi, zayıf devletler baskın bir güç karşısında asimetric ilişkilerden kaynaklanan sonuçları değiştirme yeteneğinden yoksundur. Bu nedenle Bangladeş, Hindistan'ın ezici bölgesel hâkimiyeti karşısında zayıf bir aktör olmasına rağmen Hindistan ile iyi ilişkileri sürdürerek denge politikası izlemeyi tercih etmiştir (Jahan, 2008, s. 38). Bangladeş Milliyetçi Parti iktidarı dönemlerinde, Bangladeş-Hindistan sınırında BSF tarafından daha fazla Bangladeşli sivillerin öldürüldüğü görülmüştür. Odhikar'a göre Milliyetçi Partinin son dönemdeki 5 yıllık iktidarı döneminde BSF görevlileri 520 Bangladeşliyi öldürmüştür.

2008 seçimlerini Awami Ligin kazanmasından sonra Bangladeş ve Hindistan arasındaki dostane ilişkiler oldukça ilerleyerek yeni karşılıklı işbirliği ve gelişme alanları ortaya çıkmıştı. İki ülke arasındaki siyasiler, hükümetler ve halklar arası temaslar oldukça artmış, sınır cinayetlerinin sifira indirilmesi için çalışmalar başlamıştır. Bangladeş Başbakanı Şeyh Hasina ile Hindistan Başbakanı Narendra Modi'nin 6-7 Haziran 2015 tarihlerinde Dakka'da gerçekleştirdiği görüşmede, sınır suçlarının ve terör faaliyetlerinin engellenmesi de dâhil olmak üzere sınır konuları ele alınmıştır.

Hindistan ve Bangladeş yönetimleri, 17 Kasım 2015'te teröristler ve isyancı tehditler hakkında bilgi paylaşmayı kabul etmişti. İki günlük toplantıda, iki ülkenin içişleri bakanları, iç güvenlik ve diğer sınır ötesi konuların gözden geçirilmesi konusunu müzakere ettiler. Her iki taraf da vatandaşlarının sınır ötesi hareketleriyle ilgili tüm uluslararası düzenlemelere uyulmasını kabul etmişti. BSF tarafından Bangladeş vatandaşlarına yönelik hapis ve işkence vakalarının sifira indirilmesinde mutabık kalınmıştı. Hindistan, Bangladeş'e karşı herhangi bir terörist saldırı bilgisi alırsa derhal bilgi vereceğini garanti etmişti. Hindistan, Bangladeş'e sınır ötesi uyuşturucu kaçakçılığını durdurmak için işbirliği yapması konusunda güvence vermişti. Bangladeş, Hindistan'a herhangi bir Hintli ayrılıkçı grubun Bangladeş'te kamp kurmasına izin vermeyeceğine dair güvence vermişti (Abedin, 2021).

Burada bir kısmına temas edilen mutabakatlara karşın Hindistan bu vaatlerin hiçbirini tutmamıştır. Bu garantilerden sonra BSF görevlileri, 44 Bangladeşliyi öldürmüş olup bu gibi ölümlü vaka sayıları gittikçe artmaktadır. Dolayısıyla iyi niyetli, dostane müzakereler sonunda imzalanan mutabakatlar da bugüne kadar kâğıt üzerinde kalmıştır. Belirtmek gerekir ki iki ülke arasında 2023 itibariyle 52 yıldır var olan bu ilişkiler kapsamındaki hemen bütün anlaşmalarda Hindistan'ın çıkarlarının korunması ön planda tutulmuştur. Ancak Bangladeş'in çıkarları kapsamında zaman zaman mutabakatlar imzalanırsa da Hindistan bunları dikkate değer görmemiştir.

Hindistan görevlileri BSF mensupları tarafından gerçekleştirilen sınır cinayetlerine karşın Bangladeş'in gerekli tepkiyi göstermemesi, jeopolitik bağımlılık yanında Bangladeş'in bağımsızlığında Hindistan'ın desteğinin de etkisi bulunmaktadır. Bununla beraber iki ülke hükümetlerinin cinayetlere son verme, bu konuda gerekli idari, yasal düzenlemeleri yapma ve gerektiğinde işbirliği konusunda 2015 mutabakatı, Hindistan yönetiminin bu ihlalleri resmen kabul ettiği anlamına da gelmektedir. Ancak, mutabakattan sonra da cinayetler ve ihlaller artarak devam etmiştir.

7.Sonuç

İngiliz sömürgesi iken 1947’de bağımsızlığını kazanan Hindistan, bu aşamada Hindistan ve Pakistan olarak ikiye bölünmüştür. Pakistan ise Doğu Pakistan ve Batı Pakistan halinde bir devlet olduğu halde 1971’de Doğu Pakistan, Hindistan’ın da desteği ile Bangladeş adıyla bağımsız devlet haline gelmiştir. Gerek etnik yapı, gerek kültürel özellikler ve tarihi geçmişi bakımından iç içe geçen halkların üç ayrı devlet haline geçiş sürecindeki sınırlar, önemli ölçüde İngiltere tarafından belirlenmiştir. Doğal özelliği olmayan bu sınırlar, diğer eski sömürgelerde olduğu gibi birçok sorunların temelini oluşturmuştur. Üç tarafı Hindistan ile çevrili olan Bangladeş, diğer ülkelere göre nüfus ve coğrafi bakımdan büyük ülkelerden sayılsa da çok daha büyük olan Hindistan’ın siyasi ve ekonomik bakımdan etkisinde kalmıştır. Hemen her sınırdaş ülke arasında birçok sorun yaşanmasına karşın Bangladeş’in yaşadığı sorunların, çözümsüz ve ilgisiz kalma özelliği bulunmaktadır.

Hindistan’ın burada kısmen temas edilen gerek Bangladeş ile olan mutabakatları gerekse emredici uluslararası hukuk kurallarını hiçe sayarak komşusuna yönelik işlem ve eylemleri sürdürmesi, suçlu devlet görevlilerini koruması buna karşı Bangladeş yönetiminin sessiz kalması, önemli ölçüde Bağımlılık Teorisiyle açıklanmaktadır. Buna karşın Bangladeş’in nüfusu, ekonomisi ve bölgesel dengeler açısından konumu dikkate alındığında kullanabileceği kozlar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ilişkilerin, Karşılıklı Bağımlılık Teorisi açısından ele alınması aşamasına gelmesi, Dakka’daki yöneticiler ve STK’ların girişimleriyle mümkün olabilecektir. Bangladeş’in Hindistan’a karşı bağımlılık düzeyinde olmasa da belirtilen sebeplerle Hindistan’ın da Bangladeş’e bağımlılık ilişkisi bulunmaktadır. Pakistan yönetimi ve STK’larının, Hindistan ile Keşmir sorununda bu ilişkiyi gerekli ve yeterli düzeyde kullanması son derece önemlidir. Bu bağlamda genel diplomasi yanında kamu diplomasisi ve akademik faaliyetler ile insan hakları etkinliklerine daha fazla ağırlık verilmelidir.

Bangladeş ve Hindistan yönetimleri arasındaki yüksek düzeyde devam eden iyi ilişkilerin örnek olduğu iddia edilse de bu durum iki ülke arasındaki sınır sorunlarının çözümüne yansımamıştır. Bu iki komşu ülke Güney Asya bölgesinin ekonomik ve stratejik bakımdan en önemlileri durumundadır. 2023 itibariyle son on yılda Hindistan, dünyanın önde gelen ve yükselen ekonomik güçlerinden biri haline gelmiştir. Seçimlerle iktidarların değiştiği yönetim sistemi dikkate alındığında dünyanın nüfusu en fazla olan demokratik devleti kabul edilmektedir. Bununla beraber ekonomik gücü yanında demokratik özelliği, bu kapsamdaki hukuk devletinin gerekleri olan uygulamalar, Bangladeşli mağdurlar için söz konusu olmamaktadır.

Silahsız Bangladeş vatandaşlarının Hindistan sınırında yasadışı bir şekilde öldürülmesi ciddi insan hakları ihlali olup, işkence, tecavüz veya yargısız infaz uygulamaları sık sık yaşanmaktadır. Belirtmek gerekir ki uluslararası arenada Hindistan’ın imajını zedeleme sebebi olan bu uygulamalar, Bangladeş yönetiminin de gerekli tepkiyi gösterememesi sebebiyle devam ederken uluslararası kamuoyuna pek yansımamaktadır. Bangladeş sınırındaki insan hakları ihlallerinin Hindistan tarafından ciddiye alınarak soruşturulması, sorumluların cezalandırılması ve bu tür uygulamaların sonlandırılması için ulusal ve uluslararası kamuoyunun desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Her şeyden önce, Bangladeş ile Hindistan arasındaki tüm sınır hattının, iki tarafın da mutabık kalacağı, hakkaniyet ilkeleri çerçevesinde düzgün bir şekilde tespiti gerekmektedir.

Yukarıda ele alındığı üzere 2023 itibariyle Hindistan görevlilerinin sınırda Bangladeşli sivilleri öldürmeleri, işkenceye tabi tutmaları, örnek olaylarda olduğu gibi sınır bölgelerinde evlere girerek kadınlara tecavüz teşebbüsleri devam etmesine rağmen, iki taraf hükümetinin de gerekli ve yeterli soruşturma, tepki veya çözüm politikası bilinmemektedir. Vaka analizi kapsamında temas edilen Felani Hatun adlı kız çocuğunun tel örgüde asılı iken öldürülmesi ve saatlerce asılı kalan ceset

fotoğraflarının servis edilmesi, sadece Bangladeş veya uluslararası kamuoyunda değil Hindistan'da da tepkiyle karşılanmıştır. Buna rağmen katil cezalandırılmamış ve Hindistan Ulusal İnsan Hakları Komisyonu'nun maktulenin ailesine tazminat kararı yerine getirilmemiştir. Yasadışı geçişlerin önemli sebeplerinden sığır kaçakçılığı, BSF mensupları yanında civar eyaletlerde birçok Hindistan yöneticilerinin de rüşvet karşılığı iştirak ettiği bir ticari mekanizmadır. Bununla beraber BSF görevlileri zaman zaman sivilleri katlederek Hinduların inek konusundaki hassasiyetinin gereğini yerine getirmiş olma izlenimi vermektedir. Ancak her aşamada Hindistan yönetiminin bu tür cinayetleri soruşturmayıp bir şekilde teşvik ederek Bangladeş hükümetinin iç ve dış politikada hareket alanını kısıtlama stratejisi güttüğü görülmektedir. 2001 ve 2005'teki ihlaller ve saldırılar üzerine yaşanan çatışmalarda Bangladeş tarafı üstün gelmiş, daha sonraki ihlallerde benzer çatışmalar pek yaşanmamıştır. Söz konusu ihlallere karşın Bangladeş yönetiminin gerekli tepkiyi vermemesi, bağımsızlıktan itibaren desteğini aldığı, jeopolitik bakımdan kuşatması altında olduğu Hindistan'a karşı bağımlılık ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Bangladeşlilere yönelik cinayetlerin önlenmesi konusunda iki hükümetin 2015 mutabakatı, Hindistan yönetiminin söz konusu ihlalleri kabulü anlamına gelmektedir. Bununla beraber sözleşme kapsamında Bangladeş yükümlülüklerini yerine getirmiş, ancak ihlaller ve cinayetler 2023 itibariyle devam etmektedir.

Makalenin temel hipotezi, belirtilen ihlallere karşın Dakka yönetiminin yeterli ve gerekli girişimlerde bulunmadığı önemli ölçüde doğrulanmıştır. Bu sürecin istisnası durumundaki 2015 mutabakatı, sorunun kökten çözümü açısından önemli olduğu halde Hindistan yükümlülüklerini yerine getirmemiş, Bangladeş yönetimi buna karşın gerekli girişimlerde bulunmamıştır. Bu durum önemli ölçüde Hindistan'ın Bangladeş üzerinde ekonomik ve siyasi nüfuzundan kaynaklanmaktadır. İkinci olarak, Dakka yönetiminin vatandaşlarının mağduriyetlerine gerekli ilgiyi göstermediği, Hindistan etkisinden bağımsız bir hipotez olup bir anlamda siyasi tercih olarak görülmektedir. Diğer ülkeye karşı vatandaşlarının haklarını savunma yetkisi veren diplomatik himaye hakkı, demokratik, katılımcı ülkelerde etkin bir şekilde kullanıldığı halde bu açıdan gelişmemiş ülkelerde pek dikkate alınmamaktadır. Üçüncü hipotez, Bangladeş yönetiminin söz konusu haksızlıklara karşı koyacak gücü olmadığı jeopolitik, siyasi ve askeri bakımdan kısmen doğru olabilir. Ancak 2001 ve 2005 çatışmalarında Bangladeş güçlerinin galip geldiği görülmektedir. Öte yandan uluslararası kamuoyu ve başta BM mekanizmaları olmak üzere insan hakları kapsamındaki imkânları kullanmadığı, kullanmaya teşebbüs etmediği açıktır. Felani Hatun hadisesinde olduğu gibi Dakka yönetiminin girişiminden bağımsız olarak fotoğrafların Hindistan'da da yayınlanması üzerine BSF görevlilerinin söz konusu eylemi, bu ülkede de infiale yol açmıştır. Bunun anlamı her bir ihlal, saldırı, cinayet ve tecavüzün Bangladeş yönetiminin desteği ile Hindistan yanında uluslararası kamuoyunca paylaşılması durumunda Yeni Delhi yönetimi de ulusal ve uluslararası kamuoyu baskısı altında kalacaktır. Ancak bu konuda öncelikle Bangladeş yönetimi yetersiz kalmaktadır.

Sonuç olarak öneriler ve araştırma sorularına cevap durumundaki tespitlere gelince öncelikle belirtmek gerekir ki Bangladeş, bu kapsamda imzalanan anlaşmaları, Hindistan lehine uygulamasına karşın Hindistan yönetimi bunu yerine getirmemiştir. Hindistan da bir an önce bu taahhüdünün gereğini yapmalıdır. Sorunların kalıcı olarak çözülmesi için birçok örneği olduğu gibi Ortak Sınır Komisyonu kurulmalıdır. Cinayet, işkence, tecavüz veya hapis gibi şikâyetleri soruşturup yargılamak, sorunları çözümlenmek üzere yine ortak birimler oluşturulmalı, suçluların ve sorumluların cezalandırılmasında şeffaflık sağlanmalıdır. Bangladeş Hükümeti, BSF tarafından kendi vatandaşlarına yönelik insan hakları ihlallerini çok güçlü bir şekilde protesto etmeli, başta Hindistan yönetimi olmak üzere ulusal ve uluslararası zeminlerde bu tür olayların yaşanmaması için girişimler başlatmalıdır. Gerekirse Birleşmiş Milletler himayesinde bağımsız bir organ aracılığıyla bu iddiaların araştırılması ve suçluların cezalandırılması sağlanmalıdır. Başta BM İnsan Hakları Evrensel

Beyannamesi ve Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi olmak üzere önde gelen insan hakları mutabakatlarının ihlali kapsamındaki bu uygulamaların önlenmesi için Bangladeş yönetimi, İslam İşbirliği Teşkilatı ve diğer bölgesel ve küresel örgütlerden de destek almanın çaresine bakmalıdır.

Kısaltmalar:

BIMSTEC: Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (Bengal Körfezi Çok Sektörlü Teknik ve Ekonomik İşbirliği Girişimi)

BDR: BGB'nin 2009 öncesi, Border Guard Bangladesh (Bangladeş Sınır Güvenlik Ordusu)

BGB: (Border Guard Bangladesh (2009 sonrasında Bangladeş Sınır Güvenlik Ordusu)

BM: Birleşmiş Milletler

BSF: Border Security Force (Hindistan Sınır Güvenlik Gücü)

IORA: Indian Ocean Rim Association (Hint Okyanusu Kıyıları Derneği)

SAARC: South Asian Association for Regional Cooperation (Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü)

STK: Sivil Toplum Kuruluşları

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Abedin, M.J. (2021). India-Bangladesh border: An analysis of security issues". *European Journal of Social Sciences Studies*. VI(6), 112-129.doi:10.46827/ejsss.v6i6.1150.

Abrar, CR (2020). Bangladeş Varot Şimante Hotta (Bangladeş-Hindistan sınırında öldürme), *The Daily Star Bangla*, 19.01.2020, blm. Openion, <https://bangla.thedailystar.net/node/131665> Erişim Tarihi: 31.01.2023.

Adams, B. (2011). India's Shoot-to-Kill Policy on the Bangladesh Border, *The Guardian*, 23.01, blm. Opinion, <https://www.theguardian.com/commentisfree/libertycentral/2011/jan/23/india-bangladesh-border-shoot-to-kill-policy> Erişim Tarihi: 31.01.2023.

Ahmed, T. (2015). *Cause and Consequences of Border Killing between Bangladesha and India*. Norwegian University. Norwegian University, Faculty of Social Sciences Department of International Environment and Development Studies, Master Thesis.

Al, A. ve Katıtaş, G. (2020). UPE: Var olanın farkedilişi. *Uluslararası politik ekonomi* içinde (3-46) Der.: Arzu Al, Meral Balcı, İmam Bakır Kanlı. Ankara: Savaş Yayınevi.

Bdnews24.Com (2016). 146 Bangladeshis Killed by BSF, Indian Civilians in past 4 Yrs, says home minister. <https://bdnews24.com/bangladesh/2016/04/25/146-bangladeshis-killed-by-bsf-indian-civilians-in-past-4-yrs-says-home-minister> Erişim Tarihi: 31.01.2023.

Bonni N. (2021). Bangladeş-Hindistan sınırında çatışma ve Baraibari Saldırısı. *Noboboni*, 18.04., <https://nobobohni.com/বাংলাদেশ-ভারত-সীমান্ত-সং/> Erişim Tarihi: 01.02.2023.

DMP News (2018). Bangladeşer Şimantoborti Zela Somuhu (Bangladeş'in Sınırdaki Eyaletler), <https://dmpnews.org/বাংলাদেশের-সীমান্তবর্তী/> Erişim Tarihi: 01.02.2023.

Gündüz, A. (2019). *Milletlerarası hukuk*. (Ed.: Reşat Volkan Günel). Ankara: Savaş Yayınevi.

- Güneysu, G. (2012). Askeri gereklilik ilkesi ve uluslararası insancıl hukuk. *Ankara Barosu Dergisi*, 4, 91-108.
- Halim, M.A. (2007). Foreign policy of Bangladesh: Framework of Analysis. *Foreign Policy of Bangladesh: A Small State's Imperative*. Ed. Emajuddin Ahamed, Komol Kuri Prokashon. Dhaka: 2007.
- Hassan, M. vd. (2019). An analysis on India-Bangladesh border killing. *International Journal of Social, Political and Economic Research*. VI(1), 69-83.
- Islam, U. (2018). BSFer Guş Sistem-i Bangladeş Şimante Hottar Mul Karon (Bangladeş sınırındaki cinayetlerin ana nedeni BSF'nin rüşvet sistemi: Kiriti Roy), *Bangla Tribune*, January. <https://www.banglatribune.com/national/280451/বিএসএফের-ঘুষ-সিস্টেমই-বাংলাদেশ-সীমান্তে-হত্যার-মূল> Erişim Tarihi: 31.01.2023.
- Jahan, R. (2008). *The Challenges of Institutionalizing Democracy in Bangladesh*. Singapur: ISAS Institute of South Asian Studies.
- Kantho, K. (2016). Kal Roomarir Boraibari Dibos (Yarın Roomari'in Boraibari günü)". *Kalerkantho*, <https://www.kalerkantho.com/online/country-news/2016/04/17/348494> Erişim Tarihi: 01.02.2023.
- Khuda, K. vd. (2105). India-Bangladesh border killing: Implication on bilateral relation. *Manarat International University Studies*. IV(1), 111-18.
- Mustafa, S.M. (2020). Şimanto hotta o protibeşir bondutto (Sınır cinayetleri ve komşunun dostlukları), *Daily Nayadiganta*, <https://www.dailynayadiganta.com/sub-editorial/482790/সীমান্ত-হত্যা-ও-প্রতিবেশীর-বন্ধুত্ব> Erişim Tarihi: 31.01.2023.
- Odhikar (2021). *Human Rights Report 2021 Bangladesh*, http://odhikar.org/wp-content/uploads/2021/06/KLEA_2001-2021.pdf.
- Percot M. (2020). "Picking up the neighbours" waste": migration of Bangladeshi villagers to India metropolises. *Migration and Development*, IX(1), 43-55.
- Poros, S. (2020). Şimanto Atonko Kotokal (Sınır paniği ne kadar sürecek, *SAMAKAL*, (Ocak.2020), blm. Openion. <https://samakal.com/bangladesh/article/200110740/আতঙ্ক-কতকাল> Erişim Tarihi: 31.01.2023.
- Prothomalo (2022). 7 January, <https://en.prothomalo.com/bangladesh/11-years-of-felani-killing-wait-for-justice-gets-longer> Erişim Tarihi: 31.01.2022.
- Prothomalo (2011). *BSF er Gulite Duijon Bangladeşi Nihoto*. <https://www.prothomalo.com>.
- Rahman, P. (2022). Bangladeş-Varot Şimanto Hotta: Ekti Porjalosona (Bangladeş-Hindistan sınırındaki cinayetler: bir inceleme), *Somoy News*, 23.05.2022, blm. Openion <https://www.somoynews.tv/news/2022-05-23/বাংলাদেশ-ভারত-সীমান্ত-হত্যা-একটি-পর্যালোচনা> Erişim Tarihi: 31.01.2022.
- Shahriar, S. (2021). Bangladesh-India border issues: A critical review. *Geoforum*, CXXIV, 257-60.
- Singh, S.S. (2020). 5 Years after Land Border agreement, former enclave dwellers in dire street, <https://www.thehindu.com/news/national/5-years-after-land-border-agreement-former-enclave-dwellers-in-dire-straits/article32255788.ece> Erişim Tarihi: 5.02.2023.

The Commune (2022). *The India-Bangladesh exchange of enclaves*. <https://thecommunemag.com/the-india-bangladesh-exchange-of-enclaves/> Erişim Tarihi: 5.02.2023.

“Trigger Happy”: *Excessive use of force by Indian Troops at the Bangladesh Border*. Human Rights Watch 09.12.2010, <https://www.hrw.org/report/2010/12/09/trigger-happy/excessive-use-force-indian-troops-bangladesh-border> Erişim Tarihi: 31.01.2023.

Yalçinkaya, A., Abidzhanov K. (2020). Özbekistan ve Kırgızistan'daki Anklav/Eksklav alanlarının çözüm süreci. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. IX(4), 2653-2667.

BREAKING THE TRAUMATIC SILENCE OF CHILD ABUSE IN LUCY PREBBLE'S *THE SUGAR SYNDROME*

Büşra DAĞ^{1*}
Samet GÜVEN²

Abstract

The Sugar Syndrome is a play by Lucy Prebble that discovers the traumatic effects of child abuse through the eyes of a adolescent girl called Dani. The play explores the silence and taboo surrounding child abuse, as well as the sensitive and inner toll it takes on its victims. Through Dani's story, the work highpoints the position of breaking the silence and talking about abuse to heal and find fairness and at the same time it features topics of power dynamics, management, and trust in its plot. *The Sugar Syndrome* is an influential work that sheds light on the overwhelming reality of child abuse and the status of addressing it to back up survivors and avoid further harm. Furthermore, the play also inspects the impact of child abuse on the perpetrator and the complicated psychological aspects that contribute to abusive behaviour. In this respect, the purpose of this study is to search for the traumatic effects of child abuse in Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome* by precisely concentrating on the sufferings of young generation.

Keywords: Trauma, Lucy Prebble, childhood, The Sugar Syndrome, virtuality.

LUCY PREBBLE'İN *ŞEKER SENDROMU*'NDA ÇOCUK İSTİSMARININ TRAVMATİK SESSİZLİĞİNE KULAK VERMEK

Öz

The Sugar Syndrome, Lucy Prebble'in Dani isimli genç bir kızın gözünden çocuk istismarının travmatik etkilerini ortaya koyan bir oyundur. Oyun, çocuk istismarını çevreleyen sessizliği ve tabuyu ve bunun kurbanlarına verdiği duygusal ve psikolojik zararı irdeliyor. Eser, Dani'nin hikayesi aracılığıyla, iyileşmek ve adaleti bulmak için sessizliği bozmanın ve taciz hakkında konuşmanın önemini vurguluyor ve aynı zamanda güç dinamikleri, manipülasyon ve güven temalarını da olay örgüsünde barındırıyor. *The Sugar Syndrome*, çocuk istismarının yıkıcı gerçekliğine ve kurbanları desteklemek ve daha fazla zarar görmelerini önlemek için bununla ilgilenmenin önemine ışık tutan güçlü bir çalışmadır. Ayrıca oyun, çocuk istismarının fail üzerindeki etkisini ve istismarcı davranışa katkıda bulunan karmaşık psikolojik faktörleri de inceler. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, Lucy Prebble'in *The Sugar Syndrome* adlı eserinde çocuk istismarının travmatik etkilerini ergenlerin yaşadıkları acılara odaklanarak incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Travma, Lucy Prebble, çocukluk, The Sugar Syndrome, sanallık.

¹ M.A. Student, Karabük University The Institute of Graduate Studies English Language and Literature Department, ORCID: 0000-0001-5754-9895.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): dbusra99@gmail.com.

² Asst. Prof. Dr., Karabük University Faculty of Letters English Language and Literature Department, sametguven@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6883-5109.

Başvuru Tarihi (Received): 25.02.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Introduction

People in the 20th century suffered from severe depression due to catastrophic events such as war, violence, domestic violence, disasters, sexual or physical abuse, harassment, and rape. Such non-consensual events can cause both physical harm and serious psychological damage to the victim who “is unable to recollect and integrate the hurtful experience in normal consciousness; instead, s/he is haunted or possessed by intrusive traumatic memories” (Leys 2000, p.2). Cathy Caruth defines trauma as “an overwhelming experience of a sudden or catastrophic event” (1996, p.11) which ends up with the repetitive emergence of hallucinations. In this respect, Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome* contains characters who have experienced traumatic sexual abuse, and the play presents the traumatic effects of these abuses on them to the reader/audience.

Trauma is a damage caused by an unexpected event that pushes the individual's limits. According to Lenore Terr, who is a psychiatrist and studies childhood traumas, the definition of trauma is “a sudden, unexpected, overwhelming emotional blow or a series of blows that assault the person from outside” (1990, p.8). As a matter of fact, trauma is a reaction to factors that cause extreme fear and stress. Such incidents not only affect momentary emotions but also leave permanent damage to the individual. In parallel to this, Charles R. Figley states that “*trauma* created by extraordinarily stressful experiences is like the waves created by a stone cast into a pond” (1986, p.xvii). Figley (1986), who prefers to make a definition with the help of a simile, likens throwing a stone into the lake to the traumatic event, the spread of the wave in the lake to the formation of the trauma in the person, and the effect on the shore to the effects of the trauma. In other words, trauma occurs subconsciously, but it does not only affect the mind, but it can also progress and radiate throughout the body and cause different effects. Moreover, it has not lost its effect and it still remains alive.

In addition, trauma is defined by the American Psychological Association (APA) as “an emotional response to a terrible event like an accident, rape, or natural disaster”⁶ in 2008. On the assumption of the definition, individuals who have been exposed to abuse, rape, or other traumatic incidents in their childhood have hysterical traumas. Due to the stress, anxiety, and fear intensity, trauma causes psychosomatic consequences that cause bodily ailments originating from psychological disorders in the mind of a person.

Besides the definition of trauma, trauma theory examines the effects of trauma in literary works and society. As literary theorist Geoffrey Hartman (1995, p.547) states in his article,

[I]n literature, as much as in life, the simplest event can resonate mysteriously, be invested with aura, and tend toward the symbolic. The symbolic, in this sense, is not a denial of literal or referential but its uncanny intensification [...]. In short, we get a clearer view of the relation of literature to mental functioning in several key areas, including reference, subjectivity, and narration.

In other words, the author unknowingly provides information about his/her own past and present and involuntarily reflects on thoughts and deeply buried events waiting to be discovered in his/her mind while writing his/her work. When the revelations of literature are combined with trauma theory, the changes experienced by the individual emerge. So, a combination of literature and trauma theory helps to find out how trauma changes and affects a person's health, physical characteristics, spoken

---

6

<https://www.apa.org/topics/trauma#:~:text=Trauma%20is%20an%20emotional%20response,symptoms%20like%20headaches%20or%20nausea>

language, behaviors, and psychology. The events that cause trauma vary from period to period. For example, while people in the twentieth century were mostly traumatized by war and its effects, the causes of trauma in this century are generally different. Trauma in the twenty-first century is mostly caused by sexual abuse, drug, or alcohol addiction, eating disorders caused by the desire to be adopted by society, and dangers and threats as a result of interactions with strangers, which are increased by the simplicity of the internet accessibility.

From this perspective, Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome* (2003) includes people who have obviously suffered from trauma in their past. From the author's hints or the characters' open disclosure of traumatic experiences, it is made clear to the reader/audience that the characters have gone through shocking events in their past. The characters are damaged, and these damages can be understood from their behavior patterns and their illnesses.

Dani, a 17-year-old victim in *The Sugar Syndrome*, used her body on people she met through the unlimited internet environment and pretended to enjoy it, but was actually disgusted and looked for love. While the act of making oneself used can affect people of all ages, moreover, the characters in the play can be considered immature when their ages are taken into consideration, and it is likely that these events of abuse will trigger and affect them in their later lives. It is an undeniable fact that "physically or sexually abused children have [...] reported high rates of posttraumatic stress disorder" (Widom, 1999, p.1223). Also, "[t]here is increasing evidence that childhood trauma is directly associated with risk for victimization in adulthood and that such reexposure results in [post-traumatic stress disorder] in adults abused as children" (Yehuda et al., 2001, p.734). That is why "[t]he number and severity of potential consequences is alarming and has served to highlight childhood maltreatment as a major social and public health problem" (Ibid). In this respect, the aim of this article is to examine the traumatic effects of child abuse in Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome* by focusing especially on the sufferings of the adolescent.

1. Trauma Theory

The central concern of the trauma theory is trauma, as the name of the theory suggests. Trauma theory is a concept that emerged in the late 19th century. With the changes in the world and the advances in psychology, it has joined the dozens of theories that exist in literature. While some literary theories focus on the period, some on the author, and some on different philosophical views, trauma theory focuses on the trauma of the characters. Trauma theory delves into the work and analyzes the characters and their behavior. What the characters say, their reactions to events, their illnesses, and their behavior point to the traumatic events they have experienced in the past. Trauma theory views the behavior of characters as the result of their trauma. The theory scrutinizes these behaviors and relates them to their trauma.

The trauma theory is comprehensive. It established a connection between the person's behavior and the trauma, and while doing so, it made use of many sub-branches. It examines the character's life in the present, traumatic events in the past, the society in which they live, and family structure as a whole, since they all shape the character, and all can cause what the character does. In other words, when a literary work is analyzed in the light of trauma theory, not only psychology is used, but also cultural, sociological, and historical fields are involved in the analysis. This theory focuses on the behaviors expressed by the subconscious of the person. Characters may feel both physical and psychological pain as a result of trauma and may recall their traumatic experiences as a result of triggers. These pains affect, shape, and change them, and literary texts analyze this process with the help of sub-branches such as other fields that are interested in humans. Cathy Caruth's (1996, p.14) pioneering work,

Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History indicates how literary works are shaped by trauma and its effects. Caruth explains her understanding of trauma theory in her book as following:

The key figures my analysis uncovers and highlights—the figures of “departure,” “falling,” “burning,” or “awakening”—in their insistence, here engender stories that in fact emerge out of the rhetorical potential and the literary resonance of these figures, a literary dimension that cannot be reduced to the thematic content of the text or to what the theory encodes.

According to her, the core of trauma theory analysis is the wound of the soul, so she prefers to concentrate on the fragmentation of the individual. Her perspective on literary theory persists as a witness to reality beyond what it can be theorized about. She states that trauma “has become a central characteristic of the survivor experience of our time” (1995, p.151) in *Trauma: Explorations in Memory*. Therefore, she does not reduce the traumatic event to theory or literature, and she mentions that she does not underestimate them, but, on the contrary, takes them seriously and analyzes them.

Furthermore, trauma theory examines not only the victim of the traumatic event but also affects the person being told about it. It is not necessary for a person to experience the traumatic event in order to be traumatized, namely, the person can also be affected by the event he/she hears or sees. Caruth explains being affected by another person's:

But we can also read the address of the voice here, not as the story of the individual in relation to the events of his own past, but as the story of the way in which one's own trauma is tied up with the trauma of another, the way in which trauma may lead, therefore, to the encounter with another, through the very possibility and surprise of listening to another's wound (p.18).

There are other scholars who agree with Caruth's discourse. One of these scholars is Shoshana Felman. In her book *Testimony*, Felman confirms Caruth's discourse. She states that “the listener to trauma comes to be a participant and co-owner of the traumatic event” (1992, p.57). That is to say, the person may be subconsciously affected by and traumatized by another's trauma without the need for conscious empathy. In literature, both types of trauma have assisted critics in analysing the text. The way in which a person acquires trauma can vary from situation to situation and text to text. In some texts, the character has experienced the traumatic event directly and reflects on its effects. On the other hand, in some texts, the character does not experience the traumatic event, but when he/she exposed to the narration, it seems as if the subconscious mind cannot distinguish whether the event is real or not. In both cases, trauma theory examines the behaviors, discourses, and physical and mental illnesses of the characters in literary text as in the case of Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome*.

2. Breaking The Traumatic Silence of Child Abuse in Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome*

The Sugar Syndrome is a play that was written by Lucy Prebble in 2003. Despite the author's young age and the fact that this is her first play, it has been translated into more than five different languages and won many awards. One of the reasons why the play is successful and attracts attention is that its plot is about trauma and its effects in the developing world. While the play is dealing with these problems, it also shows how unstable the internet environment is, and suggests that one should approach the internet with scepticism by demonstrating the effects that internet use has on people.

The play has four characters, and Prebble makes it possible to understand the personalities of these characters because of their behaviors that came out of their past traumas. Since each character performs actions that cause their experiences and traumas, the reader/audience can make inferences

about their past and understand whether these estimations are correct from the characters' conversations in the later stages of the play. Furthermore, *The Sugar Syndrome* opens in a virtual environment. "[The protagonist] seeks to communicate intimately and deeply with strangers over the Internet" (Varlami, 2019, p.55). In her own room, Danielle, who is addressed as Dani throughout the play, is talking to Lewis, whom she met in an online chat room. As they both desired, their conversations quickly turned to sexuality, and the reader/audience soon found themselves in Lewis's room with Dani. She touches Lewis and enjoys with his satisfaction, but when it's Lewis' turn to touch, she pushes his hand away. Lewis does his own will and touches Dani, however "as he touches her, more through annoyance than pleasure" (Prebble, 2003, p.38) for her. Dani's refusal to touch Lewis's is clearly articulated in the play. "Dani's desire for making a sexual relationship which she believes that it will end her depression and feeling of loneliness as socially isolated is failed" (Musa & Al-Jarry, 2021, p.2230). Although she is there voluntarily, this is a behavior that she accepts because she hoped it would be a cure for her and actually does not want.

In a different time, Dani is caught in the virtual world again, but this time she is talking to another man she has just met, Tim. He thinks she is a little boy, and Dani does not correct his mistake, and continues as if she were a boy. The truth comes out when they meet at the park. As they talk, it is understood that Dani has been hospitalized for bulimia, while Tim is imprisoned and receiving treatment with electric shocks due to his interest in children. Although they were treated due to different issues in their past, their common experience which is being treated brought them closer and helped them start their friendship. Contrary to Tim's and Dani's good relationship, Dani does not have affirmative connections with her family. When she had an argument with her mother Jan, she goes to Tim's flat, and events unfold.

At the start of the play, the reader/audience encountered various problematic actions and became acquainted with the characters. Dani meets her conversation need through chatrooms in a virtual environment, and this way indicates that she has no real friends in real life. It can be concluded that she suffers from loneliness as she tries to compensate for her lack of friends in real life due to the internet by interacting with strangers. She talks, meets, and shares her personal problems with them. Another reason for meeting her communication needs over the internet is that she thinks the internet environment is free. She states "I like the Internet. I like that way of talking to people. [...] It's a place where people are free to say anything they like" (Prebble, 2003, p.41). Therefore, it is understood that she is conscious of the internet environment, through which people can lie, talk freely, and display their evil mentality. She herself represents the unreliability of the virtual environment, when she pretends as if she were a boy to continue the conversation with Tim. She lies in order to continue talking to Tim, indicating that she needs to talk to someone. That is, it is not her choice to be alone and not have a friend in real life. She uses chat rooms to avoid being alone and to avoid triggering her traumas.

Beside this, there is another reason that she uses the internet and chatrooms. Dani not only meets her communication need and relieves her loneliness, but also eliminates her need for attention. She does not interact with any women or girls her age. She chooses men and wants their attention since she needs their passionate attention innately. By satisfying their sexual need, Dani gets male validation and feels valued and beloved. She feels useful by satisfying them, which leads to their happiness after sexual satisfaction. When Dani and Lewis argue, she declares this clearly, "I never felt used. Just useful." (p.108). The young girl tries to justify her actions. She satisfies her care, love, and communication needs in the way she believes is true. However, there is a situation that she does not

calculate. Even though she feels happy for the moment, she actually does not want it. By making them happy and satisfied, she experiences momentary happiness that harms her in the long run.

Dani's family problems are another reason for her to abuse herself for attention and prefer the internet for communication. "The fragmentation among family member's forces Dani to choose the chatrooms where she can seek to communicate friendly and deeply with others over the internet because it is the only place that she finds herself in and reveals her problems" (Musa & Al-Jarry, 2021, p.2230). The decline of the family institution, changes in the family structure, and isolation of individuals were all linked to each other as if they are rings on a chain in the twentieth century. It is not difficult to infer that as the family is one of the social units in society, and the lack of communication in this social unit affects individuals in various aspects. As Berkman 2000, p.843) points out "[It is widely recognized that social relationships and affiliation have powerful effects on physical and mental health". Also, the weakening of family ties is likely to cause conflict within the family. It is stated to the audience in the play that Dani and her parents do not get along, and neither do the parents. To illustrate, Dani states her hatred for her parents during the play. The family does not communicate well with one another; they lack strong communication. While Dani's mother is portrayed as a passive woman, her father is generally absent during the play. According to Varlami (2019), "Jan is frustrated at her failed marriage, feels unsatisfied with her personal and professional life, and finds solace in drink so as to distract herself from her daily life" (p.54). Dani utters her hatred towards her mother and complains about the absence of her father in several lines.

As the play progress, Jan asks if a bill that comes to the house could belong to her husband, and Dani says it cannot belong to him, and explains why, "Because he's never here." (Prebble, 2003, p.44). This quotation clarifies that she is aware of her father's absence. Her father's absence destroys the unity in the house. Moreover, Dani's mother, Jan, mentions that Dani has a brother, but he is never seen during the play. Parents are expected to maintain the family unit, and it is difficult for parents to keep the family together in a healthy way when they are not together.

The family is the smallest but most important structural unit of society. Children's education begins in the family, and their worldview is formed in the family. Children cling to life by imitating their parents because they learn by imitation. In this respect, Linda A. Wilmshurst (2008, p.55) states that, "[p]arenting style can influence child outcomes directly (individual characteristics, interpersonal relationships) or indirectly (economic hardship, marital problems, cultural factors) in ways that can either protect the child from harm or increase a child's risk for developing deviant behaviors". As a matter of fact, the family not only plays a biological role in the existence of the person, but it also shapes and affects the person. Parents and their parenting style are related to children's psychologic health. According to this equation, when there is a problem in one of these factors, a problem also occurs indirectly in the child.

Dani's family structure is so disconnected that it took some time for her mother to realize that her husband, who is frequently out of town, is cheating on her. Either she is too naïve to understand it, or she is too frail to admit it to herself. Dani hates her because of both incidents. Jan's defense of her husband and ignoring his mistakes also make Dani hostile towards her. When Dani as an immature girl complains about her father's indifference, her mother talks about the money her father paid for her, "Do you know how much he's paying a term for you to swan in and out of that sixth form?" (Prebble, 2003, p.56). Jan's oppression to Dani about this money is not proper parental behavior, as it leads her to feel worthless. In other words, the ideal parental relationships should not be based on monetary issues. The child is likely to feel insecure and worthless when material values are presented as an excuse. Relationships should not be based on pragmatic philosophy, especially if it is a family

relationship. The family's prioritization of material relations affects the child's understanding of the world, and the child may prioritize material over spirituality. According to the article in the journal *Pediatrics*, "a focus on material goals and superficial satisfaction may displace a focus on interpersonal relations and, inherent needs and as a consequence, stand in the way of obtaining happiness" (Oprea et al., 2012, p.487). Moreover, the pragmatic relationship in the family causes the child to feel indebted to their parents, and this creates trauma for the child. Also, it destroys children's self-confidence as this makes the child feel insecure.

"Children who are insecure may be more likely to seek for approval from external sources in order to feel better about themselves. [...] Children who experience less nurturing parenting may also be more vulnerable to consumer messages that prey on their insecurities [...]" (Ching & Wu, 2018, p.190).

Considering the quote, this may be the reason why Dani is exploiting herself since she thinks she cannot get value without a conflict of interest.

It is important for every child to grow up in prosperity, but it is also important to provide psychological support to the child, to make her feel valuable. Jan tolerates her husband's separation from the family, and the family status loses its meaning, and everyone exists individually. Therefore, Dani tries to meet her own spiritual needs by doing what she thinks right. Namely, when she does not receive the attention, value, and love from her family, which should be the person's closest circle, it can be understood that she reached the desired result by making others exploit her.

Dani's loneliness, and her effort to hold on and to take a place in society brings with them the effort to be appreciated. Her desire to be admired and adopted puts her under psychological strain. The fact that Dani has an eating disorder becomes clear as the play progresses. She suddenly changes subjects and talks about her weight. She has a book called *thinspiration* which is "the pages, crammed full of celebrity and model shots..." (Prebble, 2003, p.89). The quotation given exemplifies her unconscious mood as she touches upon various topics simultaneously. Her request from Tim to bake a second cake, and Tim's complaining response appear to be an irregularity and a problem in Dani's excessive eating habit: "You've eaten everything in the house" (p.85). Furthermore, the fact that she vomits with the mixture she prepares before going to bed demonstrates all her discomfort.

Eating disorder illnesses are numerous and various. One type of these illnesses is bulimia nervosa, in which the person loses control over eating and eats excessively as a result. "It is characterized by recurrent binge eating and extreme weight-control behavior" (Fairburn et al., 2000, p.659). As in the above mentioned description, Dani tries to limit herself, but then this suppression and restriction become even more pronounced. In the same way, when Dani goes to Tim's house, despite being fascinated by the smell of the cake, she turns down Tim's cake offer, but then her desire becomes more evident, and she eats the cake by cutting tiny slices as if to deceive herself. However, it is understood that Dani cannot control herself thanks to the empty plate given in the following scenes. Moreover, Dani uses her right by asking about her weight, in the game in which Tim and she promises to be true to each other that "One question and you have to be completely honest. Oh, I'm torn. Honestly, am I fat?" (Prebble, 2003, p.53). As it can be understood from this question and many previous cases, her problem has not been resolved and still continues although Dani was closed to clinic for treatment for months due to an eating disorder. Moreover, it is understood from her dialogue that the reason for her treatment in the clinic was anorexia nervosa, which can be considered the opposite of her current disease, bulimia nervosa.

(Dani gets out her wallet and roots around. She takes out a photograph. It is of herself six months ago. She shows it to Tim.) / Dani: I'm not really supposed to have that. / Tim: (he struggles to look at it) You? Christ. / Dani: They were taken at the beginning. I think it was supposed to make me feel ashamed. / Tim: It makes me feel sick. / Dani: Really? It makes me feel fat" (p.49).

Dani has a sickly appearance from her extremely thin body in the demonstrated photograph, Tim cannot even look at it. However, Dani hints that the problem is her current look. Despite being admitted to the clinic for treatment, she did not fully recover, and her disease, anorexia nervosa, evolved into another, bulimia nervosa. In other words, Dani's disease evolved into one in which she experienced eating attacks while she was attempting to cure it by not eating. However, a transformation from anorexia is not the only reason for her abnormal eating attacks. In a study about eating disorders conducted by Daniel le Grange and his co-authors revealed that "[...] individuals with [anorexia nervosa] were shown to have experienced significantly more parental problems compared to healthy controls, including separation, arguments, criticism, high expectations [...]" (2009, p.2). In other words, the findings of the study reveal that family problems, social pressures, and traumas are also factors in the development of eating disorders.

To conclude, events in the past and present affect the person more than he/she imagines. It is seen in *The Sugar Syndrome* that not only the events experienced, but also the missing values create traumas in the minds of individuals. Dani is trying to get the attention and love that she has not seen from her family, from the virtual environment, and from people she does not know. Trauma caused by lack of love and care fuels her desire to be liked by others. She suffers from self-actualization. The society's perception of beauty, as well as her desire to be liked force her to put her body into a certain shape and appearance. Therefore, she suffers from an eating syndrome due to her wish to be recognised. Lucy Prebble attaches the effect of one event with another in her play and debates the causes and effects of trauma in *The Sugar Syndrome*.

3. Conclusion

As a result, *The Sugar Syndrome* by Lucy Prebble is a play that sheds light on the traumatic silence of child abuse. Using dark humour, the play discloses the disturbing results of abuse, not only on the victims but also on society. It also pinpoints the importance of breaking the silence and stopping abuse to cause change and healing. The play is a powerful invitation to action for individuals, families, and communities to take precautions against abuse and care those who have been influenced by it. Furthermore, the play also highlights the importance of addressing the basic reasons of child abuse and the social issues that subsidize to it. Through the character of Dani, the audience watched the effect of poverty, neglect, and lack of support on individuals and families. They also witness the ways she has been pulled down and the terrible events she has been exposed to due to her parents' lack of care and love. The vulnerability of a young girl attempting to compensate the insufficiencies in her own life, and the traumas brought about by the circumstances she suffered in order to comprise these missing feelings in her life, are obviously revealed in the play and acted as warnings to the audience. Overall, *The Sugar Syndrome* is an influential work that brings attention to the shocking effects of child abuse. It is a play that will resound with audiences long after the curtain has been closed and thus it reminds people of the urgent need to break the silence around child abuse and take measure to prevent it. Shortly, Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome* is an important work in terms of highlighting the importance of breaking the silence, addressing the root causes, and supporting the victims in the journey of healing.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References

- Berkman, L. F., Glass, T., Brissette, I. & Seeman, T. E. (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science & Medicine*, 51, 843-857.
- Caruth, C. (1995). *Trauma: explorations in memory*. London: The Johns Hopkins University Press.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed experience: trauma, narrative, and history*. Maryland: The Johns Hopkins University Press.
- Ching, B.H-H., & Wu, X. (2018). Parental conflicts and materialism in adolescents: emotional insecurity as a mediator. *Journal of Adolescence*, 69(1), 189-202. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.07.019>.
- Fairburn, C. G., Cooper, Z., Doll, H. A., Norman, P., & O'Connor, M. (2000). The natural course of bulimia nervosa and binge eating disorder in young women. *Arch Gen Psychiatry*. 57(7), 659-665. doi:10-1001/pubs.Arch Gen Psychiatry-ISSN-0003-990x-57-7-yoa9404.
- Felman, S. (1992). *Testimony*. New York: Routledge.
- Figley, C. R. (1986). *Trauma and its wake II*. Levittown: Brunner/Mazel Publishers.
- Grange, D. L., Lock, J., Loeb, K., & Nicholls, D. (2009). Academy for eating disorders position paper: the role of the family in eating disorders. *International Journal of Eating Disorders*, 43(1), 1-5. <https://doi.org/10.1002/eat.20751>.
- Hartman, G. H. (1995). On traumatic knowledge and literary studies. *New Literary History*, 26(3), 537-563. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/20057300>.
- Leys, R. (2000). *Trauma: A Genealogy*. Chicago: U of Chicago P.
- Musa, A. R., & Al-Jarry, A. D. (2021). Analysis of self, other, and relationships through psychological maneuvers in Lucy Prebble's *The Sugar Syndrome*. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI)*, 12(8), 2228-2237. Retrieved from: <https://www.tojqi.net/index.php/journal/article/view/4501>.
- Oprea, S. J., Buijzen, M., & Valkenburg, P. M. (2012). Lower life satisfaction related to materialism in children frequently exposed to advertising. *Pediatrics*, 130(3), e486-e491. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-3148>.
- Prebble, L. (2003). *The Sugar syndrome*. London: Bloomsbury.
- Terr, L. (1990). *Too scared to cry: psychic trauma in childhood*. New York: Harper&Row.
- Trauma*. (2022, 11, 10). American Psychological Association. Retrieved from: https://www.apa.org/topics/trauma#:~:text=Trauma%20is%20an%20emotional%20response,symptoms%20like%20headaches%20or%20nausea_
- Varlami, A. (2019). - *Trauma in contemporary British drama: Sarah Kane's Crave and Lucy Prebble's The Sugar Syndrome*, MA Thesis, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki. Retrieved from: <http://ikee.lib.auth.gr/record/319573/files/GRI-2020-27478.pdf>.
- Widom, C. S. (1999). Posttraumatic stress disorder in abused and neglected children grown up. *AM J Psychiatry*. 156(8), 1223-1229. <https://doi.org/10.1176/ajp.156.8.1223> .

Wilmshurst, L. (2009). *Abnormal child psychology*. New York: Routledge.

Yehuda, R., Halligan, S. L., & Grossman, R. (2001). Childhood trauma and risk for PTSD: relationship to intergenerational effects of trauma, parental PTSD, and cortisol excretion. *Development and Psychopathology, 13*, 733-753. 10.1017/s0954579401003170.

Araştırma Makalesi / Research Article

ORTA GELİR TUZAĞINDAKİ ÜLKELERDE FİNANSAL İSTİKRARIN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: DİNAMİK PANEL VERİ ANALİZİ

Ercan YAŞAR¹

Öz

Finansal istikrarsızlık; belirsizlikleri artırarak, tüketim, tasarruf ve yatırım kararlarını bozarak bir ülkenin uzun vadeli ekonomik büyümesini olumsuz etkileyebilir ve ekonomik krizlere yol açabilir. Bu nedenle orta gelir tuzağından çıkmayı hedefleyen ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyüme stratejisi için finansal istikrar kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışmanın amacı, orta gelir tuzağına yakalanmış görünen 32 ülkede, 1990-2019 dönemi için finansal istikrarın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktır. Finansal istikrar göstergeleri, banka Z skorları ve tahsili gecikmiş banka kredilerinin toplam brüt kredilere oranı göstergesi ile ölçülmüştür. Çalışmada, dinamik panel veri analizi için sistem GMM tahmin yöntemi tercih edilmiştir. Ampirik bulguların sonuçları şöyledir: 1) Banka Z skorundaki artışın ekonomik büyümeye olan etkisi pozitif ve anlamlıdır. 2) Tahsili gecikmiş banka kredilerinin toplam brüt kredilere oranındaki bir düşüşün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlıdır. 3) Kontrol değişkenler olarak modele dahil edilen; ticari dış açıklık, doğrudan yabancı yatırımlar ve eğitimin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği görülmektedir. 4) Ülkeye özgü finansal krizlerin ekonomik büyümeye olan etkisini yakalayabilmek için kullanılan finansal kriz kuklasının, ekonomik büyümeye etkisi ise negatiftir. Merkez bankaları ve hükümetler, ekonomik büyümeyi hızlandırabilecek bankacılık sistemlerinin istikrarını güçlendirmeye yönelik düzenlemeleri hayata geçirmeli, finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı geliştirmek için elverişli finansal ortamları teşvik etmelidir. Bu çalışma, orta gelir tuzağında olan ülkeler için finansal istikrar kanalıyla ekonomik büyümeyi hızlandırmak konusunda genel bir çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta gelir tuzağı, finansal istikrar, banka Z skoru, sistem GMM yöntemi.

Jel Kodları: F3, F00, G00

IMPACT OF FINANCIAL STABILITY ON ECONOMIC GROWTH IN COUNTRIES IN MIDDLE INCOME TRAP: DYNAMIC PANEL DATA ANALYSIS

Abstract

Financial instability can negatively impact a country's long-term economic growth and lead to economic crises by increasing uncertainties and disrupting consumption, savings, and investment decisions. Therefore, for countries aiming to escape the middle-income trap, financial stability holds critical importance as a sustainable economic growth strategy. The objective is to investigate the impact of financial stability on economic growth in 32 countries seemingly caught in the middle-income trap during the period of 1990-2019. Financial stability indicators are measured using bank Z-scores and the ratio of non-performing bank loans to total gross loans. The study employs the system Generalized Method of Moments (GMM) estimation method, which is suitable for dynamic panel data analysis. The results of the empirical findings are as follows: 1) The effect of an increase in the Bank Z score on economic growth is positive and significant. 2) A decrease in the ratio of non-performing bank loans to total gross loans is positive and significant on economic growth. 3) Foreign direct investments, trade openness and education, which are included in the model as control variables, appear to positively affect economic growth. 4) The financial crisis dummy, which is used to capture the effect of country-specific financial crises on economic growth, has a negative effect on economic growth. Central banks and governments should implement regulations to strengthen the stability of banking systems, which can accelerate economic growth. They should also promote favorable financial environments to enhance the connection between financial stability and economic growth. This study provides a general framework for accelerating economic growth through financial stability for countries in middle income trap.

Keywords: Middle income trap, financial stability, bank Z score, system GMM method.

Jel Codes: F3, F00, G00

¹ Doç.Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ercan.yasar@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9471-4068.

Başvuru Tarihi (Received): 07.03.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Son yıllarda, yavaş büyüyen orta gelirli ülkelerdeki politika yapıcılar, ülkelerinin "orta gelir tuzağına" sıkışıp kaldıkları düşüncesi ile daha fazla ilgilenir hale gelmiştir. Literatürde bu tuzağın gerçekte var olup olmadığından ülkelerin ondan kaçmasına yardımcı olabilecek politika tedbirlerine kadar birçok tartışma süregelmiştir (Larson vd., 2016: 1). Dünya Bankası'nın 2019 yılı hesaplamalarına göre; KBGSMH ≤ 1.035 olan ekonomiler düşük gelirli; $1.036 - 4.045$ arasında gelire sahip ekonomiler düşük orta gelirli; $4.046 - 12.535$ arasında gelire sahip ekonomiler üst orta gelirli ve > 12.535 ekonomiler ise üst gelirli ülkeler grubu olarak nitelendirilmektedir. Lin ve Wang'a göre; 1960 yılında toplam yüz ekonomi, orta gelirli ekonomi statüsünde yer almaktaydı, ancak bu ekonomilerden yalnızca 13 tanesi, orta gelirli ekonomi statüsünden kurtulup, 2008 yılına kadar yüksek gelirli ekonomi statüsüne kavuşmuşlardır. Diğer bir deyişle orta gelirli ekonomilerin %87'den fazlası, yüksek gelirli ekonomi statüsüne ulaşacak kadar hızlı büyüme performansı gösterememişlerdir (Lin, Wang, 2020: 361). Neoklasik büyüme teorisi, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle gelir farklarını zaman içinde kapatması gerektiğini öngörmüş olsa da, gerçek dünyada bu öngörüler birkaç istisna dışında gerçekleşmemiştir. Orta gelir tuzağı kavramı da bu bağlamda, az gelişmiş ülkelerin neden beklenen gelir seviyelerine ulaşamadığını açıklamaya yönelik bir yaklaşım olarak gelişmiştir (Yıldız ve Bayraktar, 2017: 111).

Gill ve Kharas (2007) "orta gelir tuzağı" terimini ortaya attığından beri, bu konuda yapılan çalışmaların sayısı günümüze kadar hızla artmıştır. Gelişmekte olan birçok ekonomide, politika tartışmaları bu probleme odaklanmakta ve hükümetler bu durumdan kaçınmak için planlar yapmaktadır (Felipe vd., 2017: 429-430). Gill ve Kharas (2007) bu terimi, önemli sayıda ekonominin düşük gelirli statüden orta gelirli ülke statüsüne başarılı bir şekilde geçtikten sonra üst orta gelir statüsünden yüksek gelirli ülke statüsüne bir sıçrama yapamadığını gözlemleyerek ortaya koymuştur. Orta gelir tuzağını, düşük ücretli yoksul ülke rakipleri ile yenilikçi zengin ülkeler arasında sıkışmış olarak nitelendirerek, ihracat rekabetçiliğini sürdürmek için, yeni sanayileşmiş Doğu Asya ekonomilerinde ihracata yönelik politikaların gerekli olduğunu belirtmektedirler (Lee, 2020: 32, Ye, Robertson, 2016: 173). Orta gelir tuzağı genel olarak "ekonomisini düşük gelirli ülke kategorisinden orta gelirli bir ülke aşamasına yükseltmekte başarılı olan ancak orta gelir seviyede uzun yıllar takılı kalan bir ülke" olarak tanımlanmaktadır (Jitsuchon, 2012: 14).

Yüksek ekonomik gelişme aşamalarındaki ülkeler, yeni teknolojiler oluşturma kapasiteleri nedeniyle sermaye ve teknoloji yoğun endüstrilerdeki karşılaştırmalı üstünlüklerini kullanarak küreselleşmeden oldukça fazla kazanç sağlamaktadırlar. Daha düşük ekonomik kalkınma aşamalarındaki ülkeler de, zengin işgücü kaynakları ve düşük emek maliyetleri nedeniyle, emek yoğun endüstrilerdeki karşılaştırmalı avantajları göz önüne alındığında küreselleşmeden kazanç sağlayabilmektedirler. Ancak orta gelirli ülkeler, her iki endüstride de karşılaştırmalı üstünlükleri olmadığından dolayı, küreselleşmeden çok daha az kazanç elde edebilmektedirler (Cai, 2012: 52). Dolayısıyla, orta gelir tuzağında takılıp kalmak, söz konusu ülke ekonomisinin küreselleşmenin bu kazançlarından mahrum kalması anlamına gelmektedir.

Literatürde yapılan çalışmaların çoğu, orta gelir tuzağına takılan ekonomilerin, bu tuzaktan çıkışlarında ve yüksek gelir grubu seviyesine yükselmelerinde, yüksek vasıflı işgücü ve uzmanlaşmanın, ileri teknoloji ürünlerinin ihracattaki payındaki artışının ve gelir dağılımı adaletini sağlamanın önemli olduğunu ifade etseler de (Gill ve Kharas: 2007; Kharas ve Kohli: 2011; Paus: 2012; Lin ve Treichel: 2012; Egawa: 2013; Eichengreen vd.: 2013; Zhang vd.: 2013; Dalgıç vd.: 2014; Bozkurt vd.: 2014) bir ekonominin sahip olduğu düzgün işleyen bir finansal sisteme sahip olmasının, büyümeyi sağlayan mekanizmalardan biri olduğu bilinmektedir. Finans sistemi, ekonomik büyüme

için oldukça önemlidir. Finansmanı doğru yerlere doğru biçimde yönlendiren, iyi işleyen bir finansal sistem olmadan, kapsayıcı bir ekonomik büyümeyi yakalamak oldukça zordur. Sadece finansın miktarı değil, aynı zamanda onun niteliği de oldukça önemlidir. Farklı ekonomik faaliyet türleri (ve aktörler), maliyet, vade ve risk özellikleri açısından farklı finansman türleri gerektirir. Finansal sistemler bu ihtiyaçları ne kadar çok karşılayabilirse, kapsayıcı büyümeyi destekleme olasılıkları da o kadar artar. Ancak bununla birlikte, finans sektörü, özellikle çok liberalleştirilmiş ve yetersiz bir şekilde düzenlenmişse, büyümeyi negatif etkileyeceği gibi, kalkınma için yıkıcı sonuçları olan istikrarsızlık ve krizler de yaratabilir (Griffith, 2016:134).

Finansal piyasalar, sahip oldukları içsel dinamikler ve bu tür piyasalarda işlem gören birimlerin davranış güdüleri sebebiyle, diğer piyasalardan önemli ölçüde ayrılmaktadır. İktisadi bireylerin geleceği tahmin etme yönündeki bilgilere tam olarak sahip olmaması, rasyonelliklerinin sınırlı olması, finansal piyasalarda riski fiyatlandırmak konusunda da belirsizlik yaratmaktadır. Böyle bir belirsizlik ortamında, finansal kıymetlerin fiyatlandırılması ve değerlendirilmesi oldukça zor bir durumdur (Zülfüoğlu, 2019: 493). Finansal sistemin temel bileşenleri şunlardır: Mali piyasalar, finansal araçlar, finansal altyapı (ödeme sistemleri, takas odaları) (Manolescu ve Manolescu, 2017: 7).

Mishkin (1999)'a göre, finansal sistem, ekonomide kritik bir rol oynamaktadır. Finansal sistemin düzgün çalıştığı bir ekonomide, fazla fon biriktirilen kesimden, verimli yatırım fırsatlarına girmek için fon ihtiyacı sahiplerine bu fonlar düzgün bir şekilde aktarılmaktadır (Mishkin, 1999:1). Finansal istikrar terimi; bir finans sisteminin finansal olanakları verimli bir şekilde kullanma, riskleri güvenilir bir şekilde yönetme, ödemeleri ve menkul kıymet işlemlerini güvenli bir şekilde yerine getirme yeteneği olarak tanımlanmaktadır. İstikrarlı bir finansal sistemin tahsis edildiği durumda bu işlevler stresli zamanlarda dahi yerine getirilebilir. Dolayısıyla istikrarlı bir finansal sistem, şoklara karşı dayanıklılık anlamına da gelmektedir. Finansal istikrar terimi, bireysel piyasa katılımcılarının becerilerini değil, bir bütün olarak finansal sistemin işleyişini tanımladığından, tek tek kurumların kaderi, ancak sistemi bir bütün olarak olumsuz etkileyebilecekleri takdirde önemli olacaktır. İstikrarlı finansal sistemler, belirsizliği azaltır ve böylece reel ekonomi üzerinde olumlu dış etkiler geliştirerek ekonomik refaha daha fazla katkıda bulunur. Ancak bunun tersi de doğrudur: Finansal sistemdeki istikrarsızlık ve hatta finansal krizler olumsuz dış etkilere sahip olabilir ve dolayısıyla yüksek ekonomik maliyetlere neden olabilir. Bu nedenle, fiyat istikrarını sağlamak ve finansal sistemin reel ekonomi üzerindeki olumsuz yansımalarını önlemek için finansal istikrara katkıda bulunmak, merkez bankasının temel sorumluluk alanının bir parçasıdır (Weber, 2008: 1-2).

Finansal istikrarsızlığın çok sayıda tanımı olmasına rağmen, bunların çoğunun ortak noktası; finansal sistemi bozan ve kendisini stres faktörlerine göre ayarlayamaz hale getiren olayların (krizlerin) varlığını ifade etmesidir (Manolescu ve Manolescu, 2017: 6). Banka iflasları, yetersiz regülasyonlar, yetersiz tasarruf hacmi, küresel finans sistemindeki riskler ve finansal işlem hacmindeki spekülasyon davranışlarının aşırı büyümesi; sermaye hareketlerindeki aşırı dalgalanmalar, yetersiz finansal okur yazarlık, bankacılık sisteminde uygun olmayan rekabet koşulları literatürde finansal istikrarsızlığın temel sebepleri olarak özetlenebilir (Erdem vd., 2011: 12).

Finansal istikrarsızlık, ekonomiyi 3 farklı yolla etkileyebilmektedir. Bunlardan ilki, finansal istikrarsızlık döneminde, varlık değerleri ve yatırımcılardaki davranış belirsizliklerinin artmasıdır. Bu durumda, varlık fiyatlarındaki dalgalanmalarda artış meydana gelmektedir, ayrıca belirsizlik ve istikrarsızlık dönemlerinde tüketiciler harcamalarını azaltma eğiliminde olacaklardır. Tüm bunlar, üretimde bir düşüşe yol açmaktadır. İkinci etki alanı kredi standartlarının sıkışması ile beraber borçlanma koşullarının da bozulmasıyla oluşacaktır. Borçlanacaklar için fon elde edebilmenin

zorlaşması ve finansman maliyetlerinin artması nedeniyle harcama ve yatırımların azalması ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyecektir (Karamelikli ve Bayar, 2016: 226).

Sağlıklı bir finansal sistemi sağlayabilmek için finansal risklerin sistematik hale gelmesini ve ekonomik sistemin istikrarını tehdit etmesini önlemek için oluşturulmuş mekanizmalara ihtiyaç vardır. Ekonominin büyümeyi sürdürme ve finansal sistemin diğer önemli işlevlerini yerine getirme yeteneğinin sürdürülebilir olması gerekmektedir (Fell ve Schinasi, 2005: 103).

Literatürdeki çalışmalar finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişkinin varlığını göstermektedir. İstikrarlı bir finansal sistemin varlığı sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için oldukça önemlidir. Öte yandan finansal istikrarsızlık belirsizliği artırarak tüketim, tasarruf ve yatırım kararlarını bozar ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkiler. Ekonomik krizlerin oluşumuna yol açabileceği gibi uzun vadeli ekonomik büyüme için de olumsuz koşullar oluşturabilir. Finansal istikrar, yatırımcıların ve girişimcilerin ülkeye güven duymasını sağlar. Bu da yerel ve yabancı yatırımların artmasına ve sermaye birikiminin sağlanmasına yardımcı olur (Albulescu vd. 2010; Kellard vd., 2022). Bu açıdan orta gelir tuzağından kurtulmak isteyen ülkeler için finansal istikrar kritik bir öneme sahiptir. İstikrarlı bir finansal sisteme sahip olmak, ülkelerin daha üst gelir basamaklarını tırmanması için gerekli olan eğitim, altyapı ve teknoloji gibi yatırımlar için gerekli sermayeyi sağlayabilir. Ayrıca, istikrarlı bir finansal sistem, yatırımları destekleyerek sürdürülebilir ekonomik büyümeye ve olası ekonomik şokların azaltılmasına yardımcı olabilir. Tersine, istikrarsız veya şoklara eğilimli bir finansal sistem, bir ülkenin orta gelir tuzağından kurtulmasını engelleyebilir. Finansal istikrarsızlık; sermaye kaçışına, daha düşük ve verimsiz yatırımlara, daha yüksek borçlanma maliyetlerine yol açarak ekonomik büyümeyi engelleyebilir ve ekonomiyi şoklara karşı savunmasız hale getirebilir.

Bu bilgiler ışığında, orta gelir tuzağından kaçınmak veya bu tuzaktan kurtulabilmek için, ülkelerin yüksek ve sürdürülebilir bir büyüme stratejisi geliştirebilmeleri gerekmektedir. Ekonomilerin sahip olduğu istikrarlı bir finans sisteminin de ekonomik büyümenin itici gücü olduğu açıktır. Bu nedenle çalışma finansal istikrar ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye, orta gelir tuzağına yakalanma riski bulunan ülkeler açısından bakmaktadır. Ülkelerin orta gelir tuzağından kurtulma çabalarında finansal istikrarın önemini ortaya koyarak literatüre katkı sunmaktadır. Bu nedenle bu çalışma, orta gelir tuzağına yakalanan ülkelerde, finansal istikrarın ekonomik büyüme için önemini dinamik panel veri analizleri yöntemlerini kullanarak ortaya koymayı amaçlamıştır. Birinci bölümde, finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanan literatür taramasına yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, veri seti ve analiz yöntemi tanıtılmaktadır, üçüncü bölümde, ampirik analiz sonuçları ile elde edilen başlıca bulgulara yer verilmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise sonuç ve öneriler ile çalışma tamamlanmıştır.

1. Literatür

Orta gelir tuzağı, bir ülkenin gelir düzeyinin belli bir noktada takılıp kalarak yüksek gelirli ülkeler seviyesine çıkamaması durumunu ifade eder. Bu durum, birçok orta gelirli ülkenin karşılaştığı bir sorundur ve genellikle ekonomik, sosyal ve siyasal faktörlerin sonucunda ortaya çıkar. Literatürde orta gelir tuzağına düşmüş ülkelerin tipik özelliklerinin neler olduğu birçok çalışma tarafından incelenmiştir (Eğilmez, 2012; Yeldan vd. 2013: 2; Tuncel, 2014: 42-43; Bozkurt vd. 2014: 26; Alçım ve Güner, 2015: 30; Ener ve Karanfil, 2015: 34; Kaya vd. 2015; Bayar, 2016: 49; Altunç, 2018: 65; Ünlü ve Yıldız, 2018: 61; Tok ve Uzunöz, 2019: 36; Ballı vd. 2019: 49-50; Alancioğlu vd. 2019: 482). Genel olarak değerlendirildiğinde orta gelir tuzağı riskiyle karşı karşıya kalan ülkelerin öne çıkan özellikleri şöyle sıralanabilir:

Orta gelir tuzağına düşmüş ülkeler, yüksek büyüme oranlarına sahip olamazlar, gelir seviyeleri yavaş bir şekilde artar veya neredeyse sabit kalır. Bu ülkeler genellikle AR-GE ve teknoloji alanlarında yetersiz yatırımlar yaparlar (Tok ve Uzunöz, 2019: 26). Genellikle ithal teknolojilere bağımlıdırlar (Alancıoğlu vd. 2019: 478). Bu da üretkenliğin artırılmasını ve sürdürülebilir bir büyümeyi engeller (Yeldan vd. 2013: 2). Üretim süreçlerindeki verimlilik düşüklüğü ve sektörler arasında dengesizlik, sanayide düşük çeşitlilik (Eğilmez, 2012) orta gelir tuzağını destekler. İstihdamın hala büyük bir kısmının geleneksel sektörlerde olması, modern ve verimli sektörlerle geçişi zorlaştırır ve toplam faktör verimliliğindeki artış (TFV) yavaşlar (Alçın ve Güner, 2015: 28). Orta gelir tuzağındaki ülkelerde nitelikli işgücü eksikliği nedeniyle esnek olmayan işgücü piyasaları yaygındır (Eğilmez, 2012). Eğitim ve sağlık hizmetlerine yetersiz yatırım yapılması da yenilikçilik ve üretkenliği olumsuz etkiler (Bayar, 2016: 49). Kamu hizmetlerindeki eksiklikler, sağlık, eğitim, ulaşım gibi temel kurumsal faktörlerin zayıf olması da toplumun gelişimini sınırlar (Ünlü ve Yıldız, 2018: 61). Orta gelir tuzağı düzeyindeki ülkeler yüksek ücret dezavantajına sahip olmasına rağmen (Tuncel, 2014: 42-43; Bozkurt vd. 2014: 24) emek yoğun ürünlerden oluşan ihracata dayalı büyüme modellerini devam ettirmeye çalışırlar (Ballı vd. 2019: 49). Bu ülkelerde yaygın görülen; siyasi istikrarsızlık, güvensizlik ve yolsuzluk gibi faktörler de ekonomik büyümeyi olumsuz etkiler. Orta gelirli ülkeler genellikle yüksek teknoloji ürünleri ve ham madde ithal ederken, düşük katma değerli ürünler ihraç ederler (Tuncel, 2014: 42). Bu durum uluslararası rekabet gücünün zayıf olmasına ve dış ticaret dengesizliğe yol açarak imalat sanayinde ürün yelpazesinin sınırlı kalmasına neden olur (Kaya vd. 2015: 837; Altunç, 2018: 65). Orta gelir tuzağındaki ülkelerde yaygın olan gelir eşitsizliği ve toplumsal sorunlar da ekonomik büyümeyi engelleyebilmektedir (Alancıoğlu vd. 2019: 479-481). Bu ülkelerde yatırım ve tasarruf oranları genellikle düşüktür (Eğilmez, 2012; Altunç, 2018: 65). Bu da sermaye birikimini ve üretim kapasitesini kısıtlar. Bu nedenle genellikle doğal kaynaklar ve doğrudan yabancı yatırımlara dayalı büyüme stratejilerine sahiptirler (Ballı vd. 2019: 49). Yurt içi tasarrufların yetersiz kalması yatırımların finansmanı için dış tasarruflara ihtiyaç duyulmasına neden olmaktadır. Bu durum da cari açığı arttırmaktadır (Ener ve Karanfil, 2015: 43). Aynı zamanda sermaye akımlarının ani bir şekilde tersine dönmesi, ekonomide ciddi sonuçlara yol açabilir. Özellikle iç piyasada kredi patlamaları yaşanırken, bu tür bir sermaye çıkışı ekonomideki tahribatı daha da şiddetlendirir. İşsizlik artışı, şirket iflasları, finansal istikrarsızlık ve para birimi değer kaybı gibi sorunlar hızla ortaya çıkabilir (Mutlutürk, 2012: 103). Orta gelir tuzağına yakalanma riski bulunan ülkeler, bu tuzaktan kurtulmak için zaman zaman potansiyelin üzerinde büyüme oranları elde etmeye çalışarak ekonominin aşırı ısınmasına izin vermeyi tercih edebilirler. Ekonomi aşırı ısındığında, kısa dönemde toplam talep, ekonominin uzun dönemli toplam arz kapasitesini aşabilir. Bu durumda, enflasyon, bütçe açığı, cari açık ve faiz oranları gibi ekonomik göstergeler olumsuz yönde etkilenebilir ve dolayısıyla risk algısı artabilir. Talepteki bu artışın bir kısmı ithalat yoluyla karşılama yoluna gidebilir. Ancak ithalatın artması cari açığın daha da büyüme eğilimi göstermesine neden olabilir. Ayrıca, talep artışı enflasyonu da tetikleyebilir. Böyle bir senaryoda, Merkez Bankası, talep artışının yol açtığı enflasyonu kontrol altına almak için faiz artırımına yönelebilir, makro ihtiyati tedbirleri devreye sokabilir. Faiz oranlarının artırılması ve makro ihtiyati tedbirler ile ekonomideki hızlı büyüme ve talep artışının önüne geçilmeye çalışılabilir. Bu hamlelerin amacı, finansal ve makroekonomik istikrarı sağlamak ve aşırı ısınmanın olumsuz ekonomik etkilerini en aza indirmektir (Eğilmez, 2018). Son yıllarda orta gelirli ülkelerde yaşanan finansal krizler genellikle aşırı kredi genişlemesinden kaynaklanmıştır. Aşırı kredi genişlemesinin temel nedenlerinden biri, yoğun sermaye girişleridir (Eroğlu, 2018: 8). Bu tür finansal istikrarsızlıkların krizlere dönüşebilme potansiyelleri de göz önüne alındığında, ülkelerin orta gelir tuzağından çıkma stratejilerinde finansal istikrarın tesis edilmesinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Her ne kadar orta gelir tuzağına yakalanan ülkeleri örneklem olarak kullanmasa da finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ekonomik literatürde uzun zamandır incelenen bir konudur. Bu alanda yapılan çalışmalar genellikle finansal sektörün etkinliği, finansal gelişme, finansal krizlerin etkileri ve makroekonomik istikrar gibi konuları ele almaktadır. Mevcut literatür finansal gelişmenin ve finansal istikrarın ekonomik büyümeyi desteklediğini öne sürmektedir. Finansal gelişme ve finansal istikrar, işletmelerin finansmana erişimlerini kolaylaştırdığından, girişimciliği teşvik ederek, yatırımların artmasına ve ekonomik büyümeye katkı sağlayabilir. Ayrıca, istikrarlı bir finansal sektörün varlığı da, kaynakların verimli bir şekilde kullanılmasına olanak sağladığından ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Bununla birlikte finansal istikrarsızlık dönemlerinde ortaya çıkan finansal krizler; kredi daralması, bankaların batması ve ekonomik faaliyetlerde ciddi bir azalma ile sonuçlanabilir. Bu durum da, işletmelerin finansmana erişimlerinin kısıtlanmasına, yatırımların azalmasına ve ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olabilir. Sonuç olarak, finansal istikrarın ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi vardır ve finansal sektörün istikrarı, finansal gelişme ve kriz yönetimi gibi faktörler, ekonomik büyüme ve istikrar için önemli unsurlardır.

Manu vd. (2011), Afrika ülkelerinde finansal istikrarın ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çalışma sonuçları, sermaye yeterliliği, likidite ve varlık kalitesinin hem uzun hem de kısa dönemde GSYİH üzerinde önemli etkileri olduğunu tespit etmişlerdir. Soedarmono vd. (2011), 2001-2007 döneminde 12 Asya ülkesinden ticari banka verilerini incelemişlerdir. Ampirik bulgular, bankacılık piyasasındaki daha yüksek piyasa gücünün daha yüksek istikrarsızlık ile sonuçlandığını vurgulamaktadır. Bankalar daha az rekabetçi piyasalarda daha iyi kapitalize olsalar da, temerrüt riskinin daha yüksek kaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Batuo ve Kupukile (2012), çalışmalarında, finansal serbestleşme, finansal istikrarsızlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 41 Afrika ekonomisi için 1985-2010 dönemi verilerini kullanarak yapılan çalışmanın bulgularına göre; finansal kalkınma ile serbestleşme arasındaki bağlantının finansal istikrarsızlık üzerinde pozitif ve önemli bir etkiye sahip olduğunu, ancak finansal istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Creel vd. (2015), ise çalışmalarında, Avrupa Birliği ülkelerinde ekonomik performans ve finansal istikrar arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Sistem-GMM yöntemi kullanılan çalışmanın sonucunda, finansal istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğuna ulaşılmıştır. Alsamara vd. (2019), 1980-2013 döneminde, Katar ekonomisindeki finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında ulaşılan ampirik bulgular, reel GSYİH büyümesinin uzun vadede olumsuz bir etkisi olduğunu ve reel kredi karşılıkları üzerinde orta derecede ve kısa dönemli olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu olumsuz ilişki, reel GSYİH büyümesindeki bir artışın kredilerde daha az temerrüde yol açabileceğini göstermektedir. Ayrıca, reel GSYİH büyümesindeki beklenmedik şokların reel kredi karşılıklarını olumsuz etkilediğini ve reel kredi karşılık değişikliklerinde en büyük katkının esas olarak reel GSYİH büyümesindeki değişikliklerden kaynaklandığını göstermektedir. Younsi ve Nafla (2019), 1993-2015 dönemine ait yıllık panel verilerini kullanarak 40 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede finansal istikrar, para politikası ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Gelişmiş ülkelerde ticaret açıklığı, sermaye hesabı açıklığı ve doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerinde oldukça önemli ve olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Ljaz vd. (2020), çalışmalarında, 2001 ile 2017 yılları arasında 38 Avrupa ülkesinden alınan panel verilerini inceleyerek banka rekabetinin ve finansal istikrarın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada, tahmininde gözlemlenmemiş heterojenliği, içselliği, ekonomik büyümenin dinamik etkisini ve ters nedenselliği kontrol etmek için sabit etkili tahmincinin yanı sıra sistem GMM yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada ulaşılan ampirik bulgular, banka istikrarının Avrupa'da ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkıda

bulunduğunu göstermektedir. Kriz dönemlerinde (hem küresel mali kriz hem de yerel bankacılık krizi) ekonomik büyümenin düştüğünü belirtilerek, bu dönemlerde dayanıklı bir bankacılık sisteminin önemini vurgulanmaktadır. Ayrıca, ampirik sonuçlar, düşük bankacılık rekabetinin ekonomik büyümeyi desteklediğini ve finansal istikrarı artırdığını göstermektedir. Mande vd. (2020), çalışmalarında finansal istikrarın gelişmekte olan piyasalardaki gelir artışı üzerindeki etkisini incelemiştir. 1996-2018 dönemi için 23 gelişmekte olan ülke verisini kullanarak yaptıkları çalışmada, gelişmekte olan piyasalardaki gelir artışı için finansal istikrarın ne ölçüde önemli olduğuna dair bilgiler sunmak için, finansal sistemin hem borsa hem de bankacılık sektörü boyutlarını araştırmışlardır. Analiz bulgularına göre; hem borsa oynaklığından hem de takipteki kredilerden kaynaklanan finansal istikrarsızlık, söz konusu ülkelerde gelir büyümesi üzerinde negatif etkiye sahiptir. Ayrıca, finansal istikrarsızlığın gelir büyümesi üzerindeki olumsuz etkisinin büyüklüğü, borsa oynaklığı kanalıyla oluşan etkiden nispeten daha belirgindir.

Bayar vd. (2021), 1998-2016 döneminde Avrupa Birliği ülkelerinde panel eşbütünleşme ve nedensellik testleri kullanarak bankacılık sektörü istikrarının çeşitli göstergelerinin ekonomik büyüme üzerindeki dinamik ve nedensel etkilerini analiz ettikleri çalışmalarında, bankacılık sektörü istikrarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Stewart vd. (2021), banka istikrarı ve ekonomik büyüme arasında doğrudan ilişkinin varlığını test ettikleri çalışmalarında, 1995-2015 dönemine ilişkin olarak yüzde fazla ülke verisini kullanarak gerçekleştirdikleri çalışma sonucunda, bankacılık istikrarı ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğunu gözlemlemiştir.

Mevcut literatür incelendiğinde finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak orta gelir tuzağına yakalanma riski bulunan ülkeler açısından konunun önemi dikkate alındığında söz konusu ilişkiyi bu ülkeler açısından ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan çalışmanın literatürdeki bu boşluğu doldurarak katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Model ve Veri Seti

Ülkelerin orta gelir tuzağına yakalanıp yakalanmadıklarını belirleyebilmek için genel kabul görmüş bir tanım bulunmamakla birlikte, ülkelerin gelir gruplarını belirlemede Dünya Bankası sınıflandırması sıklıkla başvurulan bir sınıflamadır. Dünya Bankası her yıl belirlediği gelir eşikleri ile ülkeleri kişi başı gayrisafi milli hasıllarına göre; düşük, düşük-orta, yüksek-orta ve yüksek-gelirli olmak üzere dört gruba ayırır. Her yıl değişen bu gelir eşiklerine göre ülkelerin gelir grupları da değerlendirilebilmektedir. Ancak ülkelerin “orta gelir tuzağına” yakalanıp yakalanmadıkları uzun süre orta gelir eşğinde kalıp kalmadıklarıyla ilişkilendirilmektedir. Felipe vd., (2012), çalışmalarında 1950-2010 dönemi için 124 ülkeyi 40 düşük gelirli, 38 alt-orta gelirli, 14 üst-orta gelirli ve 32 yüksek gelirli ülke olarak sınıflandırmışlar ve daha sonra, bir ülkenin orta gelir tuzağına düşmesi için eşik yıl sayısını hesaplamışlardır. Çıkan sonuçlara göre; “alt-orta gelir” tuzağına düşmekten kaçınmak için yıllık en az % 4.7 (yani, “üst-orta” gelir eşiği olan 7.250 \$ 'a ulaşmak); ve “üst-orta” gelirli olan (yani kişi başına geliri 7.250 dolara ulaşan) bir ülke, “üst-orta gelir” tuzağına düşmekten kaçınmak için yılda en az % 3.5'lik ortalama kişi başına düşen gelir artış oranına ulaşılmalıdır (yani, 11.750 \$'a yüksek gelir düzeyi eşğine ulaşmak için). Bu nedenle, orta gelir tuzağından kaçınmak için, en fazla 28 yıl içinde “alt-orta” gelir kesimini ve en fazla 14 yıl içinde “üst-orta” gelir kesimini geçecek kadar hızlı büyümenin gerçekleşmesi gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, orta gelir tuzağına yakalanmış ülkelerde finansal istikrarın reel ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektir. Çalışma, 1990-2019 dönemi için 32⁷ orta gelir tuzağındaki ülkenin verisiyle gerçekleştirilmiş olup, kullanılan veriler Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir. Analizde kullanılan her bir değişkenin doğal logaritması alınmıştır. Analizler için sistem GMM yaklaşımı tercih edilmiştir ve bağımlı değişken olan SAGP'ne göre kişi başına düşen GSYİH'nın gecikmeli değeri de modele dahil edilmiştir. Dinamik panel yaklaşımının kullanıldığı model çerçevesinde finansal istikrarın reel ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz edebilmek için aşağıdaki gibi bir regresyon modeli kullanılmıştır:

$$\begin{aligned} \ln Y_{i,t} = & \beta_0 + \beta_1 \ln Y_{i,t-1} + \beta_2 \ln BZP_{i,t} + \beta_3 \ln TGK_{i,t} + \beta_4 \ln SSO_{i,t} \\ & + \beta_5 \ln Açıklık_{i,t} + \beta_6 \ln DYY_{i,t} + \beta_7 \ln Eğitim_{i,t} + \beta_8 \text{KrizKuklası}_{i,t} + u_{i,t} \end{aligned} \quad (1)$$

Burada t , zaman aralığını (1990-2019), i , birim sayısını (57), $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_6, \beta_7, \beta_8$ parametre katsayılarını, β_0 , sabiti ve u hata terimini temsil etmektedir. Modeldeki bağımlı değişken olan “ $\ln Y$ ”, SAGP'ne göre kişi başına düşen GSYİH'yı ifade etmektedir. Bağımlı değişken olan SAGP'ne göre KBGSYİH'nın gecikmeli değerini ifade eden “ $\ln Y_{i,t-1}$ ” değişkeni de modelde bağımsız değişken olarak kullanılmıştır.

Tablo 1: Değişken Tanımlanmaları

Değişken	Veri Tanımlaması	Kaynak	Dünya Bankası Veri Kodu
Y	KBGSYİH - (GDP per capita, PPP -constant 2017 international \$)	Dünya Bankası	NY.GDP.PCAP.PP.KD
BZP	Bankacılık Z skorları – (Bank Z score)	Dünya Bankası Global Financial Development	GFDD.SI.01
TGK	Tahsili gecikmiş banka kredilerinin toplam brüt kredilere oranı – (Bank Non-Performing Loans To Gross Loans %)	Dünya Bankası Global Financial Development	GFDD.SI.02
SSO	Gayri safi sabit sermaye oluşumu – (Gross fixed capital formation, constant 2010 US\$)	Dünya Bankası	NE.GDI.FTOT.KD
Açıklık	Ticari Açıklık – (Trade openness)	Dünya Bankası	NE.TRD.GNFS.ZS
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırım – (FDI Net Inflows % of GDP)	Dünya Bankası	BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS
Eğitim	Ortaokula kayıt oranı – (School enrollment, Secondary,% gross)	Dünya Bankası	SE.SEC.ENRR
KrizKuklası	Bankacılık Kriz Kuklası – (Banking Crisis Dummy) (1=Banking Crisis,0=None)	Dünya Bankası Global Financial Development	GFDD.OI.19

⁷ Çalışmanın örneklemini belirleyebilmek için Felipe Abdon ve Kumar (2012) metodolojisi takip edilmiş ve kullanılan bu kriterlere göre 2019 yılı için 58 ülke tespit edilmiş, ancak kullanışlı verilere sahip 32 ülke ile analizler gerçekleştirilmiştir. Analizlerimiz, finansal istikrar değişkenlerinin elde edilebilirliğine bağlı olarak 1990-2019 döneminde, söz konusu sınıflama çerçevesinde orta gelir grubuna (düşük-orta-gelir veya yüksek orta-gelir) dahil olan ve aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 32 ülkeye ait panel veriye dayanmaktadır.

Finansal istikrar göstergelerinden biri olan ve bağımsız değişken olarak modele dahil edilen “BZP”, banka Z skorunu göstermektedir. Finansal istikrar için literatürde yaygın olarak kullanılan bu gösterge; bir ülkenin bankacılık sisteminin temerrüt olasılığını ifade etmektedir. Z-skoru, bir ülkenin bankacılık sisteminin tamponunu (sermaye ve getiriler) bu getirilerin oynaklığı ile karşılaştırır. $(ROA + (\text{öz sermaye} / \text{varlıklar})) / \text{sd}(ROA)$ olarak tahmin edilir. Buradaki ROA, öz sermaye ve varlıklar olup ülke düzeyinde toplam rakamlardır. sd (ROA), ROA'nın standart sapmasıdır. Bu veriler Dünya Bankası tarafından Bankscope'un banka bazında konsolide olmayan verilerinden hesaplanmıştır. Finansal istikrarın literatürde yaygın olarak kullanılan göstergelerinden biri olan ve modele bağımsız değişken olarak eklenen “TKG” ise, tahsili gecikmiş banka kredilerinin toplam brüt kredilere oranı göstergesidir.⁸

Geliştirilen modelde ihmal edilmiş değişken sapmasını önlemek için modele bazı kontrol değişkenler eklenmiştir. “SSO” Gayri safi sabit sermaye oluşumu; arazi iyileştirmelerini, tesis, makine ve ekipman alımları, okullar, ofisler, hastaneler, özel konutlar ve ticari ve endüstriyel binalar dahil olmak üzere yolların, demiryollarının ve benzerlerinin inşası olarak tanımlanmaktadır ve veriler, sabit 2010 ABD doları cinsindedir. “Ticari Dışa Açıklık”, gayri safi yurtiçi hasıla payı olarak ölçülen mal ve hizmet ihracat ve ithalatlarının toplamıdır. “DYY”, GSYİH'nın payı olarak net DYY girişlerini göstermektedir. DYY yatırımcının kendi ülkesi dışındaki bir ülkede faaliyet gösteren bir işletmede kalıcı bir yönetim payını (oy hakkına sahip hissenin yüzde 10'u veya daha fazlası) elde etmek için net yatırım girişi olarak tanımlanmaktadır. Kontrol değişken olarak kullanılan bir diğer değişken “Eğitim” Ortaokula kayıt oranı ile temsil edilmiştir. Brüt kayıt oranı, yaşa bakılmaksızın toplam kayıt sayısının, resmi olarak gösterilen eğitim düzeyine karşılık gelen yaş grubu nüfusuna oranıdır. Modele bir de “Bankacılık Kriz Kuklası” eklenmiştir. (1=Bankacılık krizi vardır, 0=Bankacılık krizi yoktur). Bankacılık krizinin sistematik olarak tanımlanması için 2 koşulun olması gerekmektedir. Bunlar; bankacılık sistemindeki önemli finansal sıkıntı işaretlerinin varlığı (önemli banka hareketleri, bankacılık sistemindeki kayıplar ve/veya banka tasfiyeleri) ve bankacılıktaki ortaya çıkan kayıplara yanıt olarak önemli bankacılık politikası müdahale önlemlerinin ortaya çıkmasıdır. Her iki koşulun da bulunduğu ilk yıl, krizin sistematik hale gelmeye başladığı yıl olarak kabul edilir. Krizin sonu, hem reel GSYİH büyümesinin hem de reel kredi büyümesinin art arda en az iki yıl pozitif çıkmasından önceki yıl olarak tanımlanmaktadır.

⁸ Geciken kredilerin (90 gün veya daha fazla geciken faiz ve anapara ödemeleri) toplam brüt kredilere (kredi portföyünün toplam değeri) oranı olarak hesaplanmaktadır.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Ülkeler	Y		BZP		TGK	
	Ort.	Std.Sap.	Ort.	Std.Sap.	Ort.	Std.Sap.
Cezayir	9683.751	1400.157	12.855	5.658	13.320	4.301
Beyaz Rusya	12258.230	4932.430	3.629	1.068	6.078	4.147
Bolivya	6103.903	1213.040	12.101	2.497	7.192	5.805
Botsvana	12872.520	2799.099	8.115	1.171	3.345	1.074
Brazilya	12812.160	1834.955	15.817	2.066	4.407	2.137
Bulgaristan	14521.120	4003.065	9.053	2.034	9.782	7.421
Kolombiya	10859.600	2083.356	5.310	1.394	5.213	3.505
Kosta Rika	13891.860	3087.505	17.484	2.760	2.029	0.687
Dominik Cum.	10756.180	3295.886	25.241	2.475	3.611	1.914
Ekvador	9678.995	1370.650	5.071	0.930	7.556	7.645
Mısır	8507.532	1767.227	15.948	2.841	15.625	5.944
El Salvador	6919.682	927.419	22.076	4.981	2.731	0.781
Eswatini	6590.026	1268.093	9.173	3.405	7.163	2.111
Gabon	16379.300	1638.274	15.294	4.623	7.835	4.345
Guatemala	6873.331	866.390	17.592	1.509	3.180	2.473
Honduras	4540.240	581.617	28.061	2.403	4.933	3.196
Ürdün	9418.693	1277.255	44.653	12.749	9.661	5.115
Kazakistan	16235.650	6044.809	4.813	1.696	14.283	6.114
Malezya	18173.670	4754.808	14.603	3.180	7.950	6.363
Meksika	17484.050	1465.383	19.892	3.700	3.574	2.495
Fas	5344.330	1249.507	38.956	3.317	11.347	5.680
Namibya	7865.083	1566.746	17.389	15.814	2.333	0.853
Makedonya	11650.570	2270.930	5.809	1.336	14.396	9.723
Paraguay	9675.990	1408.223	16.084	2.116	6.147	6.396
Peru	8273.050	2607.151	15.208	1.671	5.480	3.247
Filipinler	5371.177	1329.837	21.002	4.834	8.650	7.809
Günay Afrika Cum.	11200.380	1357.610	21.342	18.862	3.371	1.398
Sri Lanka	7531.138	2904.792	10.964	2.589	3.661	1.049
Tayland	12215.620	3149.904	5.039	2.099	10.560	11.420
Tunus	8250.527	1871.444	34.413	3.615	17.607	4.427
Türkiye	18437.420	4946.349	7.909	2.239	6.506	6.252
Vanuatu	2997.278	167.068	6.999	2.875	10.421	3.464
Panel Geneli	9621.699	4861.377	15.673	10.607	7.588	6.454

Not: Analizlerde bağımlı değişken olarak kullanılan “Y”, SAGP’ne göre KBGSYİH’yı ifade etmektedir. Orta gelir tuzağı için ise gelir eşikleri, Dünya Bankası tarafından Atlas Yöntemine göre kişi başına GSMH olarak hesaplanmaktadır.

Tablo 2’de çalışmada kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere, en düşük KBGSYİH’ya sahip olan ekonomi, Vanuatu; en yüksek KBGSYİH değerine sahip olan ülke Türkiye’dir. En düşük ve en yüksek banka Z skoruna sahip olan ülkeler ise sırayla; Beyaz Rusya ve Ürdün’dür. Tahsili gecikmiş banka kredilerinin toplam brüt kredilere oranını temsil eden TGK’ya bakıldığında ise en yüksek oran Tunus’a en düşük oran ise Kosta Rika’ya aittir.

Tablo 3, incelenen değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkileri gösteren korelasyon matrisini göstermektedir. Korelasyon katsayılarının düşük seviyelerde olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
(1) LnY	1.00							
(2) LnBZP	-0.37	1.00						
(3) LnTGK	-0.18	-0.14	1.00					
(4) LnSSO	0.54	-0.13	-0.15	1.00				
(5) LnAçıklık	0.10	0.04	0.12	-0.31	1.00			
(6) LnFDI	0.05	0.05	-0.10	-0.11	0.20	1.00		
(7) LnEğitim	0.61	-0.30	-0.11	0.41	-0.08	0.05	1.00	
(8) Kriz	-0.09	-0.26	0.26	0.04	-0.04	-0.02	-0.12	1.00

3.Yöntem

Dinamik panel veri analizi, panel veri analiz yöntemleri arasında en çok tercih edilen yöntemlerden biridir. Dinamik panel veri analizi statik panel veri analizinden ayıran en önemli özellik, geçmiş dönem bağımlı değişkenin, cari dönemdeki bağımlı değişken üzerindeki etkisini ölçmeye elverişli olması, model içerisine gecikmeli değişkenlerin dahil edilebilmesidir (Özçağ vd., 2019: 46). Dinamik panel veri yöntemlerinde en çok uygulanan teknik ise sistem GMM tekniğidir. Ancak olasılıklı tüm araç değişkenlerin kullanılmaması, tahmin edicilerin etkin olmamasına yol açmaktadır. GMM sistem tahmin edicileri ise, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerini araç değişken olarak modele dahil edilmesine imkan sağlamaktadır (Arellano ve Bond 1991). Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilen GMM yönteminde, içsellik probleminin üstesinden gelebilmek için bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri araç değişkenler olarak kullanılmaktadır. Arellano Bover sistem GMM yaklaşımında 1. fark ve düzey eşitliklerinin yer aldığı sistemin moment kısıtları kullanılmaktadır. Sistem GMM tahmincilerinin fark işlemlerine dayandığından dolayı model tahminleri, değişkenlerin birim kök içerip içermemesinden etkilenmemektedir ve bu nedenle de değişkenlerin durağan olmadığı durumlarda dahi etkin tahminciler olabilmektedirler (Han vd., 2014, Rahman vd., 2019). GMM sistem tahmincileri, $N > T$ özelliği taşıyan modellere uygulanabilen ve modeldeki içsellik probleminin üstesinden gelmekte başarılı ve bir yaklaşımdır (Roodman, 2009). Bu nedenlerden dolayı bu çalışmada sistem GMM yaklaşımı kullanılmıştır.

Arellano ve Bond (1991) tarafından dinamik panel veri modeli tahminlerinde GMM tekniği ile beraber kullanılması önerilen birtakım modelleme testleri bulunmaktadır. Bunlar, bağımsız değişkenlerin bir bütün olarak anlamlılığının testi için kullanılan Wald testi, kullanılan araç değişkenlerin geçerli olup olmadığı ile ilgili yapılan Hansen testi ile modelde hata terimlerinde otokorelasyonun varlığı test eden AR(1) ve AR(2) testleridir (Labra ve Torrecillas, 2018: 48).

4.Ampirik Bulgular

Tablo 4, çalışmada yapılan analize ilişkin GMM sistem tahmin sonuçlarını göstermektedir. Wald testi, modelin bütün olarak anlamlı olduğunu ve modelde bağımsız değişkenlerin bir bütün olarak kişi başına düşen GSYİH üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Modelde kullanılan araç değişkenlerin geçerli olup olmadığını gösteren Hansen testi sonuçlarına göre, elde edilen olasılık değerinin, 0,05'ten büyük olduğu görülmektedir. Bu değer, tahminde kullanılan araçlar geçerliliği olduğu ve aşırı tanımlama olmadığını göstermektedir. Son olarak AR(2) testi sonucu ise, hata terimleri arasında seri otokorelasyonun olmadığını belirtmektedir.

Tablo 4: GMM Sistem Tahmin Sonuçları

LnY	Katsayı.	St.Hata.	t-ist.	Olasılık	[95% Güven	Aralık]	Anl.
LnY _{t-1}	0.606	0.051	11.92	0.000	0.507	0.706	***
LnBZP	0.076	0.006	11.93	0.000	0.063	0.088	***
LnTGK	-0.026	0.009	-3.01	0.003	-0.043	-0.009	***
LnSSO	0.024	0.034	0.71	0.480	-0.042	0.090	
LnAçıklık	0.064	0.032	2.02	0.043	0.002	0.126	**
LnFDI	0.012	0.003	4.76	0.000	0.007	0.017	***
LnEğitim	0.430	0.056	7.66	0.000	0.320	0.541	***
Kriz	-0.042	0.015	-2.81	0.005	-0.071	-0.013	***
Sabit	0.797	0.229	3.48	0.001	0.348	1.246	***
Mean dependent var		9.290	SD dependent var				0.436
Tanı Testleri		Test İstatistikleri		Olasılık Değeri			
Wald Test		$\chi^2(8)=13289.13$		0.000			
Hansen Testi		$\chi^2(21)=23.12$		0.338			
AR(1)		-1.77		0.076			
AR(2)		-0.38		0.702			
Grup Sayısı		32					
Araç Sayısı		30					

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir

Elde edilen katsayılar incelendiğinde, modele bağımsız değişkenler olarak dahil edilen banka Z skorundaki bir artışın, kişi başına GSYİH üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğu, tahsili gecikmiş banka kredilerinin toplam brüt kredilere oranındaki bir düşüşün ise kişi başına GSYİH üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir. Kontrol değişkenler olarak modele dahil edilen ticari açıklık, doğrudan yabancı yatırımlar ve eğitimin, KBGSYİH'yı pozitif etkilediği görülmektedir. Gayrisafi sabit sermaye oluşumu ise anlamsız çıkmıştır. Ülkeye özgü finansal krizlerin ekonomik büyümeye olan etkisini yakalayabilmek için kullanılan finansal kriz kuklasının kişi başına GSYİH üzerindeki etkisinin ise anlamlı ve negatif olduğu görülmektedir.

5.Sonuç ve Öneriler

Çalışmada, orta gelir tuzağına yakalanan ülkelerde, finansal istikrarın reel ekonomik büyümeye olan etkisini incelenmiştir. Çalışma, 1990-2019 dönemi için 32 orta gelir tuzağındaki ülke verisiyle yapılmış olup, çalışmada dinamik panel veri yöntemi (sistem GMM tekniği) kullanılmıştır. Ampirik bulgular, finansal istikrarın (Banka Z skoru ve tahsili gecikmiş banka kredilerinin toplam brüt kredilere oranı), reel ekonomik büyümeye katkı sağladığı yönündedir. Banka Z skorundaki artış ve tahsili gecikmiş banka kredilerinin toplam brüt kredilere oranındaki azalış, reel ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Özellikle kriz dönemlerinde, ekonomik büyüme için bankacılık istikrarının çok önemli olduğu görülmektedir. Ülkeye özgü finansal krizlerin ekonomik büyümeye olan etkisini yakalayabilmek için kullanılan finansal kriz kuklasının işareti negatif bulunmuştur. Her bir finansal kriz, ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyerek ülkelerin orta gelir tuzağından çıkışını biraz daha zorlaştırmaktadır. Ekonomik büyüme, yerel bankacılık krizi döneminde düşüş eğilimindedir. Finansal istikrarın artması, krizin ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkilerini azaltabilecektir.

Finansal istikrar tüm ülkelerin sürdürülebilir ekonomik büyümeleri için önemlidir ancak orta gelir tuzağına yakalanma riski bulunan ve bu tuzaktan hızla çıkabilmek için zaman zaman tarihsel ortalamaların üzerinde büyüme oranları hedefleyen orta gelirli ülkeler için çok daha önemlidir. Tarihsel ortalamaların üzerinde büyüme arzusu bu ülkelerde sık sık ekonominin fazla ısınmasına ve finansal istikrarsızlıklara neden olmaktadır. Yetersiz yurt içi tasarruflar ve yatırımlar arzu edilen bu yüksek büyüme oranlarını besleyememekte ve yabancı kaynaklara bel bağlanmaktadır. Yabancı

sermaye girişleri nedeniyle yaşanan kontrolsüz kredi büyümesi, yabancı yatırımların tersine döndüğü zamanlarda finansal sistemi zorlamaktadır. Finansal türbülansı yönetemeyecek bir finansal sistemin varlığında ise krizler kaçınılmaz hale gelebilecektir. Orta gelirli ülkelerin döngüsel olarak sıklıkla finansal krizlerle baş etmeye çalıştığı düşünüldüğünde ekonominin aşırı ısındığı dönemlerde, hızlı büyüme politikalarının yerine ılımlı küçülmenin ve yumuşak iniş senaryolarının tasarlandığı politikalarla yer değiştirdiği görülmektedir. Bu da orta gelir tuzağını besleyen ve uzun yıllar ekonomik tahribatın onarılması ve yeniden ekonominin olağan büyüme patikasına oturması için kayıpların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak bu sonuçlar orta gelirli ülkelerin tuzaktan kaçabilmek için yüksek büyüme oranlarından vazgeçmesi olarak yorumlanmamalıdır. İstikrarlı bir finansal yapı ile yüksek büyüme oranları hedeflenmeli ekonominin aşırı ısındığı dönemlerde istikrarsızlığa yol açabilecek durumlara karşı acil ve yerinde politikalarla müdahale edilmelidir.

İktisadi büyüme, ülkelerin birbirleriyle rekabet edebilme güçlerini etkileyen bir kavram olarak önem arz etmektedir. Büyümenin itici güçlerini tespit etmek ve buna yönelik politikalar oluşturmak ve bu politikalar çerçevesinde adımlar atmak, ekonomilerin büyümelerine önemli ölçüde katkı sağlayacaktır. Finansal istikrarın, ülke ekonomisinin büyümesine pozitif yönde etki ettiği birçok çalışmada ortaya konulmuştur (Manu vd. 2011; Soedarmono vd. 2011; Batuo ve Kupukile, 2012; Creel vd. 2015; Ljaz vd. 2020; Mande vd. 2020; Bayar vd. 2021; Stewart vd. 2021). Dolayısıyla, orta gelir tuzağına takılan ülkelerde, finansal istikrarı sağlayacak önemli adımlar, ekonomik büyümeyi arttıracak ve ülkelerin orta gelir tuzağından çıkmalarına yardımcı olacaktır. İstikrarlı bir finansal sistem, tasarrufları ve yatırımları destekleyerek sürdürülebilir ekonomik büyümeye ve olası ekonomik şokların azaltılmasına yardımcı olabilir. Tersine finansal istikrarsızlık; sermaye kaçışına, daha düşük ve verimsiz yatırımlara, daha yüksek borçlanma maliyetlerine yol açarak ekonomiyi şoklara karşı savunmasız hale getirebilir ve ekonomik büyümeyi engelleyebilir. İstikrarsız veya şoklara eğilimli bir finansal sistem de bir ülkenin orta gelir tuzağından kurtulmasını engelleyebilir. Merkez bankaları ve hükümetler, ekonomik büyümeyi hızlandırabilecek bankacılık sistemlerinin istikrarını güçlendirmek için politikalar üretmeli, finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı geliştirmek için elverişli finansal ortamları teşvik etmelidir. Bu çalışma ile orta gelir tuzağına düşme riski taşıyan ülkelerde finansal istikrarın ekonomik büyümeye etkisini incelenmiş olsa da, finansal istikrar tek başına orta gelir tuzağının sebebi değildir ve bu tuzaktan çıkmanın tek çözümü de değildir. Dolayısıyla orta gelir tuzağı riski taşıyan ülkelerde finansal istikrarın ekonomik büyümeyi hangi kanallardan etkilediği; orta gelir tuzağı, finansal istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin daha iyi ortaya konulması açısından önemlidir.

Kaynakça

- Alancıoğlu, E., Arslan, İ. ve Bayraktutan, Y. (2019). Orta gelir tuzağı, nedenleri ve çıkış politikaları. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 11(21), 472-486.
- Albulescu, C. T., Briciu, L., ve Coroiu, S. I. (2010). Determinants of foreign direct investment in CEECs: the role of financial stability. *Scientific Annals of the "Alexandru Ioan Cuza". Economic Sciences Section, Special*, 1(2), 85-96.
- Alsamara, M., Mrabet, Z., Jarallah, S., ve Barkat, K. (2019). The switching impact of financial stability and economic growth in Qatar: Evidence from an oil-rich country. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 73, 205-216.
- Alçın, S., ve Güner, B. (2015). Orta gelir tuzağı: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37(1), 27-45.

- Altunç, Ö.F. (2018). Orta gelir tuzağından çıkış stratejisi olarak uluslararası rekabetgücü üzerine bir inceleme. *The Journal of Academic Social Science*, 6(83), 64-79, doi:10.16992/ASOS.14368.
- Bayar, Y., Borozan, D., ve Gavriletea, M. D. (2021). Banking sector stability and economic growth in post-transition European Union countries. *International Journal of Finance & Economics*, 26(1), 949-961.
- Bozkurt, E., Bedir, S., Özdemir, D., ve Çakmak, E. (2014). Orta gelir tuzağı ve Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 167, 22-39.
- Cai, F. (2012). Is there a “Middle-income Trap”? theories, experiences and relevance to China. *China & World Economy*, 20(1), 49-61.
- Creel, J., Hubert, P., ve Labondance, F. (2015). Financial stability and economic performance. *Economic Modelling*, 48, 25-40.
- Ballı, E., Manga, M. ve Güreşçi, G. (2019). Orta gelir tuzağı: Türkiye üzerine ampirik bir analiz. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 59, 48-60.
- Bayar, G. (2016). Türkiye ve orta gelir tuzağı: Eğitimin önemi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 16(34), 45-78.
- Batuo Enowbi, M., ve Kupukile, M. (2012). Financial instability, financial openness and economic growth in african countries. Available at: <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/43340/>.
- Bozkurt, E., Bedir, S., Özdemir, D., ve Çakmak, E. (2014). Orta gelir tuzağı ve Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 167, 22-39.
- Dalgıç, B., İyidoğan, P. V., ve Balıkçioğlu, E. (2014). Orta gelir tuzağından çıkışta hangi faktörler. *Maliye Dergisi*, 167, 116-125.
- Egawa, A. (2013). *Will income inequality cause a middle-income trap in Asia?* Working Paper No. 2013/06, Bruegel.
- Eğilmez, M. (2012). Orta gelir tuzağı ve Türkiye, <https://www.mahfiegilmez.com/2012/12/orta-gelir-tuzag-ve-turkiye.html>, Erişim Tarihi: 02.08.2023.
- Eichengreen, B., Park, D., ve Shin, K. (2013). *Growth slowdowns redux: New evidence on the middle-income trap* (No. w18673). National Bureau of Economic Research.
- Ener, M., ve Karanfil, M. (2015). Türkiye ekonomisinde tasarruf açığının orta gelir tuzağı üzerine etkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 31-46.
- Erdem, E., İlgün, M. F., ve Dumrul, C. (2011). Finansal istikrarın bankacılık sisteminin borç verme politikaları üzerindeki etkisi: 2008 küresel krizi çerçevesinde Türkiye üzerine bir inceleme. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 5(1), 9-34.
- Eroğlu, E. (2018). Makro ihtiyati politikalar: Türkiye uygulaması ve uygulamanın hanehalkı borçluluğuna etkileri. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Bankacılık ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Yeterlik Tezi.
- Fell, J., ve Schinasi, G. (2005). Assessing financial stability: Exploring the boundaries of analysis. *National Institute Economic Review*, 192(1), 102-117.
- Felipe, J., Kumar, U., ve Galope, R. (2017). Middle-income transitions: trap or myth?. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 22(3), 429-453.

- Felipe, J., Abdon, A., ve Kumar, U. (2012). Tracking the middle-income trap: What is it, who is in it, and why?. *Levy Economics Institute, Working Paper*, (715).
- Gill, I. S., Kharas, H. J., ve Bhattasali, D. (2007). *An East Asian renaissance: Ideas for economic growth*. World Bank Publications.
- Jitsuchon, S. (2012). Thailand in a Middle-income Trap. *TDRI Quarterly Review*, 27(2), 13-20.
- Griffith-Jones, S. (2016). Achieving financial stability and growth in Africa. In *Financial Liberalisation: Past, Present and Future* (pp. 133-175). Cham: Springer International Publishing.
- Han, C., Phillips, P. C., ve Sul, D. (2014). X-differencing and dynamic panel model estimation. *Econometric Theory*, 30(1), 201-251.
- Kellard, N. M., Kontonikas, A., Lamla, M. J., Maiani, S., ve Wood, G. (2022). Risk, financial stability and FDI. *Journal of International Money and Finance*, 120, 102232. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2020.102232>.
- Karamelikli, H., ve Bayar, Y. (2016). Makroekonomik ve finansal istikrarın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(12), 225-236.
- Kaya, Z., Tokucu, E., AYKIRI, M., ve Durmuş, C. (2015). Türkiye ekonomisinde orta gelir tuzağı ve ödemeler bilançosu kısıtı. In *International Conference on Eurasian Economies*, 830-840.
- Kharas, H., ve Kohli, H. (2011). What is the middle income trap, why do countries fall into it, and how can it be avoided?. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 3(3), 281-289.
- Labra, R., ve Torrecillas, C. (2018). Estimating dynamic Panel data. A practical approach to perform long panels. *Revista Colombiana de Estadística*, 41(1), 31-52.
- Larson, G. M., Loayza, N., ve Woolcock, M. (2016). The middle-income trap: myth or reality?. *World Bank Research and Policy Briefs*, (104230).
- Lee, J. W. (2020). Convergence success and the middle-income trap. *The Developing Economies*, 58(1), 30-62.
- Lin, J. Y., ve Treichel, V. (2012). Learning from China's rise to escape the middle-income trap: a new structural economics approach to Latin America. *World Bank Policy Research Working Paper*, (6165).
- Lin, J. Y., ve Wang, Y. (2020). Structural change, industrial upgrading, and middle-income trap. *Journal of Industry, Competition and Trade*, 20, 359-394.
- Ljaz, S., Hassan, A., Tarazi, A., ve Fraz, A. (2020). Linking bank competition, financial stability, and economic growth. *Journal of Business Economics and Management*, 21(1), 200-221.
- Mande, B. T., Salisu, A. A., Jimoh, A. N., Dosumu, F., ve Adamu, G. H. (2020). Financial stability and income growth in emerging markets. *Buletin Ekonomi Moneter dan Perbankan*, 23(2), 201-220.
- Manolescu, C. M., ve Manolescu, E. (2017). The financial stability index-An insight into the financial and economic conditions of Romania. *Theoretical & Applied Economics*, XXIV(4), 5-24.

- Manu, L. P., Adjasi, C. K., Abor, J., ve Harvey, S. K. (2011). Financial stability and economic growth: a cross-country study. *International Journal of Financial Services Management*, 5(2), 121-138.
- Mishkin, F. S. (1999) Lessons from Asian Crisis, *NBER Working Paper Series*, No:7102, 1-24.
- Mutlutürk, Ş. (2012). Makro ihtiyati politika aracı olarak zorunlu karşılıkların kullanılması: Türkiye örneği ve bankacılık sektörü üzerine etkisi. *Bankacılar Dergisi*, 81, 102-120.
- Özçağ, M., Bozdaglioglu, E. Y., ve Kucukkaya, H. (2019). Geçiş ekonomilerinde doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerine etkisi: Dinamik panel veri analizi. *Business and Economics Research Journal*, 10(1), 41-54.
- Paus, E. (2012). Confronting the middle income trap: insights from small latecomers. *Studies in comparative international development*, 47, 115-138.
- Rahman, M. M., Rana, R. H., ve Barua, S. (2019). The drivers of economic growth in South Asia: evidence from a dynamic system GMM approach. *Journal of Economic Studies*, 46(3), 564-577.
- Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata. *The stata journal*, 9(1), 86-136.
- Soedarmono, W., Machrouh, F., ve Tarazi, A. (2011). Bank market power, economic growth and financial stability: Evidence from Asian banks. *Journal of Asian Economics*, 22(6), 460-470.
- Stewart, R., Chowdhury, M., ve Arjoon, V. (2021). Bank stability and economic growth: trade-offs or opportunities?. *Empirical Economics*, 61(2), 827-853.
- Tok, D. ve Uzunöz, M. (2019). Gelişmekte olan ülkelerde orta gelir tuzağı: Literatür taraması. *Yıldız Social Science Review*, 5(1) , 23-38 . doi: 10.51803/yssr.514097.
- Tuncel, C. O. (2014). Orta gelir tuzağı ve inovasyon politikaları: Doğu Asya deneyimi ve Türkiye için dersler. *Maliye Dergisi*, 167, 40-70.
- Ünlü, F., ve Yıldız, R. (2018). Orta gelir tuzağının belirleyicileri: Diskriminant analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(1), 45-64.
- Ye, L., ve Robertson, P. E. (2016). On the existence of a middle-income trap. *Economic record*, 92(297), 173-189.
- Yeldan, E., Taşçı, K., Voyvoda, E., ve Özsan, E. (2013, October). *Dualite tuzağından çıkış: Türkiye için bir bölgesel genel denge modeli*. In EY International Congress on Economics I (EYC2013), October 24-25, 2013, Ankara, Turkey (No. 306). Ekonomik Yaklaşım Association.
- Yıldız, F. ve Bayraktar, Y. (2017). Kırılgan sekizli ülkelerinin orta gelir tuzağına uzaklığının ölçülmesi: Karşılaştırmalı bir analiz. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 110-128. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/klujfeas/issue/32183/356650>.
- Yıldız, F. ve Bayraktar, Y. (2021). Kırılgan beşli ülkeleri orta-gelir tuzağında mı?: Gelir yakınsaması ve panel veri analizine dayalı ampirik bir inceleme . *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 16(56) , 451-477. doi: 10.14783/maruoneri.927490.

- Younsi, M., ve Nafla, A. (2019). Financial stability, monetary policy, and economic growth: Panel data evidence from developed and developing countries. *Journal of the Knowledge Economy*, 10, 238-260.
- Weber, A. A. (2008). Financial market stability. *London School of Economics, London*, 1-17.
- Zhang, L., Yi, H., Luo, R., Liu, C., ve Rozelle, S. (2013). The human capital roots of the middle income trap: The case of China. *Agricultural Economics*, 44(1), 151-162.
- Zülfüoğlu, Ö. (2019). Finansal istikrar ve ekonomik büyüme amaçları bağlamında optimal finansal regülasyon çerçevesinin oluşturulması. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 490-510.

Araştırma Makalesi / Research Article

**ELEKTRONİK VERGİ UYGULAMALARININ VERGİ GELİRLERİ ÜZERİNDEKİ
ETKİSİNE İLİŞKİN GELİR VERGİSİ MÜKELLEFLERİNİN ALGISININ
ÖLÇÜLMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA* ****

Muhammed Kemal BOSTAN¹

Arzu KIZILKAYA^{2*}

Öz

Devletin sunmakta olduğu kamu hizmetlerini finanse edebilmesi için ihtiyaç duyduğu kamu gelirlerinin başında vergiler yer almaktadır. Vergileme sürecinin doğru bir şekilde yürütülmesi ve denetim ile desteklenmesi, kamu açıklarının önlenmesi için büyük önem arz etmektedir. Vergileme işlemlerinin doğru yapılması ve uygun şartlarda yükümlülüklerini yerine getirebilmek ise mükelleflerin süreçten başlıca beklentilerini oluşturmaktadır. Bilişim teknolojilerinin hiç olmadığı kadar ilerlemiş olduğu günümüz şartlarında, vergileme sürecinin ve ilgili diğer işlemler ile verginin taraflarının da söz konusu gelişmelerden payına düşeni almakta olduğu görülmektedir. Hizmet kalitesinin artırılarak mükellef memnuniyetinin sağlanması ve vergiye gönüllü uyumun artırılması gibi amaçlarla Vergi Dairesi Otomasyon Projesi (VEDOP) geliştirmiştir. Elektronik uygulamaları kapsayan proje ile birçok vergileme işlemi elektronik ortama taşınarak hızlı, düşük maliyetli, etkin ve verimli hizmet sunumu amaçlanmıştır. Bu kapsamda, bu çalışmada elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirleri üzerindeki etkisine ilişkin gelir vergisi mükelleflerinin algısının ölçülmesi anket tekniği kullanılarak incelenmiştir. İnceleme kapsamında İç Anadolu bölgesi temel alınarak 200 vergi mükellefi üzerinden çalışma yürütülmüştür. Neticede elektronik vergi uygulamalarının işlevsellik, kullanım ve fayda bakımından gelişmiş olduğu ve mükellefler için e-uygulamaların kullanışlı olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu uygulamaların vergi hasılatının artırılmasına katkı sağladığı ön görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Vergi mükellefleri, elektronik uygulamalar, e-uygulama, vergi gelirleri, dijitalleşme.

Jel Kodları: H1, H2, O3

**A RESEARCH TO MEASURE THE PERCEPTION OF INCOME TAX TAKERS ON THE
EFFECT OF ELECTRONIC TAX APPLICATIONS ON TAX REVENUES**

Abstract

Taxes are at the top of the public revenues that the state needs in order to finance the public services it provides. The correct execution of the taxation process and its support with auditing are of great importance for the prevention of public deficits. Performing taxation transactions correctly and fulfilling their obligations under appropriate conditions are the main expectations of taxpayers from the process. In today's conditions, where information technologies are more advanced than ever before, it is seen that the taxation process and other related transactions and the parties of the tax also take their share from these developments. The Tax Office Automation Project (VEDOP) has been developed for purposes such as increasing the service quality, ensuring taxpayer satisfaction and increasing voluntary tax compliance. With the project, which covers electronic applications, it is aimed to provide fast, low-cost, effective and efficient service by transferring many taxation transactions to the electronic environment. In this context, in this study, measuring the perception of income taxpayers regarding the effect of electronic tax applications on tax revenues was examined using the survey technique. Within the scope of the review, a study was carried out on 200 taxpayers based on the Central Anatolia region. As a result, it has emerged that electronic tax applications are advanced in terms of functionality, use and benefit, and e-applications are useful for taxpayers. In addition, it was predicted that these practices contributed to the increase of tax revenue.

Keywords: Taxpayers, electroic applications, e-application, tax revenues, digitalization.

JEL Codes: H1, H2, O

* Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Yayın Etiği Kurulu'ndan 2023/01 karar nolu yazılı izin alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, ORCID: 0000-0003-2012 656X.

² Doktorant, Kırıkkale Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, ORCID: 000-0003-1122-6323.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): kizilkayaarzu3@gmail.com.

Başvuru Tarihi (Received): 11.03.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023.

Giriş

Belirli bir devlet kurgusu altında yaşayan toplumların kolektif gereksinimlerini karşılamak, kamusal mal ve hizmetlerin sunumu ile mümkün olabilmektedir. Söz konusu mal ve hizmetlerin sunumu için gerekli finansman noktasında ilk akla gelen kamu geliri ise vergilerdir. İdeal vergi sisteminin özellikleri, vergilemede adaletin sağlanabilmesi, vergilemede kullanılan yöntemler gibi tartışma konuları, yüzyıllardır bazı düşünürler tarafından ele alınmış olmakla birlikte modern maliye bağlamında ise bir asırlık geçmişe sahip olduğu söylenebilir. Elbette ki modern anlamdaki tartışmaların yönünü, bilişim teknolojilerindeki gelişmeler de ziyadesiyle etkilemektedir.

İnternet ve teknoloji kullanımının artışına bağlı olarak geleneksel anlamda yapılmakta olan pek çok işin elektronik ortama taşınmış olması ister istemez özel kesimde olduğu gibi kamusal alanda da dönüşümü beraberinde getirmiştir. Kamusal alanda e-dönüşüm perspektifiyle ortaya konulan bu değişim hareketleri, e-devlet ve bağlı uygulamaları ile günlük hayatın mümkün olan her alanına adapte edilegelmektedir. Gelişen teknoloji ile vergisel işlem ve süreçlerin bilgisayar ve internet ortamında çok daha seri ve verimli bir şekilde gerçekleştirilmesi mümkün hale gelmiştir.

Türkiye’de bilgi ve iletişim teknolojilerine ilişkin yatırımlar 2002 yılından itibaren düzenli bir şekilde devam etmekte olup, e-dönüşüm projesi 2003 yılında hayata geçirilmiştir. Geçmiş 1995 yılına dayanan Vergi Dairesi Tam Otomasyon Projesi (VEDOP) ise sonucusu 2007 yılında olmak üzere üç aşamalı bir şekilde mükelleflerin ve idare çalışanlarının hizmetine alınmıştır. VEDOP’nin verginin tarafları açısından işlem maliyetlerini azaltıcı, çalışma verimini artırıcı ve süreçleri kolaylaştırıcı etkilerinin yanı sıra vergi kayıp ve kaçaklarını azaltarak vergi uyumuna olumlu yönde katkı sağlaması hedeflenmiştir. Günümüz Türkiye’inde vergi idaresi ile mükellef arasındaki hemen hemen bütün iş ve işlemler elektronik ortamda gerçekleştirilebilir hale gelmiştir.

Ülkemizde vergilerin etkin ve verimli toplanması amacıyla, bilişim çağının avantajlarını kullanarak daha hızlı, daha kolay ve daha doğru bir vergi toplama süreci geliştirilmiş ve mükellef odaklı vergileme süreci elektronik ortama taşınmıştır. E-uygulama şeklinde de bilinen elektronik vergi uygulamaları tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de sürekli gelişmekte ve elektronik hizmet sayısı çoğalmaktadır. Dolayısıyla kamu harcamalarının en önemli gelir kaynağı olan vergiler için mükellef odaklı olan ve işlem kolaylığı sağlayan elektronik uygulamaların, vergiye uyumda, vergileme maliyetlerinin azaltılmasında, vergilerin kanunda öngörüldüğü zaman ve usullerde tahsil edilebilmesinde, devlet-vatandaş yakınlaşmasının sağlanmasında, vatandaşların daha katılımcı bir rol oynamasındaki önemi göz ardı edilemez bir konudur.

Bu çalışmada gelir vergisi mükellefleri ile elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirleri ve mükellefler üzerindeki etkisini incelemek amaçlanmıştır. Elektronik vergi uygulamalarının vergi denetimini kolaylaştırdığı ve kamu gelirleri için önemli bir kaynak olan vergi gelirlerini artırıp artırmadığı soruları üzerinden hipotezler kurulmuştur.

Bu kapsamda ilk olarak elektronik vergi hizmetine ve gelişim sürecine yer verilmiş, ikinci kısımda ise Gelir Vergisi Kanunu’nda sayılan mükelleflerin kullandığı başlıca elektronik vergi uygulamalarından bahsedilmiştir. Daha sonra bu alanda yapılmış ampirik çalışmalara, araştırma bulgu ve sonuçlarına yer verilerek çalışma sonlandırılmıştır.

1. Elektronik Vergi Hizmeti ve Gelişim Süreci

E-vergileme, vergileme sürecinin elektronik ortamda tahakkuk ettirilmesi, tahsil edilmesi ve yönetilmesi sürecidir (Amaefule, 2012: 113). Bilişim teknolojilerinin kullanılması suretiyle vergileme sürecine ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesi olarak dar anlamda tanımlanabilecek elektronik

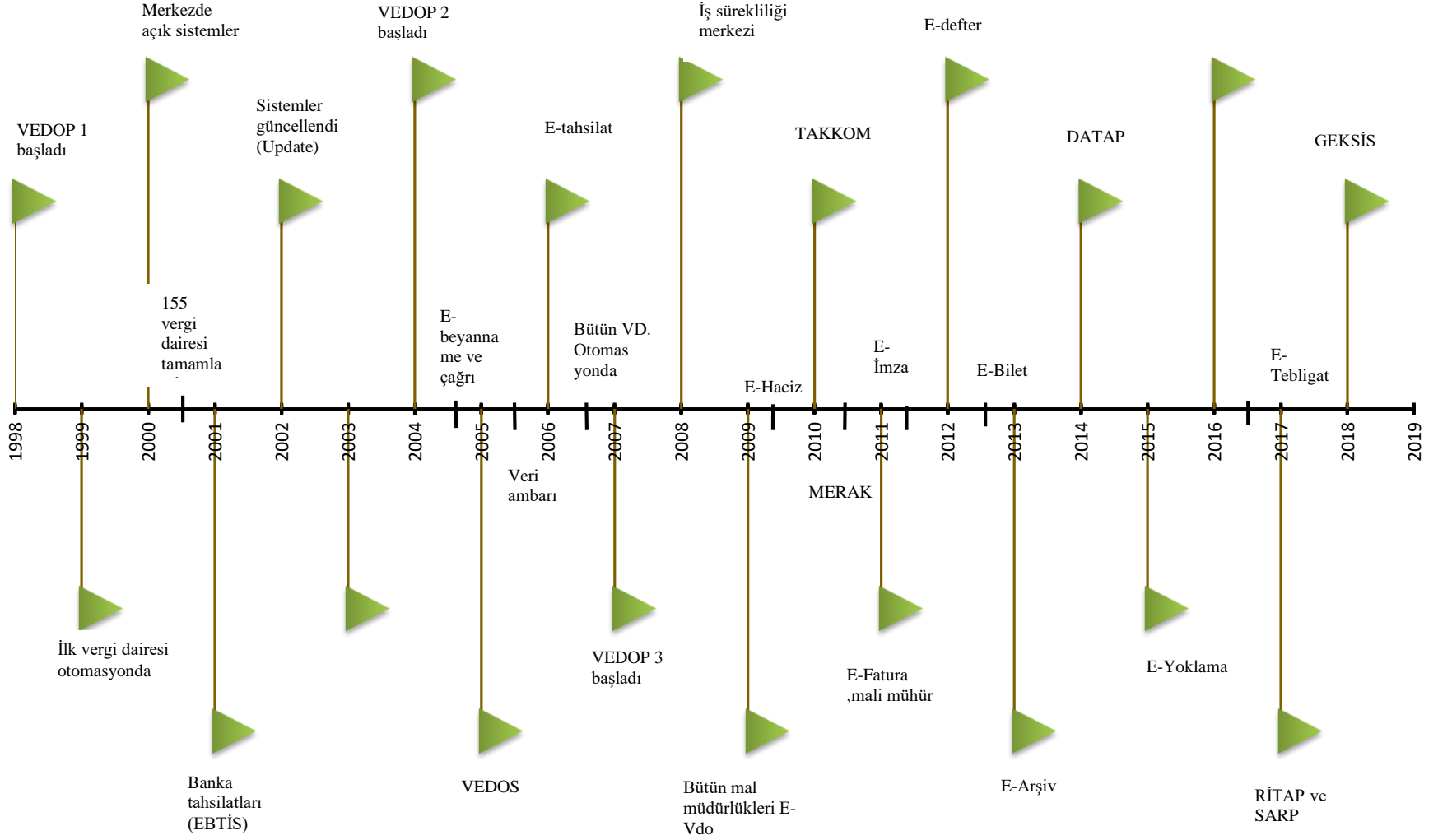
vergileme, ilk olarak ABD’de uygulanmaya başlanmış olmakla birlikte günümüzde pek çok ülke tarafından kullanılmaktadır (Özgen, 2008:196-197).

Elektronik vergi uygulamaları, bilgiye daha hızlı erişilmesine, evrakta sahteciliğin azaltılmasına, sürekli değişen vergi mevzuatlarının takibinin daha kolay yapılmasına, prosedür işlemlerinin azaltılmasına, yolsuzluk gibi girişimlerin azaltılmasına, kırtasiye ve personel masraflarının azaltılmasına ve verilerin güvenilir bir şekilde kaydedilmesine katkı sağlamıştır (Wamathu, 2014: 2-8; Doğan ve Ustakara, 2013: 8).

Türkiye açısından, 21.yüzyılda vatandaş ve işletmelerin bilgi ve iletişim çağı yaşadığı bu dönem, ülkemiz kamu sektörü içinde hem bir değişim getirmiş hem de bilgi ve iletişim teknolojilerinin vazgeçilmezliğini ortaya çıkarmıştır (Çarıkçı, 2010: 98).

Türkiye’nin elektronik “*Vergi Dairesi Otomasyon Projesi*” ilk olarak 1998 yılında başlamıştır. Elektronik vergi dairesi otomasyonu (e-VDO) adı altında; “*e-beyanname, e-ödeme, e-haciz, e-vergi levhası, e-borç sorgulama, e- KDV iadesi, e-fatura, e-uyum, e-analiz, e-bilet, e-cari hesap, e-takkom (takdir komisyonları otomasyonu), e-yoklama, e-denetim, e-arşiv, e-belge yönetimi, e-kayıt (sicil), e-tebligat*” gibi birçok farklı e-uygulama kullanılmakta ve yenileri eklenmektedir (Ünal, 2018: 24).

Şekil 1: Elektronik Vergi Uygulamalarının Gelişim Süreci

Kaynak: (Gerçek vd., 2013; Memiş vd., 2019).

Şekil 1’de görüldüğü üzere Maliye Bakanlığı tarafından uygulanmaya başlanan Elektronik Vergi Uygulamaları (VEDOP) 2007 yılına kadar üç aşamada geliştirilip alt yapısı tamamen oluşturulmuştur.

2. Gelir Vergisi Kanunu’nda Sayılan Mükelleflerin Kullandığı Başlıca Elektronik Vergi Uygulamaları

Elektronik vergi uygulamaları, geçmişten günümüze sürekli gelişerek ve güncel ihtiyaçları göz önünde bulundurarak daha az işlemle daha çok hizmet karşılayacak şekilde şekillendirilmeye çalışılmaktadır. Bu kapsamda yazılım ve donanım için belirli bir maliyet gerekse de Gelir İdaresi Başkanlığı elektronik vergi uygulamaları ile saydam, şeffaf ve etkin bir hizmet sunmayı amaçlamaktadır (Uğur ve Çütcü, 2009: 5). Aşağıdaki tabloda hangi elektronik vergi uygulamalarına yönelik değişimlerin olduğu ifade edilmiştir.

Tablo 1: Geçmiş ve Günümüzdeki Vergi Uygulamaları

Geçmişteki Uygulamalar	Günümüzdeki Uygulamalar
Fatura Defter Beyannameler Yoklama Tebliğat Haciz	Elektronik { Beyanname Fatura Yoklama

Kaynak: (Memiş, M. Ünsal; Çürük, T.; Ünal, Y., 2019: 480)

Türkiye’de kullanılan elektronik vergi hizmetleri vergi idaresi çalışanlarının kullandığı ve mükelleflerin kullandığı elektronik vergi uygulamaları şeklinde iki kısma ayırmak mümkündür. Konumuz kapsamında sadece Gelir Vergisi Kanunu’nda sayılan ve aynı zamanda katma değer vergisi yükümlülüğü bulunan mükelleflerin kullandıkları elektronik vergi uygulamaları başlıca; “İnternet Vergi Dairesi, E-Beyanname, E-Fatura, E-Defter, E-Arşiv, E-Bilet, E-Tebliğat, E-Girişimci, Mükellef Geri Bildirim Sistemi (MÜGEB), Gelir İdaresi Başkanlığı Mobil Uygulaması, Vergi Denetim Kurulu Mükellef Portalı, İnteraktif Vergi Danışmanı, İnteraktif Vergi Dairesi, KDV İade Takip Sistemi, Gelir ve Kurumlar Vergisi Standart İade Sistemi (GEKSİS), Hazır Beyan Sistemi, Defter Beyan Sistemi” şeklindedir.

Küreselleşme ile birlikte değişen dünya sistemi üzerinde aslında yerel yönetimlerin önemi daha çok artmış ve dünya küçük bir yerel yönetim halini almıştır. Bu durumda yönetim kavramı yani birlikte yönetme kavramı önem kazanmıştır. Birlikte yönetim devlet ile halkı birbirine yaklaştırmakta, şeffaf, hesap verilebilir, etkin ve verimli bir yönetim ortamı hazırlamaktadır. Yöneten ve yönetilenlerin birbirine en yakın olmasını sağlayan kurumlar Gelir İdaresi Başkanlığı ve Vergi Daireleri’dir (Arslaner ve Karaca, 2017: 149). Bu kurumların e-uygulamaları kullanarak halka hizmet sunması yönetim çağında en etkili yöntemdir. Çalışmamız kapsamında anket tekniği kullanarak e-uygulamaların mükellef ve vergi gelirleri üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi ve analizi üzerine daha ağırlık verildiği için yönetim kavramından kısaca bahsedilmiştir.

Gelir Vergisi Kanunu’nda sayılan mükelleflerin kullandığı başlıca elektronik vergi uygulamalarının gelişimi birçok iş ve işlemlerin elektronik ortama taşınması verilerin gizliliği konusunu da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle sonraki bölümde e-uygulama sisteminde veri güvenliği ve mükellef bilgi gizliliğinden kısaca bahsedilmiştir.

3. Elektronik Vergi Uygulamalarında Veri Gizliliği ve Bilgi Güvenliği

Bilişim teknolojisinin her alanda etkisini göstermesi ve sürekli gelişmesi devlet yönetiminde de bir etki oluşturmuştur. Bu durum artan bilgi ve hizmet ihtiyacının hızla karşılanması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. E-uygulamaların gelişimi bu ihtiyacı karşılayacak nitelikte son yıllarda daha kapsamlı düzenlenmiştir. Ancak kamu ve kamusal alanlarda etkili olan kuruluşların, özel kurumların ve vatandaşların bilgilerinin e-uygulamalarda sürekli kullanımı ve bu uygulamalarda paylaşılması ayrıca e-uygulamaların önemli bir veri tabanı haline gelmesi bilgi güvenliği, bilgi mahremiyeti ve gizliliğinin korunması durumunu ortaya çıkarmıştır (Efendioğlu ve Sezgin: 219).

Bu konuyla ilgili Vergi Usul Kanunu'nun 359.maddesine ç/bendi eklenmiş olup elektronik ortamda kullanılan verilerin gizliliği ve güvenliği güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Bu şekilde vergilendirme işlemi esnasında ilgili yetkililerce öğrenilen ve gizli tutulması gereken mükelleflere ait bilgilerin açıklanması veya kullanımının yasaklanması düzenlenmiş yani vergi mahremiyeti sağlanmak istenmiştir.

İlgili kanuna göre; ç) (Ek:29/4/2021-7318/4 md.)

“Hazine ve Maliye Bakanlığınca yetkilendirilmediği halde, ödeme kaydedici cihaz mührünü kaldıran, donanım veya yazılımını değiştiren kişilerle ilgili, cihazda kayıt altına alınan bilgileri değiştiren veya silen, ödeme kaydedici cihaz veya bağlantılı diğer donanım ve sistemler ya da kayıt dışı satışın önlenmesi için kurulan elektronik kontrol ve denetim sistemleri veya ilgili diğer sistemler tarafından Hazine ve Maliye Bakanlığı veya diğer kamu kurum ve kuruluşlarına elektronik ortamda iletilmesi gereken belge, bilgi veya verilerin iletilmesini önleyen veya bunların gerçeğe uygun olmayan şekilde iletilmesine sebebiyet veren kişilerle ilgili üç yıldan sekiz yıla kadar hapis cezası istenmiştir. Bu kişilerle ilgili pişmanlık maddesinden yararlanması ise yasaklanmıştır.”

Maddenin konumuzla ilgili kısımlarına baktığımızda veri tabanının kullanılması, vergi mahremiyetinin ihlal edilmesi, bilgi güvenliğinin ve gizliliğinin göz ardı edilmesi durumunda cezalandırma işleminin uygulanacağı kanun ile net bir şekilde ifade edilmiştir.

4. Elektronik Vergi Uygulamalarına Yönelik Yapılmış Ampirik Çalışmalar

Bu bölümde elektronik vergi uygulamaları konusunda seçilmiş bazı ulusal ve uluslararası çalışmalar ele alınmış, amacı, kullanılan yöntem, modelleme yöntemi, kullanılan değişkenler ve ulaşılan sonuçlar bakımından kısaca özetlenmiştir.

Bu kapsamda, Akdemir (2008), çalışmasında VEDOP projesinin fayda ve zararlarını araştırmayı amaçlamıştır. Bağımsız değişken olan e-devlet uygulamasının yarar ve zararlarından bahsetmiş nitel araştırma yöntemi ile Eğirdir Vergi Dairesi'ne yönelik incelemeler yapmıştır. “Personelin teknolojik ağırlara uyum sağlayamamasının vergi hesaplamalarında yanlışlıklar ortaya çıkarabildiği sonucuna” ulaşılmıştır.

Uğur ve Çütcü (2009), ilgili çalışmalarında e-devlet uygulamalarının kamu harcamaları üzerinde bir etkisi olup olmadığını araştırmıştır. Nitel araştırma yöntemi kullanılan bu çalışmada bağımsız değişken olan e-devlet uygulamalarının bağımsız değişken olan kamu tasarrufunu ne oranda etkilediği araştırılmıştır. Sonuç olarak kayıt dışı ekonominin, VEDOP uygulaması ile azaltıldığı sonucuna varılmıştır. Turan ve Özgen (2009), çalışmalarında Türkiye'de elektronik beyanname uygulamalarının meslek grupları tarafından kabul edilme ve kullanma nedenlerini araştırmıştır. Algılanan kullanım kolaylığının meslek grupları tarafından ne derece anlaşıldığı regresyon analizi ile test edilmiştir. Genişletilmiş Teknoloji Kabul Modeli ile meslek mensuplarının teknoloji kullanma

konusundaki niyetlerinin pozitif olduğu ölçülmüştür.

Mert (2009) ise dijital teknolojinin vergi denetimi üzerinde oluşturduğu etkiyi araştırmıştır. Nitel araştırma yöntemi kullanılan bu çalışmada bağımsız değişken olarak bilgisayar teknolojisi ile bağımlı değişken olan vergi denetimi arasındaki ilişki gözlemlenmiştir. Sonuç olarak VEDOP uygulamasının vergi denetiminin etkin ve hızlı yapılmasına katkı sağladığı görülmüştür. Övet (2010), ilgili çalışmada Türkiye’de vergi denetiminin etkinliğine etki eden faktörleri ele almıştır. SPSS ve istatistiksel analizler kullanılan bu çalışmada bağımsız değişken olarak vergi denetim etkinliği bağımlı değişkenler ise mevzuatlar, uzmanlaşma, özlük hakları gibi kavramlar kullanılmıştır. Vergi denetimini etkileyen en önemli faktörün vergi mevzuatları olduğu bulunmuştur. Türk (2010), çalışmada e-vergi uygulamalarının vergi kaçırma önlemek için ne ölçüde etkili olduğunu ölçmeyi hedeflemiştir. Anket ve likert ölçekli analiz yöntemi kullanılan bu çalışmada bağımsız değişken olan elektronik uygulamaların bağımlı değişken olan vergi kaçırma durumunu azalttığı gözlemlenmiştir.

Demirtaş vd., (2012) çalışmalarında bireylerin elektronik vergi uygulamalarına karşı tutumlarını ölçmek istemişlerdir. Anket ve BTKKT modeli uygulanan bu çalışmada bireylerin elektronik vergi uygulamalarına uyumlarının kolay olduğu sonucuna varılmıştır. Diril ve Egeli (2014), serbest muhasebeci ve mali müşavirlerin vatandaşların vergi bilincinin artırılmasında bilişim teknolojisi ve e-uygulamalardan ne kadar yararlandıkları analiz edilmeye çalışılmıştır. Frekans testi ve Anova analizi yapılan bu çalışma sonucunda vatandaşların vergi danışmanlığı esnasında e- uygulama üzerinde görsel kullanılmasından olumlu etkilendikleri görülmüştür.

Yılmaz (2012), çalışmada Türkiye’de 2001 krizi sonrasında kayıt dışı ekonomiyle mücadeleyle yönelik izlenen hükümet politikalarını ve bu doğrultuda uygulanan uygulamaları ele almıştır. Bu kapsamda kayıt dışı ile mücadele etmek için kullanılan VEDOP Projelerine de yer vermiş olup faydalı bir uygulama olduğu ve kayıt dışının azaltılmasında etkili bir yöntem olacağı üzerinde durulmuştur. Memiş, Çürük ve Ünal (2019), çalışmalarında VEDOP projeleri kapsamında elektronik uygulamalarının vergi denetimi üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. SPSS analizi kullanılan çalışmada e-uygulamalarının vergi denetimini olumlu etkilediği sonucuna varılmıştır. Azma vd. (2012), ofis otomasyonu ile vergilerin doğru hesaplanması arasındaki ilişkiyi ölçmeye çalıştıkları çalışmalarında korelasyon analiz yöntemini kullanmış ve ofis otomasyonunun doğru kullanımının vergi hesaplamalarını olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Wang (2002), e-beyanname ile teknoloji kullanma arasındaki ilişkiyi ölçmeye yönelik yapılan çalışmada korelasyon ve ortalama varyans analizini kullanmıştır. E-uygulamaları kullanma sıklık ve yeteneğinin e-beyanname verme üzerinde olumlu etkisi olduğu görülmüştür.

Tokdemir (2019), çalışmada elektronik vergi uygulamaların Gelir Vergisi Kanun’unda sayılan mükellef grupları itibarıyla vergiye uyumu ve vergi uyum maliyetleri üzerine çalışma yapmıştır. Bu kapsamda, İstanbul ili Avcılar Vergi Dairesi Gelir Vergisi mükellefleri üzerine anket uygulamış ve elektronik vergi uygulamalarının, vergiye uyumu ve uyum maliyetleri üzerindeki etkisini ölçmeyi hedeflemiştir. E-uygulamaların vergiye uyumu artırdığı bununla birlikte vergiye uyum maliyetlerinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Fu vd. (2005) ve Azmi ve Bee (2010), mükelleflerin elektronik vergi uygulamalarını kullanma niyetlerini analiz etmeyi amaçlayan bu iki çalışmada, korelasyon ve faktör analizi yöntemi kullanılmıştır. E-uygulamaların eşitlik, doğruluk gibi mükellefler üzerinde olumlu etki oluşturması sonucu mükellefleri bu uygulamaları kullanmaya yönlendirdiği ölçülmüştür. Atambo ve Justus (2016), e-vergi sisteminin “*Gelir İdaresi*” vergi hasılatı üzerindeki etkisini araştıran çalışmalarında

bağımsız değişken olarak e-vergi uygulaması, bağımlı değişken olarak ise vergi hasılatı ele alınmış ve 5'li likert ölçeği ve frekans analizi kullanılmıştır. Sonuç olarak e- uygulamaların kolay ve anlaşılır olduğu ve vergi hasılatını artırdığı sonucuna varılmıştır.

Bu çalışmalar ele alınırken daha çok ampirik çalışmalar dikkate alınmış ve e-uygulamalar ile doğrudan ilişkisi olan çalışmalar incelenmiştir. Bunun dışında farklı yıllarda teorik çerçeve ve literatür taraması yapılan konuyla ilgili birçok çalışma mevcuttur.

5. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu araştırmada, elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirleri ve mükelleflerin uyumu üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. Çalışma anket yöntemi tekniğine dayalı olduğu için araştırmaya başlamadan önce “*Kırıkkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Yayın Etiği Kurulu'ndan (Karar no: 2023/01)*” etik izni alınmıştır.

E-uygulamaların vergi hasılatını artırma ve e-uygulamalara mükelleflerin uyumunu analiz etmek amaçlanmış, elektronik vergi uygulamalarının ne derece doğru kullanıldığı ve mükelleflerin elektronik vergi uygulamaları konusunda ne kadar bilinçli olduklarını ölçmek hedeflenmiştir.

Bu amaçla, İç Anadolu bölgesinde bulunan gelir vergisi mükellefleri dikkate alınarak gelir türü ayrımı yapılmadan 200 vergi mükellefine yönelik 20 soruluk bir anket uygulanmıştır. Anket online (internet) yapılmış olup sonuçları basit regresyon yöntemi, çapraz tablo ve ki-kare analizine tabi tutulmuş, frekans dağılım tabloları ve histogram grafikleri dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

6. Demografik Bulgular ve Güvenilirlik Analiz Sonucu

Aşağıda araştırmada ulaşılan farklı demografik göstergelerin frekans sonuçları ve çalışmada ele alınan ölçeğin güvenilirlik analizi test sonuçlarına yer verilmiştir. “Cinsiyet, yaş aralığı, eğitim düzeyi, meslek grupları ve gelir aralığı” gibi demografik göstergeler dikkate alınarak ilk beş temel sorunun dağılımına yer verilmiştir. Likert ölçekli değerlendirmede kullanılan ölçekler kodlanarak ifade edilmiştir ve bu durumda “Kesinlikle Katılmıyorum:1 ; Katılmıyorum: 2; Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum: 3 ; Katılıyorum: 4 ; Kesinlikle Katılıyorum: 5” şeklinde oluşturulmuştur.

Tablo 2: Demografik Soruların Frekans Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	%	Kümülatif %
Erkek	98	49,0	49,0
Kadın	102	51,0	100,0
Toplam	200	100,0	
Yaş Grupları			
0-20	0	0	0
20-40	68	34,0	34,0
40-60	76	38,0	72,0
60 ve üstü	56	28,0	100,0
Toplam	200	100,0	
Eğitim Düzeyi			
İlkokul	30	15,0	15,0
Lise	48	24,0	39,0
Ön lisans	31	15,5	54,5
Lisans	62	31,0	85,5
Lisansüstü	29	14,5	100,0
Toplam	200	100,0	
Meslek Sektörü			
Eğitim	48	24,0	24,0
Sağlık	43	21,5	45,5
Ticaret	45	22,5	68,0
Diğer	64	32,0	100,0
Toplam	200	100,0	
Gelir Dağılım Aralığı			
0-5.500	83	41,5	41,5
5.501-7.000	67	33,5	75,0
7.001-10.000	34	17,0	92,0
10.001-15.000	12	6,0	98,0
15.001 ve +	4	2,0	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 2’de ilk olarak temel demografik soruların frekans dağılımları gösterilmiştir.

Tablo 3: Verginin Ne Anlama Geldiğini Tam Olarak Bildiğimi Düşünüyorum* Dağılımı

	Frekans	%	Kümülatif%
1	4	2,0	2,0
2	34	17,0	19,0
3	41	20,5	39,5
4	94	47,0	86,5
5	27	13,5	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 3’de “Verginin Ne Anlama Geldiğini Tam Olarak Bildiğimi Düşünüyorum” sorusuna katılımcılarının %47 ile en yüksek oranda katılıyorum cevabını seçtikleri görülmüştür. Cevap dağılımına göre katılımcıların %60,5’i katıldığını, %19’u katılmadığını belirtirken %20,5’i kısmen katıldığını belirtmiştir.

Tablo 4: *Toplanan Vergilerin Sosyal Bir Sorumluluk Olduğunu Düşünüyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif %</i>
<i>1</i>	5	2,5	2,5
<i>2</i>	7	3,5	6,0
<i>3</i>	20	10,0	16,0
<i>4</i>	88	44,0	60,0
<i>5</i>	80	40,0	100,0
<i>Toplam</i>	200	100,0	

Tablo 4’ de likert ölçekli sorularla analiz yapılmıştır ve verginin sosyal bir sorumluluk olduğunu düşünme konusunda %44’ü (n:88) “4” yani “Katılıyorum” yanıtını vermiştir. %40,0’i ise kesinlikle katıldığını belirtmiştir. Bu durumda ankete katılanların %84,00 gibi bir oranla büyük çoğunluğu tarafından toplanan vergilerin sosyal bir sorumluluk olarak düşünüldüğü tespit edilmiştir. Katılımcıların büyük oranda vergiyi sosyal bir sorumluluk olarak gördükleri görülmektedir.

Tablo 5: *Elektronik Vergi Uygulamalarının Neler Olduğunu Biliyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif %</i>
<i>1</i>	19	9,5	9,5
<i>2</i>	33	16,5	26,0
<i>3</i>	43	21,5	47,5
<i>4</i>	90	45,0	92,5
<i>5</i>	15	7,5	100,0
<i>Toplam</i>	200	100,0	

Tablo 5’de elektronik vergi uygulamalarının neler olduğunu biliyorum konusunda ankete katılan mükelleflerin %45’i (n:90) “4” yani “Katılıyorum” şeklinde yanıt vermiştir. “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını verenler ise %7,5 oranında olup ankete katılanların %52,5 oranı ile yarısından fazlasının e-uygulamaları bildiği ve elektronik vergi uygulamalarının genel olarak mükellefler tarafından bilinen bir sistem olduğu ön görülmüştür.

Tablo 6: *Elektronik Vergi Uygulamalarının Ödeme Kolaylığı Sağladığını Düşünüyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif %</i>
<i>1</i>	2	1,0	1,0
<i>2</i>	13	6,5	7,5
<i>3</i>	37	18,5	26,0
<i>4</i>	118	59,0	85,0
<i>5</i>	30	15,0	100,0
<i>Toplam</i>	200	100,0	

Tablo 6’da elektronik vergi uygulamalarının ödeme kolaylığı sağladığını düşünüyorum sorusu üzerine test yapılmıştır ve mükelleflerin %59’u (n:118) “4” yani “Katılıyorum” %15,0’i ise “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını vermiştir. Genel olarak mükelleflerin yarısından fazlasının elektronik vergi uygulamalarının ödeme kolaylığı sağladığını düşündüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7: *Elektronik Vergi Uygulamaları ile Vergi Denetiminin Daha Kolay Yapıldığını Düşünüyorum Dağılımı*

	Frekans	%	Kümülatif %
1	5	2,5	2,5
2	32	16,0	18,5
3	66	33,0	51,5
4	74	37,0	88,5
5	23	11,5	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 7’de elektronik vergi uygulamaları ile vergi denetiminin daha kolay yapıldığını düşünme konusu üzerine likert ölçekli analiz yapılmıştır ve mükelleflerin %37’si (n:74) “4” yani “Katılıyorum” cevabını vermiştir. %11,5’i “5” yani “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vermiştir ve e-uygulamaların vergi denetim kolaylığı sağladığı yönünde bir düşüncenin olduğu görülmüştür. Bu durumda elektronik vergi uygulamalarının daha kolay vergi denetimi yapılmasına katkı sağladığı ve bu denetimler ile vergi hasılatındaki artışlara katkı sağlama konusunda bu uygulamaların yararlı bir sistem olarak düşünüldüğü öngörülmüştür.

Tablo 8: *Elektronik Vergi Uygulamaları ile Vergi Kaçakçılığının Önlenebileceğini Düşünüyorum Dağılımı*

	Frekans	%	Kümülatif %
1	32	16,0	16,0
2	58	29,0	45,0
3	37	18,5	63,5
4	52	26,0	89,5
5	21	10,5	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 8’de elektronik vergi uygulamaları ile vergi kaçakçılığının önlenebileceğini düşünme konusu üzerine likert ölçekli analiz yapılmıştır ve mükelleflerin %29’u (n:58) “2” yani “Katılmıyorum” şeklinde yanıt vermiştir. “Kesinlikle Katılmıyorum” cevabını verenlerin oranı ise %16,0 (n:32) olduğu görülmektedir. İkiisi birlikte %45,0’lık bir oranı oluşturmaktadır ve yarısına yakınının e-uygulamaların kayıt dışı ekonomiye de neden olan vergi kaçakçılığının önlenbilmesinin mümkün olmadığı görüşünde oldukları sonucuna varılmıştır.

Tablo 9: *Elektronik Vergi Uygulamalarının Anlaşılır ve Kolay Olduğunu Düşünüyorum Dağılımı*

	Frekans	%	Kümülatif %
1	2	1,0	1,0
2	13	6,5	7,5
3	41	20,5	28,0
4	128	64,0	92,0
5	16	8,0	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 9’da elektronik vergi uygulamalarının anlaşılır ve kolay olduğunu düşünme konusu üzerine likert ölçekli analiz yapılmıştır ve mükelleflerin %64’ünün (n:128) “4” yani “Katılıyorum” şeklinde cevap vererek en yüksek kısmı oluşturduğu görülmektedir. Mükellefler tarafından ülkemizde uygulanmakta olan elektronik vergi uygulamalarının anlaşılır ve kolay olduğu ifade edilmiştir. Bu sonuca bakıldığında mükelleflerin e-uygulamaları etkin ve verimli olarak kullanabileceği ve e-uygulamaların genel olarak mükelleflerin ihtiyacına cevap verecek şekilde şekillendirilmiş olduğu söylenebilir.

Tablo 10: *Elektronik Vergi Uygulamalarının Vergi Gelirlerini Artıracağını Düşünüyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif%</i>
1	5	2,5	2,5
2	43	21,5	24,0
3	48	24,0	48,0
4	92	46,0	94,0
5	12	6,0	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 10’da elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirlerini artıracağını düşünme konusu ile ilgili analiz yapılmıştır ve %46’sının (n:92) “4” yani “Katılıyorum” yanıtını verdiği %6’sının ise (n:12) kesinlikle katıldığı ve ankete katılanların yarısından fazlasının (%52) e-uygulamaların vergi gelirlerini artıracağı yönünde bir düşünceye sahip oldukları görülmektedir. Genel olarak mükelleflerin elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirlerini artıracağını düşündükleri saptanmıştır. Vergi hasılatının artışı ile kamusal ihtiyaçların daha iyi ve hızlı karşılanması sağlanmış olacaktır denebilir.

Tablo 11: *Elektronik Vergi Uygulamalarının İşlem Süresini Kısaltarak Verimliliği Artırdığını Düşünüyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif%</i>
1	2	1,0	1,0
2	9	4,5	5,5
3	18	9,0	14,5
4	143	71,5	86,0
5	28	14,0	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 11’de elektronik vergi uygulamalarının işlem süresini kısaltarak verimliliği artırdığını düşünme konusu üzerine likert ölçekli analiz yapılmıştır ve %71,5’inin (n:143) “4” yani “Katılıyorum” şeklinde cevapladığı görülmektedir. Bunun yanı sıra %14,0’ı ise kesinlikle katıldığını ifade etmiştir ve %85,5’lik yüksek bir oranla elektronik vergi uygulamalarının zamandan tasarruf sağlayarak işlem süresini kısalttığını ve verimliliği artırdığını düşündüğü sonucuna varılmıştır.

Tablo 12: *Elektronik Vergi Uygulamalarının Kâğıt, Posta ve Aşırı Personel Masraflarını Azalttığını Düşünüyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif%</i>
1	2	1,0	1,0
2	2	1,0	2,0
3	14	7,0	9,0
4	83	41,5	50,5
5	99	49,5	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 12’de elektronik vergi uygulamalarının kâğıt, posta ve aşırı personel masraflarını azalttığını düşünme konusu üzerine likert ölçekli analiz yapılmıştır ve %49,5’inin (n:99) “5” yani “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını verdiği görülmektedir. Katılımcıların %41,5’i ise “Katılıyorum” cevabını vermiştir. İki birlikte %91’i bulmaktadır. Bu, katılımcıların çok büyük bir kısmının e-uygulamalar sayesinde vergileme maliyetlerini azalttığını düşündüğünü ortaya koymuştur. Ankete katılan

mükelleflerin sadece çok az bir kısmı (n:18) e-vergi uygulamalarının kâğıt, posta ve aşırı personel masraflarını azalttığı konusunda kararsız kalmış ve “Katılmıyorum” yanıtını vermiştir. Genel olarak bakıldığında mükelleflerin gereksiz masraf ve kırtasiyecilik işlerinin e-uygulamalar sayesinde azaltıldığı yönünde düşünceye sahip oldukları görülmüştür.

Tablo 13: *Elektronik Vergi Uygulamalarının Mükelleflerin Vergi Ödeme İsteklerini Artırdığını Düşünüyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif%</i>
<i>1</i>	16	8,0	8,0
<i>2</i>	56	28,0	36,0
<i>3</i>	55	27,5	63,5
<i>4</i>	59	29,5	93,0
<i>5</i>	14	7,0	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 13’de elektronik vergi uygulamalarının mükelleflerin vergi ödeme isteklerini artırdığını düşünme konusu üzerine likert ölçekli analiz yapılmıştır ve %29,5’inin (n:59) “4” yani “Katılıyorum” şeklinde yanıtladıkları görülmektedir. Sonuç olarak e-uygulama sistemlerinin mükellefleri vergi ödemeye teşvik etme konusunda etkili bir uygulama olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 14: *Elektronik Vergi Uygulamalarının Vatandaş-Devlet Arasında Bir Yakınlık Sağladığını Düşünüyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif%</i>
<i>1</i>	13	6,5	6,5
<i>2</i>	26	13,0	19,5
<i>3</i>	53	26,5	46,0
<i>4</i>	98	49,0	95,0
<i>5</i>	10	5,0	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 14’de elektronik vergi uygulamalarının vatandaş-devlet arasında bir yakınlık sağladığını düşünme konusu üzerine likert ölçek analizi yapılmıştır ve %49’unun (n:98) “4” yani “Katılıyorum” şeklinde yanıtladığı görülmektedir. Ankete katılan mükelleflerce e-uygulamaların % 5 oranında kesinlikle katıldığını belirten grup ile birlikte katılımcıların toplam %54’ünün vatandaş ile devlet arasında yakınlık sağladığına inandıkları tespit edilmiştir. Bu durumda e-uygulamaların vatandaşın yani mükelleflerin daha katılımcı olmasına katkı sağladığı ifade edilebilir.

Tablo 15: *Elektronik Vergi Uygulamalarının Mükelleflerin Sahte Belge Sunmalarına Engel Olduğunu Düşünüyorum Dağılımı*

	<i>Frekans</i>	<i>%</i>	<i>Kümülatif%</i>
<i>1</i>	5	2,5	2,5
<i>2</i>	24	12,0	14,5
<i>3</i>	37	18,5	33,0
<i>4</i>	81	40,5	73,5
<i>5</i>	53	26,5	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 15’de elektronik vergi uygulamalarının mükelleflerin sahte belge sunmalarına engel olduğunu düşünme konusu üzerine likert ölçek analizi yapılmıştır ve katılımcıların %40,5’i (n:81) “4” yani “Katılıyorum” şeklinde cevap vermiştir. Bununla birlikte %26,5’i “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vermiştir ve e-uygulamaların mükelleflerin sahte belge sunmalarına engel olacağını düşünenlerin ankete katılanların %67’sini oluşturduğu görülmektedir. Bu durumda ankete katılan mükellefler

tarafından elektronik vergi uygulamalarının sahte belge sunulmasına engel olduğu ve güven ortamı oluşturduğu düşünülmektedir.

Tablo 16: Ülkemizdeki Elektronik Vergi Uygulamalarının Değişen Teknolojik Gelişmelere Uyum Sağladığını Düşünüyorum Dağılımı

	Frekans	%	Kümülatif%
1	4	2,0	2,0
2	9	4,5	6,5
3	28	14,0	20,5
4	118	59,0	79,5
5	41	20,5	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 16’da ülkemizdeki elektronik vergi uygulamalarının değişen teknolojik gelişmelere uyum sağladığını düşünme konusu üzerine likert ölçek analizi yapılmıştır ve katılanların %59’u (n:118) “4” yani “Katılıyorum” cevabını vermiştir. %20’si ise kesinlikle katıldıklarını belirtmişlerdir. Buna bağlı katılımcıların %79 gibi önemli bir çoğunluğu ülkemizdeki elektronik vergi uygulamalarının değişen teknolojik gelişmelere uyum sağladığını ifade etmişlerdir. Küreselleşmenin artmasıyla birlikte değişen teknolojik gelişmeler çeşitli sistemler üzerinde değişimleri zorunlu kılmaktadır ve e-uygulamalar için de geçerli olan bu gelişmelere ülkemizin uyum sağladığı mükellefler tarafından düşünülmektedir.

Tablo 17: Elektronik Vergi Uygulamaların Her Zaman Doğru ve Güvenilir Bilgi Sunacağını Düşünüyorum Dağılımı

	Frekans	%	Kümülatif%
1	7	3,5	3,5
2	44	22,0	25,5
3	44	22,0	47,5
4	81	40,5	88,0
5	24	12,0	100,0
Toplam	200	100,0	

Tablo 17’de elektronik vergi uygulamalarının her zaman doğru ve güvenilir bilgi sunacağını düşünme konusu üzerine likert ölçek analizi yapılmıştır ve katılımcıların %40,5’i (n:81) “4” yani “Katılıyorum” yanıtını vermiştir. “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını verenlerin oranı ise %12,0’dır. Bu durumda %52,5’lik bir oranla ankete katılanların yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bu durumda e-uygulamaların ülkemizde güvenilir ve doğru bilgi sunduğu bunun neticesinde mükelleflerin devlete olan güveninin artacağını ve mükelleflerin vergi ödeme konusunda daha çok elektronik uygulamaları tercih edebileceği sonucuna ulaşılabilir.

Tablo 18: Güvenilirlik Analizi (Cronbach Alpha Katsayısı)

Gözlem Sayısı = 200,0				
Ortalama:	Ortalama Minimum	Ortalama Maksimum	Aralık	Max./Min.
3,579	2,860	4,375	1,515	1,530
Analize Dâhil Edilen Soru Sayısı: 15				
Cronbach Alpha = 0,821		Standardize Edilmiş Alpha = 0,828		

Tablo 18’de “güvenilirlik (reliability) analizi” sonuçlarına yer verilmiştir. Anketin güvenilirliği açısından önemli olan “Cronbach alpha katsayısı” 0,821 olarak bulunmuştur, standardize edilmiş alpha katsayısı ise 0,828 olarak hesaplanmıştır. Anketin sosyal bilimler için onaylanan geçerli güvenilirlik aralığında olduğu elde edilen sonuçlarla kanıtlanmıştır.

7. Elektronik Vergi Uygulamalarına Vergi Mükelleflerinin Bakış Açıklarına Yönelik Bulgular

Çalışmamıza dâhil edilen 200 örnekleme 20 soru sorulmuş olup, ulaşılan bulgularla Ki-Kare analizi yapılmıştır. Kullanılan her bir ölçek için ayrı hipotez kurulmuştur ve bu hipotezler sonucunda çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir. İlişkili değişkenler arasında red/kabul hipotezleri kullanılarak anlamlılık durumuna göre yorumlar yapılmıştır.

Tablo 19: *Cinsiyet *Elektronik Vergi Uygulamalarının Vergi Gelirlerini Artıracağını Düşünüyorum Crosstabulation*

Cinsiyet		Elektronik Vergi Uygulamalarının Vergi Gelirlerini Artıracağını Düşünüyorum				
		1	2	3	4	5
Erkek	Frekans	2	29	17	46	4
	%	40,0	67,4	35,4	50,0	33,3
Kadın	Frekans	3	14	31	46	8
	%	60,0	32,6	64,6	50,0	66,7
Toplam	Frekans	5	43	48	92	12
	%	100	100	100	100	100

Tablo 19’da cinsiyet durumu ile elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirlerini artıracağını düşünme durumu arasında çapraz tablo analizi yapılmıştır. Cinsiyet değişkeni ile elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirlerini artıracağı durumu arasında anlamlı bir ilişki yoktur (H0) veya vardır (H1) hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,029), $p=0,029<0.05$ şeklinde hesaplanmış olup anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla H0 hipotezi reddedilir. Tablo 19’da %67,4’lük bir oranla ankete katılan erkek mükelleflerin elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirlerini artıracağı konusunda “Katılmıyorum=2” cevabını verdikleri buna karşın kadın mükelleflerin %66,7’lik bir oranla tam tersi elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirlerini artıracağını düşünme konusunda “Kesinlikle Katılıyorum=5” cevabı verdiği görülmektedir. Elektronik vergi uygulamalarının vergi gelirlerini artırma konusunda e-uygulamaların sağladığı fayda konusunda mükellef cinsiyetlerine göre farklılık gösterdiği gözlemlenmiştir.

Tablo 20: *Yaş Durumu* Elektronik Vergi Uygulamalarının Neler Olduğunu Biliyorum Crosstabulation*

Yaş Durumu		Elektronik Vergi Uygulamalarının Neler Olduğunu Biliyorum				
		1	2	3	4	5
0-20	Frekans	0	0	0	0	0
	%	0	0	0	0	0
20-40	Frekans	6	7	16	37	2
	%	31,6	21,2	37,2	41,1	13,3
40-60	Frekans	3	8	18	39	8
	%	15,8	24,2	41,9	43,3	53,3
60-üstü	Frekans	10	18	9	14	5
	%	52,6	54,5	20,9	15,6	33,3
Toplam	Frekans	19	33	43	90	15
	%	100	100	100	100	100

Tablo 20’de yaş durumu ile elektronik vergi uygulamalarının neler olduğunu biliyorum sorusuna katılımcıların verdikleri yanıtlar yaş grupları itibarıyla analiz edilmiştir. Sonuçlar Tablo 20’de yer almaktadır. Yaş değişkeni ile elektronik vergi uygulamalarının neler olduğunu biliyorum değişkeni arasında anlamlı bir ilişki yoktur (H0) veya vardır (H1) hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,000), $p=0,000<0.05$ olarak bulunmuştur ve anlamlı bir ilişki olduğu

sonucuna ulaşılarak H0 hipotezi reddedilmiştir. Tablo 20’de %54,5’lik bir oranla 60 yaş ve üstü mükelleflerin elektronik vergi uygulamalarının neler olduğunu biliyorum soruna “Katılmıyorum=2” cevabı verdikleri görülmektedir. 60 yaş altı mükelleflerin ise e-uygulamalar hakkında daha çok bilgiye sahip oldukları saptanmıştır. Bu durumda yaş aralığının e-uygulamaları kullanma üzerinde etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 21: *Elektronik Vergi Uygulamalarında (Vergi Denetiminin Daha Kolay Yapıldığını Düşünüyorum*VergiKaçakçılığının Önlenebileceğini Düşünüyorum) Crosstabulation*

Elektronik vergi uygulamalarında vergi denetiminin daha kolay yapıldığını düşünüyorum		Elektronik vergi uygulamalarında vergi kaçakçılığının önlenebileceğini düşünüyorum			
		1	2	3	4
2	Frekans	17	13	3	4
	%	51,3	22,4	8,1	5,5
3	Frekans	8	26	15	17
	%	25,0	44,8	40,5	23,3
4	Frekans	7	14	14	39
	%	21,9	21,1	37,8	53,4
5	Frekans	0	5	5	13
	%	0,0	8,6	13,5	17,8
Toplam	Frekans	32	58	37	73
	%	100	100	100	100

Tablo 21’de elektronik vergi uygulamalarında vergi denetiminin daha kolay yapıldığını düşünüyorum sorusuna verilen yanıtlar ile elektronik vergi uygulamaları ile vergi kaçakçılığının önlenebileceğini düşünme durumu arasındaki ilişki çapraz tablo analizi yöntemi ile yapılmıştır. H0: Elektronik vergi uygulamalarında vergi denetiminin daha kolay yapıldığını düşünüyorum ile elektronik vergi uygulamaları ile vergi kaçakçılığının önlenebileceğini düşünme durumu arasında olumlu bir ilişki yoktur. H1: Elektronik vergi uygulamalarında vergi denetiminin daha kolay yapıldığını düşünüyorum ile elektronik vergi uygulamaları ile vergi kaçakçılığının önlenebileceğini düşünme değişkenleri arasında, pozitif bir bağ vardır hipotezi kurulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,000), $p=0,000<0.05$ olarak bulunmuştur ve anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucu saptanmıştır. Bu durumda ele alınan iki değişken arasında olumlu bir ilişkinin olmadığı varsayımı (H0) reddedilir. Elektronik vergi uygulamalarında vergi denetiminin daha kolay yapıldığını düşünme konusunda %53,4’lük oranla “Katılıyorum=4” cevabını veren mükellefler elektronik vergi uygulamalarında vergi kaçakçılığının önlenmesi konusunda “Katılıyorum=4” cevabını vermiştir. Bu durumda e-uygulamaların vergi denetimi sağladığını düşünen mükelleflerin aynı zamanda e-uygulamaların vergi kaçakçılığını da önlendiğini düşündükleri sonucuna ulaşılmıştır.

8.Sonuç

Günümüzde küreselleşmenin etkisiyle her alanda olduğu gibi bilişim alanında da ciddi değişimler yaşanmakta ve bilişim teknolojilerinin kullanımı her geçen gün artmakta, buna paralel olarak devletlerin rolü ve görevleri de değişime uğramaktadır. Kamusal hizmet sunumlarında etkinliğin sağlanabilmesi için en önemli gelir kaynağı şüphesiz vergilerdir. Bilişim teknolojileri alanında yaşanan yenilikler en önemli kamu geliri olan vergilere ilişkin süreçlere dair yeni uygulamaları beraberinde getirmiştir. E-devlet uygulamaları öncülüğünde dijitalleşme süreçlerinin hız kazanması, vergisel işlemler için elektronik uygulamalara geçilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Hazine ve

Maliye Bakanlığı'nın sunmuş olduğu elektronik vergi uygulamaları VEDOP projesi, mükellef odaklı olan ve daha az maliyetle daha hızlı vergi tahsil edilmesini amaçlayan devletin en kapsamlı ve önemli projelerinden biridir. Bu kapsamda, “*E-fatura, E-beyanname ve E-defter*” gibi e-uygulamalar sayesinde verginin en doğru bir şekilde hesaplanması, E-tahsilat uygulaması aracılığı ile de verginin gecikme olmadan en kısa sürede ödenmesi hedeflenmektedir.

Bu çalışma ile ulaşılmak istenen amaç, Gelir İdaresi Başkanlığı'nın tüm vergisel işlemleri bilgisayar ortamına aktarmayı hedeflediği VEDOP projesi çerçevesinde uygulamaya konulan e-uygulamaları ile vergi gelirlerinin artışı konusunda mükelleflerin görüşü tespit edilmeye çalışılmıştır. E-uygulamaların vergi gelirleri üzerindeki etkisine ilişkin gelir vergisi mükelleflerinin algısının ölçülmesi amaçlanmıştır.

İlk olarak çalışmanın analiz kısmında demografik sorulara (cinsiyet, yaş, eğitim, meslek, gelir dağılımı) yer verilmiştir. Verginin ne anlama geldiği sorusu mükelleflere yönelmiş ve ankete katılanlardan %60,5'inin bu konuda bilinçli olduğu saptanmıştır. Yine %84'lük bir oranla verginin sosyal bir sorumluluk olarak düşünüldüğü ön görülmüştür. E-uygulamalara yönelik sorular e-uygulamaların ödeme kolaylığı sağlayıp sağlamadığı konusunda ise %74'lük bir oranla olumlu cevap verilmiş ve ödeme kolaylığı sağladığı ifade edilmiştir.

Yine hem vergi denetimi kolaylığı sağladığı (%48,5'lik bir oranla) hem de e-uygulamaların anlaşılır ve kolay olduğu (%72'lik bir oranla) ankete katılan mükellefler tarafından ifade edilmiştir. Yine işlem süresinin e-uygulamalar tarafından kısaltılarak verimliliğin artırıldığı (%85,5'lik bir oranla) ve vergi gelirlerinin e-uygulamalar sayesinde artırıldığı (%52'lik bir oranla) ifade edilmiştir. E-uygulamaların çok yüksek bir oranla (%91) kâğıt, posta ve aşırı personel masraflarını azalttığı ankete katılanlar tarafından ifade edilmiştir.

E-uygulamaların vatandaş-devlet arasında bir yakınlık oluşturduğu, mükelleflerin vergi ödeme isteklerini artırdığı sonucu da ağırlıklı düşünceler arasındadır. Yine bu uygulamaların %67'lik bir oranla mükelleflerin sahte belge sunmalarına engel olduğu ulaşılan sonuçlar arasındadır. Ülkemizin e-uygulamalar konusunda değişen teknolojiye ve gelişmelere uyum sağladığı yönünde bir düşüncenin var olduğu %79,5'lik bir oranla ifade edilmiştir.

Yapılan çapraz tablo analizinde ise e-uygulamaların vergi gelirlerini artırma konusunda cinsiyete göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Yaş durumu ile e-uygulamaların neler olduğu konusu arasında yapılan çapraz tablo analizinde ise 60 yaş altı mükelleflerin e-uygulamalar hakkında daha fazla bilgi sahibi oldukları ön görülmüştür.

Son olarak yapılan (Tablo 21) analiz de ise e-uygulamaların vergi denetimini sağladığını düşünen mükelleflerin aynı zamanda vergi kaçakçılığını da önlediğini düşündükleri saptanmıştır.

Bu kapsamda araştırma sonucunda e-uygulamaların vergi gelirlerini artırdığı ve vergi mükellefleri üzerinde vergiyi gönüllü ödeme, daha hızlı ödeme, vergiyi ödememe açısından sahte belgelerden uzak durma, vergi kayıp ve vergi kaçakçılığına imkân verecek durumlarda bulunmama gibi vergi uyumuna ilişkin olumlu faydalar oluşturduğu gözlemlenmiştir.

Yine araştırma sonucunda elektronik vergi uygulamalarının vergi denetimini kolaylaştırdığı ve kamu gelirleri için önemli bir kaynak olan vergi gelirlerini artırıp artırmadığı soruları üzerinden hipotezler kurulmuş ve yapılan değerlendirmeler sonucunda vergi gelirlerini artırdığı ve vergi ödeme teşvikçisi olarak elektronik uygulamaların yararlı olduğu görülmüştür. Ülkemizde vergi idarelerinin bütün vergisel işlemleri e-uygulamalar üzerinden yapması ile mükelleflerin daha bilinçli ve katılımcı olmasına katkı sağlayacağı, daha kolay ve anlaşılır uygulamalar sayesinde devlet-vatandaş arasında

güven bağının güçleneceği düşünülmektedir. Söz konusu uygulamaların kullanımıyla vatandaşların vergiye karşı olan sosyal sorumluluğunun daha çok pekişeceği, birçok mükellefin vergi dairelerinde meydana gelen zaman kaybı sorununun önlenmesi ile hizmet memnuniyet sınırının artacağı, hata payının en aza indirilip doğru bilgiye hızlı ulaşımın sağlanacağı gibi pozitif verilere ve önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Akdemir, N. , (2008). E-Devlet uygulamaları kapsamında VEDOP projesi Eğirdir Vergi Dairesinde E-VDO uygulamasının incelenmesi, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Arslaner, H. ve Karaca, Y. ,(2017). Türkiye kamu yönetiminde yönetim algısı: Aydın İli Vergi Dairelerinde bir uygulama, *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), 128-151.
- Atambo, W.M. ve Justus, G. , (2016). Effects of Electronic- tax system on the revenue collection efficiency of Kenya revenue authority: A Case of uasin gishu county, 2(4), <http://www.onlinejournal.in> (Erişim Tarihi: 02.01.2021).
- Amaefule C. S., Okonya B. E. and Amaefule H. C. (2012). The Efficacy of E-Taxation as a Strategic Tool for National Economic Development, *National Journal of Banking and Finance* 3(1), 113-120.
- Azma, F., İzanlou, A. ve Mostafapour, M.A. , (2012). The Survey relationship between office automation and employees performance in the yield tax affairs office, *Procedia Technology*, 1, 153-157.
- Azmi, A.C.A. ve Bee, L. , (2010). The Acceptance of the e-Filing System by Malaysian Taxpayers: A Simplified Model, *Electronic Journal of e-Government*, 8(1), 13-22.
- Çarıkçı, O. , (2010). Türkiye’de e-devlet uygulamaları üzerine bir araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 95-122.
- Demirtaş, T., Gerçek A., Giray F., Yüce, M. ve Oğuzlar, A. , (2012). Mükelleflerin e-vergileme sistemini benimsemelerini etkileyen faktörlerin analizi: Bursa araştırması, *UÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXI(1), 59-84.
- Diril, F. ve Egeci, H. , (2014). Vergi bilincinin oluşumunda bilişim teknolojilerinin rolü: İzmir ili için bir uygulama, *Sosyo-Ekonomi Dergisi*, 22(22), 34-55.
- Doğan, K. Caner, ve Ustakara, F. , (2012). Kamuda bir yapılanma dönüşümü olarak E-Devlet ve E-Yönetişim ilişkisi üzerine, *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, GJEBS, 2(3), 01-12.
- Efendioğlu, A., ve Sezgin, E., (2007). E-Devlet Uygulamalarında Bilgi e Paylaşım Güvenliği, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 219-236.
- Fu, J.R., Farn, C.K., ve Chao, W.P. , (2005). *Acceptance of Electronic Tax Filing: A study of Taxpayer Intentions*, www.elsevier.com/locate/dsw (Erişim Tarihi: 27.05.2021).
- Memiş, M. Ünsal; Çürük, T., ve Ünal, Y. , (2019). Elektronik uygulamaların vergi denetimi üzerine etkisi: Denetimin tarafları üzerine bir araştırma, *Maliye Dergisi*, Ocak-Haziran, 176, 474-504.

- Mert, C. , (2009). Bilgisayar internet teknolojisinin vergi denetimi üzerine etkisi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Övet, A. , (2010). *Türkiye’de vergi denetiminin etkinliği: Ankara ili vergi denetmen ve denetmen yardımcılarınınayönelik bir uygulama*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Özgen, F. B. , (2008). İnternet – Bilgisayar teknolojilerinin önemi ve türkiye’de e-vergileendirme sistemi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 195-214.
- Tokdemir, S. , (2019). *Elektronik vergi uygulamalarının vergi maliyeti ve vergi uyumu üzerindeki etkileri*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Turan, A.H. ve Özgen, F.B. , (2009). Türkiye’de E-Beyanname sisteminin benimsenmesi: Geliştirilmiş teknolojik kabul modeli ile ampirik bir çalışma, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10(1), 134-147.
- Türk, A. , (2010). *Elektronik vergi denetiminin vergi kaçırma eğilimlerini azaltmadaki rolü ve bir araştırma*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Uğur, A. ve Çütücü, İ, (2009). E-Devlet ve tasarruf etkisi kapsamında VEDOP Projesi, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 1-20.
- Ünal, Y. , (2019). *Elektronik uygulamaların vergi denetimi üzerine etkisi: denetimin tarafları üzerine bir araştırma*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Yılmaz, A. G. , (2012). 2000’li yıllarda Türkiye’de kayıt dışı ekonomi, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, XXXIII(II), 455-496.
- Wamathu, W.E. (2014). *Effects of eletronic taxation on financial performance of audit Firms in Kenya*. [Unpublished master’s thesis]. NAIROBI University, Kenya.
- Wang, Yi-Shun, (2002). The Adoption of electronic tax filing systems: An empirical study, *Government Information Quarterly*, Tayland, (20), 333-3.

AK PARTİ DÖNEMİNDE YAŞANAN DIŞ POLİTİKA SARMALI: SEBEPLER, ARAÇLAR VE ÖRNEKLER

Abdullah TURAN ¹

Öz

AK Parti, 20 yılı geçen iktidarı boyunca dış politikada birbirine zıt birçok karara imza atmıştır. Bölgede Türkiye'nin kontrolü dışında gerçekleşen hadiseler AK Parti'yi -birbirine zıt ve çelişkili kararlar almaya dönük- bir sarmalın içinde bırakmıştır. Bu çalışma AK Parti'nin dış politika pratiklerinde yaşadığı bu sarmalı ortaya koymayı ve yaptığı manevraları örneklendirerek açıklamayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede öncelikle bahsi geçen konuda kaynak taraması yapılarak çok sayıda makale, kitap ve siyasi konuşmalarına ulaşılmıştır. Bu konuda dış politika sarmalının daha belirgin şekilde gerçekleştiği düşünülen ve medyada sıcak şekilde tartışılan örnek ülkeler ve özerk bölgeler (Irak, Libya, Suriye, Kırım, Doğu Türkistan) seçilerek incelenmiştir. Bu çerçevede dış politikada Türkiye'nin bir sarmalın içinde kalmasına neden olan ana belirleyicilere (Irak Savaşı, Büyük Ortadoğu Projesi, Arap Baharı gibi) odaklanılmıştır. Ardından bu sarmaldan çıkmak için kullanılan araçlar (yumuşak güç, kamu diplomasisi vs.) kısaca açıklanmıştır. Sonrasında ise AK Parti'nin içinde bulunduğu dış politika sarmalı, dış politika örnekleri üzerinden "dış politikadaki ana belirleyiciler ve kullanılan araçlar" çerçevesinde incelenmiş ve yorumlanmıştır. Bu bağlamda bahsi geçen ülke örnekleri ile ilişkilerde "birbirinden farklı politika uygulamaları ortaya konularak" dış politika sarmalından çıkılmaya çalışıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: AK Parti, dış politika, yeni osmanlılık, pragmatizm, popülizm.

THE SPIRAL OF FOREIGN POLICY DURING THE AK PARTY ERA: CAUSES, TOOLS AND EXAMPLES

Abstract

During its more than 20 years in power, the AK Party has made many contradictory decisions in foreign policy. Events in the region beyond Türkiye's control have left the AK Party in a spiral of contradictory decisions. This study aims to reveal this spiral in the AK Party's foreign policy practices and to explain the AK Party's maneuvers in this regard by exemplifying them. In this framework, first of all, a large number of articles, books, and political speeches were accessed by conducting a literature review on the aforementioned subject. Sample countries and autonomous regions (Iraq, Libya, Syria, Crimea, East Turkistan), which are considered to have a more pronounced foreign policy spiral and which are hotly discussed in the media, were selected and analyzed. In this framework, the main determinants (such as the Iraq War, the Greater Middle East Project, and the Arab Spring) that caused Türkiye to remain in a spiral in foreign policy were focused on. And then the tools (soft power, public diplomacy, etc.) used to get out of this spiral were briefly explained. Afterward, the AK Party's foreign policy spiral was analyzed and interpreted within the framework of "the main determinants and tools used in foreign policy" through foreign policy examples. In this context, it was concluded that the AK Party tried to get out of the foreign policy spiral by "putting forward different policy practices" in relation with the aforementioned country examples.

Keywords: AK Party, foreign policy, neo-ottomanism, pragmatism, populism.

¹ Öğr. Gör., Aksaray Üniversitesi Ortaköy Meslek Yüksekokulu, aturan40@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2743-6798

Başvuru Tarihi (Received): 02.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

AK Parti Türk siyasi hayatının 20 yılından fazlasını şekillendirmiş bir partidir. Bu uzun zaman dilimi içerisinde ciddi politika dönüşümleri ortaya koymuş ya da koymak zorunda kalmıştır. Ülke içinde yaşanan ve alınacak kararları etkileyen hadiseler bir yana özellikle dış politikada yaşanan kapsamlı değişimler AK Parti'nin kontrolü dışında gerçekleşmesi nedeniyle Parti'yi çözüm üretmede zorlamıştır. Bölgede (yakın coğrafyada) yaşanan Irak Savaşı, Büyük Ortadoğu Projesi (BOP), Arap Baharı, Suriyeli Göçü, Kırım'ın ilhakı ve Ukrayna-Rusya Savaşı gibi birçok belirleyici AK Parti'yi çeşitli tercihler yapmaya zorlayarak bir bunalımın/sarmalın içerisine sürüklemiştir. AK Parti bir yandan bu tür bunalımları aşmaya çalışırken diğer yandan Yeni Osmanlıcılığı işletmeye çalışması ile kendisini ayrıca bir sarmalın içerisinde bulmaktadır. Dolayısıyla ülkenin maziden beslenen ülkeleri de politik tercihleri zorlaştırarak bir bunalım alanı yaratmaktadır. AK Parti tarihi geçmişini, dil, din ve kültür ortaklıklarını, ülkenin geleceğini, olası savaşları ve ekonomik sorunları/gidişatı hesap ederek kötünün iyisi olduğuna ya da iyi olduğuna inandığı politikalara yönelmeyi amaçlasa da yenilenen sorunlar yaşanan bunalımı derinleştirmiştir. Bu süreçte AK Parti ideolojik duruşuna ya da dini-etnik pozisyonuna göre mi hareket edeceğini yoksa pragmatist mi davranacağını belirlemek durumunda kalmıştır. Dış politikada yaşanan dönüşüm konusunda karar verilirken ülke içinde meşruluğun sürdürülmesi de önemli olduğundan ayrıca bir bunalım gerekçesi daha AK Parti'yi imtihana tabi tutmuştur. Çünkü ülke insanının Müslüman ve muhafazakâr çoğunluktaki yapısı, ekonomik beklentileri, etnik çeşitliliğe sahip olması ve dünyadaki soydaşlara dair yaklaşımı AK Parti için “dış politika kararlarını verirken” yeni bir bunalım alanı yaratmıştır. Böylece AK Parti politika üretirken hem iç hem dış unsurların etkisinde kalıyor olsa da bu çalışma AK Parti'nin sadece dış politikada içinde bulunduğu sarmalı/bunalımı incelemeye/kapsamına almakta ve bu bunalımı çeşitli ülkelerle geliştirilen ilişki ve politika üretim örnekleriyle açıklamayı amaçlamaktadır. Bu süreçte AK Parti bahsi geçen sarmalı/bunalımı aşmak için, bir yandan “yumuşak güç ve kamu diplomasisi gibi araçları kullanmak” diğer yandan -birbirinden farklı anlamlar ihtiva etseler de AK Parti'nin politika üretim sürecinde birbirlerini tamamlayan- “pragmatizm ve popülizmi işletmek” durumunda kalmaktadır.

AK Parti ile ilgili birçok husus literatürde tartışılmaktadır. Bu çalışma açısından önemli olan husus AK Parti'nin dış politika yaklaşımı ve bunu besleyen ideolojik tutumudur. Literatürde AK Parti'yi birbirinden farklı ideolojik tanımlarla açıklayan çalışmalar bulunmakla (Akdoğan, 2004; Saraçoğlu, 2013:53; Erler, 2007; Ataay, 2008; Yıldız, 2004; Yıkılmaz, 2016; Hale, 2010) birlikte onu Yeni Osmanlıcı bir parti olarak değerlendiren çalışmalar da mevcuttur (Durgun, 2020; Tüysüzoğlu, 2013). AK Parti'nin dış politika davranışlarını belirleyen ya da bu davranışlarda nereye kadar ilerleyebileceğini belirleyen şey ise dış politikanın araçsal ve kurumsal yapısıdır. Literatürde AK Parti'nin dış politikada ortaya koyduğu araçsal ve kurumsal dönüşümü açıklayan çalışmalar mevcut bulunmakla (Ekşi, 2018; Gündoğdu, 2021) birlikte bu çalışmalar incelendiğinde dış politikayı yönetebilmek ve Yeni Osmanlıcılığı işletebilmek için ortaya konulan gayret anlaşılmaktadır. Diğer yandan AK Parti'nin politik duruşu literatürde pragmatizm ve popülizm çerçevesinde de ele alınmıştır (Şener, 2003; Şükür, 2020: 689, 691; Özger, 2020: 58, 60). Bu çalışmalar AK Parti'nin pragmatist ya da popülist yönünü Parti'nin sadece belli politikalarını dikkate alarak açıklamaya çalışmışlardır. Turan (2022a) ise çalışmasında, diğer çalışmalardan farklı olarak, AK Parti'nin “çok sayıda örnek iç politikasına” odaklanmak suretiyle pragmatizm, popülizm ve milliyetçilik çerçevesinde bir inceleme yapmış ve bu esnada dış politikayı bir paragrafı geçmeyecek şekilde değerlendirmeye almıştır. Dolayısıyla literatürde çeşitli dış belirleyiciler sebebiyle AK Parti'nin dış politikada yaşadığı gel gitleri (bunalım, buhran ve sarmalı) dikkate alarak Yeni Osmanlıcılık çerçevesinde kapsamlı bir bakış açısıyla değerlendiren ve bu değerlendirmeyi pragmatizm ve popülizm bağlantısı içinde yorumlayan

bir çalışma ile karşılaşılmamıştır. Bu çalışma literatürdeki bu eksiği tamamlamaya katkı sunmayı amaçlamasıyla önemli hale gelmektedir.

Ancak dış politikanın 20 yıllık siyasi tarih dâhilinde incelenmesi dış politika çeşitliliği ve ilişkide bulunulan ülke ya da özerk yapı sayısı dikkate alındığında pek mümkün gözükmemektedir. Bu ülkeler ya da özerk yapılar arasından “AK Parti’yi politika üretim sürecinde en fazla bunalımda bırakan, medyada en popüler olan ve yaşadıkları olaylarla Türkiye’yi etkilemeye devam edenler” seçilmiştir. Bu çerçevede “Irak, Suriye, Libya, Kırım ve Doğu Türkistan” örnekleri inceleme kapsamına alınmıştır. Bu ülke ya da özerk yapıların değerlendirilmesinde ABD, AB, Çin, Ukrayna ve Rusya ülkelerine de kısaca ve yeri geldikince değinmek gerekmiştir. Örnekler bunlar olmakla birlikte seçilen bu örneklerin incelenmesinde detaylı bir analize girilmesi de mümkün değildir. Öte yandan detaylı bir analize girilmesine de gerek bulunmamaktadır. Çünkü çalışma, AK Parti’nin dış politikada yaşadığı sarmalı/bunalımı, belirleyiciler temelinde, politika örnekleri üzerinden, “pragmatizm, popülizm ve Yeni Osmanlılık” çerçevesinde sorgulayarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Diğer bir ifadeyle çalışma “AK Parti’nin dış politikada yaşadığı sarmalı çeşitli dış politika örnekleri üzerinden görünür hale getirmeyi” amaçlamaktadır. Bu bağlamda politikaları belirleyen ve politika tercihinde Parti’yi bunalıma sokan örnekler üzerinden konunun incelenmesi ve “pragmatizm, popülizm ve Yeni Osmanlılık” çerçevesinde durumun değerlendirilmesi çalışma amacı açısından yeterli görülmüştür.

Çalışmanın gerçekleştirilmesi için internet ve kütüphane ortamında kaynak taraması yapılmış ve bu bağlamda çok sayıda “makale, kitap ve siyasetçi konuşmalarına” ulaşılmıştır. Erişilen bu dokümanlar incelenerek AK Parti’nin dış politikada yaşadığı bunalımın gerekçelerine, bu bunalımı aşmak için kullanılan araçlara ve bu konuda bunalım yaşandığını gösteren örneklere dair seçilen veriler tasniflenmiştir. Bu çerçevede öncelikle dış politika sarmalının ana gerekçeleri ve bu sarmalı aşmada kullanılan araçlar açıklanmıştır. Ardından dış politikayı etkileyen bu ana gerekçeler ve araçları dikkate alarak seçilen örnek ülkeler üzerinden yaşanan dış politika sarmalı irdelenmiştir.

1. Türk Dış Politikasında Yaşanan Sarmalın Ana Belirleyicileri/Sebepleri

Türk dış politikası milenyum sonrası dönemde özellikle Batı’nın etkisi ile büyük hadiseler yaşamış ve bu hadiselerin yarattığı yeni koşullara adapte olmak için büyük değişimler ortaya koymak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda Türk dış politikasında yaşanan sarmalın/bunalımın esas/ana belirleyicilerinin (Irak müdahalesi, BOP, Yeni Osmanlılık, Arap Baharı) incelenmesi AK Parti’nin neredeyse her ülke için birbirinden farklı seyreden politikalarının gerekçeleri ile birlikte yorumlanabilmesi ve politikalar ile ilgili açıklamaların anlaşılır hale getirilebilmesi açısından gereklidir. Bu belirleyiciler/sebepler birbiri ile ilişkili/bağlantılı üç alt başlıkta incelenmiştir. Böylece AK Parti döneminde yaşanan siyasi hadiseler de özetlenmiştir.

1.1. Irak Müdahalesi ve ABD Baskısı: İtaatsizliğin Faturası

Türkiye’nin dış politikası açısından önemli bir bağlayıcı olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin Irak müdahalesi aslında ABD’nin dış politikasında değişikliğe gitmesine neden olan 11 Eylül 2001 saldırılarına dayanmaktadır. ABD bu saldırıları El Kaide’ye dayandırarak ve “teröre karşı savaş” açarak, sorunu kaynağında kurutmak için Orta Doğu’ya yönelik zora dayalı bir dış politika geliştirmeye yönelmiştir (Güdek, 2017:144-145). ABD, Orta Doğu’yu “din odaklı teröriste kaynaklık eden antidemokratik rejimlerden arındırarak” Batı için güvenli bir yer haline getirmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede ABD, iki ayaklı yeni Orta Doğu politikasını hayata geçirmek istemiştir. İlk ayağı “askeri müdahaleler ile Orta Doğu’da yeni bir güvenlik mimarisi yaratmak” oluştururken ikinci ayağı, “bölgedeki ülkelerde neo-liberal dönüşümü sağlamak ve demokrasiyi tesis etmek için gerekli ekonomik, sosyal ve siyasal reform girişimlerini teşvik etmek” oluşturmuştur. ABD böylece

“uzlaşmayan rejimleri ortadan kaldırarak petrol kaynaklarını güvenceye almayı hedeflemiştir. Bu çerçevede öncelikle 2001’de Afganistan işgal edilirken 2003’e gelindiğinde Irak işgali gerçekleştirilmiştir. Haziran 2004’te ise Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Girişimi (BOP) etkin hâle getirilmiştir (Yeşilyurt ve Akdevelioğlu, 2013:389). Bu şartlarda Türkiye de duruşunu değiştirmek zorunda kalmıştır. Çiftçi ve Ertugay (2011:8) bu olaylar yaşanana kadar Türkiye’nin “Batılı, modern yapısına ve Cumhuriyet değerlerine” zarar vermemek için Orta Doğu ülkeleri ile mesafeli olduğunu ve çoğu AK Parti döneminde yaşanan bu hadiselerin sonucunda Orta Doğu’ya dönük “bakış açısının değiştirilerek” bölge ülkeleri ile “ilişkilerde gelişmeler yaşandığını” ifade etmişlerdir. Dolayısıyla daha çok statükoyu korumaya ve sınırların güvenliğini muhafaza etmeye dönük realist dış politika dönüşüme uğramıştır. Böylece AK Parti bir yandan Batılı görüntüsünü muhafaza ederken diğer yandan Müslüman ülkeler ile siyasi ve ekonomik bağlarını kuvvetlendirmeyi sürdürmüştür (Kardaş, 2010:361-362).

Bu süreçte ABD’nin Irak’ı işgale yönelmesi ve bu meselede Türkiye’den yardım beklemesi AK Parti için zor bir imtihan olmuştur. Çünkü bu meseleye dâhil olmak zorunda kalınmasının iç ve dış politikada büyük yansımaları olmuştur. Özellikle Kıbrıs Barış Harekâtı’nda müttefiki olan Türkiye’ye askeri ambargo uygulaması halkın gözündeki ABD imajını yerle bir etmiştir (Türk, 2014:18). ABD’nin “Irak’ta kitle imha silahı olduğuna dair” propagandasına Türk halkı inanmamıştır. Bu durum AK Parti için iç politikada meşruluk sıkıntısı yaratmıştır (Kışman ve Aydın, 2017:45-46). Diğer yandan AK Parti, ABD’nin müdahale girişimine destek olunmaması halinde “Türkiye’nin Orta Doğu’dan dışlanması ve ekonomik maliyetlerle karşı karşıya kalınması” şeklindeki sıkıntılarla sınanmıştır (Yeşilyurt ve Akdevelioğlu, 2013:390-391). Ayrıca bu savaşın ardından bölgede “Kürt devleti kurulma riskinin bulunması” ve “burada bulunan Musul ve Kerkük şehirleri ile burada yaşayan Türkmenlerin durumu” AK Parti için büyük baskı oluşturmuştur (Kışman ve Aydın, 2017:45-46).

Dolayısıyla AK Parti, birbirine tezat bu sorunların yarattığı sarmalın içerisinde kalarak bu sorunu ilkin diplomatik ilişkiler ile çözmek istese de başarılı olamamıştır. Bu koşullarda AK Parti öncelikle pragmatist anlamda “ABD’nin yanında olmanın bir zorunluluk olduğunu dillendirmeye başlamıştır”. Erdoğan 1 Mart Tezkeresi hakkında yaptığı konuşmada: “*Aklınızı başınıza alın, CHP’lilerin oyununa gelmeyin, İran’a, Libya’ya, Sudan’a bakın. Petrolleri var, ABD’ye kafa tuttular ne oldu? Bazı ülke ve çevreler Türkiye’den İslam âleminin lideri olarak söz ediyor. Kendimizi kandırmayalım*” şeklindeki ifadeleriyle bunu açıkça ortaya koymuştur (Kardaş, 2010:371- 372).

1 Mart Tezkeresi AK Parti’yi büyük bir kıskacın içerisinde bırakmıştır. Diplomatik girişimlerle savaşı engelleyemeyen AK Parti, ABD ve işgal güçlerinin Türkiye topraklarından geçerek Irak’ta bir işgal gerçekleştirmesine sıcak bakmak durumunda kalsa da Türk halkının “Savaşa Hayır” sloganları karşısında tezkere Mecliste yeterli oranda destek alamamıştır². ABD yönetimi, Erdoğan ve Gül’ü, “kendilerinden beklenen liderliği yapamamış olmaları yönünde” eleştirmiştir (Çaralan, 2022). Bunun üzerine AK Parti içinde bulunduğu sarmaldan çıkmak için bu kez 19 Mart’ta sınırlı tezkere hamlesi gerçekleştirmiştir. “*Yabancı askerlerin Türkiye’de konuşlanması ve geçişi*” yerine “*Türk Silahlı Kuvvetleri’nin Kuzey Irak’a gönderilmesi ve yabancı hava güçlerine Türk hava sahasının açılması*” ifadelerinin olduğu “sınırlı tezkere” 19 Mart 2003’te 202 hayır oyuna karşı 332 evet oyuyla kabul edilmiştir. İlk tezkere sürecindeki planlamaya göre 15 binin üzerinde piyadenin Türkiye üzerinden Kuzey Irak’a geçmesi söz konusu olsa da ikinci tezkere görüşmelerinin gecikmesi ile ABD Türkiye’den (tezkereden) istediği verimi alamamış ve sadece 173. Hava İndirme Tugayı’ndan birkaç bin paraşütçü indirmekle yetinmiştir. Dolayısıyla ikinci tezkerenin görüşülmesinden on buçuk saat

² 1 Mart Tezkeresi için yapılan oylamada “Evet” oyu daha fazla çıksa da salt çoğunluk (267) sağlanamamıştır. Dolayısıyla AK Parti’nin mecliste 365 milletvekili olmasına rağmen 264 evet oyu çıkmıştır (Çaralan, 2022).

önce ABD'nin Irak işgalini başlatmış olması planları etkilemiştir. Bu bağlamda ABD geciken tezkereden çok ciddi bir fayda sağlayamamıştır. ABD bu konuda Türkiye'den istediğini alamaması nedeniyle bir tepki olarak Kuzey Irak'ta (Süleymaniye'de) devriye gezen TSK timi askerlerini esir alarak başlarına çuval geçirmiştir³. CHP Genel Başkanı Baykal bu olay üzerine, “ABD’ye nota verilmesini” önerse de dönemin Başbakanı Erdoğan’ın şu konuşması içinde bulunan sarmalı göstermeye yetmektedir:

“Öyle kalkıp nota verecek misiniz? Ne notası veriyorsun? Onu söyledim... Müzik notası mı? Olayı teşhis edeceksin, derinliğine teşhis edeceksin, anlayacak, bileceksiniz, ha verilmesi neyse ondan sonra verirsin. İki tane ortak arasında dargınlık olduğu zaman, bu dargınlığı nasıl gideririz, ona çalışılır. Ortak, ‘yanlış yapıldı’ diye ortaklığı bozmaz...” (Su, 2022).

Dolayısıyla AK Parti'nin ABD'nin Irak müdahalesine destek vermek isteyen tutumu geleneksel dış politika anlayışından kopulması anlamında ciddi bir göstergedir. 1 Mart Tezkeresi, “*Yurtta Sulh Cihanda Sulh*” olarak özetlenen “*statükocu*” dış politika ile çatışmıştır. Çünkü AK Parti bu tavrı ile “komşu ülkelere rejim dayatan, bölgeyi savaş alanına dönüştüren ABD'nin girişimine açıkça destek vermeye yönelmiş”tir (Çaralan, 2022).

AK Parti'nin burada, savaş sonrası yaşanacak çıkar kayıplarını hesap etmiş olması bağlamında pragmatist davrandığı anlaşılmaktadır. Fakat meclisin tezkereyi reddi ile bu fayda sağlanamadığı gibi Türk askerlerinin başına çuval geçirilerek Türkiye'nin itibarına saldırılmıştır. ABD'nin 11 Eylül saldırıları ile meşru hale getirdiği Orta Doğu'ya müdahale tavrı tezkerenin gecikmesi ile sekteye uğramıştır. Bu nedenle Türkiye'nin ABD'ye bu itaatsizliği karşısında ödediği fatura sadece çuvaldan ibaret olmamıştır. İki ülkenin arası bozulduğu gibi Türkiye'nin Batı kampındaki konumu sorgulanmıştır. Ayrıca Türkiye, Irak ve çevresindeki siyasi şekillen(dir)menin dışında kalarak gelecek yıllara dair büyük sorunlarla yüz yüze kalmıştır (Kardaş, 2010:359). Çünkü Kürtler ABD'ye Irak'ta verdikleri desteğin nimetlerini almaya başlamıştır. Özellikle Kuzey Irak'taki yapı güçlenerek Türkiye için önemli bir tehdit oluşturur hale gelmiştir. ABD'nin dışladığı Türkiye uluslararası alanda da kayıplar yaşayacağından AK Parti bu kayıpları telef edebilmek için ABD'nin küresel projesi BOP'a dâhil olarak bölgenin yeniden dizaynında görev almak durumunda kalmıştır (Güder ve Mercan, 2012:2-74).

1.2.Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) ve Yeni Osmanlılık Düşüncesi: Parçalamadan Birleştirmeye

BOP, ABD'nin stratejisinde bölgeyi parçalamaya ve ABD için güçsüz ve kontrol edilebilir kılmaya dönük bir girişimdir. Yeni Osmanlılık ise AK Parti için Osmanlı'dan miras kalan, kültür ve din bağımız bulunan ülkeleri yeniden birleştirme anlamında önemli bir proje olarak anılmaktadır. Dolayısıyla AK Parti her iki projeye de dâhil olarak içinde bulunduğu sarmalı görünür hale getirmiştir.

Türkiye için BOP'a dâhil olmak, 1 Mart 2003'teki tezkerenin geçmemesi ile bozulan ilişkilerin düzeltilmesi anlamında çok değerli olmuştur. Ayrıca AK Parti'nin ideolojik olarak “moderniz mi, liberal demokrasiyi ve geleneği (İslam'ı)” birleştirme amacını taşıması da bu süreçte alınan kararda etkili olmuştur (Bağcı ve Sinkaya, 2006:22-28).

³ Bu çuval geçirme olayı dönemin Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök'ün “askere”, “*mukavemet etmesinler*” emri vermesi nedeniyle yaşanmıştır. Türk askerleri emri yerine getirerek başlarına çuval geçirilmesine razı olmuşlardır (Su, 2022).

ABD, BOP'la "Moritanya'dan Endonezya'ya 50'nin üzerinde⁴ ülkenin oluşturduğu İslam coğrafyasını değiştirmeye" yönelmiştir. Bu çerçevede hazırlanan raporda⁵ "Müslümanların ve İslam ülkelerinin, Batılı demokrasi değerlerine yakınlaştırılması" ile denetim altına alınabileceği belirtilmiştir. Bu rapor AK Parti için yeni bir sarmalın ateşleme fitili olmuştur. Çünkü bu raporda Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) Lideri Gülen'in "ılımlı İslam'ın öncü lideri" olarak sunulması söz konusu olmuştur. Raporda bu cemaatin "farklılıklara ılımlı yaklaşarak şiddeti dışladığı ve gençleri çektiği" de ifade edilmiştir. Raporda ayrıca Türkiye'nin "laiklik anlayışına sahip olması sebebiyle" İslam Dünyası'nın en başarılı denilebilecek ülkesi olduğu belirtilmiş ve "Kemalistlerin, laiklerin ve milliyetçilik benzeri akımların mensubu olan kimselerin" ABD'ye olumlu bakmadıkları da ifade edilmiştir. Ayrıca raporda Türkiye "ılımlı İslam'ın iyi bir modeli" olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de bulunan iktidara destek verilmesi kararı alınmıştır (Günel, 2004:156-160).

ABD tarafının Gülen'e duyduğu sempati Türkiye'de vesayet makamlarını rahatsız etmesiyle AK Parti'yi zor durumda (sarmalda) bıraktığı gibi BOP'un beklentileri neticesinde Türkiye'nin ABD için bölgede kullanılmak istenen bir araç halini alması da Türkiye için bir bunalımı tetiklemiştir. Çünkü ABD kontrolündeki BOP'un Türk halkı nezdinde olumsuz algılanışı AK Parti için yeni bir baskıyı ortaya çıkarmıştır. Diğer yandan BOP'un bölgede yaratacağı değişim de bölge ülkeleri açısından Türkiye'ye olan bakışı etkilemesi ile AK Parti için bir bunalım ortaya çıkarmıştır. Irak müdahalesi bunun en iyi örneğidir.

Eş başkan olarak vazife alınan BOP, Türkiye'nin dış politika kararlarında ABD'nin de baskısı ile belirleyici bir konumda olsa da AK Parti bu projeyi bölgede iyi ilişkiler geliştirmek ve açıkça dillendiremediği Yeni Osmanlıcılığı gerçekleştirmek için bir avantaj olarak kullanmak istemiştir. Bu konuda BOP'un sağlayacağı meşruluk ve bölgeye getireceği demokrasi ile bölgede Yeni Osmanlıcı hedeflerin daha gerçekleştirilebilir olacağı düşünülmüştür. Bağcı ve Sinkaya (2006:22-28) çalışmasında BOP ile Türkiye'nin beklentilerini karşılaştırarak ve Davutoğlu'nun dış politika yaklaşımına atıf yaparak, "BOP'un AK Parti'nin benimsediği dış politika anlayışı ile birbirlerini tamamladığını ve bu sebeple AK Parti'nin bu projeyi desteklediğini" ifade etmişlerdir. AK Parti lideri Erdoğan (2004b) bu süreçte "Türkiye'nin daha demokratik, daha özgür, daha barışçıl bir Orta Doğu görmek istediğini, böyle bir bölgenin iyi yönetilebileceğini ve etkin bir şekilde işleyen ekonomiye sahip olacağını belirtmesi" ile bölgeye dair bakış açısını göstermektedir. Erdoğan ayrıca Türkiye'nin "istikrarlı ve barış içinde, birbirleriyle her düzeyde karşılıklı ilişki kurabilen" komşu ülkelere ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında AK Parti'nin beklentileri ile projenin olumlu hedeflerinin uyumlu olduğunu anlaşılabilmektedir (Erdoğan, 2004b).

Irak müdahalesi sonrasında Orta Doğu'da bir güç boşluğu ortaya çıkmış olması AK Parti için büyük bir sorunlar silsilesini beraberinde getirmiştir. Hem bölge ülkelerinin hem de küresel güçlerin bu boşluğu kendi çıkarları için doldurmaya yönelmeleri Türkiye için çeşitli riskler doğurmuştur. Böyle bir atmosferde Türk dış politikası değişim yaşamak zorunda kalmıştır. Böylece 2000'lerin başında "pasif" olan dış politika bakışı, 2003'ten sonra "aktif" ve 2006 yılından sonra "proaktif" bir şekilde Orta Doğu'daki ekonomik ve politik çıkarları elde etmeye dönük olarak işlemeye başlamıştır. Böylece Türkiye için artık Batı'ya alternatif "çok yönlü" bir dış politika gelişimi yaşanmaya başlamıştır. Bu bağlamda Orta Doğu, Kafkaslar ve Orta Asya gibi alanlarda ekonomik ve siyasi girişimler

⁴ Günel (2004: 160) bu ülkelerden 23 tanesinin ABD'nin "stratejik enerji kaynaklarının ve ulaştırma hatlarının denetim altında tutulmasına yönelik" takip ettiği ülkeler olduğunu işaret etmektedir.

⁵ Günel (2004:158) "Sivil Demokratik İslam: Ortaklar, Kaynaklar ve Stratejiler" isimli 88 sayfadan ibaret olan bu raporun Bush'a teslim edildiğini ve bu raporun Müslümanların demokrasi değerleri ile küresel düzene uyumunun nasıl sağlanacağını ve İslam ülkelerinin nasıl denetim altına alınacağını içerdiğini ifade etmektedir.

hızlandırılmıştır (Çiftçi ve Ertugay, 2011:2, 7-11; Babacan, 2020:12). AK Parti'nin, "muhafazakâr demokrasi" ideolojisinin "katı ve partinin hareketlerini kısıtlayan çizgiler barındırmaması", bu süreçte hem ABD ile BOP'u gerçekleştirmesine hem de Yeni Osmanlıcılığı işletebilmesine olanak/katkı sağlamıştır (Yeşiltaş, 2022).

Erdoğan (2004a:8) muhafazakâr demokratiğin, "siyah-beyaz" yönlü bir katılığa sahip olmadığını ifade ederek bu ideolojinin kapsayıcı ve kucaklayıcı yönünü göstermiştir. Akdoğan (2004:18) da benzer şekilde muhafazakâr demokratiğin Türkiye'de siyaseti normalleştirmek için gerekli bir ideoloji olarak görüldüğünü, Türkiye'de "din-siyaset, din-devlet, gelenek-modernlik, devlet-toplum-birey" şeklindeki kavramların ortaya çıkarmış olduğu gerilimin bu ideoloji ile aşılarak zıtlıklar arasında bir anlaşma zemini yakalanacağını işaret etmiştir. Bu manada bu ideoloji ile "yereli kabul eden bir evrensellik, geleneği dışlamayan bir modernlik, köktenci olmayan bir değişim vurgusu" öne çıkarılmıştır (Akdoğan, 2004:18-19). Hüseyin Çelik muhafazakâr demokratiğin "korunmaya değer şeyleri muhafaza ettiğini" ifade ederek bu ideolojinin değişime fırsat sunan yönüne değinmiştir (Tekin, 2004:127). Muhafazakâr demokrasi ideolojisi muhafazakâr yönüyle "İslami gelenek ile kültürel değerlere", demokrat yönüyle ise "evrensel demokrasi ve hukuk standartlarına" vurgu yapmaktadır. Bu ideoloji küresel (modern) liberal değerlerle yerel (ulusal) muhafazakâr değerleri (İslami değerleri: sosyal ve kültürel değerler) birleştirmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede AK Parti, dış politikasını yenedünya düzeninin sahip olduğu dinamikler (bölgesel ve küresel koşullarla) ile uyumlu hale getirmek istemiştir (Tok, 2014:146-148). Dolayısıyla muhafazakâr demokratinin sunduğu esneklik ve değişime yatkınlık AK Parti'nin dış politikada BOP ve Yeni Osmanlıcılık ile dışarıda yaşanan olaylara müdahil olarak söz sahibi olmasını kolaylaştırmıştır.

Yeni Osmanlıcılık, Uzel ve Yaramış (2009: 1)'in ifadesiyle "Kemalizm'in homojenleştiren, kimlikleri tekleştiren, inkâr ve asimilasyona dayanan kimlik siyasetini" dönüştürmek istemektedir. Yazarlar Yeni Osmanlıcılığın ayrıca "Türkiye'nin ihmal edip ötekileştirdiği tarih ve toplum kimliğinin sil baştan keşfedilmesine ve çoğulcu, diğer kimliklere tolerans tanıyan ve topluma dâhil olmasını sağlayan Osmanlı modelinin geri çağırılmasına fırsat tanıdığını" bildirmektedir. Durgun (2020:307) da benzer şekilde Yeni Osmanlıcılığın miadı dolduğu düşünülen Kemalizm'in eleştirilmesine odaklandığını ve diğer yandan "Osmanlı geçmişi ile milletin ortak tarihine yönelik görkemli bir anlatı ortaya koyarak, Osmanlı'nın çoğulcu ve hoşgörüyü dayalı sisteminin övülmesini içerdiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Yeni Osmanlıcılık idealinin gerçekleştirilmesi için

1)Türk kimliğini etnik anlamından soyutlayarak, geniş kapsamlı bir yapıya büründürmek"; 2)Komşularla sıfır sorun⁶ yaklaşımını gerçekleştirmek; 3) Türkiye'nin finansal, ticari ve enerji eksenli bir bölgesel merkez haline getirilmesini sağlamak; 4) Ulus-devlet yapılarının zayıflaması bağlamında çok-kültürlülüğü referans olarak alan kapsayıcı siyasal birlikler yaratmak" gerekmektedir (Tüysüzoğlu, 2013:309-311).

Bu çerçevede Tüysüzoğlu (2013:311) Yeni Osmanlıcılığın "siyasi anlamda bir Osmanlı yaratma dürtüsü olmadığını, sadece Osmanlı'nın kültürel, toplumsal ve bölgesel değerlerini yeni uluslararası düzenin gerektirdiği şekilde kullanarak eski Osmanlı topraklarında bir işbirliği alanı yaratabilmeyi hedeflediğini" ifade etmiştir. Yazar ayrıca Yeni Osmanlıcılığı, küreselleşmenin etkisiyle etnik/dinsel kimliklerin yükselişi sonrası bir kimlik bunalımına sürüklendiği düşünülen Türkiye'yi, Osmanlı geçmişi üzerinden, toplumsal/kültürel çeşitlilik çerçevesinde bir siyasal birliğe taşımayı hedefleyen

⁶ Bu yaklaşım, Türkiye'nin komşu ve yakın coğrafyasıyla mümkün olduğunca en az ölçüde sorun yaşamamasını öngörmektedir. Ayrıca bölgeyi bir güven ve istikrar bölgesi haline getirmeyi amaçlamaktadır. Türkiye komşuları ve yakın coğrafyasıyla sorunlu olduğunda, bölge dışı aktörlere bağlı kalacağını bildiğinden, mümkün olduğunca sorunsuz ve dengeli bir politika izlemesi gerekmiştir (Duran ve Özdemir, 2012:186).

bir medeniyet projesi olarak değerlendirmektedir. Yazar AK Parti'nin dış politika stratejisini “Yeni Osmanlılık ya da Stratejik Derinlik⁷” olarak ifade ederek de Stratejik Derinlik çerçevesinde atılan dış politika adımlarını Yeni Osmanlılığa denk gördüğünü işaret etmiş ve Osmanlı topraklarında siyasi anlamda yeniden bir Osmanlı Devleti kurmaktan ziyade bir işbirliği alanı yaratılmaya çalışıldığının AK Partili dış politika sorumluları tarafından defalarca dile getirildiğini ifade etmiştir (Ministry of Foreign Affairs, 2011). Benzer şekilde Durgun (2020:309) da AK Parti'nin 2002'den bu yana ve yoğun olarak 2009 yılı itibariyle, Yeni Osmanlıcı anlatıyı dolaşıma soktuğunu ve bu temelde yeni bir ulusal tarih anlatısı ve ulusal kimlik duygusunu büyük oranda yerleştirdiğini ifade etmektedir. Yazar ayrıca AK Parti iktidarları ile birlikte devlet içerisinde Osmanlılık özleminin daha yerleşiklik kazandığını ve hem dış politikada hem de ulusal kimliğin şekillenmesinde etkili olmaya başladığını ifade etmektedir.

AK Parti Türkiye'nin “çoklu bölgesel kimlikleri olan merkezi bir ülke” konumu ile bölgede etkin olmasını, bölgeye liderlik yapmasını (Duran ve Özdemir, 2012:184-185) ve bölgedeki olayları yönlendirmesini istemiştir (Güder ve Mercan, 2012:75-78). Bu çerçevede “bölgesel güç olma ve küresel aktör olma” gibi söylemlerin dillendirilmeye başladığı dikkat çekmektedir. Bunun mümkün olabilmesi için tarihi ve kültürel bağları canlandırarak olan “kamu diplomasisi ve yumuşak güç üreten kurumlar”ın devreye sokulması gerekmiştir (Ekşi, 2018:239-244). Böylece Türkiye, kendisini çevreleyen coğrafyada aktif bir diplomasi yürütüp yumuşak güç uygulayarak toplumda pozitif bir algı oluşturmak ve bölgesel/siyasal/toplumsal meşruiyetini arttırmak istemiştir. AK Parti, tarihsel yaşanmışlığın coğrafı ve bölgesel gücü de beraberinde getireceğini düşünmüş ve “Osmanlı'nın yarattığı derinliğin dış politikada kullanılmasını” önemsenmiştir⁸. Bu çerçevede coğrafyanın (eski Osmanlı toprakları ve Avrasya'nın) (Tüysüzoğlu, 2013:308; Ekşi, 2018:239-244) kendisine tanıdığı ekonomik fırsatları değerlendirmek Türkiye'nin dış politikasının temel dayanağı olmuştur. Yeni Osmanlılık Türkiye'yi bir jeopolitik bağlantı noktası olarak değerlendirmiş ve “Batı Medeniyeti ile Doğu (Avrasya) Medeniyeti arasında siyasi, ekonomik ve toplumsal işbirliği çerçevesinde ilişkiler kurulmasını” sağlamayı temel hedef olarak benimsemiştir. Böylece Türkiye'nin uluslararası sistemde sözü geçeceği gibi bölgedeki gidişatı etkileyen bir aktör olacağı düşünülmüştür⁹ (Tüysüzoğlu, 2013:309).

---

⁷ AK Parti döneminde uzun yıllar Dışişleri Bakanlığı yaparak Türk dış politikasının şekillenmesinde önemli vazifeler üstlenen Davutoğlu bölgeye dair politika bakışını “Stratejik Derinlik” adı altında toparlayarak açıklamıştır. Bu strateji Türkiye'nin çevresi ile ilişkilerini geliştirmeye odaklanmasını ve bunun avantajlarını yakalamasını öngörmektedir. Detaylı bilgi için bakınız (Davutoğlu, 2009). Bayraklı (2014:53), Stratejik Derinlik kitabının Yeni Osmanlılığın manifestosu olarak değerlendirildiğini ve Yeni Osmanlılığın ilk ve tutarlı bir fikirler bütünü olarak bu kitapta açıklandığını belirtildiğini ifade etmektedir.

⁸ Ahmet Davutoğlu'nun “Stratejik Derinlik” isimli eseri zemininde inşa ettiği yeni Türk dış politikası, uluslararası aktörler ve analistler tarafından da, “Yeni Osmanlılık” olarak isimlendirilmektedir (Tüysüzoğlu, 2013:306). Davutoğlu bunun yerine “vizyoner ve çok boyutlu/kulvarlı dış politika” denmeyi uygun bularak ve dış politika anlayışını yumuşak güç olarak ifade ederek (Ekşi, 2018:243) tamamen siyasi bir pragmatizm sergilemektedir. Çünkü Osmanlı söyleminin, beraberinde emperyal beklentileri getirerek bölge halkları ve Batılı ülkeleri rahatsız edeceği, ülke içi ve dışı siyasi süreci etkileyeceği düşünülmüştür (Tüysüzoğlu, 2013:306).

⁹ Bayraklı (2014:54) Davutoğlu'nun Soğuk Savaş sonrası dönemin koşullarında Türkiye'nin Osmanlı toprakları üzerinde kurulan devletlerle ilişkilerini geliştirmesinin ülkenin milli menfaatleriyle uyumlu olacağını işaret ettiği bildirmektedir. Yazar bu yaklaşımın Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden diriltmek gibi irrasyonel bir hedef olmadığını ve bunun yerine Türkiye'nin çeşitli yumuşak güç unsurlarını kullanarak bu bölgelerde ekonomik ve kültürel olarak etkin olmaya dönük rasyonel bir politikaya dayandığını ifade etmektedir. Yazar, Davutoğlu'nun “Yeni Osmanlılık” kavramının çevre ülkelerde negatif etkiler yaratacağını bildiği için bu kavramın kullanılmasını şiddetle reddettiğini ifade etmektedir. Yazar ayrıca Davutoğlu'nun bu kavram yerine “merkez ülke, çok boyutlu dış politika ve komşularla sıfır sorun” gibi kavramları kullanmayı doğru bulduğunu ve Davutoğlu'na göre Yeni Osmanlılık kavramının AK Parti dönemindeki aktif dış

Türkiye bu anlayışla 2009'dan itibaren İslam ülkelerine yönelik politikalarda geçmişe nazaran önemli bir ilerleme kaydederek iyi bir konuma oturmuştur. Bu süreçte İslam ülkesi olsun ya da olmasın Orta Doğu ve diğer ülkelerde sorun çözmeye dönük bir davranış ortaya konulmuştur (Türk, 2014:42). Bu bağlamda çevre ülkelerde arabuluculuk faaliyetleri artan düzeyde sergilenerek Türkiye'nin itibarı yükseltilmiştir. Arap ülkeleriyle “tarihî, kültürel, sosyal ve dinî” bağlamda ilişkiler geliştirildiği gibi ticaretin artırılması ve vizelerin kaldırılması konusunda gelişmeler yaşanmıştır. Bölgede sadece yakın ülkelerle değil aynı zamanda “Körfez ve Kuzey Afrika ülkeleri” ile de ilişkiler geliştirilmiştir¹⁰. Devam eden süreçte Davutoğlu, “Orta Doğu’da Türkiye ’siz oyun artık kurulamaz” benzeri bir ifade kullanarak Türkiye'nin bölgedeki ağırlığını işaret etmiştir (Güder ve Mercan, 2012:75-78). Yeşiltaş (2022) AK Parti'nin 2007-2011 döneminde Türk dış politikasını bölgesel ve uluslararası düzeyde yeniden şekillendirerek kendisini “özerk” bir güç olarak yeniden konumlandığını ifade etmektedir.

Türkiye bu süreçte, ekonomi ve güvenlik temelindeki gelişmenin barış içinde olan ve istikrarlı bir çevre ile mümkün olabileceğini görmüş ve kaosla mücadele etmeyi önemsemiştir. Ayrıca “Batı'nın jandarması” olma sıfatından arınarak “oyun kurucu” ve “güvenlik üreten” bir ülke konumuna gelmiştir. Türkiye Arap Birliği Örgütü ve Afrika Birliği'nde gözlemci statüsü kazandığı gibi İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreterliği'ne bir Türk'ün seçilmesi mümkün hale gelmiştir. Bu yatırımlar sayesinde Türkiye, “Orta Doğu ve Afrika devletlerinin desteğiyle” “Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)'nin geçici üyesi olmaya” hak kazanmıştır. Türkiye böylece kendi potansiyelini de keşfetmiştir (Şahin, 2010:17-18).

Türkiye mecburi olarak dâhil olduğu BOP'un Orta Doğu'yu parçalama şeklindeki stratejilerinde -Irak örneğinde de görüldüğü gibi- kimi zaman çaresiz kalsa da diğer yandan BOP'un sağladığı meşrulukla eline geçen fırsatları değerlendirerek bölgede istikrarı sağlamaya dönük birçok adım (arabuluculuk ve yatırım gibi) atmış ve böylece parçalamak için yaratılan aygıtı birleştirmek için kullanmıştır. Bu tutum Yeni Osmanlıcılığın dış politika mantığı ile de uyumlu gözükmektedir.

1.3.Arap Baharı ve ABD ile Yolların Ayrılması: Demokrasi Mücadelesinden Diktatör Destekçiliğine

Arap Baharı sürecinin “Tunuslu, üniversite mezunu işsiz bir seyyar satıcı”nın kendisini yakması ile başladığı bilinmektedir. Bu hadise ile başlayarak hızlı bir şekilde diğer ülkelere yayılan ve Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerinde yaşanan geniş çaplı halk ayaklanmalarına “Arap Baharı” ismi verilmiştir. Burada yaşanan şey Arap ülkelerinde yıllar boyu devam eden baskıcı rejimlere karşı bir başkaldırı olsa da bu ülkelerdeki gıda fiyatlarındaki yükseklik, işsizlik, yolsuzluk ve ifade özgürlüğünün bulunmaması gibi unsurlar da bu süreci tetiklemiştir (Kışman ve Aydın, 2017:51). Bu

---

politikayı bir tehdit olarak algılayanlar” tarafından üretildiğini ve böylece Türkiye'nin “Balkanlar'da, Ortadoğu'da, Kafkaslar'da”, yeni bir hegemonya kurmak istediği izlenimi bırakılmaya çalışıldığını ifade etmektedir.

¹⁰ “-İsrail-Suriye arasındaki barış görüşmelerinde arabuluculuk yapılması, -Filistinli gruplar (El Fetih-HAMAS) arasındaki gerginliği azaltması çabaları, -Irak'taki Sünni grupların seçime/siyasal sisteme katılmasının sağlanması çabaları, - Suriye'yi uluslararası ve bölgesel sisteme katma girişimleri, -Başta enerji olmak üzere birçok alanda işbirliği ortamı hazırlanması, -Irak-Suriye gerginliğini yatıştırma yönünde çalışılması, -Lübnan'da Cumhurbaşkanlığı sorununun çözümüne aktif katkı sağlanması, -Bölgeyle geliştirilen ekonomik ilişkinin artırılması, -Afganistan-Pakistan arasındaki sorunların çözümüne katkı sağlanması (Şahin, 2010:18), -İran'ın nükleer enerji sorununa çözüm aranması, -KIBY (Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi) ile ilişkileri geliştirerek bölge ülkeleriyle petrol ve doğalgaz antlaşmaları imzalanarak kaynakların korunması ve kontrol edilmesi (Efegil, 2016:48-49), -Filistin için “Davos çıkışı” yapılması ve Gazze'ye yardım konvoyu hazırlanması sonucunda Mavi Marmara gemisinde 9 Türk'ün şehit verilmesi (Güder ve Mercan, 2012:75-78)” bunlardan bazılarıdır.

çerçeve de “Arap Baharı” denilen olaylar Tunus’a, Mısır’a, Libya’ya, Suriye’ye, Bahreyn’e, Ürdün’e ve Yemen’e yayılarak gerçekleşmiştir (Erkin, 2019).

Arap Baharı birden bire ortaya çıkmış gibi görünse de temel dayanağını BOP’ta aramak gerekmektedir. Çünkü Arap Baharı başladıktan sonra ABD reformist hareketlere destek vermiş ve Türkiye de –özellikle bölgeye demokrasi geleceği düşüncesiyle- aynı davranışı benimsemiştir (Kışman ve Aydın, 2017:51). Bu pozisyon BOP’un mantığı ile uyumlu görülmüştür (Çakır, 2017). Fakat AK Parti, Orta Doğu’da -Osmanlı mirasına sahip çıkarak ve adeta İslam’ın koruyuculuğunu yaparak- Yeni Osmanlıcılığı işletmeye çalışırken Arap Baharı bu süreci sekteye uğratmıştır. Arap Baharı, Türk dış politikası için bir imtihana dönüşmüş ve AK Parti’yi bu sarmaldan/bunalımdan çıkmak için yeni çözümler bulmaya zorlamıştır (Özdemir, 2019:166). Çünkü Arap Baharı sadece mevcut yönetimlerin yıkılmasını içermeyerek aynı zamanda tüm bölgenin yeniden yapılandırılmasını içermiştir (Güder ve Mercan, 2012:78).

Arap Baharı ile birlikte barış ve refah nitelendirmeleriyle anılan bölge birden bire savaş alanına dönmüştür. Bir yıl öncesine kadar “vizelerin kaldırılarak sınırlardaki mayınlı bölgelerin temizlendiği ve hatta ortak bakanlar kurulu toplantısı yapılan” Suriye ile neredeyse çatışma durumuna gelinmiştir. Türkiye böyle bir ortamda bir yandan bölge ülkelerinde yaşanan demokratik geçiş süreçlerini desteklemeyi sürdürürken (Duran ve Özdemir, 2012:186) diğer yandan Orta Doğu politikasını güncelleyerek Arap Baharı sonrasında “Libya, Mısır ve Suriye’de yaşanan gelişmelere” yeni politik anlayış gözlüğünden bakmaya çalışmıştır (Özdemir, 2019:167,170-171, 177).

Arap Baharı dışında AK Parti’yi dış politikada sarmala sürükleyen diğer büyük gerekçe ise ABD’nin BOP ile başlattığı demokrasi hedefini terk etmiş olmasıdır. Arap Baharı’nın yaşandığı ülkelerde yıllar içerisinde yaşanan dönüşüm ABD’nin demokrasi tutumunu da dönüştürmüş ve ABD diktatör rejimlere destek veren bir stratejiye yönelmiştir¹¹. ABD’nin bu tavrı Türkiye’yi yalnızlaştırmış ve büyük bir sarmalın içerisine sürükleyerek yeni politikalarla bölgede etkinliğini sürdürmeye mecbur bırakmıştır (Çakır, 2017; Efegil, 2016:52-55). Bu koşullar AK Parti için belirli bir siyasetin tercihi ile yol alınmasını çok zor hâle getirmiş ve ülkeyi zaman zaman kararsız ve birbirini ile uyumlu olmayan davranışlara sürüklemiştir (Güder ve Mercan, 2012:78-79).

2011-2016 döneminde Türk dış politikasının vizyonu ve motivasyonu temelden etkilenmiştir. Bu nedenle AK Parti ilkin bölgesel dönüşüme öncülük etmek istemiş olsa da sonrasında maddi kapasite eksikliği ve bölgesel siyasetin kendi iç dinamikleri nedeniyle dış politika zorluklarıyla baş etmek zorunda kalmıştır. AK Parti bu süreçte Arap coğrafyasındaki dönüşümü yöneten bir aktör olmak istenmiş olsa da Mısır ve Suriye’deki krizin derinleşmesi bunu engellemiştir. Özellikle Suriye’nin yaşadığı iç savaş “Türkiye’nin ulusal güvenliğine, bölgesel angajmanlarına ve ABD ile ilişkilerine” zarar vermiştir (Yeşiltaş, 2022).

FETÖ darbe girişiminin sonrasında başlayan 2016 sonrası evrede “Orta Doğu, Rusya, ABD ve AB” ile ilişkilerinde yaşanan gelgitler de dış politikada temel bir yönelimin/perspektifin benimsenemediğinin işaretidir (Kösebalaban, 2020). Bu durum dış politikada içinde bulunulan sarmalı göstermekle birlikte bu manevraların/dönüşümlerin bir beklentiye ve çıkara yönelik olduğu da anlaşılmaktadır. Türkiye bu süreçte ABD ile yollarını ayırmakla birlikte daha bağımsız politikalar belirlemeye başlamış ve bir yandan bu sarmalla mücadele ederken diğer yandan dış politika dönüşümünün Yeni Osmanlıcı meyvelerini toplamaya başlamıştır. Ataman (2020) bu hususta Türkiye’nin, dünyanın hemen her alanında varlığını gösterdiğini ve böylece uluslararası siyasette dikkate alınan etkili bir oyuncu olduğunu, Birleşmiş Milletler (BM), Kuzey Atlantik Antlaşması

¹¹ Örneğin, Obama (ABD) zamanla Suriye’de Esed’siz bir çözüm arayışından vazgeçmiştir (Efegil, 2016:55).

Teşkilatı (North Atlantic Treaty Organization-NATO), Grup-20 (G20) ve İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) gibi önemli uluslararası platformlarda varlık gösterdiğini, dünyanın hemen her alanına götürdüğü insani ve kalkınma yardımlarıyla *yumuşak gücünü gösterdiğini*, savunma sanayinde ürettikleri ile *sert gücüne değer kattığını* ve ayrıca ekonomik ve teknolojik alandaki başarılarıyla *üretkenlik gücünü* arttırdığını belirterek pragmatist bir arayış içerisinde olduğunu değerlendirmiştir. Dolayısıyla bu koşullar AK Parti'nin çeşitli araçları kullanarak bu sarmalı aşmaya çalıştığının da bir işaretidir.

2016-2022 döneminde AK Parti'nin yaşadığı bunalımlar dış politikasında çok köklü bir değişim yaşatmıştır. Bu bağlamda Türkiye, Suriye sınırında “Irak Şam İslam Devleti (DEAŞ) ve Kürdistan İşçi Partisi (PKK)/ Halk Koruma Birlikleri (YPG)”den kaynaklanan güvenlik tehditlerini önlemek için askeri harekâtlar tertip etmiştir. Bunlara ilaveten “Katar’daki darbe girişimi önlenmiş, Libya’ya meşru hükümete askeri destek verilmiş, Karabağ Savaşı’nda Azerbaycan’a askeri destek sağlanmış ve Rusya-Ukrayna Savaşı’nın zararlarının azaltılması konusunda önemli rol alınmış”tır. Bu dönemde ABD engelleriyle karşılaşan Türkiye, Rusya ile hızlı yakınlaşmasının bir yansıması olarak S-400 füze savunma sistemi tedariki dâhil ticari ve enerji temelli birçok avantaja ulaşmıştır. Ancak ABD ile ilişkilerde yaşanan krizler ve ABD’nin bölgede sağladığı terör desteği AK Parti için güvenliği ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla 2016 öncesi evrede “Batı’ya liberal ve demokratik bir özne olarak dâhil olmaya yönelmiş olan jeopolitik dil” 2016 sonrasında, “Batı’yı eleştiren” bir dönüşüm yaşamıştır. Bu değerlendirmelerde Batı’nın FETÖ, PKK ve Suriye krizleri bağlamında beka probleminin bir parçası olduğu ifade edilmiştir. Bu şekilde realist bir dilin yükselişe geçmesiyle dış politika “mücadele ekseninde” yürütülmeye başlamış ve “güvenlik”, 2021 ve 2022 yıllarında da partinin odak noktalarından birisi olmaya devam etmiştir (Yeşiltaş, 2022).

Türkiye’nin dış politika yönelişini bu ana sebeplerle bağlantılı görmek gerekmektedir. Osmanlı’dan geri kalan bu topraklarda belirleyici olmak isteyen bir parti hangi ülke ile nasıl bir ilişki sürdüreceğini buradaki denge unsurları çerçevesinde belirlemek durumunda kalacaktır. Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesinde, ABD ile sürdürülen ilişkilerin bozulmasında, Libya ile enerji ittifakı yapılmasında hep bu konular dayanak oluşturmaktadır.

2. Türk Dış Politikasında Yaşanan Sarmalla Mücadelede Kullanılan Araçlar

AK Parti döneminde gerçekleşen dış politikada yaşanan bunalımın/sarmalın aşılması için bazı araçların aktif olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu araçlar “pragmatizm, popülizm” ve Yeni Osmanlıcılığın işlevsel hale gelmesinde çok önemli bir yeri olan “yumuşak güç ve kamu diplomasisi” şeklinde özetlenebilir.

2.1. Pragmatizm ve Popülizm: Uygulamaların Pusulaları

Pragmatizm siyaset sahnesinde çok önemli bir yere sahiptir. Pragmatizmin çıkış noktası “pratik olmak” değildir, “olgulara, nihaî duruma ve sonuçlara yönelen bir bakış açısı”na sahip olmaktır. Bu nedenle pragmatizm yüzünü “sona, olgulara ve meyvelere” çevirmiştir. Pragmatizm, “ideleri, kavramları ve felsefeleri” “kullanılabilir sonuçları bakımından” ele almayı tercih etmektedir. Bu anlamda”, pragmatizmde “eylem” belirleyicidir. Pragmatizm “bir fikir, inanç, ifade ya da önermenin” uygulamada amaçlar ile uyumlu olup olmadığını, yaşamda bir farklılık yaratıp yaratmadığını ve arzu edilen sonuçlar meydana çıkarıp çıkarmadığını sınımlamaktadır. Pragmatizmde fikirler, kavramlar ve inançların sınanmasında “eylem ve pratik etkilere” müracaat edilmektedir. Bir fikrin “pratik olanaklılığı” ölçüsünde ilgilerimize cevap verip vermediğini sınamak “pragmatizm”dir (Öztürk, 2015:11-14). Pragmatizm fiilin bilgi ve düşünceye kıyasla üstün ve öncelikli olduğunu savunarak

sadece “insanların sorunlarını çözebilmelerine katkıda bulunabilmesini” önemsemektedir (Bozkurt, 2014:26).

Dünya liderleri pragmatizmi siyasetin her alanında işletmektedirler. Dolayısıyla “demokrasi getirmek için” Irak’a girip BOP’u yürürlüğe koyan ABD’nin Arap Baharı sonrası süreçte “demokrasiyi öteleyerek” terör unsurları ve askeri liderlerle işbirliği yapması pragmatizmin bir örneğidir. Ayrıca Türk siyasi hayatında yaşanan örnekler pragmatizmi birçok liderin önemseydiğini göstermiştir. Bu bağlamda “Demokrat Parti pragmatist bir şekilde iktidara gelmiş (Özdemir, 2012:192), Demirel pragmatik bir siyasetçi olarak tanınmış, Adalet Partisi’nin ekonomi politikaları pragmatist temele dayanmış (Fedayi, 2019:133, 137), Özal her siyasi durumda pragmatist bir lider olarak hafızalara kazınmıştır” (Yıldız, 2018:39, 43, 51). Erdoğan da uygulamaları ile pragmatist bir lider olduğunu göstermiştir (Mecdi, 2023; Geviş, 2013; Yinanç, 2021; Öztürk, 2021). Bu hususta bazı analistler Erdoğan’ın “bir ideologdan çok, para yapmaya ve pazar yaratmaya çalışan pragmatik bir kapitalist olduğunu” ifade etmektedir (“Erdoğan ideologdan çok, pragmatik bir kapitalist”, 2010).

Popülizmin ise bir ideoloji olarak tanımlanmasının yanında “siyasi bir hareket ve söylem” olarak da tanımlanmaktadır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:283). Popülizm her şeyden önce “seçkinlerle halk arasındaki mücadeleye yönelik bir söylemi” ifade etmektedir (Hawkins, 2003: 1138). Bu açıdan popülizm, toplumu “saf insanlar” ve “yozlaşmış seçkinler” olarak iki homojen gruba ayırarak siyasetin “halkın genel iradesinin sesi” olması gerektiğini savunmaktadır (Mudde, 2004:542-543). Bu bağlamda popülizmin “daima halka referans veren, eylemlerini halkla özdeş kuran, ona hitap eden, halkı içinde ayırım olmayan bütün bir grup olarak gören, elit karşıtı duygulara dayanan” bir bakış açısı olduğu görülmektedir (Sözen, 2017:16). Ayrıca popülizmin, sistem karşıtı ve kurulu güç sahiplerine karşı meydan okuyan bir özelliği de bulunmaktadır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:285). Bu anlamda popülizm, rakipleri düşman olarak gösteren bir bakış açısı da sunmaktadır (Mudde 2004:544). Dolayısıyla popülist söylemde halk üzerinde etkili olabilmek için bir “düşman” yaratılmaktadır. Düşman kalıbı içerisine giren “elitist kesim” “ülkenin kurucu veya son lideri; ülke üzerinde ideolojik veya ekonomik etkisi yüksek olan zengin bir aile; medyayı kontrol eden bir medya baronu” olabilmektedir (Uğur, 2019). Popülist siyasetçiler, siyaset aracılığıyla duygusal bir zemin hazırlayıp partilerini her koşulda haklı çıkarmayı hedeflemektedirler (Jagers ve Walgrave, 2007: 4-5). Popülistler, “halkı” “tek sesli bir yapı” olarak görmekte ve halkın iktidara “tam anlamıyla ne yapmaları gerektiğini belirten bağlayıcı bir vekâletname” verdiklerini düşünmektedirler. Bu nedenle “meclis ve kongre” türü alanlarda uzayıp giden tartışmalar gereksiz görülmektedir (Gündoğmuş, 2019). Çünkü onlar kendilerini halkın çoğunluğu için konuşuyor olarak görmektedirler (Şen ve Yenigün Altın, 2020:285-286). Bu süreçte halk “her zaman yaklaşmakta olan bir tehdidin var olduğuna” inandırılmaktadır (Uğur, 2019). Bu anlamda insanların ortak bir kader sebebi ile bir toplumsal gruba mensup olduklarını hissetmeleri ve kardeşlik duygusuna sahip oldukları bir kimliği kabul etmeleri sağlanmaktadır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:285). Özellikle “halkı etkilemek için” slogan temelli popülist bir dili kullanmaktadırlar (Gidron ve Bonikowski, 2014:10-11).

Popülist liderler medya aracılığı ile halkla doğrudan konuşarak onlar üzerinde bir kontrol sağlayarak kendilerini onların zihninde makul (karizmatik) bir yere yerleştirerek önemlerini artırmaktadırlar. Bu konuşmaların içerisinde “sosyal değişim, siyasal reform vaatleri, ulusal mağduriyet” söylemleri ortaya konulmaktadır. Çünkü popülizmin temel mantığı seçmen desteğini almaktır (Şen ve Yenigün Altın, 2020:283, 286). Seçmenin desteğini almak için popülizm, olumlu özellikleriyle de olumsuz özellikleriyle de dışa vurulabilmektedir. Bu hususta Akdoğan (2017:106-107) popülizmin olumsuz anlamını “ülkenin gerçekleri ve kamunun çıkarlarına aykırı bir şekilde halkın gündelik arzularının peşine takılarak oy avcılığı yapmak; halk yardakçılığı, kitle kuyrukçuluğu, tribünlere oynamak, nabza

göre şerbet vermek” şeklinde açıklarken olumlu anlamını ise “halkçı olmak, halkın iradesini öne çıkarmak ve halkı iktidara taşımak” şeklinde ortaya koymuştur.

Dış dünyaya bakıldığında “Trump’tan Putin’e, Orban’dan Kaczynski’ye ve Duterte’ye kadar” birçok devlet/hükümet başkanının popülist siyasetçiler olarak tanımlandığı görülmektedir (Fassin, 2018: 16’den aktaran Şen ve Yenigün Altın, 2020:283). Aynı şekilde popülizmin Türkiye’de 1960 sonrası dönemde büyük bir ilerleme kaydettiği ve 2000’lerin başları itibariyle bir zirve yakalamış olduğu ve AK Parti döneminde de bunun sürdüğü görülmektedir (Yetkin, 2010:165; Toprak, 1992:18; Baykan, 2017:182). Yıldırım (2009:6-7)’in belirttiğine göre “AK Parti Türkiye’deki merkezci partilere atfedilen sınıf küstahlığının karşısında popülizmi işleterek hareketin içinde bulunan toplumsal sınıf ayrımını ört bas etmesiyle eski siyasetçilerden daha başarılı olmuştur. Dolayısıyla vesayeti İslamcı hareketin denetimi altına almayı başarmıştır. Ayrıca her bölgeden oy alarak sınıfsal ve etnik bölünmeleri aşan ve iktidarın sınıf karakterini yok eden bir popülizmin tüm aygıtlarını kullanmıştır”.

AK Parti 2002’den itibaren yürüttüğü siyasette mevcut koşulları dikkate alarak çoğu zaman “pragmatist ve popülist” bir şekilde davranmıştır. Bu konuda 2015 sonrası evrede pragmatizmin taçlandığı ve popülizmin önemli bir araç olarak ciddi anlamda kullanıldığı ifade edilebilir. Özellikle Türkiye’de 2015 sonrası süreçte dillendirilmeye başlanan “beka kaygısı” söylemi çerçevesinde yaşananlar hem dış politikada çıkara odaklanmayı hem de içerde seçmen karşısında meşruluğu sağlamayı mecbur hale getirmiştir (Turan, 2022a:155-165). Dolayısıyla AK Parti içinde bulunulan dış politika sarmalından pragmatist politikalarla çıkmaya çalışırken popülizmi bu sarmalın şaşırtıcılığını ve korkularını ortadan kaldırmak için kullanmıştır. Çünkü dış politikada içinde bulunulan sarmaldan kurtulmak için yapılan manevralar (birbirinin zıddı dönüşümler) halkın gözünde “iktidarın ne yaptığını bilmediğine” dair bir algı yaratmasıyla popülizmin kullanılmasının bu sarmaldan kurtulmak için önemi artmaktadır. Burada ayrıca AK Parti’nin sahip olduğu Yeni Osmanlılık düşüncesinin, dış politikada anlamlandırılması için de popülist söylemlerin ortaya konulması katkı sağlamaktadır.

2.2.Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi: Yeni Osmanlılığın Araçları ve Kurumları

Güç, “zorla veya ikna metodu ile üstün gelme yeteneği” olarak ifade edilmekle birlikte “karşı tarafın davranışlarını kendi çıkarları doğrultusunda değiştirebilmeyi” içermektedir (Yatağan, 2018:70-74). “Güç”ün uygulanış yöntemine göre türleri bulunmaktadır. *Sert güç* “tehdide ve askeri müdahaleye” dayanmaktadır (Nye, 2005:5, 11). Sert güç ayrıca “ekonomik yaptırım ve baskıcı diplomasi”yi içermektedir (Yatağan, 2018:71). “Korkutucu, tahrip edici, nefret ettirici, acı verici, yok edici sert müdahaleler” aynı şekilde karşılık bulduğu için maliyeti yüksektir ve rızaya dayalı bir isteklendirme yaratmadığı için bu gücü kullanarak başarı elde edilmesi zorlaşmaktadır (Yeniçeri, 2017:95). Türkiye uzun yıllar boyu sınır güvenliğini sağlamak için sert gücünü kullansa da AK Parti döneminde bu durum değişmiştir. AK Parti döneminde sert güçten ziyade yumuşak güç önemli ve fonksiyonel hale gelmiştir. Bir ülkenin değerleri, örnek olmasını sağlayan özellikleri, refah seviyesi ve yarattığı fırsatlar onun istediklerini elde etmesini sağlayabilmektedir ki buna da *yumuşak güç* denilmektedir. Dolayısıyla yumuşak güç zor kullanma ya da para vermeye gerek kalmaksızın diğer ülkeyi kendine çekebilmeyi ifade etmektedir (Nye, 2005:5, 11, 14). AK Parti’nin özellikle 2015 sonrası dönemdeki tutumuna bakıldığında “akıllı güç”ten de bahsedilmesi gerekmektedir. *Akıllı güç*, sert ve yumuşak gücün, gerektiği oranlarda birlikte kullanılması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu güçte bir yandan harp sanatı diğer yandan diplomasi birlikte kullanılmaktadır (Yatağan, 2018:70-74).

AK Parti iktidara geldiğinde vesayet unsurlarının etkisi ile özgür bir dış politika anlayışı sergileyemese de 2007’de Abdullah Gül’ün Cumhurbaşkanı seçilmesinden itibaren yavaş yavaş sistemde değişim yaşanmaya başlamıştır. Bu konuda klasik dış politika anlayışının dışına çıkan bir

pozisyona yönelme yaşanmıştır. Dış politika mevzuunda düşünce, yöntem ve ideolojide dönüşüm olması bağlamında özellikle kullanılan “güç”ün değişmesi ve bu konuda söylem ve kurumsallaşmanın şekil alması AK Parti’yi önceki dönemlerden ayırmak hususunda çok önemlidir. Dolayısıyla AK Parti dönemi “kamu diplomasisi ve yumuşak güç” politikalarının yaygın olduğu bir dönem olmuştur (Ekşi, 2018:239-244). Davutoğlu, Türkiye’nin uluslararası alanda başarılı ve etkin olabilmesi için Osmanlı’da olduğu gibi “farklı kültür ve dinlere saygı duymanın ve çok çeşitli halkları içine dâhil etme becerisine sahip olmanın” önemine dikkat çekmiştir. Bu şekilde bir dış politika vizyonu oluşturmak için ise “yumuşak gücü” ön plana çıkarmayı ve bu bağlamda kültürel diplomasiyi önemseyen bir profil çizmeyi önemsemiştir. Bu şekilde uluslararası camiada olumlu imaj oluşturarak Türkiye’ye meşruluk kazandırmayı ve dış politikada etkinliğini artırarak kendi iç sorunlarını çözebilmeyi hedeflemiştir (Öztürk, 2010:14).

Nye (2003:11) yumuşak gücü oluşturan kaynakları “kültür, siyasi değerler ve dış politika” olarak özetlemektedir. Literatürde yumuşak güçle ilgili ortaya konulan tanımların toplamı da bunu ortaya çıkarmaktadır. Kalın (2011:9) bu konuda, “özgürlüklerin önünü açan, paylaşımcı, insanı merkeze alan, adil, şeffaf ve demokratik bir siyasal düzenin” bir ülkenin yumuşak güce sahip olmasını sağlayan unsurların başında geldiğini ifade etmektedir. Bunun yanında yumuşak gücün etkinliğinin artırılması açısından bir ülkenin “iç ve dış hükümet politikalarının, değerlerinin, sahip olduğu demokrasininin, seküler bir devlet kimliğine sahip olmasının, Müslüman bir ülke olmasının, tarih ve kültürünün, çağdaş yönetim anlayışına sahip olmasının, uluslararası hukuk ve insan haklarına saygılı olmasının, ekonomik durumunun, dış ticaret hacminin, askeri kapasitesinin, jeopolitik konumunun, İslam dünyasına birleşme noktasında olmasının (Çavuş, 2012:28-30), büyük organizasyonlara¹² dâhil olunmasının (Kocabıyık, 2019:187), sahip olunan Türk muhafazakârlığı yönünün yeniliğe ve değişime açık olan bir nitelik taşımasının (Akıncı, 2012: 93, 99, 151)” önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu süreçte Osmanlı’nın geçmişteki olumlu yerinin/imajının hatırlatılması ile birlikte ortaya konulan “arabuluculuk faaliyetleri”nin artırılması ve bu sayede ülkelerin gönlünde sıcak bir yer edinilmesi çok önemsenmektedir. Bu şekilde Türk ve Müslüman imajının yükseltilmesi¹³ arzu edildiği gibi “barışın ve huzurun desteklendiği” tüm dünyaya gösterilmek istenmektedir (Çavuş, 2012:30-34).

Bu konuda kullanılan araçların ve kaynakların yanı sıra “söylem” de değişime uğramıştır. Klasik politika bakışının yabancı olduğu söylemlerle dış politika zenginleştirilmiştir. Bu anlamda “merkez ülke, akil ülke, model ülke, donör ülke, bölgesel güç, çok boyutlu dış politika,” şeklindeki dış politika retorikleri benimsendiği gibi “arabuluculuk girişimleri, komşularla sıfır sorun, ritmik diplomasi, medeniyetler ittifakı” gibi yumuşak güç retorikleri de dışa vurulmuştur (Turan, 2022c:404).

Sadece söylemler değil “kurumsallaşma” da yumuşak güce zemin hazırlayacak şekilde düzenlenmiştir. Bu konuda bir yandan “Dışişleri Bakanlığı Yurtdışı Tanıtım ve Kültürel İlişkiler Genel Müdürlüğü, Dışişleri Bakanlığı Enformasyon Genel Müdürlüğü ve Kültürel Diplomasi Genel Müdür Yardımcılığı, Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü (KDK), Diplomasi Akademisi Başkanlığı, Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Maarif Vakfı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), TRT ve Anadolu Ajansı” gibi kamu diplomasisi kurumları ile yumuşak güç aktörleri aktif hale getirilirken ve güçlendirilirken diğer yandan sivil toplum diplomasisi yürütülmesi açısından “Türk Hava Yolları (THY), iş kuruluşları ve

¹² Örneğin, “Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP)” şeklindeki önemli yatırımlara dâhil olunması ve “BM Güvelik Konseyi, İKÖ, G-20, NATO, Avrupa Konseyi” gibi platformda aktif görev alınması (Kocabıyık, 2019:187).

¹³ Bu hususta bazı araştırmalar AK Parti döneminde bu imajın yükseldiğini göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız (TESAD, 2019; Çavuş, 2012:32-33; Akgün ve Gündoğar, 2013:5-6).

düşünce kuruluşları'nın etkinliği artırılmıştır. Son olarak “Türk sinema ve dizileri” ile de bu faaliyetler desteklenmiştir¹⁴ (Turan, 2022c:404; Ekşi, 2018:239-244; Alemdar, 2020; Koç, 2016: 107-109; Çiftçi ve Ertugay, 2011:9-10; Güder ve Mercan, 2012:59).

Çavuş (2012:30) Türkiye'nin, yumuşak güç stratejisi ve uygulamalarını “kültürel etkileşim faaliyetleri, dış politikada düzen-kurucu rol ve ekonomik-insani yardımlar” şeklinde uygulamaya döktüğünü belirtmektedir (Çavuş, 2012:30).“Yardımlar” konusunda TİKA gibi birçok kurum/araç kullanılsa da özellikle “düzen kurucu olma ve kültürel etkileşim” faaliyetlerinde “*kamu diplomasisi*”nin önemli bir yeri olduğu görülmektedir (Karafil ve Turan, 2017:22).

“Kamu diplomasisi” diğer ülkelerin kamuoyunu etkilemek için yapılan bir faaliyettir ve “yumuşak güç potansiyelinin harekete geçmesi ile” gerçekleşmektedir (Çiçek, 2022:110). Kamu diplomasisi “devletlerin başka ülkelerin kamuoylarını etkileme amacıyla icra ettikleri faaliyetler” olması yönüyle geleneksel diplomasiden ayrılmaktadır. Geleneksel diplomasi faaliyetleri devletten devlete gerçekleşmektedir. Kamu diplomasisi ise geleneksel diplomasi faaliyetlerine destek olmayı amaçlamaktadır. Bu anlamda kamu diplomasisi “devletler, devlet adına hareket eden kurumlar ve aktörler vasıtasıyla” yürütülmekle birlikte geleneksel diplomasiden farklı olarak, “diğer ülkelerin hükümetlerine değil hükümet dışı aktörlerine ve kamuoylarına yönelik” yürütülmektedir (Doğan, 2012:13).

Hükümetlerin dış politikadaki amaçlarını ve tezlerini etkili bir şekilde savunabilmek için dünya kamuoyunu ve hedef ülkenin çevrelerini etkileyebilmeleri gerekmektedir. Bir ülkenin bir meselede haklı olması bazen yeterli olmamaktadır. Bu haklılık diğer ülkelere kabul ettirilemediğinde haksız pozisyonda kalınacağından geleneksel diplomasi yöntemlerini aşan kamu diplomasisinin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır (İskit, 2018:158). “Kamu diplomasisi” yabancıların düşünceleri etkilenecek Türkiye'nin faaliyetleri hakkında olumlu algı edinmelerini sağlamayı ifade etmektedir. Bu şekilde ulusun “idealleri, fikirleri, kültürü, kurumları, hedefleri ve politikaları” yabancılara anlatılabilmektedir. Yabancı aktörler cezbe dilerek ve tesir altına alınarak uygulanılmak istenilen politikaların meşruluğu sağlanmaktadır (Öztürk, 2010:1-3; Ekşi, 2018:127-129).

Kamu diplomasisinin kapsamını genişleten bazı önemli araçlar bulunmaktadır. “Uydu yayınlarının gelişmesi ve televizyonun yayılması” ile her toplum kendi değer ve fikirlerini aktarma fırsatı yakalamıştır. Örneğin Amerika'da ünlü Hollywood filmleri, diplomasi konusunda çok etkilidir. ABD Dışişleri Bakanlığı filmlerin ihracatını kolaylaştırmaya çalışarak bunu desteklemektedir. Beyaz Saray, Savaş Enformasyon Bürosu (OWI) ve CIA, özel temalı filmlerin ihraç edilmesi için Hollywood'u seferber etmiştir (Cull, 2010: 257). AK Parti döneminde Türkiye'de de bunun yapıldığı görülmektedir. “Sakarya Fırat, Ihlamlar Altında, Payitaht Abdülhamit, Diriliş Ertuğrul”un da içinde olduğu birçok dizi ihraç edilmektedir (Ökmen ve Göksu, 2019:259- 260). Bu diziler dünyanın her bölgesinde birçok ülkeye satılmaktadır (Cereci, 2014:3-4). Türk dizileri yurt dışında beğeniyle izlenmekte (Özarıslan, 2020:215) ve kamu diplomasisi sürecine katkıda bulunmaktadır. Bu dizilerin dış politikada oluşturulan cazibeye katkı sağlaması önemlidir. Dizilere gelen rağbetin sebepleri: “Osmanlı ve Cumhuriyet değerlerinin bir arada sunulmuş olması, kültürel yakınlık, Türk kültürü ve tarihinin zengin çekiciliği, Türkiye'nin çekiciliği, çoğul modernite tecrübesi, Müslüman ve demokrat bir özellikte olunması” şeklinde özetlenebilir. Tüm bu sebepler Yeni Osmanlılık çerçevesinde kültürel hegemonya kurmayı kolay hale getirmektedir (Yazar, 2020:537-538)

¹⁴ TRT Kanallarında yayınlanan diziler ve programlarla bu imaj yükseltilecek Türkiye'nin yaptıklarında meşru hale getirilmesi konusunda yumuşak güç yaygın hale getirilmektedir (Kocabıyık, 2019:192, 173-174).

Dolayısıyla yumuşak güç dış politikada çok önemli bir yere sahip olmakla birlikte kamu diplomasisi de yumuşak gücün açtığı yoldan yürümektedir. Ancak yumuşak gücün beklenen tesiri gösterebilmesi için, bazen askeri ve ekonomik güç şeklindeki “sert güç” unsurları ile desteklenmesi gerekmektedir (Güder ve Mercan, 2012:66-67). Bu bağlamda AK Parti için yumuşak güç önemli olmakla birlikte ülkede 2015 sonrası dönemde yaşanan beka kaygısı yumuşak gücü sert güç ile takviye yapmayı gerektirmiştir (Çavuş, 2012:30). Dolayısıyla AK Parti 2015 sonrası dönemde akıllı gücü işletir hale gelmiştir.

3. AK Parti ve Dış Politika Sarmalı: Örnekler Üzerinden Bir İnceleme

AK Parti'nin yaşadığı dış politika sarmalının ana belirleyicileri Irak müdahalesi, BOP, Yeni Osmanlılık ve Arap Baharı şeklindeki ana başlıklarda açıklanmıştır. Bunun yanı sıra bu sarmaldan çıkılması için pragmatizm ve popülizm ile birlikte yumuşak güç ve kamu diplomasisinin hayata geçirildiği de ifade edilmiştir. Bu hususta Türkiye'ye ve Türkiye'nin kararlarına her daim etkisi olması açısından öncelikle -girizgâh olarak- “AB ve ABD” konusuna kısaca değinmek gerekmektedir. Ardandan, “Kuzey Irak, Kırım-Rusya-Ukrayna, Libya, Suriye ve Doğu Türkistan ülkeleri/özerk yapıları” ile ilgili bu sarmalın örnekleri değerlendirilecektir.

3.1.AB ve ABD: Bağılıktan Bağımsızlığa

AK Parti hem AB hem de ABD ile ilişkilerinde yıllar içerisinde büyük gelgitler yaşamıştır. Bu esnada eline geçen imkânlar ölçüsünde içinde bulunduğu sarmaldan çıkmaya çalışmıştır. AK Parti, “pragmatizmi”, ilişkide olduğu her bir ülke için birbirinden farklı bir politik bakış ile sergilemiştir. Türkiye'nin ABD'nin Irak müdahalesine destek verebilmesi için 1 Mart Tezkeresi'nin Mecliste kabul edilmesi gerekmiştir. Fakat bu tezkerenin meclisten onay alamaması üzerine Türkiye Irak konusunda savaş sonrasında anlaşma masasında olamamıştır. Ayrıca Kuzey Irak'ta bir bölgesel yönetimin kurulmasını engelleyemediği gibi ABD ile olan ilişkileri de bozulmuştur. Böyle bir sarmalın içerisinde bulunan AK Parti, Orta Doğu'da ABD ile birlikte BOP sürecinin yürütülmesini sırtlayarak hem ABD ile ilişkileri yeniden güçlendirerek Kuzey Irak üzerinde etki kurabilme hem de BOP'un sağladığı fırsatlarla literatürde Yeni Osmanlılık şeklinde de ifade edilen dış politika stratejisi işletebilme fırsatı yakalayabilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde içinde bulunulan olumsuz koşullarda ABD ile yolların birleşmesi ile bir pragmatizm sergilenirken “Arap Baharı” sonrasında ABD ile birçok açıdan yolların ayrılması (Efegil, 2016:52-55; Çakır, 2017) ile bir pragmatizm sergilenmiştir. Dolayısıyla AK Parti iç ve dış politika üretim sürecinde içinde bulunduğu sarmaldan çıkmak için zaman zaman ABD çizgisine girmek ve çıkmaktan imtina etmeyerek pragmatizmi uygulamayı sürdürmüştür. Bu süreçte ABD ile birlikte bölgeye (Orta Doğu) müdahale edilmesi politikasının benimsenmesi gerektiğinde “demokrasi için bunun yapıldığına” dair bir popülizm ortaya konulurken ABD ile yolların ayrılması gerektiğinde “karşı karşıya kalınan yaptırımlar halka anlatıldığı gibi ABD'nin bölgede terörü beslediğine dair milliyetçi duyguları artıran söylemler de” ortaya konularak bir popülizm işletilmiştir (Tezcan ve Aras, 2015:21).

Aynı şekilde AB'ye girilmesi amacıyla AB'nin istekleri doğrultusunda birçok yasal düzenleme yapan AK Parti'nin bu süreçte “AB'ye girmenin avantajlarını sıralayarak milliyetçileri susturmaya dönük yaklaşımının ardından” 2011 sonrası evrede “AB'ye rest çeken ve Türkiye'nin AB'ye girmeye muhtaç olmadığını (Tezcan ve Aras, 2015:21) ve bu konuda Türkiye ekonomisinin AB'ninkinden daha iyi durumda olduğunu” belirten bir yaklaşım benimsemesi pragmatizmin bir yansıması olduğu kadar halkın gözünde uygulanan dış politikaların meşruluğunu artırmak adına popülizmin de bir dışa vurumunu ifade etmektedir. Şu an için AB ile ilişkiler sonlandırılmadığı gibi bu ilişkinin

sonlandırılması konusunda karar verip bunu ifade etmesi gerekenin de AB olduğu (Şangay Beşlisi'ne alın AB'yi unutamam, 2013) ifade edilerek bu konudaki pragmatizm sürdürülmektedir.

3.2.Kuzey Irak ve Çıkar Meselesi

Irak müdahalesi AK Parti için çok önemli bir tecrübe olmuştur. Bu savaş AK Parti için ilk önemli dış politika imtihanı olarak da değerlendirilebilir. Türkiye, Irak'ta yaşanan olaylarda ciddi politik ve ekonomik kayıplar yaşamıştır. AK Parti bu süreci yönetmekte ve bu sarmaldan çıkmakta oldukça zorlanmıştır. 1 Mart Tezkeresi'nin meclisten geçmemesi sonucunda Kürtlerin yardımı ile Irak'ta dengeleri bozan ABD, Kuzey Irak'ta bölgesel bir yönetim kurulmasına dönük yardımları ile Türkiye için büyük bir problemin başlangıç fitilini ateşlemiştir. Esasında AK Parti lideri Erdoğan tezkerenin görüşüldüğü esnada ABD ile müttefik olunmasının gereğini açıklayarak Türkiye'nin menfaatini buna bağlayan bir konuşma ile tıpkı Özal gibi pragmatist bir beklentisi olduğunu ifade etse de meclis tezkerayı onaylamamıştır (Kardaş, 2010:371-372; Turan, 2022b: 427-447). Ancak sonrasında, Türkiye'nin kurulmasını engelleyemediği Kuzey Irak'taki bu oluşumu kontrol altına almak için yine ABD ile yakınlaşmak gerekmiş ve bu kez pragmatist bir bakışla BOP eş başkanlığını ortaya koyan Türkiye bu ortaklıkla Osmanlı'dan geri kalan alanlarda bir diyalog imkânı yakalamıştır. ABD 11 Eylül Saldırıların bir yansıması olarak bölgeyi BOP ile demokratikleştirmek istediğini ifade ederek Türkiye'yi de bu projeye eş başkan yapmış olsa da AK Parti'nin bu başkanlık sürecinde ortaya koyduğu gayretler “partinin amacının” “Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerini geliştirip güçlendirmek, bu coğrafyada söz sahibi olmak ve ayrıca bu eş başkanlıktan sağlanan meşrulukla Yeni Osmanlıcılığa merdiven dayamak” olduğu anlaşılmaktadır. AK Parti bu süreçte Orta Doğu'nun demokratik dönüşümünü Türkiye ve bölge ülkeleri için faydalı bularak desteklemiştir. Bu coğrafyada gerçekleşecek olan demokratik dönüşümle ilişkilerin daha çok geliştirileceğini ve bölgenin dış müdahalelerden kurtulabileceğini düşünmüştür. Bu düşünce ile hareket eden AK Parti'nin bu süreçte Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi (KIBY) (Erbil) ile ekonomik ilişkilerini en üst seviyeye çıkarması ve bölgesel yönetimi Bağdat yönetimi karşısında daha bağımsız hale getirerek¹⁵ (Pusane, 2017:47-50; Dalar, 2015:59; Balcı, 2012:127-130) kontrolü eline almaya çalışması da ancak pragmatist tutumun bir örneği olabilir¹⁶.

Bu süreçte KIBY liderlerinin Türkiye'ye davet edilerek ülke içerisinde ortaya çıkan bir takım bölünme çabalarına karşı onların desteğinin alındığının kamuoyuna gösterilmesi ve bu bağlamda ülke içinde bir demokratik açılım sürecinin başlatılması (Pusane, 2017:49) pragmatizmin politikalara yansıması hadisesidir. Türkiye'de demokratik açılım sürecinin başlatılması Türk milliyetçilerinin itirazı ile karşılaşmış olsa da (Atasoy, 2009; Türk Ocakları genel merkezi, 2010) bölge ile Osmanlı mazisi çerçevesinde yakınlaşma sergilenmesi, bölgesel yönetimle ekonomik ve diğer ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında bölgeye çeşitli yatırımlar yapılması ile birlikte bölgedeki petrol kaynaklarının dışarı satılmasında bölgesel yönetimin Türkiye'ye bağımlı hale getirilmesi (Balcı, 2012:127-130; Pusane, 2017:50), literatürde AK Parti'nin dış politika stratejisi olarak anılan “Yeni Osmanlıcılık”

¹⁵ Türkiye Irak'taki, Şii Maliki yönetimin politikalarını, mezhep temelli görerek KIBY ile bağımsız politika sürdürmeyi tercih etmiştir (Efegil, 2016:52-55).

¹⁶ AK Parti KIBY ile ilişkilerini geliştirmiş ve petrol borularının döşenmesi ile birlikte birçok yatırımla bölgenin gelişmesine katkı sunmuştur. KIBY'i tanıdığı gibi bu federe bölge ile ekonomik faaliyetler gerçekleştirmiştir. Ayrıca politik-diplomatik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi de söz konusu olmuştur. Bölge petrolünün Batı'ya nakledilmesi uluslararası çıkarlara bağlanarak çabalar yoğunlaştırmıştır. Bu gelişmelerin iki taraf yönetimlerinin çıkarına olduğu düşünülmüştür (Soylu, 2013). Bu ilişkilerin bir yansıması olarak Erdoğan bir konuşmasında Neçirvan Barzani'ye “tebrik mektubu göndererek Türkmencilere yapılan yardımlardan dolayı teşekkür etmiştir” (Erdoğan'dan Barzani'ye mektup! Kardeşim..., 2014). Dolayısıyla ilişkilerin geliştirilmesi Irak'ın kuzeyinde güçlü konumda olan Kürtlerin Türkmencilere destek olmasını sağlamıştır.

(Tüysüzoğlu, 2013:311; Efeğil, 2016:51) olarak sunulsa da esasında pragmatist bir politik bakışın sürdürülmesi anlamına gelmektedir. Öte yandan bu politikanın “Türkiye ekonomisine katkısı olması” bir yana meseleye Osmanlı gibi yaklaşılması ile ülke (Türkiye) içindeki Kürtlerin üniter devlete bağlılığının artması “çok-kültürlülük¹⁷” olarak yorumlanmıştır. Ancak bahsi geçen bu durum da Türkiye’nin çıkarına olması açısından pragmatizmin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Fakat 2017 yılına gelindiğinde bölgesel yönetimin bir referandum ile bağımsızlık denemesi yapması (Güneş, 2017) karşılığında AK Parti liderinin “petrol vanalarını¹⁸ kapatarak bölgesel yönetimi perişan edeceğini söylemesi (Kuzey Irak referandum sonuçları, 2017)” ve bu şekilde Türk halkına ve Türk milliyetçilerine dönük bir popülist tutum sergilemesi aynı zamanda geliştirilen ekonomik ilişkilerin pragmatist bir bakışla gerçekleştiğinin de göstergesi olmuştur. Çünkü 2017’ye kadar olan dönemde Kuzey Irak’ın petrol gelirleri ile zenginleştiriliyor olduğu gerçeği bir kenara bırakılmıştır. Diğer yandan bu süreçte terör eylemlerinin artması bağlamında ABD’nin PKK/PYD’ye verdiği destek dillendirilerek onların müttefiklik ilkesine uygun davranmadığı ve bu konuda Türkiye’nin sert güç uygulayarak sınır ötesi harekâtlar ile kendi güvenliğini temin etmek zorunda olduğu vurgusu (Canikli ve Yıldırım, 2017) “beka kaygısı” temelinde -bir tehdit işaret edilerek- popülist söylem ortaya konularak meşruluk için zemin hazırlanmıştır. Dolayısıyla KIBY hem bölgesel yönetim kurulması ile hem de referandum denemesi ile AK Parti’yi dış politikada bir sarmalın içerisinde bıraksa da AK Parti bu süreçte pragmatizm ve popülizmi işletmeyi sürdürmüştür. Erdoğan pragmatizmin gereği olarak yazdığı mektupla “değerli Başbakan, değerli kardeşim” diye hitap ettiği Neçirvan Barzani’nin -8. Irak Kürdistan Bölgesel Hükümetinin ilanı sürecinde- başbakan olması konusunda memnuniyetini dile getirip onu tebrik ederek bölgedeki liderliğini desteklerken” (Erdoğan’dan Barzani’ye mektup! Kardeşim..., 2014) 2017 referandumu döneminde Kürtlerin bağımsız bir devlet kurmasını Türkiye için tehlikeli bularak bunu engellemek ve bu sarmaldan kurtulmak istemiştir.

3.3.Kırım, Rusya ve Ukrayna Üçgeni

Türkiye, *Kırım Tatarlarının* geleceği temelinde *Rusya* ve *Ukrayna* ile gelişen ilişkilerde de bir sarmalın içerisinde kalmıştır. 2014’de Rusya’nın Ukrayna bünyesinde bulunan Kırım’ı haksız bir şekilde Ukrayna’dan koparması (Şahin, 2015:337; Yılmaz, 2015:1) neticesinde yeni bir sorun alanı oluşmuştur. Çünkü Kırım Türkleri soydaş olmakla birlikte, Rusya ekonomik getiri ve ticari ilişki anlamında Türkiye için büyük bir öneme sahiptir (Şahin, 2016:15-16). Ukrayna ise yıllardır Türkiye ile ilişkilerini geliştiren ve Karadeniz’de birlikte politika üretilen bir ülkedir (Çalışkan, 2020:20-22). Kırım’ın ilhakı sürecinde Türkiye’nin Rusya ile olan ilişkilerini bozacağı beklense de durum böyle olmamıştır. Türkiye tüm dünya ülkeleri gibi bu ilhakı tanımasa da Rusya’ya karşı yapılacak bir şey olmadığını anlamıştır. Bu bağlamda AK Parti hükümeti bu sıkıntılı süreçte hem Ukrayna hem de Rusya ile ilişkilerini artırmaya ve ekonomik fırsata dönüştürmeye çalışmıştır. Kırım Tatarları Rusya’ya karşın Ukrayna’yı daha güvenli bir yaşam/ikamet alanı olarak görürken ABD ile AB bu ilhakin bir karşılığı olarak büyük yaptırımlarla Rusya’yı yıpratmak istemiştir. Türkiye ise ekonomik çıkarları için bu yaptırımları delerek Rusya ile ekonomik ilişkilerini daha da geliştirmiştir (Kazdal, 2018:561; Çalışkan, 2020:19-22). Bu bağlamda Kırım’ın ilhakı Türkiye tarafından tanınmasa da (T.C.

¹⁷ Çok-kültürlülük, kültürü, kültürel aidiyeti ve toplumda yaşayan tüm kültürlerin değerli olduğunu kabul eden ve kültürel grupların ya da bunun mensuplarının eşit bir şekilde toplumda yaşayabilmelerinin bir yolunu bulmayı amaçlayan ve son olarak farklılıkların egemen kültürle eşit bir biçimde yaşamasını savunan bir görüşür (Barın, 2016:59).

¹⁸ Cumhurbaşkanı Erdoğan, petrol boruları ile kendisine bağımlı kıldığı Barzani’nin 2017 Referandumunu girişimini “buram buram fırsatçılık” olarak değerlendirerek şu sözleri sarf etmiştir: “Giriş çıkış kapatılacak. Bakalım petrolünü nereye akıtacak ya da satacak? Vana bizde. Vanayı kapattığımız anda o iş de bitti” (Erdoğan, Barzani’ye ‘vana’yı gösterdi: Bakalım petrolünü nereye akıtacak?, 2017). Erdoğan’ın bu değerlendirmesi geliştirilen ilişkilerin pragmatizm kaynaklı olduğunu göstermiştir.

Dışişleri Bakanlığı, 2014) Rusya ile ilişkiler geliştirilerek Kırım'ın işgali konusunda ABD ve AB'nin Rusya'yı daha çok yıpratması engellenmektedir. Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinde karşısına konulan Kıbrıs meselesinde uğradığı haksızlıklar ve ABD'nin Orta Doğu'da terör unsurlarına verdiği destek" de bu süreçte dikkate alındığında Türkiye AB ve ABD ile müttefik olmayı başaramamış bir ülke olarak Rusya'yı da karşısına almayı katkı sağlayıcı bulmayarak bir pragmatizmi işletmiştir. Ayrıca Rusya'nın Kırım'ı tekrar iade etmeyeceği hususu Rusya'nın Ukrayna'ya açtığı savaşa bir kere daha anlaşılmıştır.

Türkiye bu süreçte Rusya'ya yapılan yaptırımları delse de Kırım Türklerinin sorunlarını önemsemeye devam etmiştir. Kırımlı Türklerinin hakları konusunda Rusya ile görüşmek ve sorunları konuşup anlaşarak çözmeye çalışmak AK Parti için daha doğru bir politika olarak benimsenmiştir (Mevlüt Çavuşoğlu T.C. Dışişleri Bakanı, 2018:50). AB ve ABD yaptırımlarının delinmesi sonrasında Türkiye ile Rusya arasında ekonomik gelişmelerin arttığı görülmekle birlikte (Şahin, 2016:20) iki ülke arasında ilişkiler de ciddi anlamda gelişmiştir. Bu konuda Kırım'ın ilhakı sonrasında (2014 yılı sonunda) Türk Akımı Projesi'nin Rus doğalgazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyan bir hat olarak oluşturulması ve bu hattın Avrupa'nın Türkiye'ye enerji güvenliği anlamında bağımlı olmasını sağlayan bir hat olması (Türk Akımı Projesi nedir? Türk Akım nereden geçiyor?, 2020) bu pragmatist yaklaşmanın meyvelerinin toplandığı anlamını taşımaktadır. Aynı şekilde Rusya lideri Putin'in uluslararası doğalgaz dağıtım alanı yapılması için Türkiye'yi işaret etmesi de (Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türkiye uluslararası doğal gaz dağıtım merkezi olacak, 2022) özellikle Türkiye'yi bu alanda Batı için vazgeçilmez yapmaya dair önemli bir örnektir. Bahsi geçen enerji kanalları tıpkı Osmanlı gibi Türklerin Batı'da baskın hale gelmesi açısından ve Osmanlı gibi Batı karşısında güçlü olması açısından da önemlidir. Böylece bölgede önemi artan Türkiye'nin bölge ülkeleri üzerinde etkisi arttığı gibi bölgeye müdahale edenler üzerinde de etkisi artacaktır. 2014 yılında ortaya konulan ve Rusya'ya meydan okumayı içermeyen politik duruş Yeni Osmanlılık anlamında da Türkiye'nin bölgede etkisini artırmıştır. Bu şartlar altında yumuşak güç ve kamu diplomasisi faaliyetlerinin artırılması ile bir yandan arabuluculuk faaliyetleri bir yandan gıda güvenliği için gayretler ortaya konulması da Türkiye'yi bölgede önemli bir aktör haline getirmektedir.

Diğer yandan AK Parti'nin bu süreçte Rusya ile iyi ilişkiler sürdürmesi için Ukrayna'dan vazgeçmesi gerekmemiştir. Yine bir pragmatizm yansıması olarak Ukrayna ile stratejik ortaklığın sürdürüldüğü görülmektedir. Ukrayna'ya İHA satılması ve birçok askeri yatırımı birlikte yapmak gibi bir takım adımlar atılarak Ukrayna'yı Rusya karşısında güçlendirme gayreti gösterilmesi ve bunun Rusya ile sürdürülen ilişkilere rağmen devam ettirilebilmesi de yine pragmatizmle açıklanabilir (Çalışkan, 2020:19-20). Böyle bir atmosferde AK Parti, Kırım'ın ilhakına rağmen Rusya ile gelişen ekonomik ilişkiler karşısında ülke (Türkiye) içindeki milliyetçileri yatıştırmak adına "Kırım Türklerinin tüm sıkıntılarında yanında olduğunu ve Rusya'nın ilhakına karşı olduğunu" belirten popülist söyleminin yanında TİKA gibi yumuşak güç kuruluşlarıyla Kırım Türklerinin her türlü sıkıntısına yetişmeye çalışılması da (Şahin, 2016:10-11) yaşanan sarmaldan çıkılması için önemli bir konuma sahiptir.

3.4.Libya Meselesi: Çaresizlikten Gövde Gösterisine

2009 sonrası süreçte Türkiye, dış politikada Osmanlı geçmişine sırtını dayamış ve bu çerçevede bölge ülkeleriyle olan ilişkilerinde "dine, kültüre ve akrabalığa bağlı dostluk ilişkilerine" atıf yaparak – sömürgecilere karşı olan bir duruşla- mazlum olanların ardında durulmasına dönük bir popülist söylem geliştirmiştir. Ayrıca Türkiye halkının bu konuda küçük düşünmemesi gerektiği ve Osmanlı'nın devamı olarak bölgeye sahip çıkılması gerektiği yönünde (Pusane, 2017:47-48; Çınar, 2019:75; Bölükbaşı, 2016:174; Uzunçayır, 2013:210-211; Bingöl ve Akgün, 2005:6; Öztan, 2013:1)

halka Yeni Osmanlılık telkin edilmiştir. Ancak Batı yönlü (ABD ve NATO gibi) bazı bağlayıcılar ve Arap Baharı Türkiye’yi bu sürecin dışına çıkmaya dönük bir sarmalın içerisinde bırakmıştır.

Batı’nın 2011’deki *Libya* müdahalesine Türkiye sıcak bakmayıp Yeni Osmanlılığın bir gereği olarak bunu durdurmak istese de başarılı olamamış ve bunun üzerine pragmatizmin bir gereği olarak bir NATO ülkesi olması bağlamında bu müdahaleye destek veren (Talan, 2020) bir tutum sergilemiştir. Dolayısıyla 2009 sonrası atılan yumuşak güç ve kamu diplomasisi adımları kısa vadede Türkiye’nin Yeni Osmanlıcı bir mantıkla bölgeyi kontrol etmesini mümkün hale getirememiştir. Ancak Arap Baharı sonrasında içinde bulunulan şartlar ve yaşanan bunalımlar devam ederken Türkiye’nin Yeni Osmanlılığı işletmeye dönük attığı yumuşak güç ve kamu diplomasisi adımlarının temin ettiği güç/ımkânlar özellikle 2015 sonrası dönemde Türkiye’nin dış politika tutumunu belirlemiştir. Bu bağlamda 2015’li yıllar itibarıyla Türklerin “seçilmiş bir millet olduğu”¹⁹ vurgusu söylemlerde artırılarak Türklerin Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi ile İslam’ın Nizam-ı Âlem ve İlay-ı Kelimetullah anlayışının benimsenmesine²⁰ dönük –biz ve onlar şeklinde ayırım yapıldığı– bir popülizm sergilenmiş ve bölge ülkelerinde yaşananlara müdahale edilmesi ve o mazlum ülkelere yardımlar yapılması konusunda Türk halkının rızası/meşruluğu temin edilmek istenmiştir. Bu şekilde hem dini hassasiyetler öne çıkarılarak hem de Türklere İslam liderliği rolü biçilerek Yeni Osmanlılık koridorunun açılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Libya konusu AK Parti için dış politikada karşı karşıya kalınan büyük bir sarmal olmasıyla hassas bir konudur. Libya, Osmanlı’dan kalma bir değer/miras olmasının yanında Türkiye’nin Akdeniz’deki enerji çıkarı açısından da önemli bir konuma sahiptir. AK Parti’nin Libya konusundaki politik tutumu “enerji çıkarı çerçevesinde” pragmatizm çerçevesinde okunabilse de Türkiye’nin 2017 sonrası dönemde Libya’daki faaliyetleri “Türkiye’nin bölgede “söz sahibi olması ve bölgeyi kontrol edebilmesi” zemininde düşünüldüğünde Yeni Osmanlılığı işletmesi anlamına gelmektedir. Burada muhalefetin “Libya’da bizim ne işimiz var?” şeklindeki söylemi ve böyle bir kamuoyu oluşturması karşısında AK Parti iç politikada bir meşruluk temin edebilmek ve yaşadığı bunalımın şiddetini azaltabilmek adına “Libya’nın Osmanlı mirası olduğu, Türklerin seçilmiş bir millet olarak mazlumların bekçisi olduğu, İslam coğrafyasında lider ülke olarak Nizam-ı Âlem için böyle bir vazifeyi üstlendiği” şeklinde bir söylem içeriği ortaya koyarak popülizmi işletmektedir (Talan, 2020).

2017’de AK Parti’nin Libya’nın uluslararası anlamda kabul gören meşru hükümeti ile askeri temelde ittifak yapıp Libya halkını askeri darbeler (Hafta) karşısında muhafaza eden bir tutuma yönelmesi (Erdoğan’dan Libya açıklaması, 2020) hadisesinde, AK Partili politikacılar söylemlerinde “seçilmiş bir millet olmaya” atıf yaparak bir Yeni Osmanlıcı popülist söylem geliştirse de Libya ile

¹⁹ Anthony Smith (2018:80) çalışmasında “seçilmiş milletler”den bahsetmektedir. TRT dizilerinde ve siyasilerin konuşmalarında Türkler, mazlumları korumakla ve dünyaya nizam getirmekle görevli bir millet olarak gösterilmektedir (Diriliş Ertuğrul Efsane Sözcükler, 2019; Barbaroslar Akdeniz’in Kılıcı 14. Bölüm, 2021; Büyükakın, 2021). Kur’an-ı Kerim Maide Suresi 54. Ayet’e ve “İstanbul mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan, o ordu ne güzel ordudur” hadisine atıfla bu gerekçelendirilmektedir. AK Parti’nin bu yaklaşımı Osman Turan (2014)’ın “Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi” isimli eserinde izah edilmiştir ve bu eser Türkleri İslam’a hizmet eden bir millet olarak değerlendirmektedir. AK Parti’nin seçilmişlik miti ile ilgili detaylı bilgi için bakınız (Turan, 2023).

²⁰ AK Parti’nin özellikle 2016 sonrası evrede, Türklerin Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, Nizam-ı Âlem ve İlay-ı Kelimetullah Ülkülerine yaklaşımının yansımalarını bazı Türk dizileri dışında AK Parti lideri Erdoğan’ın özellikle “İstanbul’un fethi, Ayasofya’nın ibadete açılması, Mescid-i Aksa’nın özgürlüğü ve TRT WORLD’ün mazlumların sesi olması” çerçevesindeki söylemlerinde açıkça görmek mümkündür. Bu hususta AK Parti lideri Erdoğan’a ait bazı örnek konuşmalar için bakınız (Berktaş ve Kandemir, 2018:139; Ayasofya: Danıştay karar verdi, 24 Temmuz’da cami olarak ibadete açılıyor, 2020; T.C. İstanbul Valiliği, 2019).

Akdeniz'deki enerji konusunda yapılan ittifak (Libya'da kim kiminle savaşıyor?, 2020) bunun aynı zamanda ekonomiyi de önceleyen pragmatist bir ilişki olduğunu açıkça göstermektedir²¹.

Dolayısıyla 2011'de içinde bulunulan koşullara bağlı olarak Libya'ya Batı müdahalesini engelleyemeyen AK Parti'nin pragmatist manada NATO müttefik görevini üstlenmesinin ve Batı'ya karşı uyumlu davranarak pragmatist davranmasının ardından 2017 yılından itibaren Libya'ya yönelik yaklaşımında Batı'ya rağmen "Yeni Osmanlılık" olarak ifade edilebilecek bir tutumu sergiliyor olması 2015 sonrası şartlar çerçevesinde akıllı gücü kullanıyor olmasından ileri gelmektedir. Çünkü 2009 itibarıyla güçlü bir şekilde kullanılmaya başlanan yumuşak güç ve kamu diplomasisi faaliyetlerinin 2015 sonrası süreçteki yansımaları ile birlikte askeri anlamda yaşanan ilerleyiş Türkiye için tıpkı Osmanlı gibi bölgede mazlumu koruyan ve Batı karşısında bir denge kurarak Türk ve Müslüman haklarını koruyan bir davranış sergilemesine fırsat sunmuştur. Yapılan diplomatik adımların yanı sıra sert güç olarak da ifade edilen sınır ötesi harekâtlar, Libya'ya sunulan askeri destek ve Akdeniz'de enerji arama girişimleri esnasında gösterilen tacizlere karşılık verilmesi gibi adımlar bu konuda Yeni Osmanlılığın işlevsel hale geldiğini göstermektedir.

AK Parti Yeni Osmanlılık kararlılığını başka yöntemlerle de sergilemektedir. Bu konuda TRT programları ve Türk dizileri ile Akdeniz'deki Osmanlı/Türk hakları ile birlikte Müslümanların lideri olarak koruyuculuğumuz dini temelde ve seçilmişlik miti çerçevesinde işlenerek "haklarımıza sahip çıkmamız gerektiği ve bölge ülkelerini koruyuculuğumuz gösterilerek" (Turan, 2023) sergilenen "Batı'nın kurduğu sisteme karşı duran ve onların yaptıklarını düşmanca gösteren" bir popülizmle Yeni Osmanlılık işlevsel hale getirilmektedir. Böylece hem ülke içerisinde Türk halkına böyle bir hakkımızın olduğu ve bunun için büyük emekler verdiğimiz ve buna sahip çıkmamız gerektiği aktarılmakta hem de bu diziler bölge ülkelerine satılarak Türklerin liderliğine ve bölgedeki emeklerine yönelik bir hoşgörü oluşturularak yumuşak güç işletilmeye devam edilmekte ve kamu diplomasisinin yönetilmesi kolay hale getirilmektedir. Diğer bir ifadeyle TRT programları ve Türk dizileri ile Türk halkına, "bölgeye yüzyıllardır Türklerin hâkim olduğu, Türklerin İslam'ın lideri olduğu ve mazlumların koruyucusu olduğu" (Barbaroslar Akdeniz'in Kılıcı 14. Bölüm, 2021) şeklinde popülizm ortaya konularak Yeni Osmanlılık bir toparlayıcılık aşılacaktır. Benzer şekilde Erdoğan'ın konuşmaları incelendiğinde ecdadın (özellikle Osmanlı'nın) mirasına ve dünyanın sığınılan bir devleti olduğuna dikkat çekildiği görülmektedir. Erdoğan (2019a)

"(...) Bu büyük coğrafyada 'Türk' bir kavmin değil, bir medeniyetin adıdır. İşte bugün bu büyük medeniyeti yeniden ayağı kaldırmanın, yeniden özlemle beklenen hale getirmenin çabası içerisindeyiz. Dün olduğu gibi bugün de kalbimizi ve imkânlarımızı rengine diline inancına fikrine zikrine bakmadan tüm mazlumlara açıyoruz (...)" diyerek²²

dizilerde işlenen konunun söyleme de yansıdığını ya da söyleme yansıyan hususun dizilerde de işlendiğini göstermiştir.

Hem dizilerle hem de söylemlerle Türk askerinin Libya'da olması konusunda bir meşruluk zemini hazırlanmak istenmektedir. Diğer yandan bu ittifakın ekonomik kaidelere dayandığı doğrudan dillendirilemese de İslam Âlemi'nin ve Türklerin Akdeniz'deki ekonomik ve enerjiye dayalı çıkarımın korunmaya devam edeceği ve bunun bir "beka meselesi" olduğuna dair halkı kenetlemeye dönük

²¹ Dolayısıyla burada AK Parti lideri Erdoğan'ın ağzından çokça duyulan bir "kazan-kazan" stratejisi hayata geçirilmiş gözükmektedir (Kılıç, 2021).

²² Cumhurbaşkanı Erdoğan bu konuda birçok platformda yaptığı birçok konuşmasını "Yeni Türkiye Vizyonu Mazlumların Sığınağı" isimli çalışmada bir araya getirmiştir. Detaylı bilgi için bakınız (Erdoğan, 2019b).

popülist söylemler ortaya konularak bu ittifakın ekonomik çıkar anlamında pragmatist yönü de hissettirilmektedir (Babacan, 2020:12-13; Efeğil, 2016:51; Hacaloğlu, 2022). Dolayısıyla Türkiye'nin Arap Baharı sonrası evrede kendi çıkarlarına odaklanan ve ABD yörüngesinden çıkmaya çalışan, diğer bir ifadeyle "oyun kurucu olmaya dönük" tutumunun bir yansıması olarak Akdeniz'deki haklarını beka kaygısı çerçevesinde tanımlaması Yeni Osmanlılık temelinde anlamlı gözükmektedir. Bu süreçte popülist söylemlerle "biz ve onlar" ayrımı temelinde halkın kenetlenmesi pragmatist anlamda da önem arz etmektedir. Böylece AK Parti Libya ve Akdeniz konusunda hem içinde bulunulan bunalımı azaltmış hem de çıkarlarını büyütmüş ve Yeni Osmanlılık çerçevesinde demokratik bir ittifak kurmayı başarmıştır. Bu durum Türkiye ile birlikte hareket edilmesinin bölge ülkelerine olan katkısını göstermesi açısından da önem arz ederek Yeni Osmanlılığın işlevini artırmaktadır.

3.5.Suriye Meselesi ve Yıpranma: Zirveye Koşarken Savrulmak

Suriye konusunda ise pragmatizm ve popülizm daha farklı seyretmiştir. Arap Baharı ile gelen kış Türkiye'yi bu konuda da büyük bir sarmalın içerisinde bırakmıştır. Suriyeli Müslümanların ülkeye alınması ve korunmasında Yeni Osmanlılık temelinde "din kardeşliği ve mazlumların korunması çerçevesinde" popülist bir söylemin daha dikkat çektiği görülmektedir. Suriyelilerle ilgili AB'den beklenen ekonomik yardımın gelmemesi karşısında "biz kardeşlerimizi sahipsiz bırakmayız, siz sözünüzde durmasanız da biz Suriyeli din kardeşlerimizin ölümüne izin vermeyiz" şeklindeki (Babacan, 2020:12-13; Efeğil, 2016:51; Hacaloğlu, 2022) açıklamaların yapılması popülist bir zeminde değerlendirilmelidir. Bu söylem hem Türk halkını bu yükü sırtlamak açısından rıza gösterir hale getirmektedir hem de "Türkiye içinde bir Yeni Osmanlılık yaratılarak meşruluk temin edilmesi ve dünyaya güçlülük ve İslam'ın lideri imajı verilmesi" açısından pragmatist temelde ehemmiyetlidir. Dolayısıyla Suriye halkının Türkiye'de muhafaza edilmesi sürecinde (Babacan, 2020) seçilmiş millet olmanın gereğinin²³ yapılması bağlamında ortaya çıkacak olan ekonomik külfetin kabullenilmesinin (meşru görülmesinin) gereği halkın algılarına yansıtılmıştır. Osmanlı coğrafyasına sahip çıkan bu davranış sonucunda iç ve dış düşmanların daha güçlü saldırdıkları²⁴ (Altun, 2021) popülist çerçevede sunularak bu konudaki kayıplara katlanmanın seçilmiş olmanın bir gereği olduğuna, bunun dini ve

²³Erdoğan doğrudan Türklerin seçilmiş bir millet olduğunu ifade etmese de "*Tarih boyunca olduğu gibi bugün de Türkiye, kimliğine bakmadan zalimin karşısında, mazlumun yanındadır*" şeklinde özetlediği konuşmasında Türklerin tarih boyunca yürüttüğü vazifeyi özetleyerek Türklerin bunu yapan seçilmiş bir millet olduğunu ortaya koymuştur. Bu meselenin Türklerin tarih boyunca sürdürdüğü davası olduğuna dikkat çekmiştir. Konuşmanın detayları için bakınız (Erdoğan, 2019c). Smith (2018:79) seçilmiş milletler mitini "*(...) seçilmiş olmak ilahi güç tarafından özel amaçlar için seçilmektir ve dolayısıyla tanrısallıkla benzersiz bir ilişki içinde bulunmaktadır. Seçilen kişiler veya gruplar, çoğunlukla ilahi bir vaatle, Tanrının isteğine itaat etmek ve onu yerine getirebilmek için halk yığınlarından çıkarılır. Sözün bir parçası olan belirlenmiş bir yolu izlemek için ayrı durmaları gerekir ve böylece, küresel kurtuluşun ahlaki ekonomisinde Onlar için Tanrı tarafından belirlenen, fakat gönüllü olarak bağlı oldukları bir rolü oynarlar. Bunu yaparak, Tanrı'nın iradesine itaat etmek ve O'nun planıyla tanımlanmak suretiyle, O'nun seçilmişleri olurlar, kurtulur ve imtiyazlı olurlar*" şeklinde açıklamaktadır. Erdoğan'ın konuşması Türklerin seçilmişliğini işaret etmesiyle bunu açıkça ortaya koymaktadır. Erdoğan "*Amerika'sından Avrupa'sına kadar bugünkü Batı'nın geçmişi en ağır insan hakları ihlalleriyle dolu*" olduğunu belirterek "*Tam tersine bizim geçmişte, bugün de böyle bir ayıbımız yoktur. Dünyanın neresinde bir mazlum, mağdur, garip, hakkı hukuku ihlal edilen insan varsa tüm gücümüzle biz onların yanında yer aldık, alıyoruz ve alacağız.*" (Erdoğan, 2019d) şeklindeki ifadesiyle bu seçilmişliği ve özellikli durumu dile getirmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in fethini işaret ederek askerlerini övdüğü İstanbul'un fethinin de Türklere nasip olduğunu belirten konuşması buna bir işaretidir. Konuşmanın detayları için bakınız (T.C. İstanbul Valiliği, 2019). Türklerin seçilmişliği ile ilgili ayrıntılı açıklamalar ve göstergeler için bakınız (Turan, 2023).

²⁴ Cumhurbaşkanı Erdoğan: "Tüm dünyanın gözü üzerimizde. Niye bu kadar saldırıyorlar? 'Çılgın Türkler geliyor' diyorlar. (...) İnsanlığın bir kısmının değil, tamamının barışa ve huzura kavuşması için medeniyetimizi yeniden şahlandırmak mecburiyetindeyiz" şeklindeki sözü ile bunu örneklemiştir (Büyükakın, 2021).

milli bir ülkü olduğuna yönelik bir algı yaratılması söz konusu olmuştur. Diğer yandan uluslararası kanunların bağlayıcılığı sebebiyle “Suriye’ye döndüklerinde ölüm riski ile karşılaşacaklarından” rızaları olmadan ya da Suriye’de tehlike geçmeden Suriyelilerin yeniden ülkelerine gönderilmesi de mümkün gözükmemektedir (Vatandaş, 2016:5). Buna rağmen böyle bir yasal bağlayıcılık (mecburiyet) olduğu dile getirilmeksizin “din kardeşliği” çerçevesinde halkı birleştirmeye ve Suriye’nin Türkiye içindeki varlıklarına bağlı olarak ortaya çıkan politika kusurlarını örtmeye dönük bir popülist söylem benimsenmektedir²⁵. Öte yandan böyle bir söylemle bölgenin diğer ülkelerine de mesaj verilerek ve Türkiye’nin Osmanlı’nın devamı olarak bölgedeki koruyuculuğu gösterilerek “Türkiye’nin bölgedeki liderliğini kabullendirmek anlamında Yeni Osmanlıcılığın işletilmesini temin eden pragmatist bir beklentinin sürdürüldüğü” anlaşılmaktadır. Bu tür davranışların karşılığında bölgedeki ülkelerin Türkiye’den beklentileri artmaktadır. Bu hususta İsrail saldırıları sonucunda Gazze’de şehit olan Filistinli Müslümanların cenazelerinin üzerine Türk bayrağı örtülmesi, Mescid-i Aksa’da Türk bayrağı açılması ve Erdoğan sloganları atılması (Mescid-i Aksa’da “Erdoğan” sloganları, 2021; Mescid-i Aksa’da Türk bayrağı dalgalandı, 2021; Gazze’deki cenazeye Türk bayrağı, 2018) Türkiye’nin İslam dünyasının kurtuluşu için bir umut olduğunun göstergesi olarak okunabilir.

Suriye, Yeni Osmanlıcılığın işletildiği yeni dış politikanın Orta Doğu’ya yansımaları anlamında önemli bir alandır (Coşkun ve Yanar, 220:276). Suriye, “komşularla sıfır sorun” yaklaşımının model ülkesi olmasıyla ayrıca bir öneme sahip bulunmaktadır. Arap Baharı ile birlikte Türkiye’nin Esed²⁶ karşıtlarının yanında yer alması önemli bir dönüşümün başlatılması anlamına gelmektedir. Türkiye’nin destek verdiği Esed karşıtı muhalefetin büyük bir çoğunluğu Sünnilerden meydana gelmektedir. Esed’in Nusayri (Alevi) olması ve İran’ın Esed’e destek vermesi Türkiye’nin Orta Doğu stratejisinin Sünni mezhebinden olanlara destek veriyor olduğuna dair bir algı yaratmaktadır. Bu algı Türkiye’nin, Suriye ile birlikte İran ve Irak merkezi yönetimiyle de arasını açmaktadır (Tüysüzoğlu, 2013:310). Dolayısıyla AK Parti Suriye meselesinde “mezhep konusunda da” bir sarmalın içerisinde kalmıştır.

AK Parti, “ABD ile birlikte” Suriye’de demokratik bir dönüşümün gerçekleşmesini isteyip Esed karşındaki muhalif güçlere destek vererek büyük bir Suriyeli nüfusunu Türkiye’de misafir etmek zorunda kalmış (Efegil, 2016:49-50) olsa da 2022’nin sonu itibariyle pragmatizmin bir yansımasıyla yeni bir politik duruş benimseme kararı almıştır. Dolayısıyla bugün gelinen noktada AK Parti, “Suriye’nin demokratik bir sisteme geçişini ve Esed’in devrilmesini” gözetken politik duruştan vazgeçerek Esed ile yeniden görüşmelere başladığı ve Suriye’de istikrarı yakalamaya dönük çaba harcadığı görülmektedir. Bu süreçte “Suriye halkının ve Türk halkının çıkarı” ve “bölgede terör unsurlarının güçsüz kılınarak refahın sağlanması” şeklinde bir popülizmi kullanıldığı görülmektedir (Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan Esad ile görüşmeye yeşil ışık, 2022). Çünkü “Türkiye’nin Esed konusunda ABD tarafından yalnız bırakılması, Suriyeli mazlumların Batı’nın söz verdiği yardımlar olmaksızın korunmasının zorlukları, geride kalan bunca yıla rağmen Suriye’ye demokrasi gelmemesi, Rusya ile İran’ın Esed’e destek vermesinin süreci yönetmeyi zorlaştırarak sarmalın çevresini genişletmesi, artan terör nedeniyle Türkiye’nin bölgedeki kontrolü sağlamada zorlanması” gibi gerekçeler eklendiğinde Türkiye bu şartlarda (Efegil, 2016:52-55; Özdemir, 2019:179-180; Yeşiltaş,

²⁵ Kimi vatandaşlar Suriyelilere iş ve evlerini verip çeşitli yardımlar yaparak onlarla yaşamlarını sürdürme konusunda olumlu bir davranış sergileseler de (Arat, 2017; Ekici, 2019) diğerleri Suriyelilerin varlığından rahatsızdır (Güzel, 2021:176; Ekici, 2019:695) Ancak Suriyelilerin 2011 yılından beri Türkiye’de varlıklarını sürdürdükleri ve bu konuda büyük bir halk ayaklanmasının çıkmadığı düşünülürse yapılan popülizmin meyvelerinin toplandığı söylenebilir.

²⁶ Zaman zaman “Esad” şeklinde ifade edildiği olsa da Suriye Cumhurbaşkanı’nın tam adı Beşşar Esed’dir (Bardakçı, 2020).

2022; Kışman ve Aydın, 2017:54-55; Türk, 2014:46-47) pragmatist anlamda böyle bir politika dönüşümüne mecbur kalmıştır.

Dolayısıyla Orta Doğu örneğinde bakıldığında Libya ve Suriye dışında da bu sarmalın bir yansıması olarak birbirine zıt politikalar icra edildiği anlaşılmaktadır. Tunus'ta başlayan halk gösterileri karşısında sessiz kalıp çatışan taraflar arasında arabuluculuk öneren, Libya'da ise başlayacak olan müdahaleyi derhal durdurmak isteyen AK Parti Suriye'de patlayan olaylar karşısında ilk olarak arabuluculuk önererek Esed'in, bazı siyasi ve ekonomik reformlara öncülük etmesini arzu etmiş olsa da devam eden süreçte Suriyeli muhaliflerin, Türkiye'deki kamplarda yapılanmalarını desteklemiştir. Mısır'daki olaylarda ise Tunus ve Libya'daki davranışının tersine, halk gösterilerine hızlı bir şekilde destek vererek Mübarek rejiminin değişmesini talep eden ilk ülke Türkiye olmuştur (Efegil, 2016:49-50).

3.6.Doğu Türkistan ve Çin Bağlayıcılarının Yarattığı Bunalım: Neredesin Yeni Osmanlılık?

Kırım Türkleri ve *Doğu Türkistan* Türkleri için “TİKA gibi kurumlarla yardım gönderme ve Çin ya da Rus hükümetinden hak talep etme” duruşunu sürdüren AK Parti'nin, *Azerbaycan* konusunda Ermenistan'ı karşısına alan ve Azerbaycanlı soydaşlara açıkça askeri destek veren tutumunun (Türkiye'den Azerbaycan'a tam destek, 2020) bir savaşı göze alabilmek açısından önemi ortada olmakla birlikte eğer Azerbaycan bu savaşı Rusya ile yapsa idi Türkiye aynı açık desteği verir miydi sorusu yine AK Parti pragmatizmi ile cevaplandırılabilir. Çünkü Karabağ'ın alınması ile Türkiye hem Ermenistan ile ilişkilerin kurulabilmesinde karşılaştığı büyük bir engeli aşmış hem de Azerbaycan'a ve diğer Türk devletleri ile Çin'e geçişi kolay kılan bir koridorun (Zengezur) açılmasına katkı sağlamıştır. Ancak Karabağ'ın yeniden alınması sürecinde AK Partili siyasilerin konuşmalarında/değerlendirmelerinde (Uslu, 2020; Ekiz, 2020) sadece soydaşlığa atıf yapan bir popülist söylemi ortaya koydukları ve diğer çıkarlara temas etmedikleri açıktır. Ancak bu şekilde bir yardımın yapılması ve yapılan yardımlarda Türk SİHA'larının kullanılması Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunu artırması açısından önemlidir. Dolayısıyla Türkiye Azerbaycan'a yaptığı bu destekle Yeni Osmanlılık anlamında bölgeyi kontrol etme ve dış dünyada ortaya koyduğu yumuşak güç ve kamu diplomasisi gayretlerinin meyvelerini toplama fırsatı bulmuştur. Bu savaşta sert gücünü de göstermesi ile akıllı gücü gerekli ölçüde kullanabildiğini açıkça göstermiş ve bu çerçevede Türk devletleri için umut olduğu gibi bölgede oyun kurucu olduğunu da göstermiştir.

AK Parti'nin iktidarı süresince Suriye, Irak ve Filistin halkı gibi daha birçok İslam devleti halkı ile birlikte KKTC ve Azerbaycan ülkeleri gibi hem soydaş hem de dindaş halkları muhafaza etmeye dönük bir davranışı iktidarı süresince sürdürse de *Doğu Türkistan* meselesindeki koruyuculuğunu 2009 sonrası süreçte ekonomik ve siyasi kaidelerle daha alt çizgideki bir düzeyde sürdürmesi, net bir şekilde pragmatizmle açıklanabilir. Erdoğan, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı olduğu dönemde, Doğu Türkistan'a “sahip çıkılması konusunda” (Dağ, 2014:3) dönemin iktidarından gerekenin yapılmasını isteyerek “kendisi iktidar olsaydı bunu yapacağını” ortaya koyan popülist söylemler aksettirmiş ve AK Parti lideri olarak ülkenin yönetiminde söz sahibi olduğu 2002'den 2009'a kadar olan süreçte bu koruyuculuğunu sürdürerek bu dönemde Çin'e “soykırımcı” olduğunu haykıran bir pozisyon benimsemiştir (Çolakoğlu, 2012:59-60). Erdoğan bu tavrı ile hem Müslümanlara hem de soydaşlara sahip çıkma anlamında duruş göstermiş olsa da sonraki süreçte durum tersine dönmüştür. AK Parti bundan sonraki süreçte Doğu Türkistan'ı “Sincan” olarak kabul edip Çin'in “Tek Çin” politikasını tanımıştır (Sayın ve Koçak, 2017:16-17). Çin ile yapılan görüşmelerde “daha ılımlı bir dille” Doğu Türkistanlıların haklarının korunmasını talep eden Türkiye (Kashgarian, 2020) bu tutumu ile aynı zamanda Çin'in Kuzey Irak Kürtlerine destek vermesinin önüne geçmek istemiştir. Bunun yanında uluslararası arenada Çin'den destek alacağını düşünen Türkiye, ekonomik kaideleri daha

önceleyerek Çin'den teknoloji ve silah temin etmeyi hedeflemiştir ki (Dağ, 2014:3; Çolakoğlu, 2004) bu tavır pragmatizmle uyumlu gözükmektedir. Böyle bir ortamda ise Türk halkının yatıştırılması için “Doğu Türkistanlıların kardeşimiz olduğu, haklarının gözetildiği, gözlemci heyetler gönderilip durumlarının takip edildiği (Erdoğan'dan Doğu Türkistan açıklaması, 2019; Çin'in davetiyle Doğu Türkistan'a, 2019)” şeklinde bir popülist tutum sergilenmiş ve hatta bu konuda TRT bünyesinde çekilen belgeseller ile kamuoyuna Doğu Türkistan'da ciddi bir sorun yaşanmadığına dair bir izlenim verilmek istenmiştir (TRT Haber Türklerin Ata Yurdu, 2017). Bu anlamda 2009 öncesinde Doğu Türkistan politikasında daha milliyetçi bir duruş ortaya koyan AK Parti bundan sonrasında yaşanan sarmalı aşmak için popülizme başvurmuş ve Çin'den zorla, baskıyla, bir şey alınamayacağını anlayarak Türkiye'nin çıkarlarına odaklanan bir pragmatizmi benimsemiştir. Burada Türkiye'nin ekonomik ve güvenlik yönü daha öne çıkmaya başlamış ve Doğu Türkistan'la ilgili olarak Çin'e karşı daha ılımlı talepler ortaya konulmuştur.

4.Sonuç ve Değerlendirme

AK Parti, iktidarının ilk yıllarında resmi ideolojinin (vesayet) beklentileri doğrultusunda statükoyu koruyarak ülkenin sınır güvenliğini dikkate alan ve yönünü Avrupa'ya dönen bir ülke olmayı önceleyen bir strateji sürdürmüştür. Ancak Irak müdahalesi sonrasında ABD'nin ortaya koyduğu BOP'a dahil olmasıyla birlikte AK Parti için şartlar değişmeye başlamış ve Türkiye Yeni Osmanlıcılığın mantığını işletmeye dönük adımlar atmak için bir fırsat yakalamıştır. Bu çerçevede AK Parti bir yandan bölgeye yapılan dış müdahalelerin etkisi ile bir sarmalın içerisinde kalırken diğer yandan bu sarmaldan çıkmak için bazı araçlar ortaya koymuştur. Bu süreçte dış politika araç ve kurumlarını dönüştüren ve geliştiren AK Parti yumuşak güç ve kamu diplomasisini Osmanlı'dan geri kalan alanlarda işletirken zaman zaman içinde kaldığı bunalım halinden çıkabilmek ve şartları lehine kullanabilmek için pragmatizm ve popülizmi de işletmiştir. Bu çerçevede iç politikada ortaya konulan popülizmle dış politika için bir meşruluk elde edilmesi amaçlanırken diğer yandan aynı popülizmin dış politikada İslam ülkelerini toparlama ve Türkiye'ye yakınlaştırma anlamında da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde ABD bölgede pragmatizmi işletirken AK Parti de imkânları ölçüsünde bunu gerçekleştirmiştir.

AK Parti bölgede hem Soğuk Savaş'ın ardından gelen kaosu sonlandırmayı hem de bu güç boşluğunda Batı'nın sömürgeleştirme faaliyetlerini durdurmayı önemli görmüştür. Bu süreçte bölgede önemli bir güç olarak Doğu ile Batı arasında bir köprü kurmayı ve bu süreçte bölge ülkelerini korumayı önemsemiştir. Burada AK Parti'nin özellikle bölge ülkelerinin demokratik sistemlere dönüşmesini istemesi ve buna gayret göstermesi Yeni Osmanlıcılığın Osmanlıcılıktan çok farklı bir mantıkla işleyeceğini göstermektedir.

Irak müdahalesi sürecinde ABD'nin isteklerini yerine getirmeyen AK Parti BOP'a dâhil olmasıyla birlikte bölgede Yeni Osmanlıcılığı işletebilmek için bir meşruluk alanı oluşturmuştur. Bu bağlamda -ABD'yi mümkün olduğunca karşısına almadan- “Yeni Osmanlıcılık tarzı politikaları uygulamaya çalışarak” BOP'un bölgeye getirdiği parçalanmayı bir nebze olsun engelleyebilme gayreti ortaya koymuştur. Çünkü Türkiye, Yeni Osmanlıcılık ile Osmanlı'dan geri kalan bu bölgeyi kontrol altında tutarak dış etkilerden korumayı ve bu birliktelikten aldığı güçle dış dünyaya yön verebilmeyi arzulamıştır. Ancak BOP'un bir sonucu olan Arap Baharı Türkiye'yi yine büyük bir sarmalın içerisinde bırakmıştır. Bu süreçte BOP ve Yeni Osmanlıcılığın beklentisi olarak bölge ülkelerinin demokratik dönüşümünü destekleyen AK Parti “bölgedeki her bir ülke için birbirinden farklı politika benimseyerek” büyük bir sarmalın içerisinde kaldığını açıkça göstermiştir. Bu süreçte ABD'nin pragmatist tutumu nedeniyle bölgeye demokrasi getirme gayretinde/uğraşında/hedefinde yalnız kalan Türkiye, böyle bir ortamda yaşadığı bunalımı aşmak ve Türk halkını yatıştırmak için bir yandan

“pragmatizm ve popülizm” diğer taraftan “Yeni Osmanlıcılığın yansımaları olan yumuşak güç ve kamu diplomasisi araçları” ile yolunu bulmaya çalışmıştır. AK Parti’nin bu süreçte içinde bulunduğu bunalımdan çıkmak için neler yaptığı çalışmada birçok örnekte (Libya, Suriye, Kırım, Irak gibi) kendisini göstermiştir. Bu örneklerde yaşanan gelgitler durumu açıklamaktadır. Bu süreçte Doğu Türkistan konusunda ise hükümetin daha büyük bir çıkmazda olduğu anlaşılmaktadır. Bu dış politika sarmalı AK Parti için çok zorlayıcı olsa da AK Parti’nin hedeflerinden vazgeçmeyerek bölgede küresel bir güç olma adımlarını atmaya devam ederek her geçen gün önemini artırdığı da yine bu örneklerden anlaşılmaktadır. Özellikle yumuşak güç çerçevesinde ortaya konulan yardımlarda, dünyaya izletilen dizilerde, zaman zaman sarf edilen söylemlerde, yürütülen arabuluculuk faaliyetlerinde, enerji konusunda atılan büyük adımlarda, terör unsurlarına yapılan sınır ötesi müdahalelerde, ekonomik, teknolojik ve askeri olarak atılan adımlarda bu durum daha iyi anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akdoğan, Y. (2004). *AK parti ve muhafazakâr demokrasi*, 2. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akdoğan, Y. (2017). *Siyasi liderlik ve Erdoğan*, İstanbul: Turkuaz Kitap.
- Akgün, M. ve Gündoğar, S. S. (2013). Ortadoğu’da Türkiye algısı 2013, *TESEV Dış Politika Programı*, İstanbul: TESEV Yayınları.
- Akıncı, M. (2012). *Türk muhafazakârlığı-çok partili siyasal hayatta 12 Eylül’e-*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Alemdar, A. (2020, 8 Mayıs). Uluslararası ilişkilerde ‘güç’ ve ‘yumuşak güç’ boyutu, *Defence Turk*, Erişim adresi: <https://www.defenceturk.net/uluslararasi-iliskilerde-guc-ve-yumusak-guc-boyutu>.
- Altun, F. (2021, 21 Mayıs). Altun: İsrail’in hukuk tanımaz tavrının son bulması için ne gerekiyorsa yapacağız, *Kanal D*, Erişim adresi: <https://www.kanald.com.tr/koleksiyonlar/habersiz-kalma/altun-israilin-hukuk-tanimaz-tavrinin-son-bulmasi-icin-ne-gerekiyorsa-yapacagiz>.
- Arat, E. (2017, 6 Ekim). Arat: “Türkler tarih boyunca sığınmacılara kucak açtı”, *Milliyet*, Erişim adresi: <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/istanbul/arat-turkler-tarih-boyunca-siginmacilara-kucak-acti-12321158>.
- Ataay, F. (2008), *Neoliberalizm ve muhafazakâr demokrasi -2000’li yıllarda Türkiye’de siyasal değişimin dinamikleri-*, 1. Baskı, Ankara: De Ki Yayınları.
- Ataman, M. (2020, 15 Ağustos). 19. yılında AK Parti’nin dış politika stratejisi, *SETA*, Erişim adresi: <https://www.setav.org/19-yilinda-ak-partinin-dis-politika-stratejisi/>.
- Atasoy, F. (2009, Kasım). Bir paradoks olarak demokrasi açılımı, *Türk Yurdu Dergisi*, 98(267), Erişim adresi: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2446>.
- Ayasofya: Danıştay karar verdi, 24 Temmuz’da cami olarak ibadete açılıyor (2020, 10 Temmuz). *BBC NEWS*, Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberlerturkiye-53349470>.
- Babacan, M. (2020, 7 Nisan). Teoriden pratiğe Türkiye’nin Ortadoğu politikası kıyamet coğrafyasında denge, süreklilik ve değişim, *Uluslararası Politika Akademisi*, Erişim adresi: <http://politikaakademisi.org/2020/04/07/teoriden-pratige-turkiyenin-ortadogu-politikasi-kiyamet-cografyasinda-denge-sureklilik-ve-degisim/>
- Bağcı H. ve Sinkaya, B. (2006). Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye: AK Parti’nin perspektifi,

Akademik Orta Doğu, 1(1), 21-37.

- Balcı, A. (2012). Türkiye'nin Irak politikası 2012: İki Irak hikâyesi, *Türk Dış Politikası Yıllığı*, 118-135.
- Barbaroslar Akdeniz'in kılıcı 14. bölüm, (2021, 23 Aralık), *YouTube*, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=dDfwV8vgyQU>
- Bardakçı, M. (2020, 13 Şubat). "Esad" mı, "Esed" mi?, *Haber Türk*, Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/2582019-esad-mi-esed-mi>
- Barın, T. (2016). Farklılıkların bir arada yaşamasında liberal bir yaklaşım: Çok kültürlülük teorisi, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2, 57-88.
- Baykan, T. S. (2017). Halkçılık ve popülizm: Türkiye vakası ve bir kavramın kullanımları. *Mülkiye Dergisi*, 41(1), 157-194.
- Bayraklı, E. (2014). Türk Dış Politikasında Yeni Osmanlılık tartışmaları, B. Duran, K. İnat ve A. Balcı, (Ed.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2013* içinde, (ss.43-60), 1.Baskı, İstanbul: SETA Yayınları.
- Berktaş, H. ve Kandemir, P. (Der.). (2018). Tarih ve hafıza 15 Temmuz darbe teşebbüsü karşısında TRT World, *TRT World Research Centre*, İstanbul.
- Bingöl, Y. ve Akgün, Ş. (2005). Demokratlıktan muhafazakâr demokrasiğe: Demokrat Parti ile Adalet ve Kalkınma Partisi'nin karşılaştırmalı bir analizi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(9), 1-33.
- Bozkurt, G. (2014). *Pragmatik medya felsefesi: Yazılı basında dilin araçsallaştırılması*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bölükbaşı, Y. Z. (2016). *Dış politika yapım sürecinde milliyetçiliğin rolü: AK Parti örneği*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Büyükakın, T. (2021, 9 Şubat). *Yeni Şafak*, Facebook watch, Erişim adresi: https://m.facebook.com/tahirbuyukakin/videos/853966418786259/?locale2=tr_TR
- Canikli, N. ve Yıldırım, B. (2017, 10 Mayıs). Ankara'dan ABD'ye sert tepki: YPG üzerinden PKK'ya destek veriliyor, *Euronews*, Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2017/05/10/ankara-dan-abd-ye-sert-tepki-ypg-uzerinden-pkk-ya-destek-veriliyor>
- Cerci, S. (2014). Türk televizyon dizilerinin küresel başarısı: Evrensel insan yaklaşımı, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 28, 1-12.
- Cull, N. J. (2010). Film as public diplomacy: The USIA's Cold War at twenty- four frames per second, K. A. Osgood and B. C. Etheridge (Ed.), in *United States and public diplomacy: New directions in culturel and international history* (Vol. 9, pp.57-284). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türkiye uluslararası doğal gaz dağıtım merkezi olacak (2022, 14 Ekim). *TRT Haber*, Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-turkiye-uluslararası-dogal-gaz-dagitim-merkezi-olacak-715935.html>

- Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Esad ile görüşmeye yeşil ışık, (2022, 23 Kasım). *En Son Haber*, Erişim adresi: <https://www.ensonhaber.com/gundem/cumhurbaskani-erdogandan-esad-ile-gorusmeye-yesil-isik>
- Coşkun, C. ve Yanar, E. (2020). Milli Görüş ve Adalet ve Kalkınma Partisi: süreklilikler ve kopuşlar, *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5(2), 266-280.
- Çakır, R. (2017, 9 Haziran). BOP (Büyük Ortadoğu Projesi) defteri kapanırken, *medyascope.tv*, Erişim adresi: <https://medyascope.tv/2017/06/09/bop-buyuk-ortadogu-projesi-defteri-kapanirken/>
- Çalışkan, B. (2020, 6 Ocak). Kırım raporu: Jeopolitik rekabette düğüm noktası, *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER)*, Erişim adresi: https://insamer.com/tr/kirim-raporu-jeopolitik-rekabette-dugum-noktasi_2586.html
- Çaralan, İ. (2022, 1 Eylül). Cumhuriyetin dış politikası, Yeni-Osmanlılık, AKP'nin 'u dönüşü' ve sonrası..., *Evrensel net*, 1 Erişim adresi: <https://www.evrensel.net/haber/469243/cumhuriyetin-dis-politikasi-yeni-osmanlicilik-akpnin-u-donusu-ve-sonrasi>
- Çavuş, T. (2012, Aralık). Dış politikada yumuşak güç kavramı ve Türkiye'nin yumuşak güç kullanımı, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(2), 23-36.
- Çınar, R. Ü. (2019). "Yeni Türkiye" söyleminde bellek-iktidar mücadelesi, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çiçek, A. (2022). Soft power, public diplomacy and public diplomacy techniques: A conceptual evaluation, *Turkish Business Journal*, 3(6), 103-119.
- Çiftçi, S. ve Ertugay, F. (2011). Türkiye'nin dış politikası bağlamında Ortadoğu'ya yönelik tutumlar: Üniversite öğrencilerinin algıları hakkında bir alan tartışması, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 7(28), 1-26.
- Çin'in davetiyle Doğu Türkistan'a gözlem heyeti gönderilecek, (2019, 30 Temmuz). *Uygur Haber*, Erişim adresi: <https://www.uygurhaber.com/cinin-davetiyle-sincana-gozlem-heyetigonderilecek>
- Çolakoğlu, S. (2004, 23 Nisan). Türkiye'nin Çin politikası ve Uygurlar (1991-2001), *Gökbayrak*, Erişim adresi: <http://www.gokbayrak.com/haberler/turkiyenin-cin-politikasi-veuygurlar-1991-2001>
- Çolakoğlu, S. (2012, Eylül). Türkiye-Çin ilişkileri: Tek taraflı aşk mı?, *Ortadoğu Analiz: İnceleme*, 4(45), 53-66.
- Dağ, A. E. (2014, 7 Temmuz), Doğu Türkistan sorununun çözümünde Türkiye ve İslam Dünyası, *İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER)*, Erişim adresi: https://insamer.com/tr/dogu-turkistan-sorununun-cozumunde-turkiye-ve-islam-dunyasi_123.html
- Dalar, M. (2015). Türkiye-İrak Kürdistan Bölgesel Yönetimi ilişkileri: Karşılıklı bağımlılık teorisi bağlamında petrol ilişkisine dayalı bir analiz, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXIV(1), 47-70.
- Davutoğlu, A. (2009). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu*, İstanbul: Küre Yayıncılık.
- Diriliş Ertuğrul efsane sözler, (2019, 7 Nisan). *YouTube*, Erişim adresi:

<https://www.youtube.com/watch?v=opiRnFuzzGw>

- Doğan, E. (2012). *Kamu diplomasisinin sunduğu fırsatlar ve kısıtlamalar üzerine; Kamu Diplomasisi*, A. Özkan (Ed.), İstanbul: Tasam Yayınları.
- Duran, H. ve Özdemir, Ç. (2014). Türk dış politikasına yansımalarıyla Arap Baharı, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(2), 181-198.
- Durgun, Ş. (2020). Türk ulusal kimliğinin dönüşümü ve Yeni Osmanlıcılık, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 299-316.
- Efegil, E. (2016). AK Parti hükümetinin Orta Doğu politikası ve ABD yönetimi ile batılı uzmanların eleştirileri, *Akademik Bakış, Yaz*, 9(18), 45-58.
- Ekici, H. (2019). Türk toplumunda Suriyelilere yönelik algılanan tehditler ve çözüm önerileri, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(44), 695-730.
- Ekiz, A. (2020, 22 Ekim). AK Partili Aydemir: Dağlık Karabağ'ın yeniden Azerbaycan'ın hükümlerine altına girmesi için ne gerekiyorsa yapılacaktır, *Anadolu Ajansı*, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/politika/ak-partili-aydemirdaglik-karabagin-yeniden-azerbaycanin-hukumranligi-altina-girmesi-icin-ne-gerekiyorsa-yapilacaktir/2015184>
- Ekşi, M. (2018). *Kamu diplomasisi ve AK Parti dönemi Türk dış politikası*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Erdoğan, R. T. (2004a). Konuşma, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu:10-11 Ocak 2004* içinde, (ss.7-17). Ankara: AK Parti Kütüphanesi.
- Erdoğan, R. T. (2004b, 10 July, September) A broad view of the broader Middle East, *Russia in Global Affairs*, Erişim adresi: <https://eng.globalaffairs.ru/articles/a-broad-view-of-the-broader-middle-east/>
- Erdoğan, R. T. (2019a). Cumhurbaşkanı Erdoğan: “(ABD Temsilciler Meclisindeki Ermeni iddiaları karar tasarısı) Bu atılan adımın hiçbir kıymeti harbiyesi yok, bunu tanımıyoruz zaten”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, Erişim adresi: https://www.iletisim.gov.tr/turkce/stratejik_iletisim_calismalari/detaylar/cumhurbaskani-erdogan-abd-temsilciler-meclisindeki-ermeni-iddialari-karar-tasarisi-bu-atilan-adimin-hicbir-kiymeti-harbiyesi-yok-bunu-tanimiyoruz-zaten
- Erdoğan, R. T. (2019c, 23 Eylül). Türkiye Zalimin Karşısında, Mazlumun Yanındadır, *YouTube*, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=XdUpopoM8pM>
- Erdoğan R. T. (2019d, 10 Aralık). Cumhurbaşkanı Erdoğan: “Dünyanın neresinde bir mazlum, mağdur, garip, hakkı hukuku ihlal edilen insan varsa tüm gücümüzle biz onların yanındayız”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, Erişim adresi: <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-dunyanin-neresinde-bir-mazlum-magdur-garip-hakki-hukuku-ihlal-edilen-insan-varsa-tum-gucumuzle-biz-onlari-yanindayiz>
- Erdoğan, R. T. (2019b). *Yeni Türkiye vizyonu mazlumların sığınağı*, Birinci Baskı, Ankara: Cumhurbaşkanlığı Yayınları.
- Erdoğan, Barzani'ye 'vana'yı gösterdi: Bakalım petrolünü nereye akıtacak? (2017, 25 Eylül). *Diken*, Erişim adresi: <https://www.diken.com.tr/erdogan-barzaniye-vanayi-gosterdi-bakalim-petrolunu-nereye-akitacak/>

- “Erdoğan ideologdan çok, pragmatik bir kapitalist” (2010, 9 Nisan). *Dünyacom*, Erişim adresi: <https://www.dunya.com/dunya/erdogan-ideologdan-cok-pragmatik-bir-kapitalist-haberi-110747>
- Erdoğan’dan Barzani’ye mektup! Kardeşim..., (2014, 21 Haziran) *Cumhuriyet*, Erişim adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogandan-barzaniye-mektup-kardesim-85565>
- Erdoğan’dan Doğu Türkistan açıklaması: Türkiye heyet gönderebilir, (2019, 4 Temmuz). *Yeni Akit*, Erişim adresi: <https://www.yeniakit.com.tr/haber/erdogandan-dogu-turkistan-aciklamasiturkiye-heyet-gonderebilir-826302.html>
- Erdoğan’dan Libya açıklaması: Hafter her an sürecin dışına atılabilir, (2020, 9 Haziran). *BBC*, Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52964882>
- Erkin, A. (2019, 27 Aralık). NATO Kaddafi’yi neden öldürdü?, *Sözcü*, Erişim adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/aytunc-erkin/nato-kaddafiyi-neden-oldurdu-5533332/>
- Erlor, Ö. (2007). Yeni muhafazakârlık, AKP ve ‘muhafazakâr demokrat’ kimliği, *TASAM Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Stratejik Öngörü, 10, 126-132.
- Fedayi, C. (2019, Temmuz-Aralık). Adalet Partisi’nin birinci dönemi: 1961-1971, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16(57), 123-150.
- Gazze’deki cenazeye Türk bayrağı (2018, 22 Temmuz). *Odatv4*, Erişim adresi: <https://www.odatv4.com/guncel/gazzedeki-cenazeye-turk-bayragi-22071827-143149>
- Geviş, H. (2013, 15 Kasım). AK Parti’nin ilerici pragmatizmi, *Düzeceyrelhaber*, Erişim adresi: <https://www.duzceyrelhaber.com/Hidir-GEViS/36075-ak-parti%E2%80%99nin-ilerici-pragmatizmi>
- Gidron, N., and Bonikowski, B. (2014). Varieties of populism: Literature review and research agenda, *Weatherhead Working Paper Series*, 13, 0-38.
- Güdek, Ş. (2017). ABD’nin zora dayalı dış politikasında söylemsel bir değişim: 11 Eylül terörü, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(4), 143-158.
- Güder S. ve Mercan, M. H. (2012). 2000 Sonrası Türk dış politikasının temel parametreleri ve Orta Doğu politikası, *İnsan ve Toplum*, 2(3), 57-92.
- Günel, A. (2004). Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 4(1), 156-164.
- Gündoğdu, S. (2021). *Türk dış politikasında yumuşak güç ve kamu diplomasisi: Kurumlar ve uygulamalar (2002 - 2013)*, 1.Baskı, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Gündoğmuş, B. (2019, 3 Mart). *Popülizm üzerine*, Erişim adresi: <http://bulentgundogmus.com/populizm-uzerine/>
- Güneş, H. (2017, 3 Eylül). 8 Soruda Kürdistan bağımsızlık referandumu: Süreç, savaş, sınırlar!, *Bir Gün*, Erişim adresi: <https://www.birgun.net/haber/8-soruda-kurdistan-bagimsizlik-referandumu-surec-savas-sinirlar-177634>
- Güzel, B. (2021). Yerel Halkın Türkiye’de Bulunan Suriyelilere Yönelik Tutumunun Araştırılması: Kahramanmaraş Örneği, *Journal of Social Policy Conferences*, 81, 151-183.
- Hacaloğlu, H. (2022, 9 Mayıs). Erdoğan: “Onları bu topraklardan asla kovmayız”, *Amerikaninsesi*,

Erişim adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-onlari-bu-topraklardan-asla-kovmayiz-/6563743.html>

- Hale, W. (2010). Hristiyan demokrasi ve AKP, benzerlikler ve zıtlıklar, H. Yavuz (Ed.), *AK Parti, toplumsal değişimin yeni aktörleri* içinde, (ss.97-120). 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hawkins, K. (2003). Populism in Venezuela: The rise of chavismo. *Third World Quarterly*, 24(6), 1137-1160.
- İskit, T. (2018). 21. yüzyılda diplomasiinin özellikleri, T. İskit ve B. Yüce Dural (Ed.). *Diplomasi tarihi* içinde (ss.152-175). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2677.
- Jagers, J. and Walgrave, S. (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research*. 46(3), 319-345.
- Kalın, İ. (2011). Soft power and public diplomacy in Turkey, *Perceptions*, 16(1), 5-23.
- Karafil A. ve Turan, Y. (2017). Türk dış politikasında yumuşak güç unsuru ve T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü örneği, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 18-32.
- Kardaş, Ş. (2010). Türkiye ve Irak krizi: Kimlikle çıkar arasında AKP, 2002-2004, H. Yavuz (Ed.), *AK Parti, toplumsal değişimin yeni aktörleri* içinde, (ss.359-389). 1. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kashgarian, A. (2020, 21 Şubat). 'Türkiye Uygurlar'a uygulanan baskıya sessiz kalıyor', *Amerikaninsesi*, Erişim adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/uygurlart%C3%BCrkiye-nin-suskunlu%C4%9Fundan-rahats%C4%B1z/5298237.html>
- Kazdal, M. (2018, Nisan). Adalet ve Kalkınma Partisi dönemi Türkiye-Rusya ilişkileri (2002-2017): Dış politikada çatışma ve işbirliği, *Journal of Awareness*, 3(2), 51-62.
- Kılıç, A. (2021, 22 Temmuz). Rus medyası analiz: "Erdoğan Afganistan'da Libya'daki gibi bir kazan kazan politikası tasarladı", *M5 Dergisi*, Erişim adresi: <https://m5dergi.com/one-cikan/rus-medyasi-analiz-erdogan-afganistanda-libyadaki-gibi-bir-kazan-kazan-politikasi-tasarladi/>
- Kişman, Z. A. ve Aydın, H. (2017). Soğuk savaş sonrası Ortadoğu bağlamında Türk-Amerikan ilişkileri üzerine bir değerlendirme, *İstanbul Medeniyet Üniversitesi-Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, II(1), 37-63.
- Kocabıyık, H. (2019). Değişen diplomasi anlayışı, kamu diplomasisi ve Türkiye, *Avrasya Etüdlere*, 25(55), 163-196.
- Koç, E. (2016). AK Parti dönemi Türk dış politikası, S. Aslan ve Y. Demirhan (Ed.), *Türk siyasal hayatında AK Parti dönemi* içinde, (ss.107-149). 1.Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Kösebalaban, H. (2020). 2021'e Girerken Türk Dış Politikasının Dönüşümü, *Perspektif*, Erişim adresi: <https://www.perspektif.online/2021e-girerken-turk-dis-politikasinin-donusumu-2/>
- Kur'an-ı Kerim, Maide Suresi 54. Ayet.
- Kuzey Irak referandum sonuçları açıklandı! İşte referandum sonuçları... (Kürdistan referandumunda son durum), (2017, 25 Eylül). *Sözcü*, Erişim adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2017/dunya/kuzey-irak-referandum-sonuclari-ne-cikti-son-dakika-referandum-haberleri-kurdistanreferandumunda-son-durum-2024832/>

- Libya'da kim kiminle savaşıyor?, (2020, 9 Ocak). *Yeni Devir*, Erişim adresi: <https://www.yenidevir.com.tr/haber/3581808/libyada-kim-kiminle-savasiyor>
- Mecdi, İ. (2023, 27 Temmuz). Erdoğan'ın pragmatizmi Araplar arasındaki popülerliğiyle çatışıyor, *Independent*, Erişim adresi: <https://www.indyturk.com/node/650661/siyaset/erdo%C4%9Fan%C4%B1n-pragmatizmi-araplar-aras%C4%B1ndaki-pop%C3%BClerli%C4%9Fiyle-%C3%A7at%C4%B1%C5%9F%C4%B1yor>
- Mescid-i Aksa'da "Erdoğan" sloganları, (2021, 14 Mayıs). *YouTube*, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=EGzj8kO2Ak0>
- Mescid-i Aksa'da Türk bayrağı dalgalandı (2021, 13 Mayıs). *Haber 7 com*, Erişim adresi: <https://www.haber7.com/dunya/haber/3099607-mescid-i-aksada-turk-bayragi-dalgalandi>
- Mevlüt Çavuşoğlu T.C. Dışişleri Bakanı, (2018, 17 Aralık). 2019 yılına girerken Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde girişimci ve insani dış politikamız, *Dışişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı'nun 2019 Mali Yılı Bütçe Tasarısının TBMM Genel Kurulu'nda sunulması vesilesiyle hazırlanan kitapçık*, Erişim adresi: http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/2019-yilina-girerken-girisimci-ve-insani-dis-politikamiz.pdf
- Ministry of Foreign Affairs, (2011). Speech entitled "vision 2023: Turkey's foreign policy objectives" delivered by H.E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the Turkey Investor Conference: The road to 2023 organized by Goldman Sachs (London, 22.11.2011), Erişim adresi: http://www.mfa.gov.tr/speech-entitled-_vision2023_-turkey_s-foreign-policy-objectives__delivered-by-h_e_-ahmet-davutoglu_-ministerof-foreign-af.en.mfa
- Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist, *Government and opposition*. 39(4), 542-563.
- Nye, J. S. (2003). *Amerikan gücünün paradoksu*, (G. Koca, Çev.), İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Nye, J. S. (2005). *Yumuşak güç*, (R. İ. Aydın, Çev.), Ankara: Elips Kitap.
- Ökmen, Y. E. ve Göksu, O. (2019). Kültürel diplomasisi bağlamında Türk dizilerinin ihracatı ve kültür aktarımına katkısı: 'Diriliş Ertuğrul' örneği, O. Göksu, (Ed.), *Kamu Diplomasisinde Yeni Yönelimler* içinde, (ss.247-291). Konya: Literatürk Yayınları.
- Özarslan, K. (2020). Ülke markalaması bağlamında uluslararası basında Türk dizileri ve Türkiye imajı, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(1), 215-238.
- Özdemir, Ç. (2019). AK Parti dönemi Türkiye'nin Ortadoğu politikası: İnşacılıktan realizme dönüşüm, *AK Parti ve yükselen Türkiye* içinde, (ss.165-193). İstanbul: Kadim Yayınları.
- Özdemir, H. (2012). Demokrat Parti (DP) ile Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin karşılaştırmalı tarihsel analizi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 188-209.
- Özger, O. (2020). *Adalet ve Kalkınma Partisi örneğinde milli irade söyleminin popülizm bağlamı*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öztan, G. G. (2013, 04 Mart). Neo-liberal milliyetçilik ve AKP, *Bianet*, Erişim adresi: <http://www.bianet.org/bianet/siyaset/144811-neo-liberal-milliyetcilik-ve-akp>
- Öztürk, E. (2015). *Sosyal bilimler metodolojisinde bir yaklaşım olarak pragmatizm*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

- Öztürk, K. (2021, 8 Aralık). AK Parti yeni bir rejim mi kuruyor?, *Haber Türk*, Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/yazarlar/kemal-ozturk/3276533-ak-parti-yeni-bir-rejim-mi-kuruyor>
- Öztürk, T. E. (2010). Dış politikadaki etkin unsur: Kamu diplomasisi ve Türkiye'nin kamu diplomasisi etkinliği, *Kamu Diplomasisi Enstitüsü*, (ss.1-21). Erişim adresi: <http://kamudiplomasisi.org/pdf/tugceersoyozturk.pdf>
- Pusane, Ö. K. (2017). Türkiye'nin Kuzey Irak politikasında değişim: Turgut Özal ve Tayyip Erdoğan dönemleri karşılaştırmalı analizi, *Uluslararası İlişkiler*, 14(56), 39-53.
- Saraçoğlu, C. (2013, Nisan). AKP, milliyetçilik ve dış politika: Bir milliyetçilik doktrini olarak stratejik derinlik, *Alternatif Politika*, 5(1), 52-68.
- Sayın, Y. ve Koçak, G. (2017). Müslüman dünyanın bir sorun alanı olarak Doğu Türkistan meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin izlediği politikalar, *Journal of Ottoman Civilization Studies*, 3(4), 10-24.
- Smith, A. (2018). *Seçilmiş halklar: Ulusal kimliğin kutsal kaynakları*, (A. Küçük, Çev.), 1.Basım, İstanbul: Alfa Kitap.
- Soylu, A. C. (2013, 19 Kasım). Barzani'nin zor hali; kılıç kimde, kalkan kim?, *Evrensel .net*, Erişim adresi: <https://www.evrensel.net/haber/72346/barzaninin-zor-hali-kilic-kimde-kalkan-kim>
- Sözen, Y. (2017). *Demokrasi, otoriterlik ve popülizmin yükselişi*, Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu.
- Su, T. (2022, 4 Temmuz). Çuval Olayı'nın 19. yılı ve topuktan Türk usulü müdahale, *Sözcü*, Erişim adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2022/gundem/cuval-olayinin-19-yili-ve-topuktan-turk-usulu-mudahale-7229529/>
- Şahin, C. (2015, Ağustos). Rus yayımlarına bir örnek: 1944 Kırım Türklerinin sürgünü, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(39), 326-340.
- Şahin, M. (2010). Türkiye'nin Orta Doğu politikası: Süreklilik ve değişim, *Akademik Orta Doğu*, 4(2), 9-22.
- Şahin, M. (2016). *Rusya'nın Kırım'ı ilhakına yönelik Türk dış politikası*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şangay Beşlisi'ne alın AB'yi unutalım, (2013, 26 Ocak). *Hürriyet*, Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sangay-beslisine-alin-abyi-unutalim-22448548>
- Şen, A. F. ve Yenigün Altın, Ş. (2020). Sosyal medyada popülist söylemler: 31 Mart 2019 yerel seçim sürecinde adayların Twitter gönderilerinin analizi, *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (35), 281-310.
- Şener, H. E. (2003, 29 Nisan). AKP'de pragmatizmin anlamı ve işlevi, *Birgün*, Erişim adresi: http://www.enginsener.com/sener_birgun.pdf
- Şükür, İ. (2020). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin siyasi partilerin doğuş teorileri, Tipolojileri ve kurumsallaşmaları açısından değerlendirilmesi, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 686-697.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2014, 17 Eylül). *SC-30, 17 Eylül 2014, Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Tanju Bilgiç'in Kırım'da 14 Eylül 2014 tarihinde gerçekleştirilen yerel seçimlere dair tutumumuz*

- hakkındaki bir soruya cevabı*, Erişim adresi: http://www.mfa.gov.tr/sc-30_-17-eylul-2014_-disisleri-bakanligi-sozcusu-tanju-bilgic_in-kirim_da-14-eylul-2014-tarihindegerceklestirilen-yerel-seciml.tr.mfa
- T.C. İstanbul Valiliği, (2019, 29 Mayıs). *İstanbul'un fethi 566. yıl dönümü özel programla kutlandı*, Erişim adresi: <http://istanbul.gov.tr/istanbulun-fethi-566-yildonumu-ozel-programlakutlandi>
- Talan, S. (2020, 14 Ocak). Recep Tayyip Erdoğan'ın Kaddafi'nin devrilmesine verdiği destek yeniden gündemde, *Yeniçağ*, Erişim adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/recep-tayyip-erdoganin-kaddafinin-devrilmesine-verdigi-destek-yeniden-gundemde-264176h.htm>
- Tekin, Ü. (2004). *AK Parti'nin muhafazakâr demokrat kimliği*, 1. Baskı, Ankara: Orient Yayınları.
- TESAD (Tarih Ekonomi ve Siyaset Araştırmaları Derneği), (2019, 22 Temmuz). *Türkiye dış politikasında yumuşak güç*, Erişim adresi: <https://www.tesadernegi.org/turkiye-dispolitikasinda-yumusak-guc.html?418302&418302>
- Tezcan, E. ve Aras, İ. (2015). Adalet ve Kalkınma Partisi'nde euroseptisizm: Avrupa Birliği desteğinin eleştiriyeye dönüşümü, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 11(41), 1-35.
- Tok, N. (2014). AK Parti'nin ideolojisi, (ss.129-160). *Yeni Sağ, küreselleşme ve Türkiye (Türkiye'nin AK Partili yılları)* içinde, Tok, N., M. Özel ve A. V. Koçal (Ed.), 1.Baskı, Ankara: Orion Kitabevi.
- Toprak, Z. (1992). Popülizm ve Türkiye'deki boyutları, *Tarih ve demokrasi Tarık Zafer Tunaya'ya armağan* içinde (ss. 41-65). İstanbul: Cem Yayınları.
- Turan. A. (2022a). Pragmatizm ve popülizm sarkacında AK Parti ve milliyetçilik. *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 139-178.
- Turan, A. (2022b). *20 yıllık iktidarın bir muhasebesi: AK Parti ve milliyetçilik*, 1.Baskı, Konya: Eğitim Yayınları.
- Turan, A. (2022c). *AK Parti'nin milliyetçilik anlayışı ve yürüttüğü politikalara yansımaları*, [Yayımlanmamış doktora tezi].Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
- Turan, A. (2023). AK Parti milliyetçiliğinde seçilmişlik mitinin izleri/göstergeleri, L. Skenderi (Ed.), *3. Uluslararası Antalya Bilimsel Araştırmalar ve Yenilikçi Çalışmalar Kongresi (13-14 Şubat, 2023) bildiriler kitabı* içinde, (ss.3-38). Antalya.
- Turan, O. (2014). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi: Türk dünya nizamının milli, islami ve insani esasları*, 23.Basım, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Türk, Y. (2014). Küresel ve bölgesel yeniden yapılanma sürecinde güçlü dış politika, Müstakil, *MÜSİAD Araştırma Raporları*: 88, İstanbul: Mavi Ofset Basım Yayıncılık.
- Türk Akımı Projesi nedir? Türk Akım nereden geçiyor? (2020, 8 Ocak). *Haber Türk*, Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/turk-akimi-projesi-nedir-turkakim-nereden-geciyor-2556769-ekonomi>
- Türk Ocakları Genel Merkezi Hars Heyeti "Demokratik Açılım" Değerlendirme Raporu, (2010, Mart). *Türk Yurdu Dergisi*, 99(271), Erişim adresi: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1889>
- Türkiye'den Azerbaycan'a tam destek, (2020, 27 Eylül). *Ulusal Kanal*, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=Q6fLSeYdMVk>

- Tüysüzöğlü, G. (2013). Milenyum sonrası Türk dış politikası: Yeni Osmanlıcılık ve Türk Avrasyacılığı ekseninde inşa edilen bir pragmatizm, *Alternatif Politika*, 5(3), 295-323.
- TRT Haber Türklerin ata yurdu Uygur Özerk Bölgesi'nde, (2017, 6 Haziran). *TRT Haber*, Haber Dosyası, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=GPsmagYaKKQ>
- Uğur, T. (2019, 8 Nisan). *Popülist söylem*, Erişim adresi: <https://medium.com/@TollgaUGUR/pop%C3%BClist-s%C3%B6ylem-82e631779ff4>
- Uslu, S. (2020, 4 Ekim). AK Partili Özşavlı, Dağlık Karabağ sorununun nasıl ortaya çıktığını uluslararası belgelerle anlattı, *Anadolu Ajansı*, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ak-partili-ozsavli-daglik-karabag-sorununun-nasil-ortaya-ciktigini-uluslararasi-belgelerle-anlatti/1995042>
- Uzgel, İ. ve Yaramış, V. (2009). *Özal'dan Davutoğlu'na Türkiye'de yeni Osmanlıcı arayışlar*, (ss.1-17). Erişim adresi: https://www.academia.edu/41183129/%C3%96zaldan_Davuto%C4%9Fluna_T%C3%BCrkiyede_Yeni_Osmanl%C4%B1c%C4%B1_Aray%C4%B1C5%9Flar
- Uzunçayır, C. (2013). 2000 sonrası Türk milliyetçiliğinin farklı yüzleri: Bir sınıflandırma denemesi, *Liberal Düşünce*, Yaz, 18(71), 203- 218.
- Ünlüınar, A. (2015, 25 Eylül). Türkiye'nin kucak açtığı Suriyeliler, *Anadolu Ajansı*, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/turkiyenin-kucak-actigi-suriyeliler/320804>
- Vatandaş, S. (2016). Avrupa'ya göçmen akışı ve Türkiye'de göç politikaları, *Bilgi Analiz, İlim Kültür Eğitim Derneği (İLKE)*, 3, 1-19.
- Yatağan, A. G. (2018, Aralık). Sert güç unsurlarının yumuşak güç aracı olarak etkileri, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 28(2), 69-94.
- Yazar, F. (2020). Kamu diplomasisi aracı olarak Türk dizi sektörünün değerlendirilmesi, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 529-541.
- Yeniçeri, Ö. (2017). *Bağımlılık paradigmaları ve Türk milliyetçiliği*, 7.Baskı, Ankara: Kripto Yayınları.
- Yeşiltaş, M. (2022, Eylül). 2023 yaklaşırken dış politika, *Kriter*, 7(71), Erişim adresi: <https://kriterdergi.com/dosya-ak-parti-siyaseti/2023-yaklasirken-dis-politika>
- Yeşilyurt, N. ve Akdevelioğlu, A. (2013). AKP döneminde Türkiye'nin Ortadoğu politikası, İ. Uzgel ve B. Duru (Der.), (2002-2009) *AKP kitabı - Bir dönüşümün bilançosu* içinde, (ss.381-409). 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Yetkin, B. (2010). *Siyasal iletişim tarzı olarak popülizm: Popülizm ve Özal-Erdoğan*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Yıkılmaz, A. (2016). *AK Parti'nin dış politika ideolojisi: Yeni muhafazakârlık*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yıldırım, D. (2009). AKP ve neoliberal popülizm. İ.Uzgel, B. Duru (Ed.). *AKP kitabı: Bir dönüşümün bilançosu* içinde (ss. 66-107). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Yıldız, A. (2004). AK Parti'nin 'yeni muhafazakâr demokratiği': Türkiye siyasetinde adlandırma problemi, *Liberal Düşünce*, Bahar, 5-11.

- Yıldız, A. (2018, Eylül-Aralık). Liberalizm-muhafazakârlık sarkacında “informel” bir demokrat: Turgut Özal’dan kalan, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 15(55), 39-56.
- Yılmaz, S. (2015, Ağustos). Kırım Krizi ve Dünya Kırım Tatar Kongresi, (ss.1-16). Ankara, Stratejik Düşünce Enstitüsü No:12.
- Yinanç, B. (2021, 1 Aralık). İktidardan savunma; dış politika ideolojik değil, “pragmatik ve rasyonel” , *T24*, Erişim adresi: <https://t24.com.tr/yazarlar/barcin-yinanc/iktidardan-savunma-dis-politika-ideolojik-degil-pragmatik-ve-rasyonel,33320>.

Araştırma Makalesi / Research Article

TAŞIT KREDİLERİ TALEP TAHMİNİNİN YAPAY SINIR AĞLARI KULLANILARAK ANALİZ EDİLMESİ

Burçin TUTCU¹

Öz

Kişilerin finansman ihtiyacını karşılamada kullandıkları tüketici kredilerinin içerisinde taşıt kredileri önemli bir yer tutmaktadır. Birden fazla sektöre ekonomik anlamda etki eden taşıt kredileri banka ve finans kurumlarının ana gelir kalemlerinden birini oluşturmaktadır. Taşıt kredilerinin tahmin edilebilirliği banka ve finans kurumlarının rekabet gücünü doğrudan etkileyebilmektedir. Otomotiv sektörü de taşıt kredilerinden etkilenen bir diğer sektördür. Otomotiv sektörünün dünyanın her yerinde ciddi bir tüketici talebi bulunmaktadır. Türkiye’de otomotiv sektörü son yıllarda hızlı bir büyüme göstermektedir. Çalışmada Türkiye’nin 2006 Ocak ayı ile 2022 Haziran ayı arasındaki dönemdeki aylık frekanslı veriler kullanılarak, yapay sinir ağları makine öğrenim tekniği ile taşıt kredisi büyüklüğünün tahmini amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Finans, taşıt kredisi, yapay sinir ağları.

JEL Kodları: C45, G17

ANALYSIS OF VEHICLE LOANS DEMAND FORECAST USING ARTIFICIAL NEURAL NETWORKS

Abstract

Vehicle loans within consumer loans play a significant role in meeting the individuals financing needs. Vehicle loans, which have an economic impact on multiple sectors, constitute a major source of income for banks and financial institutions. The predictability of vehicle loans can directly affect the competitiveness of banks and financial institutions. The automotive industry is also another sector that is affected by the loans, and there is substantial consumer demand for the automotive industry worldwide. The automotive industry has shown a rapid growth recently in Turkey. In this study, monthly frequency data from January 2006 to June 2022 in Turkey were used, and the aim was to estimate the size of vehicle loans using artificial neural networks as a machine learning technique.

Keywords: Finance, vehicle loan, artificial neural networks.

JEL Codes: C45, G17.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Korkuteli MYO, burcintutcu@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1427-0741.
Başvuru Tarihi (Received): 18.05.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Banka ve finans kurumları tarafından verilen krediler bu kurumlarının ana gelir kalemini oluşturmaktadır. Bu kalemin tahmin edilebilirliği bankaların kârlılığını, rekabet edebilme gücünü, pazarlama stratejilerini önemli derecede etkilemektedir. Krediler içerisinde önemli büyüklüğe sahip olan taşıt kredileri aynı zamanda ekonominin temel sektörlerinden olan otomotiv sektörü için de büyük önem taşımaktadır.

Otomotiv sektörü; demir-çelik, petro-kimya, cam, plastik, tekstil, elektronik gibi sanayilerin başlıca alıcısı olma özelliğinin yanında tarım, turizm, savunma, ulaştırma, altyapı, inşaat gibi alt sektörlerle ihtiyaç duydukları motorlu araçları tedarik etmeleri sebebi ile önemli bir rol üstlenmektedir. Geri ve ileri bağlantı sayısı oldukça fazla olan otomotiv sektörü, hammadde ve yan sanayi ile nihai ürünlerin tüketiciye ulaşmasını sağlayan pazarlama, bayi, servis, akaryakıt, finans ve sigorta sektörleriyle yakından ilişkili olmasından dolayı lokomotif görevi üstlenmektedir. Otomotiv sektörünün dünyanın her yerinde ciddi bir tüketici talebi bulunmaktadır. Otomotiv sektörünün üretiminde meydana gelen artışlar taşıt kredilerini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle tüketici ve konut kredilerinden farklı olarak ülke ekonomisinin birden fazla sektörüne pozitif yönlü katkılar sağlamaktadır.

Banka ve finans kurumları binlerce müşteri ile karşı karşıya durmaktadır. Bu kurumlar müşterilerine kredi sunarken belirli kriterleri istemektedirler. Hangi müşterinin taşıt kredisine ihtiyacı olup olmadığını belirleyebilmek için kredi eğilimi yüksek müşterileri de belirlemeleri gerekmektedir. Bu kredi tahminlemesinin yapılabilmesi için farklı yöntemler kullanılabilir.

Bu çalışma kapsamında taşıt kredisi tahmini makine öğrenmesi yöntemlerinden yapay sinir ağları kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Geliştirilen modeli analiz etmek ve değerlendirmek için R^2 , MAE ve MSE metrikleri hesaplanmıştır. Literatürde yapılan çalışmalar incelendiği zaman çalışmaların daha çok genel çerçevede yapıldığı ve tüketici kredilerinin esas alındığı tespit edilmiştir. Taşıt kredilerinin tahmini ile daha spesifik bir model kurulmuştur.

Literatür incelendiği zaman yapılan çalışmaların yapılan çalışmaların çoğunlukla tüketici kredisi perspektifinde olduğu tespit edilmiştir. (Zhou, 2017), çalışmalarında tüketici kredisi için veri madenciliği kullanarak tahminleme yapmışlardır. Karakış vd. (2017), çalışmalarında ticari kredi taleplerinin değerlendirilmesinde kullanılan bulanık TOPSIS ve bulanık AHP yöntemlerinin uygulanabilir olup olmadığını ortaya koymaya çalışmışlardır. (Sayjadah et al., 2018), çalışmalarında kredi kartı, kredi temerrüdünü tahmin etmede lojistik regresyon modelini ve random forest modelini kullanmışlardır. Analiz sonuçlarına göre random forestin %80 doğru tahminleme yaptığına ulaşmışlardır. Tigrak vd. (2020), çalışmalarında bankacılık sektöründe müşterilerin kredi ihtiyacının büyük veri işleme ve analizi platformları üzerinde makine öğrenmesi modelleri kullanılarak tahmin edilebilmesi için bir yöntem önermektedirler. Taşıt kredileri ile ilgili çalışmaların literatürde yer almaması sebebi ile literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

1. Materyal ve Yöntem

1.1. Veri Seti

Çalışmada Türkiye'nin 2006 Ocak ayı ile 2022 Haziran ayı arasındaki dönemdeki aylık frekanslı verileri kullanılmıştır. Veriler, Türkiye İstatistik Kurumu Merkezi Dağıtım Sistemi (TÜİK BİRÜNİ) ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (TCMB EVDS) edinilmiştir. Modelin tasarımında, taşıt kredisi büyüklüğünü başarılı bir şekilde tahmin edilebilmesi için Türkiye'nin ekonomik durumunu ortaya koyan değişkenler ile taşıt kredisinin büyüklüğüne etkileyecek değişkenler kullanılmıştır. Böylece yapay sinir ağları makine öğrenim tekniğinin başarılı

bir şekilde taşıt kredisi büyüklüğünü tahmini amaçlanmıştır. Kurulan modelde giriş ve çıkış değişkenleri aşağıdaki Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1: Modelin Giriş ve Çıkış Değişkenleri

Çıkış Değişkeni	Taşıt Kredisi Büyüklüğü (Bin TL)
	Tüketici Fiyat Endeksi
	Taşıt Kredisi Faiz Oranı (%)
	1 Amerikan doları (TL cinsinden)
Giriş Değişkenleri	1 euro (TL Cinsinden)
	Tüketici Güven Endeksi
	Trafiğe Kaydedilen Binek Araç Sayısı (Adet)
	Trafikten Silinen Binek Araç Sayısı (Adet)

1.2. Yapay Sinir Ağları

Yapay sinir ağı (YSA) analizi, insan beyninin çalışma şeklini taklit eden bir veri analizi yöntemidir. Karmaşık sorunları çözmek için kullanılan geniş bir kullanım alanına sahip bir yapay zekâ tekniğidir. Günümüzde görüntü ve ses tanıma, tıp, haberleşme ve ekonomik model tahminlerinde sıklıkla kullanılmaktadır (Drew & Monson, 2000; Kayakuş v.d., 2022).

Bir yapay sinir ağı giriş, gizli ve çıktı katmanları olmak üzere üç temel katmandan oluşmaktadır. Giriş katmanı, bir sinir ağının ilk katmanı olup, dış dünyadan gelen bilgileri ağa iletir. Bu katmanda herhangi bir hesaplama yapılmaz, düğümler yalnızca bilgiyi gizli katmana iletir. Çıkış katmanı, ağın dış dünyaya yaptığı hesaplamaların sonuçlarını gösterir. Bu katmandaki nöron sayısı, tahmin edilmesi istenen çıktı sayısına karşılık gelmektedir. Tek bir çıktı değerinin beklendiği bir regresyon probleminde, çıktı katmanında bir nöron olacaktır. Bununla birlikte, sınıflandırma işlemlerinde her sınıf için bir tane olmak üzere birden fazla nöron olacaktır. Giriş ve çıkış katmanları arasındaki karmaşık ilişkiyi çözmek için bu katmanlar arasında gizli katmanlar bulunmaktadır. Ayrıca gizli katmanlar nöronlar içermektedir. Bu nöronlar bitişik katmanlardaki diğer nöronlarla bağlanmaktadır (Islam & Murase, 2001; Yetiz et al., 2021).

İnsan beyninde birbirine bağlı nöronlar olduğu gibi, yapay sinir ağlarında da her katmanda birbiriyle ilişkili nöronlar bulunmaktadır. Beyin hücrelerinin çekirdeğine benzer şekilde, girdi katmanı dışında her nöron, sinir ağının eğitim sürecinde öğrendiği ve ayarlandığı bias diye adlandırılan sapma parametresine sahiptir. Bu bias değerleri rastgele sayılarla başlatılmaktadır. Sinir ağı hesaplanan ve gerçek değer arasındaki farkı en aza indirmek için bu değerler üzerinde ayarlamalar yapılmaktadır (Erdoğan et al., 2021; Zhang & Morris, 1998).

Bir sinir ağındaki nöronlar arasındaki bağıntılar öğrenme süreci için çok önemlidir. Bir katmandaki her nöron, bitişik katmanlardaki her nörona bağlıdır. Bu bağlantılar, o bağlantının önemini ve etkisini belirleyen bir ağırlık değeri ile temsil edilir. Ağırlık değerleri, eğitim veri seti üzerinde yinelenerek öğrendiği eğitilebilir parametrelerdir. Bu ağırlıkların değerleri pozitif, negatif veya sıfır olabilir.

Ağırlığı sıfır olan girdilerin çıktı üzerinde herhangi bir etkisi olmamaktadır. Bu ağırlık değerlerinin optimizasyonu sinir ağının performansı ve başarısı için çok önemlidir (Jain et al., 1996; White, 1989).

Yapay sinir hücresine gelen bilgiler geldikleri nöronun bağlantılarının ağırlığıyla çarpılarak çekirdeğe iletilir. Toplama fonksiyonu bir yapay sinir hücresine ağırlıklarla çarpılarak gelen girdileri toplayarak o hücrenin net girdisini hesaplayan bir fonksiyondur. Bu net girdi değeri bir aktivasyondan fonksiyonundan geçirilerek çıkış katmanına aktarılır (Karlık & Olgac, 2011). Aktivasyon fonksiyonları, bir sinir ağında girdilerin ve sapmaların ağırlıklı toplamını hesaplamak için kullanılan işlevlerdir. Aktivasyon fonksiyonu bir nöronun etkinleştirilip etkinleştirilemeyeceğine karar vermek için kullanılmaktadır. Doğrusal ve doğrusal olmayan aktivasyon fonksiyonları bulunmaktadır. Doğrusal bir fonksiyon, aktivasyonun girdiyle, yani nöronlardan gelen ağırlıklı toplamla orantılı olduğu düz çizgi fonksiyonu olarak da bilinir. Doğrusal olmayan fonksiyonların en çok kullanılan aktivasyon fonksiyonları olduğu bilinmektedir. Bir sinir ağı modelinin çeşitli verilerle uyum sağlamasını ve sonuçlar arasında ayırım yapmasını kolaylaştırır. En çok kullanılan aktivasyon fonksiyonu sigmoid aktivasyon fonksiyonudur (Kayakuş & Terzioğlu, 2021; Sharma et al., 2017).

Yapay sinir ağları eğitim ve öğrenme şekillerine göre ileri ve geri beslemeli yapay sinir ağları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İleri beslemeli sinir ağı girdi verilerinin yalnızca bir yönde hareket ettiği, yapay sinir düğümlerinden geçtiği ve çıkış düğümlerinden çıktığı ağıdır. Katman sayısı, işlevin karmaşıklığına bağlıdır. Tek yönlü ileri yayılımı sahiptir, ancak geriye doğru yayılım yoktur. Ağırlıklar burada statiktir. Bir aktivasyon fonksiyonu, ağırlıklarla çarpılan girdilerle beslenir. Geri beslemeli sinir ağları hataları çıkış düğümlerinden giriş düğümlerine geri yayan bir algoritmadır. Ağın tahminlerini daha doğru hale getirmek için parametreleri güncellemek üzere geriye doğru yayılım gösterir (Wythoff, 1993).

1.3.Normalizasyon Teknikleri

Normalizasyon, farklı özellikleri benzer ölçeğe indirgeyerek sinir ağlarının eğitilmesine yardımcı olmaktadır. Burada, değer aralığındaki farklılıkları bozulmadan tüm özellikler ortak bir değer aralığına uyarlanmaktadır. Bu, modelin performansını ve eğitim kararlılığını artırmaktadır. Verilerin normalizasyonu genellikle öğrenmeyi hızlandırır ve daha hızlı yakınsama sağlamaktadır (Shen et al., 2021; Yavuz & Deveci, 2012).

Min-max normalizasyonu, orijinal verilerin minimum ve maksimum değerlerini kullanarak veri değerlerini 0 ile 1 arasında yeniden ölçeklendiren bir istatistik tekniktir. Ortaya çıkan normalizasyon değerleri, orijinal verileri 0-1 ölçeğinde temsil eder. Min-max normalizasyonda her özellik için minimum değeri 0'a, maksimum değeri 1'e dönüşür. Aradaki tüm değerler, minimum ve maksimuma göre orijinal değere göre 0-1 aralığında olacak şekilde ölçeklenir (Saif vd., 2017). Denklem 1'de min-max normalizasyon formülü görülmektedir.

$$X^I = \frac{x - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \quad (1)$$

Burada X^I normalize edilmiş veriyi, X normalize edilecek veriyi, $X_{\min}$ veri setindeki en küçük değeri, $X_{\max}$ veri setindeki en büyük veriyi göstermektedir.

1.4.Değerlendirme Yöntemleri

Belirleme katsayısı (R^2), bağımsız değişken(ler)den tahmin edilebilen bağımlı değişkendeki varyansın oranı olarak tanımlanır. Bağımlı değişkende meydana gelen değişimin, bağımsız değişken(ler)deki değişimle açıklanabilecek yüzdesini gösteren bir istatistiktir. Belirleme katsayısı genellikle bir değişkendeki değişikliğin ikinci bir değişkendeki değişiklik ile nasıl açıklanabileceğini analiz etmek

için kullanılır. Belirleme katsayısı, tahmin edilen y puanları ile gerçek y puanları arasındaki korelasyonun karesidir. Bu nedenle 0 ile 1 aralığında yer alır (Kayacı Çodur, 2021). Bu değer 1'e yakın olması istenen bir durumdur.

$$R^2 = 1 - \frac{\text{Açıklanamayan Değişkenler}}{\text{Toplam Değişkenler}} \quad (2)$$

Ortalama Karesel Hata (Mean Square Error - MSE), gerçek ve tahmin edilen değerler arasındaki kare farklarının ortalaması veya ortalaması olarak tanımlanmaktadır. MSE, istatistiksel bir modeldeki hata miktarını ölçmektedir. Geliştirilen modelde hata yoksa MSE değeri sıfırdır. Hesaplama farkın karesi alındığı için MSE değeri hiçbir zaman negatif olmayacaktır. Modelin hatası arttıkça MSE değeri de artacaktır (Taşar et al., 2018). MSE denklemi:

$$MSE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (y_i - x_i)^2 \quad (3)$$

Ortalama Mutlak Hata (Mean Absolute Error - MAE), bir gözlemin tahmini ile o gözlemin gerçek değeri arasındaki farkın büyüklüğünü ifade eder. Veri setinin tüm örneklerinde her tahmin hatasının mutlak değerlerinin ortalamasını ifade eder. Tahmin hatası, o örnek için gerçek değer ile tahmin edilen değer arasındaki farktır. İstatistiksel olarak, MAE, iki sürekli değişken arasındaki farkı ölçmenin sonuçlarını ifade eder. MAE, regresyon problemleri için anlaşılması kolay, ölçülebilir bir hata ölçümü işlevi görmektedir. MAE puanı ne kadar düşüğe o kadar iyidir. Bunun nedeni, MAE'nin tahminler ve amaçlanan hedefler arasındaki ortalama hatanın bir ölçüsü olmasıdır (Aydemir, 2019).

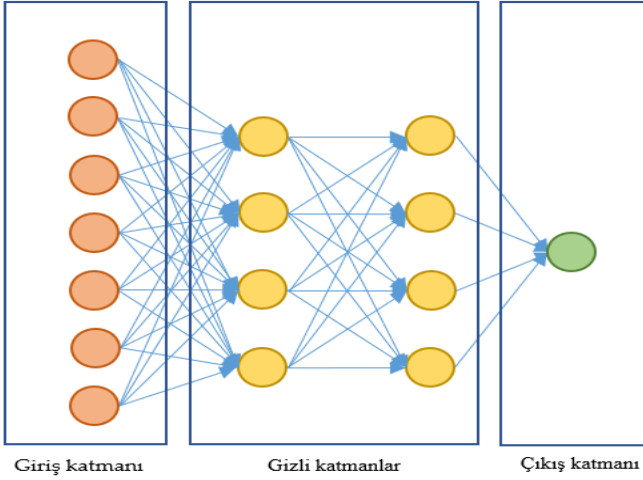
$$MAE = \frac{\sum_{i=1}^n |y_i - x_i|}{n} \quad (4)$$

Burada n toplam veri sayısını, i veri numarasını, y_i i. gerçek değeri, x_i i. tahmin değerini, y_{ave} ortalama gerçek değeri göstermektedir.

2. Bulgular ve Tartışma

Çalışmada Türkiye'deki taşıt kredisini tahmin etmek için Ocak 2006 ile Haziran 2022 tarihleri arasındaki veriler kullanılmıştır. Modelde verilerin %70'i eğitim, %30'u test amaçlı olmak üzere rastgele seçilerek tasarlanan ağa aktarılmıştır.

Yapay sinir ağları yöntemi için geri beslemeli bir yapay sinir ağları modeli oluşturulmuştur. Yapay sinir ağlarında gizli katman ve nöron sayısına karar verilirken bir kural bulunmamaktadır. Modelin başarısını doğrudan etkileyen bu parametrelerin seçimi için deneme yanılma yöntemi kullanılmıştır. Gizli katman ve her katmandaki nöron sayısını belirlemek için testler sonucu model için en başarılı sonuç iki gizli katman ve her gizli katmanda dört nörondan oluşan model olduğu belirlenmiştir. Modelde en iyi sonucu almak için 100 iterasyon gerçekleştirilmiştir. Tasarlanan model Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 1: *Tasarlanan Yapay Sinir Ağları Modeli*

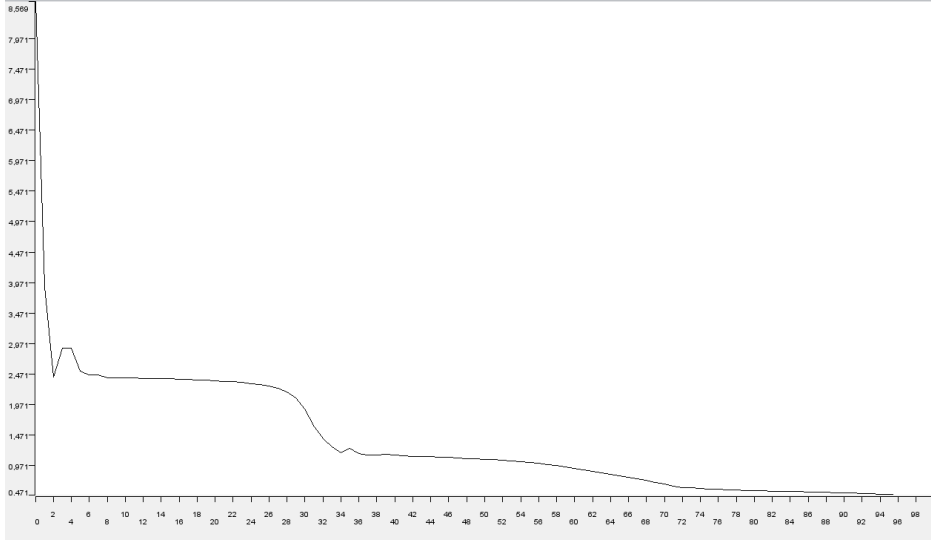
Eğitim verileri rastgele seçildiği için model 10 kez çalıştırılmış ve ortalama değerler alınmıştır. Yapay sinir ağları kullanılarak taşıt kredisi tahmin edilmesi için geliştirilen modelin istatistiksel değerlendirmesi Tablo 2’de görülmektedir.

Tablo 2: *Modellerin Değerlendirmesi*

	R^2	MSE	MAE
Ortalama	0,804	0,003	0,046

Tablo 2’de yapay sinir ağları modelinin istatistiksel değerlendirmesi görülmektedir. Bu tabloya göre R^2 değeri ortalama %80,4 olduğu görülmektedir. Bu değer kabul edilebilir değer aralığında olup bağımsız değişkenlerin %80,4’ünün bağımlı değişkeni açıklayabildiğini göstermektedir. MSE hata değeri 0,003 olmuştur ve istenen değerlere çok yakın değer elde edilmiştir. MAE değeri ise 0,046 olarak hesaplanmıştır ve ideal değerlere çok yakındır. Tablo 1’deki ortalama sonuçlara göre taşıt kredi değerinin tahmin edilmesinde yapay sinir ağlarının başarılı bir sonuç gösterdiği görülmektedir. Aktivasyon fonksiyonu için çeşitli fonksiyonların test edilmesinden sonra en başarılı sonucu verdiği için sigmoid fonksiyonu tercih edilmiştir. Şekil 2’de YSA modelinin iterasyon sayısına göre hata değişimi görülmektedir.

Şekil 2: Modelin Hata Eğrisi

Şekil 2’de hata eğrisinin doğrusal olmayan bir şekilde azaldığını göstermektedir. Hata eğrisi 70. ve 94. iterasyonlar arasında sabitlenmekte ve ideal değere ulaştığı görülmektedir.

3. Sonuçlar

Banka ve finans kurumları kârlılıklarını arttırabilmek için müşterilerine kullandırdıkları kredi miktarını da arttırmak zorundadırlar. Taşıt kredileri, tüketici kredilerinin içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Artan taşıt kredisi sadece kerdi veren sektörü değil aynı zamanda otomotiv sektörünü de doğrudan etkilemektedir. Otomotiv sektörü gün geçtikçe gelişim gösteren, ülke ekonomileri içerisinde payı artan bir sektördür. Bu sektörde firmalar arası rekabet hızla yükselmekte ve buna bağlı olarak verimlilik artışı, kaynakların etkin kullanımı, idari ve teknik organizasyon gibi unsurlar büyük önem kazanmaktadır. Otomotiv sanayi sahip olduğu yapı nedeni ile birçok sektörle bağlantısı olan bir sektördür. Bu sektörler üzerinde oldukça fazla etkisi olması; otomotiv sektörünün, bulunmuş olduğu ülkenin ekonomisi üzerinde büyük bir etkiye sahip olmasına neden olmaktadır. Günümüzde otomotiv sektöründe uluslararası boyutta çok ciddi bir rekabet yaşanmaktadır. Geçmişte ağırlıklı olarak fiyat rekabeti söz konusu iken, günümüzde fiyatla beraber kalite, ürün çeşitliliği ve geleceğe yatırım rekabet açısından önemli unsurlar haline almıştır. Sektördeki üretim artışı kullanılacak taşıt kredisi miktarını doğrudan etkileyecektir. Tüm bu sebeplerle hem finans sektörü hem de otomotiv sektörü için taşıt kredilerinin tahmin edilebilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada, Türkiye'deki taşıt kredisi tahmini makine öğrenmesi yöntemlerinden yapay sinir ağları kullanılarak başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Geliştirilen modeli analiz etmek ve değerlendirmek için R^2 , MAE ve MSE metrikleri hesaplanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, modelin başarısının yüksek olduğu ve hatanın kabul edilebilir aralıkta olduğu görülmektedir. Tasarlanan modelin başarılı olarak çalışması başta bankacılık ve otomotiv sektöründeki kuruluşların kısa ve uzun dönemli stratejilerin belirlenmesinde uygulanabilir olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda politika karar alıcıları ve uygulayıcıları bu modeli kullanarak ekonomik dalgalanmaların meydana geldiği dönemlerde taşıt kredilerine yönelik yapacakları düzenlemeler ile ekonominin aşırı büyümesi ve aşırı küçülmesine önlem alabileceklerdir. Türkiye’ye gibi otomotiv sektöründeki ithalat oranının yüksek olduğu ülkelerde özellikle dış ödemeler dengesi bakımından bu modelin daha isabetli politikaların oluşturulmasında faydalı olacağı düşünülmektedir. Gelecekteki yapılacak benzer çalışmalar için çalışmadaki modelin benzerlerinin farklı teknikler ile yapılması bu konudaki literatürün zenginleşmesine fayda sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aydemir, E. (2019). Ders geçme notlarının veri madenciliği yöntemleriyle tahmin edilmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 15, 70-76.
- Drew, P. J., & Monson, J. R. (2000). Artificial neural networks. *Surgery*, 127(1), 3-11.
- Erdoğan, H., Terzioğlu, M., & Kayakuş, M. (2021). Almanya'dan konaklama amacıyla Türkiye'ye gelen turist sayısının yapay zekâ teknikleri kullanılarak tahmin edilmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 27, 961-971.
- Islam, M. M., & Murase, K. (2001). A new algorithm to design compact two-hidden-layer artificial neural networks. *Neural Networks*, 14(9), 1265-1278.
- Jain, A. K., Mao, J., & Mohiuddin, K. M. (1996). Artificial neural networks: A tutorial. *Computer*, 29(3), 31-44.
- Karlık, B., & Olgac, A. V. (2011). Performance analysis of various activation functions in generalized MLP architectures of neural networks. *International Journal of Artificial Intelligence and Expert Systems*, 1(4), 111-122.
- Kayacı Çodur, M. (2021). Ulaştırma enerji talebinin yapay sinir ağları ile modellenmesi. *Journal of the Institute of Science and Technology*, 11(4), 2706-2715.
- Kayakuş, M., & Terzioğlu, M. (2021). Yapay sinir ağları ve çoklu doğrusal regresyon kullanarak emeklilik fonu net varlık değerlerinin tahmin edilmesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 14(1), 95-103.
- Kayakuş, M., Terzioğlu, M., & Yetiz, F. (2022). Forecasting housing prices in Turkey by machine learning methods. *Aestimum*, 80, 33-44.
- Saif, A. S., Garba, A. G., Awwalu, J., Arshad, H., & Zakaria, L. Q. (2017). Performance comparison of min-max normalisation on frontal face detection using haar classifiers. *Pertanika Journal of Science and Technology*, 25(S), 163-172.
- Sayjadah, Y., Hashem, I. A. T., Alotaibi, F., & Kasmiran, K. A. (2018). *Credit card default prediction using machine learning techniques*. 2018 Fourth International Conference on Advances in Computing, Communication & Automation (ICACCA).
- Sharma, S., Sharma, S., & Athaiya, A. (2017). Activation functions in neural networks. *Towards Data Sci*, 6(12), 310-316.
- Shen, Y., Wang, J., & Navlakha, S. (2021). A correspondence between normalization strategies in artificial and biological neural networks. *Neural computation*, 33(12), 3179-3203.
- Taşar, B., Fatih, Ü., Demirci, M., & Kaya, Y. Z. (2018). Yapay sinir ağları yöntemi kullanılarak buharlaşma miktarı tahmini. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*, 9(1), 543-551.
- White, H. (1989). Learning in artificial neural networks: A statistical perspective. *Neural computation*, 1(4), 425-464.
- Wythoff, B. J. (1993). Backpropagation neural networks: a tutorial. *Chemometrics and Intelligent Laboratory Systems*, 18(2), 115-155.

- Yavuz, S., & Deveci, M. (2012). İstatiksel normalizasyon tekniklerinin yapay sinir ağın performansına etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(40), 167-187.
- Yetiz, F., Terzioğlu, M., & Kayakuş, M. (2021). Makina öğrenmesi yöntemleri ile Türk mevduat bankalarının müşteri tahminine yönelik bir uygulama. *Sosyoekonomi*, 29(50), 413-432.
- Zhang, J., & Morris, A. J. (1998). A sequential learning approach for single hidden layer neural networks. *Neural Networks*, 11(1), 65-80.
- Zhou, J. (2017). *Data mining for individual consumer credit default prediction under e-commerce context: a comparative study* International Conference on Information Systems (ICIS) Seoul, Güney Kore. <http://aisel.aisnet.org/icis2017/DataScience/Presentations/22>

SÜRDÜRÜLEBİLİR LİDERLİĞİN DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİ: WEB OF SCIENCE'DE TARANAN ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Canan BAYSAL^{1*}

Fulya MISIRDALI YANGİL²

Öz

Dünyada yaşanan değişimler gelişimle birlikte kaynakların giderek kıtlaşması ve deforme olması sonucunu doğurmuştur. Bu deformasyonun ekolojik sonuçları dışında sosyal ve ekonomik sonuçları da artık bilim insanlarının ve uygulayıcıların tartışma alanlarına girmiş ve nasıl mücadele edileceği araştırılmaya başlanmıştır. Geleceğin tekrar ve eksiksiz inşa edilmesi için sürdürülebilirlik ön plana çıkarken bunu sağlayabilecek ve süreci yönetebilecek yeni ve farklı bir liderlik modeli gerekmektedir. Bu liderlik modeli ise "sürdürülebilir liderliktir". Sürdürülebilir liderlik, işletmelerin veya ülkelerin liderlerinin ilgili olduğu yapıyı çevre, toplum ve uzun vadeli sürdürülebilir kalkınma hedefleri göz önünde bulundurarak yönetmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu çalışmayla özellikle sürdürülebilirliğin sağlanmasında başat rol üstlenen sürdürülebilir liderlik kavramının analizi yapılarak kavramsal çerçevesinin çizilmesi ve gelecekte nasıl bir evrim geçireceğinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda WoS veri tabanı kullanılarak elde edilen veriler VoSViewer yazılımı kullanılarak haritalandırılmıştır. Analizler sonucunda performans analizine ilişkin sürdürülebilirlik literatürüne ilişkin yayın ve atıf performansında artış eğilimi olduğu, sosyal yapı analizinde yazarlar arasında iş birliğinin düşük olmasına karşın ülke ve üniversiteler arasında kuvvetli iş birliğinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Entelektüel yapı analizinde öne çıkan yazar ve dergilerin ise alanda oldukça söz sahibi ve alanı yönlendirici oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, sürdürülebilir liderlik, bibliyometri, görsel haritalandırma, Rstudio, VoSViewer.

JEL Kodları: M10

PAST, PRESENT AND FUTURE OF SUSTAINABLE LEADERSHIP: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF THE STUDIES INDEXED IN WEB OF SCIENCE

Abstract

The changes taking place in the world, along with development, have resulted in resources becoming increasingly scarce and deformed. Apart from the ecological consequences of this deformation, its social and economic consequences have now entered the discussion areas of scientists and practitioners, and how to combat it has begun to be investigated. While sustainability comes to the fore in order to rebuild the future completely and completely, a new and different leadership model is required that can ensure this and manage the process. This leadership model is "sustainable leadership". This study aims to analyze the concept of sustainable leadership, which plays a leading role in ensuring sustainability, to draw its conceptual framework and to determine how it will evolve in the future. For this purpose, the data obtained using the WoS database was mapped using VoSViewer software. As a result of the analysis, it was concluded that there is an increasing trend in publication and citation performance regarding the sustainability literature regarding performance analysis, and although the cooperation between authors is low in the social structure analysis, there is strong cooperation between countries and universities. It has been determined that the authors and journals that stand out in the intellectual structure analysis are very influential and guiding in the field.

Keywords: Sustainability, sustainable leadership, bibliometrics, visual mapping, Rstudio, VoSViewer.

JEL Codes: M10

¹ Öğr. Gör. Dr., İstanbul Arel Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3308-9809

***Sorumlu Yazar (Corresponding Author):** cananbaysal@arel.edu.tr

² Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-5746-3458

Başvuru Tarihi (Received): 19.05.2023 **Kabul Tarihi (Accepted):** 19.10.2023

Giriş

Günümüzde yaşanan iklim değişiklikleri, deprem ve sel felaketleri, orman yangınları veya salgın hastalıklar, yoksulluk, cinsiyette dayalı ayrımcılık gibi benzeri durumların temelinde kaynakların etkin ve verimli kullanılmaması yatmaktadır (Yeni, 2014). Yaşanılan zaman dilimi dikkate alınarak yapılan tüm faaliyetler öncelikle yaşayan nesli etkilemektedir. Ancak bu faaliyetler gelecek nesiller için daha riskli ve yaşanması daha zor bir dünyanın bırakılması sonucunu doğurmaktadır. Bu sorunlarla mücadele etmek için kaynakların etkin ve verimli kullanılarak yönetilmesi ve devamlılığının sağlanması gerekmektedir. Bu mücadele sürdürülebilirlik kavramı ile açıklamaktadır (Kumar, Rahman ve Kazmi, 2013). Sürdürülebilirlik, faaliyet ve eylemlerin temelinde gelecek neslin yaşam standartlarını da düşünerek hareket etmeyi içeren geniş bir kavramdır. İlk olarak sürdürülebilirliğin, çevre sorunlarının yaşandığı Eski Mısır, Mezopotamya, Yunan ve Roma uygarlıklarında tartışıldığı bilinmektedir (Yangil ve Başpınar, 2022:2) Carlowitz ise kavramı, ormancılık alanında kullanan ilk kişidir (Pisani, 2006). Ancak sürdürülebilirliğin kalkınmayla beraber ele alınması ve makro açıdan kalkınmanın sürdürülebilirlik temelinde inşa edilmeye çalışılması 20. yüzyıl ortalarında gerçekleşmiştir (Yeni, 2014).

Çok disiplinli bir uygulamalı araştırma alanı olan sürdürülebilir kalkınma kentleşmeden sosyolojiye, ekonomiden çevreye, hukuktan ekolojiye kadar birçok disiplinin ilgi odağı olmaktadır. Ayrıca, sürdürülebilirlik hem bu disiplinleri etkilemekte hem de bu disiplinlerden etkilenmektedir (Bilgili, 2017). Sürdürülebilir kalkınmanın temelini atıldığı Birleşmiş Milletler Brundtland Komisyonu kavramı, “*gelecek nesillerin gelişiminden ödün vermeden mevcut neslin ekonomik, çevresel ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma*” olarak tanımlamaktadır (Lacy, Cooper, Hayward ve Neuber 2010; Szczepeńska-Woszczyzna ve Kurowska-Pysz, 2016). Ulusal ve uluslararası düzeyde ele alınan sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşebilmesi kaynakları kullanan işletmeleri de içermektedir. Nitekim günümüzde işletmelerin kurumsal vatandaşlar olarak sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlamaları gerekmektedir. Bu bağlamda alan yazında kurumsal sürdürülebilirlik kavramının da ele alınmaya başlandığı görülmektedir. Kurumsal sürdürülebilirlik, sosyal, çevresel ve ekonomik faaliyetlerin bugünkü ve gelecekteki paydaşlarla etkileşimin dikkate alınarak yerine getirilmesine odaklanan bir çalışma alanı olduğu söylenebilir. Kısaca kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınmanın işletme perspektifine indirgenmesidir. Ancak gerek sürdürülebilir kalkınmanın gerekse kurumsal sürdürülebilirliğin sağlanmasında süreci yönetebilecek, sürdürülebilirlik bilincine ve hassasiyetine sahip, stratejik bilinçle hareket eden, karmaşıklığı okuyabilen ve tahmin edebilen, karmaşık sorunları düşünebilen ve çözebilen gelecek odaklı liderlere ihtiyaç duyulmaktadır (Metcaff ve Benn, 2012). Bu bağlamda, sürdürülebilirlikle ilgili sorunlarla başa çıkmak için ortaya çıkmış olan sürdürülebilir liderlik yeni ve etkili bir liderlik tarzı olarak değerlendirilebilir. Toplumlarda ve işletmelerde sürdürülebilirliğe yönelik başarılı bir değişim yaratmak, bir vizyon sağlamak ve yön belirlemek için bu etkili liderlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Sürdürülebilir liderlik, geleceğin zorlukları ile başa çıkmaya hazırlanırken, günümüzün ekonomik, çevresel ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan liderlik niteliklerinin geliştirilmesi olarak ifade edilebilir. Bir başka tanıma göre sürdürülebilir lider, “*mevcut kaynakların gelecek nesle aktarımını birincil amaç olarak gören bir vizyonerdir*” şeklinde tanımlanmıştır (Yangil, 2016). Bu bağlamda sürdürülebilir lider, daha iyi bir dünyaya yönelik harekete ilham veren ve destekleyen kişi olmaktadır (Visser ve Courtice, 2011). Sürdürülebilir gelişimin bir parçası olarak da tanımlanan sürdürülebilir liderin özellikleri öğrenmeyi, yetkilendirmeyi, uyarlamayı, geliştirmeyi, bir arada tutmayı, yansıtmayı, sürdürmeyi, alçakgönüllülüğü, dürüstlüğü ve pratikliği içermektedir (Akins, Bright, Brunson ve Wortham 2013). Sürdürülebilir liderler, farklı paydaşlarla yüksek kaliteli bir ilişki sürdürürken, dış

çevredeki potansiyel varyasyonları taramakta ve izlemektedir. Ayrıca sürdürülebilir liderler, işletme açısından operasyonel maliyetleri azaltmakta ve potansiyel iş fırsatlarını keşfedebilmekte böylelikle kurumsal performansı iyileştirmektedirler (Gerard, McMillan ve D'Annunzio-Green, 2017; Iqbal ve Ahmad, 2021). Dolayısıyla sürdürülebilirliğin mikro ve makro açıdan sağlanabilmesi süreci yönetebilecek ve geliştirebilecek liderlerin varlığını zorunlu kılmaktadır.

Sürdürülebilirlik çalışmalarında başat rol oynayan sürdürülebilir liderliğe yönelik yapılan akademik çalışmalar sürdürülebilirliğin sağlanmasında yol gösterici olmaktadır. Ancak sürdürülebilir liderlik alan yazına yeni girmiş ve kavramsal çerçevesi yeni çizilmeye başlanmış bir kavramdır (Gerard ve diğerleri, 2017). Özellikle Türkçe alan yazın ele alındığında kavrama yönelik çalışmaların çok az olduğu görülmektedir. Bu çalışmalar şu şekilde ele alınabilir; Yangil (2016) çalışmasında sürdürülebilir liderliğin kavramsal çerçevesini ele almıştır. Çayak ve Çetin (2018), Yangil ve Şahin (2019), Zorlu ve Korkmaz (2020), Ertaş ve Özdemir (2021) ise çalışmalarında sürdürülebilir liderliğe yönelik ölçek uyarlamış veya geliştirmişlerdir. Ayrıca Çetin ve Şeyda (2021) kurum kültürüyle sürdürülebilir liderlik arasındaki ilişkiyi, Çiçeklioğlu (2023) ise örgütsel öğrenme kapasitesi ve iş-aile çatışmasına yönelik bir araştırma yapmıştır. Bu bağlamda sürdürülebilir liderlik kavramına yönelik entelektüel ve kavramsal yapının ortaya konularak çerçevesinin çizilmesi açısından yapılan akademik çalışmaların bir bütün olarak incelenmesi önem taşımaktadır. Böylelikle alan yazındaki boşlukların tespit edilerek hem kavramın hem de sürdürülebilir liderlerin etkilediği yapıların gelişimi sağlanabilmektedir. Bu kapsamda çalışmada sürdürülebilir liderlik kavramının bibliyometrik analizi yapılarak kavramsal çerçevesinin çizilmesi ve gelecekte nasıl bir evrim geçireceğinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır:

Araştırma Sorusu 1: “Sürdürülebilir Liderlik” literatürüne yönelik performans durumu nasıldır?

Araştırma Sorusu 2: “Sürdürülebilir Liderlik” literatürünün kavramsal yapısı nasıldır?

Araştırma Sorusu 3: “Sürdürülebilir Liderlik” literatürünün entelektüel yapısı nasıldır?

Araştırma Sorusu 4: “Sürdürülebilir Liderlik” literatürünün sosyal yapısı nasıldır?

Çalışmanın amacı doğrultusunda Türkçe alan yazında sürdürülebilir liderlik konusunda yapılmış bibliyometrik bir çalışma bulunmamasına karşın yabancı alan yazında kavramın farklı konular çerçevesinde ele alındığı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalarda kavrama yönelik mevcut durum analiz edilmiştir. Bu çalışmada ise kavramın gelecekte nereye doğru evrileceği de tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle sürdürülebilir liderliğe yönelik çalışmalarda incelenmemiş olan alanlar ele alınıp daha sonra yapılacak araştırmalarda da yol gösterici olabilecektir. Bu açıdan çalışma hem Türkçe alan yazına hem de yabancı alan yazına katkı sağlamaktadır ve literatürde yer alan diğer araştırmalardan farklılaşmaktadır.

1. Yöntem

1.1. Bibliyometrik Analiz

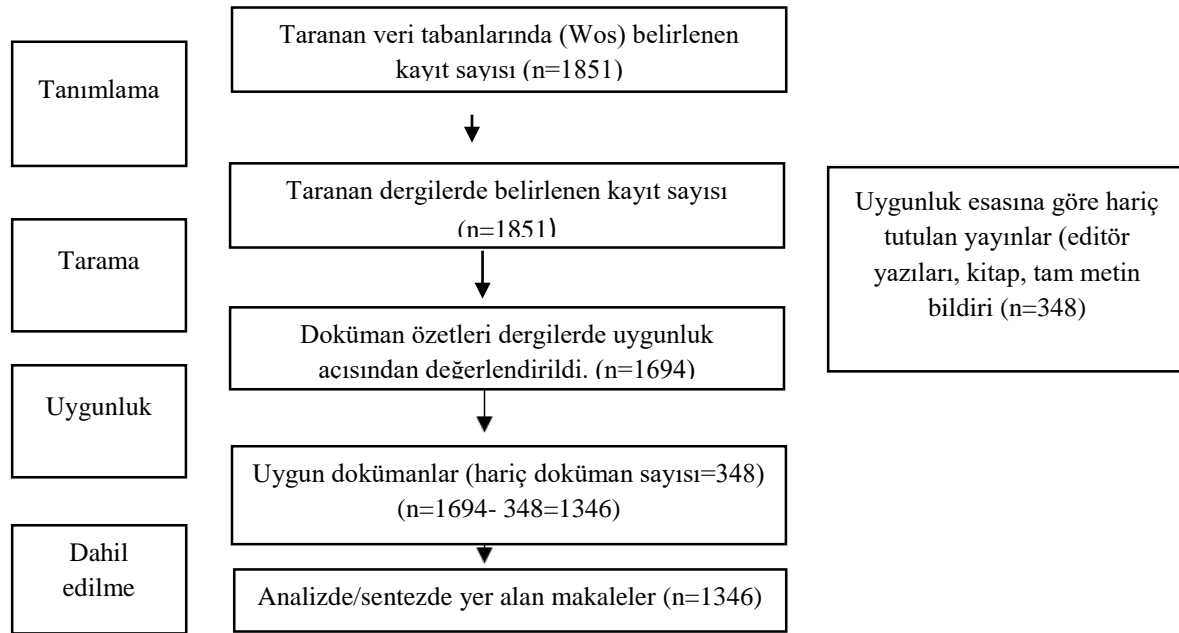
Bilimsel çalışmaların artmasıyla birlikte araştırmacıların çalışmalarını gerçekleştirdikleri alanı takip edebilmelerinin de gitgide zorlaştırdığı görülmektedir. Bu nedenle araştırmacıların alan yazın incelemelerinde hem nicel çalışmaların sonuçlarını sentezlemek için kullandıkları meta-analiz yöntemleri hem de nitel bir yaklaşımla ele alınan yapılandırılmış alan yazın taramaları önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir (Schmidt, 2008). Bibliyometrik analiz, büyük miktarda akademik alan yazına genel bir bakış açısı sunmayı mümkün kılan bir tekniktir (Van Nunen, Li, Reniers ve Ponnet, 2018). Nicel analiz yoluyla belirli bir araştırma alanındaki bilimsel çıktının özellikleri ve gelişimi haritalanabilmektedir. Etkili yazarlar ve yayınlar, belirli bir konuda yayın yapan çekirdek dergiler,

ülkeler ve kurumlar tanımlanabilmektedir. Belirli bir konuda yayın yapan farklı dergilerin sayısı ve yayınlara ayrılan konu kategorileri, araştırma temalarının çeşitliliği ve bir araştırma alanının multidisipliner karakteri hakkında fikir verebilmektedir (Jia, Dai ve Guo, 2014; Li ve Hale, 2016; Van Nunen ve diğerleri, 2018). Çok yeni bir yöntem olduğu söylenemese de Scopus ve WoS gibi atıf verileriyle rahatlıkla erişilebilen çevrimiçi veri tabanlarının yaygınlaşmasıyla bibliyometrik yöntemlerin kullanımı artmıştır. Ayrıca bu konuda analizlerin yapılabilmesini sağlayan yazılımların zaman içerisinde artış göstermesi de bu yöntemlerin dikkat çekmesinde etkili olmuştur. Araştırmalarda genel olarak beş temel bibliyometrik yöntem kullanılmaktadır. Bu yöntemler Zupic ve Cater (2014) tarafından; atıf analizi, ortak atıf analizi, bibliyografik eşleştirme, ortak yazar analizi ve ortak kelime analizi şeklinde ifade edilmektedir. Atıf analizleri, atıfların araştırmacılar ve araştırma kurumları arasındaki bilimsel etkileşimin etkili ve güvenilir bir göstergesi olduğu teorisine dayanmaktadır (Gundolf ve Filser, 2013). En iyi bilinen ve en yaygın kullanılan bibliyometrik teknik olan alıntı analizi, analiz birimi olarak yayınlanan alıntıya odaklanmaktadır. Oldukça fazla alıntı yapılan bir makalenin veya kitabın, çok sayıda bilim insanı tarafından önemli görülmesi gerektiği şeklindeki temel varsayımdan kaynaklanmaktadır (Üsdiken ve Pasadeos, 1995). Hjørland’e (2013) göre ortak atıf analizi, sıklıkla birlikte atıf yapılan yayınların tematik olarak benzer olduğunu varsayan bir bilim haritalama tekniğidir. Bu analiz, bir araştırma alanının entelektüel yapısını ortaya çıkarmak için kullanılmaktadır. Ortak yazarlık analizinde ise bir araştırma alanındaki akademisyenler arasındaki etkileşimler incelenmektedir (Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey ve Lim, 2021). Bibliyografik eşleşme analizlerinde iki makale tarafından paylaşılan referansların sayısı kullanılmaktadır. Söz konusu makalelerin bibliyografileri ne düzeyde örtüşürse, bağlantılarının da o ölçüde güçlü olduğu kabul edilmektedir (Zupic ve Cater, 2014).

1.2. Bibliyometrik Analiz İçin Verilerin Toplanması

Araştırmanın verilerini 30.08.2022 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Web of Science (WoS) veri tabanını kullanarak toplanmıştır. Verilerin filtrelenmesi, uygun olmayan çalışmaların filtre dışı bırakılması süreci 30.08.2022- 05.09.2022 tarihleri arasında yapılmıştır. Filtreleme yapılırken anahtar kelimeler olarak “Sustainable Development” (Sürdürülebilir Kalkınma) and Leadership (Liderlik)” ve “Sustainable Leadership (Sürdürülebilir Liderlik)” or “Sustainability Leadership (Sürdürülebilirlik liderliği)” kullanılmıştır. Bu şekilde bir filtreleme neticesinde WoS veri tabanında 1851 adet dokümana ulaşılmıştır. 2022 yılının bitmediği göz önünde bulundurulduğunda (yıllar itibarıyla genel bir değerlendirme sunması açısından takvim yılı esas alınmıştır) 2022 yılının hariç tutularak bir değerlendirme yapılması yazar tarafından uygun bulunmuş ve 2022 yılına kadar analize dâhil edilmesi mümkün olan 1694 dokümana ulaşılmıştır. Son olarak doküman tipinde de bir filtreleme tercih edilmiş ve doküman türü yalnızca “makale” olan analize dâhil edildiğinde bu sayı 1346 olmuştur. Bu kapsamda 1346 makalenin VosViewer paket programı aracılığı ile içerik analizi yapılmasına karar verilmiştir. Bibliyometrik haritalama için kullanılan çok sayıda programın aksine VOSviewer'in bibliyometrik haritaların grafiksel gösterimine özel bir önem verdiği, programın özellikle büyük verilerden oluşan bibliyometrik haritaları yorumlanması kolay bir biçimde görselleştirdiğini vurgulamaktadır. (van Eck ve Waltman, 2010: 536; Arslan, 2022:36). Bu çalışmada gerçekleştirilen çalışma adımlarını gösteren diyagram Şekil 1’de gösterilmiştir

Şekil 1: Kaynakların Tanımlanması ve Taranmasındaki Adımları Detaylandıran PRISMA Akış Şeması

Kaynak: (Liberati ve diğerleri, 2009:4)

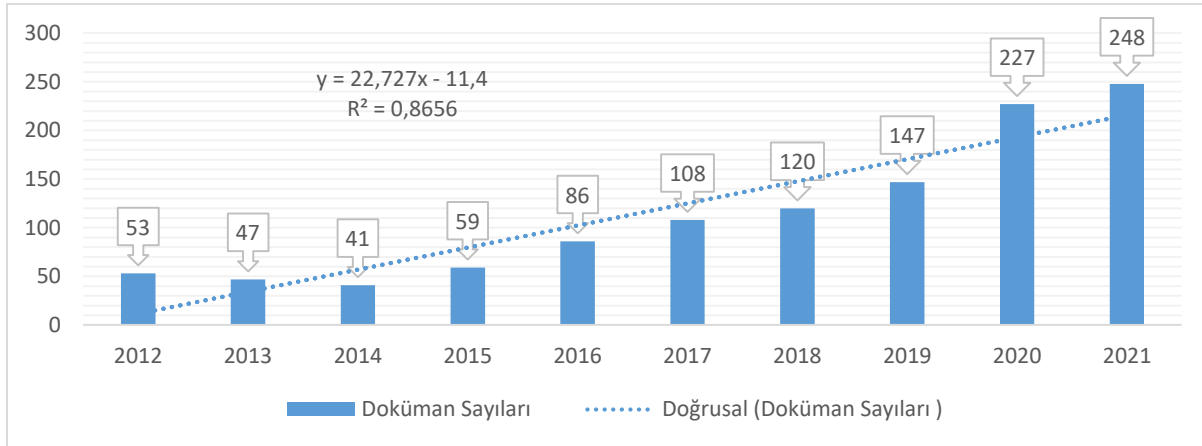
2. Analiz ve Bulgular

2.1. Tanımlayıcı İstatistikler

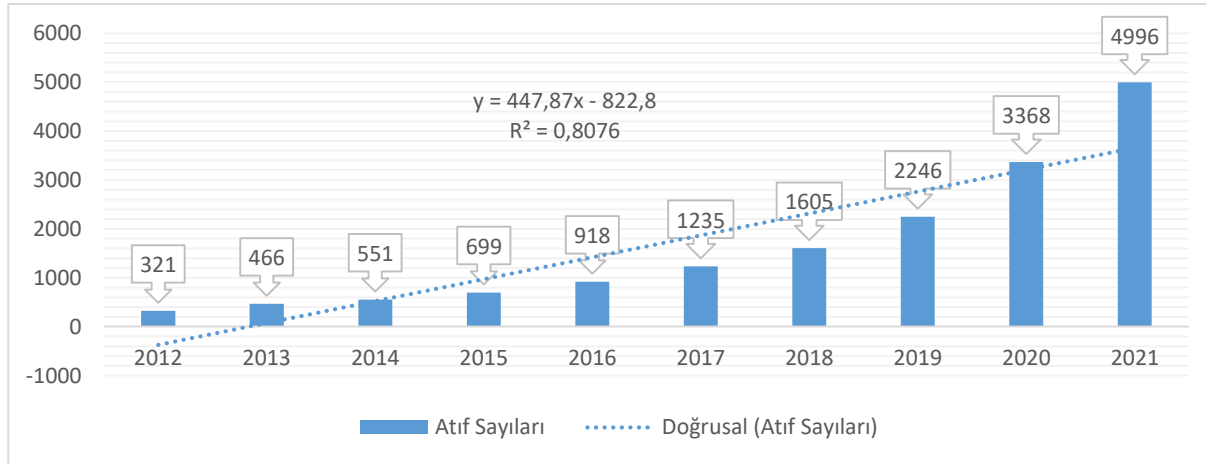
Araştırma kapsamında ele alınan dönem aralığında 1346 makale analize tabi tutulmuştur. Ele alınan konunun H-indeksi 60'dır. WoS veri tabanında ilgili konuyla alakalı doküman ilk olarak 1991 yılında 1 adet yayınlanmış ve her yıl düzenli olarak yayınlanmaya devam etmiştir. Ele alınan yıllar arasında ise 2021 yılında rekor düzeye ulaşarak 248 adet makale yayınlanmıştır. Web of Science kategorileri açısından dokümanların en çok hangi alanlarda yazıldığına bakıldığında ise 307'sinin "Green Sustainable Science Technology" (Yeşil Sürdürülebilir Bilim Teknolojisi), 298'inin "Environmental Studies" (Çevre Çalışmaları), 292'sinin "Environmental Sciences" (Çevre Bilimi), 191'inin "Management" (Yönetim), 163'ünün "Education Research" (Eğitim Araştırmaları), 146'sının "Business" (İşletmecilik) alanlarında olduğu görülmektedir. Doküman tipi açısından incelendiğinde ise 1346'sı "Article" (Makale), 21'i "Proceeding Paper" (Tam Metin Bildiri), 82'si "Book Chapter" (Kitap Bölümü), 24'ü "Early Access" (Özet Metin Bildiri) şeklindedir. Dokümanların büyük bir çoğunluğunun İngilizce (1272 adet) olduğu görülmektedir. İndeksler açısından bakıldığında dokümanların 709'ünün "Social Sciences Citation Index (SSCI)", 405'sinin "Emerging Sources Citation Index (ESCI)", 496'sının "Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)" kapsamında olduğu görülmektedir.

Araştırma Sorusu 1: "Sürdürülebilir Liderlik" literatürüne yönelik performans durumu nasıldır?

Performans analizi, konu ile ilgili çalışmalar yürüten araştırmacıların/yazarların, kurumların, üniversitelerin, ülkelerin ve dergilerin "yayın" ve "atıf" performansları değerlendirilmektedir (Öztürk ve Gürler, 2021). Bu değerlendirme sonucunda yazın ile ilgili genel bir görünüme ulaşılmaktadır. Sürdürülebilir liderlik ile ilgili yayınlanan yıllık makale sayıları ve atıf sayıları (Şekil 2 ve Şekil 3) aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 2: Sürdürülebilir liderlik ile İlgili Yayınlanan Yıllık Makale Sayıları

Şekil 2’de son 10 yılda sürdürülebilir liderlik konulu makalelerin yıllar itibariyle seyri gösterilmiştir. 2012 yılında 53 makale yayınlanmış ilken 2021 yılına gelindiğinde bu sayının 248’e ulaştığı görülmektedir. Grafiğin genel seyrinde makale sayılarında yıllar itibariyle bir artma eğilimi olduğunu söylemek mümkündür. Bu düzenli artma eğilimi ile birlikte $R^2=0,8656$ olarak gerçekleşmiştir. Bu değer 0 ile 1 arasında derecelenmekte olup 1’e ne kadar yaklaşırsa o kadar doğrusal bir ilerleme olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla ele alınan dönem aralığında makalelerin nicelik bakımından düzenli bir artış eğiliminde olduğu ifade edilebilir.

Şekil 3: Sürdürülebilir liderlik ile İlgili Yayınlanan Makalelerin Yıllık Atıf Sayıları

Şekil 3’e bakıldığında atıf sayılarında ise son on yılda düzenli olarak bir artma eğilimi olduğu dikkat çekmektedir. 2012 yılında ele alınan konuya ilişkin atıf sayısı 321 iken 2021 yılında makalelere yapılan yıllık atıf sayısı 4996’ya yükselmiştir. Bu durum araştırmacılar tarafından konunun son yıllarda daha fazla araştırıldığını ve popülaritesinin arttığını göstermektedir. Bu düzenli artma eğilimi ile birlikte $R^2=0,8076$ olarak gerçekleşmiştir. Bu değer 0 ile 1 arasında derecelenmekte olup 1’e ne kadar yaklaşırsa o kadar doğrusal bir ilerleme olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla ele alınan dönem aralığında atıf sayılarında nicelik bakımından düzenli bir artış eğiliminde olduğu ifade edilebilir.

En Üretken Dergi Analizi

Analize dâhil edilen yıllar arasında “sürdürülebilir liderlik” konusunu ele alan minimum makale sayısı 5 olan dergiler dâhil edildiğinde toplamda 703 farklı derginin 31’inin belirlenen eşik değeri geçtiği görülmüştür. Tablo 1’de makale sayısı ve toplam atıf sayısına göre “sürdürülebilir liderlik” literatürüne katkıda bulunan en üretken 10 dergi gösterilmektedir.

Tablo 1: *En Üretken Dergiler*

	<i>Dergi</i>	<i>Makale Sayısı</i>	<i>Dergi</i>	<i>Atıf Sayısı</i>
1	Sustainability	161	Journal of Cleaner Production	2071
2	Journal of Cleaner Production	38	Sustainability	1270
3	International Journal of Sustainability in Higher Education	32	Journal of Business Ethics	801
4	Corporate Social Responsibility and Environmental Management	16	Corporate Social Responsibility and Environmental Management	724
5	Journal of Business Ethics	15	Business Strategy and The Environment	563
6	Sustainable Development	13	Lancet	532
7	Frontiers in Psychology	11	International Journal of Sustainability in Higher Education	496
8	Business Strategy and The Environment	10	Sustainable Development	364
9	Corporate Governance-The International Journal of Business in Society	10	Global Environmental Change-Human and Policy Dimensions	344
10	European Journal of Sustainable Development	9	Journal of Sustainable Tourism	335

Makale sayıları bakımından en üretken dergi 161 makale sayısı ile “Sustainability” dergisi olmuştur. Bu dergiyi sırasıyla “Journal of Cleaner Production” (38), “International Journal of Sustainability in Higher Education” (32), “Corporate Social Responsibility and Environmental Management” (16), “Journal of Business Ethics” (15) dergileri takip etmektedir. Tabloda yer alan ilgili alanda makaleler yayınlayan diğer dergiler ise “Sustainable Development”, “Frontiers in Psychology”, “Business Strategy and The Environment”, “Corporate Governance-The International”, “Journal of Business in Society” ve “European Journal of Sustainable Development” şeklindedir.

Dergilerin toplam atıf sayıları bakımından üretkenlikleri incelendiğinde ise “Sustainability” dergisi 161 makale en fazla katkı yapan dergi olmasının yanı sıra 1,270 atıf sayısı ile en fazla katkı sunan ikinci dergi konumundadır. “Journal of Cleaner Production” dergisinin ise atıf sayıları bakımından 2,071 atıf sayısı ile en üretken dergi listesinde ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu dergileri sırasıyla “Journal of Business Ethics” (801 atıf), “Corporate Social Responsibility and Environmental Management” (724 atıf), “Business Strategy and The Environment” (563 atıf) takip etmektedir.

Ele alınan konu ile ilgili atıf sayısı ve makale sayılarında nicelik bakımından sayıların paralel ilerlememesi dikkat çekmektedir. “Sustainability” dergisi 161 makale sayısına sahip iken atıflarının sayısı 1,270’dir. Buna karşın Journal of Cleaner Production dergisinde konu ile ilgili ele alınan makale sayısı 38 iken atıflarının sayısı 2,071 olup en atıf sayısı bakımından en üretken dergilerin başında gelmektedir.

En Üretken Yazar Analizi

Analize dâhil edilen yıllar arasında “sürdürülebilir liderlik” konulu makalelere toplamda 3,742 yazar katkıda bulunmuştur. Üç ve daha üzeri makale sayısı ile dergiye katkıda bulunan yazarların sayısı 26’dır. Tablo 2’de ele alınan konu ile ilgili makale sayıları bakımından en fazla katkı sunan ilk 10 yazar sıralanmıştır.

Tablo 2: *En Üretken Yazarlar*

	<i>Yazarlar</i>	<i>Makale sayısı</i>
1	Sooksan Kantabutra	9
2	Qaisar Iqbal	8
3	Noor Hazlina Ahmad	7
4	William E. Rosa	6
5	Supara Suriyankietkaew	5
6	Annamaria di Fabio	4
7	John W. Forje	4
8	Donald Huisingsh	4
9	Muammer Koç	4
10	Thomas Maak	4

Ele alınan konuya ilişkin 9 makale sayısı ile “Sooksan Kantabutra” en fazla katkı sağlayan yazardır. “Qaisar Iqbal” (8 makale), “Noor Hazlina Ahmad” (7 makale), “William E. Rosa” (6 makale), “Supara Suriyankietkaew” (5 makale) ve “Annamaria di Fabio”, “John W. Forje”, “Donald Huisingsh”, “Anna Morgan”, “Muammer Koç” ve “Thomas Maak” dört makale ile sürdürülebilir liderlik alanına katkı sağlamışlardır.

En Üretken Kurum/Üniversite Analizi

Analize dâhil edilen yıllar arasında “sürdürülebilir liderlik” konulu makalelerde minimum makale sayısı (eşik değer) 5 olan kurumlar/üniversiteler dâhil edildiğinde toplamda 1,973 üniversite/kurum arasında 64’ünün belirlenen eşik değeri geçtiği görülmüştür. Tablo 3 en üretken kurumların/üniversitelerin makale ve atıf sayılarını göstermektedir.

Tablo 3: *En Üretken Kurumlar/Üniversiteler*

	<i>Kurumlar/üniversiteler</i>	<i>Makale Sayısı</i>	<i>Atıf Sayısı</i>
1	WHO	17	1595
2	Mahidol University	16	194
3	Universiti Sains Malaysia	15	268
4	London School of Hygiene & Tropical Medicine	12	531
5	University of Toronto	12	313
6	Arizona State University	11	171
7	UCL - London's Global University	11	165
8	Lund University	10	271
9	University of Oxford	10	195
10	Griffith University	9	28
11	Harvard University	9	124
12	University of Leeds	9	90

Tablo 3'te makale sayısı bakımından en fazla katkı sağlayan kurumun "WHO (Dünya Sağlık Örgütü)" olduğu görülmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün ele alınan konu ile ilgili 17 makale sayısı bulunmaktadır. Bu kurumu sırasıyla "Mahidol University" (16), "Universiti Sains Malaysia" (15), "London School of Hygiene Tropical Medicine" (12), "University of Toronto" (12), "Arizona State University" (11), "UCL-London's Global University" (11) takip etmektedir. Atıf sayıları bakımından incelendiğinde "WHO" 1595 atıf sayısı ile ilk sırada yer alırken, 531 atıf ile "London School of Hygiene & Tropical Medicine" ikinci sırada, 313 atıf ile "University of Toronto" üçüncü sırada yer almaktadır.

En Üretken Ülke Analizi

Analize dahil edilen yıllar arasında "sürdürülebilir liderlik" konulu makalelerde minimum makale sayısı (eşik değer) 5 olan ülkeler dahil edildiğinde toplamda 127 ülke arasında 63'ünün belirlenen eşik değeri geçtiği görülmüştür. Tablo 4 en üretken ülkelerin makale ve atıf sayılarını göstermektedir.

Tablo 4: *En Üretken Ülkeler*

	<i>Ülkeler</i>	<i>Makale Sayısı</i>	<i>Atıf Sayısı</i>
1	ABD	275	6148
2	İngiltere	173	5387
3	Çin	155	2106
4	Avustralya	113	2885
5	Kanada	84	1982
6	İspanya	67	2210
7	İtalya	55	1626
8	Güney Afrika	54	906
9	İsveç	51	963
10	İsviçre	51	2577

Tablo 4'te makale sayısı bakımından en fazla katkı sağlayan ülkenin "ABD" olduğu görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin ele alınan konu ile ilgili 275 makale sayısı bulunmaktadır. Bu ülkeyi sırasıyla "İngiltere" (173), "Çin" (155), "Avustralya" (113), "Kanada" (84), "İspanya" (67), "İtalya" (55), "Güney Afrika" (54), "İsveç" (51) ve "İsviçre" (51) makale sayısı ile takip etmektedir. Atıf sayıları bakımından ele

alındığında ise “ABD” 6,148 atıf sayısı ile ilk sırada yer alırken, 5,387 atıf ile “İngiltere” ikinci sırada, 2,885 atıf ile “Avustralya” üçüncü sırada yer almaktadır.

Araştırma Sorusu 2: “Sürdürülebilir Liderlik” literatürünün kavramsal yapısı nasıldır?

Kavramsal yapı analizleri, bir alanda yapılan çalışmaların kapsadığı konuların anlaşılmasını ve en sık çalışılan konuların görsel haritasını ortaya koymayı hedeflemektedir (Aria, Misuraca ve Spano, 2020; Oliveira, 2018). Dolayısıyla sürdürülebilir liderlik literatüründe yer alan makalelerde en sık kullanılan anahtar kelimeleri, bu kelimelerin kümelenmesi ve birlikte ortaya çıkışının tespit edilmesi amaçlanmıştır.

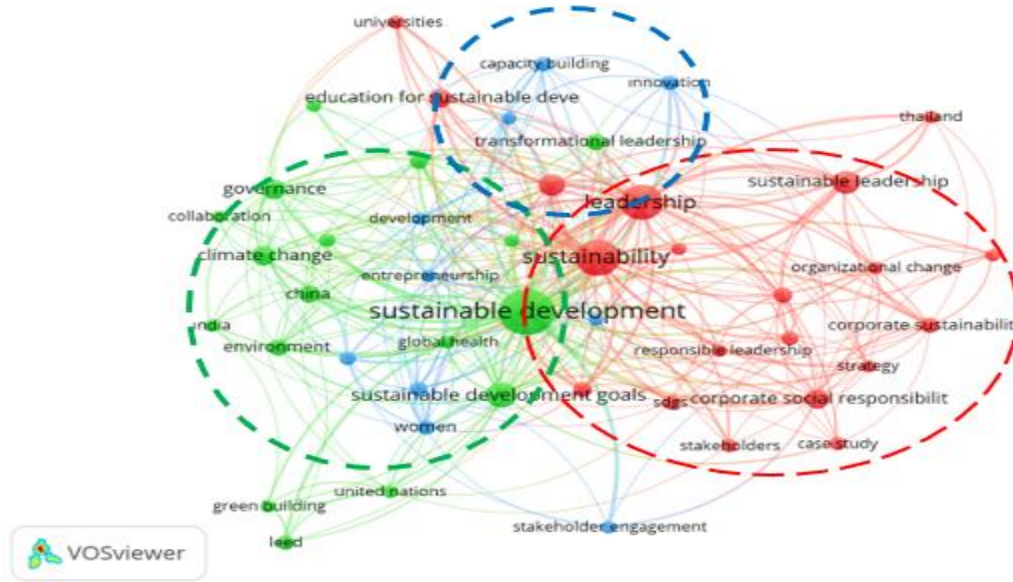
Tablo 5: *Sürdürülebilir Liderlik Konulu Makalelerde Geçen Anahtar Kelimelerin Sıklıkları*

	<i>Anahtar kelimeler</i>	<i>Frekans</i>
1	Sustainable Development (Sürdürülebilir Kalkınma)	309
2	Sustainability (Sürdürülebilirlik)	174
3	Leadership (Liderlik)	152
4	Sustainable Development Goals (Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri)	64
5	Sustainable Leadership (Sürdürülebilir Liderlik)	49
6	Higher Education (Yüksek Öğretim)	48
7	Climate Change (İklim Değişikliği)	37
8	Corporate Social Responsibility (Kurumsal Sosyal Sorumluluk)	35
9	Governance (Yönetişim)	33
10	Education for Sustainable Development (Sürdürülebilir Kalkınmada Eğitim)	30

Tablo 5 ’te sürdürülebilir liderlik konulu makalelerde en sık kullanılan ilk 10 anahtar kelime gösterilmiştir. En sık kullanılan anahtar kelimelerin 309 kez “Sustainable Development” (Sürdürülebilir Kalkınma), 174 kez “Sustainability” (Sürdürülebilirlik), 152 kez “Leadership” (Liderlik) 64 kez “Sustainable Development Goals” (Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri) ve 49 kez “Sustainable Leadership” (Sürdürülebilir Liderlik) olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra “Higher Education” (Yüksek Eğitim), “Climate Change” (İklim Değişikliği), “Governance” (Yönetişim), “Corporate Social Responsibility” (Kurumsal Sosyal Sorumluluk), “Education For Sustainable Development” (Sürdürülebilir Kalkınmada Eğitim) en sık kullanılan 10 anahtar kelime içerisinde yer almaktadır.

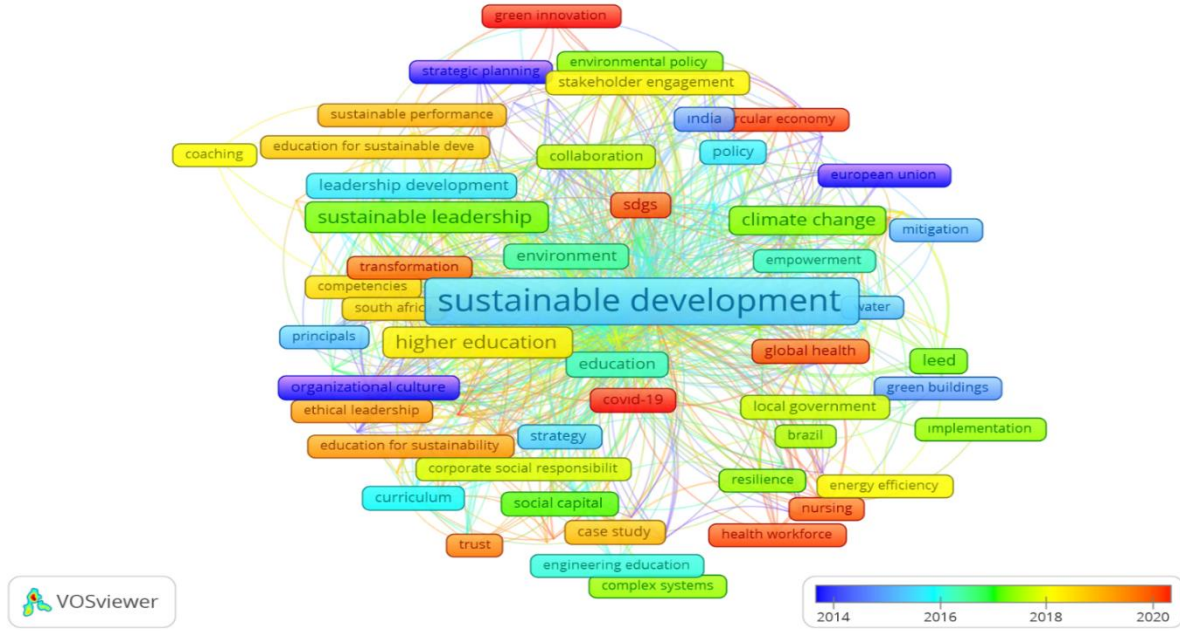
VoSViewer programı ile oluşturulan 1349 makalenin eş oluşum haritası şekil 4’te gösterilmiştir. Analizde eşik değer (minimum kullanılma sayısı) 10 olarak seçildiğinde makalelerde kullanılan 3864 anahtar kelimenin 47’sinin belirlenen eşik değeri geçtiği görülmektedir. Bu analizde 3 kümenin ortaya çıktığı görülmektedir (Şekil 4).

Şekil 4: *Sürdürülebilir Liderlik Konulu Makalelerde Yer Alan Anahtar Kelimelerin Eş Oluşum Haritası*

Şekil 4'te 10 ve üzeri kez kullanılan anahtar kelimelerin eş oluşum haritası gösterilmektedir. Yapılan analizler sonucunda 3 ana küme ortaya çıkmış ve bu kümeler haritada mavi, yeşil, kırmızı renk ile gösterilmiştir. Kırmızı kümede 20 anahtar kelime bulunmakta ve bu anahtar kelimelerden bazıları, “Corporate Social Responsibility” (Kurumsal Sosyal Sorumluluk), “Corporate Sustainability” (Kurumsal Sürdürülebilirlik), “Education” (Eğitim), “Sustainable Leadership” (Sürdürülebilir Liderlik), “Sustainability” (Sürdürülebilirlik) şeklindedir. Yeşil renkli kümede 17 anahtar kelime yer almakta ve bu anahtar kelimelerden bazıları “Sustainable Development” (Sürdürülebilir Kalkınma), “Climate Change” (İklim Değişikliği), “Digital Skills” (Dijital Beceriler), “Sustainable Development Goals” (Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri), “Transformational Leadership” (Dönüşümcü Liderlik) şeklindedir. Mavi renkli kümede ise “Diversity” (Çeşitlilik), “Stakeholder Engagement” (Paydaş Katılımı), “Development” (Kalkınma), “Innovation” (İnovasyon), “Capacity Building” (Kapasite Geliştirme) şeklinde 10 kelime yer almaktadır. Bu anahtar kelimelerin yıllar itibari ile değişim seyri ise şekil 5'te yer almaktadır.

Şekil 5: Yıllar İtibariyle Sürdürülebilir Liderlik Konulu Çalışmalarda Anahtar Kelimelerin Değişimi

Şekil 5 incelendiğinde yıllar itibariyle sürdürülebilir liderlik literatüründe bir değişim olduğu görülmektedir. Ele alınan görsel haritada “Strategic Planning” (Stratejik Planlama) ve “Organizational Culture” (Örgüt Kültürü) anahtar kelimelerinin zamanla yerini “Energy Efficiency” (Enerji Verimliliği), “Higher Education” (Yüksek Öğretim), Education for Sustainability” (Sürdürülebilirlik İçin Eğitim), “Transformation” (Dönüşüm), “Global Health” (Küresel Sağlık), “Nursing” (Nursing), “Covid-19” (Kovid-19), “Green Innovation” (Yeşil İnovasyon) gibi anahtar kelimelere bıraktığı görülmektedir.

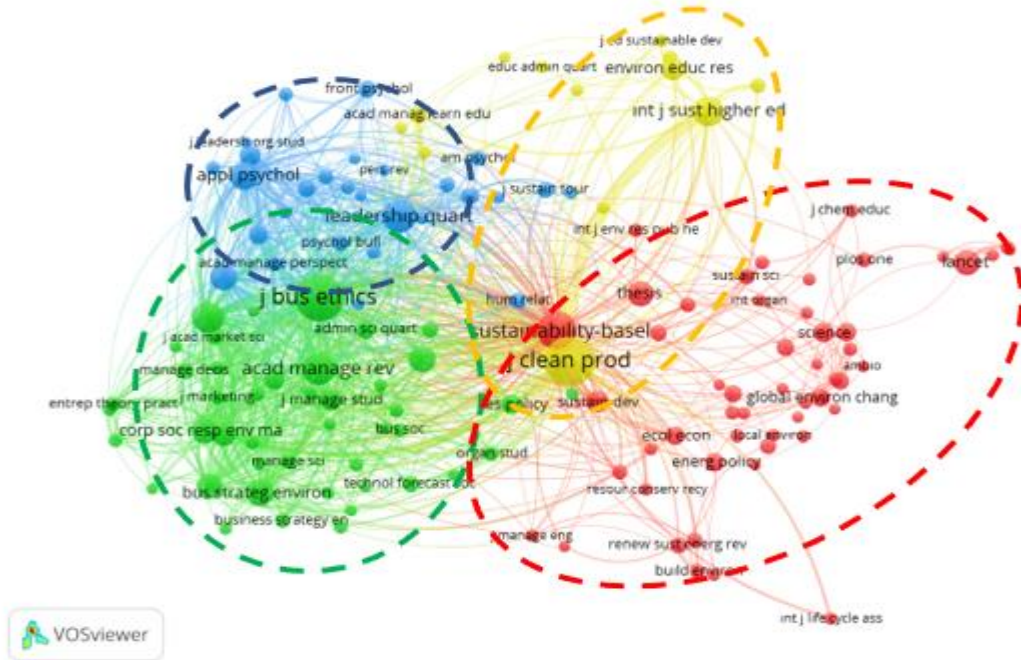
Araştırma Sorusu 3: “Sürdürülebilir Liderlik” literatürünün entelektüel yapısı nasıldır?

Bir araştırma alanının entelektüel yapısı, bibliyometrik öğeler arasındaki ilişki ağlarını gösterir. Akademik sistemi belirlemek için bir eş-atıf analizi yapılır. Ortak atıf analizi, iki çalışmanın alıntılanma sıklığını ve aynı ankette iki farklı analiz biriminden (çalışma, yazar ve dergi) bahsedilme sıklığını gösterir. Ortak atıf analizi, ortak atıf yapılan yazarlar, çalışmalar ve dergiler arasındaki ilişkilerin yoğunluğunu ve gücünü belirler. Bilimsel aktörlerin performansları hakkında performans analizinden sonuçlar çıkarılabilir; ancak ilişkileri, etkileşimleri veya iş birlikleri hakkında hiçbir bilgi edinilememektedir (Öztürk, 2021).

Dergi Düzeyinde Ortak Atıf Analizi

Haritalama yapılırken bir kaynağın minimum atıflarının sayısı 50 seçildiğinde 29,714 kaynağın 138’i eşik değeri karşılamıştır. Bu analiz ile kaynakların her birinin diğer kaynaklarla ortak alıntı bağlantılarının toplam gücü hesaplanmıştır. Haritalamada 4 küme meydana gelmiştir (Şekil 6).

Şekil 6: Dergi Düzeyinde Ortak Atıf Analizi

WoS'ta listelenen sürdürülebilir liderliğe ilişkin makalelerde en sık atıf yapılan dergilerle ilgili ağ haritasında 4 küme dikkat çekmektedir. TD=Toplam Düğüm anlamına gelmekte ve ilerleyen ilgili kısımlarda bu ifadenin kısaltmasına yer verilmektedir. Burada her düğüm bir dergiyi ifade etmektedir. Kırmızı kümede TD=53, yeşil kümede TD=44, mavi kümede TD=28, sarı kümede ise TD=13'tür. Buna göre en yoğun küme yeşil en gevşek küme ise sarı renkli kümelerdir.

Kırmızı kümede en güçlü düğüm "Sustainability-Basel dergisine aittir. (Toplam Bağlantı Gücü=19,565, Bağlantılar=134). Bu dergi sürdürülebilirlik konusuna dair birçok alandan çalışmaları kabul etmektedir. Derginin kapsamına giren konulardan bazıları biyolojik çeşitliliğin korunması, döngüsel ekonomi, şehirler ve kentleşme, iklim değişikliği, kültürel çeşitlilik, ekosistemler, eğitim, enerji, çevresel davranış, etik, sel ve kuraklık, küreselleşme, endüstriyel gelişme, altyapı sistemleri, yenilik, sürdürülebilirliğin ölçülmesi ve izlenmesi, doğal kaynak yönetimi, politika, kirlilik, yoksulluk, sosyal sürdürülebilirlik şeklindedir. Derginin ortak atıf analizinde merkezi bir konumda olması çeşitli disiplinlerden çalışmaları desteklemesi ve araştırmacılar için başvuru niteliğinde eserlere ulaşma imkân vermesinden ileri geldiği öne sürülebilir.

Yeşil kümede en yoğun bağlantı ağına sahip dergi, "Journal of Business Ethics"dir (Toplam Bağlantı Gücü=37,169 Bağlantılar=133). Bu kümede öne çıkan diğer dergiler incelendiğinde "Academy of Management Journal" (Toplam Bağlantı Gücü=19,350, Bağlantılar=130), "Academy of Management Review" (Toplam Bağlantı Gücü=17,099 Bağlantılar=133), "Strategic Management Journal" (Toplam Bağlantı Gücü=11,544 Bağlantılar=129) dergilerinin yer aldığı görülmektedir. Bu küme incelendiğinde yönetim ve organizasyon, stratejik yönetim, örgütsel yönetim gibi konulara odaklanıldığı görülmektedir.

Mavi kümede en güçlü düğüm "Leadership Quarterly"e aittir (Toplam Bağlantı Gücü=14,701, Bağlantılar=130). Dergi liderlik hakkında çeşitli bilimsel araştırmaları yayınlamakta ve psikoloji, örgütsel davranış, strateji, siyaset bilimi, sosyoloji antropoloji ve tarih gibi multidisipliner bakış

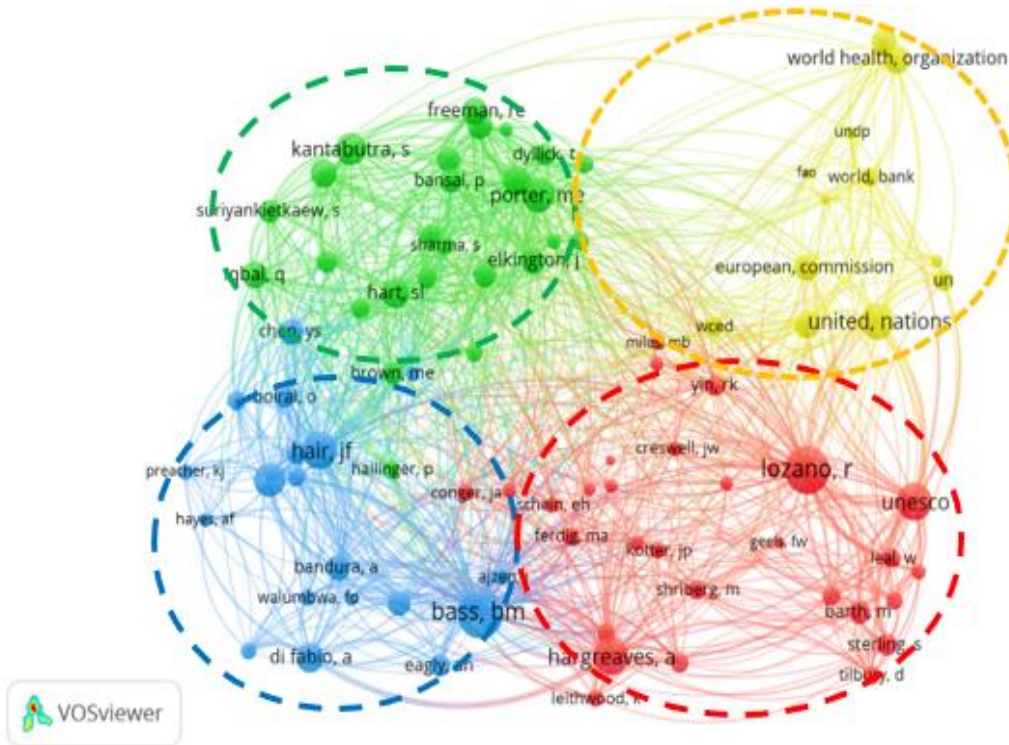
açılırlardan gelen katkıları kabul etmektedir. Kümede öne çıkan güçlü düğüm sayısına sahip diğer dergiler arasında “Journal of Applied Phycology” (Toplam Bağlantı Gücü=14,030, Bağlantılar=130), “Journal of Management” (Toplam Bağlantı Gücü=12,326, Bağlantılar=132) yer almaktadır.

Sarı kümede en yoğun bağlantı ağına sahip dergi, “Journal of Cleaner Production”dır (Toplam Bağlantı Gücü=33,632, Bağlantılar=135). Dergi, sürdürülebilirlik araştırma ve uygulamalarına odaklanmaktadır. Konu alanları içerisinde sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilirlik, sürdürülebilir tüketim, sürdürülebilir kalkınma için eğitim, kurumsal sürdürülebilirlik ve kurumsal sosyal sorumluluk, sürdürülebilir ürünler ve hizmetler gibi konular yer almaktadır. Bu kümede en fazla düğüm sayısına sahip olan bir diğer önemli dergi ise “International Journal of Sustainability in Higher Education”dır (Toplam Bağlantı Gücü=10,487, Bağlantılar=131). Dergi yükseköğretim bağlamında sürdürülebilirlik konusundaki yeni gelişmeler ve eğilimler hakkında yayımlara öncelik vermektedir. Bu bağlamda ele alınan konular arasında sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir kalkınma hedefleri, müfredat inovasyonu, kampüs yeşillendirme, üniversitelerin operasyonel yönleri, kampüslerin planlanması ve tasarımı, enerji, su, geri dönüşüm, atık yönetimi gibi konular öne çıkmaktadır.

Yazar Düzeyinde Ortak Atıf Analizi

WoS’ta dizinlenen sürdürülebilir liderliğe ilişkin makalelerin referans listelerinde yoğun biçimde atıf yapılan yazarları belirlemek için ortak atıf analizi yapılmıştır. Bu analiz çalışmaların kaynakça bölümlerindeki atıf yapılan yazar adlarına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. VoSViewer analitik aracı ile yapılan analizde makalelerde toplam 41,814 yazara atıf yapıldığı anlaşılmış, bu yazarlardan en az “25” kez atıf alan 88 yazarla oluşturulan ağ haritası aşağıda sunulmuştur (Şekil 7).

Şekil 7: Yazar Düzeyinde Ortak Atıf Analizi

Sürdürülebilir liderlik alanında sıkça atıf alan yazarların ağ haritasına bakıldığında 4 küme dikkat çekmektedir. Düğüm yoğunluğu en yüksek olan küme, kırmızı kümedir (TD=30). Bu kümeden sonra sırasıyla yeşil (TD=26), mavi (TD=20) ve sarı küme (TD=12) gelmektedir.

Kırmızı kümede en yüksek düğüm yoğunluğu “Rodrigo Lozano”ya aittir (Toplam Bağlantı Gücü=899, Bağlantılar=76). Sürdürülebilirlik konusunda birçok çalışması bulunan Lazano'nun araştırma alanları içerisinde sürdürülebilir kalkınma için eğitim, kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir liderlik, yükseköğretim kurumları için sürdürülebilirlik yer almaktadır. Google Akademik'te yazarın 16,005 atıf sayısı bulunmakta ve H-indeksi 51'dir. Kümede ortak atıf analizine öne çıkan bir diğer yazar ise “Andy Hargreaves”dir. Hargreaves sürdürülebilir liderlik konusunda öncü çalışmalar yapmaktadır. Google Akademik'te 95,241 atıf sayısı vardır ve H-indeksi 120'dir.

Yeşil kümede yer alan yazarların düğüm yoğunluklarına bakıldığında çoğu yazarın birbirine yakın seviyelerde düğüm yoğunluğuna sahip oluşu dikkat çekmektedir. Bu yazarlardan bazıları ele alınacak olursa, “Sooksan Kantabutra” (Toplam Bağlantı Gücü=528, Bağlantılar=53) Madihol üniversitesinde kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir liderlik, örgüt kültürü, örgütsel çeviklik gibi konularda araştırmalar yürütmeye devam etmektedir. Yazarın Google Akademik'te 2216 atıf sayısı bulunmakta ve H-indeksi 27'dir. “Qaisar Iqbal” (Toplam Bağlantı Gücü=407, Bağlantılar=42) sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir insan kaynakları ve sürdürülebilir liderlik konularında çalışmalar yürütmektedir.

Mavi kümede en sık düğüm yoğunluğuna sahip yazar, “Bernard M. Bass”tır (Toplam Bağlantı Gücü=960, Bağlantılar=78). Bass, liderlik ve örgütsel davranış üzerine yapmış olduğu çalışmaları ile alanına katkı sağlayan yazarlardandır. Liderlik modelleri ve tarzları üzerine sayısız çalışmaları bulunan yazarın Google Akademik'te yer alan atıf sayısı 191,116'dır.

Sarı kümede ise WHO (Dünya Sağlık Örgütü), FAO (Gıda ve Tarım Örgütü), UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı), World Bank (Dünya Bankası), United Nations (Birleşmiş Milletler), European Commission (Avrupa Komisyonu) gibi kurum ve kuruluşların yer aldığı görülmektedir.

Araştırma Sorusu 4: “Sürdürülebilir Liderlik” literatürünün sosyal yapısı nasıldır?

Ortak yazarlık analizi; yazarlar, ülkeler ve kuruluşlar arasındaki iş birliğini tanımlamaktadır (Zupic ve Čater, 2015). Analiz birimi (yazar, ülke ve kuruluş) bağlamında iş birliğinin yüksek olması sosyal yönden kuvvetli bir ilişkinin olduğunu göstermek için kullanılmaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir liderlik literatürü çerçevesinde incelenen makale yazar, ülke ve kurum/üniversite kapsamında analize tabi tutulmuştur (Şekil 8,9,10,11).

Yazar Düzeyinde Ortak Yazarlık (İş Birliği) Analizi

Yazar bağlamında sürdürülebilir liderlik literatürüne katkıda bulunan yazarlar arasındaki sosyal yapıyı ortaya çıkarmak amacıyla co-authorship (ortak-yazarlık) analizi yapılmıştır. Bu kapsamda VosViewer analitik aracı kullanılarak elde edilen görsel harita şekil 8'de sunulmuştur. Şekil 8'de sürdürülebilir liderlik konusunda yayımlanmış makalelerin yazarlar bağlamında iş birliğini belirlemek için bir yazarın asgari yayın sayısı (eşik değer) 3 olarak seçilmiştir. Bu bağlamda analize tabi tutulan veri setinde 3,742 yazarın 26'sının belirlenen eşik değeri geçtiği görülmüştür (Şekil 8). Ancak bu yazarlardan birbirleri ile ilişkili olan yazarların (en büyük küme) tek bir grup altında ve 3 yazardan oluştuğu görülmüştür (Şekil 9).

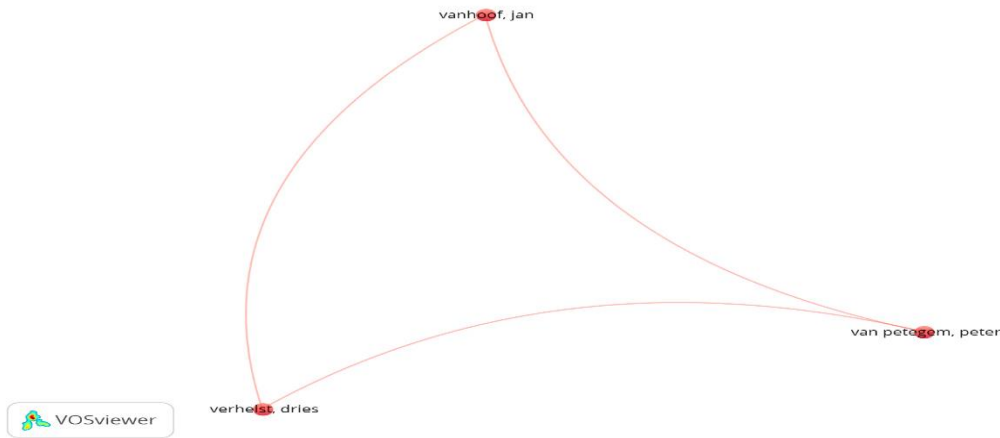
Şekil 8: Yazar Düzeyinde İş Birliği Analizi

Şekil 8'e göre

minimum yayın sayısı 3 olan 26 yazarın 20 farklı kümelenme içerisinde olduğu görülmektedir. Ancak bu yazarların iş birliği ağı incelendiğinde 5 farklı grup ön plana çıkmıştır. Bu kümeler arasında ise en geniş yazar grubu 3 yazarla kırmızı küme olmuştur. Bu yüzden ortak yazar ağ haritası 3 yazar arasındaki ilişki üzerinden Şekil 9’de gösterilmiştir. Genel iş birliği ağını değerlendirdiğimizde yazarlar arasında çok güçlü bir ilişki ağının olduğu görülmemektedir.

Şekil 9: Yazar Düzeyinde İş Birliği Analizi (En Büyük Küme)

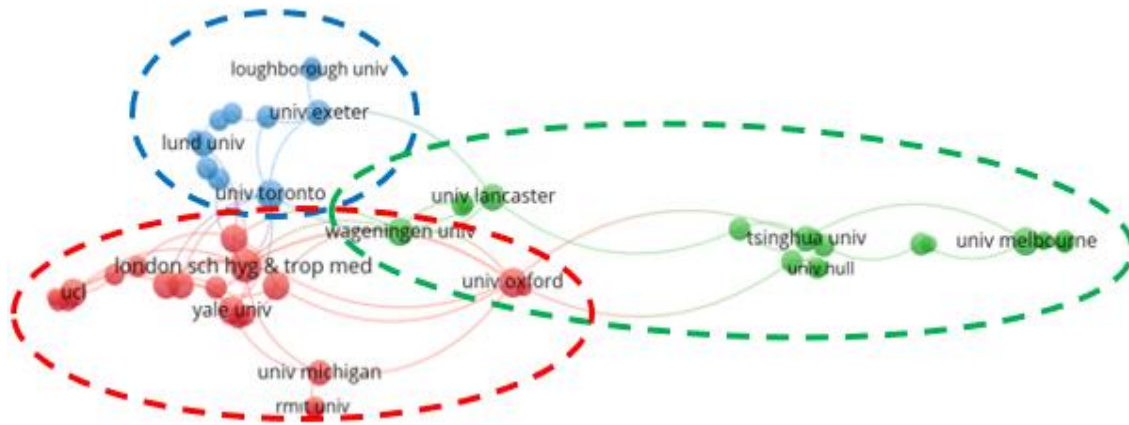

Jan Vanhoof, Peter Van Petegam ve Dries Verhelst iş birliği ağ haritasında en güçlü iş birliğine sahip yazarlar olarak ön plana çıkmışlardır. Bu yazarların her biri de Belçika yer alan Anvers üniversitesinde çalışmalarına devam etmektedir.

Kurum/Üniversite Düzeyinde Ortak Yazarlık (İş Birliği) Analizi

Kurum/Üniversite bağlamında sürdürülebilir liderlik literatürüne katkıda bulunan kurumlar/üniversiteler arasındaki sosyal yapıyı ortaya çıkarmak amacıyla co-authorship (ortak-yazarlık) analizi yapılmıştır. Sürdürülebilir liderlik konusunda yayımlanmış makalelerin kurum/üniversite bağlamında iş birliğini belirlemek için bir kurumun/üniversitenin asgari yayın sayısı (eşik değer) 5 olarak seçilmiştir. Bu bağlamda analize tabi tutulan veri setinde 1,973 kurum/üniversitenin 64'ünün belirlenen eşik değeri geçtiği görülmüştür. Ancak görsel haritada birbiri ile ilişki düzeyi daha fazla olan 49 kurum/üniversiteye yer verilmiştir (Şekil 10).

Şekil 10: Kurum/Üniversite Düzeyinde İş Birliği Analizi

Şekil 10'a göre minimum yayın sayısı 5 olan 49 kurum/üniversitenin 3 farklı kümelenme içerisinde olduğu görülmektedir. Kırmızı kümede 20, yeşil kümede 18 ve mavi kümede 11 kurum/üniversite bulunmaktadır. Kırmızı küme incelendiğinde öne çıkan kurum/üniversiteler “WHO (Dünya Sağlık Örgütü)”, “Yale University”, “Michigan University”, “London School Hygiene Tropical Medicine”, “Oxford University”, “RMIT University” yer almaktadır. Bu üniversitelerin kendi aralarında iş birliği güçlü olmakla birlikte birlikte Oxford Üniversitesi yeşil küme ile aracı olarak bağlayıcı rol üstlenmektedir. Yeşil kümede öne çıkan kurum/üniversitelere bakıldığında “Melbourne University”, “Hull University”, “Lancaster University”, “Tsinghua University” yer almaktadır. Mavi kümede öne çıkan kurum/üniversiteler ise “Toronto University”, “Exeter University” ve “Lund University” yer almaktadır.

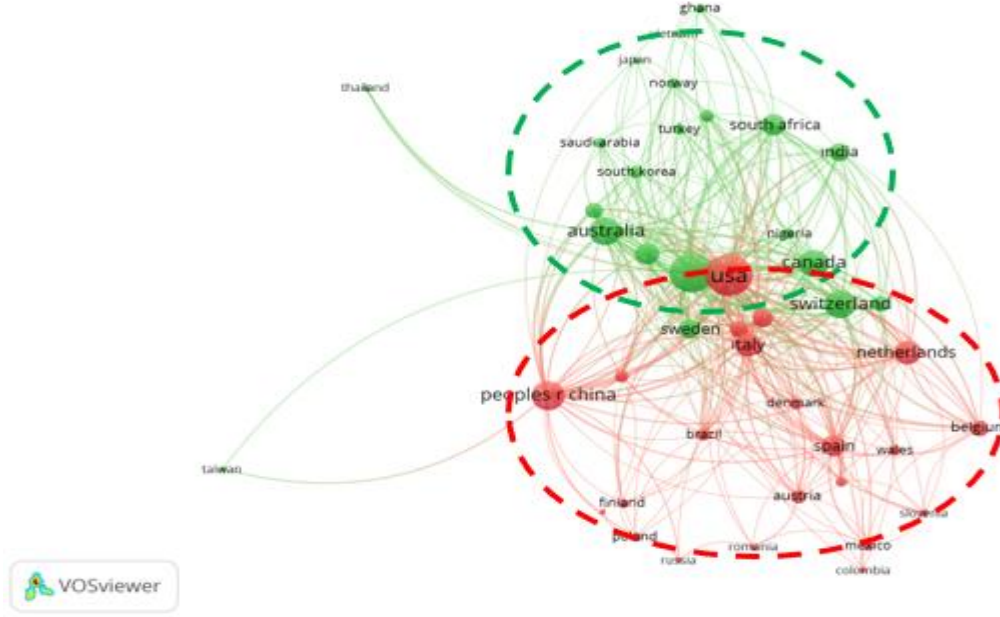
Ülke Düzeyinde Ortak Yazarlık (İş Birliği) Analizi

Ülke bağlamında sürdürülebilir liderlik literatürüne katkıda bulunan ülkeler arasındaki sosyal yapıyı ortaya çıkarmak amacıyla co-authorship (ortak-yazarlık) analizi yapılmıştır. Sürdürülebilir liderlik konusunda yayımlanmış makalelerin ülke bağlamında iş birliğini belirlemek için bir ülkenin asgari yayın sayısı (eşik değer) 10 olarak seçilmiştir. Bu bağlamda analize tabi tutulan veri setinde 127

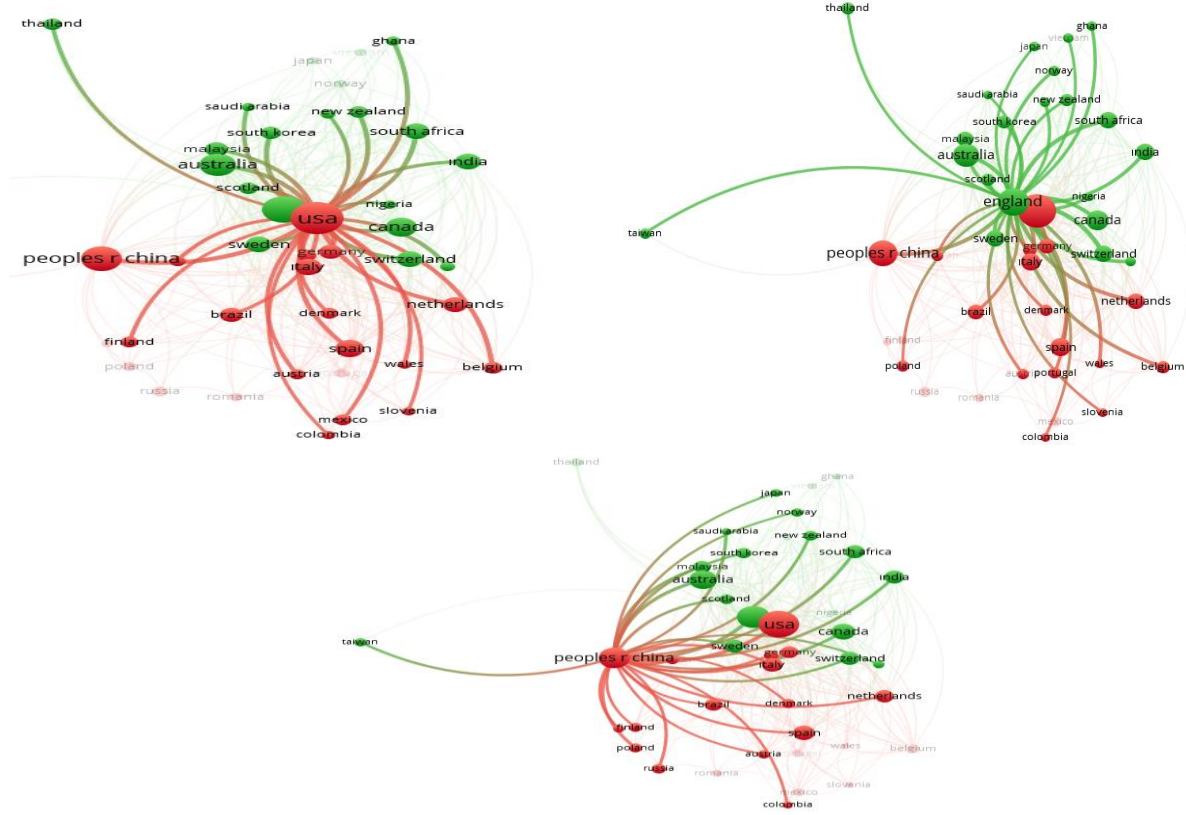
ülkenin 43’ünün belirlenen eşik değeri geçtiği görülmüştür. Bu kapsamda VoSViewer analitik aracı kullanılarak elde edilen görsel harita şekil 11’de sunulmuştur.

Şekil 11: Ülke Düzeyinde İş Birliği Analizi

Şekil 11’e göre minimum yayın sayısı 10 olan 43 ülkenin 2 farklı kümelenme içerisinde olduğu görülmektedir. Bu ülkelerden 22’si kırmızı kümede, 21’i ise yeşil kümede yer almaktadır. Kümede yer alan düğümler ülkeleri ifade etmekle birlikte, bu düğümlerin arasında yer alan bağlantıların kalınlığı da iş birliğinin sıklığını ifade etmektedir. Şekil 12’de bu kümelerde ön planda yer alan ABD, Çin ve İngiltere’nin iş birliği haritasına detaylı olarak yer verilmiştir.

Şekil 12: Ülkeler Arası İş Birliği Analizi (ABD, İngiltere, Çin)

Şekil 12 incelendiğinde ABD, İngiltere ve Çin kümeler arasında aracı rol üstlenme bakımından ön plana çıkmaktadır. Coğrafi yakınlık açısından bazı ülkeler derin iş birliği halinde iken bunun tam tersi uzak mesafede olan ülkelerin de iş birliği yaptığı görülmektedir. Bu durum sürdürülebilir liderlik literatürünün uluslararası arenada iş birliğinin güçlü olduğunu kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra görselde iş birliğinin diğer ülkelere görece daha düşük olduğu Tayvan ve Tayland dikkat çekmektedir.

3. Sonuç

Sürdürülebilir liderlik konusunun uluslararası alanyazında hangi aşamada yer aldığını ortaya koymak için yapılan bu çalışmada WoS veri tabanından alınan makaleler içerik analizine tabi tutulmuştur. Sürdürülebilir liderlik sistematik, nesnel ve kapsamlı bir incelemesini sağlamak için alıntı analizi, ortak alıntı analizi ve ortak yazar analizi gibi bir dizi bibliyometrik ve görselleştirme tekniği kullanılmıştır. Araştırmaya sadece makaleler dahil edilmiş olup dil sınırlamasına gidilmemiştir. Elde edilen veriler, VosViewer programı ile görsel haritalama tekniği kullanılarak analiz edilmiş ve sürdürülebilir liderlik literatürüne ilişkin olarak performans, kavramsal yapı, entelektüel yapı ve sosyal yapı ortaya çıkarılmıştır.

İlk araştırma sorumuz sürdürülebilir liderlik literatüründe yıllık ortalama yayın ve atıf sayısı, en üretken ülke, kurum/üniversite, yazar ve kaynak belirlenmesine yönelik olan “*Sürdürülebilir Liderlik*” literatürüne yönelik performans durumu nasıldır? şeklinde oluşturulmuştur. Yapılan analizler neticesinde sürdürülebilir liderlik literatürüne ilişkin yıllık yayın ve atıf sayısı önemli oranda artmıştır. Bu durum hem sürdürülebilirlik konusunun artan önemine hem de konuyu ele alan

araştırmacıların sayısının artışı ile açıklanabilir. Performans analizine ilişkin önemli göstergelerden biri olan alana en çok katkıyı sunan ülkeye bakıldığında ise ABD’nin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu ülkeyi sırasıyla “İngiltere”, “Çin”, “Avusturalya”, “Kanada” gibi gelişmiş ülkelerin takip ettiği yine dikkat çeken bir bulgudur. Alana en fazla katkı sunan kurum/üniversitelere bakıldığında “WHO (Dünya Sağlık Örgütü)”, “Madihol University” (Tayland), “Universiti Sains Malaysia” (Malezya), “London School of Hygiene & Tropical Medicine” (İngiltere), “University of Toronto” (Kanada) ilk beş sırada yer almaktadır. Bu kurum/üniversitelerin alana en fazla katkı sunan ülkeler dışından olması dikkat çekicidir. Tayland ve Malezya’da yer alan üniversiteler makale bakımından sürdürülebilir liderlik literatürüne önemli katkı sağlamışlardır. Sürdürülebilir liderlik literatürüne katkı sunan yazarlardan “Sooksan Kantabutra” (9) ve “Qaisar Iqbal” (8) önemli çalışmaları ile konu üzerinde bilgi sahibi olmak isteyen yazarlar için başvuru niteliği taşımaktadır. Sürdürülebilir liderlik alanında önemli çalışmaların yayınlanmasına olanak sağlayan dergi olarak ise “Sustainability” dergisi karşımıza çıkmıştır. Bu durum derginin yayın politikasından ve sürdürülebilirlik konusuna yönelik yayınlara öncelik vermesinden ileri geldiği savunulabilir.

İkinci araştırma sorumuz sürdürülebilir liderlik literatürüne ilişkin olarak en sık çalışılan konuların anahtar kelimelerinin kümelenmesi ve birlikte ortaya çıkışını tespitine yönelik “*Sürdürülebilir Liderlik*” literatürün kavramsal yapısı nasıldır? şeklinde oluşturulmuştur. Sürdürülebilirlik literatüründe en sık kullanılan anahtar kelimelerin sırasıyla “Sustainable Development” (Sürdürülebilir Kalkınma), “Sustainability” (Sürdürülebilirlik), “Leadership” (Liderlik) “Sustainable Development Goals” (Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri) ve “Sustainable Leadership” (Sürdürülebilir Liderlik) olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra “Higher Education” (Yüksek Eğitim), “Climate Change” (İklim Değişikliği), “Governance” (Yönetişim), “Corporate Social Responsibility” (Kurumsal Sosyal Sorumluluk), “Education for Sustainable Development” (Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim) en sık kullanılan anahtar kelimelerdendir. Bunun yanı sıra anahtar kelimelerde yıllar itibarıyla gözlemlenen değişimi anlayabilmek bizim için oldukça önem arz etmektedir. Çünkü bu gelişim seyri sürdürülebilir liderliğin geleceği hakkında öngörü sahibi olmamızı sağlayabilmektedir. Yapılan analizlerde yıllar itibarıyla sürdürülebilir liderlik literatüründe bir değişim olduğu görülmektedir. Ele alınan görsel haritada “Strategic Planning” (Stratejik Planlama) ve “Organizational Culture” (Örgüt Kültürü) anahtar kelimelerinin zamanla yerini “Energy Efficiency” (Enerji Verimliliği), “Higher Education” (Yüksek Eğitim), “Education for Sustainability” (Sürdürülebilirlik için Eğitim) “Transformation” (Dönüşüm), “Global Health” (Küresel Sağlık), “Nursing” (Hemşirelik), “Covid-19” (Kovid-19), “Green Innovation” (Yeşil İnovasyon) gibi anahtar kelimelere bıraktığı görülmektedir. Bu durum bize içinde bulunulan şartlara ve koşullara göre sürdürülebilir liderlik konusuna olan ilginin yön değiştirdiğini ve çalışmalarda yoğunluklu olarak araştırıldığını ifade etmektedir. 2020 yılında Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edildikten sonra araştırmacılar tarafından yoğun ilgili gören Covid-19 pandemisi, sürdürülebilir liderlik konusu ile birlikte ele alındığı çalışmaların artışı bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Üçüncü araştırma sorumuz sürdürülebilir liderlik literatürüne ilişkin olarak yazarlar, kaynaklar (çalışmalar) ve dergiler arasındaki ilişkinin yoğunluğunu ve gücünü tespit etmeye (ortak atıf analizi) yönelik olan “*Sürdürülebilir Liderlik*” literatürünün entelektüel yapısı nasıldır? şeklinde oluşturulmuştur. Yazar düzeyinde ortak atıf analizinin sonuçları incelendiğinde 4 küme karşımıza çıkmıştır. Bu kümelerde en yüksek düğüm yoğunluğuna sahip yazarların en sık alıntısı yapıldığı varsayımından hareket ederek her bir kümede öne çıkan yazarların isimleri şu şekildedir. Kırmızı kümede “Rodrigo Lozano”, yeşil kümede “Sooksan Kantabutra”, mavi kümede “Bernard M. Bass” ve sarı kümede WHO (Dünya Sağlık Örgütü), FAO (Gıda ve Tarım Örgütü), UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı), World Bank (Dünya Bankası), United Nations (Birleşmiş Milletler) European

Commission (Avrupa Komisyonu) gibi kurum ve kuruluşların yer aldığı görülmektedir. Bu yazarların ortak noktası, sürdürülebilir kalkınma için eğitim, kurumsal sürdürülebilirlik, sürdürülebilir liderlik, sürdürülebilir insan kaynakları, liderlik modelleri ve tarzları üzerine önemli çalışmalar yürütüyor olmalarıdır. Bu alanlarda çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için söz konusu yazarların çalışmalarını incelemelerinde fayda olacağı düşünülmektedir. Entelektüel yapı analizinde önemli diğer bulgu da sadece yazarların değil önemli kurum ve kuruluşların da -WHO (Dünya Sağlık Örgütü), FAO (Gıda ve Tarım Örgütü), UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı), World Bank (Dünya Bankası), United Nations (Birleşmiş Milletler), European Commission (Avrupa Komisyonu)- sıkça alıntılındığıdır. Bu durum sürdürülebilirlik konusunda bu kurum/kuruluşların yürütmüş olduğu önemli çalışmaların referans kaynağı için önemli başvuru niteliği taşımasından kaynaklanmaktadır. Dergi düzeyinde ortak atıf analizine bakıldığında ise kümelenmelerin dört ana dergi etrafında toplandığı görülmektedir. Bu dergiler Sustainability-Basel, Journal of Business Ethics, Leadership Quarterly ve Journal of Cleaner Production şeklindedir.

Dördüncü araştırma sorumuz sürdürülebilir liderlik literatürüne ilişkin olarak yazarlar, ülkeler ve kurum/üniversiteler arasındaki iş birliğini belirlemeye (ortak-yazarlık analizi) yönelik olarak "*Sürdürülebilir Liderlik*" literatürünün sosyal yapısı nasıldır? şeklinde oluşturulmuştur. Yapılan analizler neticesinde yazar düzeyinde iş birliği analizinde çok güçlü ve kalabalık gruplardan oluşan bir iş birliği ağının görülmediği söylenebilmektedir. Genelde ikili ve üçlü gruplar halinde yazarlar iş birliği yapmaktadır. Jan Vanhoof, Peter Van Petegam ve Dries Verhelst iş birliği ağ haritasında en güçlü iş birliğine sahip yazarlar olarak ön plana çıkmışlardır. Bu yazarların her biri de Belçika yer alan Anvers üniversitesinde çalışmalarına devam etmektedir. Diğer gruplarda da aynı üniversitelerde görev yapan araştırmacıların daha fazla iş birliği sergiledikleri gözlemlenmiştir. Alanın tanınması ve geliştirilmesinde farklı üniversitelerde görev yapan araştırmacıların iş birliği önemli rol oynayacaktır. Kurum/üniversite düzeyinde iş birliğine bakıldığında 3 küme karşımıza çıkmaktadır. Bu kümelenmeler arasında aynı küme içinde bulunan kurum/üniversitelerin iş birliğinin çok güçlü olduğu bazı kurum/üniversitelerin ise kümeler arasında katalizör görevi üstlendiği söylenebilmektedir. Kırmızı kümede WHO (Dünya Sağlık Örgütü), Yale University, Michigan University, London School Hygiene Tropical Medicine, Oxford University, RMIT University birbirleri ile güçlü sosyal ağ kurabilmiş üniversitelerden bazılarıdır. Yeşil kümede Melbourne University, Hull University, Lancaster University, Tsinghua University; mavi kümede ise Toronto University, Exeter University ve Lund University sosyal yönden kuvvetli ilişkiler geliştirmiş olan üniversitelerdendir. Kümeler arası bağlantı görevi üstlenen ise Oxford Üniversitesi olmuştur. Ülke düzeyinde iş birliği analizinde ise katalizör görevi üstlenen ABD, Çin ve İngiltere karşımıza çıkmaktadır. Bu ülkelerde coğrafi yakınlığın önemli etkisinin göz ardı edildiği ve kuvvetli iş birliğinin olduğu görülmektedir. Bu durum konunun uluslararası alanda farklı ülkeler tarafından çalışıldığını göstermektedir. Tayland ve Tayvan ise görsel haritada dikkat çeken ülkelerdendir. Bu ülkelerin diğer ülke/lerle (özellikle İngiltere) iş birliği olmakla birlikte sınırlı sayıda kalmaktadır.

Çalışma sürdürülebilir liderlik konusunun entelektüel, kavramsal ve sosyal yapısını görmek ve bu konu üzerine genel bir fikir edinmek isteyen araştırmacılar için ön hazırlık imkânı sunmaktadır. Sürdürülebilir liderlik alanındaki akademik çalışmaların niceliksel olarak arttığı, bu alanda yapılan araştırmaların disiplinler arası bir yaklaşım benimsediğini ve küresel düzeyde çeşitlendiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra sürdürülebilir liderlik konusuna yönelik alan yazın yeni gelişmeyle birlikte gelecekte de popülaritesini devam ettiren bir konu olacağı düşünülmektedir. Çünkü günümüzün hızla değişen ve karmaşık dünyasında sürdürülebilir liderlik kritik bir rol oynamaktadır. Liderlerin durum ve şartlara göre artık sadece kar odaklı değil, çevresel ve toplumsal etkileri de göz önünde bulundurması gerekmektedir. Gelecek nesillerin kaynaklarını koruma, adaletli bir toplum inşa

etme ve iş dünyasını etik değerlerle yönlendirme sorumluluğu taşıyan liderler, sadece kendi kurumlarının değil, dünya kaynaklarının sürdürülebilirliği için de çalışması gerekmektedir.

Son olarak, bu bibliyometrik çalışmanın bazı sınırlılıklarına değinilmelidir. Her şeyden önce, araştırma Web of Science’da listelenen yayınlarla sınırlı kalmıştır. Web of Science en büyük küresel veri tabanları arasında olmasına rağmen sürdürülebilir liderlik alanındaki tüm yayınları içermemektedir. Sürdürülebilir liderlik konusuna ilişkin göz ardı edilen bazı yayınlar PubMed veya Scopus gibi diğer uluslararası veri tabanları kullanılmış olabilir. Bununla birlikte, Web of Science, bilimsel yayınların analizi için en yaygın olarak kabul edilen ve sıklıkla kullanılan veri tabanıdır (Yang ve diğerleri, 2013). İkinci olarak, bibliyometrik analiz yöntem itibarıyla nicel verilerle ilgilendiği içim yayınların içeriği veya kalitesi hakkında yorum yapılamamaktadır (Dunk ve Arbon, 2009). Bu durum analize dahil edilen bazı yayınların sürdürülebilir liderlik konusundan farklı bir konunun analize dahil edildiği anlamına gelebilir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Akins, R., Bright, B., Brunson, T. ve Wortham, W. (2013). Effective leadership for sustainable development. *Journal of Organizational Learning and Leadership*, 11(1), 29-36.
- Aria, M., Misuraca, M. ve Spano, M. (2020). Mapping the evolution of social research and data science on 30 years of Social Indicators Research. *Social indicators research*, 149(3), 803-831.
- Arslan, E. (2022). Sosyal bilim araştırmalarında VOSviewer ile bibliyometrik haritalama ve örnek bir uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 33-56.
- Bilgili M. Y. (2017). Ekonomik, ekolojik ve sosyal boyutlarıyla sürdürülebilir kalkınma. *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 10(49), 559-569.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Dunk, A. M. ve Arbon, P. (2009). Is it time for a new descriptor'pressure injury': a bibliometric analysis. *Wound Practice & Research: Journal of the Australian Wound Management Association*, 17(4), 201-207.
- Gerard, L., McMillan, J. ve D’Annunzio-Green, N. (2017). Conceptualising sustainable leadership. *Industrial and Commercial Training*, 49(3), 116-126.
- Gundolf, K. ve Filser, M. (2013). Management research and religion: A citation analysis. *Journal of Business Ethics*, 112(1), 177-185.
- Hjørland, B. (2013). Facet analysis: The logical approach to knowledge organization. *Information Processing & Management*, 49(2), 545-557.
- Iqbal, Q. ve Ahmad, N. H. (2021). Sustainable development: The colors of sustainable leadership in learning organization. *Sustainable Development*, 29(1), 108-119.
- Jia, X., Dai, T. ve Guo, X. (2014). Comprehensive exploration of urban health by bibliometric analysis: 35 years and 11,299 articles. *Scientometrics*, 99(3), 881-894.

- Kumar, V., Rahman, Z. ve Kazmi, A. A. (2013). Sustainability marketing strategy: An analysis of recent literature. *Global Business Review*, 14(4), 601-625.
- Lacy, P., Cooper, T., Hayward, R. ve Neuberger, L. (2010). A new era of sustainability. *UN Global Compact, Accenture*.
- Li, J. ve Hale, A. (2016). Output distributions and topic maps of safety related journals. *Safety science*, 82, 236-244.
- Liberati, A., Altman, D. G., Tetzlaff, J., Mulrow, C., Gotzsche, P. C., Ioannidis, J. P., ve diğerleri (2009). The PRISMA statement for reporting systematic reviews and meta-analyses of studies that evaluate healthcare interventions: explanation and elaboration. *PLoS Medicine*, 6(7), 1-28.
- Metcalf, L. ve Benn, S. (2012). The corporation is ailing social technology: Creating a 'fit for purpose' design for sustainability. *Journal of Business Ethics*. doi:10.1007/s10551-012-1201-1.
- Oliveira, T. D. (2018, June). From Modelmania to Datanomics: The top journals and the quest for formalization. In *STOREP 2018-Whatever Has Happened to Political Economy?*
- Öztürk, O. (2021). Bibliometric review of resource dependence theory literature: an overview. *Management Review Quarterly*, 71(3), 525-552.
- Öztürk, O. ve Gürler, G. (2021). Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz. Ankara: Nobel yayınevi.
- Pisani, J.A. (2006). Sustainable development-historical roots of the concept. *Environmental Sciences*, 3(2), 83-96.
- Schmidt, F. (2008). Meta-analysis: A constantly evolving research integration tool. *Organizational Research Methods*, 11(1), 96-113.
- Szczepańska-Woszczyzna, K. ve Kurowska-Pysz, J. (2016). Sustainable business development through leadership in SMEs. *Ekonomia i Zarządzanie*, 8(3), 57-69.
- Üsdiken, B. ve Pasadeos, Y. (1995). Organizational analysis in North America and Europe: A comparison of co citation networks. *Organization studies*, 16(3), 503-526.
- van Eck, N. ve Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523-538. doi: 10.1007/s11192-009-0146-3
- Van Nunen, K., Li, J., Reniers, G. ve Ponnet, K. (2018). Bibliometric analysis of safety culture research. *Safety science*, 108, 248-258.
- Visser, W. ve Courtice, P. (2011). Sustainability leadership: Linking theory and practice. *Available at SSRN 1947221*.
- Yang, L., Chen, Z., Liu, T., Gong, Z., Yu, Y. ve Wang, J. (2013). Global trends of solid waste research from 1997 to 2011 by using bibliometric analysis. *Scientometrics*, 96, 133-146.
- Yangil, F. M. (2016). Bilgi toplumunda liderlik: Sürdürülebilir liderlik. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, 128-143.
- Yangil, F.M. ve Şahin, M. (2019). Sürdürülebilir liderlik ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik analizi. *BMIJ*, 7(5), 2124-2147.

- Yangil, F. M. ve Başpınar, N. Ö. (2022). Ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'ün sürdürülebilir kalkınma felsefesi ve yol haritası. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 37, 1-18.
- Yeni, O. (2014). Sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma: Bir yazın taraması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 181-208.
- Zupic, I. ve Čater, T. (2014). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472.

Araştırma Makalesi / Research Article

**FELDSTEİN-HORİOKA PARADOKSU KAPSAMINDA TASARRUF-YATIRIM İLİŞKİSİ:
KIRILGAN BEŞLİ ÜLKELERİ ÜZERİNE PANEL ARDL ANALİZİ**

Nalan KANGAL¹

Öz

Uluslararası sermaye hareketliliğinin varlığında yurt içi tasarruf ile yatırım arasındaki güçlü ilişki Feldstein-Horioka Paradoksu (FHP) olarak isimlendirilmiştir. Çalışmanın amacı Kırılgan Beşli ülkelerinde 1960-2021 yılları arasındaki FHP'nin geçerliliğini incelemektir. Bunun için çalışmada Panel ARDL yöntemi ile analiz yapılmıştır. Analiz ile Kırılgan Beşli ülkelerinde uzun dönemde tasarruf ile yatırım arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif ilişki, kısa dönem ise yatırım ve tasarruf arasında istatistiki olarak anlamlı fakat negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Her ülke için sonuçlar tek tek değerlendirildiğinde ise kısa dönemde Hindistan ve Endonezya ülkelerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif ilişki elde edilirken diğer ülkelerde kısa dönemde anlamlı katsayılar elde edilememiştir. Çalışma sonucunda FHP'nin Kırılgan Beşli ülkelerinde uzun dönemde geçerliliği ortaya konarak bulgular değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Feldstein ve Horioka Paradoksu, tasarruf, yatırım, panel ARDL.

Jel Kodları: E22, E21, C33

**SAVING-INVESTMENT RELATIONSHIP IN THE SCOPE OF FELDSTEIN-HORIOKA
PARADOX: PANEL ARDL ANALYSIS ON FRAGILE FIVE COUNTRIES**

Abstract

The strong relationship between domestic saving and investment in the presence of international capital mobility has been termed the Feldstein-Horioka Paradox (FHP). The study examines the FHP's validity in the Fragile Five countries between 1960-2021. For this purpose, the Panel ARDL method was used in the analysis. The analysis reveals a statistically significant and positive relationship between saving and investment in the long run and a statistically significant but negative relationship between investment and saving in the short run in the Fragile Five countries. When the results are evaluated for each country individually, a statistically significant and negative relationship is found in India and Indonesia in the short run. In contrast, no considerable coefficients are found in other countries in the short run. As a result of the study, the validity of the FHP in the long run in the Fragile Five countries is revealed and the findings are evaluated.

Keywords: Feldstein-Horioka Hypothesis, savings, investment, panel ARDL.

Jel Codes: E22, E21, C33

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Almus MYO, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, nalan.kangal@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9160-0797

Başvuru Tarihi (Received): 01.06.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Refah ekonomisinin önemli bileşenlerinden birisi de ekonomik büyümedir. İlgili literatür incelendiğinde beşeri ve fiziki sermaye, tasarruflar, teknolojik ilerleme, kurumsal gelişmeler ekonomik büyümenin önemli belirleyicileri arasında sayılır (Alakbarov ve Bayar, 2021). İktisat teorisinde tasarrufu faiz ile ilişkilendiren yaklaşımların yanında tasarrufu gelirin bir fonksiyonu olarak kabul eden yaklaşımlarda mevcuttur. Buna göre tasarruf gelirin tüketilmeyen kısmıdır. Gelirin tüketilen kısmı talebe dönüşürken tasarruf edilen kısmı, gömüleme olmadığı sürece, yatırıma dönüşerek yatırım mallarına olan talep ile toplam harcama kalemlerine dâhil olarak ekonomik döngü içinde yerini alır (Seyidoğlu, 2002).

Yatırımların motivasyonu karlılık olarak bilinir ve tasarruflarla finansa edilmesi beklenir. Tasarruf eğilimi yüksek olan ülkelerde yatırımların finansmanı yurt içinden sağlanabilir ve yurt dışı tasarruflara olan bağımlılık oldukça düşüktür. Bir ülkenin tasarrufları ile yatırımları arasındaki ilişki söz konusu ülkelerin yabancı tasarruflara olan ihtiyacını da belirler. Bu durum bizi ödemeler bilançosunda cari açık sorunuyla karşılaşmış ve karşılaşmama durumunun tespitinde de yardımcı olur: Bir ülkenin tasarruf açığı söz konusu ülkenin cari işlemler hesabının açığı ile eşleşmektedir (Göçer ve diğerleri, 2013).

Dışa kapalı bir ekonomi varsayımında dış ticaret işlemleri ve sermaye giriş çıkışları söz konusu değildir. Bu durumda dışa kapalı bir ekonomide yatırımlara kaynak teşkil edecek yegâne finansman yolu yurt içi tasarruflardır. Diğer bir ifade ile böyle bir ekonomide yurt içi yatırımları artırmanın yolu yurt içi tasarrufları artırmaktan geçer. Aynı durum açık ekonomi senaryosu altında değerlendirildiğinde; ödemeler bilançosunun cari işlemler hesabının ve sermaye işlemleri hesabının aktif bir şekilde işlediği görülür. Sermaye hareketlerinin sınırlanmadığı ülkelerde yerli sermayenin yabancı ülkelere yabancı sermayenin de ülke içinde yatırımları finansa etme fırsatı ortaya çıkmaktadır.

Açık ekonominin hüküm sürdüğü şartlarda yurt içi yatırımların yurt içi tasarruflarla karşılanma zorunluluğu olmayacağı, yurt içi yatırımların yabancı tasarruflarla karşılanma imkânının olması ülke içinde yurt içi tasarrufların yurt içi yatırımlarla olan bağı zayıflayabilir hatta yatırımların tamamı yurt dışı tasarruflarla finansa edilmesi bile söz konusu olabilir (Susam, 2004; Alakbarov ve Bayar, 2021; Özmen ve Parasız, 2003).

Özellikle 1944 yılında Bretton Woods Anlaşmasıyla sermaye kontrollerinin gündeme geldiği ve 1970'li yılların sonlarından itibaren Bretton Woods sisteminin çökmesi ve birçok ülkede sermaye kontrollerinin kaldırılmasının (Eroğlu, 2021) ardından hızlanan liberalleşme ve küreselleşme sürecinin ardından sermaye hareketliliği açık ekonomi makroekonomisinin merkezinde yer almasına yol açmıştır (But ve Morley, 2017). Ülkeler yatırımları finanse etmede yetersiz kalan yurt içi tasarruflardan doğan açığı; genellikle doğrudan yabancı yatırımlar, portföy yatırımları ve dış borçlar ile yabancı sermaye girişlerini kullanarak kapatmaya çalışmaktadır. Özellikle yüksek büyüme oranlarına sahip gelişmekte olan piyasalarda, görece ucuz ama nitelikli işgücü doğrudan yabancı yatırımlarını, portföy yatırımlarını ve yabancı sermaye akımları arttırmaktadır (Alakbarov ve Bayar, 2021; Özmen ve Parmaksız, 2003).

Küreselleşmenin olumlu ekonomik etkilerinden biri de uluslararası finans piyasalarının son zamanlarda gösterdiği gelişme ve hızlı entegrasyondur. Aslında, sermayenin sınırsız uluslararası hareketliliğinin çok sayıda önemli politika ile ilgili ve teorik sonuçları vardır. Uluslararası sermaye hareketliliği küresel olarak yüksek kazançlı yatırım fırsatlarının değerlendirilmesine yardımcı olarak nispeten büyüme oranlarını etkiler ve ekonominin dengeye gelmesine yol açar. Tasarrufları daha fazla

kullanılabilir hale getirerek refahı artırır ve tüketim istikrarsızlığının etkin bir şekilde tersine dönmesine yol açar (Akadiri, 2016).

Sermaye akımları tasarrufları daha fazla kullanılabilir hale getirir ve böylece refahı artırarak tüketim istikrarsızlığının etkin bir şekilde tersine dönmesine yol açmaktadır (Akadiri, 2016). Ancak uluslararası sermaye hareketliliği yüksek olan ülkeler bu tür hızlı ve önemli sermaye çıkışlarından olumsuz olarak da etkilenebilmektedir. Buna neden olarak krizlerin şiddetinin ve sıklığının artması nedeniyle uluslararası sermaye akımlarının durdurulabilmesi veya uluslararası sermaye akımlarında önemli kesintilerin yaşanabilmesi gösterilebilmektedir. Dolayısıyla yabancı sermaye akımlarındaki bu tür artışlar, ekonomiler ve cari hesabın (cari açığın) sürdürülebilirliği için istikrarsızlaştırıcı bir faktör olarak ani ve önemli sermaye çıkışları sonucunda finansal krizlere neden olabilmektedir (Dash, 2019; Eyüboğlu ve Uzar, 2020). Ayrıca, finansal serbestleşmenin kolaylaştırdığı küresel finansal fonlara erişimin bir sonucu olarak yurt içi tasarruf seviyeleri zayıflatabilmektedir (Alakbarov ve Bayar, 2021).

Sermaye hareketliliğinin tanımı ve ölçümü uluslararası iktisat literatürünün en önemli konularından birisi haline gelmiştir. Sermaye hareketliliği hipotezini test etmek Feldstein ve Horioka'nın (1980) ufuk açıcı çalışmasıyla başlamıştır (Arısoy ve Uçak, 2010). Feldstein ve Horioka (1980) yurt içi yatırım ve tasarruf oranları arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında ikili arasında beklenmedik şekilde yüksek bir korelasyon bulmuştur (But ve Morley, 2017). Feldstein ve Horioka yapmış oldukları çalışmada mükemmel sermaye hareketliliğinin geçerli olduğu durumda yurt içi tasarruflar ile yurt içi yatırımlar arasındaki ilişkinin düşük olması gerektiğini öne sürmüştür. Yaptıkları çalışma ile yüksek sermaye hareketliliğine sahip 16 OECD üyesi ülke için tasarruf-yatırım ilişkisini test ettiklerinde bulguları bunun tersinin (yurt içi yatırımcılar ile yurt içi tasarruflar arasında yüksek bir korelasyonunu varlığını) doğru olduğunu açığa çıkarmışlardır. Açığa çıkarılan bu durum literatürde Feldstein-Horioka Paradoksu (FHP) adı ile yer edinmiştir. FHP'yi uluslararası ekonomideki altı ana bilmeden biri olarak literatürdeki yerini almıştır (Feldstein ve Horioka, 1980; Alakbarov ve Bayar, 2021; But ve Morley, 2017).

Feldstein ve Horioka (1980) yaptıkları çalışmada sermaye hareketliliğinin bir göstergesi olarak yatırım (I) ve tasarruf (S) katsayısı 1'in kullanılmasını önermiştir. Çalışmada uluslararası sermaye hareketliliğini incelemek adına 1960-1974 döneminde 16 OECD ülkesi verilerini kullanarak yurt içi yatırımı yurt içi tasarrufa göre aşağıdaki şekilde genişletilmiştir (Arısoy ve Uçak, 2010).

$$I_t = \beta_0 + \beta_1 S_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Yurt içi yatırımların GSYİH'ye oranı I_t , yurt içi tasarrufun GSYİH'ye oranı S_t ve ε_t hata terimidir. S - I katsayısı, sermaye hareketliliğini ölçen β_1 'in büyüklüğü ile belirlenir. Feldstein ve Horioka (1980), β_1 katsayısının sermaye hareketliliğinin bir ölçüsü olarak kullanılabileceğini iddia etmektedir. FHP'ye göre eğer β_1 istatistiksel olarak anlamlı ve sıfıra yakınsa sermaye oldukça hareketlidir, aksine eğer β_1 büyükse ve bire yakınsa bu sermaye hareketliliği derecesinin sıfıra yakın olduğu göstermektedir. Ampirik sonuçlar, S ve I arasındaki ilişkiyle ilgili eğer $\beta_1=1$ ise yatırım ve tasarruf arasında bire bir ilişki vardır ve bu da sermaye hareketsizliği olasılığını ima etmektedir. Öte yandan eğer $\beta_1>1$, I yurt içi S 'den yüksekse ülke sermaye ithalatçısıdır. Aynı şekilde $\beta_1<1$, yurt içi S , I 'den büyükse ülke sermaye ihracatçısıdır (Gomes ve diğerleri, 2008). FHP denklemi ve daha yüksek bir yurt içi tasarruf oranının daha yüksek bir yurt içi yatırım oranı ile ne ölçüde ilişkili olduğunu ölçmektedir. Eğer sermaye gerçekten çok hareketli ise, tasarruf ve yatırım arasındaki ilişki zayıf olmalı ve tersine eğer sermaye oldukça hareketsiz ise yatırım oranları tasarruf oranlarına çok yakın olmalıdır (Drakos ve diğerleri, 2017). Feldstein ve Horioka (1980) çalışmalarında yatırım ve tasarruf arasındaki korelasyon

güçlülük düzeyinin uluslararası sermaye hareketlerinin kısıtlı olacağını öne sürmektedir (Bozkurt ve Altın, 2021). Feldstein ve Horioka yapmış oldukları çalışmalarında 1960-1974 yılları arasında tam sermaye hareketliliğine sahip OECD üyesi ülkelerinde tasarruf-yatırım ilişkisi oldukça güçlüdür çünkü bire yakındır ve OECD ekonomileri arasında düşük sermaye hareketliliği olduğu sonucuna ulaşmıştır (Feldstein ve Horioka, 1980; But ve Morley, 2017).

Feldstein ve Horioka (1980)'e göre yurt içi tasarruflar ile sermaye hareketliliğini açıklayan iki olasılık söz konusudur. Bu olasılıklardan ilki tam sermaye hareketliliği neticesinde söz konusu ülkedeki tasarruf-yatırım ilişkisinin çok zayıf veya hiç olmaması durumudur. İkinci olasılıkta ise söz konusu ülkenin sahip olduğu portföy tercihleri ve uygulamadaki kurumsal zorluklardan dolayı uzun dönemli sermaye akışının engellenmesi neticesinde yurt içi yatırımlar ile yurt içi tasarruflar arasındaki ilişkinin güçlenmesi durumudur (Feldstein ve Horioka, 1980).

2008 küresel krizin hemen öncesinde OECD ülke ekonomileri bazında tasarruf-yatırım korelasyon düzeyi düşmüştür ve FHP'nin söz konusu ülke ekonomileri için geçerli olmadığını ortaya koymuştur. Kriz esnasında ise ikili arasındaki korelasyon güçlenmiş ve FHP geçerli hale gelmiştir. Bu durum ile tasarruf-yatırım ilişkisinin düşük düzeyde olması politika yapımcılar için kriz öncesi bir erken uyarı sistemi olarak göz önüne alınması gerektiği açığa çıkarmıştır (But ve Morley, 2016). 2008 ekonomik krizinden sonra tasarruf-yatırım korelasyonundaki artış uluslararası sermaye akımlarına olan güvenin azaldığının bir göstergesi olarak da görülebilmektedir (Amirkhalkhali ve Dar, 2020). Ayrıca Dünya Bankası sermaye hareketliliğine daha az bağımlı olan ülkelerin 2008-2017 döneminde üstün ekonomik performans sergilediğini açıklamıştır. Sonuç olarak uluslararası sermaye akımlarının ulusal ekonomiler üzerindeki olumlu etkilerinin yanı sıra ciddi olumsuz etkileri de olabilir ve FHP bu tür değerlendirmelerin bir sonucu olarak gündemdeki yerini koruyacaktır (Alakbarov ve Bayar, 2021).

Çalışmada sermaye hareketliliğinin tam olduğu ve dış yatırıma ihtiyaç duyan Kırılgan Beşli (Fragile Five) üyesi ülkeler olarak gruplandırılan Hindistan, Endonezya, Güney Afrika, Brezilya ve Türkiye nezdinde yatırım-tasarruf ilişkisi incelenerek Feldstein Horioka Paradoksu'nun geçerli olup olmadığı analiz edilmesi amaçlanmaktadır. İlk olarak çalışmanın giriş kısmında yatırım-tasarruf ilişkisi ve FHP'nin teorik çerçevesi çizilmiştir. Devamında konu ile ilgili yapılan farklı ülke veya ülke gruplarının farklı dönemler bazındaki durumunu analiz eden çalışmalardan bir kısmının yer aldığı literatür incelemesi yer alacaktır. Çalışmanın ikinci bölümde analizde kullanılacak olan yöntem hakkında bilgi verilerek Panel ARDL analizi ile elde edilen bulgulara yer verilecektir. Çalışmanın sonuç kısmında ise analiz sonucundaki çıktılar ve buradan hareketle öneriler yer alacaktır.

1. Literatür Özeti

Aşağıda FHP kapsamında yatırım-tasarruf ilişkisini inceleyen çalışmaların bir kısmı özet olarak yer almaktadır. Farklı ülke ve ülke gruplarının yine farklı dönem aralıklarındaki verileri kullanılarak analiz edildiği söz konusu çalışmalar FHP'nin geçerli olduğu ve olmadığı sonuçlara sahiptir.

Özmen ve Parmaksız (2003) çalışmalarında Birleşik Krallık 1948-1998 dönemi verilerini kullanarak tasarruf ve yatırım arasındaki uzun vadeli ilişkiyi incelemiştir. Tasarruf (Brüt yurt içi tasarrufların GSYİH'ye oranı) ve yatırım (Brüt yurt içi yatırımların GSYİH'ye oranı) değişkenleri ile kurulan modelde Johansen, Gregory ve Hansen (1996) ve Perron (1997) eşbütünleşme testleri yapılmıştır. Analiz ile İngiltere'de tasarruf-yatırım ilişkisinin 1979'da sermaye kontrolünün kaldırılmasından sonra ortadan kalktığını sonucu elde edilmiştir. Dolayısıyla FHP'nin geçerli olmadığı tespit edilmiştir.

Arısoy ve Uçak (2010) yaptıkları çalışma ile G7 ülkelerinin ulusal tasarruf ve yatırım arasındaki ilişkiyi incelemiştir. İlgili ülke grubunun 1960-2007 dönemi Gayri safi yurt içi tasarruf (GSYİH'nın yüzdesi) ve Gayri safi yurt içi yatırım (GSYİH'nın yüzdesi) verileri kullanarak, Engle-Granger (1987)

ve Gregory-Hansen (1996) artık tabanlı eşbütünleşme testleri yapmıştır. Analiz sonucunda uzun dönemde yatırım-tasarruf arasında bir ilişki tespit edilememiştir. Sermaye hareketliliğinde FHP'nin belirttiği kadar kayda değer bir artışın olmadığını görmüştür.

Saeed ve Khan (2012) yapmış oldukları çalışma ile Pakistan için ikiz açığın varlığında Feldstein-Horioka Paradoxu'nun geçerliliğini ampirik olarak test etmiştir. Pakistan'ın 1972-2008 dönem için yıllık cari işlemler dengesi, bütçe dengesi, yatırım ve tasarruf zaman serisi verilerini kullanarak birim kök testleri, Johansen eşbütünleşme testi yapılmıştır. Analiz sonucunda Pakistan'da ilgili dönemde yüksek derecede sermaye hareketliliğinin olduğu ve FHP'nin geçerli olmadığı tespit edilmiştir.

Göçer ve diğerleri, (2013) çalışmalarında yurt içi tasarruflar ve yatırımlar arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu amaçla FHP'nin kapsamında 20 OECD kurucu üyesi ülkenin 1980-2012 dönemi yıllık tasarruf ve yatırım serilerinin GSYİH'ye oranları kullanılmış çoklu yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme testleri yapılarak söz konusu ülke grubunda FHP'nin geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Akadiri ve diğerleri, (2016) yapmış oldukları çalışmalarında FHP'nin kapsamında Türkiye'nin tasarruf-yatırım ilişkisini değerlendirmiştir. Bu kapsamda 1960-2014 dönemi yatırım, tasarruf ve GSYİH verileri kullanılarak eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizi yaparak Türkiye'de yüksek sermaye hareketliliğinin varlığı ortaya koyulmuştur. Uzun vadede Türkiye'de FHP'nin geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.

Tunçsiper ve Biçen (2016) çalışmalarında literatürde E7 olarak ifade edilen Gelişen Yedi Ekonomi'nin (Rusya, Meksika, Çin, Hindistan, Endonezya, Brezilya, Türkiye) Feldstein ve Horioka Paradoxu'nun geçerliliğini araştırmıştır. Söz konusu ülke grubunun 1990-2014 yılı brüt yatırımların gayri safi yurt içi hâsıla içerisindeki payını ve brüt tasarrufların gayri safi yurt içi hasılaya oranını verileri kullanılarak Görünürde İlişkisiz Regresyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda Brezilya, Türkiye, Meksika, Rusya'da FHP'nin geçerli değilken Endonezya, Çin, Hindistan'da ise FHP'nin geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Çağlar ve Yavuz (2017) Türkiye'de FHP'nin geçerliliğini araştırdıkları çalışmalarında 1960-2016 dönemi için yatırımların ve tasarrufların GSYİH'ye oranı verileri kullanılmıştır. Gregory Hansen (1996) eşbütünleşme ve ARDL sınır testleri ile yapılan analizde Türkiye'de FHP'nin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Drococ ve diğerleri, (2017) 14 AB üyesi ülkenin tasarruf yatırım 1970-2013 Panel Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (PARDL) analizi yapılmıştır. Analizde GSYİH'nin yüzdesi olarak gayri safi yurt içi tasarruf ve gayri safi yurt içi yatırım verileri kullanılarak panel veriler için ARDL sınır testi yapılmıştır. Analiz sonucunda FHP'i desteklemektedir.

Kızıltan ve diğerleri (2019) yapmış oldukları çalışmada Dünya Bankası'nın yapmış olduğu gelir sınıflandırmasına göre *Yüksek Gelirli: OECD*, *Yüksek Gelirli: OECD Dışı*, *Üst Orta Gelirli*, *Düşük Orta Gelirli* ve *Düşük Gelirli* olmak üzere 5 farklı gruba ayrılan toplamda 134 ülkenin 1980-2014 verileri kullanılarak tasarruf-yatırım oranları arasındaki uzun dönemli ilişki incelenmiştir. Analizde yatırımlar/GSYH ve tasarruflar/GSYH, GSYİH, dış ticaret açığı (dış ticaret/GSYİH oranı) ve yıllık nüfus artış oranı verileri kullanılarak FHP'nin geçerliliği test edilmiştir. İkinci nesil panel birim kök ve eşbütünleşme testleri ile yapılan analizde beklentiler doğrultusunda elde edilen sonuçlar sermaye hareketliliğinin ülke gruplarına göre farklılaştığı ve bu farklılaşmanın temelinde gelişmişlik düzeyindeki ayrışma olarak görülmüştür.

Akadiri ve diğerleri (2020) çalışmalarında Nijerya özelinde FHP'nin geçerliliğini araştırmıştır. Bu amaçla 1981-2018 dönemi küreselleşme, doğrudan yabancı yatırım ve kentleşme gibi sermaye hareketliliğini yönlendiren faktörlerinin verilerini kullanarak panel ARDL testi yardımı ile analiz edilmiştir. Analizde yurt içi tasarruflar doğrudan yabancı yatırımları ve reel geliri pozitif etkilerken, kentleşmenin ve küreselleşmenin yerli yatırımları kısa ve uzun vadede negatif etkilediği sonucu elde edilmiştir.

Yılcı ve Kılıcı (2021) çalışmalarında N-11 Ülkeleri (Mısır, Bangladeş, İran, Endonezya, Türkiye, Güney Kore, Filipinler, Meksika, Pakistan, Nijerya, Vietnam) için FHP'nin geçerliliği test edilmiştir. Söz konusu ülke grubunun 1990-2017 dönemi gayri safi sermaye ve gayri safi yurt içi tasarruf verilerini kullanarak yapılan analizde Fourier CIPS Testi, panel Fourier eşbütünleşme testi ve Fourier nedensellik testi yapılmıştır. Yapılan analiz ile söz konusu ülke grubunda FHP'nin geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Alakbarov ve Bayar (2021) yapmış oldukları çalışmalarında FHP'nin geçerliliğini 21 gelişmekte olan piyasa ekonomisi ülkesi için test etmiştir. Söz konusu ülke grubunun 1994-2016 dönemi gayri safi yurt içi tasarruf (GSYİH'nin yüzdesi) ve brüt sabit sermaye oluşumu (GSYİH'nin yüzdesi) verileri kullanılarak yapılan analizde Westerlund'un (2008) panel eşbütünleşme testi, Durbin-Hausman panel eşbütünleşme testi ve Dumitrescu ve Hurlin'in (2012) panel nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışmada yurt içi yatırımların çoğunlukla dış sermaye girişleriyle finanse edildiğini ve FHP'nin geçerli olmadığını sonucu elde edilmiştir.

Bozkurt ve Altınar (2021) yapmış oldukları çalışmalarında Türkiye özelinde FHP'nin 1983-2019 dönemi için geçerliliğini araştırmıştır. Bunun için söz konusu dönemde yatırımların ve toplam yurt içi tasarrufların GSYİH'ye oranı verilerinden yararlanılarak Fourier ADF ile Fourier Shin eşbütünleşme testleri yapılmıştır. Analiz sonucunda FHP'nin geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Ruankham ve Pongpruttikul (2021) çalışmalarında Çin ve Tayland'ta yatırımlar ile ulusal tasarruflar arasındaki uzun dönemli ilişki için FHP'nin varlığını araştırmıştır. Bu amaçla 1980-2019 dönemi yurt içi tasarruflar ve yatırımların GSYİH'ye oranı verilerini kullanarak ARDL testi ile analiz yapmıştır. Analiz ile Tayland'daki FHP'nin'nun geçerli olmadığı, Çin için ise geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.

Ata ve diğerleri, (2022) çalışmalarında MINT üyesi (Meksika, Endonezya, Nijerya, Türkiye) ülkelerinde 1987-2020 dönemi yatırımlar/GSYH ve tasarruflar/GSYH verilerini kullanarak FHP'nin geçerliliğini araştırmışlardır. Bunun için panel birim kök, eşbütünleşme ile FMOLS ve DOLS yöntemleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Yapılan analizde söz konusu ülke grubunda araştırılan dönem itibarıyla FHP'nin geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde panel veri ve zaman serisi analizleri ile farklı ülke ve ülke grupları analiz edilmiştir. Akadiri ve diğerleri (2016), Tunçsiper ve Biçen (2016), Drococ ve diğerleri (2017), Çağlar ve Yavuz (2017), Akadiri ve diğerleri (2020), Bozkurt ve Altınar (2021), Yılcı ve Kılıcı (2021) yaptığı çalışmalar FHP'yi desteklerken Özmen ve Parmaksız (2003), Saeed ve Khan (2012), Göçer ve diğerleri (2013), Ata ve diğerleri (2022), Ruankham ve Pongpruttikul (2021), Alakbarov ve Bayar (2021) yaptıkları çalışmalar ile FHP'nin geçerliliğini reddetmektedir. Literatürdeki farklı sonuçların ülke-ülke grupları, ele alınan dönem ve analiz için kullanılan ekonometrik yöntem farklılıklarından kaynaklandığı söylemek mümkündür.

2. Yöntem ve Bulgular

Çalışmada Kırılğan Beşli olarak adlandırılan Hindistan, Brezilya, Endonezya, Türkiye ve Güney Afrika ülkelerine ait 1960-2021 dönemine ait bağımlı değişken olarak brüt sermaye oluşumu oranı kullanılırken açıklayıcı değişken olarak da brüt yurt içi tasarruf oranı verileri kullanılmıştır. Bu kapsamda, değişkenlerin hem uzun hem de kısa dönem sonuçlarının değerlendirilmesi amacıyla Panel ARDL analizi uygulanmıştır. Bu amaçla, literatürde de Kırılğan Beşli ülkeleri kapsamında Feldstein ve Horioka paradoksunu inceleyen daha önce bir çalışma bulunmaması, daha geniş bir dönem aralığında test edilmesi ve uygulanan yöntemin katkıları ile yapılacak olan yeni çalışmalara farklı bir bakış açısı sunması yönüyle çalışmanın özgün yönü ortaya konmaktadır. Çalışmada kullanılan tüm veriler Dünya Bankası'ndan (WDI) elde edilmiştir. Çalışmanın analizinde Stata ve Eviews programları kullanılmıştır.

Panel veriler, zaman dilimi ile kesit dilimini bünyesinde barındıran karma veriler olarak tanımlanmaktadır (Yang, 2012). Panel ARDL yöntemi ise Pesaran ve Shin (1995,1999), Pesaran ve Smith (1998) ve Pesaran ve diğerleri (2001) tarafından geliştirilmiştir ve düzeyde durağan ya da birinci fark ile durağanlaşan serileri analiz ederek eş bütünleşmenin varlığını analiz edebilme üstünlüğüne sahiptir (Özdamar, 2015).

Panel ARDL yönteminde uygun gecikme sayılarının belirlenmesi aşamasında ikinci dereceden olmamak kaydı ile Johansen ve Engle-Granger yaklaşımlarından farklı olarak her bir parametre için düzeyde I(0) ya da birinci farkta I(1) durağan olması varsayımı geçerlidir. Modelinin sağladığı bu imkân doğrultusunda ARDL yöntemi oldukça avantajlı ve farklı eşbütünleşme mertebelerinde dahi uygulanabilme özelliğine sahiptir. Bu bağlamda çalışmada uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için öncelikle parametrelerin durağanlığının sınanması gerekmektedir (Nkoro ve Uko, 2016).

Panel verilerin birim kök sınamalarının hangisinin gerçekleştirileceğini belirleyebilmek için öncelikle yatay kesit bağımlılığı incelenmelidir (Karadaş, 2020).

Yatay kesit bağımlılığı serilerin zaman (T) ve kesit (N) değerlerine göre değişiklik göstermektedir (Pesaran, 2004).

Panel verilerin yatay kesit bağımlılığını inceleyen üç test bulunmaktadır. Bu testlerin hangisinin dikkate alınacağı ise belirtilen varsayımları sağlamasına göre belirlenmektedir.

$T > N \rightarrow$ Breush-Pagan LM testi.

$N = \infty, T = \infty \rightarrow$ Bias-Corrected LM testi.

$N > T \rightarrow$ Pesaran CD testi, sonuçları değerlendirilmektedir (Koçbulut ve Altıntaş, 2016).

Söz konusu testlerin sonuçlarına göre eğer yatay kesit bağımlılığı yoksa birinci nesil birim kök testleri uygulanır, yatay kesit bağımlılığı var ise ikinci nesil birim kök testleri uygulanmaktadır (Baltaği, 2008).

Çalışma veri seti değerlendirildiğinde $N=5$, $T= 62$ yani $T > N$ olması sebebiyle yatay kesit bağımlılığı testleri içerisinde Breush-Pagan LM testi dikkate alınacaktır. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1: Yatay Kesit Bağımlılık Testleri

Değişken	Test	İstatistik	P-Değeri
Yatırım	Breusch-Pagan LM	190.3147	0.0000*
	Pesaran scaled LM	40.31959	0.0000
	Bias-corrected scaled LM	40.27860	0.0000
	Pesaran CD	2.199433	0.0278
Tasarruf	Breusch-Pagan LM		0.0000*
	Pesaran scaled LM	256.8955	0.0000
	Bias-corrected scaled LM	55.20750	0.0000
	Pesaran CD	55.16652	0.0001
		-3.917452	

Not: *= %1, **= %5, ***= %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları ile her iki değişken için olasılık değerleri incelendiğinde Breush-Pagan (1980) LM testi için geçerli olan yatay kesit bağımlılığı yoktur varsayımını içeren H_0 hipotezi reddedilerek yatay kesit bağımlılığı vardır sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda değişkenlere ikinci nesil birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir.

Panel birim kök testleri literatürde birinci nesil ve ikinci nesil birim kök testleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Birinci nesil birim kök testleri kesit bağımlılığının olmadığını kabul etmektedir. Bunlar; Maddala ve Wu (1999), Levin, Lin ve Chu (2002) ile Im, Pesaran, Shin (IPS, 2003) panel birim kök testleridir. İkinci nesil birim kök testleri kesit bağımlılığının varlığını kabul etmektedir. Bu ise Pesaran (2004) CIPS testi testidir (Tatoğlu, 2003).

Değişkenlerin durağanlık incelemesi için Pesaran (2004) CIPS birim kök sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Panel Birim Kök Testleri

Pesaran (2007) Panel Birim kök Testi (CIPS)						
Değişken	Gecikme	Trendsiz		Trendli		
		Z İstatistiği	Olasılık	Gecikme	Z İstatistiği	Olasılık
Yatırım	0	-2.627	0.004	0	-4.198	0.000
	1	-1.207	0.114	1	-2.548	0.005
Tasarruf	0	-10.719	0.000	0	-10.582	0.000
	1	-10.076	0.000	1	-9.611	0.000

Not: *= %1, **= %5, ***= %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Değişkenlerin durağanlıkları sınıandıktan sonra analiz için uygun model seçimi yapılmalıdır.

Panel ARDL analizlerinde üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Pesaran, Shin ve Smith (1999) tarafından geliştirilen yaklaşımlar içerisinde en uygun olan model tercih edilmektedir. Bunlardan birincisi Dinamik Sabit Etkiler (DFE) tahminleyicisidir. Modelde sabit parametreler dikkate alınmaktadır, diğer değişkenler ise havuzlanmış modele dâhil edilmektedir ancak sapmalı sonuçlar da görülebilmektedir. İkincisi Ortalama Grup (MG) tahmincisidir. Bu modelde; sabit terim, eğitim katsayısı ve hata varyansında ki değişimlerin tümü modele dâhil edilmektedir. Son olarak Havuzlanmış Ortalama Grup (PMG) tahmincisi bulunmaktadır. Burada ise dinamik panel verilerinde kullanılmaktadır. Katsayıların uzun dönem tahmininin yanı sıra kısa dönem tahminlerini de gerçekleştirebilmektedir. Sonuçların etkin ve tutarlı olmasında önemli bir yer tutmaktadır (Pesaran, Shin ve Smith, 1999).

Hausman testi ARDL modelleri içerisinde uygun model seçimine karar vermek için uygulanmaktadır (Tatoğlu, 2003).

Hausman testinin sonuçları Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3: *Hausman Testi*

	(b) mg	(B) pmg	(b-B) Fark	Sqrt (diag(V_b-V_B)) Std. hata
Tasarruf	5.83363	4.032724	1.800906	2.532683

$$\text{chi2}(2) = (b-B)[(V_b-V_B)^{-1}](b-B) = 0.51$$

$$\text{Prob}>\text{chi2} = 0.4771$$

* b = Ho ve Ha altında tutarlı; B = Ha altında tutarsız, Ho altında etkin.

Tablo 3 sonuçları değerlendirildiğinde, PMG (Havuzlanmış Ortalama Grup) modelinin etkin olduğu görülmektedir bu sebeple Panel ARDL PMG modelinin uygulanmasına karar verilmiştir.

Tablo 4: *Kırılgan Beşli Ülkeleri Panel ARDL Uzun ve Kısa Dönem Sonuçları*

Bağımlı Değişken: Yatırım				
Test Adı: ARDL				
Gözlem Dönemi: 1960-2021				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	z	p- değeri
Uzun Dönem Denklemi				
Tasarruf	4.032724	1.82156	2.21	0.027
Kısa Dönem Denklemi				
ECM	-0.702589	0.01619	-4.34	0.000
Tasarruf	-0.091118	0.05203	-1.75	0.000
C	1.721022	0.28868	5.96	0.000

Not: * = %1, ** = %5, *** = %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Panel ARDL uzun dönem sonuçları değerlendirildiğinde, tasarrufun uzun dönemde istatistiki olarak 0.027 olasılık değeri ile anlamlı ve pozitif ilişkisi elde edilmiştir. Tasarruf değişkeninde ki 1 birimlik artış uzun dönemde yatırımı 4.03 katsayı oranında artırdığı görülmektedir. Bu sonuç da Feldstein ve Horioka (1980) çalışmasında vurguladıkları yatırım ve tasarruf ilişkisinin yüksek korelasyonlu ifade edilen sonuçlarını destekler nitelikte olduğu ortaya konmuştur.

Kısa dönem panel ARDL sonuçlarında ECM katsayısı yer almaktadır. ECM katsayısı aynı zamanda bir hata düzeltme katsayısıdır. Bu katsayı kısa dönemde bağımlı değişkende oluşacak bir şok durumunda meydana gelecek sapmaların, uzun dönemde yeniden bir dengeye geleceğini açıklamaktadır (Şengönül ve Tekgün, 2021).

Tablo 4’de ki kısa dönem sonuçlarına bakıldığında ise ECM katsayısı istatistiki olarak 0.000 değeri ile anlamlıdır ve -0.70 katsayı değerine sahiptir. Kısa dönemde tasarruf değişkeni ise istatistiki olarak anlamlı ve negatif ilişki içerisinde olmasıyla beraber oldukça düşük bir değere sahip olduğu da dikkat çekmektedir. Başka bir ifade ile 1 birim tasarrufta ki artış kısa dönemde yatırımı -0.09 oranında azaltmaktadır.

Tablo 5: Tüm Ülkeler İçin Panel ARDL Kısa Dönem Sonuçları

Ülkeler	Katsayı	Standart Hata	Z Değeri	p Değeri
<u>Hindistan</u>				
ECM	-0.1037	0.0478	-2.17	0.030
Tasarruf	-0.0985	0.0580	-1.70	0.090
C	2.1433	0.9776	2.19	0.028
<u>Brezilya</u>				
ECM	-0.0853	0.0398	-2.14	0.032
Tasarruf	-0.0078	0.2006	-0.04	0.969
C	2.3451	1.0701	2.19	0.028
<u>Türkiye</u>				
ECM	-0.0498	0.0238	-2.09	0.036
Tasarruf	0.0086	0.0660	0.13	0.896
C	1.4498	0.6144	2.36	0.018
<u>Endonezya</u>				
ECM	-0.0953	0.0404	-2.36	0.018
Tasarruf	-0.0283	0.1450	-1.95	0.051
C	1.9354	0.8745	2.21	0.027
<u>Güney Afrika</u>				
ECM	-0.0168	0.3719	-0.45	0.650
Tasarruf	-0.0745	0.1012	-0.74	0.462
C	0.7314	0.8677	0.84	0.399

Kırılgan Beşli ülkeleri için kısa dönem panel ARDL sonuçları değerlendirildiğinde Güney Afrika hariç diğer ülkelerde ECM katsayısı istatistiki olarak anlamlı ve negatif olarak elde edilmiştir. Türkiye, Brezilya ve Güney Afrika ülkeleri için tasarruf değişkenine ait katsayılar istatistiki olarak anlamlı olmadıkları için katsayı yorumu yapılamamaktadır. Hindistan ve Endonezya ülkelerinde ise anlamlı katsayılar elde edilmiştir. Buna göre Hindistan'da 1 birimlik tasarrufta ki artış kısa dönemde yatırımları -0.09 katsayı oranında azaltmaktadır. Benzer şekilde Endonezya'da ise 1 birimlik tasarruf artışı yatırımları kısa dönemde -0.02 katsayı oranında azaltmaktadır.

Kırılgan ekonomilerde kısa dönemde yatırım ve tasarruf ilişkisi değerlendirildiğinde bu durumun zayıf ve belirsizlikler içermesi oldukça olası bir durum olması beklenmektedir. Ekonomilerde ki belirsizliklerin aktif olması, yatırım kararlarında aniden ertelenme ya da azalmanın görülmesi, talep koşullarında oluşabilecek düşüşler oluşabilmektedir. Öte yandan faiz oranları, finansal koşullar ve ekonomide ki likitide koşullarında ki dalgalanmalar da yatırım ve tasarruf ilişkilerini etkileyerek zayıflamasına neden olabilmektedir. Tüm bunlar göz önüne alındığında ancak uzun dönemde yatırım ve tasarruf ilişkilerinde daha güçlü ilişkinin gözlenmesi beklenen bir durumdur.

3. Sonuç

Feldstein-Horioka Paradoksu, yurt içi tasarruf ve yatırım arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik bir teorik çerçeve sunar ve bu ülkelerin ekonomik durumunu anlamak için imkân sağlamaktadır. Feldstein-Horioka Paradoksu yatırımın finansmanında yurt içi tasarrufların önemini vurgulamaktadır. Çünkü bir ülkede yurt içi tasarruf düzeyi yeterli değilse ve yatırımlar için yabancı kaynaklara bağımlı hale gelmesiyle yabancı finansmana duyulan ihtiyaç artmakta ve bu durum ise ülkenin ekonomik olarak daha savunmasız hale gelmesine yol açmaktadır. Bu çalışma ile Kırılgan Beşli ülkeleri olan Hindistan, Endonezya, Türkiye, Güney Afrika ve Brezilya üzerinde Feldstein-Horioka Paradoksu'nun geçerliliğini incelemeyi amaçlanmıştır. Yüksek yabancı yatırım ihtiyacına sahip olan Kırılgan Beşli ülkelerinde yurt içi tasarruf ve yatırım arasındaki ilişkinin doğru anlaşılması, ekonomik istikrarın ve ekonomik büyümenin sağlanması açısından önemlidir. Kırılgan Beşli ülkelerinde Feldstein-Horioka Paradoksu'nun incelenmesinin önemi oldukça büyüktür çünkü bu ülkeler genellikle ekonomik istikrarsızlık ve finansal zorluklarla karşı karşıyadır. Aynı zamanda Kırılgan Beşli ülkeleri yetersiz yurt içi tasarruf düzeylerine de sahip olduğu için yüksek düzeyde yabancı yatırıma ihtiyaç duymaktadır.

Feldstein-Horioka Paradoksu'nun geçerliliğinin incelenmesi, bu ülkelerde yurt içi tasarruf ve yatırım arasındaki ilişkiyi değerlendirerek ekonomik politikaların etkinliğini ve önceliklerini belirlemede yardımcı olabilir. Paradoksun geçerli olması durumunda, yani yatırımın finansmanında yurt içi tasarrufların rolü önemliyse, bu ülkelerin yurt içi tasarrufları artırmaya yönelik politikalara odaklanması gerekebilir. Bu da ekonomik büyüme, istikrar ve dışa bağımlılığı azaltma açısından önemli arz etmektedir.

Analiz için Panel ARDL yöntemi kullanılmıştır. Çalışma 1960-2021 dönemini kapsayan uzun bir zaman dilimini ele almıştır. Analiz sonuçlarına göre, uzun dönemde yatırım ile tasarruf arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişkinin varlığı gözlenmiştir. Elde edilen bulgular Feldstein-Horioka Paradoksu'nun Kırılgan Beşli ülkeleri için geçerli olduğunu göstermektedir.

Ancak analiz sonucunda, kısa dönem sonuçlarına bakıldığında, yatırım ile tasarruf arasında istatistiksel olarak anlamlı ama negatif bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu da, kısa dönemde yatırım ve tasarruf arasındaki ilişkinin dalgalanmalar gösterdiğini ve ekonomik koşulların etkisiyle değiştiğini göstermektedir.

Ayrıca, çalışmanın ülke bazında ayrıntılı analizi yapıldığında, Hindistan ve Endonezya'da yatırım ile tasarruf arasında kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı ama negatif bir ilişki bulunmuştur. Diğer ülkelerde ise kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı katsayılar elde edilememiştir.

Sonuç olarak, bu çalışma Kırılgan Beşli ülkelerinde Feldstein-Horioka Paradoksu'nun geçerliliğini ortaya koymaktadır. Yapılan analiz ile uzun dönemde yatırım tasarruf arasında pozitif bir ilişki tespit edilmişken, kısa dönemde ise bu ilişkinin dalgalanmalar gösterdiği ve ülkelere bağlı olarak farklılık gösterebildiği gözlemlenmiştir.

Öte yandan, Kırılgan Beşli ülkelerinde Feldstein-Horioka Paradoksu'nun incelenmesi, ekonomik politika yapımcılarına ve araştırmacılara bu ülkelerin ekonomik gelişimi ve istikrarı için stratejiler belirleme konusunda önemli bir rehberlik sunması beklenmektedir. Analiz sonucunda elde edilen veriler ışığında yetersiz tasarruf seviyesine sahip olan Kırılgan Beşli ülkelerinin yatırım düzeylerini arttırabilmek için yurt içi tasarruf düzeylerinin mümkün olduğunca arttırması gerekliliğine bir kez daha vurgu yapılmıştır. Ülke grubunun ihtiyaç duyduğu yurt dışı yatırımların ise daha uzun vadeli ve verimli alanlara yapılmasının yanı sıra yatırımların spekülatif özellikte olmaması koşulu önem arz etmektedir. Bu konu ile ilgili gerekli yasal düzenlemelerin yapılması beraberinde hem yurt içi tasarruf ve yatırımları arttıracak hem de gerekli olan yabancı yatırımların ülke ekonomisine uzun vadeli fayda düzeyini arttıracaktır.

Kaynakça

- Alakbarov, N. & Bayar, Y. (2021). International financial market integration and the Feldstein–Horioka Puzzle: Evidence from emerging market economies. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 14(1), 143-165.
- Amirkhalkhali, S. & Dar, A. (2020). Saving-investment-current accounts dynamics, financial crisis and economic growth: Some empirical results. *Applied Econometrics and International Development*, 20(2), 47-56.
- Arısoy, I. & Uçak, H. (2010). Saving, investment and capital mobility in g-7 countries: Time varying parameters approach. *International Research Journal of Finance and Economics*, 58, 65-78.
- Akadiri, S., S., Ahmed, I., I., Usman, O. & Seraj, M. (2016). The Feldstein-Horioka Paradox, A Case study of Turkey. *Asian Economic and Financial Review*, 6(12), 744-749.
- Akadiri, S. S., Apinran, M. O. & Usman, N. (2020). New insight into Feldstein and Horioka Paradox: Analyzing the mediating roles of globalization, urbanization and foreign direct investment. *Journal of Public Affairs*, 22, 1-13.
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometric analysis of panel data* (Fourth Edition). West Sussex: John Wiley & Sons.
- Bozkurt, E. ve Altınır, A. (2021). Feldstein-Horioka Bulmacası: Türkiye ekonomisi üzerine fourier eşbütünleşme analizi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(25), 801-814.
- But, B. & Morley, B. (2017). The Feldstein-Horioka Puzzle and capital mobility: The Role of the recent financial crisis. *Economic Systems*, 41(1), 139-150.
- Breusch, T. S. & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its application to model specifications in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47, 239-53.

- Çağlar, E. A. ve Yavuz, E. (2018). Türkiye’de yatırım-tasarruf ilişkisinin Feldstein-Horioka Paradoksu çerçevesinde analizi: Farklı tipte eşbütünleşme yaklaşımları. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 143-152.
- Dash, S. K. (2019). Has the Feldstein-Horioka Puzzle waned? Evidence from time series and dynamic panel data analysis. *Economic Modelling*, 83, 256-269.
- Drakos, A. A., Kouretas, G.P., Stavroyiannis, S. & Zarangas, L. (2017). Is the Feldstein-Horioka Puzzle still with us? National saving-investment dynamics and international capital mobility: A panel data analysis across EU member countries. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 47, 76-88.
- Eroğlu, İ. (2021). Türkiye’de kriz yönetimi ve IMF politikaları. İ. Eroğlu (Ed), *Türkiye’nin iktisadi görünümü (Temel sorunlar ve çözüm önerileri)* içinde (ss. 421-447). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Eyuboglu, S. & Uzar, U. (2020). Is the Feldstein–Horioka Puzzle valid in lucky seven countries? *The Journal of International Trade & Economic Development*, 29(4), 399-419.
- Feldstein, M. & Horioka, C. (1980). Domestic saving and international capital flows, *The Economic Journal*, 90(158), 314-329.
- Gomes, F., Ferreira, A. R., Borges, A. H. & Jamie De J. F. (2008). The Feldstein-Horioka Puzzle in South American countries: A time-varying approach. *Applied Economics Letters*, 15 (11), 859-863.
- Göçer, İ., Alataş, S. ve Peker, O. (2013). Yatırım-tasarruf ilişkisi: OECD ülkeleri için yeni nesil panel eşbütünleşme analizi [Özel Sayısı]. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi EYİ 2013*, 59-78.
- Im, K. S., Pesaran, M. H. & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal Of Econometrics*, 115, 53-74.
- Karadaş, H. A. (2020). *Seçili N11 ülkelerinde işgücü eğitim seviyesinin ekonomiye etkisi: Makroekonomik göstergeler çerçevesinde N-11 ülkeleri*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Kızıltan, M., Golovko, A. ve Yereli, A., B. (2019). Feldstein-Horioka Bulmacası: İkinci nesil panel eşbütünleşme analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 20(1), 61-79.
- Koçbulut, Ö., ve Altıntaş, H. (2016). İkiz açıklar ve Feldstein-Horioka Hipotezi: OECD ülkeleri üzerine yatay kesit bağımlılığı altında yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 145-174.
- Levin, A., Lin C.F. & Chu C.S.J. (2002). Asymptotic and finitesample properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.
- Maddala, G. S. & Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics And Statistics*, 61, 631-652.
- Nkoro, E. & Uko, A. K. (2016). Autoregressive distributed lag (ARDL) cointegration technique: Application and interpretation. *Journal of Statistical and Econometric Methods*. 5(4), 63-91.
- Ozmen, E. & Parmaksiz, K. (2003). Policy regime change and the Feldstein-Horioka Puzzle: the UK evidence. *Journal of Policy Modeling*, 25 (2), 137-149.
- Özdamar, G. (2015). Türkiye ekonomisinde döviz kuru geçiş etkisi: ARDL sınır yaklaşımı bulguları. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, 32, 66-97.

- Pesaran, M. H. & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis, Cambridge working papers in economics, 9514, Cambridge: Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M., Hashem, Shin, Y. R. & Smith, P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94, 621-634.
- Pesaran, M. H. & Smith, R. (1998). Structural analysis of cointegrating VARs. *Journal of Economic Surveys*, 12(5), 471-505.
- Pesaran, M.H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bound testing approaches to the analysis of long run relationships [Special issue]. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic test for cross-section dependence in panels*. IZA Discussion (Paper Series No.1240), 1-39.
- Ruankham, W. & Pongpruttikul, P. (2021). Feldstein-Horioka Puzzle in Thailand and China: evidence from the ARDL bounds testing. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(9), 1-10.
- Seyidoğlu, H. (2002). Tasarruf. *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük içinde* (ss. 606-607) . İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Saeed, S. & Khan, M. A. (2012). The Feldstein-Horioka Puzzle and twin deficits in Pakistan. *Academic Research International*, 2(2), 525-532.
- Susam, N. (2004). Feldstein -Horioka Paradoksu: Yatırım, tasarruf ve sermaye hareketleri ilişkisinin açıklanması. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 46. Seri: 185-195, Prof. Dr. Salih Turhan'a Armağan.
- Şengönül, A. ve Tekgün, B. (2021). Phillips eğrisinin panel ARDL analizi: Türkiye'deki bölgeler arası bir uygulama. *International Journal of Economics. Politics, Humanities & Social Sciences*. 4(2), 81-97.
- Tatoğlu, F. Y. (2003). *İleri panel veri analizi*. 2. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Tunçsiper, B. ve Biçen, Ö. F. (2016). Feldstein-Horioka Hipotezinin görünürde ilişkisiz regresyon yöntemiyle analizi: Gelişen ekonomiler (E7) üzerine bir inceleme. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16, 348-362.
- Yang, Y. (2012). Agglomeration density and tourism development in China: An empirical research based on dynamic panel data model. *Tourism Management*, 33, 1347-1359.
- Yılancı, V. & Kılıcı, E. N. (2021). The Feldstein-Horioka Puzzle for the Next Eleven Countries: A panel data analysis with fourier functions. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 30(3), 341-364.

Araştırma Makalesi / Research Article

I. PETRO DÖNEMİ RUSYA’SINDA DÜZYAZI, ŞİİR VE TİYATRO ESERLERİ ÇEVİRİSİ

Leyla ŞENER¹

Öz

Petro Dönemi’nde Rusçaya çevrilen eserleri konu edinen bu çalışmada, 1700-1725 yılları arasında gerçekleşen ve her aşamasında I. Petro’nun da dâhil olduğu çeviri faaliyetleri incelenmektedir. Söz konusu dönemde yapılan çeviriler düzyazı, şiir ve tiyatro eserleri olarak sınıflandırılarak ele alınmıştır. Düzyazı eser çevirileri birkaç gruba ayrılarak incelenmiştir. İlk gruba devletin siyasi yapısı ve buna bağlı mevzuatla ilgili bilgi veren eserleri dâhil edilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Rusçaya yöneticilerin yararlanabileceği uygulamaya yönelik yönergeler içeren eserler de çevrilmiştir. Bu eserler de söz konusu ilk gruba dâhil edilmiştir. Petro Dönemi’nde çevrilen tarihsel eserler ayrı bir grup olarak ele alınmıştır. Bu dönemde edebî çeviriler devletin ihtiyaç duyduğu, çevrilmesi öncelikli eserler arasında değildir, bu sebeple edebî çevirilerin sayısı azdır. Petro Dönemi’nde Rusçaya çevrilen edebî eserleri düzyazı, şiir ve tiyatro olarak ayrı gruplar olarak incelenmiştir. Genel olarak farklı edebiyatlara (Antik Yunan ve Roma, Alman, İtalyan, Leh) ve farklı türe (drama, düzyazı şeklinde, roman vs.) ait şiirlerin çevrildiği tespit edilmiştir. Ayrı bir başlık altında ele alınan tiyatro eserleri çevirileri bölümünde Kunst-Fürst kumpanyasının sahnelediği oyunlar incelenmiştir. Petro Dönemi Rusya’sında düzyazı, şiir ve tiyatro eserleri çevirilerini konu alan çalışmada ayrıca bu eserleri Rusçaya kazandıran, Rus kültürüne katkıları yadsınamaz çevirmenler üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Petro Dönemi Rusya’sı, çeviri, çevirmen, düzyazı, şiir, tiyatro.

TRANSLATION OF PROSE, POETRY AND THEATRICAL WORKS IN RUSSIA IN THE AGE OF PETER I

Abstract

In this study, which deals with the works translated into Russian in the age of Peter, we discussed the translation activities that took place between 1700 and 1725 and included Peter I at every stage. We have dealt with the translations made in that period by classifying them as prose, poetry, and drama. We analyzed the translations of prose works by dividing them into several main groups. In the first group, we included works that give information about the political structure of the state and related legislation. At the beginning of the 18th century, besides the works giving information about the political structure of the state and related legislation, works containing practical instructions that the ruler/administrators could benefit from were translated into Russian. We included these works in the first group in question. We have considered the historical works translated in the age of Peter as a separate group. Literary translations were not among the primary works required by the state during Peter's reign, so the number of literary translations could have been higher. We examined the literary works translated into Russian in the mentioned period as prose, poetry, and drama as separate groups. Poems were generally translated into different literatures (Ancient, German, Italian, Polish) and genres (drama, prose novel, etcetera). We examined the plays staged by the Kunst-Fürst company in translating drama, which we discussed under a separate title. In our study, which deals with translating prose, poetry, and drama in the Russia of the Peter Era, we also focused on the translators who brought these works into Russian and whose contributions to Russian culture cannot be denied.

Keywords: The Age of Peter, translation, translator, prose, poetry, theater.

¹ Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, lsener@anadolu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-1036-9931.

Başvuru Tarihi (Received): 07.06.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

XVIII. yüzyılın başında I. Petro yönetimindeki Rusya bir Avrupa devleti olmayı hedefler. Rusları Avrupa’nın bilim, sanat ve sanayide elde ettikleri başarılarından haberdar etmenin en iyi yolu Avrupa dillerinde yazılan kitapları Rusçaya çevirmektir. Nitekim XVIII. yüzyılın başında Rus edebiyatının yüzde doksanı çevirilerden oluşur (Şener, 2013: 570). Yabancı dillerden kitap çevirmenin önemini farkında olan I. Petro çevrilecek kitapları bizzat seçmiş, çevirmenlerin çalışmalarının nasıl ilerlediğini takip etmiş, çevirilerin dili ve üslubuna dikkat etmiş, gerekli gördüğünce çevirilerin tekrar yapılmasını öğütlemiş ve nihayet çevirinin basılıp basılmayacağına karar vermiştir (Николаев, История русской переводной художественной литературы 1996: 76). Bunun yanı sıra Petro’nun kendisi de çeviri ile meşgul olmuş, geç Rönesans Dönemi İtalyan mimarlarından Barozzi da Vignola’nın (1507-1573) “Mimari” kitabını Rusçaya çevirmiştir²⁷².

Şubat 1710’da *Journal de Trévoux* («Записки для истории наук и искусств»)³ XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Rusya’da I. Petro ile ilgili dikkat çekici bir yazı yayımlanmış, söz konusu yazıda: “Çar Petro Alekseyeviç’in tebaasının (...) edebî zevkini eğitime kaygısı başarı ile taçlandırılmıştır. (...) Dillerine çevrilmiş çok sayıda faydalı kitap (...), (Bu da) (Rusların) bilimde de askeri alanda kazandığı şöhretin aynısını kazanacağını kanıtlıyor,” diye ifade edilmektedir (Копанев, 1989: 180).

1. Düzyazı Eser Çevirisi

1.1. Devletin yapısı ve buna bağlı mevzuatla ilgili bilgi veren eserlerin çevirisi

Petro Dönemi’nde yapılan çevirileri belli başlı birkaç gruba ayırılır. Devletin siyasi yapısı ve buna bağlı mevzuatla ilgili bilgi veren, ayrıca yöneticilerin yararlanabileceği uygulamaya yönelik yönergeler içeren eserleri ilk gruba dâhil edilebilir. Bir Avrupa devleti kurma amacıyla hareket eden Çar öncelikle bu konularla ilgili eserlerin çevirisinin yapılmasını istemiştir. Bunların arasında özellikle Alman düşünür Samuel von Pufendorf (1632 –1694) ile Hollandalı düşünür ve hukukçu Hugo Grotius’un (1583-1645) eserleri öne çıkmaktadır.

1718 yılında Pufendorf’un “Avrupa Tarihine Giriş” (Latince: “Introductio Ad Historiam Europaeam”, 1704; Rusça: «Введение в историю европейскую») kitabın Rusça çevirisi yayımlanmıştır⁴. Bu kitap Avrupa tarihi üzerine genelleyci bir çalışmadır. Kitabın ilk ve son bölümleri hariç, diğerleri Avrupa ülkelerinden her birinin tarihini anlatır (Перевезенцев С.В., 2014: 70-88). Kitabın çevirisi Rus Ortodoks Kilisesi Piskoposu unvanını taşıyan din adamı ve çevirmen Gavriil Fyodoroviç Bujinski’ye (1680-1731) aittir. 1723 yılında çevirinin ikinci baskısı yapılmıştır. Bujinski Kiev-Mogilyan Akademisi’nde⁵ eğitim görmüş, ardından Slav-Grek-Latin Akademisi’nde⁶ görev yapmıştır. I. Petro’nun vaizi olarak bilinir (Бегунов, Словарь русских писателей XVIII века, 1988: 128-129).

² Petro’nun, kitabı hangi dilden çevirdiği belirlenmemiştir. Çarın çeviri kitabını son redaksiyonunu Rusya’da yaşayan İtalyan mimar Fontana yapmıştır. Mimari alanda yapılmış ilk Rusça çeviridir.

³ *Journal de Trévoux (Mémoires pour l’Histoire des Sciences & des beaux-Arts)*, Ocak 1701’den Aralık 1782’ye kadar Fransa’da aylık olarak yayınlanan etkili bir akademik dergidir.

⁴ Введение, в историю европейскую чрез Самуила Пуфендорфия, на немецком языке сложенное. Таже чрез Иоанна Фридерика Крамера, на латинский преложенное. Ныне же повелением великаго государя царя, и великаго князя, Петра Перваго, всероссийскаго императора, на российский с латинскаго преведенное, Печатано в Санктпитебурхе, 5 дек. 1718.

⁵ Academia Kiioviensis Mohileana, 1659-1817 yılları arasında Kiev’de faaliyetini sürdüren önemli bir yüksek öğretim kurumudur.

⁶ Славяно-греко-латинская академия, 1687 yılında açılan Rusya’nın ilk yüksek eğitim kurumudur.

Söz konusu dönemde S. Pufendorf'un Rusçaya çevrilen bir başka kitabı ise "Doğal Hukuka Göre İnsan ve Vatandaşın Görevi"dir (Latince: "De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo", 1673; Rusça: («О должностях человека и гражданина»). Bu kitabında devletlerin yönetim sistemlerini ayrıntılı bir şekilde inceleyen yazar, monarşiyi en iyi siyasi sistem olarak nitelendirmektedir (Перевезенцев С.В., 2014: 70-88). Kitap, Petro'nun isteği üzerine 1721-1724 yılları arasında Yosif Kreçetovski tarafından, Latince'den çevrilmiştir. Çeviri I. Petro'nun ölümünden bir yıl sonra, 1726 yılında yayımlanmıştır⁷ (Сводный каталог, Т. 2: 489). St. Petersburg matbaası düzeltmen görevini yürüten Kreçetovski'nin çevirisini o zamanlar matbaanın yöneticisi olan Bujinski redakte etmiştir. Bujinski, I. Petro'nun talimatıyla, eserin "üstünkörü değil, ... anlaşılır, güzel bir üslupla" çevrilmesini ve "bir an evvel" tamamlanması için görevlendirilmiştir (Бегунов, Словарь русских писателей XVIII века, 1999: 152).

Petro Döneminde Pufendorf'un başka eserleri de Rusçaya çevrilmiştir. Bunların arasında "Alman İmparatorluğu'nun Bugünkü Durumu Üzerine" (Latince: "De statu imperii germanici liber unus", 1667) ile "Doğa ve insan yasası" (Latince: "De jure naturae et gentium", 1672) eserlerini sayabiliriz. "Alman İmparatorluğu'nun Bugünkü Durumu Üzerine" eseri Latince'den çevrilmiş, çevirmen ismi belirtilmemiştir. Günümüze elyazması olarak Rusya Milli Kütüphanesi'nde (РНБ, Российская национальная библиотека) muhafaza edilmektedir⁸. Alman düşünür Pufendorf'un "Doğa ve insan yasası" ("De jure naturae et gentium", 1672) eserini Rusçaya keşiş Simon Kohanovski kazandırmıştır. Kohanovski eseri Latince'den iki cilt halinde çevirmiştir. 1718 yılında tamamlanan ve Rusça "О законах естества и народов" başlığını taşıyan bu çevirinin dört elyazması kopyası mevcuttur. Bunlardan eserin büyük bir bölümünü içeren ve D. M. Golitsin'e⁹ ait kopya günümüzde St. Petersburg'daki Rusya Milli Kütüphanesi'nde (Российская национальная библиотека) muhafaza edilmektedir¹⁰ (Николаев, Словарь русских писателей XVIII века, 1999: 137-138).

XVIII. yüzyılın başında Rusçaya çevrilen, devlet siyasi yapısı ve buna bağlı mevzuatla ilgili bilgi veren eserler arasında Hollandalı düşünür, hukukçu Hugo Grotius'un (1583-1645) "Savaş ve Barış Hukuku" ("De Iure Belli Ac Pacis") eseri dikkat çekmektedir. İlgili incelemelerde eseri «О законах брани и мира» Rusça başlığıyla¹¹ Oronovski'nin çevirdiği ifade edilmektedir (Николаев С. И., История русской переводной художественной литературы, 1995: 79). Kiev-Mogilyan Akademisi öğrencilerinden Oronovski eseri Latince'den çevirmiştir. Günümüzde çevirinin elyazması Rusya Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir¹² (Корпус русских переводов общественно-политических сочинений XVIII века).

XVIII. yüzyılın başında İngiliz filozof John Locke'un (1632-1704) "Yönetim Üzerine İkinci İnceleme" ("Second Treatise of Government") eseri D. M. Golitsin'in talimatı üzerine Rusçaya çevrilmiştir. İlgili incelemelerde çevirin elyazmasının üç kopya halinde muhafaza edilmektedir

⁷ О должности человека и гражданина по закону естественному, книги две. Сочиненныя Самуилом Пуфендорфом. Ныне же на российский с латинскаго переведенныя, повелением... государыни Екатерины Алексиевны... благословением же Святейшаго правительствующаго всероссийскаго синода. [Перевод И. Кречетовского]. [Спб.], Санктпетерб. тип., 1726.

⁸ ОР РНБ. Ф. 550. F.IV.77

⁹ Dmitri Mihayloviç Golitsin (1665-1737) I. Petro'ya yakın Rus devlet adamı.

¹⁰ ОР РНБ. Ф. 550. F.II.26/1-2

¹¹ Гугон Грот. О законах брани и мира три книги, в оных книгах повествуется закон естественной и народной, ине что нужнейшее от закона общественного изъясняется; тут же беседа о волном море, и собственная книжца о уравнении, о позволительстве, о удобстве. Напечатана сия книга в Амстердаме 1712 году.

¹² РНБ. Ф. 550. F.II.36/1-3

(Николаев, 1987: 93-99). «Правление гражданское в его истинномъ началѣ, и о его власти, и ради чего» Rusça başlığını taşıyan çevirinin kime ait olduğu belli değildir. Eserin hangi dilden çevrildiği de bilinmemektedir. Bu konuda iki farklı görüş mevcuttur. Bu görüşlerden ilki XVIII. yüzyıl Rusya’ında çeviri faaliyetlerini inceleyen en önemli çalışmalardan biri olan “Rusya’da Edebî Çeviri Tarihi” (*История русской переводной художественной литературы*) kitabında yer almaktadır. Araştırmacı Nikolayev’e göre eser Latineden çevrilmiştir (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1995: 78). Araştırmacı V. M. Kruglov’a göre ise eser Fransızcadan çevrilmiştir (Круглов, 2000: 75-80).

İlgili incelemelerde H. Grotius, S. Pufendorf ve John Locke’un söz konusu eserlerinde yer alan görüşler, I. Petro’nun reformlarının ideolojik temellerini oluşturan önemli bileşenlerden olduğu ileri sürülmektedir (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1995: 79).

Petro Dönemi’nde devletin siyasi yapısı ve buna bağlı mevzuatla ilgili kuramsal çalışmalar dışında yöneticilerin yararlanabileceği ve daha ziyade uygulamaya yönelik yönergeler içeren eserler de çevrilmiştir. Bunlar da aynı grup içerisinde değerlendirilebilir. Bu çeviriler arasında İspanyol devlet adamı, yazar, hukukçu Diego de Saavedra y Faxardo’nun (1584-1648) (Latince: “*Idea principis christiano-politici, centum symbolis expressa*”; Rusça: «Изображение христіано-политическаго властелина, символами объясненное») eseri önemlidir. Eseri Petro’nun isteği üzerine eseri Latineden Yeleazar Prokopoviç (keşiş ismi Teofan) (1677/1681-1736) çevirmiştir. Çeviri, günümüzde el yazması olarak Rusya Milli Kütüphanesi’nde bulunur¹³ (Корпус русских переводов общественно-политических сочинений XVIII века). Eserin çevirimi Prokopoviç (1677/1681-1736) Kiev-Mogilyan Akademisi’nde eğitim görmüştür. İleride aynı akademinin rektörü ve felsefe profesörü olarak doğa felsefesi, mantık, fizik, matematik, etik derslerini vermiştir. Çeviriye yazdığı önsözde devlet/kamu yönetimi kuram ve tarihi üzerine yazılan çalışmaları gözden geçiren Prokopoviç, teokrasi fikrine karşı çıkmaktadır. Faxardo’nun kitabında sık sık ne anlama geldikleri tam olarak anlaşılamayan alegoriler kullandığını belirterek, çevirirken bunları anlaşılır kılma gayretinde olduğunu vurgulamıştır (Şener, 2018: 60). Bunun yanı sıra çeviri yaparken, ana dilin özelliklerini göz önünde bulundurmak gerektiğinin de altını çizmiştir (Автуховик, Словарь русских писателей XVIII века, 1999: 488-497).

1721 yılında Flaman Katolik, filolog ve düşünür Justus Lipsius’un “*Monita et exempla politica*” eseri Rusça’ya «Увещания и приклады политические» başlığıyla çevrilmiştir. Justius Lipsius’un eserini Latineden S. Pufendorf’un çevirimi de olan keşiş Kohanovski Rusçaya kazandırmıştır. İlgili incelemelerde bu çevirinin günümüzde el yazması olarak birkaç kopya halinde muhafaza edildiği belirtilmektedir (Пекарский, 1862: 218-220).

XVIII Yüzyıl Rusya’ında Fransız din adamı ve siyasetçi Kardinal Richelieu’nun “*Testament politique*” eseri çok popülerdir. İlgili incelemelerde eserin 1766 ile 1788 yılında iki defa basıldığı ifade edilmektedir. Eser Rusçaya ilk olarak 1725 yılında çevrilmiştir. Söz konusu çeviri günümüzde el yazması halinde dört kopya olarak muhafaza edilmektedir. Çevirmen ismi belirtilmemektedir (Шаркова, 1964: 371-374).

Söz konusu dönemde görgü kurallarını konu alan eserler de çevrilmiş, bunların arasında Alman yazar, hukukçu Christian Georg von Bessel’in (1636-1688) “*Schmide des politisches Glücks*” (Rusça: «Политический счастья ковач») eseri öne çıkmıştır. Sarayda nasıl davranılması gerektiği ve görgü

¹³ ОР РНБ. Ф. 550. F.II.67

kurallarını içeren eser asıl dil Almancadan çevrilmiştir. Çevirmen ismi belirtilmemektedir (Соболевский, 1908: 29-30).

Sıraladığımız eserler dışında bu dönemde çevrilen eserler arasında çocukların eğitimini konu edinen Erasmus'un "De civilitate morum" eseri önemlidir. Eser 1706 yılında «Златая книжица о гождении нравов» Rusça başlığıyla çevrilmiştir. Bazı araştırmacılara göre çevirmeni Rusya'da yaşayan Alman bilim adamı, Bilimler Akademisi'nde çevirmen görevi yürüten Johann Werner Pause'dir (1670-1735) (Артемяева, Микешин, 2010: 71).

1.2. Tarihî Eser Çevirisi

Petro Dönemi'nde çevrilen tarihî eserleri ayrı bir grup olarak ele alabiliriz. Kendisi de tarihe büyük ilgi duyan Petro yurtdışında yayımlanan tarih konulu kitapların çevrilmesi için büyük gayret göstermiştir.

1719 yılında tarihçi, kardinal Caesar Baronius'un (1538-1607) "Annales ecclesiastici, in quibus historia ecclesiae ab origine usque ad annum narratur" eseri «Деяния церковные и гражданские» başlığıyla Rusçaya çevrilmiştir. Çevirinin kime ait olduğu bilinmemektedir. İlgili incelemelerde ismi belirtilmeyen bu çevirmenin, Leh din adamı, yazar Piotr Skarga'nın "Roczne dzieje koscielne"¹⁴ eserininin asıl olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Baronius'un eserinin kısaltılmış bir çevirisi olan "Roczne dzieje koscielne", 1603 yılında Krakov'da yayımlanmıştır (Мещерякова, 2020: 96-107).

1722 yılında yine Petro'un isteği üzerine çevrilen Benedikten başrahibi Don Mauro Orbini'nin (1550-1614) "Il regno degli slavi"¹⁵ eseri yayımlanmıştır¹⁶. Çeviri Sırp asıllı Sava Vladislaviç Raguzinski'ye (1668-1738) aittir. Slav halklarının yüceltiği bu eser, çevirmen tarafından yarı yarıya kısaltılmıştır (Николаев, Словарь русских писателей XVIII века, 2010: 14-16).

1724 yılında Osnabrück Piskoposu Wilhelm Stratemann'ın (1629-1684) "Theatrum historicum"¹⁷ eseri «Феатрон, или Позор исторический, изъясляющий повсюдную историю священного писания и гражданскую»¹⁸ Rusça başlığıyla yayımlanmıştır. Çeviri Pufendorf'un "Avrupa Tarihine Giriş" kitabının çevirmeni de olan G. F. Bujinski'ye aittir.

¹⁴ Roczne dzieje kościelne od narodenia Pana y Boga naszego Jesusa Christusa/ Wybrane z rocznych dzieiow kościelnych Cesara Baroniusza, Karynafa S.R.K.nazwanych Annales Ecclesiastici. Prze X. Piotra Skarge.

¹⁵ Il Regno Degli Slavi Hoggi Corrottamente Detti Schiavoni Historia Di Don Mauro Orbini Abbate Melitense, Nella quale si vede l'origine quasi di tutti i Popoli, che furono della Lingua Slava con molte, & varie guerre, che fecero in Europa, Asia, & Africa; il progresso dell'Imperio loro, l'antico culto, & il tempo della loro conversione Christianesimo. E in particolare veggonsi i successi de're, che anticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosna, Servia, Russia, Bvlgaria.

¹⁶ Eserin tam Türkçe başlığı "Günümüzde Slavenler Olarak Adlandırılan Slavların Krallığı: Mjlet Başrahibi Raguzalı Don Mauro Orbini'nin Tarihi. Bu eserde Avrupa, Asya ve Afrika'da çeşitli savaşlar yürüten; Slav diline mensup halkların kökeni, onların imparatorluğunun gelişimi, antik kültürü ve Hristiyanlığa geçiş zamanı anlatılır. Ve özellikle Dalmaçya, Hırvatistan, Bosna, Sırbistan, Raşka ve Bulgaristan'da antik zamanlarda hâkimiyet kuran krallarının halefleri açıklanır" (Daha fazla bilgi için bkz.: Şimşek, 2021)

¹⁷ Theatrum historicum: exhibens memoriae juvandaе causa, per decem exitus & per secula, omnes reges, imperatores, pontifices romanos, viros celebres, [...] universamque historiarum sacrarum & prophanarum seriem, a mundi origine ad praesentem annum M. DCLVI. Ienaе, 1656.

¹⁸ Стратемман, В. Феатрон или Позор исторический изъясляющий повсюдную историю священного писания и гражданскую чрез десять исходов, и веки, всех царей, императоров, пап римских и мужей славных, и прочая от начала мира даже до лета 1680, вкратце ради удобного памятования чрез Вильгельма Стратеммана собранный, ныне же на Российский язык с Латинского переведенный в Санктптербурхе лета 1720. - СПб.: в тип. Александрo-Невского монастыря, 1724.

Petro Dönemi'nde historiyoğrafi eserleri de çevrilmiştir. Bunların arasında özellikle Romalı tarihçi Titus Livius'un (yaklaşık M. Ö. 59 – M. S. 17) “Şehrin Kuruluşundan İtibaren” (Latince: *Ab urbe condita*; Rusça: «История Рима от основания Города») eseri öne çıkmaktadır. Roma kentinin kuruluşundan başlayarak M. Ö. 9 yılına kadar olan tarihini anlatan eser, 1716 yılında Çernigov Collegium¹⁹ öğretmenleri tarafından Rusçaya kazandırılmıştır. Bu çeviri günümüzde elyazması olarak Moskova'daki Devlet Tarih Müzesi'nde (Государственный исторический музей) muhafaza edilmektedir²⁰.

M. S. II. yüzyılda yaşamış olan Antik Romalı şair ve tarihçi Lucius Annaeus Florus'un “Kısa Roma Tarihi” (Latince: “*L. Annaei Flori Epitome rerum romanarum*”; Rusça: «О начатии и действованиях народу римскаго»²¹) eseri, 1704 yılında aracı dil Lehçeden çevrilmiş, ancak yayımlanmamıştır (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1995: 83.) Elyazması olarak günümüze ulaşan çeviri, St. Petersburg Devlet Halk Kütüphanesi'nde (Государственная Публичная Библиотека) muhafaza edilmektedir. Çevirmen ismi belirtilmemektedir²².

Söz konusu dönemde M. S. I. yüzyılda yaşayan Romalı tarihçi Quintus Curtius Rufus'un “*Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*”²³ eseri de çevrilmiştir. 1709 yılına ait çeviride çevirmen ismi belirtilmemektedir.

Ünlü Rus şair Antioh Dmitiriyeviç Kantemir (1708-1744) 1725 yılında Latince'den çevirdiği Bizanslı tarihçi Constantinus Manasses'in “*Vakayiname*”si, Petro Dönemi'nde çevrilen historiyoğrafi eserlerine önemli bir örnektir. «Господина философа Константина Манассиса Синопсис историческая» başlıklı çeviri, elyazması olarak St. Petersburg'da bulunan Rusya Milli Kütüphanesi'nde (Российская национальная библиотека) muhafaza edilmektedir²⁴. Bu eser A. D. Kantemir'in ilk çeviri çalışması olması bakımından da önemlidir.

1705 yılında Johann Werner Paus, “Ünlü Kişilerin Yaşamları” (Latince: “*De viris illustribus*”; Rusça: «О знаменитых людях») eserini çevirmiştir. M. Ö. 110- M. S. 25 yılları arasında yaşamış Eski Romalı tarihçi ve biyografi yazarı Cornelius Nepos'un bu eseri ünlü komutan, tarihçi, şair, hatip vs. kişilerin biyografilerini içermektedir. J. W. Paus'in Nepos çevirisi elyazması olarak günümüze ulaşmıştır. Elyazması çeviri eser St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nde (Библиотека Российской академии наук) muhafaza edilmektedir²⁵ (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1995: 84).

Yine yüzyılın başında Romalı yazar Valerius Maximus'un “*Factorum et dictorum memorabilium libri novem*” başlıklı anekdotlar kitabı Rusça'ya çevrilmiştir. Aracı dil Lehçeden yapılan çeviri, günümüzde elyazması olarak St. Petersburg Devlet Halk Kütüphanesi'nde (Государственная

¹⁹ Collegium Czernichoviensis XVIII. Yüzyıl Rusya'sının en önemli eğitim kurumlarından biridir.

²⁰ Гос. Исторический музей. Синодальное собр. № 295—299.

²¹ «Ливия Юлия Флора о начатии и действованиях народу римскаго известования книг четырех, от начатия великогомогущаго сего народу даже до Августа кесаря: како начнется, како пребываше, изобретше вольность, и како вольность погубивше единому господину во область прииде. 3 латинскаго на польский переведена, на руской переведена во граде Москве году Божия 1704»

²² РНБ. Q.IV.92. 219 л. Нач. XVIII в. (Калайдович, Строев 1825, 333).

²³ Книга Квинта Курция о делах содеянных Александра Великого царя македонского, переведена повелением царского величества с латинского языка на российский лета 1709 и напечатана в Москве того же лета в октоврии месяце.

²⁴ ГПБ. ().1У.25.

²⁵ ГПБ. Р.Н.5. Л. 5.

Публичная Библиотека) muhafaza edilmektedir. Çevirmen ismi belirtilmemektedir²⁶ (Николаев, 1988: 163).

1720 yılında Tebaili Kebes'in "İnsan Yaşamının Tablosu" «Дека о правом состоянии жизни человеческия» başlıklı eseri de çevrilmiştir. Sokrates'in öğrencisi Kebes M. Ö. 5-4. yüzyılda yaşamıştır. Kebes'in eseri XVIII Yüzyıl Rusya'sında çok popülerdir; Fransızca, Almanca ve Antik Yunancadan olmak üzere birçok kez çevrilip yayımlanmıştır. Eseri Rusçaya ilk olarak Aleksey Kiriloviç Barsov (1673-1736) kazandırmıştır. Barsov, Slav-Grek-Latin Akademisi'nde eğitim görmüş, iyi derecede Yunanca bilen biridir. Çeviri eser günümüzde el yazması olarak muhafaza edilmektedir²⁷ (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1995: 84).

Saydıklarımızın dışında Petro Dönemi'nde Antik Yunan ve Roma edebiyatından yapılan belli başlı birkaç eser daha çevrilmiştir. Bunların arasında Apollodorus'un²⁸ "Yunan Mitolojisi" ("Bibliotheka") «Аполлодора грамматика афинейского Библиотеки, или О богах» (1725) çevirisi öne çıkmaktadır. Söz konusu eser Yunan mitlerinin sistematik biçimde toplandığı, mitoloji üzerine günümüze kadar ulaşan tek antik eserdir (Борухович, 1972: 110). I. Petro'un isteği üzerine eseri Rusçaya kazandıran çevirmen, Tebaili Kebes'in "İnsan Yaşamının Tablosu" eserini de Rusçaya kazandıran A. K. Barsov'dur. Eser 1725 yılında, üç yüz adet olarak yayımlanmıştır²⁸ (Сводный каталог, Т. 1: 48.). Esere yazdığı önsözde Barsov, eseri asıl dilden, yani Antik Yunancadan çevirdiğini, ancak Latince çeviriden de yararlandığını belirtmektedir (Сазонова, Словарь русских писателей XVIII века, 1988: 62-64).

Petro Döneminde yapılan belli başlı felsefi çevirilerin arasında M. Ö. 372-287 yılları arasında yaşamış Eresos'lu filozof Theophrastos'un "Karakterler" eseri dikkat çekmektedir. Eser Rusçaya ilk olarak 1722 yılında çevrilmiştir. Söz konusu çevirinin 31. sayfasında çevirmenin baş harfleri A. P. yer almaktadır. Bazı araştırmacılara göre bu baş harfler Aleksey Protasyeviç Protasov'a (1724-1796) aittir (Казанский, Любжин, Русско-европейские литературные связи XVIII век, 2008: 292)²⁹. A. P. Protasov anatomi ve fizyoloji alanlarında faaliyet gösteren Rus bilim adamıdır. Başka bazı kaynaklara göre ise çevirmen Aleksey Yakovleviç Polenov'a (1738-1816) aittir (Сводный каталог, Т. 3, С. 216). Laipzig Üniversitesi'nde hukuk tarihi, tarih ve filoloji eğitimi alan A. Y. Polenov, Bilimler Akademisi çevirmenlerindedir (Степанов, Словарь русских писателей XVIII века, 1999: 456-457).

Söz konusu dönemde Antik Yunan ve Roma edebiyatından çevrilen eserler arasında 1722 yılında Stoacı filozof Epiktetos'un "Düşünceler" (Yunanca: "Enkheiridion", Rusça: «Энхиридион») eserini de saymalıyız. Günümüzde el yazması olarak muhafaza edilmektedir³⁰ (Данилевский, История русской переводной художественной литературы, 1995: 110-111).

²⁶ РНБ. F.IV.206. 69 л. Первая четверть XVIII в. (Калайдович, Строев 1825, 710). — Рукопись из библиотеки Д.М. Голицына.

²⁷ ГБЛ. Ф. 299, собр. Тихонравова. № 204.

²⁸ İsim benzerliğinden dolayı genellikle Milattan Önce II. Yüzyılda yaşamış olan tarihçi ve dilbilimci Atinalı Apollodorus ile karıştırılmaması için ismi Pseudo-Apollodorus olarak geçmektedir.

²⁸ *Аполлодора грамматика афинейского*, Библиотеки, или О богах / Пер. А. Баркова, с предисл. Ф. Прокоповича. М., 1725.

²⁹ Феофраст О свойстве нравов человеческих переведено с латинскаго [А. Я. Поленовым]. Спб., при Имп. Акад. наук, 1772.

³⁰ ГПБ. Ф. 487, собр. Михайловского.

1.3. Düzyazı Edebî Eser Çevirisi

Önce de belirttiğimiz gibi XVIII. yüzyılın başlangıcında Rusya'da edebî çevirilerin sayısı azdır. Bunları da ayrı bir grup olarak değerlendirebiliriz.

Petro Dönemi'nde çevrilen edebî eserler arasında F. Fénelon'un (1651–1715) (Fransızca: *Aventures de Télémaque*, 1699) “Telemakhos'un Serüvenleri” felsefi-politik romanı öne çıkmaktadır. Romanı Rusça'ya kazandıran Andrey Fyodoroviç Hruşov'dur (1691-1740). Romanın çevirisi üzerinde 1720 yılında çalışmaya başlayan Hruşov'un bu çalışması el yazması olarak yaygınlaştırılmış ve ancak 1747 yılında yayımlanmıştır³¹. Aydınlanma döneminin ilkelerini benimseyen bir monarşi devletini savunman eser, XVIII. yüzyıl Rusya'sında çok popülerdir ve farklı çevirmenler tarafından Rusçaya kazandırılmıştır (Şener, 2017: 259).

1725 yılında bir felsefi-politik roman daha çevrilmiştir. İskoç asıllı yazar John Barclay'in (1582-1621) Latince yazılan “Argenis” (Rusça: «Аргенида») romanının çevirmeni ünlü Rus şair ve kültür adamı Vasiliy Kiriloviç Tredyakovski'dir (1703-1768) (Сводный каталог, Т. 1, 74). Çeviriyi yaparken V. K. Tredyakovski'nin henüz Slav-Grek-Latin Akademisi öğrencisi olduğunun da altını çizmek lazım. İlgili incelemelerde V. K. Tredyakovski'nin el yazması çevirisini kaybettiğini, ancak romana çok değer verdiğinden onu 1751 yılında tekrar çevirip yayımladığı belirtilmektedir³² (Николаев, 1987: 93-99).

Söz konusu dönemde ünlü Romalı şair Ovidius'un “Değişimler”i³³ iki kez Rusçaya çevrilmiştir. Nesir olarak yapılan çeviriler yorumlarla desteklenmiştir (Николаев, 1992: 115-122).

XVIII. yüzyılın başında 1704 yılı civarında Fars şair Saadi'nin (1210-1292) “Gülistan” eseri Almancadan çevrilmiştir³⁴. İlgili incelemelerde «Персидский крынной дол, в котором много веселых и приятных историй» başlıklı çevirinin pek de başarılı olmadığı ileri sürülmektedir (Азволинская, 1972: 31-33).

Petro Dönemi'nde ‘ölüler diyarından konuşmalar’ türünde yazılan eserler de çevrilmiştir (Николаев С. И., История русской переводной художественной литературы, 1995: 86). Bu tarzın başlıca özelliği ‘ölüler diyarında’ bir araya gelen, çoğu zaman karşıt fikirde olan iki kişi arasındaki bir konuşma/ tartışma esnasında çağın olaylarının aydınlatılmasıdır. İlgili incelemelerde bu tür eserlerden ilk olarak «Между генерал-лейтенантом Яганом Рейнголт фон Паткулем и между бароном Георгом Гендриком фон Герцом» çevrildiği belirtilmektedir (Соболевский, 1908: 13-14.).

İtalyan hiciv yazarı Traiano Boccalini'nin (1556–1613), «Парнасские ведомости» (“De’ ragguagli di Parnaso”, 1612-1613) eseri de ‘ölüler diyarından konuşma’ türü örneklerindedir. Eserin Rusça çevirisi Andrey Vasilyev'e aittir. Hariciye çevirmenlerinden olan Vasilyev, genel olarak İtalyancadan çeviri yapmıştır. Boccalini'nin eserini 1728 yılında Rusçaya kazandırmıştır. Eserde İtalyan

³¹ Похождение Телемака, сына Улиссова сочинено г. Фенелоном учителем детей короля францус- ФЕНЕЛОН, Ф. 289 ского, бывшим потом архиепископом Камбрейским, и князем Римския империи. Переведено на российской язык в 1734 году [А. Ф. Хрущевым] и по особливому высочайшему соизволению е. и. в. всемилостивейшия государыни Елисаветы Петровны самодержицы всероссийской напечатано. [Ч. 1-2 . Спб., при Имп. Акад. наук, 1747. (3, 288-289)

³² Аргенида повесть героическая сочиненная Иоанном Барклаием а с латинскаго на славенороссийский переведенная и митологическими изъяснениями умноженная от Василья Тредиаковского профессора элоквенции и члена Ими. Академий наук. Т. 1-2. Спб., при Ими. Акад. наук, 1751.

³³ «Публием Овидием Насоном стихами описанные». Кн. I—V III, в 2-х т. Перев. с польск. яз. XVIII в. (перв. четв.), 727 л. 4°. Скоропись. Р. 1156; П. I Б 101 (17. 14. 21).

³⁴ ГПБ F.XVII.4

edebiyatından Dante Alighieri (1265-1321), Torquato Tasso (1544-1595) gibi önemli yazarlar hakkında bilgiler verilir. Bunun yanı sıra birçok güncel siyasi olaya da ışık tutulmaktadır. Eserin çevirisi günümüzde el yazması olarak muhafaza edilmektedir³⁵ (Николаев, Словарь русских писателей XVIII века, 1988: 142).

Leh yazar, çevirmen ve aynı zamanda mareşal unvanına sahip Stanisław Herakliusz Lubomirski'nin (1642 -1702) «Розмовы или беседы двух мудрых персон» (“Rozmowy Artaxeca i Ewandra”) eseri de yine bu türe dâhildir. İlgili incelemelerde kralın sarayında iki soylunun şeref, ruh, edebiyat vb. üzerine konuşmalarını içeren eserin Rusça'ya 1720 yılında kısaltılarak çevrildiği ifade edilmektedir (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1995: 86).

1720 yılında ise Latince'den Lukianos'un yazdığı varsayılan ünlü «Лукий, или Осел» eseri çevrilmiştir. Araştırmacı Nikolayev eserin konuşma dilinde çevrildiğini belirtmektedir (Николаев, 1991: 135-159).

2. Şiir Çevirisi

İlgili incelemelerde Petro Dönemi'nde tek bir şiir kitabının dahi çevrilip yayımlanmadığının altı çizilmektedir. Aynı aynı şiir çevirilerine örnek olarak İtalyancadan çevrilen “Paris ve Viyana” («История о Париже и Вене») ile Lehçeden çevrilen («Дафнис») şiirlerini verebiliriz. İlgili incelemelerde bunların başarılı çeviri örnekleri oluşturduğu ifade edilmektedir (Данилевский, История русской переводной художественной литературы, 1995: 97-98).

Petro Dönemi'nde Ernst Gottlieb Glück (1698-1767) ile Johann Werner Pause (1670-1735), İvan Petroviç Maksimoviç'in (ölüm yılı 1732) Rusça'ya şiir çeviri faaliyetleri ayrı bir öneme sahiptir.

Alman asıllı olmasıyla birlikte Glück'in Rus kültür hayatına katkısı o denli önemli ki, *XVIII. Yüzyıl Rus Yazarları Sözlüğü*'nde yer almaktadır. İlahiyat eğitimi alan Glück, 1673 yılında Livonya'ya misyoner göreviyle gelmiştir. 1680 yılından itibaren Kutsal Kitabı Rusçaya çevirmeye başladığı bilinmektedir, ancak el yazması günümüze kadar muhafaza edilmemiştir. 1702 yılında ailesiyle birlikte Moskova'ya gelen Glück, bir yıl sonra Pokrovka sokağında açılan okulun müdürü olarak göreve başlar. Öğrenciler için Slav-Grek-Latin Dilleri Sözlüğü ve Rusça gramer kitapları yazmıştır. Glück, ayrıca Almanca tonik (vurgusal) şiir sitemini Rusça'ya uyarlamaya çalıştığı şiirler yazmıştır. Ancak Alman vaiz ve şair her şeyden önce çeviri çalışmalarlarıyla ilgilenmiştir.

Glück, asıl eserlerin ritim ve kafiyelerini korumaya gayret ederek, Lüteriyen Kilisesi'nin en yaygın dua, ilahi ve mezmurlarını Rusçaya çevirmiştir. İlgili incelemelerde bu süreçte asıl eserlere sadakat konusunda pek titiz davranmadığı, kaygısının çeviri eserleri günlük Rusça konuşma diline yaklaştırmak olduğu ifade edilmektedir (Моисеева, Г. Я., Словарь русских писателей XVIII века, 1988: 198-199). Çevirmen olarak Glück'in Johann Werner Pause'nin üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Onun el yazmalarının bir kısmını muhafaza edip, belli ki günün birinde yayımlamayı planlayarak bir düzene koymuş ve mezmurların çevirilerinde bazı düzeltmeler yapmıştır.

Alman bilim adamı, Aydınlanmacı Pause, hayatının önemli bir kısmını Moskova ve St. Petersburg'da geçirmiş, 1705-1706 yıllarında Rusça'ya çeviriler yapmaya başlamıştır. Çevirdiği kitaplar arasında ünlü Çek eğitimci Jan Amos Comenski (1592-1670) ve Rönesans Dönemi'nin önemli felsefecisi Rotterdamlı Erasmus'un (1466 – 1536) “De civitate morum” kitapları öne çıkmaktadır. Çevirdiği şiirler ise çoğunlukla Rusya'da Lutherian dinini yaygınlaştırma görevine hizmet eden dua ve ilahilerdir (Русско-европейские литературные связи XVIII век, 2008: 164-165).

³⁵ ГБЛ, собр. Ундольского, № 885

Söz konusu dönemde şiir çeviri faaliyetleriyle dikkati çeken başka bir çevirmen ise İvan Petroviç Maksimoviç’dir. Kiev-Mogilyan Akademisi öğrencilerinden Maksimoviç’in 1711-1713 yılları arasında İstanbul Konsoloslugu’nda görev yaptığının da altını çizmeliyiz. Maksimoviç’in en önemli çeviri çalışmalarından biri 1718 yılında çevirdiği ünlü Cizvit Herman Hugo’nun (1588-1629) “Pia desideria” (1724) (Rusça: «Желания благоговейные, латинскими стихами изображенные») başlıklı şiir kitabıdır. İlgili incelemelerde çevirinin elyazmasının dört kopya olarak muhafaza edilmektedir (Николаев, Словарь русских писателей XVIII века, 1999: 266-267).

3. Tiyatro Eserleri Çevirisi

Rus tiyatrosunun ilk temsilini Sefaret çalışanları³⁶ düzenlemiştir. Avrupa seyahatlerinde tiyatronun toplumsal etkisini gözleme fırsatı bulan Petro, Moskova’da Kızıl Meydan’da herkese açık gösterilerin düzenleneceği bir tiyatro binası inşa etmeye karar verir. Bu işin organizasyonu ve dolayısıyla yurtdışından oyuncu getirme görevi de Rusya’da ilk tiyatro gösterisini düzenleyen Sefaret’e verilmiştir. 1702 yılın Nisan ayında Sefaret çalışanlarından Macar asıllı İvan Antonov Danzig’e gidip Johann Kunst’un tiyatro kumpanyasıyla bir sözleşme imzalamıştır. Yaz aylarında Moskova’ya gelen dokuz kişilik kumpanya yılsonuna doğru ilk temsillerini vermeye başlamıştır (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1996: 13). Kunst 1703 yılında vefat edince tiyatronun başına Alman asıllı Otto Fürst geçmiştir. Kunst-Fürst kumpanyası aracı dil Almanca kullanarak Rusçaya çevrilen Fransız, Alman, İtalyan ve İspanyol tragedya ve komedyaları sahnelemiştir.

İlgili incelemelerde 1709 yılında Kunst- Fürst kumpanyasının repertuarında yer alan oyunların listesi değerlendirilmiştir. Listede on üç oyun yer almaktadır: 1. «О Франталпее, короле Эпирском, и о Мирадоне, сыне ею, и прочих»; 2. «О честном изменнике, в ней ж первая персона арцух Фридерик фон Попплей»; 3. «Дон Педро, почитанной шляхта, и Амарилис, дочь его»; 4. «Прельщенной любящий»; 5. «Тюрмовой заключник, или Принц Пцкельгяринг»; 6. «О крепости Грубетоне, в ней же первая персона Александр Македонский»; 7. «Сципий Африканский, погубление королевы Софонизбы»; 8. «О графине триерской Геновеве»; 9. «Два завоеванные города, в ней же первая персона Июлий Цезарь»; 10. «Постоянный Папийианус»; 11. «Порода Геркулесова, в ней же первая персона Юпитер»; 12. «О Баязете и Тамерлане»; 13. «Дохтор принужденный», (Богоявленский, 1914: 145-146). Araştırmacı S. İ. Nikolayev’in bu liste için yaptığı değerlendirmeye göre (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1996: 15-17) söz konusu on üç piyesten ancak yarısının çevirisi muhafaza edilmiştir.

İlgili incelemelerde listede ikinci sırada yer alan “Onurlu bir Hain” («О честном изменнике, в ней ж первая персона арцух Фридерик фон Попплей») İtalyan yazar Giacinto Andrea Cicognini’nin (1606–1651) 1664 yılında yazdığı “Il tradimento per l'honore” eserinin çevirisi olduğu ifade edilmektedir (Робинсон, 1976: 125-131).

---

³⁶ Yabancı ülkelerle ilişkileri sürdürmek amacıyla 1549 – 1720 yılında kurulan Posol’da (sefaret, Посольский приказ) çalışan çevirmenlerdir. Ünlü Rus dilbilimci ve edebiyat tarihçisi A.İ. Sobolevski’nin (1857–1929) deyiimiyle “verilen her görevi yerine getiren” bu çevirmenler Moskova sefirlerine yurtdışında refakat ediyorlar, resmi yazışmaları ve ayrıca kitap da çeviriyorlardı. “Posollskiy Prikaz çalışanları edebiyatın neredeyse bütün türlerinde iz bırakmışlardır: (“sözlük oluşturmuşlar, sözlük çevirmişler (...) çarın ailesi için ders kitapları hazırlamışlar, öğretici ve eğlendirici edebiyat eserleri çevirmiş, Rus tiyatrosu için ilk oyunlarının hazırlıklarına katılmışlar “. (Daha fazla bilgi için bkz.: Şener, 2015, s. 110).

Listede üçüncü sırada yer alan «Дон Педро, почитанной шляхта, и Амарилис, дочь его» oyunu da yine İspanyol kökenlidir. Temelinde Tirso de Molina'nın (1583-1648) 1634 yılında yazdığı “El burlador de Sevilla” komedyası yatmaktadır (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1996: 17).

«Тюрмовой заключник, или Принц Пцкельгяринг» oyunu İspanyol edebiyatının büyük yazarlarından Pedro Calderón de la Barca'nın (1600-1681) 1650 yılında yazdığı “El alcaide de su mismo” komedyasından uyarlanmıştır. Söz konusu oyun listede beşinci sırada yer almaktadır (Робинсон, 1976: 121).

“Scipio Africanus...” («Сципий Африканский, погубление королевы Софонизбы») tragedyası barok döneminde eserler veren Alman yazar Daniel Casper von Lohenstein'e ait bir tragedyadan uyarlanmıştır. Söz konusu tragedya 1680 yılı tarihli “Sophonisbe”dir. Listede yedinci sırada yer almaktadır (Робинсон, 1976: 119).

Listede dokuzuncu sırada yer alan «Два завоеванные города, в ней же первая персона Июлий Цезарь», William Shakespeare'in 1599'da yazdığı beş perdelik “Julius Caesar” tragedyasıdır. Tragedyanın Kunst- Fürst kumpanyası için yapılan Rusça çevirisi günümüze kadar muhafaza edilmemiştir (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1996: 15).

Verilen listede onuncu sırada yer alan «Постоянный Папийианус» piyesi Alman şair ve yazar Andreas Gryphius'a (1616-1664) aittir. Gryphius “Papinianus” (Almanca: “Grossmüthiger Rechtsgelehrter, oder sterbender Aemilius Paulus Papinianus”) tragedyasını 1659 yılında yazmıştır. Tragedyada görevi uğruna can veren Romalı hukuk adamı Papinianus'un erdemleri yüceltilmektedir. Tragedyanın Kunst- Fürst kumpanyası için yapılan çevirisi günümüze kadar muhafaza edilmemiştir (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1996: 15).

Listede on üçüncü sırada yer alan «Дохтор принужденный» büyük Fransız oyun yazarı Moliere'in (1622 –1673) “Hastalık Hastası” (Fransızca: Le Médecin malgré lui) komedyasıdır. Komedyanın çevirisi günümüze kadar muhafaza edilmemiştir (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1996: 15).

Kunst-Fürst kumpanyasının sahnelediği diğer oyunlar hakkında elimizde fazla bilgi yoktur. Kumpanyanın faaliyetleri 1706 yılında son bulmuş, ancak çevrilen piyesler sahnelenmeye devam edilmiştir.

Sıraladıklarımız dışında Petro Dönemi'nde yapılan tiyatro eserleri çevirileri arasında Moliere'in iki oyunu dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki “Amphytrion” (Амфитрион) oyunudur. İlgili incelemelerde çevirinin asıl dilden, yani Fransızcadan yapıldığını ve aslına oldukça sadık olduğu belirtilmektedir (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1996: 17). İkincisi ise 1708 yılı civarında çevrilen “Gülünç Kibarlar” (Les Précieuses ridicules) oyunudur. İlgili incelemelerde oyunun Rus yaşam tarzına uzak bir konu işlenmesi nedeniyle, çevirmen birçok kelimeye Rusçada karşılık bulmakta zorlandığı vurgulanmaktadır (Робинсон, 1976: 123).

Petro Dönemi yapılan tiyatro eserleri çevirileri arasında Lehçeden çevrilen bir oyun göze çarpmaktadır. Ünlü Barok dönemi yazarı Samuel Twardowski'nin (1600-1661) 1638 yılında yazdığı “Daphne defne ağacına dönüştü” (Lehçe: Dafnis drzewem bobkowym) eseri, «Дафнис, гонением любовнаго Аполлона в древо лявровое превращенная» başlığıyla Rusça'ya çevrilmiştir. İlgili incelemelerde, bu piyesin söz konusu dönemde Lehçeden çevrilen tek piyes olduğunun altı çizilmektedir. Araştırmacı Nikolayev bu oyunun Petro döneminde yapılan tiyatro çevirileri arasında

manzum şeklinde çevrilen tek eser olma özelliğiyle öne çıktığı vurgulanmaktadır (Николаев, История русской переводной художественной литературы, 1996: 17).

4. Sonuç

Petro Dönemi'nde Rusça'ya çevrilen eserleri konu edindiğimiz bu çalışmada 1700-1725 yılları arasında gerçekleşen ve her aşamasında I. Petro'nun da dahil olduğu çeviri faaliyetleri ele aldık. XVIII. yüzyıl başlangıcında Rusya için çeviri edebiyatı büyük bir öneme sahiptir. I. Petro'nun reformlarıyla, Rusya'nın Batı Avrupa ülkeleriyle bağlantıları genişlemiş ve bu ülkelerin kültürlerine ilgi artmıştır. Yabancı ülkelerle siyasi, ekonomik, teknik ve bilimsel temaslar yabancı edebiyata karşı ilgi duyulmasını ve bu yönde büyük bir talep oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Çeviri edebiyatı hızla gelişen Rus toplumunun artan ihtiyaçlarını karşılamak için en önemli araçlardan biri haline gelmiştir. Çevirilerde Rus insanı, kendisi için ahlaki davranış örnekleri, ideolojik ve estetik görüşler, yeni bir hayat tarzı hakkında bilgi aramıştır.

Bir Avrupa devleti kurma amacıyla hareket eden Petro'nun öncelikle devletin siyasi yapısı ve buna bağlı mevzuatla ilgili bilgi veren eserlerin çevirisi yapılmıştır. Bunların arasında özellikle Alman düşünür Samuel von Pufendorf, Hollandalı düşünür hukukçu Hugo Grotius'un ve İngiliz filozof John Locke'un eserleri öne çıkmıştır. Pufendorf'un "Avrupa Tarihine Giriş", "Doğal Hukuka Göre İnsan ve Vatandaşın Görevi", "Alman İmparatorluğu'nun Bugünkü Durumu Üzerine" ve "Doğa ve insan yasası" söz konusu dönemde Rusçaya çevrilen belli başlı eserleridir. Grotius'un "Savaş ve Barış Hukuku" ile İngiliz filozof Locke'un "Yönetim Üzerine İkinci İnceleme" eserleri de Petro Dönemi'nde çevrilen önemli eserler arasında dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyılın başlarında saydığımız eserlerin yanı sıra yöneticilerin yararlanabileceği uygulamaya yönelik yönergeler içeren eserler de çevrilmiştir. İspanyol devlet adamı, hukukçu Faxardo'nun "Idea principis christiano-politici, centum symbolis expressa", Flaman Katolik, filolog ve düşünür Lipsius'un "Monita et exempla politica", Kardinal Richelieu'nun "Testament politique", Alman yazar, hukukçu von Bessel'in "Schmide des politisches Glücks", Erasmus'un "De civilitate morum" bu konuda Rusçaya çevrilen belli başlı eserler arasındadır.

XVIII. yüzyılın başında Rusya'da tarihî eserlere karşı ilgi büyüktür. Çevrilen eserler arasında özellikle Antik Romalı tarihçi Livius'un "Şehrin Kuruluşundan İtibaren", Florus'un "Kısa Roma Tarihi", Rufus'un "Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt", Maximus'un "Factorum et dictorum memorabilium libri novem", Tebaili Kebes'in "İnsan Yaşamının Tablosu", Bizanslı tarihçi Manasses'in "Vakayiname"si Petro Dönemi'nde çevrilen tarih eserlerine önemli örneklerdir. Petro Dönemi'nde Antik Yunan ve Roma edebiyatından birçok eser çevrildiği dikkat çekmektedir. Bunun başlıca nedenlerinden biri çevirinin, Antik bilim, kültürü ve edebiyatını özümsemek için en önemli araçlardan biri olmasıdır. XVIII. yüzyılda bir Avrupa devleti olmayı hedefleyen Rusya için Antik kültür bir estetik ideal haline gelmiştir. Çeviriler sayesinde Rusya, Batı Avrupa'nın kültürel mirasına ortak olma fırsatı yakalamıştır. Petro Döneminde Antik Yunan ve Roma edebiyatından Rusçaya çevrilen eserlerin çoğunlukla asıl dilden çevrildiğini söyleyebiliriz. Bunların dışında Fransızca, Almanca ve Lehçe aracı dil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Edebî çeviriler devletin ihtiyaç duyduğu, çevrilmesi öncelikli eserler arasında değildir, bu yüzden edebî çevirilerin sayısı azdır. Söz konusu dönemde çevrilen edebî eserler arasında F. Fénelon'un "Telemakhos'un Serüvenleri", J. Barclay'in "Argenis", Ovidius'un "Değişimler"i, Saadi'nin "Gülistan" eserleri dikkat çekmektedir.

Petro Dönemi'nde tek bir şiir kitabı dahi çevrilmemiştir. Ayrı ayrı şiir çevirilerine örnek olarak İtalyancadan çevrilen "Paris ve Viyana" ile Lehçeden çevrilen "Daphnis" şiirlerini verebiliriz. Genel

olarак Петро Дönemi'nde farklı edebiyatlara (Antik Yunan ve Roma, Alman, İtalyan, Leh) ve farklı türden (drama, düzyazı şeklinde roman vs.) şiirler çevrilmiştir. E. G. Glück, J. W. Pause ve İ. P. Maksimoviç'in Rusçaya şiir çeviri faaliyetleri ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca A. D. Kantemir ve V. K. Tredyakovski gibi ünlü Rus şairlerinin de çevirmen olarak karşımıza çıktığının altını çizmeliyiz.

I. Петро Дönemi'nde ayrıca halkın bütün kesimlerine açık tiyatro temsilleri düzenlenmeye başlanmıştır. Kunst-Fürst kumpanyasının temsillerinde aracı dil Almanca kullanılarak Rusçaya çevrilen Fransız, Alman, İtalyan ve İspanyol tragedya ve komedyaları sahnelemiştir.

Петро Дönemi'nde çeviri yapan birçok kişi Sefaret'te görev yapmıştır. Her türden çeviri yapan sefaret çalışanlarının Rus kültürünün gelişimine yaptıkları katkılar yadsınamaz. Sefaret çalışanları dışında Петро Дönemi'nde G. F. Bujinski, Y. Kreçetovski, S. Kohanovski, T. Prokopoviç, A. K. Barsov vb. de çeviriyle meşgul olmuştur. Slav-Grek-Latin ve Kiev-Mogilayn Akademisi gibi ülkenin en iyi okullarında eğitim görmüş, birkaç yabancı dile hâkim bu çevirmenler sayesinde Rus toplumu yabancı edebiyatların önemli eserlerini okuma fırsatı bulmuştur.

Каунакça

- Азволинская И. (1972). О датировке первого русского перевода «Полистана» Саади. *Материалы научной конференции студентов филологического факультета ЛГУ*. Л., 31-33.
- Артемьева Т., Микешин М. (2010). Европейское образование и Россия в эпоху Просвещения, *Человек вчера и сегодня: междисциплинарные исследования*. Вып. 4. Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. ред. М.С. Киселева. М.: ИФРАН, 77-90.
- Бухаркин, П. Е. Отв. ред. (2008). *Русско-европейские литературные связи, XVIII век: Энциклопедический словарь*; Статьи / Энцикл. отд. ИФИ С.-Петербур. гос. ун-та, Ин-т рус. лит.
- Богоявленский С. К. (1914). *Московский театр при царях Алексее и Петре*. М. О-во истории и древностей российских при Московском университете.
- Борухович В. Г. (1972). *Античная мифография и «Библиотека» Аполлодора*. Аполлодор. Мифологическая библиотека. Л.: «Наука».
- Копанев Н. А. (1989). Петр I-переводчик. *Итоги и проблемы изучения русской литературы XVIII в.* Л.: Наука, 180-183.
- Круглов В. М. (2000). Об источниках рукописного перевода второго трактата о правлении Джона Локка (Первая треть XVIII века) *Russian Linguistics*. Vol. 24. №1. P. 75-80. Dordrecht, Boston, London.
- Левин, Ю. Д. Отв. ред. (1995-1996). *История русской переводной художественной литературы: Древняя Русь. XVIII век* / РАН. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом); СПб.: Дмитрий Буланин, Т. 1-2.
- Мещерякова Е. А. (2020). О некоторых переводческих установках в церковнославянских переводах "церковных анналов" Цезаря Барония конца XVII- середины XVIII в. (на материале перевода синонимичной и многозначной лексики). *Вестник Московского университета*. Серия 9, Филология, №5, 96-107.
- Николаев С. И. (1987). Ранний Тредиаковский (Первый перевод «Аргениды» Д. Баркляя). *Русская литература*, 2, 93-99.

- Николаев С. И. (1988). Об атрибуции переводных памятников Петровской эпохи. *Русская литература*, № 1, 162–172.
- Николаев С. И. (1991). «Повесть о Лукиановом осле» в кругу переводных античных памятников Петровской эпохи. *XVIII век*; сб. Статей и материалов. – СПб. : Наука сб. 17. СПб., 135-159.
- Николаев С. И. (1992). Польско-русские литературные связи в эпоху Петра (к пересмотру концепции). *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria*, 32, 115-122.
- Панченко, А.М. Отв. ред. (1988-2010). Словарь русских писателей XVIII века. Вып. 1-3. Л.; СПб., Вып. 1 А-И, Л.: Наука, 1988; Вып. 2. Выпуск 2. К-П, СПб.: Наука, 1999; Вып. 3. Р-Я, СПб.: Наука, 2010.
- Пекарский П. (1862). *Наука и литература в России при Петре Великом*. СПб.: Изд. Тов-ва «Общественная польза».
- Перевезенцев С.В. Теория естественного права в трудах Самуила Пуфендорфа, *Историческое образование*, № 2, с. 70-88.
- Робинсон, А. П. Отв. ред. (1976). *Новые черты в русской литературе и искусстве XVII — начало XVIII в.* Москва, Издательство Наука.
- Соболевский А. И. (1908). *Из переводной литературы Петровской эпохи: Библиографические материалы*. Сб. ОРЯС.
- Шаркова И. С. (1964). Первый русский перевод «Политического завещания» кардинала Ришелье // *Исследования по отечественному источниковедению*. Академия наук СССР. Институт истории. Ленинградское отделение. Труды, вып.7. М.; Л., 371-374.
- Şener L. (2013). Büyük Petro Dönemi Rusya'sında Çeviri Faaliyetleri. *Tarih Okulu Dergisi*, 6(XV), 569-576.
- Şener L. (2015). *Eski Rusya'da Çeviri Faaliyetleri*, 1.Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Şener, L. (2017). 1760-1780 Yılları Arası Rusya'da Fransız Hikâye ve Roman Çevirisi, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 10(XXX), 257-266.
- Şener, L. (2018). XVIII. Yüzyıl Rusya'sında İspanyol Edebiyatından Çeviriler, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(57), 59-63.
- Şimşek, H. İ. (2021). *Mauro Orbini'nin İl regno degli slavi Adlı Eserinin I. Bölümünü Çevirisi ve Tahlihi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Ankara Üniversitesi, Ankara
- Корпус русских переводов общественно-политических сочинений XVIII века*, <https://krp.dhi-moskau.org/ru>
- Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725-1800.* (1962-1975). М-во культуры РСФСР. Гос. ордена Ленина б-ка СССР им. В. И. Ленина. Гос. ордена Трудового Красного Знамени публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Б-ка Акад. наук СССР. Гос. публ. ист. б-ка РСФСР. Науч. б-ка им. А. М. Горького МГУ. Москва.

Araştırma Makalesi / Research Article

**DIPLOMACY OF THE TURKISH-ALGERIAN RELATIONS BETWEEN THE
RECENT HISTORY AND THE CHALLENGES OF THE FUTURE**

**Hüsamettin İNAÇ¹•
Aymene HADJI²**

Abstract

The study of soft power and its impact on the foreign policy of states has a special place in understanding the tools of management and influence, and the directions of foreign policies, where the need for interest in the unconventional manifestations of power emerged, where alternative perceptions of coercion and forcedness have emerged; It is mainly based on persuasion and intimidation, in order for the state to be able, through this option, to influence its regional and international environment. Through this study, we aim to drop this proposition on the path of Turkish-Algerian relations, and the extent to which the Turkish-Algerian political action is compatible with the real implications of soft power. And the search for the impact of geopolitical characteristics on Turkish foreign policy and its use as tools for its soft power in implementing its foreign policy, through which it followed a new strategy called soft power instead of hard power to strengthen its relationship with Algeria.

Keywords : Soft power, hard power, geopolitics, Algerian-Turkish relations.

**YAKIN TARİH VE GELECEĞİN MEYDAN OKUMALARI ARASINDA TÜRKİYE-
CEZAYİR İLİŞKİLERİNİN DİPLOMASİSİ**

Öz

Yumuşak gücün ve bunun devletlerin dış politikası üzerindeki etkisinin incelenmesi, yönetim ve etki araçlarını ve gücün geleneksel olmayan tezahürlerine ilgi duyma ihtiyacının ortaya çıktığı, baskı ve zorlamanın alternatif algılarının ortaya çıktığı dış politikaların yönünü anlamada özel bir yere sahiptir. Esas olarak devletin bu seçenek aracılığıyla bölgesel ve uluslararası çevresini etkileyebilmesi için ikna ve korkutma üzerine kuruludur. Bu çalışma ile Türkiye-Cezayir ilişkileri yolundaki bu önermeyi ve Türk-Cezayir siyasi eyleminin yumuşak gücün gerçek çıkarımlarıyla ne ölçüde uyumlu olduğunu ve jeopolitik özelliklerin Türk dış politikasının uygulanmasında ve yumuşak gücün aracı olarak kullanılması üzerindeki etkisini araştırmayı hedefliyoruz. Ki Cezayir ile ilişkilerini güçlendirmek için sert güç yerine yumuşak güç kullanma stratejisini izledi.

Anahtar Kelimeler: Yumuşak güç, sert güç, jeopolitik, Cezayir-Türk ilişkileri.

¹ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University, ORCID: 0000-0002-6922-2010.

• **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): husamettininac@yahoo.com.

² Expert of Science, Kütahya Dumlupınar University ORCID: 0000-0003-3564-7077.

Başyuru Tarihi (Received): 12.06.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023.

Introduction

Turkey has enhanced its interest in the African continent in general and the Maghreb region in particular in a remarkable way during the past two decades, especially with the arrival of the Justice and Development Party to power in the country, and it is a transformation that reflects the escalating Turkish aspiration and what it wants to play from an increasingly regional and international role. Turkey has been keen for years to enhance its interest in the young African continent, and this interest has begun to crystallize within a clear and integrated vision for nearly two decades, especially with the strategy that Ankara formulated in 1998 entitled 'The policy of openness to Africa' (İnaç, 2007: 29). Although this vision stumbled its download, with the beginning of the experience of the Justice and Development Party in 2005 renewed interest in Africa, and the Turkish government considered that the year 2005 is the 'year of Africa', during which the then Prime Minister Recep Tayyip Erdogan visited both Ethiopia and South Africa, as the first president Turkish government visits the continent. Turkey embraced the first summit of Turkish-African cooperation in 2008, then the tours in Africa from Turkish leaders, especially Erdogan and former President Abdullah Gul, followed.

Through this approach, Turkey pays special attention to the Maghreb region (North Africa), especially Algeria. Algeria and Turkey have great historical relations that go back five centuries, when the Ottoman commander Khair al-Din Barbarossa arrived in North Africa in 1516 and played a key role in confronting the Spaniards, the Portuguese, and Europeans in general in the campaigns of piracy and control that they were carrying out in the Mediterranean and the control of merchant ships. In 2016, Algeria and Turkey celebrated the 500th anniversary of their relations (İnaç, 2005: 91).

Today, Turkey seems keen to further strengthen relations between it and Algeria and to value them through strategic ties within the framework of common and balanced interests, in various fields, that go beyond politics to culture, economy to security, and partnership in the completion of military industrial projects, which enhance the strength of the two countries. Algeria, by virtue of its geographical and demographic weight, and its historical and geopolitical status, is the main gateway to the Maghreb region (100 million people) and to the African continent (about one billion people). According to these data, an obvious problem can be put forward for this study:

- ✓ What is the role of Turkish diplomacy in attracting the Algerian public and improving its image as an economic, social, and political force? In diplomacy?

In order to answer this problem, it must be analyzed and decomposed into several sub-questions:

- ✓ What do we mean by diplomacy?
- ✓ What is the historical context of Turkish-Algerian relations?
- ✓ What is the reality of the Algerian-Turkish relations in the current period and what are the chances of developing them in the future?
- ✓ What is the degree of Turkish acceptance among the Algerian public?

1. The Concept of Diplomacy

Diplomacy is a word of Greek origin, derived from the name "Diploma" taken from the verb "Diplom" and it meant the document that was issued by those with authority and political heads of cities and granted its bearer certain privileges. The Romans later used it to refer to a folded or written document that was folded in a special way, and gave some privileges to those who carried it, such as a passport, or agreements that were concluded to arrange relations with communities, or other foreign groups (Al-Mousa, 2005: 64).

Later, until the end of the seventeenth century, the word diplomacy was taken to official papers and documents, how to preserve and classify them, and to translate their words and decipher their symbols from specialized writers, or the so-called archivists. He called the one who carries out this task the name of the diplomat and called the science specialized in this subject the name of diplomacy, in relation to diplomas (Özkan, 2019: 1740).

The term diplomacy or diplomat was not used to refer to the recognized meaning today, which is the management of international relations except at the end of the eighteenth century, specifically in 1796, when the word “Diplomacy” was used in English in England and the word at that time became called representatives of foreign countries who hold Accreditation books from their countries. It was also known when the French Revolution was established in the sense of negotiation, and the diplomat was known as the negotiator. The speech of diplomacy has become crystallized and acquired in a specific way its own rules, traditions, and ceremonies, following a conference in Viena in the year 1815, and in light of this development, specialized and distinguished diplomatic cadres emerged from other politicians. This difference in the history of using the word diplomacy was overtaken by the Spaniards, who were the first to use the word embassy and ambassador, after transferring it from the ecclesiastical expression (Ambactus) meaning servant and (Ambassy) meaning embassy (Özkan, 2022a: 147).

1.1. Definition of Diplomacy

Diplomacy definitions are used, and the word is used to refer to different meanings to the extent that they are all difficult to collect in one definition. The interested people differed from professors of international law and diplomatic relations in determining the meaning of diplomacy, and they went in various doctrines, and a number of opinions and definitions that the book mentioned in this field can be reviewed in this field (Callahan, 2008: 27)

One of the well-known definitions is the definition of the Oxford Dictionary adopted by Harold Nicholson, who said, “Diplomacy is the management of international relations through negotiations and the method used by ambassadors and envoys to manage and settle these relations, which is the function or art of a diplomat.” (İnaç, 2014: 41). Ernest Satow defines it as “the application of resourcefulness and intelligence in the management of official relations between governments and independent states.” (Al -Mousa, 2005: 64)

Charles Calvo gives a definition of diplomacy as “the science of existing relations between different countries, as they arise from their mutual interests, and from the principles of international law and the texts of treaties and agreements that arise, and they are necessary to lead public affairs and pursue negotiations”. Thus, it can be said that diplomacy: “the science and the art of managing relations between international persons, through diplomatic representatives, within the field of foreign relations of international persons within the framework of what is approved by international law and custom” (İnaç & Erdoğan, 2006: 13).

It is clear from the previous different definitions of the word diplomacy, and if the angle on which the researchers rely differs from their point of view, it shows some basic elements of diplomacy as a necessary need in the relations of international units due to circumstances; the tremendous economic, social and scientific and technological development witnessed by the international community, which led to the intertwining and development of relations and interests (Özkan, 2022b: 244).

As for the functions of diplomacy, they are three that can be summarized as (gathering information, presenting a positive image, and implementing policy). The embassy collects information about the thinking of the local political leadership, the state of the local economy, and the nature of the political opposition. All of these matters are important because they help predict internal problems and

anticipate changes in foreign policy. Diplomatic representatives are considered the eyes and ears of the state abroad, as their messages and reports are part of the primary resources on which foreign policy is built. Diplomacy also aims to provide an updated picture of the state and its day. Modern communications make it possible to form ideas and take positions around the world, and countries enjoy extensive public relations systems aimed at making their actions and policies the focus of international support. Foreign embassies provide official explanations to local media and try to avoid or eliminate negative publicity (Callahan, 2008: 81).

Diplomats also run the state program abroad, as they negotiate the issue of military rights and facilitate foreign investment and trade and supervise the distribution of economic aid and provide the necessary information and assistance, but with the passage of time the importance of official ambassadors decreased as it was in the past when travel and communication were primitive, The ambassadors enjoyed the lacon and the eligibility to implement the full foreign policy, but today the heads of political pyramid and high -level policies are continuing through the phone "the diplomacy of the summit", or it is possible to send specialists for "shuttle diplomacy", and the shuttle diplomacy is considered one of the most important diplomatic methods in particular After Henry Kissinger, the American foreign policy minister, and engineer made it a sophisticated art in restricting power and achieving interests through peaceful diplomacy (Yiğit, İnaç & Güner, 2007: 89).

2. The Historical Context of Turkish-Algerian Relations

2.1. Ottoman Presence in Algeria

The Algerians called on the Turkish brothers, Arouge and Khair al-Din, due to their common religious ties, and the two siblings were skilled, and they filled piracy against the Christians and gained great experience in this field, so the Al -Hafsi governor of Bejaia called them to expel the Spaniards, and Arouj and his brother answered. Khair al-Din al -Nidaa and joining Bejaia in 1512 AD, and as soon as the two brothers arrived in accordance with the expulsion of the Spaniards, and in 1516 AD, the residents of the capital were founded in them, including its ruler, Salem Al -Toumi Al -Thaalabi, and at that time Arouge was present in Jijel, who was sold as a prince in 1513 AD, So he went to Algiers, but he was unable to expel the Spaniards from it, and killed its ruler, Salem Al -Toumi Al -Thaalabi, to announce himself as an authority over it, and the brothers later seized the cities of Medea, Miliana, Tennis, and Dils (Bouhosh, 1997: 12).

After the victory of the two brothers over the Spaniards in Algeria (Novir 1516), Arouge went to Tlemcen in 1517 AD and entered it without resistance, but the Spanish forces returned the attack on Tlemcen and then managed to kill Arouge and his soldiers in 1518 AD). Let Khair al-Din then use the Ottoman Empire officially, and the Sultanate's assistance arrived before the Spanish forces arrived on the Algerian coasts), and the Sultanate's support came in response to the request of Khair al-Din and the residents of Algeria who sent a distress message to Sultan Selim I in 1519, to confront the Spanish invasion after the seizure of Sultan Selim On Egypt, in exchange for the inclusion of Algeria to the Ottoman Empire and the approval of the sovereignty of the Sultan (Tutar, İnaç ve Güner, 2006: 285).

Thus, Algeria became officially under the rule of the Ottoman Empire, and the Sultan supported this decision with executive decisions, so he sent to Algeria a force of artillery, and about 2000 Janissary soldiers to eliminate the Spaniards. This support was necessary to eliminate the Spaniards and achieve internal and external security and stability in the region, and thus Algeria was The first province in North Africa to come under Ottoman suzerainty (Yaghi, 1997: 44).

2.2. Algerian Economic, Social, and Cultural Life Under Ottoman Rule

Regarding the economic aspect, the situation was okay in Algeria during this stage, although the industry was not sophisticated compared to the neighboring European countries, it knew most of the industries that Europe knew such as the textile industry, shoes, tanning, squatter, ship materials, weapons, and gunpowder. This is in addition to fishing, and most of these industries were to meet the needs of the population in addition to exporting the surplus, while commercial exchanges with the outside were conducted with both Tunisia and Morocco in addition to some European countries, and the local industry was an accurate organization so that the craftsmen were involved in Unions according to specialization, and Andalusian immigration also played an important role in moving economic growth by introducing many advanced crafts in various urban, agricultural and industrial field. (Osmanlı Belgelerinde Cezayir, Ankara, 2010).

As for the rural population, they represent the majority of the population and work in agriculture, such as raising livestock and cultivating fertile lands with various products, especially wheat, and barley. As for social life, Algerian society during the Ottoman era was divided according to its origins and the parties to which it belongs. Where there were several classes and sects, all the Turks represented the ruling class that was assigned the most important responsibilities and enjoyed all the powers and privileges to exercise power, and the Karaghla (a Turkish father and an Algerian mother), and there are the sad people from the allied tribes who own fertile lands, and there are those coming from the gutter valley in addition to the liberated blacks Who were professional music and building arts (Sönmez, 2007: 67).

This stage was characterized by the supremacy of the thought of the nation, which was a solid and tight link between the different classes of the population, and it was working to assimilate the population to make them feel belonging to one nation. As for the cultural context of this period, many Frenchmen testified during the occupation period that illiteracy was almost non-existent in Algeria. All the population knew how to read and write, and considering the Turks did not take care of culture like war, this indicates that this sophistication and prosperity stems from the Algerians themselves). However, Algeria's status declined later, to fall under the brunt of colonialism, and the Ottoman presence ended with that (İnaç & Erdoğan, 2006:14).

2.2.1. Turkish-Algerian Relations During The Republic Period: 1924-1962

Due to some internal and external factors, the Republic of Turkey did not support Algeria in its struggle for Algerian independence in the twentieth century during the republican period as it was during the Ottoman era. In the Algerian struggle for independence in the thirties of the twentieth century within three periods. Turkey's only campaign was to order the foreign missions not to participate in the activities of the foreign missions of France that were held on the occasion of the centenary of France's occupation of Algeria. I have many places, especially Setif. Blunt. Oran and Guelma, especially during the so-called events of the Massacre1945 (Sétif-Guelma-Kharrata massacre). Despite the killing of one thousand five hundred people according to French sources and forty-five thousand according to Algerian sources, the Turkish government, which was composed of one party, did not show any reaction to the heinous massacre (İnaç & Yaman, 2015: 19).

In 1952, Turkey joined the North Atlantic Treaty Organization, of which France forms the backbone. Developments took place in the Turkish-French relations against Algeria, in the conferences that were held for the independence of Algeria: and in the votes that took place at the United Nations, Turkey abstained from voting or voted alongside France against Algeria, and according to the information available from the newspapers of that period, there are letters to John in Kennedy who will take over

The presidency of the United States later includes his position on the independence of Algeria in July 1957, which was reflected in the position of the Turkish government, and since then, Turkey began coordinating with America to abstain from voting in favor of France (Özkan, 2022a: 211).

In this context, the Turkish government abstained from voting for the proposal of the Asian-African group towards the immediate recognition of Algeria's independence in December 1958 AD at the United Nations, and Turkey also did not recognize the provisional government of the Republic of Algeria that was established in Cairo on September 19, 1958. At the end of 1959 AD, the member states of the Arab Union proposed to the Political Committee of the United Nations to form a committee to investigate the news related that France had killed Algerian prisoners in detention camps. The draft resolution contains the phrase ‘the desire of the Member States that the solution to this problem is in the hands of Algeria, which has the right to self-determination’ (İnaç & Ünal, 2013: 225).

That bill was accepted by 35 votes against 26 votes, and 17 countries abstained, including Turkey. It seems that the Turkish Republic did not stand with Algeria in its struggle for independence because of the circumstances of that period. (In the future) The then Prime Minister, Adnan Menderes, explained in a meeting with the former Libyan Prime Minister, Mustafa Ben Halim, why Turkey took this position with Algeria and the Islamic world as follows: “We are a member of the United Nations, and we have strong relations with America, not because we love the United States, but rather we fear Russia.” And that prompts us to cooperate with America. We recognized Israel with the pleasure of America and the United Nations together, we recognized Israel out of necessity, and despite our recognition of Israel, the relations between us are at the level of Chargé d'Affairs (Delanty, 2013: 67-69): I sympathize with all the Islamic peoples, especially the peoples of North Africa, with all their institutions, as Muslims, and I am fully aware of the suffering of the people of Algeria during the war of liberation. In all our meetings with the French government, we recommended that the Algerian problem cannot be solved through brute force and that the solution be political through negotiation with the representatives of the Algerian people. And I am ready to harm these efforts in NATO member states, such as America, Britain, and Italy, by exerting friendly pressure (İnaç & Sada, 2021: 91-93).

After his interview with Adnan Menderes, Mustafa Ben Halim stated that Turkey had decided to supply Algeria with weapons, and Menderes expressed this by saying: ‘We will give you weapons, God willing. I hope that God will help us to deliver the weapons that you will need to defend your religion. We say in Turkey that we have given weapons to our Libyan brothers only. And as soon as Menderes returned after these talks to Turkey, he stated that a ship full of weapons had been sent to Algeria after a few weeks’ (Sönmez, 2007: 16).

3. The Reality of Algerian-Turkish Relations in The Current Period and Opportunities for Their Development in The Future

Turkish -Algerian relations in the current period, in cooperation in various fields, especially the economic field, as Turkey seeks to retrieve its role in the African continent as it was in the past, after a long secession from the Arab and Islamic world during the colonial period that swept this region, and even after independence, This is because of the Turkish foreign policy in that period hostile to Arab and Islamic issues, as it considered itself a European country as an endeavor to accept the European Union for its membership, but by rejecting the latter of this requirement, as well as the occurrence of many transformations in the Arab and Islamic region, allowing Turkey to play a strategic role, Therefore, Turkey has worked to retrieve its historical link with this region, as the

Turkish interest requires it to go towards Africa in general and Algeria in particular as the Africa Gate, and thus the two parties are working to enhance their economic and political relationship to achieve common interests, as Algeria is looking through enhancing its relationship with Turkey to enhance its economic position. In the international arena, as for Turkey, it seeks to control the market in North Africa and retrieve its position in the region, as Turkey aims primarily from this relationship to benefit from the wealth that Algeria enjoys, which oil comes at the forefront (Bouhosh, 1997: 98).

The Algerian-Turkish relations are governed by ties and economic interests only, in light of the decline of the political bond, which most European countries, especially France, seek to prevent in order to guarantee their interests in the region. Therefore, the two countries are working to strengthen their political relationship, which was confirmed by the visit of Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan in June 2013 to Algeria, which was a visit of an economic nature and political dimensions. Turkey is working to intensify inter-cooperation and create common markets that stimulate production forces. It is also working to solve security problems that impede the prosperity of the region. It is looking for peace in the region for trade expansion, as well as to play the role of a regional actor in the region (İnaç, 2021a: 7). Where it invests generously, and then comes the importance of successive visits between the leaders of the two countries, including the visit of the Turkish Prime Minister, as previously mentioned). Economically, Turkey is Algeria's third largest trading partner outside Europe, while Algeria is Turkey's first African partner, as the volume of trade exchange between Algeria and Turkey currently stands at \$5 billion, and the volume of Turkish investments in Algeria amounts to \$7 billion or more. Of the 200 companies active in Algeria, especially in the trade, construction, and industry sectors, Turkey's exports to Algeria amounted to \$2 billion in 2013 and 2014. Turkey is seeking, in this context, to establish an exchange zone with Algeria in order to advance bilateral trade relations between the two parties. While Algerian exports to Turkey are estimated at 3 billion dollars and consist in particular of hydrocarbons (Turkey imported about 4 million cubic meters of liquefied gas annually from Algeria since 1988), chemicals, and raw materials for the textile sector (Boddorbun, 2021).

In the political aspect, the relations between the two countries are linked by geostrategic balances based on common interests, as they are relations that feed the economy and link the arteries of the agreements. Turkey looks at Algeria as a new gate for Africa for two considerations, the first is the growing role of Algerian diplomacy that is almost ending the crisis in Mali and is working to bring the opponents to be rounded in Libya, as it is aware that Algeria is always adhering to its principles based on non-interference in the internal affairs of countries, while Turkey is trying to look forward to an iron political performance dictated by the post-movement wave in the Arab world. World trade and benefit from economic science in Turkey. The two parties realize the importance of strengthening political and economic relations in the future from historical ties, especially in light of the challenges facing the field according to a common vision (İnaç, 2021: 12).

4. The Attractiveness of the Turkish Model to the Algerians.

Both Algeria and Turkey are increasingly keen to build a relationship that benefits both parties, as the instability witnessed in the Middle East, especially that Libya is witnessing, in addition to a mutual desire to expand the scope of political, economic, and cultural ties, led to the rapprochement of Algeria and Turkey. In this context, the friendship and cooperation agreement signed by the two sides in 2006 in Algeria, under the current government of the Justice and Development Party, is one of the first attempts by Ankara to reset its relations with North African countries (Boddorbun, 2021). Where the Turkish researcher and political analyst indicated. The Messenger of Tossen, in an interview with 'Ultra Algeria', to the reasons for the success of the Turkish expansion on the African scene, and said

that the African acceptance of this country is mainly due to the fact that Turkey was not a colonial state in the popular African imagination, adding that the intentions of Ankara aim to win the two parties according to the principle 'Airbag Ark', and it deals under mutual respect and common interests between countries. This soft position is reflected in African countries positively. As for Turkey's relationship with Algeria, Turkey attaches to double importance, and the value of strengthening relations with it, due to the existence of religious, cultural, and historical ties (Gabriel, 2021: 11).

It is worth noting the possibilities of developing the field of trade and industry, as Algeria occupies the location for the first time for Turkey in Africa, and the goal of the Turkish side, is to raise the volume of trade exchange from 1.5 billion dollars, to 5 billion dollars as a first stage, then to 10 billion dollars in the horizons of 2030, Where Algeria occupies the fourth ranks in the ranking of Turkey - funded countries with natural gas after Iran. Russia and Azerbaijan and Turkey are working to diversify the sources of financing with a natural cave from the most stable countries. In 2014, it was agreed to provide Ankara with natural gas for a period of ten years, an increase of 50 percent, and the volume of imports from natural gas to Turkey in 2018, was 14 billion cubic meters The volume of Turkish consumption of Algerian natural gas was 8 in Al -Muna. For its part, Algeria seeks to bring more direct forms and Turkish capital, with the intention of the commercial deficit in favor of Ankara before going to sign the commercial agreement between the two countries, where the six investment states and the raising of customs duties on basket and services (Lachmoth, s.d.).

Tourism is a good indication of measuring this gravity (Haviland, 2002, s. 97). In 2017, Turkey visited tourist purposes about 200,000 Algerians in 2018, the number jumped to 300,000 visitors. In addition, the scholarship programs for students in Turkey received growth and increasing demand from the Algerians. In 2017, the Algerian Student Union in Turkey estimated the number of these 400 students. This number is not lean, because it is the same number of students of German nationality and the raising of American students exceeds it (about 250 students). This number is also considered because Turkey did not exist within the map of the interest of Algerian students at the beginning of the new millennium except for language students who are on the fingers (Al -Warghi, s.d.).

5. Conclusion

Turkish foreign policy has moved from the use of traditional tools to the use of soft tools for Turkish foreign policy. This is what made it tend to establish relations with Algeria. Where it was able through the use of soft power in its foreign policy in order to achieve the goals it seeks in the region, and relied on the cultural dimension and the common denominators between the Turks and Algeria, and Turkey exploited the tools of soft power to attract the Algerian public, whose country is linked to a long history of the Ottoman relationship.

The growing economic and military power of Turkey over the past two decades has also contributed to adjusting Algeria's political calculations with regard to its vision of relations between the two countries, which made Algeria aspire to diversify its international relations, and this has increasingly crystallized in the cultural and economic relations between the two countries. Towards building its relationship with Algeria. On civilization, common history, religious dimension, Western democratic values, soft power tools such as cultural diplomacy, interest in foreign students, cinema, arts, and Ottoman historical monuments. The relationship between the Ottoman state and the Algerian state was not the relationship between the master and the slave, i.e. a colonial relationship based on control and hegemony, and this is due to the circumstances that created the Ottoman state in Algeria to a large extent. Which was considered an important area of influence for it, so it fought wars with these

countries to annex it, as happened with Syria, Iraq, and Egypt, while the matter differed with Algeria, which was for the Ottoman state a strategic ally more than a colony or a province belonging to it.

The thinker and prominent politician Adnan Menderes, the Prime Minister, was able to prevent Russia's pressure with his political skill as much as possible. He also acted against France's interests on the issue of France and Algeria, although he was in a difficult situation on the international scene, so this did not prevent him from sending weapons to the Mujahideen of Algeria secretly. Despite the incompetence of the Turkish government in addressing the problem of Algeria, the people of Turkey and their press were in full support of the Algerian people.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References :

- Al -Mousa, A. -F.-R. (2005). The origins of diplomatic and consular relations. *Scientific Center for Political Studies*, Oman.
- Al -Warghi, J. (s.d.). *Turkish-Algerian Relations from a Strategic Perspective*. (<https://www.trtarabi.com/opinion>). (03.05.2023).
- Boddorbun, M. (2021). Soft Power in Turkish -Algerian Relations: Relations of preservation or openness? *Constantine University* 3, 08.
- Bouhosh, A. (1997). The political history of Algeria: From the beginning to 1962. *Dar Al -Arab Islamic first edition.Beirut*, 212.
- Callahan, M. G. (2008). Basic concepts in international relations. *Gulf Research Center, first edition.The United Arab Emirates*, 44.
- Delanty, G. (2013). *Avrupa'nın icadı*. (Çev H. İnaç). Ankara: Adres Yayınları.
- Gabriel, H. (2021). *Algeria and Turkey ... Political momentum to deepen a 16 -year -old strategic partnership (framework)*. (<https://www.aa.com.tr>). (05.02.2023).
- Haviland, WA (2002) *Kültürel antropoloji* (Çev. Hüsamettin İnaç, Seda Çiftçi) İstanbul : Kaknüs Yayınları.
- İnaç, H. (2005) *Türkiye'nin kimlik problemleri : Avrupa Birliği'ne entegrasyon sürecinde*. Ankara : Adres Yayınları.
- İnaç, H. (2007). Rethinking democracy and governance in the EU. *Journal of Academic Studies*, 9(32), 1-31.
- İnaç, H., (2014) *Çağımızın toplumsal algısını temsil eden parametrelerden kimlik, kültür ve uygarlık kavramlarının sosyo-politik analizi, İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 35-57.
- İnaç, H. (2021). What does Turkey promise for The Middle East and North Africa ? *Türk Kamu Yönetimi Dergisi*, 1(1), 1-13.
- İnaç, H. (2021a). *Uluslararası güvenlik, yeni dünya düzeni ve Türkiye*. İstanbul : Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İnaç, H. & S. Erdoğan, (2006). Postmodern dönemde kamu yönetimi algısı ve kamusal alan tartışmaları, *Akademik Bakış : Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi Celalabad*, 9(1), 1-16.
- İnaç H. & F. Ünal (2013). The Construction of national identity in modern times : Theoretical perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(11), 223-232.

- İnaç, H. & Rafiq Sada, M. (2021). *Taliban'ın Afganistan'ı : Devlet, toplum, siyaset*. İstanbul : Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Lachmoth, A. (s.d.). *Turkish-Algerian Relations from The Historical Dimension to The Geopolitical Dimension*. (<https://ultraalgeria.ULTrasawt.com>). (05.02.2023).
- Osmanlı Belgelerinde Cezayir*. (Ankara 2010). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özkan, A. (2019). Burjuvazi ve muhafazakar kimliğin son dönem Türkiye'sine yansımaları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(17), 1735-1751.
- Özkan, A. (2022a). *Dış politika ve güvenlik ekseninde Erdoğan Türkiye'si ve Putin Rusya'sı* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Özkan, A. (2022b). *Siyasi parti kapatmalarına ulusal güvenlik ve demokrasi açısından tarihsel bir bakış. Türkiye için yeni anayasa vizyonu ve yol haritası*. Savaş Yayınevi, 231-251.
- Sönmez, Ş. (2007). *Cezayir bağımsızlık hareketi ve Türk kamuoyu : 1954–1962*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Tutar, A. E., İnaç, H. & Güner, Ü. (2006). Dış kaynak kullanımının (Outsourcing) makroekonomik etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 279-296.
- Yaghi, I. A. (1997). *The Ottoman Empire in Modern Islamic History. Al -Obeikan Library 1 edition*. Riyadh, 100.
- Yiğit, M. İnaç, H. & Güner, Ü. (2007). Genişleme, mali yardım ve ekonomik büyüme perspektiflerinden ab'nin ilk dört genişlemesinin analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 81-96.

MODERN-DAY PROXY WARFARE: FROM AGENCY THEORY PERSPECTIVE

Levent ÖZDEMİR^{1*}

Çağdaş Akif KAHRAMAN²

Abstract

Proxy warfare, in which one party uses a third party to achieve its own goals, are known for centuries, however, the conceptualization studies of proxy warfare are relatively new. Thereby, in this paper, we assess proxy warfare in terms of agency theory. According to agency theory, the owner of the company delegates their authority to another person (agent) to make decisions on their behalf. If there is information asymmetry between the parties or differentiation in the goals of the principal and the agent or they have different risk-sharing perceptions, agency problem exists. This study discloses that identical problems are common in proxy warfare. That is, if the principal and proxy have unmatching goals or desires accompanying information asymmetry and different risk perceptions, the principal may lose control of the proxy or the principal may exploit the proxy, likewise, the proxy may prefer a different way of action which is not compatible with the goals of the principal. However, this study shows that the remedies for agency theory's "moral hazard" and "adverse selection" problems might be used in proxy warfare problems by establishing outcome-based contracts and a strong knowledge structure between the parties of proxy warfare.

Keywords: Agency theory, proxy warfare, moral hazard, adverse selection.

JEL Codes: G30, G40, H56

GÜNÜMÜZ VEKALET SAVAŞLARININ VEKALET KURAMI ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ

Öz

Bir tarafın kendi amaçlarına ulaşmak için üçüncü bir tarafı kullandığı vekalet yüzyıllardır bilinmektedir, ancak vekalet savaşının kavramsallaştırma çalışmaları nispeten yenidir. Bu nedenle, bu çalışmada vekalet savaşı vekâlet teorisi açısından incelenerek değerlendirilmektedir. Vekalet teorisine göre, şirket sahibi, yetkisini başka bir kişiye (temsilciye) kendi adına karar vermesi için devreder. Taraflar arasında bilgi asimetrisi veya temsil edilen ile vekilin hedeflerinde farklılaşma varsa veya farklı risk paylaşım algıları varsa vekalet sorunu ortaya çıkar. Bu çalışmada, vekalet savaşında da benzer sorunların yaygın olduğunu ortaya konmaktadır. Yani, vekil ile vekili kullanan unsurun uyumsuz amaçları/istekleri ve ilave olarak iki taraf arasında bilgi asimetrisi ve farklı risk algısı varsa, vekili kullanan unsur, vekil üzerindeki kontrolünü kaybedebilir veya vekili kullanan unsur, vekil ile olan ilişkisini kendi yararına kullanabilir, aynı şekilde vekil, vekili kullanan unsurdan farklı bir hareket tarzını tercih edebilir. Ayrıca vekâlet teorisinde ortaya konan ahlaki tehlike ve ters seçim problemlerine yönelik çözüm önerilerinin, vekâlet savaşı problemlerin çözümünde de kullanılabileceği ortaya konmaktadır. Söz konusu iki sorunu engellemek veya çözmek için vekalet savaşının tarafları arasında sonuç odaklı sözleşmeler üzerinde durulması ve güçlü bir bilgi altyapısının tesis edilmesi faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vekalet teorisi, vekalet savaşları, ahlaki tehlike, ters seçim.

JEL Kodları: G30, G40, H56

¹ Dr., Independent Researcher, ORCID: 0000-0003-4578-9247.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): levent4775@yahoo.com

² Dr., Independent Researcher, ORCID: 0000-0002-2991-0548.

Başvuru Tarihi (Received): 15.06.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023.

Introduction

Proxies, which have become increasingly popular recently, have been used throughout history. Many empires in history have had mercenaries to fight on their behalf. Proxies, known as mercenaries years ago, have undergone many evolutions over time, and today a wide range of figures from private companies to terrorist groups, paramilitary groups and even states can be defined as proxies.

Today, the use of private military companies and contractors as proxies is at the center of discussions. The fact that these companies were established to protect states from legal, political and humanitarian risks on the battlefield brings with it discussions (Erbay, 2022:8) In the past 50 years, it has been observed that contractors have been active in African and Asian countries such as Angola, Sierra Leone, Afghanistan, Iraq, Libya, Syria, Nigeria, Sudan, the Central African Republic, and most recently Ukraine. The use of such companies has increased day by day. For example, the number of personnel in the private military companies used by the US in Afghanistan and Iraq has in some areas almost outnumbered the US military personnel in the region (Erbay, 2022:8). However, proxies are not only contractors, in some cases, opposition groups, in some cases terrorist organizations or local or paramilitary groups, and sometimes other states conduct proxy warfare on behalf of another state or group of states.

Although proxy warfare has been a popular theme recently, it has not been analyzed much theoretically. For this reason, there is a need for academic studies seeking the answers to the question of "on what theoretical basis can the proxy war be explained?". Therefore, to fill this gap, this study aims to assess proxy warfare in terms of the agency theory.

Agency theory, which is rooted in information economics, has become a theory used in social and management sciences to clarify the association between the principal and the agent. Agency theory generally concentrates on the contracts between the principal and agent to examine the conflicts of interest, problem areas, and solutions between them. The state (principal) and the proxy, which are the parties to the proxy warfare, are in the same state of principal and agent as in agency theory. The relationship between proxy and state also begins with a contract. In this relationship, processes and problems are similar to those between principal and agent. From this point of view, agency theory provides a convenient pathway to examine the relationship between principal and proxy, as of the similarity of source, process, and solutions of the association between the company owner and the management.

The findings of this paper show that if there is an inconsistency between the expected results of the principal and the proxy and risk sharing problem exists between these two parts, there would be potential dilemmas that are so similar to the problems that occurred between the company owner and the agency which are pointed out by the agency theory in management sciences. More likely the classical principal-agent problems of "adverse selection" and "moral hazard" prevail in the relationship within proxy warfare. As recommended in agency theory, the "moral hazard" problem between the principal and the proxy can be resolved through outcome-based contracts. Moreover, the "adverse selection" problems can be alleviated by establishing a strong knowledge structure between the two parties.

The rest of the study is structured in the following way: proxy warfare and agency theory are explained in Section 2 and Section 3, respectively. Assessment of proxy warfare in terms of agency theory is provided in Section 4. A discussion about how the principal and agent relationship can be broken or strengthened is presented in Section 5. The conclusion is provided in the last section.

1. Proxy Warfare

The roots of the proxy warfare phenomenon, where one side uses a third party to achieve its own goals, date back many years. We can find many examples of proxy warfare in history books. Two hundred years ago, the military strategist Clausewitz addressed the proxy warfare in his work. Clausewitz (1989: 603) argues that *“One country may support another’s cause, but will never take it so seriously as it takes its own. A moderately-sized force will be sent to its help, but if things go wrong the operation is pretty well written off, and one tries to withdraw at the smallest possible cost.”*

However, although the applications of proxy wars on the battlefield date back many years, the conceptualization studies of proxy wars are very new. Hence, we do not have a comprehensive definition articulating the dynamics of current proxy warfare and its borders. Mumford (2013: 40) stresses that definition of proxy warfare is ubiquitous and yet chronically under-analyzed and under-theorized. Some areas of definitional disagreement on proxy warfare still remain relevant, in this context, thus an intensive discussion in academia on this matter continues.

Particularly after the II. World War, the number of conventional wars, direct confrontation of the states with destructive weapons, have diminished as the states painfully understand the destructive cost of direct war. Thereby the developed countries have pursued alternative, covered, and cheaper ways to attain their interest, such as proxy warfare. Deutsch (1964: 102) defines proxy warfare in the conditions of the Cold War as an international conflict in which two states fight out on the lands of a third country in order to realize their foreign policy interest. The conflict takes place using the capacity and manpower of the third party, under the cover of an internal conflict in its territory. Deutsch’s definition reflects the reality or conditions of his age, the Cold War era. His definition is mostly state-oriented and above all mainly excludes non-state actors. During the bipolar world order, the United States of America- (USA) and the Soviet Union- (USSR) fought in third countries (Yeisley, 2011: 75). Most of the proxy wars in the Cold War era were sponsored by the USA and USSR in support of these two great powers ideological and geographical differences. As nuclear parity of these two great powers and costly involvement in direct conventional armed conflicts moved each of them away from direct confrontations and toward reaching their goals using proxy states in the third countries (Yeisley, 2011: 78-79). Civil wars in El Salvador, Mozambique, Angola, Somalia, Chad, and Ethiopia are some examples of using states as proxies by other more powerful states.

However, after the Cold War, due to changing political conditions and technological developments severely altered the nature of proxy warfare. In line with this argument, Rondeau & Sterman (2019: 18) argue that the shift from bipolar world order to multipolarity after the Cold War era has introduced many more armed actors. Especially advances in communication technologies, the spread of high-tech weapons such as drones, MANPADs, and explosive devices, and development in financial and supply chain products and services to support armed operations have enabled the use of non-state actors in proxy warfare. Thus, flexible and autonomous non-state actors such as local paramilitary groups, private military contractors and even terrorist groups and transactional organized criminal groups have become an element of contemporary proxy warfare.

Therefore, the definitions describing proxy warfare began to be broadened for adaptation in the post-Cold War era. Contemporary studies have highlighted an expanding range of non-state proxies, from individuals to networks and local groups, contractors to terrorist groups. In this sense, Mumford (2013: 41) defines proxy war *“...as conflicts in which a third party intervenes indirectly in order to influence the strategic outcome in favor of its preferred faction.”* Rondeau & Sterman (2019: 18) describe proxy warfare more comprehensive approach as the *“... sponsorship of conventional or*

irregular forces that lie outside the constitutional order of states is best placed to avoid these flaws and form a platform to reassert accountability and clear lines of command responsibility, which is essential to avoiding the threats posed by twenty-first-century proxy warfare.” These two definitions extend Deutsch’s definition of proxy warfare from a narrow scope to a wider scope. According to both definitions, states and non-state actors can be both principal and agency.

Correspondingly, Rondeau & Sterman (2019: 18) stress that existing literature agrees that proxy warfare is a typical association between a principal, also referred to as the sponsor, who delegates a certain authority over the pursuit of strategic war goals to a proxy, also referred as the agent. On the other side, Rauta (2020:11) describes proxy forces as armed groups that fight on behalf of states that are not directly part of the conflict but wish to change the strategic outcome of a conflict by staying out. According to this definition, proxy forces are not regular forces but they replace regular forces of the principal on the battlefield.

Alca (2020: 34) defines the proxy war as a “cheap war” for principal in terms of finance and policy as the principal avoids bloody and costly direct confrontation. Alca (2020: 34) argues that the proxy war will be cheap for the principal as the agent will use cheap weapons rather than expensive aircraft, armored vehicles, missiles, and ships, likewise, the principal can hide itself; also the principal can politically evade itself from taking the liability of the proxy warfare.

The number of academic studies examining proxy wars has increased rapidly in recent years. Oğuz & Çelik (2018: 63) give evidence that proxy warfare can be more complex than envisioned in academic studies. Syria has been hosting proxy wars since 2011. In the region, not only the USA and Russia are competing for geopolitical supremacy, but also regional states such as Saudi Arabia and Iran are waging proxy wars. Ünalmiş & Oğuz (2019) argue that the war between Russia and Georgia is a decent example of a proxy war between the West and Russia for global hegemony, rather than a regional conflict between Georgia and Russia. Karasoy (2022: 52) mentions that the war that began in 2022 between Russia and Ukraine is another example of a proxy war. As the USA and other Western countries support Ukraine with high-tech weapons, ammunition, and training and various ways, thus Ukraine gets substantial support from these countries to fight against Russia. According to this study, if the proxy, Ukraine, is successful in the war, the principals of this war benefit substantially by gaining prestige against Russia and enabling the return of Ukraine refugees from the West to their own country.

Some studies examine the principal and proxy’s motivation for this relationship and the potential dilemmas that may arise due to the inconsistency of the expected results of both parties. Fox (2019: 5-13) argues that a proxy relationship is driven by the political interest of both sides, the relationship can be exploitative in which the proxy is totally dependent on the principal for existence, on the other side, the relationship also can be transactional in which the proxy is respectively independent of the principal and looks for help from the principal to defeat the common adversary. Gök (2021: 144) states that the proxy forces in Syria are exploitative manner as proxies in Syria try to survive and principal actors provide the lifeblood of proxies' survival. These proxies have their own interests and preferences, and each with some degree of autonomy, however, they need to work with principals to make decisions. For example, if the USA cuts off its support, the terrorist organization PKK/PYD/YPG has no chance to survive neither against Syria and Iran nor against Türkiye. Gök (2021: 144) also argues that the forces of Haftar and the Government of National Accord are two important local actors in Libya and they are examples of transactional proxies. These two forces act independently from the principals in most cases, but they continue to seek support in order to defeat each other and become the sole authority in Libya.

Fox (2019: 5) also states that the association between the principal and the agent is very tricky and fragile in which the agent gains the power to stand alone, the agent receives support from powers other than the principal, or the agent gains superiority over the common enemy will significantly affect this principal-proxy relationship.

Likewise, Mumfold (2013: 40) notes that proxy warfare is a reasonable alternative for states that want to achieve their particular strategic goals but at the same time evade engaging in a direct, bloody and costly war. However, on the other side, the agent has the desire to follow its own interest, and these two different interests of the sides make handling the principal-proxy relationship during the conflict complicated.

2. Agency Theory

The problem of agency appears to be a problem that has emerged since the emergence of joint stock companies, when the families or individuals who owned the organization began to appoint an agent to manage their organization.

It is thought that the first and most important contribution to the agency problem in terms of thought was made by Berle & Means (1932) with their study "modern corporation and private property " In this study, it was stated that ownership and control should be considered separately from each other and although it was not discussed as a theory, the foundations of agency theory were laid and the situations that may arise in the agency problem were tried to be explained (Weidenbaum & Jensen, 2010).

The widespread presence of the agency problem in diverse types of organizations has made it one of the most influential theories in some literature such as finance and economics. Thereby it has been analyzed in various fields such as political theory (Hammond & Knott, 1996), finance and economic studies (Ross, 1973; Jensen & Meckling, 1976; Fama, 1980; Fama & Jensen, 1983; Jensen, 1986), accounting studies (Ronen & Balachandran, 1995), marketing research (Bergen et al., 1992), sociology and organizational behavior (Kosnik & Bittenhausen, 1992; Adams, 1996) and many more (Panda & Leepsa, 2017).

While principals or owners take risks to gain economic benefits by investing their capital, agents who manage the organization and make decisions will avoid risk and work to increase their individual benefits (Wilson, 1968). In fact, this is the origin of the agency problem and this is where the field of study of agency theory begins.

In this context, the agency relationship, which is the subject of agency theory, is outlined as a relationship in which one or more people (principal(s)), who are the owners of the organization, delegate their authority to another person (agent) to make decisions on their behalf, based on the assumption that the interests of principals and agents are separated (Ross, 1973).

Rooted in information economics, agency theory attempts to explain how principals can organize their relationships with agents more efficiently by using appropriate combinations of incentive alignment and monitoring mechanisms (Jensen & Meckling, 1976; Eisenhardt, 1989).

However, it builds this explanation on some assumptions it accepts. In this context, the main assumptions of agency theory are that;

- (1) all actors follow their personal interests,
- (2) all players are boundedly rational and

(3) the agents are relatively more risk-averse than principals (Eisenhardt, 1989).

Conforming to agency theory, the principal can bound the deviation of the organization from its self-interest by providing convenient incentives for the agent and getting monitoring costs created to curb the agent's opportunistic action, and may even pay the agent to assure that the agent will not take certain actions that harm the principal (Hill & Jones, 1992).

Some definitions and explanations of agency theory are;

- Modeling the relationship between the party doing the work and the party delegating authority (Fama,1980; Fama & Jensen, 1983)
- Explaining “ownership and agency relationship” (Jensen & Meckling, 1976)
- It is a theory of managing differences between individuals, including goal conflict (Dees, 1992)
- Parties do not hesitate to resort to cheating and deception when necessary and when their interests require it (Noreen, 1988)
- There is no need for the necessity for opportunistic behavior. Individuals use it whenever they assess that they will benefit from it (Heath, 2009).

2.1. Streams of Agency Theory

Rooted in knowledge economics, agency theory has made progress in two streams; principal-agent (Jensen, 1983) and positivist (Eisenhardt, 1989). The contract between the agent and the principal is the common unit of analysis of these two streams and they share the same assumptions (about person, organization and knowledge), but diverge in mathematical rigor, and dependent variables.

2.1.1. Principal-Agent Research

Principal-agent researchers are interested in a general theory of the principal-agent relationship, a theory that can be applied to buyer-supplier, lawyer-client, employer-employee and many more other types of the agent relationships (Harris & Raviv, 1978).

The principal-agent literature simply focuses on finding the optimal contract in terms of behavior and output in the principal-agent relationship, based on the assumption that the principal is more risk averse than the agent and that what the agent is doing is not known by the principal exactly.

2.1.2. Positivist Agency Theory

Positivist agency theory concentrates on outlining situations in which the principal and agent have possibly differing aims and then identifying governance mechanisms that curb the agent's self-serving behavior (Eisenhardt, 1989).

Positivist agency theory is relatively less mathematical than the principal-agent stream and from a theoretical perspective, the positivist stream is concerned with governance mechanisms that focus on solving agency problems (Eisenhardt, 1989). The positivist stream presents two propositions that deal with governance mechanisms. The first one is "outcome-based contracts", which are effective in controlling agent opportunism, reducing conflicts of self-interest between principal and agent, and aligning the preferences of agents with those of principals, where the resulting rewards depend on the same action. The second is "information systems" that control agent opportunism by informing principals about what the agent is actually doing (Eisenhardt, 1989).

Jensen and others (Jensen, 1983; Jensen & Roebuck, 1983) developed this approach with the concept of the golden parachute, which is the power of agents who have valuable information about the management of the organization and who do not share this information to leave the organization at any time and managerial power based on the technical knowledge possessed in the management of the organization.

2.2. Types and Causes of Agency Problems

According to Panda & Leepsa (2017), the agency problem, which was initially thought to be caused by various conflicts between the principal and the agent, was later observed to involve creditors, large and small shareholders, and the agency problem was classified into three types among these actors.

- Type-1: Principal (Owner) - Agent (Manager) Problem: This problem arises from the conflict between agent and principal due to differences in interests and lack of appropriate monitoring by the reason of the scattered ownership structure.
- Type-2: Large Shareholder - Small Shareholder Problem: A problem arising from the conflict of interest between large and small shareholders.
- Type-3: Principal (Owner) - Creditor Problem: A problem between creditors and owners arising from the risks in the projects produced by the owners and the risk aversion of the creditors.

Of these agency problems, the one that will be encountered in proxy wars is usually the first type of problem. According to Panda & Leepsa (2017), the causes of this type of problem are presented in Table 1.

Table 1: *Sources of Agency Problem*

Sources of Agency Problem	Description
Separation of Ownership from Control	Segregation of the ownership from control in large organizations results in to the loss of appropriate monitoring by owners over managers, where managers use business property for personal purposes and to maximize their well-being.
Risk Preference	Parties in organizations have diverging perceptions of risk and try to compromise their decisions. This conflict takes place between owners and managers.
Duration of Participation	Managers (agents) work in organizations for a restricted time, while owners (principals) are an integral part of organizations. Therefore, agents strive to enhance their benefits within their restricted staying and then move to another organization.
Information Asymmetry	Managers keep an eye on the organization and are conscious of all business information and owners depend on managers to acquire the information. Consequently, the information may not attain the owners in the same way.
Moral Hazard	Managers work intimately for owners, using their skills and knowledge in risky projects, however, the owners are not conscious of the risks associated with the investment decision to which the managers are exposed.

Source: Panda & Leepsa (2017).

2.3. Solutions to the Agency Problem

How to solve the agency problem is an issue for which solutions are sought both in the management world and in the academic world (Panda & Leepsa, 2017). Eisenhardt (1989) underlined that a proper governance system can minimize the agency problem and offered two suggestions for this. First of all, it is important to create an outcome-based contract thereby the actions of the agents could be controlled, and the other one is to create a sound information structure in which the principal is conscious about the actions of agents.

Various solutions to the agency problem have been proposed by some researchers. These are;

- **Managerial ownership:** It is argued by Jensen and Meckling (1976) that giving stocks to agents will increase their commitment to the firm, they will work as owners of the organization and focus on organizational performance; thus, the interests of the agent and the principal will overlap.
- **Executive compensation:** Core et al. (1999) argue that an insufficient compensation package may compel agents to use principals' property for their personal interest, so periodic pay revision and proper incentive packages can motivate agents to work harder to make the organization perform better, thereby maximizing principals' earnings.
- **Debt:** Frierman & Viswanath (1994) argue that an increase in the level of debt will discipline organizational managers (agents) and that periodic payment to creditors may make managers more cautious about making inefficient decisions that could hinder the firm's profitability.
- **Labor market:** Fama (1980) argued that managers' (agents') ability to be highly valued in the labor market in order to obtain better opportunities and wages in the labor market depends on proving their success in their current organization, which in turn increases their effectiveness and efficiency.
- **Board of Directors:** Rosenstein & Wyatt (1990) argue that including more independent and outside directors on the board would provide better monitoring of the actions of directors (agents) and assist to assure consonance of interests between owners (principals) and directors (agents).
- **Block shareholders:** Burkart et al. (1997) stated that a strong owner or block shareholders (principal) can firmly watch the behavior of managers (agents) and go over their activities to maximize the value of the organization.
- **Dividends:** Park (2009) argues that since dividends will reduce internal funds, the organization will need to attract external funds for financing, for which managers (agents) will work to make the organization perform much better to attract market attendees, thus leading to a reduction in the agency problem.
- **Corporate control market:** Kini et al. (2004) argue that underperforming organizations can be taken over by an efficient organization and the taker organization can eliminate inefficient management (the proxy).

3. Assessing Proxy Warfare in Terms of Agency Theory

According to Eisenhardt (1989: 58), an agency relationship occurs when one party (the principal) appoints work to another party (the agent, the proxy) who performs the work. Mostly two problem

arises within this agency relationship (Eisenhardt, 1989: 58). The first problem occurs when there is a differentiation in the goals of the principal and agent. Put another way, if the goals or desires of the principal and agent conflict, the principal can lose control over the agent, and the principal cannot follow what the agent is doing. Thereby the agent might not work in the principal's best interest. According to Eisenhardt (1989: 58), risk sharing is the second problem. Risk sharing problem occurs if the principal and the agent have separate risk preferences. Thus, the agent can prefer a different way of action that is not compatible with the desire of the principal.

In this sense, there is a sound linkage between agency theory and proxy warfare as both of them involve the assignment of an agent to achieve the goals of the principal. In proxy warfare, the principal is typically a state, a group of states, or a political entity; on the other side, the agent is the proxy force that is used to fight for the principal on the battlefield. Therefore, the assignment of proxies on the battlefield rather than the principal's military forces can cause agency problems because the motivation of the proxy might diverge from the interest of the principal, moreover, the risk perception of the proxy might differ from that of principal or agency and principal might have problems such as information asymmetry, moral hazard or adverse selection.

Thereby, Singer (2002: 203) postulates that in many cases, it is possible to observe the principal-agent concerns in proxy warfare. Even more, the principal-agent contracting environment difficulties such as loss of control, incomplete information, insufficient monitoring, and the problems of aligning incentives are intensified in proxy warfare. Likewise, Brown (2016: 255) mentions that counting on proxies as primary agents in the conduct of military operations carries a greater risk of serious unintended consequences than counting solely on the military of the country.

Brown (2016: 247) discusses that significant problems arise in a proxy relationship if the proxy's motives to fight diverge from the interests and values that the principal deems worth fighting for. Brown gives two examples to show how the divergence of the motivations affects the continuation of the conflict. The first example is that if the proxy's motivation is in a narrow framework such as making profit, it is highly likely that the proxy will avoid the fight and even lay down arms when the situation on the battlefield gets tough. For instance, private military contractors have recently been used on the battlefield by some states for various reasons such as financial concerns, political reasons and avoidance the liability of the conflict. But mostly private military contractors have their own motivation that is mostly profit, therefore private military contractors might not necessarily align themselves with those of the principals. Thus, they can be involved in activities that are not in expedience of the principal. Moreover, if private military contractors have low-risk and high-return contracts, to enjoy their high profit they can even refrain from taking reasonable risks to reach a solution. Even if the principal wants to end the war, the proxy may prolong it for longer profits and prolong a war that could have ended. Brown's second example is that if the proxy's motivation to fight is historical, deep, and emotional, but the principal's motivation is more pragmatic and strategic, the principal's efforts to resolve the conflict in its favor may be hindered by the proxy, as the proxy will try to destroy the enemy to fight and the proxy may want the continuation of the conflict. These types of proxies mostly have their own agenda, priorities, and loyalties that the principal might not look with favor on them. In these cases, the principal can lose control over the proxy to execute the principal-proxy relationship.

Rondeaux & Sterman (2019: 24) stress that the classic principal-agent problems of adverse selection and moral hazard challenges mostly emerge in proxy warfare. Adverse selection occurs when there is information asymmetry among the principal and agent. Adverse selection in proxy warfare refers to a situation in that one side has outstanding information about the risk of the situation or the conflict than

the other party. Thus, the side which has superior information can engage in risky and aggressive actions which are not in the best interest of the other side. One example of adverse selection in proxy war is that the proxies in a desperate situation and less to lose can choose to cooperate with the principal and then take aggressive and risky actions to handle the conflict. These actions can worsen the conflict and harm the principal's goals. The local proxies which have high-level knowledge about conflict, terrain, culture, and language might also chase their own hidden interest in the proxy relationship rather than common interest with the principal. On the contrary, a principal might use a proxy to achieve its own hidden self-interest in the situation there is always a risk for the proxy to be abandoned anytime. Therefore, adverse selection arises especially if the side doesn't know each other well enough and doesn't understand each other's motivation.

Moral hazard in proxy war is a situation where one party takes a risk that it would not otherwise take, as the other side bears the cost of this risk. Specifically, if the party taking the risk doesn't bear the consequences of its action, it can behave irresponsibly and recklessly. Also, the other part has to bear more cost. Thus, this inappropriate relationship worsens the principal-proxy relationship. For instance, a proxy's irresponsible actions such as violating international humanitarian law against civilians in a conflict area can prolong the conflict and result in accusations against the principal for these violations.

Table 2 gives the summary of the proxy relationship with the motivations for the proxy and areas of interest clash with the principal that might arise. Also, some examples of the proxy relationship are presented.

Table 2: Summary of Proxy Relationship

Principal	Agent / Proxy	Motivations	Areas for interest clash with the principal	Examples
A state, a group of state and/or a political entity	Private Military Contractors	Profit, economic income	- Avoid taking a risk, - Benefit from prolonging the conflict to enjoy the contract,	Black Water, Wagner,
	Local or paramilitary groups	Political motivation, historical, deep and emotional motivations.	Loss of control	Assignment of Afghani Muchaids as proxies by The USA, Pakistan, and Saudi Arabia against the USSR in Afghanistan in 1979.
	Terrorist groups			Appointment of PKK/PYD/YPG terrorist organizations by the USA in Syria and Iraq allegedly to fight against ISIS
	Other states	The motivation of the principal might be to move away from the high cost of direct confrontation or blame for international humanitarian law breaches.	Loss of control, gain dominance over the principal	- USA and USSR's involvement in civil wars in El Salvador, Mozambique, and Andora in Cold War. - Russia's direct support of Syria since 2011. - Western countries' supply/logistic support of Ukraine against Russia.

4. How the Principal-Agent Relationship Can Theoretically be Broken or Strengthened?

When we analyze the principal-agent relationship in terms of proxy warfare, two perspectives can be developed:

- a. How can the principal strengthen this relationship in a more profitable way and in a way that serves the principal's objectives?
- b. How can this relationship be broken by the principal's rivals?

The first question's answer is hidden in the principal-agent theory. Resolving the moral hazard and adverse selection problems in proxy warfare would strengthen the relationship between the proxy warfare parties. According to Eisenhardt's (1989) suggestions; the first solution is to create an

outcome-based contract where the actions of agents can be controlled, and the second one is to create a sound information structure in which the principal is conscious of all the information about the actions of agents and they cannot distort the principal. For the first solution, an outcome-based contract between private military contractors and the state with a well-detailed and time-bounded relationship could be an example. For the second solution, the relationship between local/paramilitary groups or terrorist groups and a state in the position of their principal, creating a sound information structure where the principal can be informed of all developments.

The answer to the second question can also be obtained by deepening the Type-1 problem in the principal-agent theory. This problem is Principal (state) - Agent (proxy) Problem: This problem emerges from the conflict between principal and agent due to differences in interests and absence of appropriate monitoring due to the dispersed ownership structure (Panda & Leepsa, 2017). A rival who wants to change the relationship between the state and the proxy in favor of his or her own goals can manipulate the relationship by diverting the proxy's interests away from the principal's interests through various manipulations, or disrupting monitoring activities by creating information pollution or various obstructions. Thus, the proxy acts in line with its own objectives and the relationship can be disrupted by creating a loss of control over the proxy by the principal. These and similar examples can be increased. As can be seen, the relationship between proxy and state can be explained by the principal-agent theory. Thus, the issue of proxy warfare can be analyzed on the basis of a certain theory and strategies based on the theoretical basis can be produced for both state, proxy and rival purposes.

5. Conclusion and Recommendations

Agency theory is rooted in information economics which is utilized to explain the relationship between principal and agent in many fields. This relationship can be between a company and its CEO, board of directors, shareholders or creditors. Agency theory seeks solutions to problems arising from the separation of ownership from control, risk preference, duration of participation, information asymmetry and moral hazard. In fact, the theory always approaches managerial problems from a business perspective.

The state (principal) - proxy etc. relations in the context of proxy war, which is observed increasingly today, are generally analyzed in the context of international security due to the nature of proxy war's causal consequences, its effects in the international arena and its financial implications. However, how to explain these relations theoretically is not examined much in the literature. To fill this gap, state-proxy parties and their relations within the concept of proxy warfare are explained by using agency theory in this study.

The similarity between the principal in agency theory and the state/group of state/political entity in proxy war and the similarity between the agent and the proxy have been clarified theoretically. As, not surprisingly, assigning the proxies on the battlefield rather than the official armed forces can lead agency problems as the motivation of the proxy may diverge from the interest of the principal. Moreover, more severe problems between the principal and agent can be observed in battlefield due to harsh contracting environment which result in insufficient monitoring, loss of control and insufficient information between the parties.

Thereby, while trying to explain the relations between proxy wars and agency theory in a theoretical way and to provide theoretical solutions for practitioners, this study also focuses more on the problems of the theory and the solutions it brings to these problems and how these solutions should be considered in terms of proxy warfare. From this perspective, it is introduced that agency theory can

explain the relationship between proxy war actors, especially in the context of the problem that **arises** from the conflict between agent and principal due to differences in interests and lack of appropriate monitoring by the reason of the scattered ownership structure. Agency theory can explain the strengthening and benefiting of the relationship between the state and the proxy that wants to benefit from the proxy war, but it can also provide solutions for the rival who tries to disrupt this relationship and use it for its own purposes. According to the agency theory, to be able to strengthen the relation between parties of the proxy war, namely state and proxy, problems of moral hazard and adverse selection could be resolved. Likewise, according to the agency theory, in favor of the rival's goals, to be able to disrupt the relations between parties, diverting the proxy's interests from principal's interest through manipulations, or creating information pollution or miscellaneous obstructions could be a good solution.

In this study, evaluations of the relationship and its consequences are theorized and elaborated with examples. In future studies, firstly, proxy warfare can be evaluated from other perspectives in the context of agency theory; examples of past and present proxy wars can be used to contribute to the theory and contribute to the explanation of proxy war with agency theory. As the second recommendation for the future studies; the problem of strengthening or disrupting the relationship between the parties reached as a result of this study can be analyzed in the context of agency theory by examining past examples and investigating which activities strengthen the relationship between the parties or which activities disrupt this relationship.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References

- Adams, J. (1996). Principals and agents, colonialists and company men: The decay of colonial control in the Dutch East Indies. *American Sociological Review*, 61(1), 12-28.
- Alca, D. (2020). Kim: Yeni savaşlarda asıl vekil sorunu. *Savunma Bilimleri Dergisi/The Journal of Defense Sciences*, 19/(1/37), 25-48.
- Bergen, M., Dutta, S. & Walker, O.C.Jr. (1992). Agency relationships in marketing: A review of the implications and applications of agency and related theories. *Journal of Marketing*, 56(3), 1-24.
- Berle, A. & Means, G. (1932). *The modern corporation and private property*. New York: Macmillan.
- Brown, S. (2016). Purposes and pitfalls of war by proxy: A systemic analysis. *Small Wars and Insurgencies*, 27(2), 243-257.
- Burkart, M., Gromb, D., & Panunzi, F. (1997). Large shareholders, monitoring, and the value of the firm. *Quarterly Journal of Economics*, 112(3), 693-728.
- Clausewitz, Carl von, (1989). *On War*. M. Howard & P. Paret (Ed.) Princeton: Princeton University Press.
- Core, E., Holthausen, R. & Larcker, D. (1999). Corporate governance, chief executive compensation, and firm performance. *Journal of Financial Economics*, 51(3), 371-406.
- Dees, J.G. (1992). Principals, agents and ethics. N.E. Bowie & R.E. Freeman (Ed.), *Ethics and agency theory*. Oxford University Press.
- Deutsch, K. W. (1964). External involvement in internal war. In H. Eckstein (Ed.), *Internal war, problems and approaches* (pp.100-110). New York: Free Press of Glencoe.

- Eisenhardt, K.M., (1989). Agency Theory: An Assessment and Review. *The Academy of Management Review* 14/1.
- Erbay, N.Ö. (2022). Özel askeri şirketlerin doğuşu, gelişimi ve etkileri. N.Ö. Erbay (Ed.). *Özel askeri şirketler savaş müteahhitiği ve uluslararası güvenlik içinde* (ss. 22-42). İstanbul: Seta Kitapları.
- Fama, E. (1980). Agency problems and the theory of the firm. *Journal of Political Economy*, 88(2), 288-307.
- Fama, E. & Jensen, M. (1983). Separation of ownership and control. *Journal of Law and Economics*, 26(2), 301-325.
- Fox, A.C. (2019). *In pursuit of a general theory of proxy warfare*. (Land Warfare Paper 123). Retrieved from The Institute of Land Warfare website: <https://www.ausa.org/sites/default/files/publications/LWP-123-In-Pursuit-of-a-General-Theory-of-Proxy-Warfare.pdf>, Accessed on 02 January 2023.
- Frierman, M. & Viswanath, P. (1994). Agency problems of debt, convertible securities, and deviations from absolute priority in bankruptcy. *Journal of Law and Economics*, 37(2), 455-476.
- Hammond, T. & Knott, J. (1996). Who controls the bureaucracy? Presidential power, congressional dominance, legal constraints, and bureaucratic autonomy in a model of multi-institutional policy-making. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 12(1), 119-166.
- Harris, M. & Raviv, A. (1978). Some results on incentive contracts with application to education and employment, health insurance, and law enforcement. *American Economic Review*, 68, 20-30.
- Heath, J. (2009). The uses and abuses of agency theory. *Business Ethics Quarterly*, 19 (4), 497-528.
- Gök, A. (2021). Suriye ve Libya’da meydana gelen çatışmaların vekâlet savaşı teorisi kapsamında karşılaştırılması. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 10(1), 121-150. doi: 10.28956/gbd.941793.
- Jensen M. & Meckling W. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs, and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305-360.
- Jensen, M. (1983). Organization theory and methodology. *Accounting Review*, 58, 319-339.
- Jensen, M. (1986). Agency cost of free cash flow, corporate finance, and takeovers. *American Economic Review*, 76(2), 323-329.
- Jensen, M. & Roeback, R. (1983). The market for corporate control: Empirical evidence. *Journal of Financial Economics*, 11, 5-50.
- Karasoy, H.A. (2022). Hibrit, asimetric ve vekalet savaşları: 2022 Rusya Ukrayna savaşını üçlü sacayağı üzerinden inceleme. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 44-56. doi: 10.52539/mad.1119229.
- Kini, O., Kracaw, W. & Mian, S. (2004). The nature of discipline by corporate takeovers. *Journal of Finance*, 59(4), 1511-1552.
- Kosnik, R. & Bittenhausen, K. (1992). Agency theory and motivational effect of management compensation. *Group and Organization Management*, 17(3), 309-330.
- Mumford, A. (2013). Proxy warfare and the future of conflict, *The RUSI Journal*, 158(2), 40-46. doi: 10.1080/03071847.2013.787733.

- Noreen, E. (1988). The economics of ethics: A new perspective on agency theory. *Accounting, Organizations and Society*, 13, 359-369.
- Oğuz, Ş. & Çelik, K. E. (2018). Conflict in Syria: Is it a proxy warfare? *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 44-69.
- Panda, B. & Leepsa, N. M. (2017). Agency theory: Review of theory and evidence on problems and perspectives. *Indian Journal of Corporate Governance*, 10(1) 74-95.
- Park, J. J. (2009). Shareholder compensation as dividend. *Michigan Law Review*, 108(3), 323-371.
- Rauta, V. (2020). Towards a typology of non-state actors in ‘hybrid warfare’: proxy, auxiliary, surrogate and affiliated forces. *Cambridge Review of International Affairs*, 33 (6), 868-887. doi: 10.1080/09557571.2019.1656600.
- Rondeau, C.& Serman, D. (2019). Twenty-first century proxy warfare: confronting strategic innovation in a multipolar world since the 2011 NATO Intervention. Retrieved from www.newamerica.org/internationalsecurity.
- Ronen, J. & Balchadran, K. (1995). Agency theory: An approach to incentive problems in management accounting. *Asian Review of Accounting*, 3(1), 127-151.
- Ross, S. (1973). The economic theory of agency: The principal’s problem. *American Economic Review*, 63(2), 134-139.
- Rosenstein, S. & Wyatt, J. G. (1990). Outside directors, board independence and shareholder wealth. *Journal of Financial Economics*, 26(2), 175-191.
- Singer, P.W. (2002), Corporate warriors: The rise of the privatized military industry and its ramifications for international security. *International Security*, 26(3), 186-220. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3092094>.
- Ünalmiş, A.N. & Oğuz, Ş. (2019). 2008 Rusya-Gürcistan savaşının vekalet savaşı teorisi açısından incelenmesi. *Karadeniz Araştırmaları*, XVI(61), 31-41.
- Weidenbaum, M. & Jensen, M. (2010). Introduction to the transaction edition, pp. ix-xviii. In A.A. Berle, & G.C. Means (Ed.). *The Modern Corporation & Private Property* (11th Edition). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Wilson, R. (1968). On the theory of syndicates. *Econometrica*, 36(1), 119–132
- Yeisley, M.O. (2022). Bipolarity, proxy wars, and the rise of China. *Strategic Studies Quarterly*, 5(4). 75-91.

Araştırma Makalesi / Research Article

DOĞAL AFETLERİN DOĞAL OLMAYAN SONUÇLARI: GAZETELERİN DEPREM HABERCİLİĞİ

Enes YALÇIN¹

Öz

Doğal afet dönemleri, toplumun tamamına yakınının dayanışma duyguları içerisinde bir arada hareket ettikleri zaman dilimleridir. Bu süreçte, gayri resmî-resmî, ferdi-kolektif tüm unsurların aynı amaç doğrultusunda hareket etmeleri beklenmektedir. Sağlıklı ve etkili bir kamu yönetimi için varlığına ihtiyaç duyulan medya kuruluşları da bu unsurların başında gelmektedir. Medya kuruluşları; sadece bilgilendirici olmakla kalmamakta aynı zamanda toplumu organize edici ve harekete geçirici özellikler de taşımaktadır. Olağanüstü durumlar, ilgili kuruluşların tutum ve faaliyetlerini ölçmek için bir bakıma sınav niteliğindedir. Bu çalışma, 06.02.2023 tarihli Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası basılı medya kuruluşlarının olağan günlerdeki siyasi-ideolojik konumlarını, afetin hemen sonrasındaki günlerde değiştirip değiştirmediklerini, tarafsız haberciliğe yönelip yönelmediklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, farklı ideolojilere sahip olan ve siyasi iktidarın yanında ya karşısında konumlanan Hürriyet, Sabah, Türkiye, Cumhuriyet, Karar ve Millî Gazete'nin 07.02.2023-16.02.2023 tarihlerini içeren on günlük dönemdeki ilk sayfa haberlerinin içerik analizi yöntemiyle tahlili gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda, gazetelerin afet haberleri sunumunda dahi, afetin üzerinden oldukça az bir süre geçmiş olmasına rağmen, genel itibarıyla muhalifi buldukları siyasi tarafı eleştirmeye odaklı, yanlı haber sunma eğiliminde oldukları gözlenmiştir. Bu çalışmanın, ülke genelinde “asrın felaketi” olarak nitelenen bir doğal afetin hemen sonrasında, Türkiye basılı medyasındaki tutum tespitini gerçekleştirmesinin, tarafsız ve objektif yayıncılık değerlerinin hatırlatılması hususunda önem taşıdığı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu yönetimi, doğal afet, deprem, habercilik, medya.

Jel Kodları: H83, L82, Q54

UNNATURAL CONSEQUENCES OF NATURAL DISASTERS: EARTHQUAKE JOURNALISM OF NEWSPAPERS

Abstract

Terms of natural disasters are periods of time when almost the entire society acts together in solidarity. In this process, it is expected that all unofficial-official, individual-collective elements will act in line with the same goal. Media organizations, whose existence is needed for a healthy and effective public administration, are at the forefront of these elements. Media organizations not only contain informative qualities, but also provide organizing and mobilizing features of society. Extraordinary situations are in a sense a test to measure the attitudes and activities of the relevant organizations. This study aims to reveal whether print media organizations have changed their political and ideological positions on ordinary days after the Kahramanmaraş-based earthquakes of 06.02.2023 and whether they have turned to impartial journalism in the days immediately after the disaster. In this context, the analysis of the first page news of Hürriyet, Sabah, Türkiye, Cumhuriyet, Karar and Millî Gazete, which have different ideologies and are positioned same side or opposite the political power, for a ten-day period including the dates 07.02.2023-16.02.2023, was carried out by content analysis method. As a result of the research, it has been observed that even in the presentation of disaster news, the newspapers tend to present biased news focused on criticizing the political party they oppose, even though it has been quite a while since the disaster. It is thought that it is significant for this study to determine the attitude in the Turkish print media right after a natural disaster described as the “disaster of the century” throughout the country in order to remind the values of impartiality and objectivity.

Keywords: Public administration, natural disaster, earthquake, journalism, media.

JEL Codes: H83, L82, Q54

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, enes.yalcin@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1086-6313.

Başvuru Tarihi (Received): 01.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Doğal afetler; deprem, sel, taşkın, dolu, tsunami, sis, kasırga, yıldırım, heyelan, çığ, kaya düşmesi, volkan patlaması, obruk oluşumu, doğal saikli yangınlar ve salgınlar olarak sıralanabilir. Deprem, bu doğal afetlerin en yıkıcılarından biri olup can ve mal kaybının en fazla yaşandığı afet türüdür. Ayrıca deprem kimi zaman; sel, taşkın, tsunami, heyelan, çığ, kaya düşmesi, yangın gibi afetlerin tetikleyicisi olup birincil afet türlerindedir. Türkiye de bir deprem ülkesidir ve ülke bu gerçekle 06.02.2023 sabahında bir kez daha karşı karşıya gelmiştir. Kahramanmaraş Pazarcık ve Elbistan merkezli, 7,8 ve 7,5 şiddetinde gerçekleşen depremlerden on bir kent doğrudan etkilenmiştir. Hasar tespit çalışmalarının devam ediyor olduğu şu günlerde resmi verilere göre halihazırda 50.096 insanın yaşamını yitirdiği, 107.204 kişinin yaralı olduğu, 303.455 bina ve 887.293 bağımsız bölümün acil yıkılacak, ağır hasarlı, orta hasarlı ve yıkık durumda olduğu tespit edilmiştir. Kaynağı itibarıyla doğal bir afet olan deprem, sonuçları bakımından ülke genelinde derin bir trajediye sebebiyet vermiştir.

Afetin yıkıcı sonuçlar doğurması, hadisenin afet olarak addedildiğinden ötürü olağan karşılanıyor olsa da “alınacak önlemlerle depremin bir afet halini almasının önüne geçilemez miydi?” sorusu da sıklıkla sorulmuştur. Bu bağlamda hem beklenildiği üzere siyasi iktidara muhalif olan kesimden hem de bilhassa deprem hususuna yoğunlaşmış bilim insanlarından merkezi idare ve yerel yönetim yetkililerine yönelik birtakım eleştiriler gelmiştir. Ayrıca afet sonrası kurtarma çalışmalarının koordinasyonsuzluğuna, barınma, gıda ihtiyacı gibi temel yaşamsal ihtiyaçların karşılanma yetersizliğine ilişkin bilhassa deprem bölgesindeki vatandaşlardan serzenişler yükselmiştir. Öte yandan yurt içi ve yurt dışı birçok resmi/gayri resmî kuruluş bölgeye ulaşmış, arama kurtarma faaliyetlerine katkı sunmuş, insani temel ihtiyaçların karşılanması noktasında çaba göstermiştir. Türkiye'nin dört bir yanından vatandaşlar seferber olarak yaraların sarılması için aynı ve nakdi yardım kampanyaları düzenlemişlerdir. Yardımların hangi kanallarla gerçekleştirilmiş olduğu dahi bu süreçte tartışma konusu olabilmıştır. Medya tüm mecralarıyla dayanışmacı ve ayrıştırıcı eylemlerin servis edildiği bir odak olarak dikkat çekmiştir.

1. Türkiye’de Gazetelerin Afet Haberciliği

Afet, 5902 sayılı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun’un 29.05.2009 tarihinde kabul edilen, 02.07.2018 tarihinde mülga olan 2/1 b maddesine göre, “Toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan doğal, teknolojik veya insan kaynaklı olaylar” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere afet kavramına genel olarak insan odaklı (homosentrik) bir yaklaşım söz konusudur. Doğa olayları bilhassa insanı etkileyen önemli kayıplar söz konusu olduğu durumlarda, afet halini almaktadır. Bu olağanüstü özelliğinden olsa gerek afet, gazeteciler için “kapsamlı bir şekilde yer almayı hak eden bir flaş haber” niteliğindedir (Potter ve Ricchiardi, 2006, s. 8). Olağanüstü olan, olağanın yerini almakta, taşımış olduğu dramatik etki nedeniyle gündemi belirlemekte, manşet olma değeri taşımaktadır. Bu bağlamda, haberin ilgi çekiciliği ile haberciliğin etik prensipleri arasında denge şekillendiği takdirde kamusal bir hizmetin varlığından söz edilebilir.

Potter ve Ricchiardi (2006, s. 8), deneyimli gazeteci Michael Marcotte'nin, bir haber kuruluşunun afet anında dört kilit rol oynadığına ilişkin düşüncesine işaret etmektedirler. Buna göre, haber kuruluşu öncelikle; afetin nerede gerçekleştiğini, kimlerin afetten etkilendiğini, afetin nasıl ve neden şekillendiğini ileten hayati bir bilgi kaynağıdır. Afetzedelerden bilgi temin eden ve yine onlara bilgi aktaran, adeta cankurtaran halatı gibi işlev gören bir iletişim hattı tesis etmektedir. Güvenilir bilgileri zamanında ileterek zararı önleyen bir erken uyarı işaretidir. Tüm bunların yanı sıra, haber kuruluşu;

vatandaşlara zor zamanlarda bir araya gelmeleri, endişelerini paylaşmaları ve birbirlerini desteklemeleri için kanal açarak bir forum sunmaktadır. Medya hem afet öncesi önleyici tedbirlerin alınması noktasında proaktif hem de afet sonrası bilgilendirme ve iyileştirme faaliyetleri hususunda reaktif rol üstlenmektedir. İyileştirme faaliyetleri, idari ve siyasi karar alıcılar üzerinde tesir bırakma biçiminde olabileceği gibi, toplumsal rehabilitasyonun tesis edilmesine katkı sunma şeklinde de gerçekleşmektedir. Basılı, işitsel, görsel ve sosyal olmak üzere medyanın tüm unsurlarıyla, toplumların afet sonrası travma durumundan iyileşmeye taşınmasında kilit rol oynadığı yadsınamaz bir gerçektir.

Öte yandan, medya unsurunun ulusal düzeyde içe dönük, önleyici, bilgilendirici, tespit edici, iyileştirici fonksiyonlar üstlenmesinin yanı sıra, uluslararası bağlamda dışarıya yönelik birtakım iletici ve işbirlikçi işlevi de bulunmaktadır. Medyanın görünür hale getirmesiyle, afetlerin kapsamı doğrultusunda, uluslararası düzeyde hükümetlerin dış politika gündemleri etkilenebilmekte ve etkilenen nüfusun insani ihtiyaçları gözler önüne serilerek uluslararası yardımın gelmesi sağlanabilmektedir. Gerek yerel yönetimler gerekse merkezi idare ölçeğinde hemen hemen tüm resmî kurumların, bunun yanı sıra yine tüm yaygınlık ve etki seviyesindeki sivil toplum kuruluşlarının, afet bölgelerindeki faaliyetlere seferber oldukları bir dönemde medya, bir bakıma diploması enstrümanı olarak öne çıkabilmektedir.

Afet haberciliğinin sağlıklı, etkili ve objektif bir biçimde yürütülebilmesinin önünde birtakım engeller mevcuttur. İnsan ve ekipman kıtlığı, enerji eksikliği, iletişimde kesintiler, hastalığa maruz kalma riski, gıda temini problemi gibi teknik ve şartlara bağlı gelişen kısıntılar, ilk elden akla gelenlerdir. Bunların yanı sıra, gazetecilerin özellikle kendi bölgelerinde felaketlerle karşı karşıya kaldıklarında, sadece travmatik olaylara tanık olmakla kalmadıkları, aynı zamanda trajedinin kurbanı da olabildikleri durumlar vardır (Puente vd., 2013, s. 1898). Böylesi durumlarda gazetecilerin objektif tutumlarını koruyabilmeleri oldukça zordur. Yine habercilerin, afetzedelerle doğrudan temasta oldukları durumlarda, sıcağı sıcağına sahadan bilgi aktarabilmek adına, şok içindeki kişilerden edindiklerini teyitsiz paylaşımında bulunmalarına da rastlanmaktadır. Habercilerin veya genel ifadeyle medya kuruluşlarının objektif kalabilme adına geçirdiği bir diğer sınav da sahip oldukları ideolojik tutumları ve siyasi yönelimlerini, bilhassa afet gibi toplumun her kesimini derinden etkileyen bir olgu içerisinde görünür kılıp kılmamalarıdır. İdeolojilerin veya siyasi eğilimlerin görünürlüğü, objektif tutumu daima zedeleyecek bir unsur olmamakla beraber, haberin sunuluşu, karartma, perdeleme gibi yöntemlere başvurulması, tarafsızlıkla örtüşmemektedir.

Afet haberciliğinde de medyanın objektifliğini muhafaza etmede bir kısım zafiyetler gösterdiğine ilişkin farklı örnekler mevcuttur. Nisan 2015 tarihinde Nepal'in Katmandu kenti yakınlarında gerçekleşen 7,8 şiddetindeki deprem sonrası, Hint medyasının ciddi bir tepkiyle karşılaştığı bilinmektedir. Hint televizyonları, depremden etkilenen bölgeleri, MI 17 olarak bilinen askeri helikopterlerle ziyaret etmişler ve aktarıldığı kadarıyla objektif habercilik yapmak yerine, Hindistan hükümetinin tanıtım ve halkla ilişkiler faaliyetlerine katkı sunma çabası içerisinde olmuşlardır. Hint haber kanalı ABP News, 26.04.2015 tarihinde, "Nepal'deki felaketin ardından dünyanın dört bir yanından destek geliyor. Ancak yardımı ilk başlatan Başbakanımız Narendra Modi oldu" ifadeleriyle Başbakan Narendra Modi'nin reklamını yapmaya girişmiştir. Ayrıca Hintli gazeteciler, Nepal'i Batılılardan çok daha iyi bildikleri ve bağımsız bir şekilde bölgeye gidip insani hikayeleri araştırıp insanların hayat kurtarmak için molozlara karşı verdiği mücadelenin ender anlarını yakalayabilecekleri halde, buna yeltenmedikleri için eleştirilmişlerdir. Bilahare, sıradan insanlarla kendi dillerinde iletişim kurabildikleri için, insanların kullanabilecekleri haberleri sağlayabilecek

durumda olmalarına rağmen bu imkanları kullanmamakla beraber Nepal'in gerçek dünyası ile kanallardaki tasvirleri arasında büyük bir tutarsızlık yaratmışlardır (Aryal, 2015, s. 5-9).

Medyanın birincil fonksiyonu olan iletişim özellikle, geniş kayıplara yol açan, istenmeyen, beklenmeyen, ani gelişen, hakkında kısıtlı bilgiye ulaşılabilen, sahip olduğu belirsizlikler ve oluşan karar yükü nedeniyle yönetilmesi güç, zaman baskısı altında acil karar verilmesini gerektiren niteliklerle karakterize kriz olgusu (Cosgrave, 1996, s. 28, Boin vd., 2005, s. 2) söz konusu olduğu takdirde, bir yandan hayati önem taşıyan bir arabulucu işlevi görürken, diğer yandan bu krizi derinleştirici manipülatif bir araç rolü oynayabilmektedir (Toker, 2016, s. 251). Böylelikle medya araçlarının dikkatsiz kullanımı da etik bir sorun haline gelebilir, çünkü bir kriz veya felaketle ilgili bir haberin nasıl çerçevelendirildiği, insanların "krizin onları nasıl etkileyeceği, nasıl düşünceleri gerektiği ve ne yapmaları gerektiği" konusundaki algılarını değiştirebilmektedir (Seeger vd., 2003, s. 71). Habercilerden, icra etmiş oldukları işin bir kamu görevi olduğunun farkında olmaları ve krizin, hayatta kalanlar üzerindeki olumsuz etkilerini durdurma gayretinde bulunmaları gerektiğinin bilincinde hareket etmeleri beklenmektedir.

Konuya Türkiye özelinde yaklaşıldığında ise, deprem ülkesi olarak bilinen Türkiye'nin, deprem haberciliği ve genel anlamda afet haberciliği konusunda hazırlıksız olduğu görülmektedir. 06.02.2023 tarihli Kahramanmaraş depreminin hemen ardından otuz maddeden müteşekkil Deprem Haberciliği Rehberi hazırlayan Üsküdar Üniversitesi Gazetecilik Bölümü Bölüm Başkanı Prof. Dr. Süleyman İrvan'a göre, deprem haberciliği denildiği zaman, depreme ilişkin birtakım teknik kavramların ne anlama geldiğinin bilinmesi ve bu kavramların titizlikle kullanılması gerekmektedir. Türkiye'de bu hususta kavram kargaşalarıyla dolu bir habercilik anlayışı mevcuttur. Nasıl ki ekonomi alanında çalışan bir haberci, enflasyon, devalüasyon gibi kavramların anlamını bilmek durumunda ise, depreme ilişkin bir haberci de birbirlerinden farklı anlamlara gelen deprem şiddeti, deprem büyüklüğü gibi kavramları bilmek ve doğru yerde kullanmak zorundadır (Maden, 2023, s. 408). Cin (2010, s. 76), Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğrencileri üzerinde gerçekleştirmiş olduğu araştırmada, öğretmen adaylarının, deprem şiddeti ve deprem büyüklüğü kavramları arasındaki ayrımın bilincinde olmadıklarını, bu yanlıya medyadaki yaygın yanlış kullanımın sebebiyet verdiğini ileri sürmektedir.

Koç Akgül (2017, s. 33-34), olağanüstü durumlardaki iletişimi ve haberciliği incelediği araştırmasında, deprem haberciliğine de temas etmekte, Erzincan, Gölcük ve Düzce depremleri üzerinden örneklendirdiği basılı medya haberciliğinde bilhassa depremin hemen sonraki gününde, "haber verme" işlevinin öne çıktığını ifade etmektedir. İlerleyen günlerde ise, kurtarma-yardım çalışmalarına, hükümetin afete müdahale sürecine ve afetin ekonomiye etkisine ilişkin değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Araştırma ayrıca, Türkiye'nin 1923'ten bugüne uğradığı sosyoekonomik ve siyasi değişimin ideolojik bağlama yansımalarını 1939 Erzincan Depremi ve 1999 Gölcük Depremi'nin basılı medyadaki aktarım şekilleri üzerinden vurgulamaktadır. 1939 depreminde, "devlet-millet el ele yardım seferberliği" söylemi manşete taşınırken, 1999 depreminin ardından "ihamet", "sefalet", "katiller" gibi suçlayıcı ifadeler manşetleri işgal etmiştir. Bu noktada, tek parti döneminin siyasi, toplumsal yapısının ve dönemin basın kuruluşlarının siyasi iktidara bağımlı yapılarının, 1999 yılının çok partili siyasi hayatı içerisindeki basının nispeten otonom konumu ile ayrıştığını hatırlatmakta yarar bulunmaktadır. Bu dönemde medyanın sivil toplum kuruluşu gibi işlev gördüğü gözlenmektedir.

1999 Gölcük Depremi'nin ardından, afet haberciliğine ilişkin Cumhuriyet tarihinde bir ilk olarak basın yıldırım baskı gerçekleştirmiş ve depremin ardından ilk yedi gün boyunca tüm sayfalarında deprem haberlerine yer vermiştir. Diğer hususlara ilişkin haberler ise, ancak depremin ikinci haftasıyla birlikte ikinci sayfadan itibaren aktarılmaya başlanmıştır. Basının, Gölcük Depremi'nde, kamu

kurumlarının da önüne geçerek afet bölgesiyle iletişim kurulmasında, acil ihtiyaçların giderilmesinde, yardım kampanyalarının organizasyonunda, ölü-yaralı sayılarına ilişkin güncel bilgilerin aktarılmasında aktif rol oynadığı bilinmektedir (Genç, 2008, s. 168-169). Yine bu depremin ardından basının bir baskı unsuru olarak da ortaya çıktığı, “Kızılay Skandalı” haberleri ile Kızılay’da yönetim değişikliğine gidilmesine sebep olduğu görülmektedir (Yüksel, 2001, s. 171).

2. 06.02.2023 Tarihli Kahramanmaraş Merkezli Depremlerin Afet Sonrası Gelişmelerinin Türkiye Gazeteciliğine Yansıması

Bu bölümde, 06.02.2023 tarihli depremin, gazeteler özelinde Türkiye basılı medyasındaki yansıması değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın amacı ve yöntemine ilişkin bilgilendirmede bulunulmuş, araştırmanın birtakım kısıtlarına değinilmiş ve akabinde araştırma bulguları incelenmiştir.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışma, yaygın (ulusal) yayın ölçeğinde yayın yapan gazetelerin 06.02.2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli gerçekleşen deprem sürecindeki dayanışmacı ve ayrıştırıcı rollerini, ilgili kaynakların kullandıkları medya dilini irdeleyerek araştırmayı amaçlamaktadır. Gazetelerin depremi algılayış şekli ve siyasi iktidara konumlanış biçimi ile böylesi büyük bir afete ilişkin haber aktarımlarının paralellik gösterip göstermediği, çalışmanın odaklandığı husus olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, Hürriyet, Sabah, Türkiye, Cumhuriyet, Karar ve Millî Gazete’nin depremin ertesi günü olan 07.02.2023’ten 16.02.2023 tarihine kadarki on günlük süreçteki depreme ilişkin ilk sayfa haberleri örneklem olarak seçilmiştir. Genel çerçeveleri itibarıyla söz konusu gazetelerin üçü (Hürriyet, Sabah, Türkiye) siyasi iktidarın politikalarını destekleyen bir yayın politikasına sahip gazetelerdir. Diğer üç gazete (Cumhuriyet, Karar, Millî Gazete) ise siyasi iktidara muhalif bir çizgidedir. Bu gazeteler belli kriter gözetilerek araştırma kapsamına dahil edilmişlerdir. Şöyle ki, Hürriyet ve Sabah gazeteleri, gazete tiraj listesinin ilk iki sırasında yer almaktadır. Bu gazetelerin ardından tiraj listesinde sırasıyla Sözcü, Milliyet ve Türkiye gazeteleri yer almaktadır. Sözcü Gazetesi siyasi iktidara muhalif bir gazetedir, bu nedenle ilk gruba dahil edilmemiştir. Milliyet Gazetesi ise, Hürriyet Gazetesi ile aynı yayın grubuna ait olduğu için değerlendirme dışında bırakılmıştır. Bu nedenle tiraj listesinde bu gazeteleri takip eden Türkiye Gazetesi ilk gruba eklenmiştir. İkinci grubu oluşturan gazeteler ise, Türkiye’deki siyasi muhalefetin başat unsurunu oluşturan Millet İttifakı partilerinin üçünün gayri resmi yayın organları olarak görülmeleri sebebiyle çalışmaya dahil edilmişlerdir. Nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilen çalışmada, ilgili gazetelerin depreme ilişkin ilk sayfa haberleri niteliksel içerik analizi yöntemi ile incelenmiş ve gazetelerin haberlere yaklaşımları birbirleriyle kıyas edilmiştir. İçerik analizleri önceleri pozitivist paradigmayla ilişkilendirilerek nicel bir yaklaşım içerisinde değerlendirilmiş olsa da zaman içerisinde “sayma oyunundan daha kapsayıcı olacak biçimde nitel metodoloji içerisine dâhil edilmiştir (Graneheim vd., 2017). İçerik analizinin, kişilerin kendi sübjektifliklerinde kaybolmalarının önüne geçerek objektif bir okuma yapmalarına ve rasyonel bir iletişimin tesisine katkıda bulunduğu kabul edilmektedir (Bilgin, 2006, s. vii). Araştırmada incelenen haberler, toplumun hemen tamamının ortak paydada bulunduğu depreme ilişkin haberlerdir. Farklı siyasi eğilimlere sahip ulusal gazetelerin, böylesine bir toplumsal bütünlüğün tesis edildiği bu hususla alakalı haberlerde ne denli farklı bakış açılarına sahip olduklarını gözlemek, araştırmanın heyecan verici tarafını oluşturmaktadır.

Deprem haberleri incelenirken Erdoğan’ın (2006) ulusal ve yerel gazetelerin deprem haberciliğindeki söylemlerini kıyaslayan çalışmasındaki sınıflandırmadan esinlenilmiştir. Buna göre deprem haberleri; içeriklerine, konularına ve aktörlere göre tasnif edilmektedir. İçerikleri bakımından deprem haberleri;

a) bilgilendirici, b) dramatik-trajik, c) sansasyonel-panik yaratıcı olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Konularına göre deprem haberleri; a) gündelik hayatın rutinine dönüş hazırlıkları b) müteahhitlere ilişkin şikayetler, c) deprem çadırlarındaki yaşam şartları, ç) artçı depremler, d) yardım organizasyonları, e) resmi kuruluşların faaliyetleri ve f) bilim insanlarının görüşlerinden oluşmaktadır. Aktörler açısından deprem haberleri ise; a) Cumhurbaşkanı b) hükümet üyeleri, c) resmi kurum ve kuruluş yetkilileri, ç) depremzedeler, d) bilim insanları, e) muhalefet partileri mensupları, f) bürokratlar, g) sivil toplum örgütleri olarak sınıflandırılmaktadır. Erdoğan (2006, s. 58), çalışmasında Cumhurbaşkanı ve hükümet üyelerini aynı başlık altında değerlendirmiştir. Bu çalışmada ise, 2018 yılında yürürlüğe giren Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi içerisinde Cumhurbaşkanı'nın eskisine nazaran yönetimdeki başat aktör görüntüsü, bu şekilde bir ayrıma gidilmeyi gerekli kılmıştır.

2.2. Araştırmanın Kısıtları

Türkiye'de 2020 yılı verilerine göre toplam 2164 adet gazete bulunmaktadır. Bunların 238 adeti günlük yayın yapmaktadır. Türkiye'de, bir kısmı günlük yayınlanmamak kaydıyla yaygın (ulusal) ölçekte yayın yapan gazete sayısı ise 140'tır (TÜİK, 2021). Bu çalışmada altı adet gazetenin inceleniyor olması, araştırma ölçeğine ilişkin başlı başına bir kısıt olsa da araştırmanın amaçlı bir örnekleme sahip olması bu kısıtı tahammül edilebilir kılmaktadır. Araştırmanın on günlük bir süreyi içermiş olması da bir zaman kısıtı olarak görülse de esasen bu kadar kısa bir süre içerisinde medya diline yansıyan ayrışmanın, araştırmanın temel çıkış noktası olması, bu kısıtı da ihmal edebilmeye olanak tanımaktadır. Araştırmanın bir diğer kısıtı da yalnızca ilk sayfa haberlerinin değerlendirmeye alınmasıdır. Türkiye basılı medyasında, dünya genelinde gerçekleşen doğal afet haberlerinin çoğunlukla iç sayfalarda işlendiği bilinse de ülke içerisindeki can ve mal kaybına sebebiyet veren afetler ilk sayfada görülmektedir (Koç, 2013, s. 131-132). Ülkede geniş çaplı yıkıma yol açan Kahramanmaraş merkezli deprem de günlerce ilk sayfada yer almıştır.

2.3. Araştırma Bulguları

Depremin hemen ertesi günü ilk sayfadan verilen haberler genellikle, ana sayfanın dörtte üçünü kapsayacak şekilde manşet haber olmaktadır ve vurucu bir söyleme sahip bu manşetler, 3-4 santimetre boyutunda, koyu ve büyük puntolu olmaktadır. Yine bu ilk gün haberleri; insanların acısını yansıtan, kentlin yıkıntı alanlarını geniş açıyla gösteren, okuyucuların ilgisini çeken, dramatik, toplumsal kaos görüntüleri içermektedir. Manşet altında yer alan haber metinleri de çoğunlukla yaklaşık on cümleden müteşekkil kısa metinlerdir (Cowan vd., 2002, s. 173). 07.02.2023 tarihli deprem sonrası ilk günlük gazete manşetleri de bu doğrultuda şekillenmiştir.

Şekil 4: 07.02.2023 Tarihli İlk Gün Manşetleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 4'te de görüldüğü üzere gazeteler; felaketi ve dramı, acı insan tabloları eşliğinde, yıkımın büyüklüğünü gözler önüne süren görsellerle destekleyerek sunmuşlardır. Hürriyet, “Peş Peşe Felaket”, Sabah, “Asrın Felaketi”, Türkiye, “Kıyamet Gibi”, Cumhuriyet, “Yüzyılın Felaketi”, Karar, “Yıkıldık Türkiyem”, Millî Gazete ise “Allah’ım Sen Tut Elimizden Yıkıldık” manşetleriyle çıkmıştır. Gazetelerin tamamı tüm sayfa deprem haberi vermiştir. Yine gazetelerin tamamı dramatik-trajik söylem dilini kullanmışlardır. Hürriyet ve Karar, ilk gün bilim insanlarının görüşüne yer veren gazeteler olmaları nedeniyle dikkat çekmektedir. Sabah ve Türkiye, sırasıyla “Devlet-Millet El Ele Yaraları Saracağız” ve “Devlet-Millet Seferber Oldu” başlıklarıyla Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın [Sabah, “Başkan Erdoğan” ifadesini tercih etmektedir] görselini kullanarak siyasi iktidar yanlısı haber yapmışlardır. Gazetelerin tamamı, depremin büyüklüğünü ve ölü-yaralı, yıkılan bina sayılarını, ilk günkü koşullar altında aktararak bilgilendirici biri içeriğe de sahip olmuşlardır.

Cumhuriyet, depremin ertesi günü ilk sayfadan, “Kar Hırsı Yıkımı Büyüttü – Uzmanlar: Bilimi Dinlemediler”, “Deprem Vergileri Nerede?” başlıklarıyla, köşe yazılarının özet yazılarıyla ve eleştirel bir karikatür vasıtasıyla hükümete ve müteahhitlere karşı bir söylem başlatmıştır. [Cumhuriyet’in “Uzmanlar: Bilimi Dinlemediler” başlıklı haberi, Hürriyet ve Karar’da görüldüğü gibi, bilim insanlarının görüşlerini temel alan ve depremin bilimsel değerlendirmesini içeren bilgilendirici nitelikte bir haber olmadığından, bilimsel haber olarak değerlendirilmemiştir.] Karar, “Kardeş Olduğumuzu Hatırlama Günü” başlığı ile dayanışmacı ve tarafsız bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Millî Gazete ise, siyasi söyleme ilişkin yalnızca “Saadet Partisi Başkanlık Divanı Olağanüstü Toplandı, Kriz Masası Oluşturuldu” başlığı ile yer aldığı siyasi görüşe ilişkin bilgilendirmede bulunmayı yeğlemiştir.

08.02.2023 tarihli ikinci gün ilk sayfa haber manşetleri ise, Hürriyet’te, “Dev Bir Çaresizlik”, Sabah’ta, “Acı, Umut, Kurtuluş Bir Arada”, Türkiye’de, “Dünya Böylesini Görmedi”, Cumhuriyet’te “Enkazda Can Sırası”, Karar’da, “Acı ve Çaresizlik”, Millî Gazete’ de ise, “Sen Yardım Et Ya Rab! Soğukta Can Pazarı” şeklinde yer almıştır. Ayrıca Hürriyet ve Sabah sırasıyla, “Güzel Ülkenin Güzel İnsanları” ve “Eşsiz Dayanışma” sürmanşetlerini kullanarak dayanışmacı bir dili tercih etmişlerdir. Hürriyet, “Afetzedeye 100 Milyar TL’lik Kaynak” başlığıyla Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın haberine yer verirken, Sabah, aynı haberi “Devlet Bütün Gücüyle Sahada” başlığı ile görmüştür. Türkiye ise, “Büyük Dayanışma” başlığına ilk sayfasında yer vermiştir.

Cumhuriyet, “*Deprem Bölgesinden ‘Ses Var Devlet’ Yok Feryatları Yükseliyor*”, “*Birçok Bölgeye Yardım Edilemedi, TSK’nin Destek Görevine Çekilmesi Tartışılıyor*” başlıklarıyla Karar ise, “*Kahramanmaraş’ta, Malatya’da, Hatay’da ‘Kurtarma Ekipleri Nerede’ Tepkileri*” başlığı ile siyasi iktidarı eleştiren bir yaklaşım içine girmiştir. Millî Gazete ise, suçlayıcı ve eleştirel bir başlık kullanmamıştır. Sürmanşetinde “*Millî Görüş Tüm Kurumları ile Sahada*” başlığını kullanan ve Saadet Partisi Genel Başkanı’nın, “*Gün Topyekûn Seferberlik Günüdür*” sözlerini başlığa taşıyan gazete, ideolojik tutumunu ve siyasi tarafını yansıtmaya devam etmiştir.

Depremın ikinci günü ilk sayfa haberlerinde tüm gazeteler, on ilde üç aylık olağanüstü hâl ilanını haberleştirmişlerdir. Yine tüm gazeteler ölü ve yaralı sayılarını başlık olarak bildirirken Karar, can kaybı ile yıkılan bina sayısını haber metni içerisinde vermeyi tercih etmiştir. Sabah ise, “*8 Bin Kişi Kurtarıldı*” başlığı ile kurutulan kişi sayısını aktaran tek gazete olmuştur. Mucize olarak nitelenen kurtuluşlara ilişkin haberler de ilk sayfa haberlerinin başında gelmektedir. Millî Gazete harici tüm gazeteler, bu haberleri ilk sayfada görmüştür. Hürriyet, “*Asya 30 Saat Sonra Kurtuldu*”, Sabah, “*31 Saat Sonra Rüzgar’ı Bağrımıza Bastık*”, Türkiye, “*Enkazdan Hayata*”, Cumhuriyet, “*Mucize Kurtuluşlar*”, Karar, “*Enkaz Altından Mucizeler*” başlıklarını kullanmışlardır. Millî Gazete, “*Deprem Kardeş Komşumuzu da Vurdu-Suriye’yi de Unutmayalım*” başlıklarıyla depremden önemli ölçüde etkilenen Suriye’yi gündeme taşıyan tek gazete olmasıyla dikkat çekmektedir.

Cumhuriyet, “*Yeni Binalar Yerle Bir-Sorumlusu İmar Affı*” başlıkları altında, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin yirmi yılda dokuz imar affı çıkardığını belirterek siyasi iktidarı suçlarken Sabah, bir akademisyenin sözlerini haberleştirerek “*Yıkılan Binaların Çoğu 1998 Öncesi Yapılanlar*” başlığını kullanmıştır. Karar’daki “*Kahramanmaraş ‘Afet Planı’nda Pilot Şehirdi!*” başlığının altındaki haberde ise, Malatya’da henüz 6 aylık olan ve “*Son deprem yönetmeliğine uygun*” ilanı ile satılan binanın çökmesi haberleştirilmiştir. Somut ve doğruluğu ispatlanabilir bir hususta gazetelerin bu denli farklı haber veriyor olmaları dikkat çekici bir durumdur.

Depremın üçüncü günü olan 09.02.2023’te gazete manşetleri şu şekildedir: Hürriyet: “*En Perişan 7 Nokta*”, Sabah: “*Hiç Kimseyi Sokakta Bırakmayacağız*”, Türkiye: “*Erdoğan Deprem Bölgesinden Söz Verdi: Bir Yılda Ayağa Kaldıracağız*”, Cumhuriyet: “*Rahat Değiliz Ölüyoruz*”, Karar: “*1999’dan 24 Yıl Sonra Yine Aynı Çılgık: Nerede Bu Devlet*”. Millî Gazete ise ilk sayfasında tam sayfa Türkiye Haritası kullanmış, Marmara Denizi’ni yaş akıtan bir göz şeklinde, deprem bölgesini ise kan damlatan sargılı bir yara olarak resmetmiştir. “*Canlarımız Enkaz Altında-Binlerimiz Şehit Milyonlarımız Yaralı..*” manşetini kullanan gazete ilk sayfada başka hiçbir metne yer vermemiştir. Görüldüğü üzere, siyasi iktidara yakın olduğu bilinen gazetelerden Sabah ve Türkiye, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın deprem bölgesi ziyaretini ve mesajını doğrudan manşete taşımıştır. Hürriyet ise, Erdoğan’ın ziyaretini, “*Her Aileye 10 Bin TL*” başlığı ile görmüştür. Siyasi iktidara muhalif gazetelerden Cumhuriyet, “*Rahat Değiliz Ölüyoruz*” manşetini, “*Erdoğan Deprem Bölgesine Gitti ‘Bugün Rahatsız Yarın Daha Rahatsız’ Dedi*” başlığının altına yerleştirmiştir.

Hürriyet sürmanşeti “*Adım Adım Yardım Rehberi*” şeklindedir ve afet bölgesindeki temel ihtiyaçlar ile bölgeye nasıl yardım temin edileceğini içeren, içerik bakımından bilgilendirici bir metindir. Konusu bakımından ise, afet sonrası yardım organizasyonlarını konu edindiği görülmektedir. “*Depremzedeler Antalya’da Otelde*” başlığı ile depremzedeleri, Cumhurbaşkanını ve resmi kurum ve kuruluş yetkilerini aktör kılmıştır. “*Deprem Bölgesinde Vergi Ertelemesi*” başlıklı haber ise, Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın aktör olduğu, gündelik hayatın rutinine dönüş hazırlıklarını konu olarak belirleyen bir haberdur.

Sabah ise “*Gönül Köprüsü*” sürmanşetiyle çıkmış, “İş adamından sanatçısına, sporcusundan işçisine her kesimden vatandaş yardım seferberliği için yarışıyor” cümlesini kullanmıştır. Böylelikle gündelik hayatın rutinine dönüş hazırlıklarını ve yardım organizasyonlarını konu edinmiştir. “*Bakan Karaismailoğlu Açıkladı-Hatay Havalimanı'nı İlk Andan İtibaren Ekiplerimiz Onarıyor*” başlığı ile de bir hükümet üyesini haber aktörü olarak belirlemiştir. Köşe Yazarı Mehmet Barlas'ın “*Yakıştı mı Kemal Bey?*” başlıklı yazısının özetini de ilk sayfaya taşıyarak siyasi muhalefete karşı tavır almıştır.

Türkiye, “*Devlet-Millet Seferber*” başlığı altında yine, gündelik hayatın rutinine dönüş hazırlıklarını, yardım organizasyonlarını ve resmi kuruluşların faaliyetlerini konu olarak tespit eden bir haber yapmıştır. Türkiye depremin üçüncü günü gazete ilk sayfasının yarısını Erdoğan'ın deprem bölgesi ziyaretine yarısını da yardım organizasyonu haberlerine ayırmıştır.

Cumhuriyet, “*Erdoğan Yine Hakaret Etti*”, “*İmam Yandaşlar-AFAD'da Liyakat 'Afet' Düzeyinde*”, “*İktidar, 'Neredesiniz' Diyen Yurttaşın Sesini Kıstı-Vicdansız Karartma*”, “*Cenaze Torbası Bile Yok*” başlıklarıyla siyasi iktidarı yoğun şekilde eleştirmiştir. Hürriyet, Sabah ve Türkiye'nin aksine Erdoğan'ın deprem bölgesine ziyaretine değinmeyen gazete, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun ve Cumhuriyet Halk Partisi Grup Başkanvekili Engin Özkoç'un muhalif söylemlerine sırasıyla “*Sorumlusu Sensin*” ve “*Derdimiz Mevzuat Değil Siyasi İrade*” başlıklarıyla yer vermiştir.

Karar ise “*Twitter'ı Bırakın Şu Enkazı Kaldırın*” sürmanşetiyle çıkmış, siyasi iktidarın Twitter'a erişim kısıtlaması getirmesine yönelik İyi Parti ve Deva Partisi Genel Başkanlarının eleştirilerini ilk sayfaya taşımıştır. “*Eski Ak Partili Vekilden İmamoğlu'na Çirkin Sözler-Ne İşin Var Burada İngiliz Uşağı*” başlıklı habere ve Kılıçdaroğlu'nun, Ankara, İstanbul ve İzmir Büyükşehir Belediyelerinin deprem bölgesindeki bakım-onarım ve destek faaliyetlerini içeren ve siyasi iktidara yönelen sözlerine “*Pisti Onarıyoruz Enkazı Kaldırıyoruz Gelin Tutuklayın*” başlığı ile yer vermiştir. Karar da Erdoğan'ın bölge ziyaretine ilişkin ilk sayfasında hiçbir haber yapmamıştır.

Depremin dördüncü günü olan 10.02.2023'te Hürriyet, “*Hepsi Nobellik*”, Sabah, “*Yaralar Sarılıyor*”, Türkiye, “*İşte Dehşetin Boyutu*”, Cumhuriyet, “*Mucizelerden Vazgeçmeyin*”, Karar, “*Yüzyılın Feleketine [sic] Karşı 85 Milyon El Ele-Millet Tek Yürek*”, Millî Gazete, “*Geç Kalınan Şehir: Hatay*” manşetlerini kullanmıştır. Hürriyet'in manşet haberi Türkiye'nin dört bir yanından deprem bölgesine gelen arama kurtarma ekiplerinin faaliyetlerine odaklanarak yardım organizasyonlarını konu edinmektedir. Sabah ise manşet altında “Yüzyılın felaketiyle sarsılan deprem bölgelerinde tüm gücüyle sahaya inen devlet, ilk andan itibaren vatandaşını yalnız bırakmadı” cümlesini kullanarak yardım organizasyonlarının merkezine devleti yerleştirmiştir. Türkiye, bölgeye ilişkin deprem öncesi ve sonrası görseller paylaşarak ve ABD'li, İngiliz, Alman sismografların görüşlerine yer vererek bilgilendirici bir haber metnini ilk sayfanın odağına taşımayı tercih etmiştir. Bilim insanları haber aktörü olarak seçilirken bu insanlara ait görüşlerin konu edildiği görülmektedir. Cumhuriyet ise, dramatik-trajik bir içerik kullanmaya yoluna gitmiştir. Can kayıplarını ve dramı konu edinerek depremzedeleri odağına taşımıştır. Karar, dayanışma faaliyetlerini haberleştirerek hem yurtiçinden hem de Kosova ve Pakistan örnekleri üzerinden yurtdışından gelen yardımları konu edinmiştir. Millî Gazete ise, Hatay özelinde ele aldığı haberde deprem bölgesine erişimin zor koşullar altında gerçekleşebildiğini ve yetersiz kaldığı düşüncesini işlemiştir.

Hürriyet sürmanşetinde “*16 Bebek Böyle Getirildi*” başlığını kullanarak Cumhurbaşkanlığı uçağı ile Ankara Etilik Şehir Hastanesi'ne götürülen bebekleri haber yapmıştır. “*Umutları Yeşerten Çocuklar*” başlığı ile depremden üçüncü günün sonunda sağ kurtulan çocukları işleyerek depremzedeleri haber aktörü olarak seçmiştir. Ayrıca “*Yağmacılara OHAL Müdahalesi*” başlığı ile Erdoğan'ın deprem

bölgesi ziyaretlerini görmeye devam etmiştir. “*Yardımlar Sistemli Ulaşmalı*” başlığı altındaki haberde ise AFAD Başkanı’nın görüşlerine yer vererek resmi kurum yetkilisini haber aktörü olarak belirlemiştir. Hatay Arkeoloji Müzesi’nin gördüğü kısmi zarara da yer veren Hürriyet, “*Çingene Kızı İyi Şippilulumu Yaralı*” başlığını kullanmıştır. Son olarak “*Uzmanlar İnşaatlardaki İhlali Anlattılar*” başlığı ile dikkat çeken gazetenin, ilk sayfasında depreme ilişkin geniş konu ve aktör yelpazesinde bir habercilik tercih ettiği gözlenmektedir.

Sabah ise, “*Milletimiz Devletin Yanında*” başlığının altında, Erdoğan’ın deprem bölgesine ziyaretine geniş yer ayırmıştır. “*Kurtarılan Her Can Hem Sevinç Hem Umut Oldu*” başlığı ile ise, depremden kurtulan depremzedeler haberleştirilmiştir. Gazete sayfa altında, “*Memur Maaşları Yarın Hesaplarda*”, “*SGK Prim Borçlarını 31 Ağustos’a Erteledi*”, “*İlaç ve Tıbbi Malzemeler Ücretsiz Temin Ediliyor*” başlıklarını verdiği iç sayfa haberlerinde ise, devletçi bir yayıncılık izlenimi vermektedir.

Türkiye, “*Acı ve Umut*” ve “*90 Saat Sonra Çıkarıldı-Süt Var Mı Diye Sordu*” başlıklarıyla verdiği haberlerde dramatik-trajik içerikli, depremzedeleri aktör olarak belirleyen bir habercilik anlayışı gütmüştür. Erdoğan’ın deprem bölgesi ziyaretini görmeye devam eden Türkiye, “*OHAL ile Devlet Daha Hızlı Adım Atacak*” başlığını kullanmıştır. “*Hatay’ı Rendeledi*” başlığıyla verdiği haberde ise, depreme karşı dayanıklı binalar üretmemiş olan müteahhitleri ve inşaat firmalarını konu edinmiştir. Sayfa altında kullandığı “*Cumhurbaşkanlığı Uçakları Hava Ambulansı Gibi*” başlığı ile ise devletçi bir görünüm yansıtmaktadır.

Cumhuriyet, “*Akşener Pazarcık’ta*” başlığı ile İyi Parti Genel Başkanı Meral Akşener’in deprem bölgesi ziyaretini haberleştirmiştir. Gazetenin Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın bölge ziyaretlerini dördüncü günde de haber yapmamış olması dikkat çekicidir. “*10 İilde 3 Ay Süreyle OHAL İlanı Meclis’te Kabul Edildi-Muhalife Sopa*” başlığı ile verdiği haberde, Cumhurbaşkanı kararnamelerinin kişi hak ve hürriyetlerini sınırlayacağını ileri sürmüştür. OHAL özelinde incelendiğinde, aynı konuda haber yapan gazetelerin, konuyu yorumlama noktasında birbirleriyle bu denli ayrışıyor olmaları da kayda değer bir diğer husustur.

Karar ise sürmanşetinde “*Helal Sana Haluk*” başlığını kullanarak Haluk Levent’in kurucusu olduğu Ahbap Derneği’nin deprem bölgesinde yürüttüğü faaliyetler üzerinden siyasi iktidarı eleştirmiş, afette devletin koordinasyon eksikliği olduğunu vurgulamıştır. “*Söz Bitti*” başlığı ile ise, Hatay’da kefenlenmiş bir cenazenin motosikletle taşındığı görüntülere yer verilerek yine aynı eleştiri kuvvetlendirilmiştir. Eleştiriden nasibini alan bir diğer muhatap ise, “*Aradığımız Afet Hattına Ulaşılamıyor*” başlıklı habere konu olan GSM şirketleri olmuştur. Karar, “*Asla Yapılmayacak İşi Üçüncü Günde Yaptılar*” başlığıyla siyasi iktidarı Twitter’a erişim engeli getirmesinden ötürü de eleştirmiştir. Cumhurbaşkanı’nın deprem bölgesi ziyaretine yer vermeyen bir diğer gazete olan Karar, Deva Partisi Genel Başkanı Ali Babacan’ın bölgeyi ziyaretini, “*En Büyük İhtiyaç İlaç ve Elektrik*” başlığı altında haberleştirmiştir. Son olarak Saadet Partisi Genel Başkanı’nın hükümete yönelik eleştirilerini, “*İşinizi Yapın Diye Sustuk Ama Ne Susuyor Ne İşinizi Yapıyorsunuz*” başlığı ile aktarmıştır.

Millî Gazete, Saadet Partisi Kahramanmaraş İl Başkanı’nın aktarımını “*Merkezde Sorun Büyük Kırsala Hâlâ Ulaşılamadı*” başlığı ile sürmanşete taşımıştır. Mucizevi kurtuluşlara ilk sayfasında yer veren gazete, artçı depremleri de konu edinerek “*Artçı Sarsıntılar Devam Ediyor*” başlığını kullanmıştır. Ayrıca resmî kurumlar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları [haberde, Türk Eczacıları Birliği] haber aktörü olarak belirlenerek “*Mehmetçik 40 Bin Kişiye Sıcak Yemek Dağıttı*”, ve “*5 İilde Tır Eczane ve Konteyner Eczaneler Kuruldu*” başlıklarıyla deprem sonrası yaşam

koşullarının iyileştirilmesine yönelik çabalar haberleştirilmiştir. Ayrıca tüm gazeteler eğitime 20 Şubat'a kadar ara verildiğini ilk sayfalarından halka duyurmuşlardır.

11.02.2023 tarihli depremin beşinci gününde, Hürriyet, “*Saha Raporu*”, Sabah, “*Depremzedeye 1 Yıl Kira Desteği*”, Türkiye, “*Seferberlik*”, Cumhuriyet, “*Tek Adam Enkazı*”, Karar, “*Başka Söze Gerek Yok*”, Millî Gazete, “*Yüreğimize Gömüyoruz...*” manşetleri ile çıkmıştır. Hürriyet ilgili haberinde, muhabirlerinin bölgeden aktarımlarına yer vererek bilgilendirici içerikte bir haberi merkeze almıştır. Sabah, Erdoğan'ın kira yardımlarına ilişkin vaatlerini haberleştirerek siyasi iktidar yanlısı tutumunu odağa taşımaya devam etmiştir. Türkiye, deprem seferberliğinde bir araya gelen resmî kurumları ve sivil toplum örgütlerini gündeme taşımıştır. Cumhuriyet, ilk sayfanın hemen tümünü siyasi iktidar eleştirisine ayırmış, iktidarı; afete karşı hazırlıksız olmakla, arama kurtarma çalışmalarının yetersizliğiyle, yardım organizasyonlarının aksaklığıyla, Türk Silahlı Kuvvetleri'ni sahaya geç sürmesiyle suçlamıştır. Karar da AFAD'ın 23 Kasım'daki 5,9'luk Düzce Depremi sonrası kendi hazırladığı Etki Raporunda kurumun bizzat kendisini yetersiz göstermesine atıfla koordinasyonsuzluk ve liyakatsizlik üzerinden siyasi iktidarı eleştirmiştir. Millî Gazete ise, dramatik-trajik içerikle depremde yaşanan can kayıplarını gündeme taşımıştır.

Hürriyet, “*Umudumuz Hâlâ Var*” sürmanşetini kullanarak depremin 101., 103., 104., 107. ve 108. saatlerinde kurtulan depremzedelerin ayrı ayrı haberlerini vermiştir. “*Depremzedeye 1 Yıl Kira Desteği*” başlığı ile Erdoğan'ın demeçlerini aktaran Hürriyet, “*O Müteahhit Kaçarken Yakalandı*” başlıklı haberle Hatay'da yıkılan 250 dairesiz rezidansın müteahhidini konu edinmiştir.

Sabah da “*Mucize Kurtuluşlar Yüreklere Isıtıyor*” başlığı ile depremde kurtulan depremzedeleri konu edinmiştir. “*İmam Abinin Zor Görevi*” başlıklı haberle dramatik-trajik bir içeriğe sahip olan gazete, “*En Büyük Afet Konut Projesi*” başlığı ile Çevre ve Şehircilik Bakanı Murat Kurum'u haber aktörü olarak belirlemiştir. Köşe Yazarı Barlas'ın “*Liderliğini Gösteriyor*” başlıklı yazı özetini ilk sayfaya taşıyan gazete, beşinci günde de siyasi iktidarı teyit edici bir yaklaşım sergilemiştir. Sayfa sonunda ise “*Rönesans Rezidans'ın Sahibi Coşkun Yurtdışına Kaçarken Yakalandı*” başlığı ile kaçak müteahhide değinilmiştir.

Türkiye, “*Erdoğan Açıkladı: 1 Yıllık Kira Devletten*” başlıklı haberinde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın sözlerini okurlarıyla buluşturmuştur. “*Ahlaksızlık*” başlığına yer veren Türkiye, Zafer Partisi Genel Başkanı Ümit Özdağ'ı halkı kışkırtmakla suçlamıştır. “*Depremde Kadın: 'Devlet Yok' Diyen Yalancı*” başlığını kullanan gazete, devlet yanlısı bir tutum içinde görünmektedir. Sayfa altında köşe yazarı İsmail Kapan'ın “*Baykuşlar Felaketten Fitne Devşiriyor!...*” başlığı ise manidardır.

Cumhuriyet ilk sayfasında “*Şahsım Devleti*” yazılı bir enkaz karikatürize ederek doğrudan Cumhurbaşkanı'nı hedef almaya devam etmiştir. Sayfa sonu “*Hollanda Şaşkın-Sağlam Binayı Türkler Öğretti*”, “*Müteahhitlerden Hesap Sorulabilmesi İçin Delillere Dikkat-Affetmeyin!*”, “*Hatipoğlu Bile Tepki Gösterdi-Beceriksizliği 'Kader' Diyerek Örtemez*” başlıklı haberlerinde müteahhitleri ve siyasi iktidarı konu edinmeye devam etmiştir.

Karar, “*Haluk'u Rahat Bırakın*” sürmanşetiyle, bir kesim tarafından yardım organizasyonlarıyla devletin önüne geçtiği düşüncesiyle eleştirilen Haluk Levent'i ve Ahbap Derneği'ni konu edinmeye devam etmiştir. AKUT Kurucusu Nasuh Mahruki'nin görüşlerine de yer veren gazete, TSK'nin deprem sahasına sürülmesini engelleyen ve koordinasyon zafiyeti gösteren siyasi iktidarı eleştirmiştir. Depremin beşinci gününe dek Erdoğan'ın deprem bölgesi ziyaretini haberleştirmeyen Karar'ın, “*Müdahaleleri Gerekli Hıza Ulaştıramadık*” başlığı ile Erdoğan'ın özeleştirisini ilk sayfasına taşıması dikkat çekmektedir. Gazete ayrıca İyi Parti Genel Başkanı Meral Akşener ve Demokrat Parti Genel Başkanı Gültekin Uysal'ın görüşlerini sırasıyla “*Seçimler 14 Mayıs'a Yetişmez*” ve “*Siz*

Beceremediniz Bari Milletin Önünü Kesmeyin” başlıkları ile aktarmıştır. “*Afet Bölgesinde Telefonla İletişim 5 Gündür Düzeltilemedi*” başlığı ile siyasi iktidar eleştirilmeye devam edilmiştir.

Millî Gazete, “*Millî Görüşçü Kuruluşlar Deprem Bölgelerinde Sahada*” sürmanşeti ve “*Karamollaoğlu Cansuyu’nu Ziyaret Edip Bilgi Aldı*” başlıklı haberi ile kendi ideolojisini öne çıkaran haberlere yer vermiştir. Gazete yine ölü yaralı sayıları aktarıp mucize olarak nitelendirilebilecek hayatta kalışları ilk sayfasına taşımıştır. Sayfa sonunda ise, “*Tübitak, Depremi Mercek Altına Aldı*” başlığı ile bilgilendirici içerikte olan, bilim insanlarının görüşlerini konu edinen ve resmi kurumu aktör olarak belirleyen bir habercilik örneği sergilemiştir.

Depremın altıncı günü olan 12.02.2023 tarihinde, Hürriyet, “*Helin 102 Saati Anlattı*”, Sabah, “*Tüm Yurtlar Depremzedelere*”, Türkiye, “*Alçak Plan-Kaos Fayı*”, Cumhuriyet, “*Yüzyılın Dayanışması*”, Karar, “*Demek ki Oluyormuş*”, Millî Gazete, “*Eksi 10’da Çadır Bekleniyor*” manşetleri ile çıkmıştır. Hürriyet, İskenderun’da depremin 102. saatinde kurtulan bir hemşireyi ilk sayfanın ana haberi olarak belirlemiştir. Sabah, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın üniversitelere ilişkin uzaktan eğitim kararına paralel olarak öğrenci yurtlarının depremzedelerin hizmetine sunulacağı haberini odağına taşımıştır. Türkiye, deprem yardım faaliyetleri üzerinde ayrımcılık iddiası ortaya atarak kaos çıkarmaya çalışanları ve yağmacıları kınayan ve Türkmen Alevi Bektaşî Vakfı Genel Başkanı Özdemir Özdemir’in “*Bizi Birbirimize Düşüremezler*” sözü üzerinden birlik mesajları veren bir haber işlemiştir. Cumhuriyet; kadınların, sivil toplum örgütü olan AHBAP’ın, madencilerin, çocukların, uluslararası yardım kuruluşlarının, askerinin dayanışma içerisindeki yardım faaliyetlerini haberleştirmiştir. Karar, Hatay’ın Erzin ilçesinde tek bir yıkımın dahi gerçekleşmemesini haberleştirerek Belediye Başkanı Ökkeş Elmasoğlu’nun kaçak yapılar karşısındaki kararlı duruşunun altını çizmiş ve tarih boyunca on sekiz kez gerçekleşen kaçak yapılaşma aklarının sekizinin Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından hayata geçirildiğini belirtmiştir. Millî Gazete ise, hükümetin deprem bölgelerine çadır yetiştirmede yetersiz kaldığına ilişkin eleştirilere yer vermiştir.

Hürriyet, sürmanşetinde “*Milyonlar Yardıma Koşuyor-Milli Mücadele*” başlığını kullanarak Türkiye’nin tamamından deprem bölgesine giden yardımları konu edinmiştir. Yine “*En Koca Yürekli Gönüllü*”, “*Kahraman Motorcular*”, başlıklarıyla dayanışma haberleri işlemiştir. “*Türkiye Bu Bebeği Konuşuyor*” başlığı ile depremin mucize kurtuluşlarından birini haberleştiren gazete, “*Bütün Yurtlar Depremzedeye*” başlıklı haber ile Erdoğan’ın üniversitelerde uzaktan eğitime geçilme kararını gündeme taşımıştır. Son olarak “*TV’lerden Ortak Yayın*” başlığı ile Televizyon Yayıncıları Derneği’nin düzenlediği “*Türkiye Tek Yürek*” adlı deprem özel ortak yayınının bilgisini aktarmıştır.

Sabah, “*Devletimiz Bizi Unutmadı*” sürmanşeti ile çıkararak üç depremzedenin devlete olan inancını ve “*Ücretsiz Mağazalar 7/24 Açık*” başlığı ile Bursa Büyükşehir Belediyesi’nin, kültür merkezini depremzedeler için mağazaya dönüştürmesini haberleştirmiştir. Sabah da “*130’uncu Saatte Gelen Mucizeler*” başlığı ile depremin mucize kurtuluşlarını işlemiştir. Ayrıca, “*Firari Müteahhit KKTC’de Yakalandı*” ve “*Yağmacılar Tek Tek Yakalanıyor*” başlıkları ile depremin sorumlusu olarak gördüğü müteahhitleri ve deprem sonrası bozgunculuk yapanları konu edinmiştir.

Türkiye, “*Bütün Yurdu Afetzedeye Açtık*” başlığı ile Erdoğan’ı sürmanşete taşımıştır. “*Enkaz Altından 80 Bin Kişi Çıkarıldı*” ve “*Enkazdan Yakınlarımı Çıkardım*” başlıkları ile depremzedelerin kurtuluş haberlerine yer veren gazete, “*Burası Artık Acıyaman*” başlığı ile dramatik-trajik içerikli bir habere imza atmıştır. Ayrıca Türkiye, sayfa sonunda “*Kaçamadılar- 33 Müteahhide Gözaltı Kararı 8’i Yakalandı*”, “*Erzincan’dan Ders Aldı Erzin Ayakta Kaldı*”, “*Deprem Sonrası Yanardağ Korkusu*” başlıklarına yer vermiştir.

Cumhuriyet, Atalol Behramoğlu'nun "Suçlusunuz" başlıklı yazısını ilk sayfasına taşıyarak siyasi iktidarı sert bir dille eleştirmiştir. "İmar Affı Yıktı" başlığını kullanan gazete, deprem bölgesini ziyaret eden ve depremden dört ay evvel TBMM'ye "kaçak yapılar affedilsin" önerisi sunan Büyük Birlik Partisi Genel Başkanı Mustafa Destici'yi eleştirmiştir. "Aliye'yle Sevindik" başlığı ile depremin 133. saatinde enkazdan sağ kurtarılan iki yaşındaki çocuğun haberine yer verilmiştir.

Karar, "AFAD Sınıfta Kaldı Kaosun İzahı Yok" sürmanşetiyle Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği'nin depremin ilk iki gün raporu üzerinden hükümeti ve resmî kurumları eleştirmiştir. "Operatörlere Tepki-Bari Fatura İstemeyin" başlıklı haberde ise, GSM operatörleri hem depremde erişim sorunlarına yol açtıkları hem de vermedikleri hizmetin ücretini istedikleri için tenkit edilmiştir. Gazete, Erdoğan'ı "Sizden Bir Yıl Süre İstiyorum", Akşener'i "Yabancıya Mülk Satışını Yasaklayın", Davutoğlu'nu "Acilen Uzman İş Gücüne İhtiyaç Var", Babacan'ı, "Talimat Gelmeyince Tüm Sistem Felç Oluyor" ve Kılıçdaroğlu'nu, "En Acil İhtiyaç Çadır" başlıkları ile ilk sayfasına taşımıştır. İlgili haberler, muhalefet partisi liderlerinin, AFAD'ı merkeze alarak hükümete, koordinasyonu sağlayamadığı düşüncesiyle yöneltmiş oldukları haberleri konu edinmiştir.

Millî Gazete ise, "Cansuyu, AGD ve Milko'lar İş Birliği'nde Sahada 4 Bin Kişi ile Çalışmalarını Yürütüyor" ve "Yaraların Sarılmasına Katkı Sağlamaya Çalışıyoruz" sürmanşetleriyle Millî Görüşçü Kuruluşların deprem faaliyetlerini merkeze taşımıştır. Diğer gazeteler gibi Millî Gazete de "113 Saat Sonra Kurtarıldı", "119 Saat Sonra Lise Öğrencisi Kamil Can Kurtarıldı" ve "Hatay'da 2 Aylık Bebek, Yıkıntılardan Arasından Tam 128 Saat Sonra Kurtarıldı" başlıkları ile deprem sonrası mucize kurtuluş haberlerine yer vermiştir. Gazete, "Karaduman, İlk Günden Beri Sahada" ve "İBB'nin İki Feribotu Hatay'a Gidiyor" başlıklı haberlerde Saadet Partisi'nin tek milletvekili olan Abdülkadir Karaduman'ın ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin deprem yardım faaliyetlerine değinmiştir. Ayrıca 12.02.2023 tarihli tüm gazeteler ilk sayfalarında CHP Eski Genel Başkanı ve Antalya Milletvekili Deniz Baykal'ın ölüm haberine yer ayırmıştır.

Şekil 5: 13.02.2023 Tarihli İlk Hafta Manşetleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Depremin 13.02.2023 tarihli ilk hafta manşetleri Şekil 5'te görüldüğü üzere şu şekildedir: Hürriyet, "Her Köşede Aynı Soru", Sabah, "Umut Hep Var", Türkiye, "Hızla Ayağa Kalkacağız", Cumhuriyet, "İktidarın Gücü Öğrenciye Yetti", Karar, "Bile Bile Affettik", Millî Gazete, "Yapabildiklerimiz Yıkılmamış". Depremin ilk haftası geride kaldığında, gazete manşetlerinin iki gruba ayrıldığı net bir şekilde görülmektedir. Birinci grubu oluşturan manşetlerde siyasi iktidarın yanında yer alan ve umut

aşılamaı amaçlayan manşetler tercih edilirken ikinci grubu oluşturan manşetler doğrudan siyasi iktidarı hedef almaktadır. Bu iki grup manşet, çalışmanın başında varsayıldığı üzere siyasi iktidarı destekleyen ve bu iktidarın karşısında konumlanan gazetelerce paylaşılmıştır.

Adıyaman'daki muhabirlerinin saha gözlemlerini haberleştiren Hürriyet, kentte yaşanan dramı, haber metni içerisindeki “*Şimdi bize ne olacak?*” sorusu ile karşılamıştır. Mezarlıklarda yer kalmadığı bildirilen haberde dramatik-trajik içerikli bir yaklaşım sergilenmiştir. Bir yandan da gündelik hayatın rutinine dönüş hazırlığı içerisinde olan insanların, hayatta kalmalarına rağmen bundan sonra ne yapacaklarına dair büyük kaygı duydukları bildirilmiştir. Sabah, manşete kurtuluş hikayelerini taşımayı tercih ederek vatandaşın umudunu diri tutma amacı gütmüştür. Türkiye de daha enkaz bile kaldırılmadan afet konutları inşa etme adına ekiplerin deprem bölgesinde bulduklarını haberleştirerek manşetin içeriğini gündelik hayatın rutinine dönüş olarak belirlemiştir. Cumhuriyet, hükümetin almış olduğu uzaktan eğitim kararı eleştirisini manşetine taşıyarak oteller ve konutlar boş dururken öğrencilerin apar topar, kendilerine haber bile verilmeden yurtlarından gönderilmelerini gündeme almıştır. Karar, ilk sayfasının merkezine 2018 seçimleri öncesi büyük bir reklam kampanyası ile duyurulan “*imar barışı*” genelgesini getirmiştir. Gazete, Erdoğan'ın dört yıl önce Kahramanmaraş, Hatay ve Malatya'da halka imar affı müjdesi ile seslendiğini hatırlatarak “*İmar Barışıyla Sıkıntıları Çözdük*” başlığını kullanmıştır. Millî Gazete, TOKİ konutlarının deprem bölgesinin tamamında ayakta kaldığının ve herhangi bir yapısal hasara uğramadığının altını çizerek bilgilendirici içerikteki haber metninde, radye temel, tünel kalıp taşıyıcı sistem ve yüksek beton dayanımı gibi unsurların bu dirençte etkili olduğunu bildirmiştir.

Hürriyet de “*Doğru Yapınca Yıkılmıyor*” sürmanşetini kullanarak yıkılan binalar arasında ayakta kalan Adıyaman Kültür Merkezi ve Kahramanmaraş Mimarlar Odası binalarının, doğru demir, doğru zemin entegrasyonu ve doğru işçilik ile nasıl ayakta kaldığını haberleştirmiştir. Bilgilendirici içerikteki bu metinde, uzman görüşüne yer verilerek müteahhitlerin bunca hırsızlığı yüzde beşlik bir kar için işlediği ifade edilmiştir. “*Kadınlara Yardıma Koşuyorlar*”, “*Havalimanında Onarım Bitti*”, “*Duygular da Enkaz Altında*” ve “*10 Şehirde 106 Bin Çadır Kuruldu*” başlıklarını kullanan gazete, deprem sonrası yardım organizasyonları ve gündelik hayatın rutinine dönüş hazırlıkları hususunda haberler yapmıştır. Bir diğer haberde, Cumhurbaşkanı Yardımcısı Fuat Oktay'ı haber aktörü olarak belirleyen Hürriyet, “*Kalıcı Konutlar Bir Yılda Teslim*” başlığını kullanmıştır. “*Üniversiteler Nasıl Açık Kalır*” başlıklı haberde ise, uzmanların üniversiteler kapanmadan depremedelerin yurtlara nasıl yerleştirilebileceğine ilişkin görüşleri haberleştirilmiştir.

Sabah, “*Kira ve Taşınma Desteğinde İl Şartı Yok*” ve “*Yaralar Dayanışmayla Sarılıyor*” sürmanşetlerini kullanarak yardım organizasyonlarını konu edinen haberler vermiştir. Ayrıca bir tiyatro sanatçısının görüşlerini, “*Devletimiz Canla Başla Çalışıyor, Gururluyum*” başlığı ile ilk sayfasına taşımıştır. “*Kara Gün Dostu Al Sani*” başlıklı haberiyle Sabah, Katar Emiri Şeyh Temim bin Hamed Al Sani'nin, taziyeye gelen ilk Devlet Başkanı olduğuna değinerek, Emirin Erdoğan ile görüşmesini haberleştirmiştir. Gazete, “*Katar'dan 10 Bin Mobil Ev Yola Çıktı*”, “*Baykar'dan 1000 Konut Bağışı*” başlıklı haberlere yer vermiştir. “*TOKİ Binalarını 'Radye Temel' Ayakta Tuttu*” başlıklı haberde uzman görüşüne yer verilerek bilgilendirici habercilik anlayışı güdülmüştür. “*Mehmetçik Her Yerde*” başlığı ile bir bakıma askerinin neden sahaya sürülmediği noktasındaki yoğun eleştirilere yanıt niteliğinde bir haber yapılmıştır. Ayrıca, “*Biri Yurtdışına Kaçmaya Çalışan Üç Müteahhit Daha Yakalandı*” başlıklı haber ile kaçak müteahhit haberlerine devam edilmiştir.

Türkiye, “*Enkazdan Çıkan İbretlik Hikayeler-Akıl Sır Ermedi*” başlıklı haberiyle mucize kurtuluş haberlerine yer vermeye devam etmiştir. “*Kötü Gün Dostu-Katar'dan Yardım Yağdı*” başlıklı haberde Katar Emiri'nin, Erdoğan'a taziye ziyareti ve yapılan yardımlar haberleştirilmiştir. “*O Baba*

Gazetemize Anlattı-Prencesim Kalbimi de Götürdü” ve *“Deprem 5. Kattan Yatağıyla Aşağı Attı”* başlıklı haberlerde dramatik-trajik deprem hikâyelerine yer verilmiştir. Gazete yine *“Mehmetçik Nöbette-Güvenlik Sağlandı”*, *“96 Saat Sonra- Hatay Havalimanı Tekrar Hizmette”*, *“Kaçamadılar-Müteahhitler Birer Birer Yakalanıyor”* başlıklı haberleriyle Sabah’ın haberlerine paralel konuları işlemiştir.

Cumhuriyet, *“AKP’nin Arka Bahçesi: Kızılay”* başlıklı haberde Kızılay üzerinden siyasi iktidara eleştiri yöneltmiştir. *“Avukatlar Hatay’daki Yapı Müdürlüğü Önünde Nöbette-Deliller Tehlikede”* başlıklı haberde, Hatay Yapı Denetim ve Yapı Malzeme Şube Müdürlüğü’nün yıkılmak istendiği iddiasına değinilmiş, binada yer alan yapı laboratuvar test sonuçlarının ortadan kaldırılmaya çalışıldığı ileri sürülmüştür. *“Yurttaş Ulaşamadı-Şehir Hastanesi Sistemi Çöktü”* başlığını kullanan gazete, kent merkezlerinden oldukça uzağa inşa edilen hastanelerin erişim sorununu gündeme taşımıştır. *“Güvenlik Kaygısı Büyüyor-Bölgeye OHAL Valisi Atanmalı”* başlığı altında ise, bölgedeki yağmadan yakınan vatandaşların ve uzmanların talepleri haberleştirilmiştir. Sayfa sonunda köşe yazılarının başlıklarına yer veren Cumhuriyet’te, *“‘Fay Yasası’ Yerine ‘Türk Yasası’”*, *“AKP’nin Saati”*, *“Kadercilik Öldürür”* ve *“Asrın Beceriksizliği”* başlıkları siyasi iktidara yönelik eleştirilerin devamını özetler niteliktedir. Deprem yedinci günü ilk sayfa haberlerinde Cumhuriyet’in genel olarak sansasyonel-panik yaratıcı içerikleri tercih ettiği gözlenmektedir.

Karar, *“Güvenliği Sağlayın Hukuksuzluk Normalleşmesin”* sürmanşetiyle afet bölgesindeki yağma olayını ve yağmacılara yönelik linç girişimlerini haberleştirerek sansasyonel-panik yaratıcı içerikte bir haber sunmuştur. Gazete, *“7. Günde de Mucize”* başlığı ile mucize kurtuluş haberleri sunmaya devam etmiştir. *“Müteahhitlere Firar Yolunda Kelepçe-Yaptığı Binada 70 Kişi Can Verdi ‘Mukadderat’ Dedi!”* başlıklı haberde müteahhitlere ilişkin şikayetler konu edilmiştir. *“Başka Çözüm Yok Muydu?”* başlıklı haber metninde ise, uzmanların ve muhalefet partisi liderlerinin uzaktan eğitime geçilmesi kararına yönelttikleri eleştiriler haberleştirilmiştir.

Millî Gazete, *“Tek Yürek Olmaya İhtiyacımız Var”* sürmanşetiyle çıkararak Temel Karamollaoğlu’nun deprem bölgesi ziyaretlerini haberleştirmiştir. Karamollaoğlu’nun, *“İktidar, muhalefet diye bakmamamız lazım. Biz düşman değiliz. Tek yürek olmaya ihtiyacımız var”* sözlerini öne çıkararak dayanışmacı, birleştirici bir habercilik örneği sergilediği gözlenmiştir. *“155 Saat Sonra-8 Yaşındaki Semih Kurtarıldı”* başlığı ile mucize kurtuluş haberine yer veren gazete, *“Şeref Madalyası!”* başlığı altındaki haberde, enkazda bulunan Millî Gençlik Vakfı 25.Yıl Üstün Hizmet Belgesi’ni gündemine alarak ideolojik duruşunu yansıtmaya devam etmiştir. Sayfa sonunda, *“İnsanlar Can Derdinde, Vicdansızlar Yağma Peşinde”* başlıklı haber ile gazetede yağmacı sorununu işlemiştir.

14.02.2023 tarihli depremin sekizinci gününde, Hürriyet, *“Asla Kimsesiz Değilsiniz”*, Sabah, *“Konteyner Kent Seferberliği”*, Türkiye, *“Büyük Devlet Büyük Millet”*, Cumhuriyet, *“31 Bin Cana Sıfır İstifa”*, Karar, *“İlk İstifa ‘Haluk’tan”*, Millî Gazete, *“Saadet Liderinden Deprem Bölgesine Yardım Çağrısı”* manşetleri ile çıkmıştır. Hürriyet, manşet haberinde dramatik-trajik içerikli bir haber yaparak kimsesizler mezarlığını konu edinmiştir. Sabah, iş dünyasından siyasi iktidara yakınlığı ile bilinen Kalyon Holding, Baykar ve Limak’ın deprem bölgesindeki konteyner kent kurma çalışmalarını gündeme taşımıştır. Yine, *“Her Konteyner 4 Kişilik Aileyi Barındırarak”* başlığı ile AFAD’ın Adıyaman’daki çalışmalarına da yer vermiştir. Türkiye, bakanların, bakan yardımcılarının, valilerin, kaymakamların, askeri personelin deprem bölgesinde görev başında olduğunu bildiren bir haber yapmıştır. Resmi görevlilerin yanı sıra sivillerin de deprem bölgesindeki çalışmalarına değinen gazete, STK’ların ve Baykar’ın yardımlarını da haber metnine dahil etmiştir. Cumhuriyet, *“İktidar Tüm Suçu Müteahhitlere Atıp Kurtulma Derdinde”* başlığını kullanarak doğrudan siyasi iktidarı suçlayıcı bir haberi ilk sayfanın merkezine almıştır. *“Demokrasilerde Örnekleri Var”* başlığı altında

Japonya, Almanya ve Portekiz’de yaşanan afetler sonrası istifa eden bakanları hatırlatan gazete, siyasi sorumluluk sahiplerini istifaya davet etmiştir. Karar, hiçbir bürokrat ya da siyasinin sorumluluk alıp istifa etmemesini eleştirerek AHBAP Derneği Başkanı Haluk Levent’in tartışmaların önüne geçebilmek adına “biz yeterince bağış aldık, yardım yapmak isteyenler artık AFAD’a yollasın” sözlerini haberleştirmiştir. Millî Gazete, Saadet Partisi Genel Başkanı’nın deprem bölgesi ziyaretlerini gündeme almıştır.

Hürriyet, “*Efsane Oldular*” sürmanşetiyle Adıyaman’daki arama kurtarma faaliyetlerine katılan madencileri konu edinmiştir. “*Efharisto Poli File-Teşekkürler Komşu*” başlıklı haberde gazete, Yunanistan’dan Türkiye’ye arama kurtarma çalışmaları için gelen ekibin haberine yer vermiştir. “*Enkazdan 7.5 Gün Sonra Kurtuldu*” başlığı ile verilen haberde mucize kurtuluşlar haberleştirilirken “*Canları Pahasına Minikleri Korudular*” ve “*Otellerin Gözü Yaşlı Misafirleri*” başlıklı haberlerde, fedakârlık hikâyeleri işlenmiştir.

Sabah, “*Asrın Dayanışması*” sürmanşetiyle tüm TV kanallarının yardım maksatlı gerçekleştirecekleri ortak yayını haberleştirmiştir. “*Depremzedelere Geçmiş Olsun Ziyareti*” başlıklı haberde Erdoğan, haber aktörü olarak belirlenmiş ve kendisinin eşiyle birlikte gerçekleştirmiş olduğu hastane ziyareti gündeme taşınmıştır. “*8. Günde Hayata Tutundular*” başlığı ile mucize kurtuluşlara yer veren Sabah, “*Kadın Komandolar Çocukların Emrinde*” başlığı ile deprem bölgesindeki askerleri haber aktörü olarak tespit ederek bir bakıma askerinin sahada bulunmamasını eleştiren muhaliflere göndermede bulunmuştur. “*Ölüm Müteahhitlerine Seri Tutuklama*” başlığı altında müteahhitler konu edilmeye devam edilirken “*O Hastaneler Kaya Gibi*” başlığı ile Adana ve Kahramanmaraş Şehir Hastanelerinin sağlığına ilişkin bilgi verilmiştir. Ayrıca köşe yazarı Barlas’ın, “*Türkiye Liderine Güveniyor*” başlıklı yazı özetine ilk sayfada yer verilmiştir.

Türkiye, “*Ömür Bebeğe Tayyip Dede Şefkati*” başlığı ile Erdoğan’ın hastane ziyaretini ilk sayfasına taşımıştır. “*8. Günde Hayata Tekrar Merhaba*” başlıklı haberde mucize kurtuluşlara yer verilmiştir. “*İşte Yerden Yere Vurdukları TOKİ*” başlığı altında TOKİ binalarının depremden hasar almadan kurtulması haberleştirilerek siyasi muhalefete göndermede bulunulmuştur. “*200 Bin Afettede Yurtlarda Misafir*” başlıklı haberde depremzedelerin devletçe barındırıldıklarına değinen Türkiye, “*Yalancılar Güvenlik Meselesi*” başlığını kullanarak İçişleri Bakanı Süleyman Soylu’nun sözlerini gündeme almıştır. Sayfa sonunda ise, “*Devleti Kötülemedi Diye...-Babacan’ın Korumaları Depremzede Tekmeledi*” başlığına yer vermiştir.

Cumhuriyet, “*Yoksulluk Enkazi*” başlıklı haberde, kurtarılan bir depremzedenin parası olmadığından dolayı özel hastaneye gitmek istememesini konu edinerek siyasi iktidarın ülkeyi ekonomik krize sürüklediğini belirtmiştir. Gazete yine ilk sayfasında, siyasi iktidara yönelik eleştirisini “*Sütten Çıkmış Ak Kaşık*” temalı bir karikatür kullanarak resmetmiştir. “*Uzaktan Eğitim Kararına Büyük Tepki Var-Yanlıştan Dönün*” başlığı altında ise, uzman görüşüne yer verilerek çocukların ve gençlerin gündelik hayatın rutinine bir an evvel dönmesi gerektiği ileri sürülmüştür.

Karar’da, “*Kriz Merkezi Emir Bekledi Saniyeler Önemliyen ‘Uyuyun’ Denildi*” sürmanşetiyle deprem bölgesine ilk ulaşan ekiplerin birinde yer alan bir vatandaşın, deprem bölgesindeki koordinasyonsuzluğa ilişkin şahitliği haberleştirilmiştir. “*İnsanlığın Yüz Akı Şeyma Hemşire*” başlıklı haberde ise, deprem esnasında kaçmayıp çocukları kurtarmaya çalışan bir hemşirenin kahramanlık öyküsüne yer verilmiştir. “*Çürük Olduğunu Bile Bile Nasıl Kilit Vurmazsınız*” başlıklı haber ise, İskenderun Devlet Hastanesi’nin yerle bir olan bir bloğuyla alakalı deprem dayanıklılık testinin olumsuz olduğunun deprem öncesinde bilindiğine işaret etmektedir. Karar, Kılıçdaroğlu’nun sözlerini, “*Sadece İktidar Değişimi Yetmez Bize Daha Büyük Bir Tamirat Gerek*” başlığı ile

aktarmıştır. Davutoğlu'nun, uzaktan eğitim kararı üzerinden siyasi iktidara yönelik eleştirileri ise, “Eğitim Savaşta Durmadı 1999’da Durmadı Şimdi Niye Durdu” başlığı ile ilk sayfaya taşınmıştır. “Mucize de Var ‘Bizi Duyun’ Feryadı da” başlığını kullanan gazete, mucize kurtuluşlara yer verirken koordinasyonsuzluğu eleştirmekten geri durmamıştır. “Deprem Olmasa O Gün Bir Af Daha Çıkacaktı” başlıklı haber metninde ise, 2018 yılında çıkarılan imar affı hatırlatılmış ve depremin yaşandığı gün yeni bir af talebinin karara bağlanacağı belirtilmiştir. Gazete sayfa sonunda “AFAD’ın Hatay İl Afet Risk Azaltma Planı’nda Korkunç İmar Barışı Tespiti-Binaların Dayanıklılığı Bilinmiyor” başlığı ile aynı konuyu işlemeye devam etmiştir.

Millî Gazete, “Evinize Hoş Geldiniz” sürmanşetiyle çıkararak Saadet Partisi Genel Merkezi’nin depremzedelere açılmasını haberleştirmiştir. “Bizdeki Yıkımı Fırsata Çevirmek İstiyorlar” başlıklı haberde ise, deprem bölgesinde Hıristiyanlık propagandasında bulunan misyonerler konu edilmiştir. “Beni Özel Hastaneye Götürmeyin Param Yok” başlığı ile aktarılan haber, Cumhuriyet’in ilk sayfasına aldığı haberle aynı konuyu içermektedir. Bu haberin verilmiş şeklindeki fark, Millî Gazete’nin, Cumhuriyet gibi doğrudan suçlayıcı ifadelerle siyasi iktidarı hedef almamış olmasıdır. “Deprem Göçü Sürüyor” başlıklı haberde ise, afetzedelerin yaşadıkları kentleri terk edişlerinin üzerinde durulmuştur. Gazete son olarak ilk sayfasında, “Hatay’da Depremin 178. Saatinde 70 Yaşındaki Kadın Enkazdan Sağ Çıkarıldı” ve “Çocuklara Koşan Hemşire Alkış Aldı” haberlerine yer vererek diğer gazetelerle aynı haberleri işlemiştir.

15.02.2023 tarihli depremin dokuzuncu günü manşetleri şu şekildedir: Hürriyet, “O Dev Site Tuzla Buz”, Sabah, “Acılı Ailelere 100 Bin TL Acil İhtiyaç Yardımı”, Türkiye, “Şimdi Acıları Dindirme Vakti”, Cumhuriyet, “Can Pazarında İnşaat Sözü”, Karar, “Provası Bile Yapılmıştı”, Millî Gazete, “Duygusal Yaralar da Sarılmalı”. Hürriyet, manşet haberinde Kahramanmaraş’taki yirmi sekiz bloktan müteşekkil devasa boyuttaki Ebrar Sitesi’nin onar katlı sekiz blok içerisindeki üç yüz yirmi dairesinin çöküşünü dramatik-trajik bir içerikle aktarılmış ve bu binaların 1999 yılı sonrasında inşa edildiğine dikkat çekilmiştir. Sabah, Erdoğan’ın, hükümeti AFAD’da toplamasını ve burada alınan kararları haberleştirmiştir. Erdoğan’ın depremde yıkılan binaların yüzde doksan sekizinin 1999 öncesinde inşa edilmiş olduğunu belirtmesinin altı çizilmiştir. Erdoğan’ın “Milletimle Beraber Bunun Üstesinden Geleceğiz” sözünün haber başlığı olarak aktarıldığı görülmektedir. Türkiye de yine Erdoğan’ın açıklamalarını manşetine taşımıştır. Hem Sabah hem de Türkiye, Cumhurbaşkanı’nın muhalefete yönelik sert söylemlerine ilk sayfalarında yer vermiştir. Cumhuriyet, “krizi yönetmeyi beceremeyen iktidar hesap vermek yerine inşaat derdine düştü” ifadesiyle hükümetin depremzedelere yönelik vaatlerini oldukça farklı bir açıdan değerlendirme yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda, uzman görüşüne başvuran gazete, mikro-bölgeleme yapılmadan konut alanı seçilmesinin ve inşaata başlanmasının sakıncalarına dikkat çekmiştir. Cumhuriyet manşet haberi altında kullandığı “Yurttaş İsyan Etti ‘Uyan Artık Türkiye Uyan’”, “Raporlardan İhmal Çıktı”, “Kopyala Yapıştır”, “Savcılık Emri Olmadan Enkaz Kaldırmak ‘Delil Karartma’dır” ve “Enkaza Ağır İş Makineleriyle Girdiler İddiası” başlıkları ile tamamıyla siyasi iktidar eleştirisini merkezine alan bir habercilik anlayışı gütmüştür. Karar, 09.10.2019 tarihinde AFAD’ın gerçekleştirdiği deprem tatbikatı senaryosuyla deprem sonrası yaşanan gerçekler arasındaki uyumsuzluğa dikkat çekmiş ve “Kâğıt Üstünde Her Şey Hazırdı” başlığını kullanarak hükümeti eleştirmiştir. Millî Gazete, Uzman Psikolog görüşüne yer vermiş ve deprem sonrası psikososyal desteklerin önemine dikkat çekerek bilgilendirici içerikte, gündelik hayatın rutinine dönüşü konu edinen bir haberi ilk sayfanın merkezine taşımıştır.

Hürriyet, “Mart Başında İnşaat Başlar” başlığı ile Erdoğan’ın AFAD merkezinden açıkladığı kararları haberleştirmiştir. “Erciyes Dağı Kadar Enkaz” başlıklı haberde kaldırılacak enkazın toplam büyüklüğüne vurgu yapan sansasyonel içerikli bir haber verilmiştir. “Çadır Kentin Şengün Ablası”

başlıklı haber ile fedakârlık öyküsüne değinen Hürriyet, “9’uncu Gün Kurtuluşları” haberi ile mucize kurtuluş haberleri sunmaya devam etmiştir. “Benim Evim Sağlam mı Nasıl Öğrenirim” başlıklı haber bilgilendirici içerikte bir haber iken, “Dünya Türkiye İçin Seferber” başlığı, dünya genelinde Türkiye’ye yapılan yardımları konu edinen bir haber metnini içermiştir.

Sabah, “Körfez’den 370 Milyon Dolar Yardım” ve “Asrın Kampanyası Türkiye Tek Yürek” sürmanşetleri ile çıkmıştır. “Enkazda 9 Gün Direnip Hayata Tutundular” başlığı altında ise mucize kurtuluş haberleri vermeye devam etmiştir. “Reklamın Batsın” başlıklı haberde Sabah, Mudanya Belediye Başkanı’nı, vatandaşların getirdiği yardım kolilerinin üzerine belediye afişi yapıştırmakla uğraştığı için eleştirmiştir. MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli’yi haber aktörü olarak belirlediği haberinde gazete, “Devlet Yok’ Diyenler İşbirlikçi Sefillerdir” başlığını kullanmıştır. “Konteyner Kentler Hızla Büyüyecek” başlığı ile bir önceki gün olduğu gibi Kalyon Holding, Baykar ve Limak’ın deprem bölgesindeki konteyner kent kurma çalışmalarını gündemde tutmaya devam etmiştir.

Türkiye, Hürriyet’te olduğu gibi “Erciyes Dağı Kadar Enkaz” başlığını kullanmıştır. Haberin içeriği de Hürriyetle aynıdır. “Adıyaman’da Tanıştılar-İki Bin Cana Dokundular” başlıklı haberde ise, ülkenin dört bir yanından gelip sahra hastanesinde fedakârca çalışan doktorlar konu edilmiştir. Bahçeli’nin söylemi, “Bahçeli: Yağmacılar Vatandaşlıktan Atılsın” başlığı ile aktarılmıştır. “Acının Defteri” ve “Adana’da Dram-Teyzesini Ölen Annesi Zannetti” başlıklı haberlerde dramatik-trajik içeriğe yer verilmiştir. Gazete, “Bu Neyin Tartışması-CHP ve Ortakları Seçim Hesabına Erken Başladı” başlıklı haber ile henüz enkazlar dahi kaldırılmadan muhalefet partilerinin seçimin ertelenemeyeceğine yönelik söylemlerine eleştiri getirmiştir. “212 Saat Sonra Hayata Tutundu” başlığı ile mucize kurtuluş haberleri devam etmiştir. Ayrıca, Hürriyet ve Sabah, Erdoğan’ın depremedelere vaadine ilişkin haberlerinde kabine üyelerinin toplamda 136,5 milyon TL tutarında bir bağışta bulunacaklarını bildirirken, Türkiye bu bildirimle ilgili haberde yer vermemeyi tercih etmiştir.

Cumhuriyet, “9. Günde Gelen Mucize” başlığı altında mucize kurtuluş haberlerine devam etmiştir. “AKP’de Oy Kaygısı” başlıklı haberde ise, “Depremin yaraları sarılmadan iktidar cephesinin gündeminde seçim var” ifadesi kullanılarak siyasi iktidar eleştirilmektedir. Aynı söylem üzerinden, Türkiye Gazetesi’nin muhalefeti, Cumhuriyet Gazetesi’nin ise iktidarı hedef alıyor olması dikkat çekicidir. Gazete, Kılıçdaroğlu’nun, Erdoğan’a yönelik söylemini de “Sandıktan Korkma” başlığı altında haberleştirmiştir. Yine seçim tarihi tartışmaları doğrultusunda tarihçi bir uzmanın görüşleri, “İşgalde Bile Seçim Yapıldı” başlığı kullanılarak haberleştirilmiştir. Depremin dokuzuncu gününe gelindiğinde Cumhuriyet’in iyiden iyiye seçime yönelik haberleri gündemine aldığı görülmektedir.

Karar, “Bir Doktorun İsyanı: İhtiyaç Yok Dediler Tek Hastaya Bile Dokunamadım” başlıklı haberde, deprem bölgesine gönüllü giden bir doktorun tek hastaya dahi müdahale edemeden dönmek durumunda kaldığını işlemiştir. “Kolon Keseni Betondan Çalanı Tespit Etmeden Moloz Kaldırılıyor” başlıklı haberde ise, tespit yapılmadan moloz kaldırılarak birtakım gerçeklerin üstünün örtülmeye çalışıldığı vurgulanmıştır. “Akbaba Gibi Kanat Çırpanlara TV’ler Kapanmalı” başlığıyla Bahçeli’nin, gündemde olan Haluk Levent ve Oğuzhan Uğur’u hedef alması eleştirel bir dille haberleştirilmiştir. Sayfa sonunda yer alan “Aklınızdan Geçirmeyin Seçim Ertelenemez” başlıklı haberde ise, hukukçuların ve muhalefet partisi liderlerinin görüşlerine yer verilerek, iktidarın seçimleri ertelemeye ilişkin düşüncelerinin Anayasa aykırı olduğunun üzerinde durulmuştur.

Millî Gazete, “Karamollaoğlu Hatay’da İncelemelerde Bulundu” sürmanşetini kullanarak Saadet Partisi Genel Başkanı’nın deprem bölgesi ziyaretlerini gündeme taşımaya devam etmiştir. “Yardımları Hedef Aldı” başlığını kullanan gazete, Bahçeli’nin, deprem bölgesinde yardım faaliyeti

yürüten sivil toplum kuruluşları AHBAP ve BABALA'yı hedef almasını eleştirmiştir. “Sağlık Bakanlığı'nın Deprem Sitesi Yayında” ve “Konutların %48,4'ü Deprem Sigortalı” başlıklı haberleri ile gazete, bilgilendirici içerikte bir haberi ilk sayfasına taşımıştır. “Almanya'da İrkçi Nefret Kan Dondurdu” başlıklı haberde ise, Türkiye'deki depremezdelere ulaştırılmak için depoda bekletilen yardım malzemelerinin kundaklanması konu edilmiştir. “Suriye'ye Yardımlar Türkiye'den Gidecek” başlıklı haber ile Millî Gazete, depremin Suriye boyutuna bir kez daha temas eden tek gazete olarak dikkat çekmiştir. Sayfa sonunda “Filistin Gasbediliyor” başlıklı haberle ise, İsrail'in Filistin'deki işgal faaliyetleri konu edinmiştir. Ayrıca depremin dokuzuncu gününde Millî Gazete hariç tüm gazeteler Baykal'ın cenaze merasimini ilk sayfalarına taşımıştır.

Şekil 6: 16.02.2023 Tarihli Onuncu Gün Manşetleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 6'da görüldüğü üzere, depremin onuncu gününde Hürriyet, “Elveda Güzel Şehrim”, Sabah, “Asrın Dayanışması 106 Milyar Lira”, Türkiye, “Muazzam Mücadele”, Cumhuriyet, “İstifa Etmiyorlar Tehdit Ediyorlar”, Karar, “Herkes Biliyordu”, Milli Gazete, “Milli Görüş Milletinin Hizmetinde” manşetiyle çıkmıştır. Hürriyet, dramatik-trajik içerikli manşet haberinde Adıyaman, Kahramanmaraş ve Malatya özelinde deprem bölgesinde yaşanan göçü konu edinmiştir. Sabah, “Türkiye Tek Yürek” kampanyasını gündeme almıştır. Erdoğan'ın kampanyaya katılıma teşvik eden sözlerine yer veren gazete, “Rekortmen Bağışçılar” başlığı altında Merkez Bankası, Ziraat Bankası, Vakıfbank, Halkbank, Turkcell, Cengiz Holding, Baykar, Türk Telekom, Borsa İstanbul, Türk Hava Yolları ve Borsa İstanbul'un kampanyaya para aktarımlarını vurgulamıştır. Söz konusu liste dışında önemli gördüğü yardımları, “Kalyon'dan 950 Milyon TL, Zirve Holding Turkuva Medya'dan 700 Milyon TL Destek” başlığı ile haberleştirmiştir. Türkiye, manşet altında yer verdiği “Devleti eleştirenlere cevap, 10 ildeki çalışmalara katılıp organizasyonu gören yabancı ekiplerden geldi” başlığı ile siyasi iktidara desteğini yinelemiştir. Ayrıca ilk sayfadaki ana haberinde kullandığı “Hatay'ın Eski Kaptanı 'Devlet Yok' Diyen Yalancı”, “AFAD İlk Andan İtibaren Sahada”, “Sahadaki Başarı Çok Büyük”, “Uyum ve Koordinasyon Harika” başlıklarıyla muhalefete cevap verir nitelikte bir habercilik görüntüsü sunmuştur. Cumhuriyet, siyasi iktidarın kriz yönetiminde sınıfta kaldığını ileri sürerek iktidarı, sorumluluk almamasının yanı sıra gözdağı verip baskı yapmakla suçlamıştır. Gazete, ilk sayfasının merkezine yerleştirdiği haberde, “Deprem Vergileri Nerede?” söylemi ile hükümeti sorgularken “Ruh Sağlığı Diyanet'e Emanet” başlıklı haber ile siyasi iktidar eleştirisine bir başka boyut katmıştır. Ayrıca, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Ekrem İmamoğlu'nun siyasi

iktidara yönelik tenkidini “*Bırakın Beton Anlayışını*” başlığıyla haberleştirmiştir. Karar, AFAD, üniversiteler ve belediyelerin deprem öncesi hazırlamış olduğu raporlara dikkat çekerek depremin merkez üssü ve büyüklüğüne varana dek beklenen bir gerçek olduğundan bahsetmiş, buna rağmen hükümetin “imar barışı” adı altında affedilemez bir tarihi hatayı işlediğini vurgulamıştır. Millî Gazete ise, ait olduğu ideoloji olan Millî Görüş’ün, başta Saadet Partisi, Anadolu Gençlik Derneği ve Cansuyu Derneği olmak üzere tüm unsurlarıyla deprem sahasında yer almasını ilk sayfasının merkezine taşımıştır.

Hürriyet, “*Kenetlendik*” sürmanşetiyle çıkarak Türkiye, Azerbaycan ve KKTC’den 213 TV, 562 radyo kanalının katılımıyla gerçekleşen ortak yardım yayınına haberleştirmiştir. Ayrıca, Kılıçdaroğlu, Akşener ve Babacan’ın maaşlarını bağışlamasına da haber metninde yer verilmiştir. “*10 Gün Sonra Kurtuldular*” başlıklı haberde mucize kurtuluş haberleri işlenmiştir. “*Bu Depremin ‘Veli Göçer’leri*” başlıklı haberde gazete, depremde yıkılan başlıca binaların müteahhitlerinin cezaevine girdiklerini konu edinmiştir. “*Rezervasyon Fırsatçıları*” başlıklı haberde ise, deprem nedeniyle de olsa rezervasyonu iptal etmeyen otellere değinilmiştir.

Sabah, “*Cumhurbaşkanımız Hepimize Güç Verdi*” başlıklı haberde, depremzedelerin Cumhurbaşkanı’nı destekleyen sözlerine yer vermiştir. “*Hatay Giyecek Değil Daha Çok Jeneratör Bekliyor*” başlıklı haberde, bölgede yer alan gazetecilerin bölgedeki eksikliklere yönelik bildirimini haberleştirilmiştir. Sağlık Bakanı Fahrettin Koca’nın aktör belirlendiği haberde, “*Sağlık Riskine Karşı Her Önlemi Aldık*” başlığı kullanılmıştır. Ayrıca mucize kurtuluşlara ilişkin haberlere “*10’uncu Gün Sevinçleri*” başlığıyla devam edilmiştir. Gazete, köşe yazarı Mehmet Barlas’ın yaz özetine ilk sayfada yer vermiştir. “*Seçimler Ertelenmesin*” başlıklı yazısında Barlas, “*Türkiye düşmanları, koro halinde seçim tarihinin belirsiz olduğunu iddia ediyor. Eğer muhalefet seçim tarihiyle oynamaya istekli ise yerel seçimler 9 ay geriye çekilsin*” cümlelerini kullanmıştır. Muhalefetin, Türkiye düşmanları olarak nitelendirildiği gözlenmektedir.

Türkiye, “*Senaryoya Sığmayacak Hikayeler*” başlıklı haberiyle mucize kurtuluş haberlerini gündeme taşımaya devam etmiştir. “*Girilmeyen Enkaz Yok*” başlıklı haberde, gazetenin Ankara temsilcisinin Hatay’dan aktarımlarına yer verilmiştir. “*3667 Bebek Umuda Doğdu*” ve “*50 Bin Bina Acil Yıkılacak*” başlıklı haberlerde deprem sonrası günlük hayatın rutinine dönüş içerikli haberler işlenmiştir. “*Gönüllülere ‘Kral’ Ziyaret*” başlıklı haberde ise, İngiltere Kralı III. Charles’ın Londra’da, depremzedelere yardım toplayan gönüllüleri ziyareti konu edilmiştir. Gazete son olarak “*20 Gözaltı Daha-Emniyet Provokatörleri Takibe Aldı*” ve “*Hırsızlar Pusuda-Otoparklar Otomobil Mezarı Gibi*” başlıklı haberlerde, istismarcılara ve hırsızlara dikkat çekmiştir.

Cumhuriyet, “*Yüce Divanlık Suç*” başlıklı metinde, Kılıçdaroğlu’nun ve hukukçu Eminağaoğlu’nun Yüksek Seçim Kurulu’na “seçimi ertelemeyin” söylemiyle gerçekleşen uyarılarını haberleştirmiştir. “*10. Günde Kurtuldular*” başlıklı haberde mucize kurtuluşlara yer veren Cumhuriyet, “*Depremzedeler İçin Tek Yürek Olduk-İyilikte Yarıştılar*” başlıklı haberde ise, ortak yardım yayınına değinmiştir. Gazete ayrıca “*Vural Savaş’ı Yitirdik*” başlığı ile övgüyle bahsettiği Eski Cumhuriyet Başsavcısı Savaş’ın ölümünü ilk sayfasına taşımıştır. İlk sayfa sonunda yer alan köşe yazısı başlıklarının sonuncusu hariç tamamı ise siyasi iktidara eleştiri yüküldür: “*Politikacının Sorumluluğu*”, “*AKP Gençleri Gözden Çıkardı!*”, “*Hatay Elden mi Gidecek? Ata’nın 1500 Kişilik Ordusu*”, “*Bu Bir Uygurluk Sorunudur*”, “*Alınmayan Önlemlerin İtirafı*”, “*Sanatı da Kurban Etmeyin!*”, “*Enkazdan Tek Kurtuluş ‘Seçim’*”, “*Konumuz Daha Fazla Can Kurtarmak*”.

Karar, “*İnsanlık Zinciri*” sürmanşetiyle çıkarak ortak yardım yayınına haberleştirmiş, ayrıca Madonna ve Metallica’nın yardım kampanyalarına olan desteğine değinmiştir. Gazete, “*Tarkan’ın İsyanı-*

İhmalin Bedelini Millet Ödedi Sorumlular Değil Yardıma Koşanlar Ateşe Verildi” başlığı ile siyasi iktidara yönelik eleştiriyi ilk sayfaya taşımaya devam etmiştir. “*Harç Dereden Alındı Çimento Çalındı Üstüne Kolon Kesildi*” başlıklı haberde, depremde çöken Diyarbakır’daki Yoldaş Apartmanı’ndan alınan numune raporuna yer verilmiştir. Mucize kurtuluşlara ilişkin haberler ise, “*228. Saat Mucizesi*” başlığı ile sürdürülmüştür. Kılıçdaroğlu’nun haber aktörü olarak belirlendiği haberde, “*Tek Adam Millete ‘Devlet Nerede’ Diye Sordurttu*” başlığı kullanılmış ve Erdoğan odaklı siyasi iktidar eleştirisi gerçekleştirilmiştir. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu’nun, yurtdışından gelen yardım ekiplerini ajanlıkla suçlayanlara karşı söylemi, “*Canları Kurtarmak İçin Gelene Ayıp Ettik*” başlığı ile ilk sayfaya taşınmıştır. Karar son olarak Davutoğlu’nun Ankara Şehir Hastanesi ziyaretini konu edinerek “*Afeti İşaret Etti Ertelemeye Tepki Gösterdi-Sandığı Burakın da İşiniz Yapın*” başlığını kullanmıştır.

Millî Gazete, Karamollaoğlu’nun deprem bölgesi ziyaretlerine yer vermeye devam ederek “*Karamollaoğlu, AGD ve İHH’nin Deprem Lojistik Merkezi’ni Ziyaret Etti*” başlığını kullanmıştır. “*Türkiye’ye Gelen İsrail Ekibinde İstihbaratçılar mı Vardı?*” başlıklı haberde, İsrail ekibinin servis edilen fotoğrafında bazı yüzlerin buzlandığı ve ekibin planlanandan evvel ülkesine döndüğü ileri sürülerek oluşan şüphe gündeme getirilmiştir. “*228 Saat Sonra-Anne ve 2 Çocuğu Sağ Çıkarıldı*” başlıklı haber ile mucize kurtuluş haberlerine devam edilirken Saadet Partisi Milletvekili Abdülkadir Karaduman’ın siyasi partilere verilecek hazine yardımının deprem bölgelerine gönderilmesi konusunu TBMM gündemine getirmesini, “*Hazine Desteği, Deprem Bölgelerine Gönderilsin*” başlığı ile haberleştirilmiştir. Gazete, “*Millî Görüş’e Savaş Açmıştı... Öldü*” başlıklı haberiyle deprem gündeminin dışına çıkararak Refah Partisi ve Fazilet Partisi’nin kapatılmalarına yol açan Eski Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş’ın ölüm haberini ilk sayfaya taşımıştır. Halihazırda siyasi iktidara muhalif olma noktasında birleşen iki gazeteden Cumhuriyet’in Savaş’tan övgüyle bahsettiği, Millî Gazete’ninse tam tersi bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir.

3. Sonuç

Doğal afetler, toplumun dayanışma duygularına hitap eden, farklılıkların ertelenerek bir arada hareket edilmesine gereksinim duyulan zaman dilimleridir. Toplum ve yönetim tüm unsurlarıyla seferberlik faaliyetine katılmaktadır. Medya kuruluşlarından da bir kamu yönetimi unsuru olarak toplumu bilgilendirici, organize edici, harekete geçirici faaliyetleri ile bu bütün olma haline katkıda bulunması beklenmektedir. Basın organları da belirli siyasi yönelimlere sahip, belirli ideolojilere aidiyet duyan medya kuruluşlarıdır. Olağan durumlarda söz konusu aidiyetlerini temsil eden yayın organları, Kahramanmaraş depremleri gibi “asrın felaketi” olarak nitelenen bu depremlerden sonra da yanlı bir habercilik pratiği yansıtmaya devam edecekler midir? Araştırmanın temel sorusu bu şekilde tespit edilmiştir.

Araştırma bulguları şu sonuçların elde edilmesini mümkün kılmaktadır:

- Depremin hemen ertesi gününde tüm gazeteler, deprem felaketini manşetten işlemekle beraber, Sabah ve Türkiye, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ı merkeze alan haberleri ile dayanışmacı mesajlar vermiş, Cumhuriyet ise, ilk günden hükümete ve müteahhitlere yönelik eleştirel bir söylem içerisine girmiştir.
- Depremin ikinci günüyle beraber Karar da siyasi iktidar eleştirisine odaklanan bir haberciliği tercih etmiştir.
- Yıkılan binaların yaşı hususunda siyasi iktidara yakın olan Sabah ile iktidara muhalif olan Karar’ın farklı bilgiler veren haberleri, somut ve doğruluğu ispatlanabilir bir hususta, gazetelerin ayrışıyor olmasını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

- Siyasi iktidara yakın gazeteler olan Hürriyet, Sabah ve Türkiye'nin, Cumhurbaşkanı'nın deprem bölgesi ziyaretlerine ilk sayfasında yer verirken siyasi iktidara muhalif gazetelerin bu ziyaretlere kayıtsız kaldığı, muhalefet partisi liderlerinin haberlerine yer verdiği gözlenmiştir.

- Genel itibarıyla gazetelerin olağan zamanlarda haberlerine taşımış oldukları taraflı bakış açısını depremin hemen ertesi gününden başlamak üzere ilk sayfalarına yansıttıkları ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın, söz edildiği üzere birtakım kısıtlar içermekle beraber, basılı medyadaki siyasi-ideolojik tutunumun olağanüstü koşullar karşısında dahi korunur olduğunu göstermesi bakımından önem taşıdığı düşünülmektedir. Toplumsal bütünleşmenin umulduğu bir başka zaman dilimi içerisinde farklı bir örneklem ile gerçekleştirilecek diğer araştırmaların literatüre katkı sunacağı öngörülmektedir.

Kaynakça

- Aryal, K. (2015). Lessons for Indian news channels: Nepal earthquake reporting. *Mass Media*, 4-10.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal bilimlerde içerik analizi – Teknikler ve örnek çalışmalar*, Siyasal Kitabevi.
- Boin, A., 't Hart, P., Stern, E. & Sundelius, B. (2005). *The Politics of crisis management: Public leadership under pressure*, Cambridge University Press.
- Cin, M. (2010). Sınıf öğretmeni adaylarının doğal afetler ile ilgili yanılgıları. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 22, 70-81.
- Cosgrave, J. (1996), Decision making in emergencies. *Disaster Prevention and Management*, 5(4), 28-35.
- Cowan, J., McClure, J. & Wilson, M. (2002). What a difference a year makes: How immediate and anniversary media reports influence judgements about earthquakes. *Asian Journal of Social Psychology*, 5(3), 169-185.
- Erdoğan, İ. (2006). Türkiye'de ulusal ve yerel gazetelerin habercilik anlayışları: Deprem haberlerinin karşılaştırmalı analizi. *Selçuk İletişim*, 4(3), 51-64.
- Genç, F. N. (2008). Kriz iletişimi: Marmara depremi örneği. *Selçuk İletişim*, 5(3), 161-175.
- Graneheim, U.H., Lindgren, B. M. & Lundman, B. (2017). Methodological challenges in qualitative content analysis: A discussion paper. *Nurse Education Today*, 56, 29-34.
- Koç, H. (2013). Türk basınının doğal afetlere ilişkin bakış açısını belirlemeye yönelik bir inceleme. *Zeitschrift für die Welt der Türken - Journal of World of Turks*, 5(2), 121-137.
- Koç Akgül, S. (2017). Olağanüstü durumlar, iletişim ve habercilik yaklaşımları. *TRT Akademi*, 2(3), 6-47
- Maden, S. (2023). 6 Şubat 2023'te Kahramanmaraş'ta yaşanan depremler ekseninde Türkiye'de deprem haberciliğine bakış: Prof. Dr. Süleyman İrvan ile söyleşi. *Etkileşim*, 11, 406-420.
- Potter, D. & Ricchiardi, S. (2006). *Disasters and crisis coverage*. International Center for Journalists.
- Puente, S., Pellegrini, S., & Grassau, D. (2013). How to measure professional journalistic standards in television news coverage of disasters? 27-f earthquake in Chile. *International Journal of Communication*, 7(16), 1896-1911.
- Seeger, M. W., Sellnow, T. L., & Ulmer, R. R. (2003). *Communication and organizational crisis*. Praeger.

- Toker, H. (2016). *Doğal afetler, iletişim ve medya*. Bütünleşik Afet Yönetimi içinde, (Ed. Zerrin Toprak Karaman, Asuman Altay), ss. 249-278, İlkem Yayınları.
- TÜİK (2021). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yazili-Medya-ve-Uluslararası-Standart-Kitap-Numarası-Istatistikleri-2020-37204#:~:text=Gazete%20ve%20dergi%20say%C4%B1s%C4%B1%2C%202020,azalarak%204%20bin%20746%20oldu>, (Erişim: 14.04.2023).
- Yüksel, E. (2001). Türk basınında deprem haberlerinin sunumu (Kobe, Dinar ve Marmara depremleri üzerine bir içerik analizi çalışması). *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 11, 163-172.
- 2009 Tarihli ve 5902 Sayılı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5902-20140206.pdf> (Erişim: 05.04.2023).

Araştırma Makalesi / Research Article

CUMHURBAŞKANLIĞI DİJİTAL DÖNÜŞÜM OFİSİ VE E-YÖNETİŞİM

Yusuf UYSAL^{1*}

Samed KURBAN²

Muhammed Zahid ÇIĞMAN³

Öz

Çalışma, Türk kamu yönetiminde bilgi teknolojisinin nasıl yönetildiği sorusunu irdelemektedir. Bu bağlamda, politika, aktör ve kaynak yönetimi çerçevesinde, e-yönetişim inceleme konusu yapılmıştır. Uzun bir süredir, bilgi ve iletişim teknolojisinde yaşanan ilerlemeyi kamu yönetimi reformlarına dönüştürme çabası dikkat çekmektedir. Bu süreçte, dijital kamu yönetiminde strateji bütünlüğünün sağlanmasına yönelik girişimler olmasına rağmen, çok aktörlü ve kaynak kullanımında çok parçalı yapının varlığı devam etmiştir. 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçilmesiyle birlikte kurulan Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisinin, dijital kamu yönetiminin geliştirilmesine öncülük etmesi planlanmıştır. Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanına yüklenen “kamu dijital dönüşüm lideri” misyonu çerçevesinde önemli adımlar atılmakla birlikte, aktörler arasındaki etkileşimi ve kaynak kullanımını destekleyecek yönetim mekanizmalarının geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemi kapsamında doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijital çağ yönetişimi, e-yönetişim, dijital dönüşüm ofisi.

PRESIDENCY DIGITAL TRANSFORMATION OFFICE AND e-GOVERNANCE

Abstract

The study examines the question of how information technology is managed in Turkish public administration. In this context, within the framework of policy, actor and resource management, e-governance has been examined. For a long time, the effort to transform the progress in information and communication technology into public administration reforms draws attention. In this process, although there were attempts to ensure the integrity of strategy in digital public administration, the existence of a multi-actor and multi-part structure in resource use continued. The Presidency Digital Transformation Office, which was established with the transition to the Presidential Government System in 2018, is planned to lead the development of digital public administration. Although important steps have been taken within the framework of the “public digital transformation leader” mission imposed on the Head of the Digital Transformation Office, it is seen that there is a need to develop management mechanisms that will support the interaction between the actors and the use of resources. In the study, document analysis technique was used within the scope of qualitative research method.

Keywords: Digital era governance, e-governance, digital transformation governance.

¹ Doç. Dr, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3872-3119.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): yusuf.uyosal@dpu.edu.tr.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0001-6002-1573.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID ID: 0000 0001-9761-4102.

Başvuru Tarihi (Received): 03.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023.

Giriş

Çağımız, örgütlenme alanında, ilk bakışta birbiriyle çatışır izlenimi veren iki eğilimin etkisi altındadır. Bunlardan ilki, belli faaliyet alanlarına odaklanan küçük ama etkin örgütleri öne çıkaran bölüştürme eğilimi; diğeri, farklı hizmet alanlarında yürütülen üretim faaliyetinin nihai amaç doğrultusunda bir araya getirilmesini önceleyen bütünleştirme eğilimidir. Teknolojik indirgemeciliğe vurdurulmamak kaydıyla, bu eğilimlerin dijitalleşme ile koşutluk içinde geliştikleri ileri sürülebilir. Dijitalleşme, bir yandan, ürün ve hizmetlerin tüketicinin tercihleri doğrultusunda kişiselleştirilmesini desteklemekte ve buna bağlı olarak üretimin bütün unsurlarında esnekleşmeyi teşvik etmektedir. Bu, örgütlerin çekirdek yetkinlikler temelinde parçalanmasına neden olmaktadır. Dijitalleşme, diğeryandan, bu parçalanmış yapılar arasında iletişimin sağlanmasında da anahtar rolü oynamaktadır. Zira bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) sağladığı imkânların yokluğunda bu kadar parçalanmış bir örgütler dünyasının etkili olması pek mümkün değildir.

Örgütlenme alanındaki bu genel eğilimler kamu yönetimi özelinde de kendini göstermektedir. Yeni kamu işletmeciliğinin (YKİ) kamu örgütlerini sınırlı faaliyet alanlarındaki belli performans hedeflerini gerçekleştirecek ajanslar olarak yeniden yapılandırılmaları (Jenkins vd., 1988), çözüştürme eğiliminin tezahürüdür (Dunleavy vd., 2006a: 7). YKİ-ötesi kamu yönetiminin, idarenin yeniden bütünleştirilmesi noktasındaki vurgusu ise (Christensen ve Lægveid, 2022; Ling, 2002) açıkça bütünleştirme eğilimiyle ilişkilidir. Dunleavy ve arkadaşlarının (2006b) YKİ'nin tahtına varis olarak önerdikleri dijital çağ yönetişimi (DÇY), idarenin yeniden bütünleştirilmesi ve dijitalleşme arasında kurduğu ilişki ile diğery YKİ sonrası yaklaşımlar arasında özel bir yerde konumlanmaktadır. DÇY, hizmetlerin kullanıcının ihtiyaçları doğrultusunda bütünleştirilmesinde dijitalleşmenin önemini vurgulamaktadır (Dunleavy vd., 2006a: 227-228; Dunleavy vd., 2006b). Örgütlenme alanındaki gelişmeler ile dijitalleşme arasındaki derin ilişki, dijitalleşmenin örgütlenmesi sorununu beraberinde getirmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi (CHS) sonrasında dijitalleşmenin nasıl örgütlendiği sorusuna, Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi (DDO) örneği üzerinden cevap aranmıştır. Temel strateji belgelerinin analizine dayanan araştırmanın, e-yönetişimde CHS sonrasında yapılan düzenlemelerin anlamlandırılmasına katkıda bulunacağı umulmaktadır.

1. Dijital Dönüşüm ve e-Yönetişim

Toplumların gelişim süreci en genel hâliyle; avcılık toplayıcılık dönemi olan ilkel toplum, yerleşik hayata geçilerek toprağın işlendiği tarım toplumu, sanayi devrimi ile başlayan sanayi toplumu ve son olarak da bilgi toplumu şeklinde dört aşamalı bir seyir takip etmiştir. Buna göre, 1780-1870 arası dönem mekanik üretimin ortaya çıktığı Endüstri 1.0 Devrimi olarak anılmaktadır. İzleyen süreçte, sanayide kullanılmaya başlanan elektrik ve montaj hattının kurulması gibi gelişmelerin ardından, 1870-1970 dönemi Endüstri 2.0 Devrimi olarak nitelendirilmiştir. Daha sonra 2010 yılına kadar devam eden süreçte, sanayi üretiminde dijital teknoloji kullanılmaya başlamış ve Endüstri 3.0 devrimi gerçekleşmiştir. 2011 yılında ise bilgisayar ve internet yoğun bir üretim modeline geçişi sağlayan teknoloji projesi geliştirilmiş ve Endüstri 4.0 Devrimi başlamıştır (Er, Turan ve Kaymakçı, 2021: 30; Taş, 2018: 1820; Cengiz, 2017: 38). Endüstri 4.0'da; insan, makine, tesis, lojistik ve ürün arasında iletişim ve iş birliği vardır. Bu süreç ile amaçlanan, yeni bir üretim otomasyonudur (Derya, 2018: 2). Teknoloji ve toplumun gelişim sürecinin son halkasını ise Endüstri 5.0 oluşturmaktadır. Endüstri 4.0 vizyonuna bir tepki olan bu terim, 2017 yılında, Japonya'nın Almanya'da düzenlenen CeBIT fuarında paylaştığı Toplum 5.0 vizyonu üzerine ortaya çıkmıştır (İ-SCOOP, 2023).

BİT’lerdeki gelişim aşamalarını ifade etmelerinin ötesinde hayatın her yönüne çok boyutlu etkileri olan bu devrimlerin siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanda son derece önemli ve somut sonuçları olan gelişmeler ve yenilikler olarak değerlendirilmeleri gerekmektedir. Bu kadar geniş alanda derin etkileri olan endüstri devrimleri özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren doğal olarak kamu yönetimlerini de hem literatür hem uygulama boyutlarında önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde bir yandan kamu yönetimi ve teknoloji konusunda geniş bir literatür oluşurken, diğer yandan kamu yönetiminde BİT’lerin her geçen gün daha aktif kullanımıyla birçok kamu hizmetinin sunuş yönteminin değişmesi, kamu yönetiminde yeni idari birimlerin ortaya çıkması ve/veya iş süreçlerinin değişmesi söz konusu olmuştur. Bu süreç, özellikle son dönemde veri güvenliği sorunu ve teknoloji bağımlılığının artması gibi bazı olumsuz sonuçlara yol açsa da, kamu hizmetlerinin daha çok sadeleşmesi ve şeffaflaşması, vatandaş memnuniyetini merkeze alan kamu hizmeti anlayışının gelişmesi, verimliliğin artması ve hizmetlerin maliyetinin azaltılması gibi pek çok olumlu sonuçları beraberinde getirmiştir.

21. yüzyıl, bilgi ve iletişim teknolojilerinde ve internet ağında baş döndürücü gelişmelere sahne olması ve bu gelişmelerin hayatı kolaylaştırıcı etkilerinin her alanda hissedilmesiyle “dijital çağ” olarak da adlandırılmaktadır (Uysal, 2019: 240). Bu çağda, “BİT”, “e-Devlet” ve “dijital dönüşüm” hem uygulamada en çok üzerinde durulan ve kaynak aktarılan konular arasında yer almış hem de literatürde en çok tartışılan başlıklardan olmuşlardır. Bu bağlamda, kamu yönetimi literatüründe BİT’lerin kullanımı ve dijitalleşme konusunda en çok öne çıkan yaklaşımlardan biri DÇY’dir. İlk kez Dunleavy ve arkadaşları tarafından ileri sürülen DÇY’ye göre, YKİ 1980’lerden itibaren bazı ülkelerde uygulanmış ancak bu ülkelerde devlet etkili, verimli ve kalite odaklı bir kamu hizmeti sunamamıştır. Bu nedenle, DÇY, teknoloji yoğun bir reform hareketiyle kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması amacındadır. Çünkü, 2000’li yıllardan sonra BİT’lerdeki artış ve internetin yaygınlaşması kamu hizmetlerinin sunumunda yeni bir değişim ve dönüşümü gerekli kılmıştır (Dunleavy vd., 2006b: 467-478).

Gerçekten de Dunleavy ve arkadaşlarının yaptıkları bu tespitler geniş bir karşılık bulmuş, kamu yönetimlerinde yüksek düzeyde dijital teknolojilerin kullanımıyla toplumda ve endüstrilerde meydana gelen köklü değişiklikler olarak tanımlanabilecek “dijital dönüşüm” (Vial, 2019: 118), en çok tartışılan ve odaklanılan konulardan biri hâline gelmiştir. Dijital dönüşüm, dijital teknolojileri kullanarak, yeni fırsatlar ve değerler yaratması yanında, sosyal yapıları dijital teknolojilerle güçlendirmekte ve daha verimli hâle getirmektedir (Bozkurt vd., 2021: 40). 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında, 2018: m. 526) dijital dönüşümü, “dijital teknolojilerin kullanımı ve geliştirilmesi yoluyla ekonomik ve sosyal refahın artırılmasına yönelik insan, iş süreçleri ve teknoloji unsurlarında gerçekleştirilen bütüncül dönüşüm” olarak tanımlanmaktadır.

Esasında, 1960’lardan itibaren kullanılmaya başlanan bir kavram olan dijital dönüşüm olgusunun (Binici, 2021: 47) kamu yönetimi bağlamında kullanılmaya başlanması daha geç bir zamanda gerçekleşmiş ve kavram, kamu yönetimlerine ait tüm organizasyon ve süreçlerinin dijitalleştirilmesi, yer ve zaman tasarrufunun sağlanarak hizmet sunumunda kolaylığı anlatmak amacıyla kullanılmıştır. Bu bağlamda kamu yönetiminin dijital dönüşümü, yönetim süreçlerini tamamlayıcı bir faktör olmakla birlikte bütün kamu yönetimi sistemini dönüştürmeyi de kapsamaktadır (Atmaca ve Karaçay, 2020: 265). Dijital dönüşümün hayatın tüm alanlarına etki eden ve toplumun tamamını ilgilendiren çok boyutlu yapısı, başarıyla gerçekleştirilmesini güçleştiren bir faktördür. Bu nedenle, dijital dönüşümün başarıyla gerçekleştirilebilmesi için iyi koordine edilmiş çeşitli bileşenlere ihtiyaç vardır. Bu bileşenler, bir dijital dönüşüm stratejisinin varlığı, güçlü bir liderlik, doğru teknolojinin kullanımı,

veri ve süreç insanlarından oluşan ekibi bir araya getirmek, kuruluşun dijital hazırlığı, yenilik yaratma arzusu ve istekliliği, yeterli dijital yeteneklere sahip olma ve yeterli mali kaynaklardır (Binici, 2021: 47; Chen vd., 2021: 2).

Dijital dönüşümün önemli bir aracı olan e-yönetişim, BİT'in daha etkin kullanımı, kaynakların daha etkin yönetimi ve uygun bir organizasyon kültürünün geliştirilmesi sonucu iyi yönetim hedeflerine ulaşılmasına yardımcı olmaktadır (Garg, 2008: 43). E-yönetişim; e-katılım araçlarının tasarlanmasını, e-karar vermeyi, e-danışmayı, iki yönlü kanalları güçlendiren e-iletişimi ve elektronik birimler arasındaki tüm elektronik iletişim biçimlerini kapsayan süreçler ve yapıları içermektedir (Barthwal, 2003: 289). Ağlar arası iletişimi sağlayan bir ağ yönetişimi olan e-yönetişim, yatay bir koordinasyon yapısıyla ilgili tüm tarafların yönetime katılmalarını öngörmektedir (Demirel, 2010: 69-70). Bununla birlikte, söz konusu aktörlerin uyumlu şekilde koordinasyonunun sağlanarak belirlenen hedeflere ulaşılması, dijital dönüşümü başarılı şekilde organize edecek bir liderliği gerektirmektedir.

2. Türk Kamu Yönetiminde Dijital Dönüşüm Süreci ve e-Yönetişim

2.1. Geliştirilen Politikalar ve Strateji Arayışları

Türkiye'de ilk e-Devlet stratejisi 2002'de hazırlanmış olmakla birlikte, kamu kesiminde bilgi teknolojilerinin kullanımına ilişkin hedef, öncelik ve araçlar daha önceki tarihlerde hazırlanan strateji belgelerinde de yer almıştır. Ancak, strateji belgelerinde dağınık olarak bulunan bu unsurların her zaman bir süreklilik ve bütünlük arz ettiğini savunmak mümkün değildir. Kamu kesiminde bilgi teknolojileri kullanımı, tespit edilebildiği kadarıyla, ilk olarak Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) ele alınmıştır. Planda, kamu kurumlarının sahip olduğu bilgisayarların aynı alanda faaliyet gösteren kuruluşların kullanımına açılacağı belirtilmiştir (DPT, 1979: 314, 618). Böylelikle o günün şartlarında ancak belli kurumların elinde bulunan bilgisayarlardan farklı kurum ve kuruluşların da yararlanması amaçlanmıştır. Teknoloji stokundaki yetersizlikten kaynaklansa da bu bakış açısı oldukça merkezîdir. Beş yıl sonraki planda bu anlayışın bütünüyle terk edildiği görülmektedir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989), bilgi teknolojilerinden yararlanamama nedenlerinin kurumlara özgü olduğu, bu nedenle, merkezileşmenin sorunları daha da derinleştirdiği savunulmaktadır (DPT, 1985: 160). Bilgisayarların iş hayatında kullanımının henüz emekleme evresinde olduğu bu yıllarda, kamunun önemini idrak ettiği bu teknolojiden nasıl en etkin şekilde yararlanabileceğini deneme yanılma yoluyla öğrenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

1980'ler ve 1990'larda bilgi teknolojileri devletin dikkatini her geçen gün daha fazla çekmiştir. Yalnızca kalkınma planları üzerinden yapılacak bir okuma dahi bunu göstermek için yeterlidir. "Bilgi toplumu" (DPT, 1989: 310) kavramının ilk kez üst düzey bir strateji belgesinde kullanılmasına şahitlik eden Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1990-1994), sosyal güvenlik ve millî eğitim gibi alanlarda kamu hizmetlerinin sunumunda bilgi teknolojilerinden yararlanılması hedefine yer verilmiştir. Kamu kurumları arasında ortak bilgisayar ağlarının kurulması amacı da ilk kez bu planda yer almıştır (DPT, 1989: 293-310). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (1996-2000) ana teması küreselleşme olmuştur. Planda, küreselleşmenin hızlı gelişiminde bilgi teknolojilerinin belirleyici olduğu ifade edilmiş ve bilgisayarlaşmanın örgütsel yapıda değişikliklere gitme zarureti doğurduğuna ilk kez dikkat çekilmiştir (DPT, 1995: 1-2). Değişikliğin ne yönde olacağı ise bir sonraki kalkınma planında açıklığa kavuşturulmuştur. Buna göre, bilgi teknolojilerinin kamu kesiminin daha küçük ama daha işlevsel olmasını sağlayacak bir örgütlenme modeli ile ele alınacağı ifade edilmiştir (DPT, 2000: 129). Bütün bu planlarda bilgi teknolojilerinin önemi üzerinde bir fikir birliği bulunmaktadır. Ne var ki bunu aşan noktalarda, özellikle bilgi teknolojileri ile örgütlenme arasındaki ilişkinin her planda yeniden ele alındığı, bir türlü istikrara kavuşturulamadığı gözlemlenmektedir. Altıncı Plan'da

ağbağlar (DPT, 1989: 310), Yedinci Plan'da dağınıklığın önlenmesi (DPT, 1995: 120) ve Sekizinci Plan'da koordinasyon (DPT, 2000: 129) öne çıkmaktadır. Bilgi teknolojileri yönetiminde vurgunun, çok merkezlilik ile merkezî koordinasyon arasında salındığı gözlemlenmektedir.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), aynı zamanda Türkiye'nin 2023 vizyonunun belirlendiği bir uzun dönemli strateji belgesidir. Bu belgede e-Devlete ve dijitalleşmeye verilen önem, ilerleyen yıllardaki strateji belgelerinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bu bağlamda, ilk kez, 2002'de Türkiye'nin ilk bütüncül e-Devlet/e-dönüşüm stratejisi hazırlanmıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyumu çalışmaları ekseninde geliştirilen bu strateji, aslında daha genel bir e-dönüşüm stratejisine temel olacak bir taslak metin olarak düşünülmüştür. Taslak olarak hazırlansa da bilgi toplumunun teknik ve hukuki yanları, insan kaynağının geliştirilmesi, bilgi güvenliği, kullanıcı odaklılık, şeffaflık ve dijital kapsayıcılık gibi temel konularda⁴ Türkiye'nin izleyeceği yolun bu belgede bütüncül bir bakış açısıyla ele alındığı görülmektedir. Gerek 2002 tarihli e-Devlet stratejisi gerekse Sekizinci Plan'da yer verilen uzun vadeli strateji, Türkiye'nin 2000'lerin başlarında e-Devlet stratejilerinin koordinasyonunu sağlama konusunda dünyadaki ana eğilimleri izlediğini göstermektedir. E-Devlet stratejisinde, e-Devlet kapısının kurulması ve kurumlar arası eşgüdümün sağlanması gibi hedeflere yer verilmesi (Başbakanlık, 2002: 31-38) o dönem kamu yönetiminde özellikle İngiltere ve Yeni Zelanda gibi ülkelerde yeniden güç kazanmaya başlayan bütünleştirme çabalarıyla uyum içindedir. Dönemin strateji belgelerinde dijitalleşmeye önem verilmesi, bu arada konunun örgütsel boyutuna da dikkat çekilmesi de DÇY'ye yakın bir kavrayışa işaret etmektedir.

Türkiye'nin 2000'lerin başlarında DÇY'ye yakın bir kamu yönetimi anlayışına sahip görünümü vermesi, açıklanması gereken bir durumdur. Zira DÇY, YKİ'nin yan etkilerine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye gibi o tarihlerde YKİ reformları bakımından oldukça geride kalan bir ülkenin (Hood, 1995) idarenin yeniden bütünleştirilmesini talep etmesinin geçerli nesnel zemini bulunmamaktadır. Bazı boyutları 1990'ların ikinci yarısında YKİ'de önde olan ülkelerde görülmeye başlasa da (Ling, 2002), 2000'lerin başında DÇY henüz kavramsallaştırılmış dahi değildir. Bu nedenle 2000'lerin başlarında Türkiye'de erişilen bütünleştirme kavrayışını DÇY ile değil, Türk kamu yönetiminin yerleşik merkezîyetçi eğilimleriyle ilişkilendirmek daha doğru olur. Bu eğilim 2000'lerde yapılan YKİ reformlarıyla bir ölçüde aşındırılmış ve yerelin öne çıktığı bir anlayış hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Bilgi teknolojilerinin gösterdiği gelişim, 2000'lerdeki reformların da temel gerekçelerinden birini oluşturmuştur. Ne var ki bu reformların bilgi teknolojilerini ele alış tarzı DÇY ile değil, YKİ ile aynı zemini paylaşmaktadır. Nitekim Dinçer ve Yılmaz (2003: 11-22), Türkiye'deki YKİ reformlarının manifestosu niteliğindeki eserlerinde, bilgi teknolojilerinde yaşanan dönüşüm ile yönetim reformunu açıkça ilişkilendirmişler; ancak, bu dönüşümün geçersiz hâle getirdiği örgüt modelini Weberyen bürokrasi olarak tespit etmişlerdir. Oysa Dinçer ve Yılmaz'dan (2003) birkaç yıl sonra kavramsallaştırılacak DÇY, yaşanan dönüşümün artık YKİ'yi geçersiz hâle getirdiğini savunacaktır (Dunleavy vd., 2006b).

Kuramsal dayanağını DÇY'den almamakla birlikte, 2000'lerdeki reform dalgasının bilgi teknolojileri yönetiminde strateji bütünlüğünün önemini farkında olduğu anlaşılmaktadır. Gerek YKİ reformlarının canlı olduğu dönemlerde gerekse sonrasında hazırlanan bütün kalkınma planlarında strateji bütünlüğüne değinilmiştir (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 182-183; DPT, 2006b: 96; Kalkınma Bakanlığı, 2013: 55). Ancak, strateji bütünlüğü ve kurumlar arası koordinasyona önem verilmesi, bu amaçlara ulaşılabilmesi için tek başına yeterli değildir. Uygun stratejiler ve etkili kurumlar arası yapılar kurulmadıkça, e-Devletin parçalı bir gelişim izlemesi

⁴ Belgede bu terimlerin tamamı geçerse de kavramsal içeriklerine özü itibarıyla yer verilmiştir.

kaçınılmaz olacaktır. Bu bakımdan 2002’de hazırlanan ve dönemi için gayet başarılı bir çerçeve çizen stratejinin arkasının getirilmesi ve Türkiye’nin bir an önce bütüncül bir e-Devlet stratejisine kavuşturulmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Ne var ki 2016’ya kadar böyle bir strateji belgesi hazırlanmamıştır. Bilgi toplumu stratejilerinde e-Devlete ilişkin unsurlar bulunsa da (DPT, 2006a: 35) bunlar e-Devlet stratejisinin yerini tutacak durumda değildir. Bilgi toplumu stratejileri konu ve zaman bakımından e-Devlet alanında stratejik boşluklar barındırmaktadır. Bu bakımdan, e-Devlet stratejilerinin bütünleştirilmesi noktasında 2000’lerin ortalarından 2010’ların ortalarına kadar uzun bir sürenin boşa geçirildiği ileri sürülebilir.

E-devlet konusunda koordinasyon eksikliği hissedilmesi, Onuncu Kalkınma Planı’nda (2014-2018) konunun ele alınmasını gerektirmiştir. Plan’da (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 55) hem kurumların genel stratejik planları ile bilgi işlem stratejilerinin uyumlaştırılması hem de kamu kurumlarının e-Devlet konusunda bütüncül bir yaklaşım içinde olmaları hedefleri benimsenmiştir. 2015’te yayımlanan kapsamlı Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı (Kalkınma Bakanlığı, 2015: 143-162) bu konuda atılan ilk adım olarak yorumlanabilir. Bundan bir yıl sonra nihayet Türkiye’nin ilk bütüncül e-Devlet strateji belgesi yayımlanabilmiştir. 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı başlıklı strateji belgesinin girişinde, bilgi teknolojileri yönetiminde strateji bütünlüğüne duyulan ihtiyaç açıkça ifade edilmiştir:

“2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı ile Türkiye’de e-Devlet politikasının şekillendirilmesi ve uygulanması için öncelikli olarak bütüncül ve sürdürülebilir bir “e-Devlet Ekosistemi” oluşturma ve sürdürme yönünde stratejik bir bakış açısı benimsenmiştir. Bu bakış açısı ile e-Devlet politikalarının belirlenmesi, hizmetlerin geliştirilmesi, sunulması, kullanılması için yürütülen çalışmalarda tüm paydaşların sürekli olarak iletişimi, koordinasyonu ve işbirliği sağlanacaktır” (Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 2016: 7).

Ulusal e-Devlet Stratejisi’nin hazırlanması, strateji bütünlüğünün sağlanması için başlı başına önemli bir adımdır. Strateji; “ETKİN; Entegre, Teknolojik, Katılımcı, İnovatif/yenilikçi ve Nitelikli” (Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 2016: 12) bir e-Devlet yönetimi hedeflemektedir. Bu hedefin gerçekleştirilmesi için kalkınma planı ve bilgi toplumu stratejisi başta olmak üzere farklı belgelerde dağınık olarak var olan stratejileri bir araya getirmektedir.

CHS’ye geçildikten sonra kurulan Cumhurbaşkanlığı ofisleri arasında Dijital Dönüşüm Ofisine (DDO) yer verilmesi, Ulusal e-Devlet Stratejisi’nde benimsenen bütüncüllük ilkesinin örgüt yapısına yansımalarıdır. Ofisin temel görevi dijital dönüşüme öncülük etmek ve kurumlar arası koordinasyonu sağlamaktır (Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında, 2018: m. 527). Ofis, dijital dönüşüme ilişkin konularda stratejileri benimsemekten de sorumlu tutulmuştur. Ancak, Ofise ulusal e-Devlet stratejisini belirleme görevi doğrudan verilmemiş, bunun yerine; büyük veri, yapay zekâ, siber güvenlik gibi dijitalleşme stratejisinin parçalarını oluşturan alanların anılması yoluna gidilmiştir. Bu durum, gerek Ulusal e-Devlet Stratejisi’nin gerekse CHS’nin ruhuna aykırı olacak şekilde, bütüncül bir dijital dönüşüm ve e-Devlet stratejisi belirlenmeksizin parçalı stratejilerin hazırlanmasına neden olmuştur. DDO 2021’de Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi’ni (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, 2021) yayımlamış, kamu bulut bilişim teknolojisinin alt yapısını oluşturacak durum çözümlerini de (Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, 2022a ve Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, 2022b) tamamlamıştır. Bununla birlikte, bütün bu stratejilerin hazırlanmasına temel teşkil edecek e-Devlet stratejisi ise öncekinin uygulama döneminin bitimi üzerinden yıllar geçmesine karşın hazırlanamamıştır. Öte yandan ulusal dijital güvenlik stratejisini hazırlama görevinin, dijital dönüşümden genel sorumlu birim olarak Ofise değil de Ulaştırma ve Altyapı

Bakanlığına verilmesi, e-Devlet stratejilerinin bütüncüllüğü konusunda soru işaretleri oluşmasına neden olmaktadır. Daha önce defalarca siber güvenlik stratejisi hazırlamış olan Bakanlığın (örn. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 2013) yetkisinin sürdürülmesi anlaşılabilir bir gerekçeye dayanmaktadır. Yine de bu durumun strateji bütünlüğünün sağlanmasında bir risk unsuru olduğu belirtilmelidir.

DDO'nun henüz bir e-Devlet stratejisi hazırlamamış olması kuşkusuz önemli bir eksiktir. Zira şu an için Türkiye'nin geçerli bir ulusal e-Devlet stratejisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte DDO kapsamlı bir strateji hazırlamak için hazırlık çalışmalarını ciddiyle yürütmektedir. OECD ile birlikte hazırlanan durum çözümlenmesi (OECD, 2023), bu kapsamda değerli bir çalışma hüviyetindedir. Uluslararası standartları, özellikle OECD tanım ve tasniflerini kullanan bu rapor, ulusal e-Devlet stratejisinin uluslararası standartları karşılayacak düzeye çıkarılması için bir fırsat olarak görülebilir. Bununla birlikte, hazırlanacak e-Devlet stratejisinin Türkiye'nin on yıllardır benimseyegeldiği millî teknoloji ülküsünü yeterince vurgulamaması, strateji bütünlüğü noktasında sorunlara neden olacaktır.

2.2. Dijital Hizmet Sunumunda Entegre Bir Uygulama Girişimi Olarak e-Devlet Kapısı

Literatürde, ülkelerin e-Devlet aşamaları konusunda farklı sınıflandırmalar yapılmakla birlikte en çok kullanılan sınıflandırmalardan biri olan Layne ve Lee'nin dört aşamalı e-Devlet modellemesine göre bir ülkenin e-Devlet aşamaları; kataloglama, işlem, dikey bütünleşme ve yaygın bütünleşme olmak üzere dört aşamada değerlendirilmektedir. Buna göre dördüncü aşama olan yaygın bütünleşme aşamasında ülkedeki farklı alanlardaki elektronik devlet ve kamu hizmeti uygulamaları tek çatı altında toplanmakta, vatandaşlar merkezî yönetimin ve yerel yönetimlerin elektronik hizmetlerine tek dijital platformdan ulaşabilmektedir (Layne ve Lee, 2001: 124). Bu sınıflandırmaya göre, Türk kamu yönetiminde, 2008 yılında e-Devlet Kapısının hayata geçirilmesi ile dördüncü aşama olan yaygın bütünleşme aşamasına geçildiği söylenebilir. Bu platform ile kamu kurumlarının bireysel olarak sundukları dijital hizmetler birbiriyle entegre edilmeye başlanmış ve dijital kamu hizmetlerinin tek noktadan sunulması konusunda en önemli adım atılmıştır. Platform kurulmadan önceki dönemlerde, daha çok kurumlar tarafından sunulan hizmetlerin elektronik ortama aktarılması amacı ve gayretleri görülmekle birlikte, bu gayretler kurumsal ölçekte kalmakta ve her kurumun gerek iç işleyişinde gerekse de yürütmekle sorumlu olduğu kamu hizmetlerinde BİT imkânlarından faydalanması şeklinde gerçekleşmekteydi. Ancak süreç ilerledikçe, kamu kurumları arasında ve kurumlar tarafından yürütülen iş akışlarında koordinasyon sağlanması ve kurumlar bazında oluşan verilerin paylaşılmasına duyulan ihtiyaç artmıştır. Başka bir deyişle BİT'lerin daha etkili ve yoğun kullanımı ile bir dijital dönüşüm zorunluluğu güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Bu nedenle dijital dönüşüm çalışmaları kapsamında mevzuat düzenlemelerinin yapıldığı, politika ve stratejilerin belirlendiği, eylem planlarının hazırlandığı ve kalkınma planlarında konuya yer verildiği görülmektedir.

Türkiye'de esasında 1980'li yıllardan itibaren BİT alanında altyapı çalışmalarına önem vermeye ve konu ile ilgili adımlar atılmaya başlamasına rağmen e-Devlete geçiş sürecinin daha çok internetin yaygınlaşmaya başladığı dönem olan 2000'li yıllarda kurumsallaşmaya başlamıştır. Kamu hizmetlerinde BİT'lerin daha fazla kullanımı, başka bir deyişle e-Devlet çalışmaları kapsamında toplumsal hayata dokunan ve yaygın olarak kullanılan çok sayıda e-Devlet uygulaması hayata geçirilmiştir. Bu projelerin en yaygınları e-İhale (EKAP), e-Konsolosluk Projesi, Gümrük İdaresinin Modernizasyon Projesi (GİMOP), Kimlik Paylaşım Sistemi (KPS), Saymanlık Otomasyon Projesi, Merkezi Nüfus İdari Sistemi (MERNİS), Polis Bilgi Ağı (POLNET), Tapu ve Kadastro Bilgi Sistemi (TAKBİS), Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi (UYAP), Vergi Daireleri Otomasyonu Projesi (VEDOP) şeklinde sıralanabilir (Çarıkçı, 2011: 104; Uysal, 2022: 61)

Türkiye’de dijital dönüşüm için bir dizi yapı taşı ve teknik çözümün başarıyla oluşturulduğunu belgeleyen bu uygulamalardan en önemlisi şüphesiz e-Devlet Kapısıdır (türkiye.gov.tr). Uygulama, kurum sınırlarının ötesinde sorunsuz çalışan hizmetler için bir odak noktası sağlayan e-Devlet Kapısını ve her yerde yaygınlaşan dijital kimlik çözümünü içermektedir (OECD, 2023). E-Devlet Kapısı, 2008 yılında erişime açılan ve her geçen gün kapsamı genişleyerek günümüzde binlerce kamu hizmetinin sunulduğu ve yüzlerce kamu kurumunun entegre olduğu bir yapıya dönüşmüştür (Hakkımızda, 2023). Farklı kurumlar tarafından, farklı kanallar aracılığıyla verilen dijital hizmetlerin, tek noktadan sunulduğu elektronik platform olan e-Devlet Kapısında, kullanım amacına göre başvuru, sorgulama, belge üretme, ödeme ve bilgilendirme gibi hizmet çeşitleri sunulmaktadır.

Tablo 1: e-Devlet Kapısı Hizmet ve Kullanıcı Verileri

Yıl	Hizmet Sayıları	Kullanıcı Sayısı ve Toplam Nüfusa Oranı		Genel Giriş Sayıları ve Kişi Başına Düşen Giriş Sayısı		Mobil Genel Giriş Sayısı ve Kişi Başına Düşen Mobil Giriş Sayısı	
		Kullanıcı Sayısı	Kullanıcıların Ülke Nüfusuna Oranı (%)*	Genel Giriş Sayısı	Kişi Başına e-Devlete Ortalama giriş Oranı	Mobil Genel Giriş Sayısı	Kişi Başına Düşen Mobil Giriş Sayısı**
2008	22	6.990	0,01	5.747	0,82		
2009	162	95.336	0,13	807.116	8,47		
2010	238	1.955.675	2,65	17.289.174	8,84		
2011	315	11.298.441	15,12	89.857.820	7,95		
2012	547	13.907.667	18,39	83.941.661	6,04	423.519	0,03
2013	889	16.528.386	21,56	91.054.941	5,51	4.173.360	0,25
2014	1.067	20.188.415	25,98	138.433.395	6,86	15.084.152	0,75
2015	1.389	25.768.832	32,73	243.648.143	9,46	46.171.728	1,79
2016	1.742	31.106.390	38,97	403.967.280	12,99	109.234.118	3,51
2017	2.799	35.574.774	44,02	541.047.790	15,21	200.271.749	5,63
2018	4.131	41.135.228	50,16	1.025.098.254	24,92	392.465.595	9,54
2019	5.170	45.038.502	54,16	1.179.624.439	26,19	468.142.690	10,39
2020	5.450	52.112.191	62,32	2.305.790.643	44,25	1.022.539.710	19,62
2021	6.248	57.663.332	68,10	3.088.953.173	53,57	1.204.435.702	20,89
2022	6.754	61.743.325	72,40	3.565.695.577	57,75	1.566.225.072	25,37
2023**	7.212	63.572.833	74,54	1.642.276.876	25,83	815.285.654	12,82

Kaynak: e-Devlet Kapısı İstatistikleri, 2023; Nüfus ve Demografi, 2023

* Nüfus verileri TÜİK’in resmi internet sitesinden alınmış olup, e-Devlet Kapısı verilerinin ait olduğu yıl nüfusedir.

** 31.07.2023 tarihindeki veri esas alınmıştır

Türkiye’de e-Devlet uygulaması ve dijital kamu hizmetleri denildiğinde ilk akla gelen platform olan e-Devlet kapısı kullanıcı ve hizmet verilerinin gösterildiği Tablo 1 dijitalleşmenin boyutu ve hızı hakkında önemli veriler içermektedir. Öyle ki, e-Devlet kapısının erişime açıldığı 2008 yılından itibaren bu platformda sunulan hizmet sayıları kesintisiz bir artış göstermiş, özellikle 2016 yılından sonra sunulan hizmet sayılarında yüksek artış hızı oldukça dikkat çekici bir orana ulaşmıştır. Bu platformda 31.07.2023 tarihi itibarıyla toplam 7.212 hizmet dijital ortamda sunulmaya başlanmıştır. E-Devlet kullanıcı sayıları ve toplam ülke nüfusuna oranı da oldukça radikal bir artış göstermiştir. Buna göre, 2008 yılında 6.990 kişi ile toplam nüfusun yaklaşık yüzde 0,01’i tarafından kullanılan platform, 2023 yılına gelindiğinde 63.572.833 kullanıcı sayısına ulaşarak toplam nüfusun yüzde 74,54’ü tarafından kullanılan oldukça yaygın bir yapıya ve geniş bir kapsama ulaşmıştır. Benzer şekilde, platforma 2008 yılında yapılan toplam 5.747 giriş ile kişi başına düşen giriş oranı 0,82 olarak gerçekleşirken 2022 yılında toplam 3.565.695.577 giriş yapılarak toplam kullanıcı sayısına göre kişi başına düşen giriş sayısı 57,75’e yükselmiştir. E-Devlet Kapısına mobil uygulamadan erişimin

açıldığı 2012 yılından itibaren de giriş sayıları istikrarlı bir şekilde artış göstermiş 2022 yılında platforma 1.566.225.072 giriş yapılarak toplam kullanıcı sayısına göre kişi başına düşen giriş sayısı 25,37 olarak gerçekleşmiştir. Tabloda en çok dikkat çeken yönlerden biri 2015-2016 yıllarından itibaren tüm verilerde görülen artış oranlarıdır. Bu artışın Türkiye’de, e-Devlet ve dijital dönüşüm konusunda geliştirilen politikalar ve atılan adımların bir sonucu olduğu değerlendirilebilir.

2.3. Dijital Yönetişim: e-Devlet’ten Dijital Devlete Geçiş Girişimleri

E-Devlet, hükümetler tarafından bilgi ve iletişim teknolojilerinin ve özellikle internetin bir araç olarak kullanılması olarak ifade edilirken; dijital devlet, kamu değeri yaratmak için hükümetlerin modernizasyon stratejilerinin bütünleşmiş bir parçası olarak dijital teknolojilerin kullanımı şeklinde tanımlanmaktadır. Dijital devlet, sivil toplum kuruluşlarının, işletmelerin ve vatandaş derneklerinin hükümetle etkileşim yoluyla bazı verilere, hizmetlere ve içeriğe erişimine imkân sağlayan bir dijital hükümet ekosistemine dayanmaktadır (OECD, 2018: 3). Buradan, esasen e-Devlet ile dijital devletin farklı kavramlar olduklarını ifade etmek mümkündür. Bu iki kavram arasındaki en önemli fark, devletin BİT’leri kullanma amacı, becerisi, seviyesi ve kapasitesinde kendini göstermektedir. E-Devlet, kamu hizmetlerinin ve kamu iş akış süreçlerinin elektronik ortama aktarılması ve hizmetlerin elektronik ortamlarda sunulmasını ifade ederken; dijital devlet, bundan daha ileri bir seviyeyi anlatmak amacıyla kullanılmakta ve tüm kamu hizmetlerinin dijital ortama aktarılmasının ötesinde kurumlar arasında veri paylaşımını, dijital hizmetlerin koordineli sunumunu ve bunun için yeterli organizasyonel yapıya ve altyapıya sahip olmayı ifade etmektedir.

Bu bakımdan dijital devletin ilk olarak akla getirdiği kavramlardan birinin “e-Yönetişim” olduğu ifade edilmelidir. Devlet-vatandaş, devlet-devlet, devlet-çalışanlar ve devlet-iş dünyası gibi modelleri bulunan e-Yönetişim (Yadav ve Singh, 2013: 38), kamu hizmetlerini, hükümet yönetimini, demokratik süreçleri ve vatandaşlar arasındaki ilişkileri desteklemek için BİT’lerin kullanılması anlamına gelen geniş bir kavramdır (Dawes, 2008: 36). E-Yönetişim kavramı bağlamında, Türk kamu yönetiminde yeni bir idari birim olarak tüm dijital dönüşüm ve süreçlerden sorumlu olan DDO’nun incelenmesi önem arz etmektedir.

2.3.1. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Dijital Yönetişimi ve Dijital Dönüşüm Ofisi

2.3.1.1. Türkiye’de Dijital Yönetişimin Aktörlerine Genel Bir Bakış

CHS’nin öngördüğü dijital yönetimde DDO’nun yerinin anlaşılabilmesi için sistemin diğer aktörlerinin ana hatlarıyla betimlenmesi yararlı olacaktır. Bu nedenle bu kısımda DDO dışındaki aktörler kısaca tanıtılacaktır. Dijital dönüşüm gibi kapsamlı bir konudaki bütün aktörlerin tanıtılması makalenin amacını aşacağından, burada yalnızca yazarlar tarafından önemli görülenlerine değinilecektir. Hangi aktörlerin önemli olduğunun tespit edilmesi için geliştirilmiş ve genel kabul görmüş bir ölçüt bulunmadığından, buradaki tanıtım yetersiz kalmaya mahkumdur. Yine de makalenin amacı doğrultusunda, DDO’nun CHS’deki konumunun anlaşılmasına yardımcı olacak nitelikte bir betimleme yapılmıştır.

- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: 13 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi’nin 2. maddesi, kalkınma planları başta olmak üzere, ülkenin toplumsal ve ekonomik gelişimini ilgilendiren planların hazırlanmasında Başkanlığa önemli görevler yüklemektedir. Bu genel görevler, Başkanlığın dijital yönetim alanında da önemli bir aktör olmasını beraberinde getirmektedir. Dijital yönetimle yakın ilişkisi bulunan bilgi toplumu stratejileri, Başkanlığın sefeli olarak görülebilecek Devlet Planlama Teşkilatı ve Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Günümüzde, Başkanlığın bilgi toplumu stratejisi hazırlama görevi bulunmamaktadır. Bununla birlikte kalkınma planlarının hazırlanması sürecinde, özellikle

BİT'ler, Ar-Ge, internet girişimciliği gibi alanlardaki özel ihtisas kurullarının çalışmaları sayesinde Başkanlığın yönetimindeki gücünü koruduğu ileri sürülebilir.

- Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı: 5809 sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu'nun (2008) 5. maddesi, ulusal siber güvenlik stratejisinin belirlenmesi, bu alanda koordinasyonun sağlanması ve millî teknolojiler üretilmesi görevlerini Bakanlığa vermiştir. Bakanlık bugüne kadar, sonuncusu 2020-2023 dönemini kapsayan üç ulusal siber güvenlik stratejisi hazırlamıştır (Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020; Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 2013; Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 2016).
- Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurulu: 2813 sayılı Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumunun Kuruluşuna İlişkin Kanunu'nun (1983) 8. maddesine 5809 sayılı Kanun'un 67. maddesiyle eklenen fıkra uyarınca, elektronik haberleşmeyle ilgili ikincil düzenlemeleri hazırlamak Kurumun görevleri arasındadır.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı: Dijital teknolojilerin geliştirilmesi konusundaki görevleri Bakanlıkça hazırlanan 2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi'nde de belirtildiği gibi, dijital dönüşüm millî teknoloji hamlesinin beş bileşeninden biri olarak görülmüştür (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019: 45). Bakanlık, ayrıca, DDO ile iş birliği hâlinde Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi'ni de hazırlamıştır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, 2021).
- Bakanlık Bilgi İşlem Daireleri: Kamu idarelerinde genel müdürlük ve daire başkanlığı gibi farklı düzeylerde örgütlendiği görülen bilgi işlem birimlerinin; ilgili idarenin internet sitesini yönetmek, bilgi güvenliğini sağlamak ve kurumsal hedefler doğrultusunda uygun bilişim çözümlerinden yararlanmak gibi görevleri bulunmaktadır. Bu birimler genelde ilgili idarenin esas faaliyetlerini desteklemekle sınırlı bir görev alanına sahiptir. Ancak, Millî Savunma Bakanlığının elektronik harp vb. konularda görevleri bulunan Muhabere ve Bilgi Sistem Dairesi gibi bazı örneklerde bilgi işlem faaliyetleri asıl çalışma alanı ile çakışmaktadır (Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında, 2018: m.343).

Yukarıda sayılan kurumlar dışında üniversiteler, araştırma kurumları, BİT alanında faaliyet gösteren yerli ve küresel şirketler Türkiye'deki dijital yönetim ağının aktörleri arasındadır. Bunca aktörün aynı alanda faaliyet göstermesi, koordinasyonun sağlanamaması hâlinde yetki ve görev çatışmalarına neden olacak, kamu değeri yaratılmasını engelleyecektir. DDO'nun varlığı tam da bu noktada anlam kazanmaktadır.

2.3.1.2. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Cumhurbaşkanlığı Ofisleri

Türkiye'de 2017 yılında yapılan referandumla Parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne hukuki olarak geçiş gerçekleşmiş ve 24 Haziran 2018 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimi ile yeni sistem fiili olarak uygulanmaya başlanmıştır. Yeni sistemde parlamenter sisteme göre halk tarafından seçilen ve yürütme erkini tek başına elinde tutan Cumhurbaşkanı kamu politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında ana aktör konumuna dönüşürken; Cumhurbaşkanlığı politika kurulları ve Cumhurbaşkanlığı Ofisleri, Türk kamu yönetiminde daha önce tecrübe edilmemiş kamu politikası aktörleri olarak ortaya çıkmışlardır. Türk idare teşkilatında Cumhurbaşkanlığı ofislerinin en önemli kuruluş gerekçelerinden biri hükümet sistemi değişikliği sonrasında Cumhurbaşkanının artan görev ve yetkileri olduğu söylenebilir (Nacak, 2021: 1025). Bu bakımdan Ofisler, kayda değer projelerin herhangi bir bürokratik engele takılmadan Cumhurbaşkanına ulaşması açısından önemli bir

konuma sahiptir (Özdemir, 2021: 292). İlk kez 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle; Finans Ofisi, İnsan Kaynakları Ofisi, Yatırım Ofisi ve Dijital Dönüşüm Ofisi olmak üzere dört ofis ihdas edilmiştir (Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında, 2018: m. 525). Kararnamenin 525. maddesinde bu ofislerin “Cumhurbaşkanlığına bağlı”, “özel bütçeli”, “kamu tüzel kişiliğine sahip”, “idarî ve malî özerkliğe sahip” oldukları hüküm altına alınarak temel nitelikleri belirlenmiştir. Ana hizmet birimi, danışma ve yardımcı hizmet birimlerinden meydana gelen ofislerin hem başkent teşkilatını içinde Cumhurbaşkanlığına bağlı olması hem de devlet tüzel kişiliğinin dışında ayrı bir tüzel kişiliğe, özel bütçeye ve idari- mali özerkliğe sahip olmaları Türk idari teşkilatında daha önce örneğine rastlanmayan bir organizasyon yapısını ortaya çıkarmıştır.

1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinde yer alan ofislere ilişkin düzenlemelere göre, Cumhurbaşkanının politika üretme ve idareyi denetleme görevine ofisler de yardımcı olacaklardır. Cumhurbaşkanlığı Ofisleri, Cumhurbaşkanlığı Politika Kurulları gibi danışma ve görüş bildirme görevlerini de yerine getirmektedir (Erol, 2020: 119). Bundan başka analiz, raporlama, proje geliştirme, proje üretme ve çalışmalar yapma, koordine etme, işbirliği yapma, çalışmaları yürütme ve takip etme, öncülük etme ve öneri geliştirme de ofislerin görevleri arasında sayılabilmektedir (Akman, 2019: 48). Proje bazlı üretim, geliştirme ve yürütme görevini üstlenen Ofislerin, görev alanlarına giren konularda çeşitli paydaşlarla koordinasyon sağlama, birlikte çalışma, yönlendirme ve gerektiğinde destekleme yaklaşımını benimsemesi yönetim yaklaşımına daha uygun bir görünüm vermektedir (Dinç ve Atmaca, 2023: 143).

2.3.1.3. Dijital Dönüşüm Ofisi'nin Kurulma Amacı

Kamunun dijital dönüşüm sürecinde gerçekleştirilen en önemli reformlardan biri olan DDO'nun kurulmasında çeşitli faktörler rol oynamıştır. En genel ifadeyle DDO'nun, mevcut dijitalleşme sürecindeki aksaklıkların giderilerek yapısal dönüşümün gerçekleştirilmesi ve gelecekte Türkiye'nin teknoloji üretimde ve dijital dönüşümde öncü ülkelerden biri konumuna yükseltilmesi amacıyla kurulduğu söylenebilir. DDO'nun kurulmasında; dijital dönüşüme öncülük edecek, kurumlar arasında koordinasyon ve işbirliği sağlayacak, parçalı olarak sürdürülen dijital dönüşüm çalışmalarını tek çatı altında toplayacak ve devletin dijital dönüşümünde en üst derecede yetki ve sorumluluk sahibi olacak merkezî bir birimin hayata geçirilmesine duyulan ihtiyaç etkili olmuştur. Bundan başka, çağımızda değişen toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda, hızla gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu imkânlar ve fiziki ve beşeri kaynaklar ile teknoloji unsurlarının bir araya getirilmesine olan ihtiyaç böyle bir idari biriminin kurulmasında rol oynamıştır. Ayrıca, farklı kurumlar tarafından ayrı ayrı yürütülen nesnelere interneti, bulut bilişim, blok zinciri, dijital dönüşüm, büyük veri ve yapay zekâ gibi birçok yeni teknolojinin etkin bir şekilde kullanımı ve benzer teknolojilerin geliştirilmesi ile e-Devlet ve siber güvenlik koordinasyonunun aynı çatı altında toplanması zorunluluğu da bütüncül bir dönüşüme duyulan ihtiyacı artırmıştır (Hakkımızda, t.y.).

DDO'nun kurulmasında etkin bir e-Yönetişim ekosisteminin hayata geçirilmesi yanında; kamu hizmetlerinin daha çok vatandaş odaklı, güvenilir, şeffaf, hesap verebilir, bütünleşik, etkin, daha az maliyetli, kolay ulaşılabilir ve otomasyon öncelikli bir anlayışla sunulması ve kamu yönetiminin en kronik sorunlarından biri olan bürokrasinin azaltılması düşüncesi de etkili olmuştur. Dijital dönüşüm sürecinde verilerin elektronik ortamda güvenli bir şekilde saklanması, bu konuda kamu kurumları arasındaki entegrasyonun tesis edilmesiyle siber güvenliğin en güçlü bir şekilde sağlanması ile siber güvenlik risklerinin azaltılması bir başka hedef olarak ifade edilebilir. Son olarak kamu hizmetlerinin dijital ortama aktarılmasında e-Devlet Kapısının daha etkin kullanılarak katma değeri yüksek, nitelikli ve bütünleşik hizmetlerin hayata geçirilmesi, teknoloji üretimi ve dijital dönüşümde millî imkânlar ve kaynakların kullanılması suretiyle dışa bağımlılığın en aza indirilmesi, bu alanda çeşitli projeler ve

teşviklerle genç kuşakların yetiştirilmesi ve millî imkânlarla geliştirilmiş teknolojilerin kullanım oranlarının artırılması DDO'nun kuruluş amaçları arasında sayılabilir. Tüm bu faktörlerin etkisi ile 10 Temmuz 2018 tarihli ve 30474 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi kurulmuştur.

2.3.1.4. Dijital Dönüşüm Ofisinin Yapısı, İşleyişi ve Görevleri

Ofis tipi yönetimler, örgütün işlevselleştirilmesi bakımından ara kademe birimlerin kaldırıldığı dikey bir yapıdan ziyade yatay örgüt modelini gerektirirler. DDO'nun kurulmasında da hızlı karar alabilmek adına yatay bir teşkilat yapısı kabul edildiği söylenebilir (Avaner ve Kayhan, 2020: 470). 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 528. maddesi ve devamındaki maddelerde Cumhurbaşkanlığı Ofisleri ile ilgi ortak düzenlemelere yer verilmiştir. Buna göre diğer üç ofiste olduğu gibi DDO da doğrudan Cumhurbaşkanı'na bağlı olan bir Başkan tarafından yönetilmektedir. DDO'da söz konusu görevlerin yerine getirilmesi amacıyla Başkan'a yardımcı olmak üzere Başkan Yardımcısı da görevlendirilebilecektir. Ayrıca Ofisin merkezi Ankara'da olmakla birlikte, Ofisin gerekli görmesi durumunda yurtiçinde ve yurtdışında çalışma bürosu açabilecektir.

24 Ekim 2019 tarih ve 30928 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 48 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile yapılan düzenlemeye göre (Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında, 2019: m. 527/A), DDO Başkanı, "Kamu Dijital Dönüşüm Lideri" olarak tanımlanmıştır. Kamu Dijital Dönüşüm Lideri kamu yönetimi teşkilatı içinde bir pozisyon olmayıp, fonksiyon olarak düzenlenmiştir. Bu anlamda Lider, kamuda dijital dönüşüm stratejilerinin oluşturulması ve uygulama süreçlerinin izlenmesi ile dijital dönüşüm yol haritalarının hazırlanmasından ve kamunun dijital dönüşümüne öncülük etmekten sorumludur. Kamu Dijital Dönüşüm Lideri fonksiyonunun, bilişim ve dijital dönüşüm alanında öncü ülkelerin başarılı uygulamaları esas alınarak hayata geçirildiği görülmektedir. Çünkü e-Devlet alanında uluslararası çalışmalar/değerlendirmeler yapan kurumların, ülkelerin e-Devlet gelişim seviyelerini anlama konusunda aradıkları öncelikli kriterlerin başında ülkede bilişim veya dijitalleşme konusunda bir liderin belirlenmiş olup olmaması gelmektedir (Kamu Dijital Dönüşüm Lideri, t.y.).

DDO'nun teşkilat yapısı incelendiğinde, Ofisin tepe yöneticisi konumunda Ofis Başkanı yer almaktadır. Hukuk Müşavirliği, Özel Kalem Müdürlüğü, Bilgi Teknolojileri Dairesi Başkanlığı ve Yönetim Hizmetleri Dairesi Başkanlığı doğrudan Ofis başkanına bağlı olan birimlerdir. Dijital Dönüşüm Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Dijital Uzmanlık İzleme ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı, Siber Güvenlik Dairesi Başkanlığı, Büyük Veri Yapay Zekâ Uygulamaları Dairesi Başkanlığı, Uluslararası İlişkiler Dairesi Başkanlığı ve Dijital Teknolojiler Tedarik ve Kaynak Yönetimi Dairesi Başkanlığı ise başkan yardımcısının koordinasyonunda faaliyetlerini yürütmektedirler (Organizasyon Şeması, t.y.)

1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 527. maddesinde düzenlenen DDO'nun görevleri kategorik olarak ayrıldığına; rehberlik etmek, koordinasyon sağlamak, proje geliştirmek, strateji belirlemek, teşvik etmek, aracılık etmek, işbirliğini geliştirmek ve görüş bildirmek şeklinde sınıflandırılabilir. Özetle, her geçen gün önemi artan ve gündemi daha fazla meşgul eden devletin dijital yönünün gelişimi ve dönüşümü için rehberlik ederek, kurumlar arası koordinasyonu sağlamak görevi DDO'ya verilmiştir. DDO, kamunun dijital dönüşümünün gerçekleştirilmesi temel amacı doğrultusunda politika ve strateji belirlemek, proje geliştirmek, aracılık etmek ve görüş bildirmek gibi görevleri üstlenmiştir.

2.3.1.5. Yürütülen Faaliyetler ve Projeler

DDO, Türkiye'nin dijital dönüşüm sürecinin, yenilikçi teknolojiler ile hayat bulması amacıyla çalışmalar yürütmektedir. Ofisin hassasiyetle üzerinde durduğu konulardan biri, geliştirilen teknolojilerin Türkiye'ye özgü değerlerle harmanlanması ve öncelikle Türk insanının daha sonra insanlığın hizmetine sunulmasıdır. Bu bağlamda Ofis, yerli ve millî kaynaklarla yenilikçi teknolojilerin üretilmesi ve bu teknolojilerin kullanımına imkân sağlayacak alt yapıların oluşturulması, yapay zekâ ile yorumlanan büyük veriden değer ekonomisine geçiş için ihtiyaç duyulan politika ve iş süreçlerinin planlanması gibi amaçlarla birçok proje yürütmektedir. Bu projelerin bazıları; Açık Veri Projesi, Dijital Türkiye Projesi, e-Yazışma Projesi, KamuNet, Elektronik Kamu Bilgi Yönetim Sistemi (KAYSİS), Devlet Teşkilatı Merkezi Kayıt Sistemi (DETSİS), Tek Durak Hizmet Noktası Projesi, Türk Beyin Projesi (TBP), Ulusal Veri Sözlüğü Projesi, Siber Kümelenme Projesi, Yerli Siber Güvenlik Ürünlerinin Yaygınlaştırılması Platformu, Dijital İnovasyon İş Birliği Platformu, Siber güvenlik meslek yüksekokulları, Türkiye TechnoHub Platformu, DIGIATHON projesi, Sayısal Göz Projesi, Fikir Maratonu Projesi olarak belirtilebilir (Projeler, t.y.)

DDO tarafından yürütülen projeler incelendiğinde, Ofisin bütün kamu kurum ve kuruluşlarının dijital hizmet alanları ile ilgili olan projeler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ofis bir yandan daha fazla kamu hizmetinin dijital ortama aktarılması ve kurumlar arasında koordinasyon ve veri paylaşımının artırılmasına yönelik projeler geliştirirken, diğer yandan siber güvenlik risklerinin minimize edilmesi ve milli teknolojilerin geliştirilmesinde genç kuşakların yetiştirilmesi amacıyla faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. DDO, kuruluşundan bu yana yukarıda ifade edilen projelerde ve faaliyet alanlarında pek çok alanda önemli ilerleme kaydetmiştir.

Ofisin en önemli başarılarından biri e-Devlet ve dijitalleşme alanında yürütülen parçalı hizmetlerin e-Devlet Kapısı ile (turkiye.gov.tr) bütünleştirilmesi olmuştur. Bu çalışmalar, büyük ölçüde işlemlerin e-Devlet Kapısı platformuna taşınmasına ve “Digital Türkiye Version 1.1” altında kullanıcı merkezli bir yaklaşımla sisteme entegre edilmesine odaklanmıştır. DDO, ayrıca bulut ve veri stratejileri üzerinde de çalışmalarını sürdürmektedir. Kısa geçmişine rağmen, DDO'nun Cumhurbaşkanlığı bünyesindeki konumu, yeterli düzeyde siyasi destek sağlandığını göstermektedir. Güçlü siyasi destek, Ofisin tüm politika üretici özel ve kamu sektörlerini, hükümet ve kamu yönetimi kademelerini kapsayan stratejik bir vizyon ve plan belirleme konusunda elini güçlendirmektedir (OECD, 2023: 50). Ofisin söz konusu siyasi desteği ve konumu Türkiye'nin kamu sektöründe dijital dönüşüm gündemine liderlik edecek etkili bir sorumlu kuruluşa sahip olduğunu göstermektedir. Bu konuda sorumlu kuruluş olan ve karar verme, koordinasyon ve danışmanlık rollerine ve sorumluluklarına sahip olan DDO, yeni, kapsayıcı bir dijital devlet stratejisi geliştirme sürecindedir (OECD, 2023: 51).

DDO'nun, 2016-2019 Ulusal e-Devlet Stratejisi ve Eylem Planı'nda zikredilen “e-Devlet ekosisteminin etkinliğinin ve sürdürülebilirliğinin sağlanması ve e-Devlet ekosisteminde, tüm paydaşların katılımını sağlayacak yönetim mekanizmasının iyileştirilmesi, ulusal e-dönüşüm kapasitesi için bütüncül olarak ekosistemin etkinliğinin artırılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması” (Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, 2016: 33) olarak ifade edilen stratejik amacın gerçekleştirilmesine yönelik faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. Ofisin bu amaç doğrultusunda yürüttüğü projelerin ve ofisin dijital dönüşüm konusundaki liderliğinin diğer kamu kurumları nezdinde tanınırlığı da gün geçtikçe artmaktadır. Bu konuda yapılan bir ankette, katılımcı kurumların yüzde 84'ünün Ofisin varlığından haberdar olduğunu göstermiştir (OECD, 2023: 50).

2.4. Dijital Devlet Stratejisinde Kaynak Yönetimi ve Dijital Dönüşüm Ofisi

Günümüzde kamu hizmeti arzının, kullanıcı odaklı bir yaklaşım kapsamında, daha verimli hâle getirilmesi yönünde genel bir eğilim olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, bilgi teknolojisinde yaşanan gelişmelerin toplumsal yaşamı daha işlevsel kılmasının bir sonucudur. Vatandaşların değişen beklentilerine yanıt verebilecek dijital reform ihtiyacı kapsamında, dijital devlet uygulaması hükümetlerin öncelikli politika gündemlerinden biri hâline gelmektedir. Bununla birlikte dijital devlet reformu, sadece bürokraside ve kamu hizmeti sunumunda teknoloji kullanımıyla sınırlandırılmayacak bir bağlama sahiptir. Kamuda dijital dönüşüm paradigması, yeni toplum modelinin ortaya koyduğu teknolojik araçların ve uygulamaların birbiriyle etkileşimini göz önünde bulundurmalıdır. Bu durum, dijital devlet uygulamasına ilişkin stratejik karar verme eylemi ve buna uygun bir örgütlenme modeli yanında, yeterli düzeyde kaynağın doğru kullanımını da gerektirmektedir.

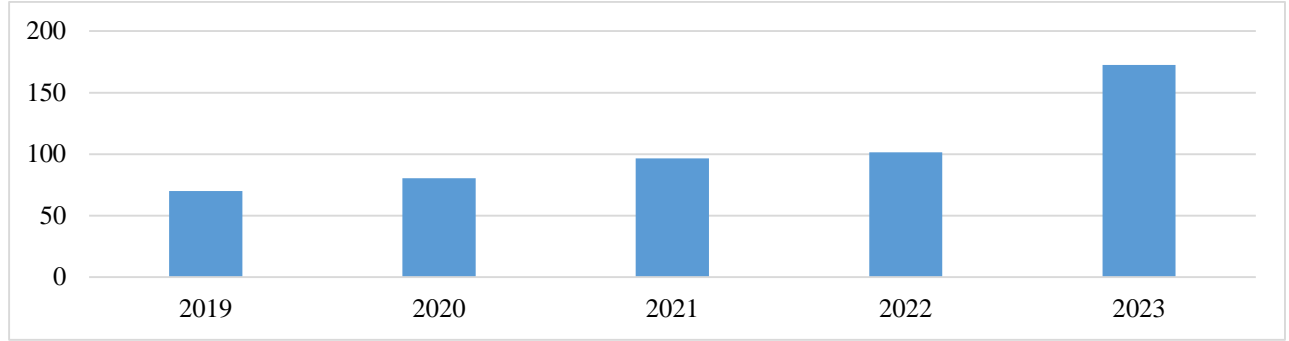
Birleşmiş Milletler 'in yayınladığı “e-Devlet Gelişmişlik Endeksi 2022” araştırma sonuçlarına göre, özel şirketler verimliliği ve üretkenliği artırmak için yeni dijital teknolojileri hızla benimsemesine rağmen, kamu kurumları bürokrasi ve kaynak eksikliği nedeniyle dijital dönüşüme uyum sağlamada genel olarak geride kalmaktadır (United Nations, 2022: 174). Hükümetlerin dijital olarak olgunlaşmaları doğru yönetim çerçeveleri gerektirirken; liderlik, öngörü, proaktiflik, kaynaklar, diğer reformlarla politika tutarlılığı, kurumsal koordinasyon gibi değişkenler arasındaki döngüsel ilişki doğru şekilde yönetilmelidir (OECD, 2021: 22). Bu kapsamda, ülkeler arasında kamunun bilişim ve teknolojiye entegrasyonu konusunda rekabetçi yaklaşımı etkileyen parametrelerden biri de kaynak kullanımınıdır. Amaçlanan hedeflere uygun şekilde belirlenen stratejilerin etkin sonuç vermesi, bu stratejilerin yeterli düzeyde finansman desteği almasını ve bu desteğin etkin şekilde kullanımını zorunlu kılmaktadır.

2019 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'nda (Cumhurbaşkanlığı, 2018: 152), DDO'nun kurulmasının ardından, e-Devlet çalışmalarının yönetişimine ilişkin hukuki ve kurumsal çerçevenin yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. İlerleyen süreçte, DDO'nun gelecek dönemin dijital strateji vizyonu “e-Devletten dijital devlete geçiş” olarak revize edilmiştir. Bu çerçevede, daha entegre ve kapsayıcı politikaların dijital devlet uygulamalarını yönlendirmesi için girişimlerde bulunulduğu görülmektedir. Yeni dönemde Dijital Devlet Stratejisi'nin vizyonu, “veriye dayalı bir örgütlenme ve kullanıcı odaklı kamu hizmeti sunumu”dur. Koordinasyonunu DDO'nun üstlendiği ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı (OECD), Güney Kore ve İsveç ile işbirliğinin yapıldığı bu geçiş sürecinde, OECD Dijital Devlet İncelemesi Türkiye Raporu hazırlanmıştır (Dijital Devlet Stratejisi, 2023). Raporun, Türkiye'de dijital devlet uygulamasına ilişkin olarak yapmış olduğu durum tespitlerinden biri de kaynak yönetimidir. OECD'ye göre, Türkiye'de kamuda dijital dönüşüme yatırım, dijitalleşmenin ülkenin uzun vadeli ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleri üzerindeki geniş etkisinin kabul edilmesi için gereklidir (OECD, 2023: 3).

Türkiye'de, DDO, farklı kurumlar altında ayrı ayrı sürdürülen kamuda bilgi teknolojisi çalışmalarını tek çatı altında organize etmek ve yönlendirmek amacıyla kurulmuştur (Hakkımızda, t.y.). Merkezî bütçeden ofise ayrılan kaynak miktarına bakıldığında (grafik 1), 2019-2022 döneminde başlangıç ödeneğinin yıllık artış miktarında nispeten yatay bir eğilim olduğu görülmektedir. 2023 yılında ise DDO'nun başlangıç ödeneği, bir önceki yıla göre, yüzde 70'den fazla artış göstermiştir. Bununla birlikte, Ofise ayrılan ödeneğin, başta e-Devlet uygulaması olmak üzere, büyük veri, yapay zekâ, bulut bilişim, siber güvenlik gibi teknolojilerin kamuda kullanımı ve niteliğinin geliştirilmesi sürecinde nasıl bir dağılım gösterdiği ve beklentilere yanıt verme kapasitesi bilinmemektedir. Örneğin, 2019 yılında DDO'nun başlangıç ödeneği 70 milyon TL olmasına rağmen, aynı yılda kesin hesap gideri

14,5 milyon TL'dir (TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı, 2020: 10). Bunun yanında, 2023 yılında tamamlanması beklenen Kamu Bulut Bilişim Stratejisi'nin Mevcut Durum Analizi Raporu'na göre, özellikle bazı Bakanlık ve Bağımsız Kurumlarda teknolojik altyapının eski ve yeni bir yatırım için bütçenin yetersiz olduğu değerlendirilmiştir (Dijital Dönüşüm Ofisi, 2023: 60). Dolayısıyla Ofisin dijital devlet stratejisinin yönetiminde, merkezî bütçeden aldığı ödeneğin yeterli olup olmadığına ilişkin değerlendirmelerin doğrudan kurum bazında yapılması rasyonel bir yaklaşım olmayacaktır. Zira gelişmekte olan ülkeler için de sınırlı kaynaklarla çok sayıda kalkınma önceliğinin nasıl ele alınacağı önemli bir sorundur. Örneğin, Birleşik Devletler Hükümeti, 100 milyar dolarlık BİT bütçesinin yüzde 70'ini, geçmişi 1970'li yıllara kadar uzanan bazı eski sistemleri desteklemek için harcamaktadır (United Nations, 2022: 174).

Grafik 1: Dijital Dönüşüm Ofisi Başlangıç Ödeneği (2019-2023), (Milyon TL)

Kaynak: 2019-2023 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunları

Yeni dönemin vizyonu olarak belirlenen dijital devlet stratejisinin, e-Devlet politikalarının uygulanmasında sahip olunan tecrübeden faydalanması beklenebilir. Ancak dijital dönüşüm reformu kapsamında, yenilikçi dijital araçların sisteme entegrasyonunda ihtiyaçların ve önceliklerin tespiti için kapsamlı bir durum analizine ihtiyaç bulunmaktadır. Finansman, ofisin kuruluş amacına uygun olarak ve kamuda dijital devlet stratejisinin yönetilmesinde kendisine yüklenen misyon çerçevesinde, açık ve şeffaf bir şekilde yönetilmelidir.

2002 yılından itibaren düzenli olarak takip edildiği ifade edilen, merkezî yönetim kurumlarının BİT yatırımları üzerinden kamu kurumlarına tahsis edilen ödenek kamuoyu ile paylaşılmaktadır. Ancak Cumhurbaşkanlığı kurumuna ait yatırımlar, “diğer” kategorisi altında genel idare alt sektörü ve çeşitli alt sektörlerle birlikte değerlendirilmektedir (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023: 1). DDO, Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayınlanan Kamu Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yatırımları Raporu'nda doğrudan yer verilen bir kuruluş değildir. DDO, kamuda belirli bir hizmet sektörü ile sınırlı bir faaliyette bulunmamakla birlikte, kamunun çeşitli hizmet alanlarında gerçekleştirilen BİT yatırımlarına herhangi bir katkı sunup sunmadığı konusuna raporda yer verilmemektedir.

OECD Dijital Devlet İncelemesi Türkiye Raporu'na göre (OECD, 2023: 6), öngörülebilir dijital yatırımları bütüncül bir yaklaşımla stratejik olarak tahsis edecek açık ve şeffaf finansal yönetim mekanizmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede OECD, Türkiye'de Orta Vadeli Program'ın Hazine ve Maliye Bakanlığı ile Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından hazırlandığını ve DDO'nun programın şekillendirilmesinde aktif bir oynamadığını ifade etmiştir. Rapora göre bu durum, Türkiye'nin dijital yol haritasını geliştirmekle görevli önde gelen kamu sektörü kuruluşu olmasına rağmen, DDO'nun dijital projeler için bütçeleme konusunda resmî karar verme yetkisine sahip olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, dijital devlet uygulamasında, Ofisin kendisine ayrılan kaynağın yönetiminde rolüne ilişkin Orta Vadeli Program üzerinden yapılan tespit, Cumhurbaşkanlığı

Yıllık Programı için de söz konusudur.

3. Sonuç

Türk kamu yönetimi, bilgisayarların toplum hayatında oynayacağı dönüştürücü rolü erken dönemlerde keşfetmiş ve temel strateji belgelerinde dijital dönüşümü kolaylaştıracak bazı tedbirler öngörmüştür. Bu kapsamda bazen merkezî koordinasyonun, bazen kurumların ve tekil aktörlerin ağırlık kazandığı stratejiler benimsenmiştir. 2000’li yıllarda, günümüz kamu yönetiminin çok aktörlü yapısının getirdiği yönetim zorluklarını, dijitalleşmenin sağladığı imkânları azami ölçüde kullanarak aşmaya çalışan DCY’nin savunduklarıyla benzerlik gösteren bir yaklaşımın izleri Türkiye’de de görülmeye başlamıştır. Ancak, merkezî koordinasyonun asıl öne çıktığı dönem, YKİ’nin Türkiye’deki altın çağı olarak görülebilecek 2000’ler değil, 2016 sonrası olmuştur. Özellikle CHS’ye geçişle birlikte, merkezde -tam olarak Cumhurbaşkanlığında- toplanan yetkiler, diğer alanlarda olduğu gibi dijital yönetişimde de koordinasyonun sağlanması bakımından birtakım avantajlar yaratmıştır. CHS dijital yönetişim aktörlerine uygun bir inisiyatif alanı tanıırken, strateji bütünlüğü ve koordinasyonu sağlayacak merkezi de inşa etmiştir. Bu çerçevede, Türkiye’nin dijital dönüşümüne öncülük ederek dijital yönetişimin aktörleri arasında koordinasyonu güçlendirecek bir birim olarak DDO kurulmuştur.

Türk kamu yönetiminde, kamu hizmetlerinin dijitalleşme sürecine yönelik geliştirilen politikalar, özellikle örgütlenme ve işleyiş açısından koordineli bir yapının oluşturulmasını hedeflemiştir. Bununla birlikte, geliştirilen stratejilerin eş zamanlı olarak hayata geçirilmediği görülmektedir. Örneğin bütünleşme stratejisi kapsamında dijital hizmet sunumu için geliştirilen ve süreç içinde büyük bir ilerleme gösteren e-Devlet kapısına yönelik bütüncül bir eylem planı, uygulamanın başlamasından yaklaşık yedi yıl sonra yayınlanmıştır. Bu durum dijital kamu yönetimi örgütlenmesinde çok aktörlü, kaynak yönetimi bakımından ise parçalı görünümün devam etmesine neden olarak, e-yönetişimin kurumsallaşmasını geciktiren unsurlardan biri olmuştur. Üstelik, yapay zekadan bulut bilişime, büyük veri analitiğinden nesnelere internetine kadar çok sayıda yeni teknolojinin gösterdiği gelişim, kamu yönetiminde bilgi teknolojisinin koordineli şekilde yönetilmesi sorumluluğunu artırmıştır. Bu sorumluluğun bir gereği olarak kurulan DDO, kamu yönetiminde dijital dönüşümün baş aktörü olması bağlamında, e-Yönetişimin sağlanması ve dijital devletin tesis edilmesi sürecinde çok önemli bir rol üstlenmektedir.

Günümüzde hızla değişen koşullara uyum gösterilmesi gerekliliğini ortaya koyan gelişmeler, dijital dönüşüm liderliğini ön plana çıkarmaktadır. Örneğin 2020 yılında pandemi ilan edilen COVID-19’un toplumsal, ekonomik ve siyasi bakımdan ortaya koyduğu sonuçlar, kamu hizmetlerinin ve yönetişimin hızlı ve etkin şekilde dijitalleşmesi ihtiyacını tüm dünyanın görmesini sağlamıştır. DDO, Türk kamu yönetimi ile vatandaşlar arasındaki etkileşimin güçlendirilmesi bakımından e-devlet ve diğer teknolojilerin yönetiminden sorumludur. Söz konusu sorumluluğun, ilerleyen süreçte dijital yönetim stratejilerinin uygulanmasını daha da kolaylaştıracağını söylemek mümkündür. Bu süreçte dijital dönüşüm liderliği misyonuna uygun bir organizasyonun sağlanması ve DDO’nun kaynak yönetimi üzerinde daha fazla söz sahibi olması, dijital dönüşüme uyum sağlanması bakımından oldukça önemlidir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

2019 Yılı Merkezi Bütçe Kanunu (2018, 31 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı 30642 (Mükerrer)). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/12/20181231M1-1.htm>.

2020 Yılı Merkezi Bütçe Kanunu (2019, 31 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı 30995 (Mükerrer)).

- <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/12/20191231M1-1.htm>.
- 2021 Yılı Merkezi Bütçe Kanunu (2020, 31 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı 31351 (Mükerrer)). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/12/20201231M1-1.htm>.
- 2022 Yılı Merkezi Bütçe Kanunu (2021, 31 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı 31706 (Mükerrer)). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211231M1-1.htm>.
- 2023 Yılı Merkezi Bütçe Kanunu (2022, 31 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı 32060 (Mükerrer)). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/12/20221231M1-1.htm>
- Akman, E. (2019). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde kamu politikası aktörleri. *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 15(1), 35-54.
- Atmaca, Y. ve Karaçay, F. (2020). Türkiye'deki kamu yönetimi reformlarında dijitalleşme ve e-yönetimi. *International Journal of Management and Administration*, 4(8), 260-280.
- Avaner, T. ve Kayhan, M. (2020). Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı ofisleri: Dijital dönüşüm ofisi üzerine bir inceleme. *Uluslararası Genç Bilim ve Sanat İnsanları Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*, 466-478.
- Barthwal, C. P. (2003). E-governance for good governance. *The Indian Journal of Political Science*, 64(3/4), 285-308.
- Başbakanlık. (2002). E-Türkiye girişimi eylem planı (taslak). Erişim adresi: http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/Yayinlar/020800_E-TurkiyeEylemPlani.pdf.
- Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumunun Kuruluşuna İlişkin Kanun. (1983, 5 Nisan). *Resmî Gazete* (Sayı 18011). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2813.pdf>.
- Binici, F.Ö. (2021). *Dijital dönüşüm sürecinde muhasebe işgücü yetkinliklerinin olgunluk modeli ile incelenmesi*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Bozkurt, A., Hamutoğlu, N.B., Liman Kaban, A., Taşçı, G. ve Aykul, M. (2021). Dijital bilgi çağı: Dijital toplum, dijital dönüşüm, dijital eğitim ve dijital yeterlilikler. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi (AUAd)*, 7(2), 35-63.
- Cengiz, O. (2017). Endüstri 4.0: Üretimde kavram ve algı devrimi. *Makina Tasarım ve İmalat Dergisi*, 15(1), 38-45.
- Chen, C. L., Lin, Y. C., Chen, W. H., Chao, C. F., ve Pandia, H. (2021). Role of government to enhance digital transformation in small service business. *Sustainability*, 13(3), 1-24.
- Christensen, T. ve Lægreid, P. (2022). Taking stock: New public management (NPM) and post-NPM reforms-trends and challenges. A. Ladner ve F. Sager (Ed.), *Handbook on the Politics of Public Administration* içinde (ss. 38-49). Cheltenham: Edward Elgar.
- Cumhurbaşkanlığı (2018). 2019 yılı Cumhurbaşkanlığı yıllık programı. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/2019-yili-cumhurbaskanligi-yillik-programi-resmi-gazetede-yayimlanmistir/>.
- Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi. (2022a). Kamu bulut bilişim stratejisi mevcut durum analizi raporu. Erişim adresi: https://cbddo.gov.tr/SharedFolderServer/Genel/File/Mevcut_Durum_Analizi_Raporu.pdf.

- Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi. (2022b). Kamu bulut bilişim stratejisi ülke incelemeleri raporu. Erişim adresi: https://cbddo.gov.tr/SharedFolderServer/Genel/File/UIR_Raporu.pdf.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). 100. yıl Türkiye planı. On birinci kalkınma planı (2019-2023). https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf.
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 10 Temmuz). *Resmi Gazete* (Sayı: 30474). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.1.pdf>.
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinde Değişiklik Yapılmasına Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2019, 24 Ekim). *Resmi Gazete* (Sayı: 30928). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/10/20191024-1.pdf>.
- Çarıkçı, O. (2010). Türkiye’de e-devlet uygulamaları üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 95-122.
- Dawes, S. S. (2008). The evolution and continuing challenges of e-governance. *Public Administration Review*, 68, 86–102.
- Demirel, D. (2010). Yönetişimde yeni bir boyut: e-Yönetişim. *Türk İdare Dergisi*, 466, 65-94.
- Derya, H. (2018). Endüstri devrimleri ve endüstri 4.0, *G.Ü. İslâhiye İİBF Uluslararası E-Dergi* 2(2), 1-20.
- Dijital Devlet Stratejisi (2023). Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/dijital-devlet-stratejisi/>.
- Dijital Dönüşüm Ofisi (2023). Kamu bulut bilişim stratejisi mevcut durum analizi raporu. Erişim adresi: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://cbddo.gov.tr/SharedFolderServer/Genel/File/Mevcut_Durum_Analizi_Raporu.pdf.
- Dinç, Y. D. ve Atmaca, Y. (2023). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde kamu politikası sürecinin, yeni aktörleri: politika kurulları ve ofisler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 76, 126-148.
- Dinçer, Ö., ve Yılmaz, C. (2003). *Kamu yönetiminde yeniden yapılanma 1. değişimin yönetimi için yönetimde değişim*. Ankara: T.C. Başbakanlık.
- DPT (1979). Dördüncü beş yıllık kalkınma planı 1979-1983. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- DPT (1985). Beşinci beş yıllık kalkınma planı 1985-1989. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- DPT (1989). Altıncı beş yıllık kalkınma planı 1990-1994. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- DPT (1995). Yedinci beş yıllık kalkınma planı 1996-2000. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- DPT (2000). Uzun vadeli strateji ve sekizinci beş yıllık kalkınma planı 2001-2005. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- DPT (2006a). Bilgi toplumu stratejisi (2006-2010). T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. Erişim adresi:

http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/BT_Strateji/Diger/060500_BilgiToplumuStratejisi.pdf.

DPT (2006b). Dokuzuncu kalkınma planı 2007-2013. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Planı-2007-2013.pdf.

Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S. ve Tinkler, J. (2006a). Digital era governance: IT corporations, the state and e-government. Oxford UP.

Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S. ve Tinkler, J. (2006b). New public management is dead. Long live digital-era governance. *Journal of Public Administration Research and Theory* 16(3), 467-494.

e-Devlet Kapısı İstatistikleri (2023). Erişim adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/edevlet-istatistikleri>.

Elektronik Haberleşme Kanunu. (2008, 5 Kasım). *Resmî Gazete* (Sayı 27050 (Mükerrer)). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5809.pdf>.

Er, H., Turan, S. ve Selahattin K. (2021). Toplum 5.0 sürecinin gelişimi ve eğitime etkisinin değerlendirilmesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, 39, 27-66.

Erol, Ö. F. (2020). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde cumhurbaşkanlığı politika kurulları. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 26(1), 107-130.

Garg, P. (2008). E-governance-A way to good governance. *The Indian Journal of Political Science*, 69(1), 43-48.

Hakkımızda (2023, 19 Ocak). Erişim adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/bilgilendirme?konu=siteHakkında>.

Hakkımızda (t.y.). Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/hakkimizda/>.

Hood, C. (1995). The “new public management” in the 1980s: variations on a theme. *Accounting, organizations and society*, 20(2-3), 93-109.

İ-SCOOP (2023). Industry 5.0 – the essence and reasons why it gets more attention. Erişim adresi: <https://www.i-scoop.eu/industry-4-0/industry-5-0/>.

Jenkins, K., Caines, K., ve Jackson, A. (1988). Improving management in government: The next steps. Report to the Prime Minister. HMSO. Erişim adresi: https://www.civilservant.org.uk/library/1988_improving_management_in_government_the%20_next_steps.pdf.

Kalkınma Bakanlığı (2013). Onuncu kalkınma planı 2014-2018. T.C. Kalkınma Bakanlığı. Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Planı-2014-2018.pdf

Kalkınma Bakanlığı (2015). 2015-2018 bilgi toplumu stratejisi ve eylem planı. T.C. Kalkınma Bakanlığı.

Kamu Dijital Dönüşüm Lideri (t.y.). Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/kamu-dijital-donusum-lideri/>.

Layne, K. ve Lee, J. (2001). Developing fully functional e-government: a four stage model.

Government Information Quarterly, 18(2), 122-136.

Ling, T. (2002). Delivering joined-up government in the UK: Dimensions, issues and problems. *Public Administration*, 80(4), 615-642.

Nacak, O. (2021). Cumhurbaşkanlığı ofislerinin yapısına ilişkin değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(3), 1023-1041.

Nüfus ve Demografi (2023). Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>.

OECD (2018). Digital government review of argentina accelerating the digitalisation of the public sector. Erişim adresi: <https://www.oecd.org/gov/digital-government-review-of-argentina-354732cc-en.htm>.

OECD (2021). The e-leaders handbook on the governance of digital government. OECD Digital Government Studies, Paris: OECD Publishing, Erişim adresi: <https://doi.org/10.1787/ac7f2531-en>.

OECD (2023). Digital government review of Türkiye: towards a digitally-enabled government. OECD Digital Government Studies, OECD Publishing, Paris, Erişim adresi: <https://doi.org/10.1787/3958d102-en>.

Organizasyon Şeması (t.y.). Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/organizasyon-sema/>.

Özdemir, A. (2021). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin Türkiye Cumhuriyeti idari teşkilatına getirdiği yenilikler. *Journal of Academic Value Studies*, 7(3), 284-297.

Projeler (t.y.). Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/projeler/#6231>.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2019). 2023 Sanayi ve Teknoloji Stratejisi. Erişim adresi: <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/SanayiStratejiBelgesi2023.pdf>.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi (2021). Ulusal yapay zeka stratejisi 2021-2025. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı - T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi. Erişim adresi: <https://cbddo.gov.tr/SharedFolderServer/Genel/File/TR-UlusalYZStratejisi2021-2025.pdf>.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). Kamu bilgi ve iletişim teknolojileri yatırımları raporu. Erişim adresi: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/05/2023-Yili-Kamu-BIT-Yatirimlari-Raporu.pdf>.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 24 Temmuz). *Resmî Gazete* (Sayı: 30488). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.13.pdf>.

Taş, H. Y. (2018). Dördüncü sanayi devrimi'nin (endüstri 4.0) çalışma hayatına ve istihdama muhtemel etkileri. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 1817-1836.

TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı (2020). Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonu tutanak dergisi 25'inci toplantı. Dönem: 27, Yasama Yılı: 4, Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/03/27-Kasim-2020-Tarihli-Gorusme.pdf>.

Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı (2020). Ulusal siber güvenlik stratejisi ve eylem planı 2020-2023. Erişim adresi: <https://hgm.uab.gov.tr/uploads/pages/strateji-eylem-planlari/ulusal-siber-guvenlik-stratejisi-ve-eylem-planlari-2020-2023.pdf>.

- Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı (2013). Ulusal siber güvenlik stratejisi ve 2013-2014 eylem planı. Erişim adresi: <https://www.btk.gov.tr/uploads/pages/2-1-strateji-eylem-planı-2013-2014-5a3412cf8f45a.pdf>.
- Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı (2016). 2016-2019 ulusal e-devlet stratejisi ve eylem planı. Erişim adresi: <http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/Swkoy+2016-2019-Ulusal-e-Devlet-Stratejisi-ve-Eylem-Plani.pdf>.
- United Nations (2022). E-Government survey 2022 - the future of digital government. New York: United Nations. Erişim adresi: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2022>.
- Uysal, Y. (2019). Ankara, İstanbul ve İzmir büyükşehir belediyeleri'nin twitter kullanımına yönelik eğilimleri ve takipçilerinin tepkileri üzerine bir analiz. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 239-258.
- Uysal, Y. (2022). Bilgi ve iletişim teknolojileri ve e-Devlet uygulamaları bağlamında kamu yönetiminin denetimi. Y. Uysal ve F. Güler (Ed.), *Kamu yönetiminin denetimi* içinde (ss. 53-73). Ankara: Orion Kitabevi.
- Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: a review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118-144.
- Yadav, N., ve Singh, V. B. (2013). E-governance- past, present and future in India. *International Journal of computer applications*, 53(7), 36-48.

Araştırma Makalesi / Research Article

KUTADGU BİLİG’DE DEVLET, TOPLUM VE YÖNETİM ANLAYIŞI

Abdullah YILMAZ¹
Hakan Gökhan GÜNDOĞDU^{2*}
Talat KAYALAR³

Öz

Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig çalışması, yönetim biliminin kurulmasına ve ilerlemesine yaptığı önemli katkılardan dolayı Türk devlet yönetim geleneğinin en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eserde, Türk dünyasının idari, siyasi ve toplumsal yapıları ve bunların nasıl geliştirilebileceğine dair öneriler sunulmaktadır. Siyasetname türündeki eserde, yöneticilerin tebaalarına karşı tutumları, tebaalarında yöneticilere yönelik görev ve sorumluluklarına değinilmiştir. Türk kültür miraslarının en eskilerinden biri olan Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig eseri, Türk-İslam kültür ve medeniyetinin gelişimine önemli katkılar sunmaktadır. Bu çalışmada Kutadgu Bilig’in Türk devlet yönetimi sürecine katkıları incelenmiş, nasihatlerinin önemi ve devlet yönetimi üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada Yusuf Has Hacib’de devlet, toplum ve yönetim anlayışının temel dinamikleri, Kutadgu Bilig’in Türk devlet yönetim sürecine etkileri irdelenmektedir. Sonuç olarak, devlet düzeyinde ve idari işleyişte adil ve dürüst bir sistemin geliştirilmesi ve sürdürülmesi, aklın ve bilginin hâkim olduğu bir idari yapının oluşturulması gerekmektedir. Bu bağlamda Kutadgu Bilig’in ilkeleri ve fikirleri, Türk devlet yönetiminin gelişimine önemli katkılar sunacak özellikleri içinde barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacip, devlet, toplum, yönetim.

JEL Kodları: D73, H10, H70

THE IDEA OF STATE, SOCIETY AND ADMINISTRATION IN KUTADGU BİLİG

Abstract

Yusuf Khas Hajib’s Kutadgu Bilig is considered one of the most important works of the Turkish state administration heritage, due to its important contributions to the establishment and advancement of the science of administration. The administrative, political, and social structures of the Turkish world are exposed in this work, along with suggestions on how to advance each. The work, which is a politics book, mentioned the attitudes of the administrators toward their subjects as well as their duties and obligations to the administrators. One of the oldest Turkish cultural heritages, Yusuf Khas Hajib’s Kutadgu Bilig work provided important contributions to the development of Turkish-Islamic culture and civilization. In this article, the contributions of Kutadgu Bilig to the Turkish state administration process were examined, and the importance of his advice and its effects on state administration were evaluated. Additionally, the fundamental dynamics of Yusuf Khas Hajib’s perspective of the state, society, and management were examined, as well as the impact of Kutadgu Bilig on the Turkish state administration system. As a result, it is necessary to develop and maintain a fair and honest system at the state level and in administrative functioning, and to establish an administrative structure where reason and knowledge prevail. In this regard, Kutadgu Bilig’s guiding principles and ideas include elements that would greatly advance Turkish state administration.

Keywords: Kutadgu Bilig, Yusuf Khas Hajib, state, society, administration.

JEL Codes: D73, H10, H70

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi İktisadi ve İdari Programlar Bölümü, ORCID: 0000-0003-3711-6915

² Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-0656-4152.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): hakangokhangundogdu@anadolu.edu.tr

³ Uzman Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı Menemen Halide Gencer Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, ORCID: 0009-0009-5670-4529.

Başvuru Tarihi (Received): 05.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Siyasetnameler, yönetim yaklaşımı hakkında yöneticilere bilgi ve öğüt veren eserlerdir. İslamiyet sonrası Türk devletlerinde yazılmış olan siyasetnamelerde, yöneticilerin sahip olması gereken özellikler, saltanat ve yönetim ile ilgili düzenlemeler ve koşullar anlatılmaktadır. Ayrıca, bu eserlerde güncel toplumsal sorunlara yönelik çözüm önerileri sunulmaktadır. Bu nedenle siyasetnamelerin, İslamiyet sonrası Türk devletlerinin yönetim süreçlerinde önemli bir etkiye sahip olduğu kabul edilmektedir (Yılmaz, 1999; Altay, 2011). Bu bağlamda, Türk devlet yönetim süreci ile ilgili ilk siyasetname olarak bilinen Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" eserinin önemli bir yeri bulunmaktadır.

Mutluluk veren bilgi (Demirel, 2014; Aslan ve Bulut, 2018) veya devlet yönetme bilgisi (Arat, 1991; Adalıoğlu, 2013; Büyükbaş ve Vargün, 2016) anlamlarına gelen Kutadgu Bilig, bilgiyi ve akılcılığı esas almaktadır. Özellikle, 17. yüzyıl Avrupa'sında aydınlanma felsefesinin etkisi ile bilimsel bilginin önemi artmış, bilgi ve akıl üzerinden çıkarımlarda bulunmak değerli hale gelmiştir. Dolayısıyla, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig eseri çok daha öncesinde din, devlet ve yönetim esaslarında bilgi ve akıl nosyonu üzerinden açıklamalarda bulunmuştur. Bir siyasetname olarak yazıldığı dönem içerisinde ve sonrasında Türk yönetim anlayışına etki eden önemli bir eser olmuştur. Ayrıca, bu eser yüzyıllar öncesinde devlet yönetiminde, adaletin önemine ve hukukun temel esaslarına vurgu yaparak günümüzdeki yönetsel hukukun ve adalet anlayışının gelişimine katkı sunmuştur (Büyükbaş ve Vargün, 2016).

Ulusal yazında, Kutadgu Bilig üzerine gerçekleşen çalışmaların farklı alanlara odaklandığı belirlenmiştir. Bu çalışmalarda edebi eserler üzerinde değerlendirmeler (Yavuz, 2007), eğitim ve öğretim ile ilgili görüşler (Sönmez, 2004; Kocasavaş, 2006; Kaya, 2017), değerler eğitiminin kullanımı (Tekşan, 2012), ahlak ve siyaset felsefesi incelemeleri (Arslan, 1987; İnalçık, 2000; Demirci, 2016; Taşdelen, 2019) gibi çeşitli alanlarda araştırmalar yapılmıştır. Doğan (2002a; 2002b) yönetim ile ilgili her iki çalışmasında Kutadgu Bilig'deki devlet felsefesini yönetsel açıdan incelemiş, özellikle din-devlet ve laiklik ilişkileri bakımından konuyu ele almıştır. İnalçık (2000) ise Kutadgu Bilig'de Türk ve İran etkisini siyaset teorisi ve gelenekler üzerinden incelemiş, ayrıca siyaset ve etik ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Diğer çalışmalarda devlet yönetiminin esasları ve devlet yöneticilerinin görevleri (Demirel, 2014; Koçak ve Kurtlu, 2018), iyi yönetimin esasları (Aslan ve Bulut, 2018), toplum ve devlet anlayışında süreklilik (Adalıoğlu, 2013), hükümdar ve adalet ilişkisi temelinde yöneticilerin görev ve sorumlulukları (Büyükbaş ve Vargün, 2016) konuları araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

Çalışmada Yusuf Has Hacib'in hayatı, dönemindeki önemli gelişmeler ve devlet yönetimine yönelik bakış açıları ele alınacaktır. Bu çalışma, Türk devlet geleneği ile ilgili en eski yazılı kültür miraslarından biri olan Kutadgu Bilig'in yönetsel açısından değerlendirilmesini ve önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu önemli eserin yönetim, devlet felsefesi, siyaset, hakimiyet gibi alanlardaki etkisine yönelik çıkarımlar yapılacaktır. Çalışmanın öne çıkan yanı, Kutadgu Bilig'in bir süreç olarak Türk devlet yönetimine etkileri ve bu siyasetnamenin ilerleyen dönemlerde Türk devlet yönetim anlayışına potansiyel olarak ne gibi etkiler sunabileceğinin yorumlanmasıdır. Bu çalışmanın diğer bir özgün yanı ise Kutadgu Bilig eserinin "idari/yönetsel" yönü üzerinden "devlet bilgisi" ile ilgili açıklamalar yapmak ve tüm bunların Türk devlet yönetim sürecine etkilerini değerlendirmektir. Dolayısıyla bu çalışma, Kutadgu Bilig'deki devlet geleneği anlayışının Türk devlet yönetim sürecine olan etkilerini araştırmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, yönetim süreçlerini etkileyen unsurlar ile Türk devlet yönetim kültürünün gelişim süreci ve siyasetnameler ele alınmıştır. Bu kapsamda, İslamiyet öncesi ve İslamiyet’in kabulü ile birlikte Türklerde devlet yönetimlerini etkileyen gelişmelerden bahsedilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde Yusuf Has Hacib’in hayatı, Türk devlet yönetiminde Yusuf Has Hacib’in ve Kutadgu Bilig eserinin önemine değinilmiştir. Ayrıca, söz konusu eserin hangi amaçla yazıldığı ve hangi konulara odaklandığı belirtilmiştir. Son bölümde ise Kutadgu Bilig’in bir siyasetname olarak devlet yönetimine ilişkin yaklaşımına, yöneten ve yönetilen ilişkileri temelinde yönetim sürecine olan etkilerine değinilmiş, bu eserin devlet, toplum ve yönetim unsurları bakımından ne gibi konulara odaklandığı irdelenmiştir. Sonuç kısmında ise yönetim geleneğinde Kutadgu Bilig’in önemi tartışılarak çıkarımlarda bulunulmuştur.

1. Türk Devlet Yönetim Kültürünün Oluşması

Türk devlet kültürünün temelleri çok eski tarihlere dayanmaktadır. Türklerdeki devlet anlayışı, çeşitli amaçlar ve koşullar altında ortaya çıksa da belirli bir yönetim geleneği bulunmaktadır. Özellikle, devlet başkanı olan Hakanın töre adı verilen kanunları uygulaması ile devlet anlayışı gelişim göstermiştir.

Türk devletlerinin temel unsurları arasında; ülke, nüfus, hakimiyet ve teşkilatlanma önemli bir yer tutmaktadır (Niyazi, 1993). Ülke unsuru, coğrafi sınırlar içerisindeki vatan toprağı⁴ olarak ifade edilmekte, nüfus unsuru ise millet ve halk olarak açıklanmaktadır. Özellikle bu nüfusun, millet bilincine sahip olması devlet oluşumu için gereklidir. Bununla birlikte dil, din ve kültür gibi ortak özelliklerde devletin oluşmasına katkı sunan diğer unsurlardır. Hakimiyet diğer adıyla egemenlik unsuru, devletin olmazsa olmazları arasındadır. Bu unsur, yöneticilerin devleti idare edebilmek için elinde bulundurdukları meşru güç ve yetki olarak ifade edilmektedir. Özellikle hakimiyetin kaynağında töre ve din gibi etmenler önemli rol oynamaktadır. Son olarak, teşkilatlanma ise devletin sistematik ve örgütsel bir biçimde oluşmasına katkı sunan idari, siyasi ve toplumsal düzenin sağlanmasında gerekli olan diğer bir unsurdur.

Devlet yönetimi anlayışı bakımından Batı ve Doğu toplumlarında belirgin farklılıklar vardır. Uzunca bir dönem boyunca Batı’da bireylerin, grupların ya da sınıfların çıkarları ön plana çıkarken, Doğu’da devletin genel çıkarlarını hedefleyen bir kamu yönetimi anlayışı hâkim olmuştur. Özellikle Türk beyleri, “beylik” yapmanın esas unsurlarını (halkı giydirmek, doyurmak, iskân etmek ve halkın güvenliğini sağlamak gibi) yerine getirmekle mükelleflerdir. Dolayısıyla, Eski Türklerde Avrupa’daki feodalite anlayışından uzak, imtiyazlı bir askeri sınıfın varlığı söz konusu değildir (Sığrı ve Ercil, 2007). Bununla birlikte İslamiyet öncesi Türklerde, hâkimiyet ilahi bir kökene dayanmaktadır. Eski Türk devletlerindeki hükümdarlar, Tanrı’nın kendilerine (Türk Hakanına/Kağanına) devleti yönetme güç ve yetkisi verdikleri inancına sahiplerdir. “Kut” inancı olarak ifade edilen bu ilahi kökende, Türk Hakanı/Kağanı, Tanrı tarafından özel olarak seçildiğine ve kendisine özel yetenekler verildiğine inanmaktadır (Kamacı, 2017). “Kut”un idare etme yeteneğinin temel ölçüsü, kağanın “bilgeliği” olarak görülmektedir. Türk halkı da “Kut” anlayışını benimsemekte, dolayısıyla yönetsel hakimiyet halkın nezdinde meşruluk kazanmaktadır.

Öte yandan, tarih boyunca Türklerde iki tür hükümdarlık olmuştur. Birincisi, doğrudan doğruya kabilelerin soyundan gelen yöneticilerdir. İkincisi ise “Hakan” bir aileden gelen daha çok “Hakan” veya “Han” olarak anılan, aşiretlerden uzak hükümdarlardır. Dolayısıyla, Türklerde hükümdar unvanları alınış biçimleri gereği geleneksel bir işleyişe tabi olmuştur (Togan, 1985). Yönetim anlayışı

⁴ Türk milletinde vatan (ülke)-devlet ilişkisinin önemi ve vatan toprağının kutsal olduğu Türkmen atasözünde şöyle vurgulanır: “Devletli devlet arar, devletsiz vatan arar.” (Memiş, 2003).

bakımından ise Türklerde Beyler çoğunlukla hükümdar ailesi üyeleridir. Bu Beyler'in her biri, merkezi devlete sıkı sıkıya bağlıdır (Sığırı ve Ercil, 2007).

Eski Türklerdeki yönetim anlayışının ortaya çıkardığı en önemli sorunlardan biri ise Türk devletlerinin kavimlerden meydana gelen küçük idari teşkilatlara sahip olması ve bu nedenle etkin bir idari merkezîyetçiliğin tesis edilememesidir. Özellikle Türklerdeki veraset sistemi, boylar arasında üstünlük mücadelesi ortaya çıkarmakta ve devletin otoritesini ve gücünü sarsmaktadır. Dolayısıyla, mevcut durum Türklerin uzun ömürlü ve kalıcı bir devlet kurmalarını olumsuz yönde etkilemiştir (İnalçık, 1959).

Eski Türk ve İslam devletlerinde hükümdar ve onun adına hareket eden vezirler devlet yapısının en tepesinde yer almaktadır. Devlet yönetiminin esaslarını vurgulayan Kutadgu Bilig gibi siyasetname türündeki eserler, genellikle dönemin vezirleri tarafından kaleme alınmıştır. Özellikle, Çin'e karşı mücadele de kazanılan zaferlerde Gök-Türk devletinin veziri Tonyukuk'un yönetim zekâsı etkili olmuştur. Dolayısıyla, Türk yönetim geleneğinde ve idari başarıda vezirlik kurumu oldukça önemli bir yere sahiptir.

Teşkilât tarihi açısından ele alındığında ilk Türk İslam Devletleri, idari ve askeri yapılanmalarında Orta Asya'da kurulan hem "Bozkır Türk Devletleri" nden hem de Ortadoğu ve İran'da kurulan "İslâm" devletlerinden etkilenmişlerdir (Armaoğlu, 2018).

2. Türk Devlet Geleneğinde Siyasetnamelerin Etkisi

Türkler, teşkilatçı yapıya verdikleri önem sayesinde tarih sahnesinde güçlü devletler oluşturmuş ve başarılı bir yönetim mirasına sahip olmuşlardır. Bu teşkilat yapısına ve başarılı yönetimlere sadece hükümdarlar değil, ilim ve bilim adamları da önemli katkılar sunmuşlardır. Dönemin hükümdarlarına yazdıkları risale ve namelerle düşünürler, bilim adamları ve idari danışmanlık faaliyetinde bulunan kişiler hükümdarları yönlendirmişlerdir. Bu eserlerde, aynı zamanda devlet idaresindeki yöneticilere de tavsiyelerde bulunulmuştur (Eryılmaz, 2016). Öte yandan siyasetnameler, devletlerin başta yönetsel, siyasal ve toplumsal sorunlarına çözüm üretmek amacıyla yazılmış, nasihatname ve siyerü'l-mülûk gibi eş anlamlı isimlere sahip olmuşlardır.

Siyasetnamelerin tarihsel arka planında Çin, Hint, İran ve İslamiyet öncesi Türk devletleri gibi pek çok yerleşik kültür ve medeniyetin izleri bulunmaktadır. Özellikle bu eserlerde, devletin ve ülkenin huzura kavuşmasını sağlayacak fikir ve stratejiler aktarılmıştır. Bu kapsamda Türk tarihinde siyasetname türü eserler; hükümdarlara öğüt geleneğinin ortaya çıkmasında, siyaset ve yönetim kültürünün oluşmasında, devlet yönetiminin gelişim evrelerinin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir (Yılmaz, 1999).

Siyasetnamelerin başlıca özelliği, hükümdarlara ve devletin ileri gelenlerine devleti nasıl yönetecekleri ve hükümdar olarak nasıl davranacakları konusunda tavsiyeler sunmasıdır. Bu eserler, çoğunlukla eski veya deneyimli devlet adamları tarafından yazılmıştır. Siyasetnamelerin bir diğer önemli yanı ise devlet ve kamu yönetiminde görev alanların dikkate alması gereken ilkeleri belirlemesidir. Öte yandan, siyasetnameler çeşitli konularda yöneticilere bazı teorik tavsiyeler sunmaktadır. Bu eserlerde, olaylar manevi bir bakış açısıyla ele alınmakta ve özünde dini konular vurgulanmaktadır. Genel itibarıyla siyasetnamelerin temel amacı ise hem dünyevî hem de ebedî saadet ekseninde devletin ileri gelenlerinin yönetim uygulamalarında adaletli ve hakkaniyetli olmalarına yönelik öğütler içermesidir (Adalıoğlu, 2005). Bu kapsamda siyasetname içeriklerinde genellikle adalet, hukuk ve ahlak (etik) konuları önemli bir yer tutmaktadır. Bu eserlerde hükümdar ile tebaa arasındaki ilişkiler, politik ve yönetsel meselelerde adil ve etik ilkelerin göz önünde bulundurulması öncelikli olarak vurgulanmaktadır (Yücel, 1988).

Siyasetnameler devlet yönetimi ve yönetim bilimi açısından alanyazına önemli katkılar sunmaktadır. Bu eserlerin sunduğu katkılar aşağıda sıralanmaktadır (Ergan, 1999):

- Hükümdar ve devlet yöneticilerinin sahip olmaları gereken niteliklere ilişkin tespitler yapmaları,
- Devlet idaresi ile ilgili ilke ve esasları ele almaları,
- Yazdıkları dönemin sosyal yapısını, kurumlarını ve toplumsal değerlerini ortaya çıkarmaları,
- İnceledikleri sosyal yapı ve sorunları eleştirel bir şekilde analiz etmeleri ve karşılaştıkları sorunlara cevaplar sunmaları,
- Ortaya koydukları toplumsal değer ve ilkelerle günümüzdeki ve gelecekteki devlet idaresine ilişkin yönetsel sorunların çözümlenmesinde yol gösterici mahiyette olmalarıdır.

Siyasetnamelerdeki öğütler, kimi zaman hükümdarın maiyetine, şehzadesine veya tebaasına verdiği nasihatler olarak yukarıdan aşağıya doğru ortaya çıkmaktadır. Kimi zaman ise bilge ve bilgili bir kişinin hükümdara veya yöneticilere aşağıdan yukarıya bir düzende öğütlerde bulunması olarak gerçekleşmektedir. Örneğin, İslamiyet öncesi Türk tarihinin önemli bir yapıtı olan Kül Tiğın yazıtlarında, Kül Tiğın halkına öğütlerde bulunmuştur. Dolayısıyla, Türklerdeki siyasetname geleneğinin kökenleri Eski Türk tarihine dayanmaktadır (Tekin, 1998). Özellikle Kül Tiğın yazıtlarında, Türklerde belirli bir aristokrat/seçkinci düzenin olduğu belirgin biçimde görülmektedir. Seçkinci düzen içerisinde; halkların ve beğlerin (asillerin) üstünde buyruklar, yüksek rütbeli devlet ricali, hükümdar ailesi, yöneticileri ve hepsinin üstünde hakan (kağan, imparator) yer almaktadır (Rásonyi, 1993). Dolayısıyla siyasetnamelerde, hükümdarın otoritesini nasıl kullanacağı, toplumsal düzenin nasıl sağlanacağı ve yöneten-yönetilen ilişkisinin ideal düzeyde nasıl sürdürüleceği gibi hususlar ele alınmıştır.

3. Yusuf Has Hacib’in Hayatı ve Dönemi

Balasagun Türklerinin 960-961’de İslam’ı kabul etmesinden 58 yıl sonra 1017-1019 yılları civarında Yusuf, Balasagun (*Kuz-Ordu*) şehrinde dünyaya gelmiştir. Yusuf doğduğunda bu şehirde İslam dini kalıcı bir konuma yerleşmiştir. Tanınmış bir aileden gelen Yusuf gençliğinde zeki, yetkin, çalışkan, sorumlu ve dindar bir İslam alimi olarak görülmüştür (Anat ve Almaz, 2003). Bu bağlamda, aristokrat bir ailenin mensubu olan Yusuf iyi bir eğitim görerek “ilim, fazilet, zühd ve takva” özellikleri ile toplumda itibarlı bir konum elde etmiştir (Portlakkaya, 2009). Ayrıca eserinde, “büyük has hacib” (kendi kendine nasihat eden) olma özelliğine sahip olduğundan “baş teşrifatçı” olarak değerlendirilmiştir (Altunöz, 2005).

Arat’a (1991) göre Yusuf Has Hacib yaşadığı çağda âlim, düşünür, şair ve devlet adamı özelliklerini içinde barındıran bir şahsiyettir. Ayrıca, gençliğinden beri Türk devlet idaresi içinde önemli görevler yürütmüş, İslam kültür ve medeniyeti ile ilgili eserleri takip etmiştir. Bu bağlamda, Türk toplumu hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olmuştur (Arat, 1991). Öte yandan, Yusuf araştırmacı özelliği ile geniş kapsamlı ve hızlı bir şekilde ansiklopedik bilgi birikimi elde edinmiştir. Ayrıca Türkçe, Arapça, Farsça ve Orta İran dillerindeki önemli dilsel ve edebi becerileri kısa sürede kazanmıştır. Ayrıca Firdevs’in Şehname’sini, Farabi⁵’nin ve İbn Sina’nın Arapça felsefe kitaplarını incelemiş ahlak, sosyoloji, matematik, astronomi ve tıpla ilgilenmiştir. Bütün bu bilgi ve birikimle Balasagun’da Kutadgu Bilig’i yazmaya başlamış, Doğu Karahanlı devletinin merkezi Kaşgar’a gitmiş ve 1069’da mesnevi biçiminde yazılmış bir siyasetname özelliğine sahip olan “Kutadgu Bilig” eserini burada bitirmiştir. Kendisinin en önemli eseri olarak kabul edilen “Kutadgu Bilig” i dönemin hükümdarı olan Hakan Tavgaç Buğra Kara Han’a (1056-1103) 1070 yılında sunmuştur. Akabinde Tavgaç Buğra Han

⁵ Özellikle Yusuf, Farabi’nin fikirlerini özümseyerek ondan etkilenmiştir (Alberts, 1985; Arat, 1991).

bu eseri beğenmiş, Yusuf'a; Has Hacip⁶ (Mabeyinci) ve Ulug Has Hacip (Baş Kâhya) unvanlarını vermiş (Dilaçar, 1995; Kazmaz, 2000; Anat ve Almaz, 2003) ve vezir yardımcılığı göreviyle ödüllendirmiştir (Memiş, 2003).

Yusuf, gençliğinden itibaren Türk devlet teşkilatında önemli sorumluluklar üstlenmiş ve uzun bir dönem aynı teşkilatta çalışmıştır. Yusuf'un Kutadgu Bilig eseri, doğrudan devlet yapısını ve teşkilatını betimleyen bir çalışmadır. Çalışmanın temelinde ise Yusuf, deneyimin getirdiği olgunlukla toplumu oluşturan bireylere ve onların toplum içindeki rol ve sorumluluklarına daha fazla yer vermektedir (Arat, 1991). Bu itibarla Yusuf, aldığı eğitimin ve deneyiminin etkisi ile sosyal olayları gözlemleyerek ortaya çıkan sorunlara çözüm önerilerinde bulunan aydın bir kişiliğe sahiptir. Tüm bunların yanında, Yusuf'un Doğu Türkistan'ın demografik, sosyo-politik ve dini yapısı hakkında detaylı bilgilere sahip olması, İslamiyet'in ve diğer dinlerin toplum üzerindeki etkilerini çözümlenebilmesi gibi çeşitli konulara vakıf bir ilim adamı özelliği bulunmaktadır (Yavuz, 2007).

Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk devleti, Yusuf Has Hacib'in yaşadığı Karahanlılar'dır. Karahanlılar, Türklerin medeniyet ve kültür değişimi sürecinde çok önemli bir geçiş rolünü yerine getirmişlerdir. Yusuf Has Hacip'te, yeni bir din ve medeniyet benimsemiş topluma yeni ahlaki ve siyasi hedefler göstermenin yollarını aramıştır. Bu itibarla Kutadgu Bilig eseri, yeni bir dini kitleler halinde kabul eden Türklerin tarihsel kaderini yönlendirmek, yepyeni kültür ve medeniyet çevresine giren bir milletin, şiddetle sarsılan eski ve geleneksel değer yargılarını yeni sentezlere kavuşturmak endişesini yansıtmaktadır (Arslan, 1987). Kutadgu Bilig eserinden anlaşılacağı üzere Yusuf hükümdara, yöneticilere ve çeşitli kesimlere öğütler veren bir siyasetname yazarıdır. Çalışmasında öğüt verici, yol gösterici bir dil kullanarak devlet, toplum ve yönetim gibi çeşitli konuları ve olayları betimleyici/ tasvir edici bir biçimde ele almıştır.

Karahanlılar döneminde Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" ve Kaşgarlı Mahmut'un "Divan-ı Lügati't Türk" eserleri, Türk idare tarihine yön veren temel kaynaklar arasındadır. Bu eserler, kendi dönemlerini betimleyerek değerli bilgiler sunmaktadır (Dilaçar, 1995; Polat, 2015). Eski Türk siyasal yönetim anlayışının etkisi, kısmen eski Hint felsefesinden ilham alan Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde karmaşık bir biçimde kendini göstermiştir (Ocak, 1999). Ayrıca Kutadgu Bilig'de felsefe, etik, hukuk gibi alanların yaklaşımları üzerinde durularak; Çin, Hint, Roma ve İran gibi yerleşik kültürlerin yanı sıra Yenisey ve Orhun yazıtlarının da etkisini görmek mümkündür (Günel ve Üçhöyük, 2015). Öte yandan Yusuf ortaya koyduğu eserinde, kut'u (saadet, ikbal, devlet) temsil eden Aytoldi (Dolunay) ile ukuşu (aklı) temsil eden Öğüdülmüş (Övülmüş) karakterleri ile kendisini resmettiği ve bu haliyle dönemine ışık tutan kapsamlı bir esere imza attığı söylenebilir (Portlakkaya, 2009).

4. Kutadgu Bilig'e Dair Genel Değerlendirme

Kutadgu Bilig, Türklerin yerleşik hayata geçmesi ve İslamiyet'in kabulü gibi iki önemli değişimin yaşandığı bir dönemde oluşturulmuş ve Türk-İslam medeniyeti üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in 1070 yılında⁷ Karahanlı Devlet Hakanı Tabgaç Buğra Kara Han'a ithaf ettiği manzum bir siyasetname olan "Kutadgu Bilig", Türk edebiyat ve idare tarihinde önemli bir mihenk taşı olarak görülmüştür (Tülücü, 2002). Eser ilk Türk-İslam eserleri arasında olup

⁶ "Perdeci" manasına gelen Hâcib; halk ile hükümdar arasındaki ilişkileri yürüten bir görevlidir. Yapılan iş ile hükümdarın halktan gizlenmesi/perdelenmesi durumuna "Hacib" görevi denilmiştir. Bu üst düzey görevliye, diğer Türk devletlerinde "baş mabeyinci" ve "kabcıbaşı" isimleri de verilmektedir (Eryılmaz, 2016).

⁷ Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig adlı eseri, 1070 yılında Türklerin yerleşik hayata geçmesi ve İslamiyet'i kabul etmesinden sonra kaleme alınmıştır (Tülücü, 2002; Günel ve Üçhöyük, 2015).

(Eryılmaz, 2016) yöneten ve yönetilen ilişkisi temelinde Karahanlı devlet teşkilatındaki görevliler, saraydaki memurluklar ve toplumdaki farklı grupları incelemektedir.

Kutadgu Bilig kelime anlamı bakımından “kutlu bilgi, mutluluk veren bilgi” (Demirel, 2014; Aslan ve Bulut, 2018), “insanı her iki dünyada mutluluğa erdiren bilgi” (Demirel, 2014) ya da “devlet yönetme bilgisi” (Arat, 1991; Adalıoğlu, 2013; Büyükbaş ve Vargün, 2016) manalarına gelmektedir. Bu eserin yazılma amacı isminde de anlaşılacağı üzere, insanların her iki cihanda mutluluğu yakalamalarına rehberlik etmektir. Bu eserde Yusuf Has Hacıp bireysel, toplumsal ve devlet hayatının ideal düzeni için gerekli olan ve birbiriyle yakından ilişkili olan zihniyetin, bilginin ve erdemlerin nasıl edinilip kullanılacağına odaklanmaktadır. Ayrıca yine bu eserin temelinde; insanın amacının incelenmesi, insan yaşamının toplumdaki ve devletteki yerini belirleyen bir yaşam felsefesinin geliştirilmesine yönelik çabalar yer almaktadır.

Kutadgu Bilig’de kahramanlar ile ilgili olay örgüsü ise aşağıda özetlenmektedir: Aytoldı devlette görev yapma konusunda güçlü bir isteğe sahiptir. Bir akrabası vasıtasıyla o zamanın Has Hacıbi ile görüşür ve Hacıp onu hükümdarın huzuruna çıkarır. Hükümdar, Aytoldı’yı beğenir ve ona vezirlik görevini verir. Aytoldı belirli bir süre sonra vefat eder ve tek çocuğu olarak Ögdülmiş geride kalır. Hükümdar, Ögdülmiş’in yetiştirilmesinden ve eğitiminden sorumlu olur. Zeki ve bilgili olan Ögdülmiş, belirli bir süre sonra davranış ve yetenekleriyle Hükümdarın ilgisini çeker ve önemini kazanarak vezir olur. Ögdülmiş’i çok beğenen ve onun devamlı görevde kalmasını isteyen hükümdar, ona destek olabilecek ve gerekirse onun yerini alabilecek yetenekli, zeki ve bilgili başka birini araştırır. Ögdülmiş bu sebeple, arkadaşı Ogdurmış’ı hükümdara önerir. Hükümdar ne kadar istese de bu kişiyi hizmetine alamaz. Ogdurmış, hiç kimsenin olmadığı bir alanda ibadetini sürdürmek ister. Akabinde Ögdülmiş de devletteki görevinden ayrılmak ve sadece ibadete odaklanmak isteyince, Ogdurmış bu duruma karşı çıkar. Ona göre devlet kademelerinde çalışanlar buldukları görevlerinden ayrılmayarak, topluma elinden gelen en iyi şekilde hizmet edebilir. Ogdurmış bir süre sonra vefat eder ve kendisinin yerine Kumaru’yu bırakır. Vezirleri ve Ogdurmış’ın tavsiyeleri sayesinde hükümdar, muntazam kurallar ve kaideler koyarak ülkeye düzen getirir, bu da ülkenin zenginliğe erişmesine ve halkın mutlu olmasına katkı sunar (Doğan, 2002b; Kazmaz, 2000; Anat ve Almaz, 2003).

Dilaçar’a (1995) göre ise Kutadgu Bilig’in çerçevesi dört kişi arasında sahnelenen alegorik bir tartışma veya atasözlerle ve deyimlerle dolu bir diyalog senaryosu olarak ifade edilmektedir. Benzer şekilde Kazmaz’da (2000) bu eserde devlet, hukuk, insan ve sosyal konular hakkında birbirleriyle konuşmalar yapan dört kişiden bahsetmektedir. Eserde vurgulanmak istenen temel söylem, düşünce ve görüşler bu konuşmalar yoluyla iletilmektedir. Dolayısıyla, Kutadgu Bilig’de adalet (doğruluk), devlet, akıl ve akıbet/kanaat fikirleri kişileştirilmiştir. Hakan olan Küntoğdı (Gündoğdu) adaleti/doğruluğu, vezir olan Aytoldı (Dolunay) devleti (kutu), vezirin oğlu olan babasından sonra vezirliğe yükselen Ögdülmiş (Övülmüş) akıllı, vezirin akrabası ve bir derviş olan Ogdurmış (Uyanmış) ise akıbeti/kanaati sembolize etmektedir. Bu bağlamda, eserdeki kişiler ve isimler ile siyasi, sosyal ve idari ilişkiler arasında bir bağlantı kurulmuştur. Aşağıdaki alt başlıklarda, eserde ele alınan ilişkiler devlet, toplum ve yönetim anlayışı bakımından incelenmektedir.

4.1. Kutadgu Bilig’de Devlet Anlayışı

Kutadgu Bilig eserinin giriş bölümünde, hakimiyet koşullarından devletin varlığına kadar devlet yönetimi ile ilgili konularda görüş ve düşüncelerin olduğu vurgulanmaktadır. Bu kapsamda, iktidarın korunmasından hakimiyet taleplerine, devletin bekasından diğer zaruretlere kadar pek çok önlem, risk ve sonuçlara değinilmiştir. Özellikle, Kutadgu Bilig eserinde “hâkim devlet” yaklaşımı

benimsenmektedir. Hâkimiyet, bir devletin olmazsa olmaz özelliklerinden birisidir. Tarihte yer alan milletlerin çoğu devlet kurarak kendilerine özgü hakimiyet yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır. Dünyanın en eski milletlerinden biri olan Türklerde, İslam ve bozkır kültürlerini kendi karakteristik özellikleri ile kaynaştırarak yeni bir hakimiyet yaklaşımı geliştirmişlerdir (Altunöz, 2005).

Yusuf hükümdarları, devlet idarecilerini ve vezirleri hak ve adalet yolundan sapmamaları konusunda uyararak devlet ilkelerinde adaletin birincil öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, adaletin tesis edilmesinde kanunların doğru bir biçimde uygulanması ile topluma ve insanlara karşı korucuyu bir devlet yaklaşımı ön planda olmuştur (Adalıoğlu, 2013). Bununla birlikte liyakatli, yetenekli ve ehil kişilerin yönetici olması anlayışı, Türk devletlerinde tarih boyunca iktidar, devlet ve yönetimde sürekliliğin sağlanmasına katkı sunmuştur. Kutadgu Bilig’de vurgulanan devlet nosyonu da bu esaslara dayandırılmıştır. Bu kapsamda, Türk tarihi boyunca kurulan on altı Türk devleti, Türklerin devletlerini ne kadar iyi organize ettiklerinin kanıtı olarak görülebilmektedir. Bu durum, Türk devletlerinin kırılğan ve güçsüz yapıda oldukları gibi görünse de aslında egemenlik başka bir Türk mensubiyetine geçerek isim değiştirmekte Türk milletinin devamlılığı baki kalmaktadır. Dolayısıyla, tarih boyunca Türk devletlerinin birisi dağılmış hemen akabinde yeni bir Türk devleti kurulmuştur. Sadece yetkili konumdakiler değişmiş; görevini yapamayanlar gitmiş, yerine hizmet edebilenler gelmiştir. Mevcut durum, tarih boyunca her dönem neden bağımsız bir Türk devletinin var olduğunu açıklamaktadır (Kazmaz, 2000).

Kutadgu Bilig’de kut⁸ (devlet) babadan oğula geçen bir unsur olarak görülmüş ve erdem (fazilet), bilig (bilgi), oy (akıl) ve ukuş (anlayış) olmak üzere dört temele dayandırılmıştır (Arat, 1991; Niyazi, 1993). Özellikle Hakan’ın “kut”unun (devletin) kalıcı olabilmesi için halkının refahını, huzurunu, güvenliğini ve adaletini gözetmesi gerekmektedir. Dolayısıyla hakanın bilgeliği (hikmeti) ile kut (devlet) arasında doğrudan bir bağlantı kurulmaktadır. Öte yandan, Kutadgu Bilig’de eserin konusu ve önemi beyit olarak şu şekilde ifade edilmektedir: “Yine bil ki bu kitap herkese yarar, fakat memleket ve şehirleri idare için hükümdarlara daha çok faydalı olur” (Arat, 1991; B-34: 77) denilerek çalışmanın öncelikle devlet yönetimine odaklandığının ve yöneticileri etkileyen özelliklerin ağırlıkta olduğunun altı çizilmiştir. Yine bu eserde devlet yönetiminin etkin işleyişi ve incelikleri ile ilgili şu cümleler ifade edilmektedir: “Bütün iyilere hürmet göster, onları yükselt; kötülere yüz verme, kapına dahi yanaştırma” (Arat, 1991; D1455: 323) denilerek devlet kademesinde görev yapanların kişiliklerine ve karakterlerine göre seçilmesi ve bunlara saygı gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Portlakaya, 2009).

Kamu hizmetlerinin sunumunda devlet, vatandaşlarına belirli görevler yüklemektedir. Vatandaşlar, devletin var olabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için yükümlülüklerini yerine getirmekle birlikte devletin koyduğu yasalara da uymak durumundadır. Kutadgu Bilig’te bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: “Devlete kafa tutarsan üzüntüyle boğuşursun”. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib, devletin mutlak egemenliğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca, devlet yönetiminde ciddiyetin tesis edilmesi ve devlet işlerinin zamanında yapılması gerektiğinin altını çizmektedir (Kazmaz, 2000).

Kutadgu Bilig’de devlet işleyişiyle ilgili bir başka önemli etkende, bilginin ve aklın önceliklendirilmesi diğer bir ifadeyle yönetsel bilgi ve akla sahip olunması gerektiğidir. Bu kapsamda, kut ile bilgi arasında birebir bağlantı bulunmaktadır. Deneyimli yöneticilerin göreve gelip bilgiyi devlet yönetimine dahil etmesiyle Yusuf, toplumda düzen, huzur ve refahın sağlanacağını öngörmüştür. Dolayısıyla toplumsal refah ve düzen, bilgi ile sağlanacaktır. Devlet tesis ettiği bu refah

⁸ Türk devletlerinde kut kavramı; Hakanın tahta çıkması (siyasi iktidar), halkın düzen, sağlık ve refaha kavuşması gibi çeşitli olayların arka planındaki ilahi kökene bağlı egemenliği açıklamak için kullanılmıştır (Donuk, 1981).

sayesinde halkına mutlu bir yaşam sağlayacaktır (Doğan, 2002a). Bu bağlamda Yusuf’a göre bilgi, insanoğlunun en kıymetli hazinesidir. Erdemli bir yönetim inşa edilmesi ise öncelikle yerine getirilmesi gereken bir konudur (Dilaçar, 1995). Bununla birlikte, Kutadgu Bilig’de bilgi gibi akılda, devlet yönetiminde başarının bir aracı olarak görülmüştür. Bilgi ve aklın (anlayışın) birlikte uygulanması ile iyi bir yönetici olunabileceği vurgulanmıştır. Eserde yer alan aşağıdaki ifadeler, bu açıklamaları doğrulamaktadır (Portlakkaya, 2009): “Aklın süsü dil, dilin süsü sözdür; kişinin süsü yüz, yüzün süsü gözdür” (Arat, 1991; D-274: 133), “Bütün kördüğümle bilgi ile çözülür; bilgi bil, anlayışlı ol, akıl ile yaşa” (Arat, 1991; D-3168: 573), “Akla karşı hürmet kalemin hakkıdır diye, hükümdar ona çok itibar edip çok ihsanlarda bulunmuştur” (Arat, 1991; B-61: 81).

Kutadgu Bilig’deki devlet anlayışı ile ilgili bir diğer vurgu da siyasal kurum ve düzenlemelerin toplumdaki meşruiyetinin sağlanması, bu bağlamda sosyal refah ve toplumsal düzen arasındaki bağlantının sosyal devlet kavramı temelinde karakterize edilmesi gerektiğidir (Doğan, 2002b). Dolayısıyla, bu eserdeki devlet yaklaşımına göre halka hizmet etmek devletin asli görevleri arasında yer almaktadır (Demirel, 2014).

4.2. Kutadgu Bilig’de Toplum Anlayışı

Kutadgu Bilig eseri, toplumsal anlamda birtakım değerlendirmelerde bulunarak ideal yönetim gibi ideal bir toplumun ortaya çıkmasına da katkı sunmaktadır. Hatta eserde, ideal ve olgun bir insanda bulunması gerekli özelliklerden bahsedilmektedir. Bu kapsamda, eserin özünde “olgun insan” fikri ve tanımı gibi daha pek çok erdeme değinilmektedir. Bunlar arasında her türlü bilgiyi öğrenmek, okumak, yazmak, tüm alfabe ve dilleri anlayabilmek, şiir yazmak, hesap ve geometri öğrenmek ve astronomi bilmek gibi dönemin ilim dallarını oluşturan konularda bilgi sahibi olmak ve avcılık ile ok atma gibi çeşitli yeteneklere sahip olmak gerektiğine yönelik açıklamalar yer almaktadır (Arat, 1991).

Kutadgu Bilig eserinin kaleme alınmasında, Orta Asya’daki hanedan üyelerinin yaşadığı iç çekişmelerin toplumu ve devlet ilkelerini olumsuz yönde etkilemesi önemli rol oynamıştır. Bunun sonucunda, toplumun özünü meydana getiren ahlak (etik) ilkelerinin yeniden oluşturulması gerektiğine yönelik inanç, bu eserin ortaya çıkmasındaki temel gerekçeler arasında yer almaktadır (Arat, 1991).

Genel itibarıyla Kutadgu Bilig eseri, toplumsal açıdan göçebelikten yerleşik hayata geçmeye başlayan Türklerin, hak ve yükümlülükler konusunda çağının çok ötesinde bir bilince sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu eserin diğer bir önemli yanı da siyasetname veya nasihatname özelliğine sahip olma ve o dönem ile ilgili topluma ışık tutacak ilmî ve felsefî birikim kapsamında önemli bilgiler sunmasıdır (Portlakkaya, 2009; Kaya, 2015).

Yönetimsel açıdan olduğu gibi toplumsal açıdan da Kutadgu Bilig’de bilgeliğe ve akla ayrı bir önem verilmiştir. İnsani özellikler içerisinde bilgi ve aklın öne çıkan bir yanı olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla, bu esere göre devlet ve toplum yönetiminde bilgi ve akıl her şeyden önce gelmektedir. Özellikle, “memleketin kılıç ile fethedilmesi fakat kalem ile muhafaza edilmesi ve yönetilmesi” ve “Kutsal/Kutlu Bilgi” nin birincil öneme sahip olması bu iddiayı doğrulamaktadır (Arat, 1991; Eryılmaz, 2016).

Yusuf bilgiyi, en yüksek erdem olarak belirtmiş ve bilgili olmayı insanı hayvandan ayıran ve ona insani nitelikler yükleyen en önemli özellik olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte Yusuf, bilgi ve aklın önemine vurgu yaparak ideal bir yönetim ve toplum tasarlamaya yönelik düşüncelerini belli etmektedir. İdeal düzende bilgi ve aklın önemi ile ilgili Yunan düşünürleri Eflatun ve Aristo, Türk düşünürü Farabi’den sonra Yusuf’ta benzer düşünce sistemi ile toplumun bilgili düzeyde olmasına (Dilaçar, 1995) aşağıdaki cümleler ile dikkat çekmiştir (Arat, 1991; Portlakkaya, 2009):

“Bilgi ile gökyüzüne bile yol bulunur.”; “Kişi akıl ile yükselir, bilgi ile büyür; kişi bu ikisiyle itibar görür.” (D-289: 135); “Bilgiyi büyük bil ve anlayışı ulu; bu iki şey yükseltir seçkin kulu” (D-152: 115); “Anlayış nerede olursa, orası ululuk bulur; bilgi kimde olursa o büyüklük bulur.” (D-154: 115); “Hangi çağda olursa olsun, bugüne kadar daha yüksek yer daima bilgiliye kısmet olmuştur.” (D-220: 125); “İnsanların kötüsü anlayış yoluyla asılır; halk arasında çıkan fitne bilgiyle bastırılır.” (D-221: 125); “İnsan dediğin bilgili ve akıllı olandır; onun dışındakilerin hepsi de hayvan gibidir.” (D,3165: 573); “Sen ya bilgi bil, insan ol ve kendini yükselt yahut hayvan adını al ve insanlardan uzaklaş.” (D, 6611: 1085).

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşılacağı üzere Yusuf eserinde hem idari hem de toplumsal düzeyde “bilgi” ve “aklı” övmüştür. Bireylerin bilgi sahibi olmaları gerektiğini tavsiye etmiştir. Ona göre bireyler arası ilişkilerde bilgi ayırt edici bir özellik olarak kendini göstermektedir. İnsanların bilgi eşliğinde konuşmaları gerektiğine ve bu şekilde saygı değer kabul edilebileceklerine dikkat çekmiştir. Asillığın ve makamın bilgi ve akıl sayesinde elde edilebileceğine vurgu yapmıştır.

Kutadgu Bilig’de genel olarak toplum anlayışı ele alındığında, insancıl değerlerin (doğruluk, iyilik, erdem gibi) ve faydacı bir düşüncenin hâkim olduğu belirtilebilir. Eserde insanlara yönelik devamlı bir iyilik düşüncesinin ön planda olması, eserin faydacı bir yaklaşımı benimsediğinin bir göstergesidir. Özellikle, karakterlerde insanlara değer veren ve onları olumlu bir biçimde yönlendiren bir üslubun bulunması da insancıl (hümanist) bir yaklaşımın ele alındığını doğrulamaktadır (Dilaçar, 1995).

4.3. Kutadgu Bilig’de Yönetim Anlayışı

Kutadgu Bilig’deki yönetim anlayışının temeli, bu eserin hukuk ve idare açısından eski Türk geleneklerini yansıttığına yönelik yaygın olan bir görüşe dayanmaktadır. Bilindiği üzere Türkler, baskınlar yaparak ele geçirdikleri yerlerde yönetimler kurma ve kanunlar düzenleme yetenekleri ile öne çıkmışlardır. Bu bağlamda Kutadgu Bilig eserinde, bu konuda yazılmış eski çağlardan kalma atasözleri ve bilge sözler önemli yer tutmaktadır (Dilaçar, 1995). Ayrıca, ülkenin bir arada tutulabilmesi için güç ve zor kullanmaya dayalı bir yönetim anlayışı kurmak yerine yetkin kişilerin, liyakatli ve düşünceli yöneticilerin, anlayışlı ve yetenekli liderlerin istihdam edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır (Altunöz, 2005).

Yusuf eserinde, devlet yönetiminde etkili olan yöneticilerin bu eseri kendilerine rehber edinmeleri gerektiğini şu cümlelerle ifade etmektedir (Arat, 1991; Portlakkaya, 2009): “Yine bil ki bu kitap herkese yarar, fakat memleket ve şehirleri idare için hükümdarlara daha çok faydalı olur” (B-34: 77).

Kutadgu Bilig’de ele alınan yönetsel anlayışla ilgili diğer bir özellikte, bu eserde vurgulanan yönetsel adalet yaklaşımının devletin temel özelliği olarak vurgulanmasıdır. İlerleyen dönemlerde kurulan Türk devletleri de yönetsel anlayışlarını bu adalet anlayışı üzerine inşa etmiştir. Örneğin, Osmanlı yönetsel yapısındaki “daire-i adalet” fikri de Kutadgu Bilig’den esinlenerek Osmanlı idari yapısını geniş ve önemli ölçüde etkilemiştir (Eryılmaz, 2016). Öte yandan, Kutadgu Bilig’de yönetilenlerin hükümdar üzerindeki hakları sıralanmakta, örf ve âdetin (törenin) yönetime üstünlüğü tartışılarak askerin, hazinenin, halkın ve adaletin karşılıklı bağımlılığı vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bu eserde; güçlü bir devlet için ordu, hazine, halk ve hukuk sistemi arasındaki ilişkiler düzeni açıklanmaktadır (Günal ve Üçhöyük, 2015).

Kutadgu Bilig’deki yönetim anlayışını biraz daha detaylı olarak açıklamak gerekirse; yönetimde en üst düzeyde bulunan Hakan olan Küntoğdı (Gündoğdu) devlet yerine adalet olarak sembolize edilmiştir. Bu kapsamda, hükümdarlığın ve yönetimin temelinde adaletin üstün bir tarafı bulunmaktadır. Adaletin ön planda yer almasında törenin önemli bir etkisi vardır. Hakan’ın yardımcısı

görevindeki vezir Aytoldi (Dolunay) ise yürütme erkini ve devletin özelliklerini temsil etmektedir. Devlet görevinde babasından sonra yerine geçen Öğüdülmüş (Övülmüş) ise akıl olarak sembolize edilmiştir. Özellikle insanın yanılığında olma durumuna çözüm olarak hem toplumda hem de kamusal alanda “akıl” ön plana çıkarılmıştır. Kanaatkâr ve aydın bir karakter olan Ogdurmuş (Uyanmış) ise ahirete ve maneviyata önem veren, sosyal hayattan uzaklaşan, kendisini ibadete adayan ve kamu görevlerinden kaçınan bir derviş olarak temsil edilmektedir (Arat, 1991; Günal ve Üçhöyük, 2015). Bahsi geçen dört karakter arasındaki bağlantılar, akıl ve bilginin önemine iyilik, doğruluk ve nezaket gibi erdemlerin güzelliğine dair birkaç örnek olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu eserin kaleme alınmasındaki temel amaç, İslam’ın emrettiği ve tavsiye ettiği ideal insan arayışına kavuşmak olarak açıklanabilir (Arat, 1991; Doğan, 2002a). Öte yandan Kudret (1995)’e göre Kutadgu Bilig’de bahsedilen yönetsel kademedeki farklı sınıflar, memurlar ve meslekler ayrı ayrı ele alınmıştır. Dolayısıyla farklı özellikler ve yükümlülükler hem hükümdarın hem de tebaanın birbirlerine karşı görevleri eserdeki kahramanlar arasındaki diyaloglar aracılığıyla vurgulanmıştır.

Kutadgu Bilig’deki yönetim anlayışında ne bir yönetici sınıf ne de sınıf ayrımı yoktur. Yöneten ve yönetilenler arasında karşılıklı sorumluluklar bulunmaktadır. Yönetenler adil olarak, yönetilenlerde kurallara uyarak görevlerini yerine getirmelidir. Ayrıca zekâsı ve bilgisi olan herkes, hükümetin yürütme organının en üst kademelerine kadar ilerleyebilmektedir. Bir komutanın veya bilge bir vezirin etkili olabilmesi için güç ve bilgi en önemli unsurlardır. Bu kapsamda Yusuf, hayatın her aşamasında akıllı, çalışkan ve bilgili olunması gerektiğini vurgulamıştır.

Yusuf’a göre yönetsel açıdan devlet ve toplum idaresinde hükümdarın sorumlulukları şu dört kategoriye ayrılır: Birincisi, tebaanın refah içinde yaşamasını sağlamaktır. İkincisi, töreye göre kanunları düzenleyip uygulayarak barışı ve düzeni korumak ve adaleti tesis etmektir. Üçüncüsü, devleti savaş gücüyle düzene sokmaktır. Dördüncüsü ise gümüşün yani paranın değerini muhafaza etme, ayarını düşürmeme yani iktisadi istikrarı koruma ve ticaret yollarını muhafaza etmektir (Dilaçar, 1995; Erdoğan, 2006). Hükümdar olan liderin halka yönelik isteği ise; kanunlara uymak, vergileri zamanında ödemek ve liderin belirlediği dost ve düşman ayrımını kabullenmek gibi hususlardır (Dilaçar, 1995). Dolayısıyla, Kutadgu Bilig’de devlet yönetimi konusunda hükümdarın (Hakanın) lider ve üstün özellikleri bulunmaktadır. Hakan, devletin bir ve diri olmasını sağlamakta, devleti örgütlü bir yapı haline getirmekte ve üst yönetim kadrosunu seçmektedir. Ayrıca tebaasını refaha ulaştırma, ulusunu genişletme ve zenginleştirme, kuvvetlerini komuta etme ve yönetme yetkisine sahiptir. Bu bağlamda, lider konumu olan Hakan tebaasının tüm sorumluluğunu üstlenmekte ve onların refahı için var gücüyle çalışmaktadır (Sığrı ve Ercil, 2007).

Sonuç itibarıyla, Kutadgu Bilig’deki yönetim yaklaşımı kurumsal ve örgütsel bileşenleri içermektedir. Eser öncelikle, toplumsal düzende güvenlik ve adaletin tesis edilmesiyle mükellef olan yöneticilerin görev ve davranışlarını gösteren birer ahlaki ilkeler ve öğütler kitabı olarak incelenebilmektedir (Eryılmaz, 2016). Dolayısıyla, eserde yönetimle ilgili olması gerekenler ve bir siyasetname olarak yöneticilere yapılan öğütler yer almaktadır.

5. Sonuç

Yusuf Has Hacib’in kaleme aldığı Kutadgu Bilig, Türk tarihinde devlet, yönetim ve toplum ile ilgili uygulamaların anlatıldığı siyasetname türünde yazılmış en önemli eserlerden biridir. Bu eserin en önemli yanı, kadim Türk dünyasının idare, teşkilat ve toplum yapısını ortaya koyarak bunların gelişmesine katkı sunacak öğütler içermesidir. Bu çalışma, Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig eserindeki devlet, toplum ve yönetim ile ilgili öne çıkan özelliklerin belirlenmesini amaçlamaktadır.

Dolayısıyla, çalışmada Türk kültür miraslarının en eskilerinden biri olan Kutadgu Bilig'deki devlet geleneği anlayışı mercek altında alınmakta ve etkileri irdelenmektedir.

Kutadgu Bilig eseri incelendiğinde, ağırlıklı olarak ideal bir devlet ve yönetim düşüncesinin tasarlandığı ve eserin yöneticilere yol göstermek amacıyla yazılmış bir siyasetname olduğu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, eserde ideal yönetim gibi ideal bir toplumun tasarlanmasına yönelik önerilerde bulunmaktadır. Özellikle Yusuf olgun, erdemli, doğru, iyilik sever, bilgili ve zeki insanlara hem yönetim düzeninde hem de toplumsal düzende ihtiyaç olduğunun altını çizmiştir. Bu bağlamda, eserde bozulan ahlak sistemine çözüm önerileri aranmış, insanı diğer varlıklardan ayıran özelliklere vurgu yapılarak ahlaki (etik) ilke ve öğretilerin yeniden tesis edilmesinin gerekliliğine işaret edilmiştir. Dolayısıyla Yusuf Kutadgu Bilig eserinde, ideal bir yönetimden ideal bir toplum düzenine kadar idari, siyasi ve sosyal açıdan çok geniş perspektifte olayları incelemiştir. Bu yönüyle, Yusuf ortaya koyduğu sistematik düşünce ile çağın koşullarını iyi bir biçimde analiz eden ve geleceğe yön verebilen bir eser ortaya koymuştur.

Kutadgu Bilig düşünce ve idare tarihi, siyaset bilimi ve kamu yönetimi gibi pek çok alanı etkileyen ve bütün insanlığın ortak mirası olarak ifade edilebilecek evrensel mesajlar içermesi sebebi ile döneminin en özgün ve çığır açıcı eseri olarak nitelendirilebilir. Ayrıca Yusuf eserinde, Türklerin milli ve geleneksel özelliklerini anlatarak yeni girdikleri İslâm medeniyeti ile töre, yönetim ve toplumsal örflerini kaynaştırmış ve Türk-İslâm medeniyet kültürünün şekillenmesine önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca bu siyasetname türü eserde, ideal devlet ve devlet adamının nitelikleri tarif edilmekte ve bu kapsamda bir devlet felsefesi oluşturulması önerilmektedir.

Bu eserde; hâkimiyetin bizzat töre ve kut'tan ileri gelmesi, geçmişten gelen devlet geleneğinin eserdeki kahramanların konuşmaları ile geleceğe aktarılması, iyi bir yönetimin temellerinin sunulması, her türlü yönetim işleyişinde aklın ve bilginin öncelikli olarak kullanılması, yöneticilerin ilme önem vermesi, devlet yönetiminde hükümdarların deneyimli, bilgili yöneticilere ve ilim adamlarına danışması, istişarelerde bulunması ve akılcı bir yönetim yaklaşımının benimsenmesi, devletin devamlılığı için doğru kanunların adil/tarafsız bir şekilde uygulanması, devletin birliğine ve bütünlüğüne zarar verebilecek tehditlere karşı önlemler sunulması, yönetsel işleyiş ve uygulamalarda ahlaki (etik) ilkelerin gözetilmesi, ehil olan kişilerin göreve ve makama getirilmesi, devlet adamlarının adil, zeki, ölçülü, uyanık, tedbirli, erdemli ve sabırlı olması gerektiği gibi önemli hususlar ortaya konmuştur.

Kutadgu Bilig, yazıldığı dönemdeki devlet, toplum ve yönetim meselelerine olduğu kadar, günümüz devlet yapısında var olan meselelere de çözüm üretebilecek geniş bir bakış açısı sahiptir. Bununla birlikte, bu eserde ortaya konulan öğüt, düşünce ve söylemler, Selçuklu ve Osmanlı yönetsel kültür ve medeniyetinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig eseri, ortaya koyduğu ilke ve esaslar ile bulunduğu çağa ve sonrasına etki eden önemli bir yapıt olmuştur.

Kutadgu Bilig'in temel ilkesi, bilginin ve aklın üstün olduğudur. İyi kanun ve törenin ancak bilgili kimseler tarafından oluşturulabileceği ve onların bunu anlayış ile (akıl ile) uygulayabilecekleri vurgulanmaktadır. Ayrıca bilgi ve bilim, akıl yoluyla gelişim gösterecektir. Bu bağlamda eser, bilinçli ve bilgili bir toplumun gelişimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak Kutadgu Bilig'de, devlet kademesinde ve yönetsel işleyişte adil ve dürüst bir sistemin kurulması ve devamlı olması belirtilmiş, aklın ve bilginin egemen olduğu idari yapının tesis edilmesi önceliklendirilmiştir. Bundan dolayı, Kutadgu Bilig'in Türk devlet yönetiminin anlaşılmasında çok önemli bir role ve yadsınamaz bir etkiye sahip olduğu vurgulanmıştır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Adalıoğlu, H. H. (2005). *Sultana öğütler Alâeddin Keykubat’a sunulan Siyasetnâme*. Ahmet b. Sa’d b. Mehdî b. Abdi’s-Samed el-Osmânî ez-Zencânî. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Adalıoğlu, H. H. (2013). Bir siyasetnâme olarak “Kutadgu Bilig”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 237-253.
- Alberts, O. (1985). Bir Türk Lehçesi olan Uygurca ile yazılmış Kutadgu Bilig’in (1069-70)Şairi: İbn Sina’nın Bir Öğrencisi. *Erdem*, 1(1), 217-230.
- Altay, A. (2011). Klâsik dönem Osmanlı siyasetnâme geleneğine genel bir bakış. *Turkish Studies*, 6(3), 1795-1809.
- Altunöz, Y. (2005). Yusuf Has Hacıb’in Kutadgu Bilig’i ve Nizamü’l- Mülk’ün Siyasetnamesi Işığında Türk Hâkimiyet Anlayışı. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi, Elâzığ.
- Anat, H. Y., & Almaz, A. (2003), *Karahanlılar tarihi*, İstanbul: Oku Yayınları.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig-I: Metin*, (3.baskı), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayını.
- Armaoğlu, F. (2018). *Türk siyasi tarihi* (3. Baskı). İstanbul: Kronik Kitap.
- Arslan, M. (1987). *Kutadgu Bilig’deki toplum ve devlet anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Aslan, M. M., & Bulut, Y. (2018). *Kutadgu Bilig’de iyi yönetimin esasları*. Ombudsman Akademik, 1, 15-25.
- Büyükbaş, H., & Vargün, F. (2016). Kutadgu Bilig’de devlet yönetimi: Hükümdar-adalet ilişkisi. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(4), 27-33.
- Demirci, M. F. (2016). Bir felsefe metni olarak Kutadgu Bilig. (Ed.) A. Kavas vd. *Yusuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu* içinde (ss. 137-147), İstanbul.
- Demirel, D. (2014). Kutadgu Bilig’de devlet yönetimi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(1), 55-61.
- Dilaçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig incelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N. (2002a). Kutadgu Bilig’in devlet felsefesi-I, Erciyes Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 127-158.
- Doğan, N. (2002b). Kutadgu Bilig’in devlet felsefesi-II, Erciyes Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 77-94.
- Donuk, A. (1981). Türk devletinde hakimiyet anlayışı. İstanbul Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10, 29-56.
- Erdoğan, E. (2006). XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde iktidar – itaat ilişkisine dair bir araştırma: Amasya örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14(1), 217-226.
- Ergan, N. G. (1999). Siyasetnamelerimizde çizilen “Devlet adamı” portresinin temel özellikleri. *Bilig*, 8, 27-45.

- Eryılmaz, B. (2016). *Kamu Yönetimi: Düşünceler, yapılar, fonksiyonlar, politikalar*. 9. Baskı, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Günel, V. A. & Üçhöyük, E. A. (2015). Kutadgu Bilig’de adalet dairesi ve Osmanlı’da yansımaları. (Ed.) M. Akıncı & G. N. Şafak *Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 721-731), Aksaray Üniversitesi.
- İnalçık, H. (1959). Osmanlılar’da saltanat veraseti usulü ve Türk hakimiyet telakkisiyle ilgili. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 14(1), 69-94.
- İnalçık, H. (2000). *Kutadgu Bilig’de Türk ve İran siyaset nazariye ve gelenekleri. Osmanlı’da devlet-hukuk-adalet*, İstanbul: Eren Yayınları.
- Kamacı, K. (2017). *Teşkilat: Türk devlet anlayışının kadim sırları*, İstanbul: Yediveren Yayınları.
- Kaya, F. (2015). *Kutadgu Bilig’e göre liderlik eğitimi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kaya, U. (2017). Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib’in eğitimle ilgili görüşleri. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-26.
- Kazmaz, S. (2000), *Hukuk ve devlet yönetimi açısından Kutadgu Bilig: Kutadgu Bilig üzerine hukuki bir inceleme*, Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.
- Kocasavaş, Y. (2006). Kutadgu Bilig’de eğitim-öğretim anlayışı. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 53-66.
- Koçak, B., & Kurtlu, Y. (2018). Kutadgu Bilig’e göre yönetici ve nitelikleri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 60-96.
- Kudret, C. (1995). *Örnekli Türk edebiyatı tarihi, başlangıçtan 15. yy. ortalarına kadar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Memiş, E. (2003). *Türk kültür tarihi*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Niyazi, M. (1993). *Türk devlet felsefesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ocak, A. Y. (1999). Düşünce Hayatı (XIV-XVII. Yüzyıllar). Ed. E. İhsanoğlu, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi* içinde(ss. 159-193), İstanbul.
- Polat, S. (2015). Karahanlı Devleti’nde eğitim faaliyetleri. *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 1(1), 42-52.
- Portlakkaya, T. (2009). Bir siyasetname olarak Kutadgu Bilig’in Türk devlet yönetimindeki yeri ve önemi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Rásonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük* (3. Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Sığırı, Ü. & Ercil, Y. (2007). *Türklerde yönetim gelenekleri ve Türk yönetim tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Sönmez, S. (2004). Kutadgu Bilig’de sosyopedagojik ve siyasal söylem adlı eser münasebetiyle. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11(24), 267-278.
- Taşdelen, V. (2019). Kutadgu Bilig’in felsefi bağlamı. *Milli Folklor*, 16(124), 5-16.

- Tekin, T. (1998). *Orhon yazıtları, Kül Tigin-Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: SimurgYayınları.
- Tekşan, K. (2012). Türkçe dersi değerler eğitiminde Kutadgu Bilig’in kullanımı. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(3), 1-17.
- Togan, Z. V. (1985), Karahanlılar. *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Zeki Velidi Togan Özel Sayısı*, 13, 215-234.
- Tülücü, S. (2002). Kutadgu Bilig, felsefe-bilim araştırmaları. *Ekev Akademi Dergisi*, 11, Erzurum.
- Yavuz, K. (2007). Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37(37), 137-180.
- Yılmaz, C. (1999). Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma. *Osmanlı: Toplum*, 5, 69-81. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet teşkilatına dair kaynaklar: Kitab-ı Müstetâb. KitabuMesâlihi’l Müslimîn ve Menâfi’il-Müminîn, Hırzû’l-mülûk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

YÖNETİM ALANINDA LİDERLİK VE MOTİVASYON ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Mukaddes GÜLER¹

Öz

Liderlik ve motivasyon yönetim alanında en önemli konular arasında yer almaktadır. Özellikle literatürde bu iki kavram, birbiri ile ilişkilendirilerek birçok çalışmaya konu olmuş ve çalışmalarda iki kavramın birbirini etkilediği ve motivasyon için liderliğin önemi üzerinde durulmuştur. Bu çalışmanın amacı, geçmişten günümüze doğru yönetim alanında yer alan liderlik ve motivasyon kavramları üzerine yapılmış çalışmaları bibliyometrik analiz yöntemi ile incelemektir. Web of Science (WoS) veri tabanında yönetim alanında makale türünde “leadership” ve “motivation” ifadesi geçen çalışmalar taratılmış ve toplam 1583 çalışmaya ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmalar, VOSviewer haritalama tekniği ile görselleştirilmiştir. Elde edilen veriler incelendiğinde; 2017 yılından itibaren konuyla ilgili çalışmaların arttığı ve toplam 191 çalışmayla en fazla çalışmanın 2021 yılında yapıldığı belirlenmiştir. Makalelerin en fazla SSCI’da indekslendiği ve İngilizce dilinin hâkim olduğu çalışmalarda en fazla iş birliği yapan ülkelerin ABD ve Çin Halk Cumhuriyeti olduğu tespit edilmiştir. Liderlik, motivasyon ve dönüştürücü liderliğin en fazla kullanılan anahtar kelimeler olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, motivasyon, bibliyometrik analiz.

JEL Kodları: M1, C82

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES ON LEADERSHIP AND MOTIVATION IN MANAGEMENT

Abstract

Leadership and motivation are among the most important issues in the field of management. Especially in the literature, these two concepts have been the subject of many studies by associating them with each other, and the importance of leadership for motivation has been emphasized in the studies that the two concepts affect each other. The aim of this study is to examine the studies on the concepts of leadership and motivation in the field of management from the past to the present with the bibliometric analysis method. In the Web of Science (WoS) database, studies in which "leadership" and "motivation" were mentioned in the article type in the field of management were searched and a total of 1583 studies were reached. In addition, the studies were visualized with the VOSviewer mapping technique. When the data obtained were analysed; it was determined that the number of studies on the subject has increased since 2017 and the highest number of studies was conducted in 2021 with a total of 191 studies. It has been determined that the most collaborating countries in the studies where the articles are mostly indexed in SSCI and the English language is dominant are the USA and the People’s Republic of China. Leadership, motivation and transformational leadership were found to be the most used keywords.

Keywords: Leadership, motivation, bibliometric analysis.

JEL Codes: M1, C82

¹ Öğr. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Gürün Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmetler Bölümü,
muguler@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7159-1547

Başvuru Tarihi (Received): 10.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Bir örgütün temel amaçlarına ulaşabilmesi için ihtiyaç duyduğu en önemli unsurlardan biri insandır. Bir örgütün en önemli ve temel unsuru insan faktörü olduğu için örgütte “liderlik” ve “motivasyon” göz ardı edilmeyecek bir konuma sahiptir (Yeşil, 2016: 175). Liderlik, bir kişinin bireysel, grup ve örgütsel hedeflere ulaşma arayışında bir dizi kişiyi etkilemeye çalıştığı bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Etkili liderler, insan gruplarının hedeflerini tanımlamalarına ve onlara ulaşmanın yollarını bulmalarına yardımcı olmaktadır (Singh, 2009: 261). Bu süreçte özellikle liderin takipçilerini hedeflerine ulaştırmak için etkilemesi ve bu hedefleri gerçekleştirmelerini sağlamak için motive etmesi gerekmektedir.

Motivasyon, “belirli bir amaca ulaşmak için bir veya daha fazla insanı harekete geçirmek için sürekli olarak gösterilen çabaların toplamı” olarak ifade edilmektedir. Liderlik, hedefe doğru takipçilerini motive etme görevi olarak algılanmakta ve liderin onları hangi koşullar altında, nasıl ve hangi araçları kullanarak bunu sağlayacağını bilmesi önemli görülmektedir. Çünkü kendini takip edenleri motive edemediği, örgüt liderlerinin başarılı olması pek olası değildir (Schaffer, 2008: 6). Motivasyon, liderlerin örgütte çalışanlarının etkinliğini ve verimliliğini artırma konusunda kilit bir rol oynamaktadır. Örgütsel hedeflere ulaşmaya kendini adanmış liderlerin, yönetim fonksiyonlarını kullanırken çalışanları örgütsel hedeflere ulaşma konusunda yeterince yönlendirebilmeleri için öncelikle çalışanların iyi motive olmalarını sağlamaları gerekmektedir (Önen ve Kanayran, 2015: 56).

Liderlik ve motivasyon, bir örgütte çalışanların davranışlarına yön veren ve belirli hedefler doğrultusunda hareket etmelerini sağlayan önemli olgulardır (Yeşil, 2016: 158). Bu iki olgunun yönetim alanında çok önemli bir yere sahip olduğu ve yapılan çalışmalarla olumlu ya da olumsuz bir şekilde birbirini etkilediği tespit edilmiştir. Bu iki kavram üzerinde duran çalışmaların geçmişten günümüze doğru analizi için bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca VOSviewer haritalama tekniği ile görselleştirilmiştir. Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde, yönetim alanında bu iki kavram ile ilgili bibliyometrik analiz tekniğinin kullanılmaması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, liderlik ve motivasyon ile ilgili analizlerin gelecek çalışmalara yol gösterici nitelikte olacağı düşünülmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Araştırma kapsamındaki liderlik ve motivasyon kavramları ile bunlara ilişkin teoriler ele alındıktan sonra liderlik ve motivasyon arasındaki ilişkiye değinilecektir.

1.1. Liderlik ve Liderlik Teorileri

Liderlik, pek çok ilgi ve tartışma yaratan karmaşık bir konu olmaya devam etmektedir. Liderlik üzerine literatür taraması yapıldığında araştırmacıların liderliğin tanımı konusunda hemfikir olmadıkları görülmektedir (Singh, 2009: 261). Liderlik, “Bir örgütün ortamını ve koşullarını etkileyerek, anlamlı ve zorlayıcı hedeflere ulaşmayı doğrudan etkileme durumu” olarak ifade edilmiştir (Ivancevich vd., 1990: 435). Bir başka tanımda ise liderlik, “bir bireyin üyesi olduğu grupların etkinliğine ve başarısına katkıda bulunmalarını etkileme, motive etme ve katılmalarını sağlama yeteneği” olarak ifade edilmiştir (Schaffer, 2008: 6).

Robbins ve Judge (2012: 368) liderliği, “bir grubu vizyonunu veya hedeflerini gerçekleştirme yönünde etkileme yeteneği” olarak belirtmişken, Gill (2011: 9) liderliği, “yolu göstermek ve başkalarına bu yolu izlemeleri için yardım etmek veya teşvik etmek” olarak ifade etmiştir. Mullins (2005: 281) ise liderliği, “başkalarını takip etmeye ikna etmek” veya “insanları isteyerek bir şeyler yapmaya ikna etmek” gibi basit terimlerle veya daha spesifik olarak, örneğin “karar vermede

otoritenin kullanılması” olarak yorumlamıştır. Bir örgütü değiştirmeyi ve makul alternatifler arasından aktif seçimler yapmayı gerektiren liderlik, diğerlerinin gelişimine ve işi yapmak için onları harekete geçirmeye bağlı olmaktadır. Başka bir deyişle, takipçiler olmadan lider olunmamaktadır (Luthans, 2010: 413).

Liderliğin kavramsallaştırılmasını sağlayan ve merkezinde yer alan bileşenler olarak: liderlik bir süreçtir, liderlik etkilemeyi içerir, liderlik gruplar halinde gerçekleşir ve liderlik ortak hedefleri içerir. Bu bileşenlere dayanarak liderlik “bir bireyin ortak bir hedefe ulaşmak için bir grup bireyi etkileme süreci” olarak nitelendirilmektedir (Northouse, 2016: 6). Liderlik, örgütlerde üst sıralarda yer alan bireylerle sınırlı değildir. Örgütte her seviyede ihtiyaç duyulan liderlik örgüt içinde resmi bir pozisyona atanmamış bir kişi tarafından bile sergilenabilmektedir. Başkalarına etkili bir şekilde liderlik etme yeteneği nadir görülen bir niteliktir. Ayrıca pek çok farklı becerinin etkileşimini gerektirdiğinden, çok üst düzey pozisyonlarda liderlik etme daha zor hale gelmektedir (Singh, 2009: 261).

Son 80 yılda, liderliği incelemek için bir dizi farklı teori geliştirilmiş ve liderliğin temelini oluşturan ilk teorilere geleneksel liderlik teorileri adı verilmiştir. 1945’ten önce, liderlik çalışmasına yönelik en yaygın teori, liderlik özelliklerine odaklanmıştır. Liderlerin, onları akranlarından ayıran bazı benzersiz özelliklere sahip oldukları ve sergiledikleri düşünülmüştür. Bu çalışma hattı tutarlı sonuçlar vermediği için, çalışmalar liderliğin özdeşleşmesine yönelik davranışsal ve durumsal teoriler gibi diğer teorilere odaklanmıştır (Chandan, 2009: 331). Bu teoriler ayrıntılı olarak şunlardır:

Özellikler teorisi; Liderlik üzerine yapılan ilk çalışmalar, liderleri takipçilerinden ve etkili liderleri etkisiz liderlerden ayıran kalıcı kişisel özellikleri belirlemeye çalışmıştır. Liderlik özellikleri arayışı 1930’larda başlamış ve binlerce çalışmadan sonra, bazı özelliklerin etkili liderlikle en güçlü ilişkiye sahip olduğu görülmüştür. Bunlar; zekâ, görevle ilgili bilgi, hâkimiyet, kendine güven, enerji/aktivite seviyeleri, strese karşı tolerans, duygusal olgunluk, doğruluk ve dürüstlüktür (George ve Jones, 2012: 340). Ayrıca bu liderlik özelliklerinin doğuştan geldiği savunulmaktadır (Önen ve Kanayran, 2015: 48).

Davranışsal liderlik teorisi; Araştırmacılar, liderlerin kişisel özelliklerine bakmak yerine, liderlerin gerçekte ne yaptıklarına, yani etkili liderler tarafından gerçekleştirilen belirli davranışlara odaklanmaya başlamıştır. Ohio Eyalet Üniversitesi’ndeki araştırmacılar, liderlerin takipçilerini etkilemesinin ana yollarından birinin kişisel, günlük kararları ve davranışları olduğunu savunarak lider davranışı teorisine öncülük etmişlerdir. Bu teori, hangi lider davranışlarının çalışanları, grupları ve kuruluşları hedeflerine ulaştırmada yardımcı olduğunu belirlemeye çalışmıştır (George ve Jones, 2012: 340). Bu araştırmalar, diğer insanlara değer veren, onlarla iyi ilişkiler ve iletişim kurabilen, onlarda etki ve saygı uyandırabilen ve onlara özgüven veren liderlerin etkileme gücü olduğunu bulmuştur (Serinkan, 2012: 25).

Durumsal liderlik teorisi; Özellikler ve davranışsal liderlik teorileri, belirli bir durumun bir liderin etkililiğini nasıl etkilediğini göz ardı etmiştir. Etkinliğin hem bireylerin belirli özellikleri hem de içinde buldukları belirli durumlar tarafından belirlendiğini kabul eden Fred Fiedler, liderliğin durumsallık teorisini geliştirmiştir. Liderliği anlamaya yönelik en popüler teorilerden biri olan Fiedler’in teorisi, iki önemli konuya ışık tutmaktadır. Bunlardan birincisi “Neden, belirli bir durumda, her ikisi de eşit derecede iyi kişisel referanslara sahip olsa da, bir lider diğerinden daha etkili olur?” ve ikincisi “Belirli bir lider belirli bir durumda neden etkili olabilir de başka bir durumda olmayabilir?” sorularındır (George ve Jones, 2012: 345). Liderlik yeteneğinin ortaya çıktığı ortamın

önemine vurgu yapan bu teoriye göre, ortamdaki koşullar bireyin liderlik özelliklerini kazanmasına yol açmaktadır (Serinkan, 2012: 25).

Geleneksel liderlik teorilerinin görece kabulüne ve yürütülen önemli miktarda çalışmaya rağmen, bugün liderliğin hala çok daha fazla teori oluşturmaya ve çalışmaya ihtiyaç duyduğu konusunda çok az kişi aynı fikirde olmayacaktır. Liderlik çalışmaları için ortaya çıkarılan bu teorilere modern liderlik teorileri adı verilmiştir. Ayrıca bu teorilerin, araştırma yöntemleri ve uygulamalarla geleneksel yaklaşımların ötesine geçmesi gerektiği savunulmaktadır (Luthans, 2010: 428). Modern liderlik teorileri altında yer alan liderlik tarzlarından bazıları şunlardır:

Karizmatik liderlik; “Kişisel yetenekleriyle takipçileri üzerinde olağanüstü ve derin etkiler bırakan” liderler olarak eski anlayışa bir gerilemeyi yansıtmaktadır. Karizmatik liderlerin takipçileri kendilerini liderle ve liderin misyonuyla özdeşleştirir, lidere aşırı sadakat ve güven gösterir, liderin değerlerini ve davranışlarını taklit eder ve liderle olan ilişkilerinde özsaygı kazanırlar (Luthans, 2010: 428). Bu liderler, işlerin ne kadar iyi olabileceğine dair vizyonu için takipçilerin saygısını ve desteğini kazanabilen, kendine güvenen, hevesli bir liderlik sergilemektedir (George ve Jones, 2012: 356).

Etkileşimci (*transaksiyonel*) liderlik; Bu liderlik tarzı, örgütün bürokratik yapısı içindeki meşru otoriteye dayanmaktadır. Vurgu, amaç ve hedeflerin, iş görevi ve sonuçlarının ve örgütsel ödül ve cezaların açıklığa kavuşturulması üzerindedir. Etkileşimci liderler, takipçilerin kişisel çıkarlarına hitap etmektedir. Ayrıca karşılıklı bağımlılık ilişkisine ve “Bunu yaparsan sana bunu vereceğim” değiş tokuş sürecine dayalı olarak gözükmektedir (Mullins, 2005: 302).

Dönüşümcü (*transformasyonel*) liderlik; Bu liderlik tarzı, takipçiler arasında daha yüksek düzeyde motivasyon ve bağlılık yaratma sürecini savunmaktadır. Örgüt için bir vizyon oluşturma ve liderin takipçilerinin daha yüksek ideallerine ve değerlerine hitap etme, adalet, sadakat ve güven duygusu yaratma becerisini vurgulamaktadır. Örgütsel anlamda, dönüşümcü liderlik, bir işletmenin performansını veya sermayesini dönüştürmekle ilgilidir (Mullins, 2005: 302). Takipçilerin lidere güvenmeleri, örgütsel hedeflere ulaşılmasına katkıda bulunan davranışlar sergilemeleri ve yüksek düzeyde performans göstermeleri için ilham veren bir liderlik türüdür (George ve Jones, 2012: 356).

Otantik liderlik; Bu liderlik tarzı, hem pozitif psikolojik kapasitelerden hem de oldukça gelişmiş bir örgütsel bağlamdan yararlanan, liderler ve iş arkadaşları tarafından hem daha fazla öz farkındalıkla hem de olumlu davranışlarla sonuçlanan, olumlu kişisel gelişimi teşvik eden bir süreçten oluşmaktadır. Otantik liderler öz güvenli, umutlu, esnek, şeffaf, etik, gelecek odaklı ve lider olmak için iş arkadaşlarını geliştirmeye öncelik veren bir nitelik sergilemektedirler (Luthans, 2010: 433).

1.2. Motivasyon ve Motivasyon Teorileri

Latince “*movere*” kelimesinden gelen motivasyon terimi, “hareket etmek” anlamına gelmektedir. Motivasyon, fizyolojik veya psikolojik bir eksiklik veya ihtiyaçla başlayan, bir amaca veya güdüye yönelik bir davranışı veya dürtüyü harekete geçiren bir süreçtir (Luthans, 2010: 157). George Miller motivasyonu “Tembelliğimizi yenen ve bizi isteyerek veya istemeyerek eyleme geçiren biyolojik, sosyal ve psikolojik tüm itici güçlerin ve teşviklerin incelenmesidir” şeklinde tanımlamıştır (Gill, 2011: 261). Robbins ve Judge (2012: 202) motivasyonu, “Bir bireyin bir amaca ulaşma yönündeki çabasının yoğunluğunu, yönünü ve ısrarını açıklayan süreçler” olarak ifade etmiştir.

Genel anlamda motivasyon, eylemin yönü ve sürekliliği olarak tanımlanmaktadır. İnsanların neden belirli bir hareket tarzını diğerleri yerine seçtikleri ve genellikle zorluklar ve problemler karşısında neden bu seçtikleri hareket tarzını uzun süre takip etmeye devam ettikleri ile ilgilidir (Mullins, 2005: 471). Motivasyon, hedefe yönelik gönüllü eylemlerin uyarılmasına, yönlendirilmesine ve

sürekliliğine neden olan psikolojik bir süreçtir (Gill, 2011: 261). Motive olan bireyler, bu çabanın belirli bireysel ihtiyaçları karşılayıp karşılamadığına bağlı olarak hedeflerine ulaşmak için yüksek düzeyde çaba göstermeye isteklidirler (Schaffer, 2008: 6).

Çalışanları motive etmek ise karmaşık bir süreçtir. Bilgi ve mali bağımsızlıktaki gelişmelerle birlikte, bu sorun daha şiddetli hâle gelmiştir. Buna ek olarak, örgütlerdeki kaynakların kıtlığı yöneticilerin çalışanlarını motive etmesini engelleyen bir kısıt olarak hareket etmektedir. Bu sorunlara rağmen yöneticiler hala çalışanlarını örgütsel hedeflere ulaşma konusunda motive etme sorumluluğuna sahiptir. Bu sorumluluğu üstlenmek için, insanların örgütlerde çalışmaya nasıl ve neden motive olduklarını anlamaları, motivasyon ilke ve uygulamalarının farkında olmaları gerekmektedir (Singh, 2009: 139). Çünkü işletmenin örgütsel olarak verimliliği çalışanların motivasyonuna bağlıdır. Ayrıca işgücü sorunlarının (disiplinsizlik, devamsızlık gibi) azaltılması noktasında da motivasyon önemli bir araçtır (Dutt, 2009: 70). Yöneticiler motive olmayan çalışanlardan iş yapmalarını beklememesi ve çalışanların ihtiyaçlarını ve isteklerini belirleyerek motivasyon araçlarını kullanması gerekmektedir (Gill, 2011: 261).

Bireylerin davranışlarının altında yatan sebepleri araştırmaya yönelik çalışmalar sonucunda ortaya atılan motivasyon teorileri iki kategoriye ayrılmaktadır. Birincisi, bireyin içinde bulunduğu ve bireyin belirli bir şekilde davranmasını sağlayan faktörleri açıklayan kapsam teorileri; ikincisi ise kapsam teorilerinin içsel faktörlerine ek olarak bireyin davranışı üzerinde önemli etkisi olan çevresel faktörleri de dikkate alan süreç teorileridir (Yeşil, 2016: 168).

Kapsam teorileri, motivasyonun bireysel ihtiyaçlarla başladığını öngörmektedir. İhtiyaç, bir bireyin hayatında eylemi tetikleyen ve davranışı etkinleştiren bir durumdur. Bazı teoriler, ihtiyaçları hiyerarşik seviyelerde düzenler ve her seviye, bu ihtiyacı karşılamayı amaçlayan farklı bir davranışı harekete geçirdiğini savunurken; bazıları ise, bir kişinin davranışını etkileyebileceklerini belirterek bunları bir süreklilik içinde düzenlemektedir (Singh, 2009: 143). İnsanları motive eden özel ihtiyaçları belirlemeye çalışan dört önemli kapsam teorisi şunlardır:

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisi; Bu teorinin özü, ihtiyaçların bir hiyerarşi içinde düzenlenmesidir (Ivancevich vd., 1990: 115). Abraham Maslow, bireyin önce temel ihtiyaçlarını gidereceğini, sonra diğer daha yüksek ihtiyaçlarını karşılamaya çalışacağını savunur. Ayrıca o, bir ihtiyacı karşıladıktan sonra artık onun bireyi daha fazla motive etmeye hizmet etmeyeceğine inanmaktadır. Daha düşük seviyedeki bir ihtiyaç karşılanır karşılanmaz, bir sonraki daha yüksek seviyedeki ihtiyaçlar ortaya çıkacağı belirtilir. Temel insan ihtiyaçları ise sırasıyla en alt seviyeden en üst seviyeye doğru fizyolojik, güvenlik, sosyal, saygınlık ve kendini gerçekleştirme ihtiyacıdır (Dutt, 2009: 71).

Herzberg'in çift faktör teorisi; Frederick Herzberg, iki faktörlü motivasyon teorisi olarak bilinen bir içerik teorisi geliştirmiştir. Bu iki faktör hijyen faktörleri (memnuniyetsizler) ve motive ediciler (tatmin ediciler) olarak adlandırılmaktadır. Bu teori, çalışanların kendilerini motive hissetmeleri için hem hijyen faktörlerinin hem de motivasyon faktörlerinin olması gerektiğini öne sürmüştür. Hijyen faktörler, çalışma koşulları, maaş, iş güvenliği, statü, şirket prosedürleri, üstler ve astlar arasındaki kişilerarası ilişkilerin kalitesini içeren dışsal koşullardır. Bu koşulların sağlanması çalışan performansının yüksek düzeyde motive edilmesi için yeterli değildir. Motivasyon faktörleri ise işi anlamlı ve tatmin edici kılan iş içeriğinden kaynaklanan başarı, tanınma, sorumluluk ve ilerleme gibi içsel koşullardır (Ivancevich vd., 1990: 118).

Alderfer'in ERG teorisi; Clayton Alderfer'in varoluş (E), ilişki kurma (R) ve büyüme (G) veya ERG teorisi de bir ihtiyaç teorisi. Bu teori, Maslow'un bazı düşüncelerini temel almaktadır. Ancak

evrensel ihtiyaçların sayısını beşten üçe indirir ve seviyeler arasındaki hareket daha esnektir. Alderfer, bireysel ihtiyaçların bir hiyerarşi içinde düzenlendiği konusunda Maslow ile aynı fikirdedir. Alderfer'in varoluş ihtiyacı Maslow'un fizyolojik ve güvenlik ihtiyacına; ilişki kurma ihtiyacı, sosyal ihtiyaca; büyüme ihtiyacı ise, saygı ve kendini gerçekleştirme ihtiyacına karşılık gelmektedir (George ve Jones, 2012: 162; Ivancevich vd., 1990: 117).

McClelland'ın başarıma ihtiyacı teorisi; David McClelland, öğrenme kavramlarıyla yakından ilişkili bir motivasyon teorisi önermiştir. Pek çok ihtiyacın kültürden kazanıldığına inanmaktadır. Bu öğrenilmiş ihtiyaçlar, başarıma ihtiyacı, bağlılık ihtiyacı ve güç ihtiyacıdır. McClelland, bir kişide bir ihtiyaç güçlü olduğunda, bunun etkisinin, kişinin tatminine yol açan davranışı kullanmaya motive etmek olduğunu iddia etmektedir. Örneğin, yüksek başarıma ihtiyacına sahip olmanın kişiyi zorlayıcı hedefler belirlemeye, hedeflere ulaşmak için çok çalışmaya ve bu hedeflere ulaşmak için gereken beceri ve yetenekleri kullanmaya teşvik edeceğine inanılmaktadır (Ivancevich vd., 1990: 122).

Süreç teorileri ise davranışın nasıl harekete geçirileceğini, nasıl kontrol edileceğini, nasıl sürdürüleceğini ve nasıl durdurulacağını açıklamaya çalışmaktadır. Öncelikle motive edilmiş davranışı açıklamak için önemli olan başlıca değişken sınıflarını tanımlamaya çalışmakta ve ardından değişkenlerin belirli davranış türlerini üretmek için nasıl etkileşime girdiğini ve birbirlerini nasıl etkilediklerini belirlemektedir (Banerjee, 1995: 72). Bu yönde ortaya çıkarılan dört süreç teorisi ise şunlardır:

Şartlandırma ve pekiştirme teorisi; Şartlandırma teorisi kendi içinde “klasik” ve “sonuçsal” olarak ikiye ayrılmaktadır. Klasik şartlandırma, özellikle Ivan Pavlov'un köpekler üzerinde yaptığı deneylere dayanmaktadır. Pavlov'dan ilham alan B. Frederic Skinner ise sonuçsal şartlandırma olarak adlandırdığı yeni bir motivasyon teorisi geliştirmiştir. Buna göre, bireyler birtakım amaçları gerçekleştirmek, var olan ihtiyaçlarını karşılamak veya önceki şartlanmalar nedeniyle birtakım davranışlar sergilemek durumunda kaldıklarını savunmaktadır (Önen ve Kanayran, 2015: 52).

Vroom'un beklenti teorisi; Victor Vroom'un öne sürdüğü bu teori, motivasyonun bireylerin iş performanslarının bir sonucu olarak almayı bekledikleri ödülün doğası tarafından belirlendiği inancına dayanmaktadır. Temel varsayımı, bir bireyin rasyonel bir varlık olduğu ve bu tür ödüllerin algılanan değerini en üst seviyeye çıkarmaya çalışacağıdır. Başka bir ifadeyle birey, kendisine en fazla faydayı sağlayacak bir alternatif seçecektir (Chandan, 2009: 72). Bu teori, çalışanların çabalarının başarılı bir sonuca ve arzu edilen bir ödüle yol açacağını hissetmeleri durumunda motive olma olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmektedir (Ivancevich vd., 1990: 124).

Adams'ın eşitlik teorisi; Çoğu çalışan, ihtiyaçlarının karşılanmasından daha fazlasıyla ilgilenmekte ve ödül sistemlerinin adil olmasını istemektedir. Bu adalet konusu, psikolojik, sosyal ve ekonomik olmak üzere her tür ödül için geçerlidir ve motivasyonun yönetsel işini çok daha karmaşık hale getirmektedir. J. Stacy Adams'ın eşitlik teorisi, çalışanların aldıkları sonuçları ilgili girdileriyle ve ayrıca bu oranı diğer insanların oranlarıyla karşılaştırarak adaleti yargılama eğiliminde olduklarını belirtmektedir (Newstrom, 2007: 119). Yani bu teori bir bireyin girdi/sonuç oranı ile referans alınan kişi arasındaki algılanan tutarsızlıklara nasıl tepki verebileceğini inceleyen bir motivasyon teorisidir (Ivancevich vd., 1990: 125).

Locke'nin amaç teorisi; Bu teori, motivasyona nispeten uygulamalı bir yaklaşımdır ve hedefin türü ve zorluğunun bireyde onu başarmak için motivasyona neden olduğu varsayımına dayanmaktadır. Edwin Locke tarafından önerilen bu teori, insanların kendileri için hedefler belirledikleri ve daha sonra bu hedeflere ulaşmak için çaba sarf ettikleri süreçleri incelemektedir (Chandan, 2009: 77). Locke, zor ve

belirli bir şekilde belirlenmiş bilinçli hedeflerin, bireyler tarafından kabul edilmesi sonucunda daha yüksek performans düzeyiyle sonuçlanacağı tezini önermiştir (Ivancevich vd., 1990: 130).

1.3. Liderlik ve Motivasyon İlişkisi

Liderlik, takipçilerinin başka türlü yapmayacağı şeyleri yaptırması veya liderlerin, takipçilerine kendilerinden yapmalarını istedikleri şeyi yaptırması olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda takipçilerini hem liderlerin hem de takipçilerin değerlerini ve motivasyonlarını (istekler ve ihtiyaçlar, özelemler ve beklentiler) temsil eden belirli hedefler için harekete geçmeye teşvik edenlerdir (Burns, 2012). Diğer bir ifade ile liderler, takipçilerini neyin motive ettiğini bilmelidir. Lider, takipçilerinin ihtiyaçlarını, hedeflerini ve kişisel güdülerini anlamaya çalışmalı ve hem takipçilerinin hem de örgütün çıkarlarını tatmin etmenin yollarını bulmalıdır (Isaac vd., 2001: 220).

Motivasyon, “tatmin edici hizmetler karşılığında bir üstten istenen materyal ve psikik ödemelerin basitçe değiş tokuşu” ile teşvik edilemeyeceğinden, liderler, ikna edici bir vizyon ifade ederek çalışanlarının isteklerini yükseltmeyi hedeflemelidir ve çalışanları bu vizyona ulaşmada kişisel beklentilerinin ötesine geçmeye teşvik etmekle görevlidir (Roßnagel, 2017: 219-220). Bu yüzden liderler, işteki insan motivasyonunu, kişiler ve çalışma ortamları arasında ve farklı motivasyon türleri arasında sinerji elde etmenin mümkün olduğu karmaşık bir sistem olarak düşünmeye başlamalıdır. Sistem karmaşıktır, ancak bilinemez değildir (Amabile, 1993: 199).

Motivasyon bir çalışanın bilgisini, becerilerini ve yeteneklerini gerçek iş davranışına ve iş performansına dönüştürdüğünden, çalışanları motive etmek çok önemli bir liderlik görevi (Roßnagel, 2017: 217) olarak her zaman merkezi bir sorun olmuştur (Amabile, 1993: 185). Bu sorun, örgütsel liderlerin “farklı ihtiyaçları olan insanları bir örgütün amaçları doğrultusunda nasıl yönlendireceği” konusudur (Demircioğlu, 2015: 67). Bu yüzden bireyselleştirilmiş ilgiyi, yani bir liderin çalışanları arasındaki farklı özellikleri tanıma, onların akıl hocası veya koçu gibi hareket etme ve takipçilerinin bireysel ihtiyaçlarına özel ilgi gösterme becerisini kullanmasını gerektirmektedir (Roßnagel, 2017: 220).

Blanchard (1999 akt. Isaac vd., 2001: 223), “Çalışanlarınızın neden iyi performans göstermediğini öğrenmek istiyorsanız, aynaya bakın” uyarısında bulunmuştur. Yüksek performans seviyeleri, takipçilerimizi beklentilerimizi karşılayan ve belki de kendi yeteneklerine dair başlangıçtaki inançlarını aşan performans seviyelerine ulaşmaları için ilham veren motivasyonel ortamlar oluşturulduğunda ortaya çıkmaktadır. Liderlik, kısmen motive edici ortamlar yaratarak çalışanlarını motivasyonu ortaya çıkarmakla ilgili (Gill, 2011: 262) ve nihai olarak daha iyi güdülerimizi ortaya çıkararak grubun gelecekteki refahını artıran kararlar ve eylemler gerektiren bir süreçtir (Mumford vd., 2000: 319).

Liderler her çalışanda tanımladıkları en güçlü motivasyonel dürtüye göre çalışanlarla farklı şekilde ilgilenebilmelidir. Bu şekilde, liderler her çalışanla o kişinin ihtiyaçlarına göre iletişim kurmayı öğrenmelidir. Çalışan dürtülerinin gücünü belirlemek için çeşitli testler kullanılabilir de, çalışanların davranışlarının doğrudan gözlemlenmesi, neye tepki vereceklerini belirlemenin en iyi yöntemlerden birisidir (Newstrom, 2007: 103). Liderler, motivasyonu etkilediği gösterilen faktörlerin belirlenmesinde önemli bir rol oynadıklarından, örgütlerini gelecek yüzyıla başarıyla taşımak istiyorlarsa, insan motivasyonunu anlamayı ve bununla etkili bir şekilde başa çıkmayı öğrenmeleri gerekmektedir (Amabile, 1993: 186-187). Çünkü iyi bir lider olmak kendilerinin ve takipçilerinin değer ve motivasyonlarını görme ve bunlara göre hareket etme biçiminde yatmaktadır (Burns, 2012).

2. Yöntem

Liderlik ve motivasyon çalışma alanı ile ilgili dokümanları analiz ederek bibliyografik materyali nicel olarak inceleyen ve önde gelen eğilimleri belirleyen bir çalışma alanı olması, bir makale bilgi birikiminin ilerlemesine katkı sağlaması ve literatür analizi için değerli bir araç olması nedeniyle çalışmada bibliyometrik yöntem kullanılmıştır (Baynal Doğan vd., 2021: 166). Bu yöntemle, literatürdeki çalışmaların hangi ülkelerde, hangi yıllar arasında ne kadar sıklıkla yayımlandığı gibi farklı değişkenlere özgü veriler aracılığıyla literatürdeki değişimler ortaya koyulabilmektedir. Bu açıdan işlevsel özelliklere sahip bu analiz yöntemi, bir alandaki değişimlerin nesnelleştirilmesini sağlamaktadır (Nalbant ve Göksoy Sevinçli, 2022: 47). Bu yöntemin gerçekleştirilebilmesi için veri seti sağlayan Web of Science Core Collection (WoS), Scopus, Pubmed, Google Scholar, Dimensions, Microsoft Academic, EmBase, Sringgerlink gibi bibliyometrik veri tabanları bulunmaktadır (Şimşek ve Nalbant, 2023: 174). Bu çalışmada verilerin elde edilebilmesi için en çok kullanılan WoS veri tabanı sisteminden yararlanılmıştır.

Yönetim alanında “liderlik” ve “motivasyon” makale türünde çalışmalar 16.07.2023 tarihinde WoS veri tabanı sisteminden taratılmıştır. İlk olarak kavramların geçtiği toplam 9.366 çalışma tespit edilmiştir. Bu konular disiplinler arası niteliktedir. Ardından alıntı konuları orta ve kategoriler arasından “yönetim” alanına ilişkin filtreleme yapılarak 1883 çalışma elde edilmiştir. Son olarak “belge türü” kriterine göre ikinci bir filtreleme yapılarak “makale” türünde 1617 çalışmaya erişim sağlanmıştır. Çalışmanın bütünlüğü açısından 2023 yılında yapılmış çalışmalar hariç tutulmuştur. Böylece toplamda 200 yazara ait 1583 çalışmaya erişim sağlanmıştır. Çalışma kapsamında cevabı aranan sorular aşağıdaki şekilde belirtilmiştir:

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili yayımlanan makalelerin yıllara göre dağılımı nedir?

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili yayımlanan makalelerin indeksi ve yayım diline göre dağılımı nedir?

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili yayımlanan makalelerin yayımlandığı dergiye göre dağılımı nedir?

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili yayımlanan makalelerin ülkelere göre dağılımı nedir?

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili yayımlanan makalelerde kullanılan anahtar kelimelerin dağılımı nedir?

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili yayımlanan makalelerin yazarlara göre dağılımı nedir?

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili yayımlanan makalelerin atıf durumuna göre dağılımı nedir?

Elde edilen bazı veriler için 1.6.19 sürümü olan VOSviewer görsel haritalama programı kullanılmıştır. VOSviewer, bibliyometrik ağları oluşturmak ve görselleştirmek için kullanılan bir yazılımdır. Bu ağlar örneğin araştırmacıları, dergileri veya bireysel çalışmaları içerebilir ve alıntı, bibliyografik eşleştirme, ortak alıntı veya ortak yazarlık ilişkileri etrafında yapılandırılabilir. Ayrıca bir bilimsel literatürden çıkarılan önemli terimlerin birlikte oluşum ağlarını görselleştirmek ve düzenlemek için kullanılacak VOSviewer, metin madenciliği işlevi sunmaktadır (VOSviewer, 2023).

3. Bulgular ve Değerlendirme

WoS veri tabanında, yönetim alanında “liderlik” ve “motivasyon” kavramların geçtiği 1583 makale türündeki çalışmalar incelenerek; çalışmaların yılı, yer aldığı indeksler, yayım dili, en fazla çalışmanın yayımlandığı dergiler, en fazla iş birliği yapan ülkeler, en fazla kullanılan anahtar kelimeler, en fazla iş birliği yapan araştırmacılar, en fazla atıf alan çalışmalara ve en fazla atıf alan ilk on makaleye yer verilmiştir.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmaların yıllara göre dağılımı Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. *Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı*

Yayım Yılı	Yayım Sayısı	Yayım Yılı	Yayım Sayısı	Yayım Yılı	Yayım Sayısı
2022	134	2011	58	2000	7
2021	191	2010	47	1999	6
2020	151	2009	39	1998	5
2019	161	2008	24	1997	10
2018	128	2007	29	1996	4
2017	133	2006	14	1995	5
2016	96	2005	14	1994	4
2015	90	2004	7	1993	2
2014	71	2003	8	1992	3
2013	63	2002	5	1991	2
2012	62	2001	9	1980	1
					Toplam: 1583

Kaynak: WoS Veri Tabanı

Tablo 1’de görüldüğü üzere yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili makale türündeki çalışmaların dağılımı incelendiğinde, çalışmaların 43 yıl öncesine dayandığı görülmektedir. Bu konuyla ilgili ilk çalışma 1980 yılında Hofstede tarafından *Organizational Dynamics* dergisinde yayımlanan “*Motivation, leadership, and organization: Do American theories apply abroad?*” adlı makaledir. Ancak bu çalışmadan sonraki 1980 ile 1991 arasında konuya ilişkin çalışmalara rastlanmamıştır. Konuyla ilgili özellikle 2017 yılından itibaren çalışmalarda artış olurken, en fazla çalışmanın ise 2021 yılında (191 çalışma) yapıldığı görülmüştür.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmaların yer aldığı indeksler Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. *Çalışmaların Yer Aldığı İndeksler*

İndeks	Yayım Sayısı
Social Sciences Citation Index (SSCI)	1,032
Emerging Sources Citation Index (ESCI)	471
Book Citation Index – Social Sciences & Humanities (BKCI-SSH)	83
Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)	42
Conference Proceedings Citation Index – Social Science & Humanities (CPCI-SSH)	14
Book Citation Index – Science (BKCI-S)	2
Arts & Humanities Citation Index (A&HCI)	1
Conference Proceedings Citation Index – Science (CPCI-S)	1

Kaynak: WoS Veri Tabanı

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili makalelerin tarandığı indekslere bakıldığında 1032 çalışmayla makalelerin en fazla SSCI’da indekslendiği tespit edilmiştir. Diğer çalışmaların yer aldığı indeksler ise sırasıyla ESCI’da 471 çalışma, BKCI-SSH’de 83 çalışma, SCI-EXPANDED’de 42 çalışma, CPCI-SSH’de 14 çalışma, BKCI-S’de 2 çalışma, A&HCI ve CPCI-S’de 1 çalışma yer almaktadır.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmaların yayın dili Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3. Çalışmaların Yayın Dili

Yayın Dili	Sayısı
İngilizce	1574
Portekizce	3
İspanyolca	3
Rusça	2
Çince	1

Kaynak: WoS Veri Tabanı

Tablo 3’te görüldüğü üzere, WOS veri tabanında yer alan bilgiler doğrultusunda incelenen 1583 makalenin 1574 tanesi İngilizce, 3’er tanesi Portekizce ve İspanyolca, 2 tanesi Rusça ve bir tanesi ise Çince dillerinde yazılmıştır. Çalışmaların dil dağılımına bakıldığında, İngilizcenin uluslararası literatüre hâkim olduğu görülmektedir.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmaların en fazla yayımlandığı dergiler Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4. En Fazla Çalışmanın Yayımlandığı Dergiler

Dergi Adı	Yayın Sayısı
SA Journal of Human Resource Management	77
Leadership Quarterly	62
Leadership & Organization Development Journal	59
Journal of Applied Psychology	50
The International Journal of Human Resource Management	41
Personnel Review	34
Journal of Leadership & Organizational Studies	33
Journal of Organizational Behavior	32
Journal of Management Development	30

Kaynak: WoS Veri Tabanı

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili makalelerin yayımlandığı 344 dergiye erişim sağlanmıştır. Buna göre, “SA Journal of Human Resource Management” dergisi 77 yayımla ilk sırada olduğu görülmektedir. İkinci sırada 62 yayımla “Leadership Quarterly” dergisi yer alırken “Leadership & Organization Development Journal” dergisi ise 59 yayımla üçüncü sırada yer almıştır. Özellikle konuyla ilgili yayımların yapıldığı bu dergilerin liderlik üzerine çalışmalara odaklandığı dikkat çekmektedir.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmalardan elde edilen veriler doğrultusunda, VOSviewer programıyla oluşturulan en fazla iş birliği yapan ülkelerin ağ haritası Şekil 1’de gösterilmiştir.

Tablo 5. *En Fazla Kullanılan Anahtar Kelimeler*

Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı	Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı	Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı
Liderlik	205	İş Motivasyonu	20	Hedef Yönelimi	12
Motivasyon	139	Güven	19	İşten Ayrılma Niyeti	12
Dönüştürücü Liderlik	123	Kişilik	19	Arabuluculuk	12
Yaratıcılık	67	İnsan Kaynakları Yönetimi	18	Duygusal Bağlılık	11
İş Tatmini	53	Özerklik	18	Otonom Motivasyon	11
Performans	44	Bilgi Yönetimi	18	Duygusal Zekâ	11
Güçlendirici Liderlik	41	Kültür	17	Dışsal Motivasyon	11
Psikolojik Güçlendirme	39	Liderlik Etme Motivasyonu	17	İş Özerkliği	11
Kendi Kaderini Tayin Teorisi	37	Yaratıcı Öz-Yeterlilik	16	Çalışma Performansı	11
İşe Tutkunluk	35	Örgütsel Değişiklik	16	Güçlendirme	11
Hizmetkâr Liderlik	34	İnovasyon	15	Cinsiyet	11
Bilgi Paylaşımı	33	Takımlar	15	İş Zanaatkarlığı	11
Öz Yeterlilik	30	Örgüt Kültürü	15	Otantik Liderlik	11
Örgütsel Bağlılık	29	Çalışan Bağlılığı	14	Kurumsal Sosyal Sorumluluk	11
Çalışan Yaratıcılığı	26	Kurumsal Kimlik	14	Kamu Sektörü	11
İçsel Motivasyon	25	Eğitim	14	Manevi Liderlik	11
İş Performansı	24	Performans Yönetimi	14	Antrenörlük	10
Liderlik Gelişimi	23	Lider-Üye Değişimi	13	Yaratıcı Süreç Katılımı	10
Etkileşimci Liderlik	22	Psikolojik Güvenlik	13	Kamu Hizmeti Motivasyonu	10
Toplum Yanlısı Motivasyon	22	Kendi Kendine Liderlik	13	Lider Geliştirme	10
Düzenleyici Odak	21	Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	13	Yetenek Yönetimi	10
Etik Liderlik	20	Esenlik	12		

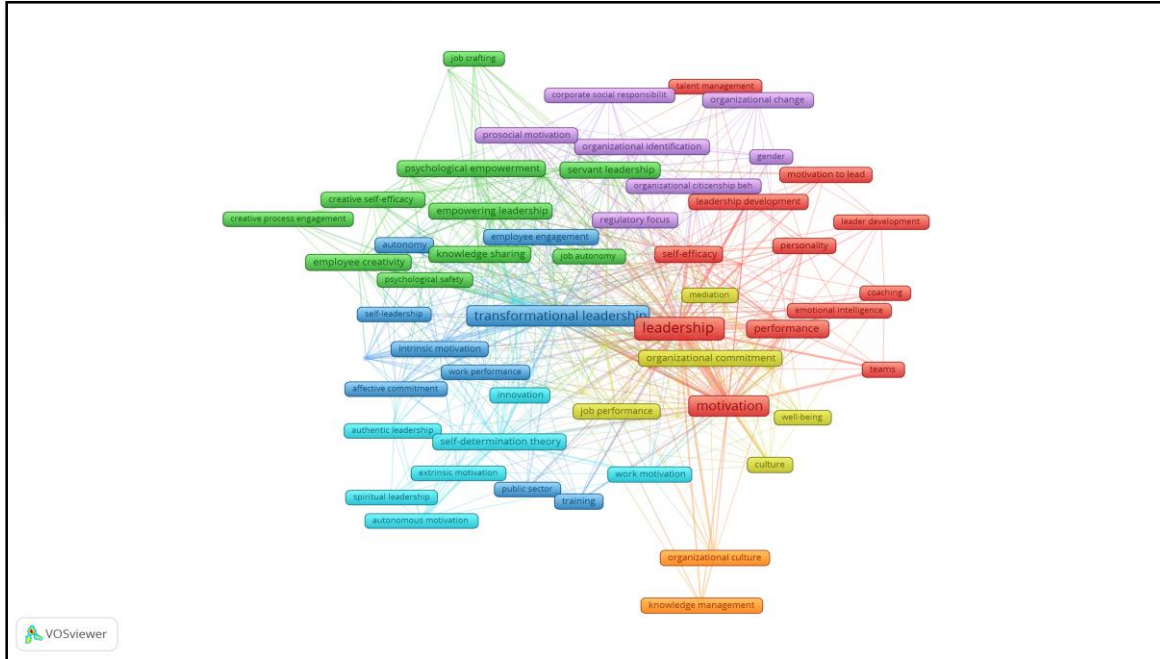
Kaynak: VOSviewer Program Çıktısı

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili çalışmalarda toplam 3322 anahtar kelimenin kullanıldığı tespit edilmiştir. VOSviewer programı kapsamında bu anahtar kelimeler arasından en az 10 kere tekrar eden 73 kavram bulunmuş ve konuyla ilişkili olmayan 8 kavram çıkarılıp geriye kalan 65 kavram yukarıda Tablo 5’te gösterilmiştir. Buna göre en fazla kullanılan anahtar kelimenin “liderlik” (*leadership*) olduğu tespit edilmiştir. Bu anahtar kelimenin kullanım sıklığının 205 olduğu görülmüştür. İkinci olarak “motivasyon” (*motivation*) kelimesi 139 kere kullanılırken, “dönüştürücü liderlik” (*transformational leadership*) kelimesi ise 123 kere kullanılarak üçüncü sırada yer almıştır.

Liderlik türlerinden en fazla kullanılan anahtar kelimeler sırasıyla “dönüştürücü liderlik” (*transformational leadership*), “güçlendirici liderlik” (*empowering leadership*), “hizmetkâr liderlik” (*servant leadership*), “etkileşimci liderlik” (*transactional leadership*), “etik liderlik” (*ethical leadership*), “otantik liderlik” (*authentic leadership*) ve “manevi liderlik” (*spiritual leadership*) olarak analiz edilmiştir.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmalardan elde edilen veriler doğrultusunda, VOSviewer programıyla oluşturulan en fazla kullanılan anahtar kelimelerin ağ haritası Şekil 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2. En Fazla Kullanılan Anahtar Kelimelerin Ağ Haritası

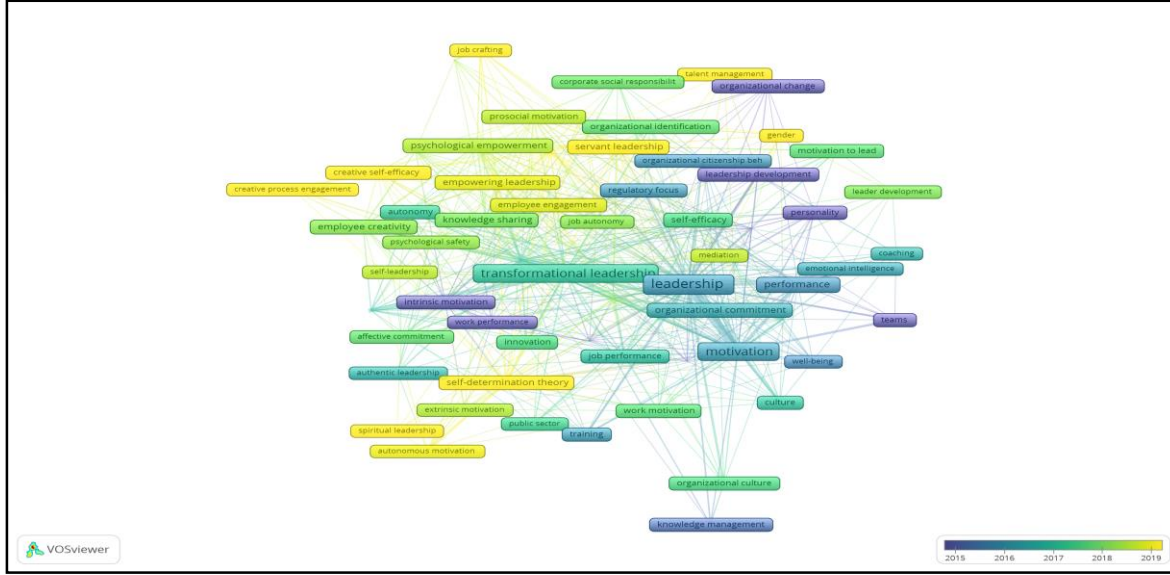

Kaynak: VOSviewer Program Çıktısı

Şekil 2 incelendiğinde en fazla kullanılan anahtar kelimelerin 7 küme oluşturduğu görülmüştür. Ayrıca anahtar kelimeler arasındaki çizgiler iki anahtar kelime arasındaki bağlantı ilişkisini göstermektedir. Anahtar kelimeler arasındaki korelasyona bağlı olarak kalınlığı çizilmektedir. Çizginin kalın olması, iki anahtar kelime arasındaki bağlantının güçlü olduğunu ifade etmektedir (Chen vd., 2016: 550). Liderlik ve motivasyon arasında yer alan çizgilerin kalınlığı bu kavramların ilişkisinin güçlü olduğunun kanıtı niteliğindedir.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmalardan elde edilen veriler doğrultusunda, VOSviewer programıyla oluşturulan en fazla kullanılan anahtar kelimelerin yoğunluk haritası Şekil 3’te gösterilmiştir.

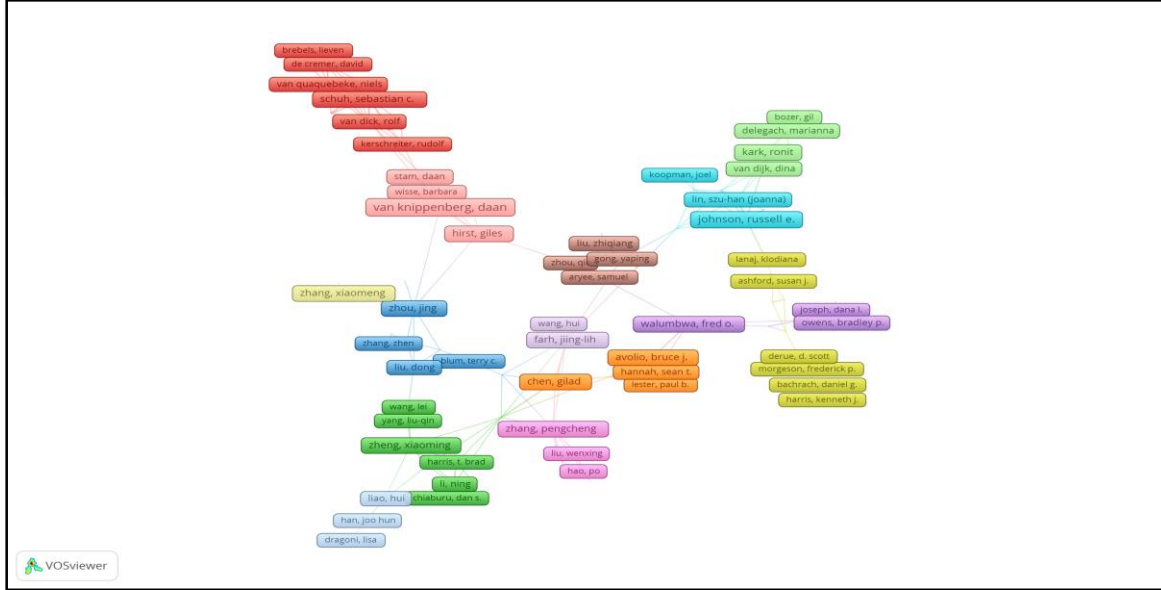
Şekil 3. En Fazla Kullanılan Anahtar Kelimelerin Yoğunluk Haritası

Kaynak: VOSviewer Program Çıktısı

Şekil 3’te yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili en fazla kullanılan kelimelerin 2015 ile 2019 yılları arasındaki yoğunluk haritası gösterilmiştir. Bu haritaya göre yönetim alanında bu kavramlarla çalışılan güncel konular sarı renk ile gösterilmiştir. Bu anahtar kelimelerin “iş zanaatkarlığı” (*job crafting*), “yaratıcı süreç katılımı” (*creative process engagement*), “yetenek yönetimi” (*talent management*), “cinsiyet” (*gender*), “etik liderlik” (*ethical leadership*), “hizmetkâr liderlik” (*servant leadership*), “işe tutkunluk” (*work engagement*), “yaratıcı öz yeterlilik” (*creative self-efficacy*), “kendi kaderini tayin etme teorisi” (*self-determination theory*) ve “manevi liderlik” (*spiritual leadership*) olduğu anlaşılmıştır.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmalardan elde edilen veriler doğrultusunda, VOSviewer programıyla oluşturulan en fazla iş birliği yapan araştırmacıların ağ haritası Şekil 4’te gösterilmiştir.

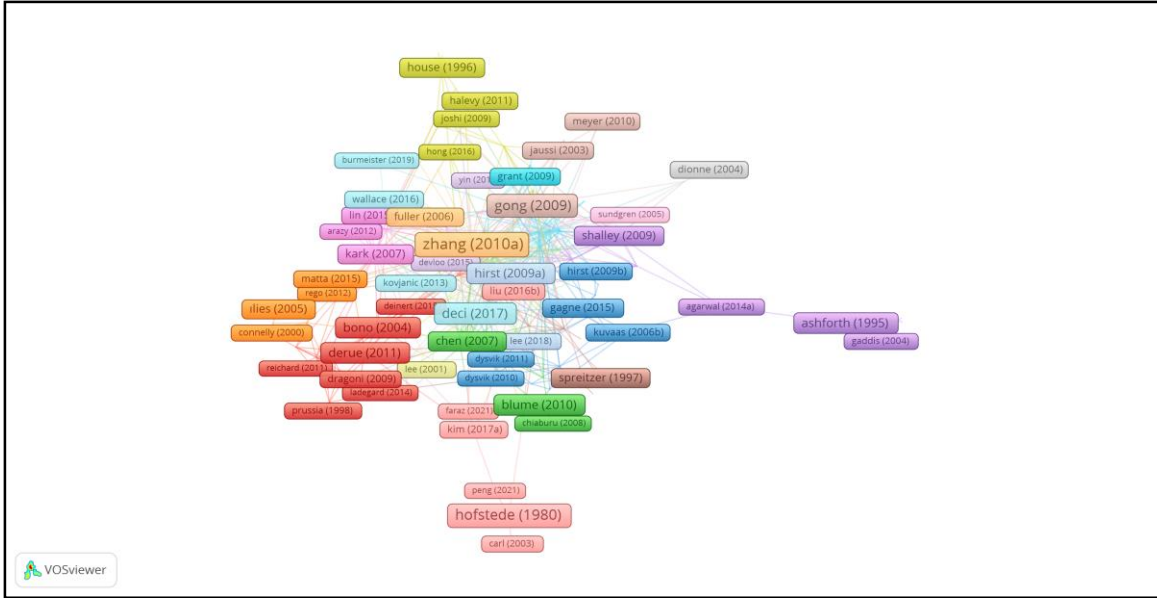
Şekil 4. En Fazla İşbirliği Yapan Araştırmacıların Ağ Haritası

Kaynak: VOSviewer Program Çıktısı

VOSviewer programında yönetim alanında liderlik ve motivasyon konusu ile ilgili en fazla iş birliği yapan araştırmacıların ağ haritası oluşturulurken, yazarların en az doküman sayısı 2 ve atıf sayısı 1 olarak seçilerek 3905 araştırmacıdan 105'i Şekil 4'de oluşturulmuştur. Buna göre ağ haritasında, en fazla iş birliği yapan araştırmacıların 14 küme oluşturduğu görülmektedir. En fazla çalışma yapan araştırmacının 23 çalışmayla Anders Dysvik olduğu anlaşılmaktadır. Bu araştırmacıyı sırasıyla 19 çalışmayla Bard Kuvaas ve 10 çalışmayla Daan Van Knippenberg takip etmektedir.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmalardan elde edilen veriler doğrultusunda, VOSviewer programıyla oluşturulan en fazla atıf alan çalışmaların ağ haritası Şekil 5'te gösterilmiştir.

Şekil 5. En Fazla Atıf Alan Çalışmaların Ağ Haritası

Kaynak: VOSviewer Program Çıktısı

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili 1583 makalenin toplam atıf sayısının 65.689 olduğu; yıllık ortalama atıf sayısının 1.564 olduğu tespit edilmiştir. En fazla atıf 9470 sayısı ile 2021 yılında gerçekleşmiştir. Atıf alan çalışmaların VOSviewer programında ağ haritası oluşturulurken görünümün daha anlaşılabilir olması açısından atıf sayısı “50” olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan ağ haritasında, en fazla atıf alan çalışmaların 20 küme oluşturduğu görülmektedir.

Yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili Web of Science veri tabanında taranan makale türündeki çalışmaların en fazla atıf alma durumuna göre dağılımı Tablo 6’da gösterilmiştir.

Tablo 6. *Çalışmaların En Fazla Atıf Alma Durumuna Göre Dağılımı*

Makalenin Adı	Dergi	Yazarlar ve Yayın Yılı	Yıllık Ortalama Atıf	Atıf
Linking empowering leadership and employee creativity: The influence of psychological empowerment, intrinsic motivation, and creative process engagement.	Academy of Management Journal	Zhang ve Bartol (2010)	111	1555
Motivation, leadership, and organization: Do American theories apply abroad?	Organizational Dynamics	Hofstede (1980)	32	1407
Employee learning orientation, transformational leadership, and employee creativity: The mediating role of employee creative self-efficacy	Academy of Management Journal	Gong, Huang ve Farh (2009)	70	1043
The relationship of entrepreneurial traits, skill, and motivation to subsequent venture growth	Journal of Applied Psychology	Baum ve Locke (2004)	51	1015
Transformational leadership and job behaviors: The mediating role of core job characteristics	Academy of Management Journal	Piccolo ve Colquitt (2006)	54	976
An examination of leadership and employee creativity: The relevance of traits and relationships	Personnel Psychology	Tierney, Farmer ve Graen (1999)	37	916
Self-Determination Theory in Work Organizations: The State of a Science	Annual Review of Organizational Psychology And Organizational Behavior	Deci, Olafsen ve Ryan (2017)	123	863
The necessity of others is the mother of invention: Intrinsic and prosocial motivations, perspective taking, and creativity	Academy of Management Journal	Grant ve Berry (2011)	64	827
Transformational leadership, conservation, and creativity: Evidence from Korea	Academy of Management Journal	Shin ve Zhou (2003)	38	804
The big five personality dimensions and entrepreneurial status: A meta-analytical review	Journal of Applied Psychology	Zhao ve Seibert (2006)	41	741

Kaynak: WoS Veri Tabanı

WoS veri tabanında yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili en fazla atıf alan çalışmaları tespit etmek için “atıf-doküman” düzeyinde analiz yapılmıştır. Bu analiz sonucunda ortaya çıkan makalelerden en fazla atıf alan ilk 10 makale yukarıda Tablo 6’da sırasıyla gösterilmektedir. Ayrıca makalelerin yıllık ortalama atıf ve toplam atıf değerlerine de yer verilmiştir. Bu doğrultuda, en fazla atıf alan çalışma ilk sıradaki Zhang ve Bartol (2010) tarafından yapılan “*Linking empowering leadership and employee creativity: The influence of psychological empowerment, intrinsic motivation, and creative process engagement.*” adlı makaledir. Bu makale yıllık ortalama 111 atıf alırken toplamda 1555 atıf almıştır. İkinci sırada ise yıllık ortalama 32 atıf ve toplamda 1406 atıfı

Hofstede'nin (1980) "*Motivation, leadership, and organization: Do American theories apply abroad?*" adlı makalesi bulunmaktadır. Konuyla ilgili en fazla atıf alan makalelerin "*Academy of Management Journal*" dergisinde yayımlandığı dikkat çekmektedir.

Çalışma kapsamında, yönetim alanında liderlik ve motivasyon ile ilgili makalelerin hangi açılardan ele alındığının ortaya koyulması önem taşımaktadır. Bu açıdan, en çok atıf alan beş çalışmaya sırasıyla aşağıda yer verilmiştir:

2010 yılında Zhang ve Bartol tarafından yayımlanan "*Linking empowering leadership and employee creativity: The influence of psychological empowerment, intrinsic motivation, and creative process engagement.*" adlı liderlik, güçlendirme ve yaratıcılık teorilerini sentezleyen çalışmada; güçlendirici liderliği yaratıcılıkla birkaç araya giren değişken aracılığıyla ilişkilendiren teorik bir model oluşturulmuştur. Çin'deki büyük bir bilgi teknolojisi şirketindeki profesyonel çalışanlardan ve amirlerinden alınan anket verilerini kullanarak model test edilmiştir. Liderliği güçlendirmenin, psikolojik güçlendirmeyi olumlu yönde etkilediği ve bunun da hem içsel motivasyonu hem de yaratıcı sürece bağlılığı etkilediği ortaya çıkmıştır.

1980 yılında Hofstede tarafından yayımlanan "*Motivation, leadership, and organization: Do American theories apply abroad?*" adlı çalışmada; Ampirik destekle, Maslow, Herzberg, McClelland, Vroom, McGregor, Likert, Blake ve Mouton'unkiler gibi genel olarak kabul edilen ABD teorilerinin, menşe ülkelerinin sınırları dışında geçerli olmayabileceğini veya yalnızca bu sınırlar içinde de kısmen geçerli olabileceğini savunmuştur. Ayrıca yöneticilerin çalışanları etkin çalışmaya motive etmek için astlarının örgüte getirdikleri farklı kültürel mirası dikkate almaları gerektiğini belirtmiştir.

2009 yılında Gong, Huang ve Farh tarafından yayımlanan "*Employee learning orientation, transformational leadership, and employee creativity: The mediating role of employee creative self-efficacy.*" adlı çalışmada; Çalışan yaratıcılığı ile iş performansı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ayrıca çalışanın öğrenme oryantasyonu ve dönüşümcü liderlik ile bunların çalışan yaratıcı öz-yeterliği aracılığıyla çalışan yaratıcılığı üzerindeki etkilerini de analiz etmişlerdir. Bu analize göre, çalışan yaratıcılığının çalışan satışları ve amir tarafından derecelendirilen çalışan iş performansı ile olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu; çalışanın öğrenme oryantasyonu ve dönüşümcü liderlik, çalışan yaratıcılığı ile olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu ve bu ilişkilere, çalışanın yaratıcı öz-yeterliğinin aracılık ettiğini tespit etmişlerdir.

2004 yılında Baum ve Locke tarafından yayımlanan "*The relationship of entrepreneurial traits, skill, and motivation to subsequent venture growth*" adlı çalışmada; Girişimciliğin yanı sıra hedef, sosyal-bilişsel ve liderlik teorilerinin, girişimcilik özellikleri ve beceri (tutku, azim ve yeni kaynak becerisi) ile duruma özgü motivasyon (iletilebilir vizyon, öz-yeterlilik ve hedefler) arasındaki ilişkiyle ilgili olarak sonraki girişim büyümesine yönelik hipotezlere rehberlik etmişlerdir. Yapısal eşitlik modellemesi kullanarak, girişim büyümesini etkileyen bir ilişkiler ağını ortaya çıkarmışlardır. Hedefler, öz yeterlilik ve iletilebilir vizyonun, girişim büyümesi üzerinde doğrudan etkiye sahip olduğunu ve bu faktörlerin tutku, azim ve yeni kaynak becerisinin sonraki büyüme üzerindeki etkilerine aracılık ettiğini bulmuşlardır.

2006 yılında Piccolo ve Colquitt tarafından yayımlanan "*Transformational leadership and job behaviors: The mediating role of core job characteristics*" adlı çalışmada; Dönüşümcü liderliğin görev performansı ve örgütsel vatandaşlık davranışı (ÖVD) üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda, dönüşümcü liderliğin görev performansı ve ÖVD üzerindeki doğrudan etkilerini iş özellikleri, içsel motivasyon ve hedef bağlılığı mekanizmaları aracılığıyla dolaylı etkilerin tamamladığı yapısal bir modeli desteklediğini bulmuşlardır. Ayrıca dönüşümcü liderlik ilişkilerinin,

yüksek kalitede lider-üye değişimi algılayan takipçiler için önemli ölçüde daha güçlü olduğunu ortaya koymuşlardır.

4. Sonuç ve Öneriler

Günümüzde liderlik ve motivasyon kavramları disiplinler arası birçok farklı alandaki araştırmacı tarafından çalışılmış konulardır. Ancak bu kavramlar yönetim alanının merkezinde yer alan ve kritik sayılabilecek derecede önemli kabul edilen konu başlıkları arasında kabul edilmektedir. Özellikle liderlik ve motivasyon kavramları arasındaki ilişki birçok çalışmayla ortaya çıkarılmıştır. Liderlik, ulaşılmak istenen hedeflere doğru takipçilerini yönlendirme ve etkileme sanatı olarak tanımlanmaktadır. Liderlikle ilgili yapılan tanımların birçoğu motivasyona değinmiş ve takipçilerini motive etmenin bir liderin hem görevi hem de becerisi olarak algılanmasına katkı sunmuştur.

Bu çalışma yönetim alanının merkezinde yer alan liderlik ve motivasyon kavramları arasında güçlü bir ilişki olduğundan yola çıkarak geçmişten günümüze yapılan çalışmaları bibliyometrik analiz yöntemine dayalı olarak incelemiştir. Verilerin elde edilebilmesi için WoS veri tabanı sisteminden yönetim alanını seçilerek “liderlik” ve “motivasyon” ile ilgili makale türünde tarama yapıldığında 1583 çalışmaya erişim sağlanmıştır. İlk çalışmanın 1980 yılında Hofstede tarafından yayımlandığı, ancak konuyla ilgili 2017 yılından itibaren çalışmalarda artış yaşandığı ve toplam 191 çalışmayla en fazla çalışmanın yapıldığı yılın ise 2021 olduğu bulunmuştur.

Makaleler en fazla SSCI’de indekslenmiştir ve hakim olan yayım dili İngilizcedir. 77 çalışmayla “*SA Journal of Human Resource Management*” dergisi en fazla yayım yapan dergiler arasında ilk sırada yer alırken, konuyla ilgili yayımların yapıldığı bu dergilerin liderlik üzerine çalışmalara odaklandığı görülmektedir. Bibliyometrik ağları oluşturmak ve görselleştirmek için VOSviewer tekniğinden yararlanılarak en fazla iş birliği yapan ülkelerin ağ haritası oluşturulmuştur. Bu harita incelendiğinde en fazla iş birliği yapan ülkelerin ABD (515 çalışma) ve Çin Halk Cumhuriyeti (218 çalışma) olduğu ortaya çıkmıştır. İki ülke arasındaki çizgilerin kalın olması ilişkilerin yoğun olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye’nin ise yedinci kümede ve konuyla ilgili 18 çalışmanın olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, Türkiye’de liderlik ve motivasyon konularının çalışan verimliliği açısından önemli olmasına rağmen, az çalışıldığını göstermesi açısından önemlidir.

En fazla kullanılan anahtar kelimelerin “liderlik” (205 sıklıkla), “motivasyon” (139 sıklıkla) ve “dönüştürücü liderlik” (123 sıklıkla) olduğu ifade edilirken, liderlik türlerinden en fazla kullanılan anahtar kelimelerin sırasıyla “dönüştürücü liderlik”, “güçlendirici liderlik”, “hizmetkâr liderlik”, “etkileşimci liderlik”, “etik liderlik”, “otantik liderlik” ve “manevi liderlik” olmuştur. Ayrıca liderlik ve motivasyon arasında yer alan çizgilerin kalınlığı bu kavramların ilişkisinin güçlü olduğunu göstermektedir. En fazla kullanılan anahtar kelimelerin 2015 ile 2019 yılları arasındaki yoğunluk haritası incelendiğinde sarı renkle gösterilen güncel olarak kullanılan anahtar kelimelerin “iş zanaatkârlığı”, “yaratıcı süreç katılımı”, “yetenek yönetimi”, “cinsiyet” (gender), “etik liderlik”, “hizmetkâr liderlik”, “işe tutkunluk”, “yaratıcı öz yeterlilik”, “kendi kaderini tayin etme teorisi” ve “manevi liderlik” olduğu ortaya çıkarılmıştır.

En fazla çalışma yapan araştırmacıların Anders Dysvik (23 çalışma), Bard Kuvaas (19 çalışma) ve Daan Van Knippenberg (10 çalışma) olduğu anlaşılmaktadır. En fazla atıf alan çalışmalar incelendiğinde Zhang ve Bartol (2010) tarafından yayımlanan makalenin yıllık ortalama 111 atıf toplamda 1555 atıf alarak ilk sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Bundan sonraki çalışma ise konuyla ilgili yayımlanan ilk makale olma özelliği taşıyan yıllık ortalama 32 atıf ve toplamda 1406 atıf Hofstede’nin (1980) çalışmasıdır. Konuyla ilgili en fazla atıf alan makalelerin “*Academy of Management Journal*” dergisinde yayımlandığı bulunmuştur.

Liderlik ve motivasyon, günümüzde yönetim alanında güncelliğini koruyan ve birbirini etkileyen en önemli konular arasında yer almaktadır. Son zamanlarda rekabetin yoğunlaşmasıyla birlikte çalışan verimliliğinin artırılması işletmeler için daha da önemli hale gelmiştir. Bu süreçte yöneticinin liderlik vasıfları ön plana çıkmış, motivasyon ve liderlik arasındaki etkileşim daha fazla araştırma yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu çalışma, liderlik ve motivasyonun yönetim alanında çalışıldığı konulara yer vermesi açısından, bundan sonra yapılacak araştırmalara rehberlik etmesi bakımından önemlidir.

Araştırmacılar liderlik ile motivasyon arasında aracı ve düzenleyici etkiye sahip konular (örgütsel adalet, örgütsel vatandaşlık, örgütsel bağlılık vb.) üzerine çalışmalar yürüterek konuya katkıda bulunabilir. İşletmelerin kültürel özellikleri (klan, hiyerarşi, pazar, adhokrası) doğrultusunda hangi liderlik özelliğinin motivasyon üzerinde etkili olduğu ya da sektör bazında bir araştırmayla hangi liderliğin hangi sektörde ön plana çıktığı ve motivasyona etki ettiği araştırılabilir. Güncel liderlik tarzlarıyla (etik liderlik, çevik liderlik vb.) motivasyon arasındaki ilişkiyi ölçmeye yönelik bir araştırma yapılabilir. Literatüre yeni katılan güncel konular (iş zanaatkârlığı, işe tutkunluk vb.) bağlamında daha fazla araştırma yapılması konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Ayrıca farklı bir veri tabanı üzerinden (Scopus vb.) elde edilen veriler incelenerek literatüre katkı sağlanabilir.

Kaynakça

- Amabile, T. M. (1993). Motivational synergy: Toward new conceptualizations of intrinsic and extrinsic motivation in the workplace. *Human Resource Management Review*, 3(3), 185-201. doi:10.1016/1053-4822(93)90012-s.
- Banerjee, M. (1995). *Organizational behavior*. (3th Edition). New Delhi: Allied Publishers.
- Baum, J. R. ve Locke, E. A. (2004). The relationship of entrepreneurial traits, skill, and motivation to subsequent venture growth. *Journal of Applied Psychology*, 89(4), 587-598. doi:10.1037/0021-9010.89.4.587.
- Baynal Doğan, T. G., Doğan, S. ve Aykan, E. (2021). Liderlik tarzlarının bibliyometrik analizi. *Erciyes Akademi*, 35(1), 161-189.
- Burns, J. M. (2012). *Leadership*. New York: Open Road Media.
- Chandan, J. S. (2009). *Organizational behaviour*. (3th Edition). New York: Vikas Publishing House.
- Chen, X., Chen, J., Wu, D., Xie, Y. ve Li, J. (2016). Mapping the research trends by co-word analysis based on keywords from funded project. *Procedia Computer Science*, 91, 547-555. doi:10.1016/j.procs.2016.07.140.
- Deci, E. L., Olafsen, A. H. ve Ryan, R. M. (2017). Self-determination theory in work organizations: The state of a science. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4(1), 19-43. doi:10.1146/annurev-orgpsych-032516-113108.
- Demircioğlu, E. C. (2015). Karizmatik liderliğin yönetsel açıdan değerlendirilmesi. *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 52-69.
- Dutt, R. (2009). *Organizational behaviour*. (2th Edition). Meerut: Krishna Prakashan Media.
- George, J. M. ve Jones, G. R. (2012). *Understanding and managing organizational behavior*. (2th Edition). New Jersey: Pearson.
- Gill, R. (2011). *Theory and practice of leadership*. (2th Edition). London: Sage.

- Gong, Y., Huang, J. C., ve Farh, J. L. (2009). Employee learning orientation, transformational leadership, and employee creativity: The mediating role of employee creative self-efficacy. *Academy of management Journal*, 52(4), 765-778.
- Grant, A. M. ve Berry, J. W. (2011). The necessity of others is the mother of invention: Intrinsic and prosocial motivations, perspective taking, and creativity. *Academy of Management Journal*, 54(1), 73-96. doi:10.5465/amj.2011.59215085.
- Hofstede, G. (1980). Motivation, leadership, and organization: Do American theories apply abroad? *Organizational Dynamics*, 9(1), 42-63. doi:10.1016/0090-2616(80)90013-3.
- Isaac, R. G., Zerbe, W. J. ve Pitt, D. C. (2001). Leadership and motivation: The effective application of expectancy theory. *Journal of Managerial Issues*, 13(2), 212-226.
- Ivancevich, J. M., Matteson, M. T. ve Konopaske, R. (1990). *Organizational behavior and management*. (2th Edition). New York: McGraw-Hill Education.
- Luthans, F. (2010). *Organizational behavior: An evidence-based approach*. (12th Edition). New York: McGraw-Hill Education.
- Mullins, L. J. (2005). *Management and organizational behaviour*. (7th Edition). Harlow: Financial Times Prentice Hall.
- Mumford, M. D., Dansereau, F. ve Yammarino, F. J. (2000). Followers, motivations, and levels of analysis. *The Leadership Quarterly*, 11(3), 313-320. doi:10.1016/s1048-9843(00)00048-5.
- Nalbant, F. ve Göksoy Sevinçli, B. (2022). Yoksullukla ilgili çalışmaların bibliyometrik analizi, F. İzci, B. Göksoy Sevinçli ve K. Demirci içinde, *Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla Yoksulluk Gerçeği*, (s. 42-59). Ankara: Ekin Yayınevi.
- Newstrom, J. W. (2007). *Organizational behavior human behavior at work*. (12th Edition). New York: McGraw Hill.
- Northouse, P. G. (2016). *Leadership: Theory and practice*. (7th Edition). Sage publications.
- Önen, S. M. ve Kanayran, H. G. (2015). Liderlik ve motivasyon: kuramsal bir değerlendirme. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 43-64. doi:10.20493/bt.25754.
- Piccolo, R. F. ve Colquitt, J. A. (2006). Transformational leadership and job behaviors: The mediating role of core job characteristics. *Academy of Management Journal*, 49(2), 327-340. doi:10.5465/amj.2006.20786079.
- Robbins, S.P. ve Judge, T. A. (2012). *Organizational behavior*. (15th Edition). Pearson College Div.
- Roßnagel, C. S. (2017). Leadership and Motivation. I J. Marques ve S. Dhiman içinde, *Leadership today: Practices for personal and professional performance* (s. 217-228). Springer International Publishing.
- Schaffer, B. (2008). Leadership and motivation. *Supervision*, 69(2), 6-9.
- Serinkan, C. (2012). *Liderlik ve motivasyon geleneksel ve güncel yaklaşımlar*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Shin, S. J. ve Zhou, J. (2003). Transformational leadership, conservation, and creativity: Evidence from korea. *Academy of Management Journal*, 46(6), 703-714. doi:10.5465/30040662.
- Singh, K. (2009). *Organizational behaviour text and cases sing*. New Delhi: Pearson.

- Şimşek, E. ve Nalbant, F. (2023). Siyasal ahlâk/etik ile ilgili çalışmaların bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi. *Akademik Hassasiyetler*, 10(22), 161-193. doi: 10.58884/akademik-hassasiyetler.1274116.
- Tierney, P., Farmer, S. M. ve Graen, G. B. (1999). An examination of leadership and employee creativity: The relevance of traits and relationships. *Personnel psychology*, 52(3), 591-620.
- VOSviewer, (2023). *Welcome to VOSviewer*. Erişim adresi: <https://www.vosviewer.com/>.
- Yeşil, A. (2016). Liderlik ve motivasyon teorilerine yönelik kavramsal bir inceleme. *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(3), 158-180.
- Zhang, X. ve Bartol, K. M. (2010). Linking empowering leadership and employee creativity: The influence of psychological empowerment, intrinsic motivation, and creative process engagement. *Academy of management journal*, 53(1), 107-128.
- Zhao, H. ve Seibert, S. E. (2006). The big five personality dimensions and entrepreneurial status: A meta-analytical review. *Journal of Applied Psychology*, 91(2), 259-271. doi:10.1037/0021-9010.91.

Araştırma Makalesi / Research Article

UKRAYNA SAVAŞI'NIN RUSYA-İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ*

Ayşe ATAŞ¹

Öz

Rusya ile İran arasında savunma, nükleer enerji çalışmaları ve dış politika alanları gibi birçok konuda iş birliği yapılmaktadır. Bu iş birliği her iki ülkeye de karşılıklı olarak, diplomatik ve stratejik bakımdan çok sayıda fayda sağlamaktadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren yakınlaşmakta olan Rusya ve İran'ın özellikle, İran'ın nükleer enerji alanındaki çalışmaları ve Arap Baharı sonrası Suriye'deki Esad yönetiminin korunması konularından iş birliği içindedir. Rusya ile Ukrayna arasındaki sorunlar, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte başlamış, 24 Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesiyle sonuçlanmıştır. Rusya ile Ukrayna arasındaki savaş halen devam etmektedir. Bu savaş sırasında, küresel çapta çok sayıda ülke Ukrayna'ya destek vermekte ve Rusya'ya yönelik yaptırımlar uygulamaktadır. Rusya-Ukrayna Savaşı sırasında İran, yaptırımlarla karşı karşıya kalan Rusya'ya siyasi, diplomatik ve askeri destek vermiştir. İran'ın Rusya'ya vermekte olduğu destek, iki ülke ilişkilerinin stratejik bir ittifaka doğru yönelmesine katkıda bulunmaktadır. Bu makale, Ukrayna Savaşı sırasında İran-Rusya ilişkilerinin gelişmesine ve stratejik bir ittifaka dönüşmeye başlamasına rağmen güçlü ve uzun ömürlü bir ittifakın kurulmasının; her iki ülkenin de yaptırımlarla karşı karşıya olması ve İran'da yaşanmakta olan iç karmaşa nedeniyle zorluklarla karşı karşıya olduğunu iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, İran, Ukrayna, Suriye, nükleer enerji.

Jel Kodu: F51, F52, F53

THE EFFECTS OF THE UKRAINE WAR ON RUSSIAN-IRANIAN RELATIONS

Abstract

There is cooperation between Russia and Iran on many issues such as defense, nuclear energy studies and foreign policy. This cooperation brings many benefits to both countries, both diplomatically and strategically. Russia and Iran, which have been getting closer since the end of the Cold War, are cooperating especially on Iran's work in the field of nuclear energy and the protection of the Assad administration in Syria after the Arab Spring. The problems between Russia and Ukraine started with the end of the Cold War and resulted in Russia's invasion of Ukraine on February 24, 2022. The war between Russia and Ukraine still continues. During this war, many countries around the world support Ukraine and impose sanctions against Russia. During the Russia-Ukraine War, Iran provided political, diplomatic and military support to Russia, which was facing sanctions. Iran's support to Russia contributes to the direction of the relations between the two countries towards a strategic alliance. This article argues that although Iran-Russia relations improved during the Ukrainian War and began to turn into a strategic alliance, the establishment of a strong and long-lasting alliance faces difficulties due to the sanctions decrees of both countries and the ongoing internal turmoil in Iran.

Keywords: Russia, Iran, Ukraine, Syria, nuclear energy.

Jel Codes: F51, F52, F53

* Bu çalışma 9-11 Aralık 2022 tarihinde II. Uluslararası Hitit Güvenlik Çalışmaları kongresinde özet bildiri olarak sunulan ve Kongre kitabında yer alan bildirinin, makaleye dönüştürülmüş halidir.

¹ Dr.Öğretim Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, aatas@ahievran.edu.tr, ORCID : 0000-0002-6160-6343

Başvuru Tarihi (Received): 10.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB)'nin dağılmasının ardından, SSCB'nin ardılı olan Rusya Federasyonu, geçmişte etkin olduğu bölgelerde bu etkinliğini koruyamamış; Amerika Birleşik Devletleri (ABD) küresel ölçekte olduğu gibi, eski Sovyet coğrafyasında da aktif bir politika yürütmeye başlamıştır. ABD'nin Asya'daki artan bu etkinliği, Rusya'nın yanı sıra bölgenin diğer önemli güçleri olan İran ve Çin'in de tepkisini çekmiş ve üç ülke arasında bir yakınlaşma sürecinin başlamasına neden olmuştur. Küresel ölçekte artmakta olan Amerikan gücünün etkisini, Asya bölgesinde kontrol altında tutma ve/veya sınırlandırmak amacıyla Rusya, İran ve Çin arasında güvenlik, savunma, ekonomi ve diplomasi alanlarında iş birliğine gidilmiş ve mevcut bağlantılar güçlendirilmiştir. ABD'nin bölgeye yönelik artan etkinliği, bu çalışmanın konusu olan Rusya-İran ilişkilerinin de yoğunlaşmasına katkıda bulunmuştur. Ancak iki ülke arasındaki ilişkinin bu süreçte her zaman yakın bir iş birliği halinde olduğu söylemek mümkün değildir. Rusya, ABD'nin Avrasya coğrafyasındaki etkinliğini sınırlandırmak amacıyla, İran'ın önemli bölgesel güçlerden birisi olmasını desteklemesine karşın, bölgedeki hâkim güç olmaması gerekliliğini de savunan bir yaklaşımı benimsemesinden dolayı, İran'a yönelik olarak hem destekleyici hem de sınırlayıcı nitelikte politikalar izlemektedir (Kahraman, 2016:32-34).

Rusya-İran ilişkilerinin niteliği genel olarak iş birliğine yönelik olmakla birlikte, rekabet içinde oldukları konular da bulunmaktadır. İki ülkenin nükleer enerji çalışmalarına ve Arap Baharı süreci sonrası Suriye'nin geleceğine ilişkin konularda dönemsel bazı çekişmeler yaşansa da genellikle ortak politikalar izlendiği görülmektedir. Rusya ile İran'ın genel olarak rekabet halinde bulunduğu alan ise enerji sektörüdür. Hem İran hem de Rusya'nın dünyanın önde gelen petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip, üretici ve ihracatçı ülkeler olması, iki ülkenin enerji sektöründe rekabetine yol açmaktadır.

Rusya-İran ilişkileri, Soğuk Savaş'ın son dönemlerinden itibaren hızla gelişmeye başlamıştır. İran petrollerinin millileştirilmesi krizi ve 1953 yılında dönemin İran Başbakanı Muhammed Musaddık'ın devrilmesi olayının ardından, Şah Muhammed Rıza Pehlevi, ABD ile yakın bir ilişki içinde olmuş, ABD'nin Basra Körfezi'ndeki müttefiklerinden biri haline gelmiştir. Ancak iki ülke arasındaki yakın ilişki İran'da, 1979 yılında gerçekleşen Devrim'in ve bilhassa 4 Kasım 1979-20 Ocak 1981 tarihleri arasında süren Rehine Krizi'nin ardından bozulmuş ve İran, ABD tarafından uluslararası arenada tecrit edilmeye başlanmıştır. 1980-1988 yılları arasında süren ve kazananın olmadığı İran-İrak Savaşı sırasında İran uluslararası arenadaki yalnızlığını görmüş, 1989 yılında dini lider Ayetullah Humeyni'nin ölümünün ardından başta nükleer enerji konuları olmak üzere uluslararası iş birliği arayışına girmiştir. Bu dönemde İran'ın öncelikle Batılı devletler olmak üzere çok sayıda devlet ile görüşmesine rağmen bunların, ABD'nin tepkisinden çekinmesinden dolayı İran'la olan ilişkilerini sınırlı düzeyde tutmayı tercih etmeleri, İran ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşma sürecinin yolunu açmıştır. Bu doğrultuda Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce Gorbaçov döneminde başlatılan nükleer konuları da içeren askeri iş birliği süreci Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından da devam etmiş, Vladimir Putin'in 2000 yılında Rusya Devlet Başkanı olmasının ardından iki ülke arasındaki yakınlaşma süreci artarak devam etmiştir.

Soğuk Savaş sonrası Rusya ile İran arasındaki askeri iş birliğine ilişkin ilk antlaşma, 1989 yılında İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'nin Moskova ziyareti sırasında, Gorbaçov ve Rafsancani tarafından imzalanmış, Sovyetler Birliği, İran'a Mig-29 savaş uçakları, Mig-29 UB eğitim uçakları, SU-29-MK saldırı uçakları ve S-200 hava savunma sistemlerini de içeren çok sayıda silahın satışını gerçekleştirmiştir (Mahmadov ve Naseem, 2018:97). 1989 yılında Rusya ile İran arasında başlayan bu yakınlaşma, sadece silah satışı ile sınırlı kalmamıştır. Yine 1989 yılında Rusya ile İran arasında nükleer enerji konusunda iş birliğini içeren bir anlaşma da imzalanmış ancak Sovyetler Birliği'nin

dağılması nedeniyle hayata geçirilememiştir. Ocak 1995'te, Yeltsin hükümeti döneminde Rusya ile İran arasında yapılan yeni bir anlaşma ile iki ülke arasındaki nükleer iş birliği süreci başlatılmıştır (Celalifer Ekinci, 2009:38-39). 1980-1988 İran-İrak Savaşı ve ardından 1990-1991 yıllarındaki Irak'ın Kuveyt'i işgali ve ardından yaşanan Körfez Savaşı sürecinde ABD'nin Basra Körfezi'ndeki en önemli güç haline gelmesi de ABD'nin bölgedeki artan etkisinden rahatsız olan Rusya-İran ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Ortadoğu bölgesinde güç geçtikçe artmakta olan Amerikan etkinliğinin sınırlandırılmasına yönelik Rusya ile İran arasındaki iş birliği, Ukrayna'da devam etmekte olan savaş ile birlikte stratejik bir ortaklığa doğru evrilmektedir.

Rusya ile İran arasında başlayan bu süreç her iki ülke için de birtakım avantajlar sağlamıştır. Rusya, bölgedeki Amerikan etkinliğini azaltmak için İran'la yakın ilişkiler kurmuş, bölgesel politikalarda ABD'ye karşı avantajlı hale gelmiştir. Amerikan yaptırımları altında olduğu için ekonomik, diplomatik, ticari ve askeri faaliyetleri hayli sınırlandırılmış olan İran'la yürüttüğü bu ilişki sayesinde, Soğuk Savaş sonrası dönemde sıkıntı içinde bulunan Rus ekonomisine de önemli katkılar sağlamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya ile başlayan yakınlaşma süreci, İran açısından da benzer nitelikte katkılar sağlamıştır. Bunların en önemlisi, ABD yaptırımları karşısında Rusya ile yapılan iş birliği sürecinin İran'ın politik manevra kabiliyetini arttırmasına ve bölgesel bir güç olarak tekrar öne çıkmasına olan katkısıdır. Rusya ve İran arasındaki başta nükleer enerji ve silah ticareti alanları olmak üzere gerçekleştirilen bu iş birliği, Amerikan ambargosu altındaki İran'ın elini güçlendirmiş, yerli silah üretimini ve nükleer teknolojisini geliştirmesine kadar geçen dönemde bölgesel etkinliğini korumasına katkı sağlamıştır. Ayrıca her iki ülkenin de önce Dağlık Karabağ sorununda ve ardından Arap Baharı sonrası Suriye meselesinde de olduğu gibi birçok konuda ortak çıkarlara sahip olması, bu iş birliğinin boyutunun derinleşmesini ve ömrünün uzamasını sağlamıştır.

2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya saldırmasıyla başlayan ve halen devam etmekte olan Rusya-Ukrayna Savaşı ise Rusya-İran yakınlaşmasının ulaştığı noktayı göstermesi bakımından hayli önem taşımaktadır. İki ülkenin savaş sırasında birbirlerine vermiş oldukları diplomatik desteğin yanı sıra başta drone ticareti olmak üzere gerçekleştirilen silah alışverişi, ağır nitelikteki uluslararası yaptırımlarla karşı karşıya bulunan Rusya ve İran'ın ikili ilişkilerinin stratejik bir ortaklığa doğru yönelmekte olduğuna işaret etmektedir. Rusya ve İran arasında Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle başlayan yakınlaşma süreci, dönemselsel olarak bazı zamanlarda durma noktasına gelmiş olmasına veya rekabete dönüşmüş olmasına karşın, yıllardır birçok alanda çok boyutlu bir biçimde devam etmektedir.

Bu çalışmanın amacı Ukrayna Savaşı'nın, Rusya-İran ilişkilerine olan etkilerini ele almaktır. Çalışmanın temel hipotezi ise Ukrayna Savaşı'nın Rusya-İran ilişkilerinin seyrini olumlu yönde etkilediği ve iki ülke arasındaki İran aleyhine olan asimetrik ilişkinin, savaşın Rusya'ya olan etkileriyle birlikte daha eşit düzeye eriştiğidir. Geçmişte İran, Rusya'nın desteğine daha fazla ihtiyaç duymakta ve bu nedenle ikili ilişkilerde Rusya'nın daha fazla sözü geçmekteydi. Rusya'nın, Suriye'deki İsrail ve ABD ile olan kısa dönemli uzlaşısı örneğinde olduğu gibi, Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda Avrupa ülkeleri veya ABD ile olan ilişkilerini düzeltebilmek için bazı dönemlerde İran'ı bunlar karşısında yalnız bırakabilmekteydi. (Askeroğlu, 2022:581-582). Ancak Ukrayna Savaşı, Rusya-İran ilişkilerindeki bu asimetrinin bozulmasına ve ikili ilişkilerin geçmişe oranla daha fazla "eşitler arası" bir ilişki düzeyine ulaşmasına katkı sağlamıştır. Bu hipotez doğrultusunda öncelikle "Rusya-İran ilişkilerini etkileyen faktörler nelerdir?", "İkili ilişkilerde iş birliğine ve rekabete neden olan unsurlar nelerdir?" sorularının ardından da "Ukrayna Savaşı'nın Rusya-İlişkilerini hangi doğrultuda etkilemiştir?" sorusunun cevabı aranmıştır.

Bu doğrultuda çalışmanın ilk kısmında iki ülkenin genellikle iş birliği halinde olduğu İran'ın nükleer enerji programı ve Arap Baharı sonrasında Suriye'de yaşanmakta olan süreçte yürütülen politikalar ele alınmış ardından da iki ülke arasında rekabete neden olan enerji sektöründeki rekabete yer verilmiştir. 2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı'nın, Rusya-İran ilişkilerine etkilerine ise çalışmanın ikinci kısmında yer verilmiştir.

Çalışma nitel araştırma yöntemlerine göre yürütülmüştür. Bu doğrultuda konu ile ilgili literatür taranmış, Rusya-İran ilişkilerini etkileyen konular derinlemesine ve sistemli bir biçimde araştırılmıştır. Rusya-İran ilişkilerini etkileyen konuların, nükleer enerji veya Suriye meselelerinde olduğu gibi tarihsel temelleri ulusal ve uluslararası literatür taranarak kısa ve açıklayıcı bir biçimde ele alınmış, olayların tarihsel perspektifine de yer vermeye çalışılmıştır. Ayrıca halen devam etmekte ve uluslararası kamuoyunun en önemli gündem konularından biri olan, Ukrayna Savaşı'na dair güncel bilgilere ulaşılması amacıyla ulusal ve yabancı günlük gazeteler, stratejik araştırma merkezleri tarafından hazırlanmış haber ve köşe yazıları taranarak, Rusya-İran ilişkilerine olan etkilerine çalışmada yer vermeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Ukrayna'da yaşanan savaşın Rusya-İran ilişkilerdeki yaklaşma düzeyini arttırdığı ve iki ülkenin stratejik bir ortaklığa doğru gittiği iddiasına ulaşılmaya çalışılmıştır.

1. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya-İran İlişkileri

Rusya-İran ilişkileri, iki komşu ülke olmalarının yanı sıra küresel ölçekte yaşanan dönemsel gelişmelerin de etkisiyle biçimlenmiştir. 1989 yılında iki ülke arasında silah ticareti ile başlayan ve nükleer enerji konusundaki iş birliği ile devam eden ilişkiler, dönemsel durağan süreçlere rağmen, Ukrayna Savaşı'nın da etkisiyle günümüzde stratejik müttefiklik düzeyine ulaşmaya başlamıştır. Her ne kadar Soğuk Savaş sonrası dönemde ikili ilişkiler yoğunlaşmaya başlamış olsa da iki ülke arasındaki bağlantılar, her dönemde kısıtlı düzeyde de olsa sürdürülmüştür. 2022 yılının başına kadar olan dönemde Rusya-İran ilişkilerinin, nükleer enerji konusundaki iş birliği ve Suriye meselesindeki ortak politikalar üzerinden değerlendirilmesi halinde iki ülkenin dönem dönem anlaşmazlıklar yaşamış olsalar da genel olarak iş birliği içerisinde olduğu ileri sürmek mümkündür. Ancak hem İran'ın hem de Rusya'nın önemli petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olan, üretici ülkeler olmaları nedeniyle enerji alanında rekabetçi politikalar izlemektedirler.

1.1. Rusya-İran Nükleer Enerji İş Birliği

Rusya-İran ilişkilerindeki en önemli iş birliği konularının ilki nükleer enerji konusundaki iş birliğidir. İran'daki nükleer enerji çalışmaları, ABD'nin 1953 yılında ortaya koyduğu "Barış İçin Atom" Projesi çerçevesinde, 1967 yılında Tahran Üniversitesi bünyesinde ilk araştırma reaktörünü kurmasıyla başlatılmış ve Muhammed Rıza Şah'ın nükleer çalışmalara önem atfetmesi nedeniyle geniş çaplı olarak devam ettirilmiştir (Celalifer Ekinci, 2009: 31-34). Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'nı da imzalayan Şah yönetimi Fransa, Almanya ve ABD ile çok sayıda nükleer tesisin inşası için antlaşmalar yapmış, Fransızların Darhovin'de Almanların Buşehr'de hafif su reaktörlerini inşası için sözleşmeler yapılmıştır. Ayrıca Şah, Avrupa'nın önemli uranyum zenginleştirme şirketi Eurodif'in hisselerinin yüzde 10'unu da satın almıştır.

Şah döneminde hızla başlanan nükleer enerji çalışmaları İran'da 1979 yılında gerçekleşen Devrim süreciyle duraklamaya başlamıştır. Devrim'i gerçekleştiren güçlerin nükleer enerjiye ilişkin ideolojik bakışları, Devrim'in hemen arkasından başlayan ve sekiz yıl süren İran-İrak Savaşı gibi olaylar İran'ın nükleer çalışmalarının duraklamasına neden olmuştur. 1989'da Ayetullah Humeyni'nin ölümünün ardından başa geçen Haşimi Rafsancani ile birlikte İran, yeniden nükleer enerji çalışmalarını hızlandırmaya çalışmış, ancak bu kez farklı bir uluslararası tutum ile karşı karşıya kalmıştır. Şah

dönemin İran'ın nükleer enerji çalışmalarını destekleyen ve teşvik eden ABD, Devrim sonrası süreçte İran'ın nükleer çalışmalarını engellemeye çalışmıştır, ancak İran yine de Pakistan, Çin ve Sovyetler Birliği ile nükleer iş birliğine ilişkin anlaşmalar imzalamayı başarmıştır (Hacıoğlu, 2019:131-132).

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından İran, Rusya Federasyonu ile de bir anlaşma imzalamış, bu anlaşmayla Rusya, Devrim nedeniyle Almanların yarım bırakmış oldukları Buşehr'deki hafif su reaktörünün inşasını üstlenmiş, böylece İran ile Rusya arasında nükleer enerji alanındaki iş birliği süreci uluslararası alanda da açık bir biçimde başlamıştır. Rusya, Buşehr'deki reaktörün inşasının tamamlanması ve aktif hale getirilmesi sürecini 1995 yılında başlatmış, 2010 yılında tamamlamıştır (Jane, 2017:273). Bu dönemde Rusya ile İran arasındaki nükleer enerji iş birliği sürecinde birtakım kesintiler de yaşanmıştır. Bu aksaklıklar ve duraklamaların en önemli nedeni Rusya'nın dış politika manevralarıdır. Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni bir dış politika geliştirme sürecinde olan Rusya bu dönemde ABD ile ilişkilerinde yakınlaşmayı tercih etmiştir. 1995 yılında ABD ile bir memorandum imzalayan ve İran'la daha önce yapmış olduğu 1989-1990-1991 yıllarındaki antlaşmalardaki yükümlülüklerini yerine getirmeyeceğini kabul eden Rusya'nın, İran'daki nükleer alandaki iş birliği sürecini de yavaşlattığı bu dönem 1999 yılında ABD ile Rusya arasındaki ilişkilerin gerginleştiği sürece kadar devam etmiştir (Askeroğlu, 2022:583). 2000 yılında Putin'in Rusya'nın başına geçmesinin ardından İran'la Rusya arasındaki yakınlaşma düzeyi artmış, nükleer enerji konusu da bu kapsamda kaldığı yerden ilerletilmeye başlanmıştır. Her ne kadar nükleer enerji çalışmalarındaki iş birliği devam ettirilse de bu sorunsuz bir şekilde yürümemiş, Rusya ile İran arasındaki ilişkilerin deviniminden olumlu ve olumsuz yönde etkilenmiştir.

İran'ın nükleer enerji çalışmalarında kırılma noktalarından biri 2002 yılında Halkın Mücahitleri Örgütü ve Ulusal Direniş Konseyi'nin, İran'ın gizli bir biçimde nükleer faaliyetlerini yürütmeye devam ettiği Arak'taki ağır su reaktörü ve Natanz'daki uranyum zenginleştirme tesislerini dünya kamuoyuna duyurularıyla yaşanmıştır (Jane, 2017:274). İran'ın bu gizli nükleer tesislerinin duyurulması ile birlikte, İran'a yönelik Amerikan baskısı da artmaya başlamıştır. İran'ın nükleer tesislerinin 2002 yılına kadar Uluslararası Atom Enerji Ajansı'na (UAEA) bildirmemesi ve çalışmalarını gizlilik içinde yürütmesi nedeniyle ABD, İran'ın nükleer silah ürettiği suçlamalarında bulunmuş ve yürütmekte olduğu İran'a yönelik siyasi, ekonomik ve askeri ambargoyu ağırlaştırmaya başlamıştır. Bu dönem İran'la Batı dünyası arasındaki görüşmeler İngiltere-Fransa ve Almanya liderliğinde, Avrupa diplomasisi tarafından yürütülmüş, ancak olumlu sonuç almak mümkün olmamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında İran iç politikasındaki gelişmelerin de hayli etkisi olmuştur. Bu süreçte Avrupa ülkeleriyle ilk görüşmeleri gerçekleştiren İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi, Batı ile daha ılımlı politikalar taraftarı olan bir liderdir. Ancak varılan uzlaşının çok da verimli olmaması, İran'da gerçekleşen seçimlerde nükleer enerji konusunda daha tavizsiz bir politika izlemeyi tercih edecek olan muhafazakar lider Mahmut Ahmedinecad'ın seçilmesiyle sonuçlanmıştır. İran'ın Hatemi döneminde pasif davrandığına, nükleer müzakerelerin artık Batı tarafından siyasi bir meseleye dönüştürüldüğüne inanan Ahmedinecad, İran'ın da diğer ülkeler gibi nükleer enerjiye ulaşma hakkı olduğuna ve bunun Batı'nın iradesine bırakılmaması gerektiğine inanmakta idi ve bu nedenle daha uzlaşmaz bir politika izlemeyi tercih etmiştir (Işıksal ve Golkarian, 2019:425). Ahmedinecad'ın izlediği bu politika, İran ile Avrupa arasında devam eden görüşmelerin de başarısızlıkla sonuçlanmasına ve İran'ın nükleer enerji çalışmaları dosyasının, UAEA'dan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne (BMGK) devredilmesine neden olmuştur (Gül ve Karapınar, 2020:281).

İran'ın nükleer enerji dosyasının BMGK'ya devri ile birlikte ABD, İran'a yönelik daha sert yaptırımlar uygulamaya başlamış ve uluslararası kamuoyunu da bu doğrultuda yönlendirmeye

çalışmıştır. Rusya ile İran arasındaki yakınlaşma ve iş birliği bu süreçte daha net bir biçimde görülmeye başlanmıştır. ABD, BMGK tarafından çıkarılan kararlarla, İran'ın nükleer çalışmalarının kontrol altına alınması ve uluslararası kurumlarla iş birliği yapmaya yönlendirilmesi doğrultusunda İran'a yönelik uluslararası baskıyı arttırmaya çalışmıştır. Ancak, 2009 yılında Kum kentindeki Fordo tesisinin ortaya çıkmasına kadar geçen dönemde BMGK'nın daimi üyeleri olan Rusya ve Çin, İran'a yönelik yaptırım kararlarının hafifletilmesine katkı sağlayarak, İran'daki dengeleri sarsacak çok ağır yaptırım kararlarının çıkmasına engel olmuşlardır. Fordo'daki tesislerin ortaya çıkmasıyla birlikte Rusya, BMGK'da yürütmekte olduğu İran'ı koruyan tutumundan taviz vererek, geçmiştekilere nazaran çok daha sert yaptırım kararlarının alınmasının önünü açmıştır.

Fordo'daki tesislerin ortaya çıkması ile birlikte, İran'ın nükleer çalışmalarına yönelik yaptırımların niteliğinin ağırlaşmıştır. BMGK'nın 2010 Haziran'ında almış olduğu 1929 sayılı kararla, İran ekonomisinin temel kaynağı olan petrolün uluslararası piyasalara ulaşımına ve İran'ın bankacılık sektörüne yönelik İran'ı baskı altına alacak nitelikte yaptırım kararları alınmıştır. ABD ve Avrupa Birliği (AB) İran'a yönelik yaptırımlarını ağırlaştırmaya başlamış, İran için hayati önem taşıyan petrol ve doğal gaz sektörlerine yönelik kısıtlamalarını ağırlaştırmışlar, buna rağmen İran'la uzlaşma sağlanamaması üzerine Temmuz 2012'ye gelindiğinde de AB üyeleri İran'dan gerçekleştirdikleri petrol ithalatını tamamen durdurmayı tercih etmişlerdir (Gül ve Karapınar, 2020:286).

Bu dönemde Çin'in İran'ı desteklemeye devam ettiğini ancak Rusya'nın İran'a verdiği desteği azalttığı söylemek mümkündür. BMGK'nın almış olduğu 1929 ve 1737 sayılı kararların ardından Rusya Devlet Başkanı Medvedev'in (2008-2012 yılları aralığında Devlet Başkanlığı görevini Medvedev, Başbakanlık görevini Vladimir Putin sürdürmüştür) yayınlamış olduğu bir kararname ile İran'a yönelik silah, zırhlı araç, helikopter, savaş gemileri ve S-300 hava savunma sistemlerini de içeren silah satımına ve İran'ın nükleer programına yönelik finansal hizmetlere birtakım yasaklamalar ve sınırlamalar getirmiştir (Mousavian ve Chitsazian, 2020:106).

Enerji ve bankacılık sektörüne yönelik kısıtlamalar, İran'ın ekonomik ve siyasi sorunlarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. İran'ın karşı karşıya kaldığı siyasi, ekonomik ve diplomatik sorunlar, 2013 yılında İran'da gerçekleşen seçimleri, nükleer enerji konusunda uzlaşmaya daha açık olan, ılımlı liderlerden Hasan Ruhani'nin kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Ruhani'nin İran'ın başına geçmesiyle birlikte, İran ile P5+1 olarak adlandırılan, BMGK'nın daimi üyeleri ve Almanya arasında uzlaşmayı mümkün kılmıştır. 2013 Kasım'ında gerçekleştirilen Cenevre görüşmelerinin ardından, P5+1 ile İran arasında geçici bir anlaşma niteliğinde olan Ortak Eylem Planı (Joint Plan of Action) imzalanmıştır. Bu anlaşma ile taraflar, İran'ın nükleer tesislerini denetime açması, nükleer çalışmaları hakkında UAEA'yı bilgilendirmesi, buna karşılık olarak ise AB ve ABD'nin İran'a yönelik olan yaptırımları azaltmaları ve yeni yaptırım kararları almayacakları konusunda uzlaşmaya varmışlardır (Jane, 2017, s. 282). İran ile P5+1 arasındaki kalıcı anlaşma olan Kapsamlı Ortak Eylem Planı (Joint Comprehensive Plan of Action) (KOEP) ise 14 Temmuz 2015 tarihinde imzalanmıştır. 2015 yılında varılan uzlaşma ile İran'ın nükleer tesislerinin UAEA tarafından denetimi, uranyum üretimin miktarının ve zenginleştirme oranının sınırlandırılması, Natanz ve Arak'taki tesislerine ilişkin birtakım sınırlamalarının yanı sıra balistik füze teknolojisi transferine ilişkin sekiz yıl ve silah ambargosunun ise beş yıl süre ile devamına ilişkin şartları kabul etmiştir. İran'ın kabul etmiş olduğu bu kısıtlamalara karşı, ABD ve AB ise İran'a yönelik kısıtlamaları kaldırmayı ve İran'ın barışçıl amaçlarla nükleer faaliyetlerini sürmesi hakkını kabul etmiştir (Joint Comprehensive Plan of Action, 2015).

Nükleer programı nedeniyle uzun süre yaptırımlarla karşı karşıya kalmış olan İran, bu anlaşmanın imzalanmasının ardından, ekonomik alanda ve dış politikada daha serbest politikalar izleme imkânına kavuşmuş, Arap Baharı sonrası etkilerin devam etmekte olduğu Suriye ve Yemen'deki gelişmeleri

yakından takip etmeye başlamıştır. Ancak İran'ın yaptırımlara maruz kalmadan, serbest bir dış politika yürütmeye başladığı bu dönem kısa süreli olacaktır. 2016 yılında ABD'de gerçekleşen seçimlerde İran'la varılan uzlaşma nedeniyle Obama'yı ağır bir biçimde eleştiren Donald Trump başkan olarak seçilmesi ve 2017 yılında göreve başlamasının ardından, ABD Mayıs 2018'de anlaşmadan çekilmiştir. Trump liderliğindeki ABD, ayrıca İran'ı teröre en çok destek veren ülkelerden biri olmakla suçlayarak, İran'a yönelik yaptırımları tekrar hayata geçirmiş, hatta İran'la iş yapan şirketlerin de mevcut iş akitlerini feshetmelerini isteyerek, aksi takdirde ilgili şirketlere de ABD tarafından yaptırımlar uygulanacağı açıklamış, böylece İran-ABD ilişkilerindeki gerilimin yeniden tırmanmaya başlamasına neden olmuştur (Işıksal ve Golkarian, 2019:429).

ABD'nin anlaşmadan çekilmesinin ardından anlaşmaya taraf olan diğer ülkeler, İran'ın anlaşmadaki yükümlülüklerini yerine getirdiğini bu nedenle de anlaşmaya hala bağlı olduklarını belirtmelerine karşın, özellikle Avrupalı devletlerin ABD'ye rağmen anlaşmayı fiilen yürütmeye devam etmeleri mümkün olmamıştır. Bu süreçte Çin ve Rusya, İran ile yakın ilişkilerini devam ettirmiş olsalar dahi, ABD'nin uyguladığı yaptırımlar İran'ın siyasi ve ekonomik sıkıntılarının devam etmesine neden olmuştur. İran'ın KOEP'in yeniden yürürlüğe konulmasına dair umutları tükendikçe, anlaşmada üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmekten kaçınmaya başlamıştır. İran yüksek oranda saflığa sahip uranyum üretme çalışmalarına yeniden başlamış, faaliyetlerine ara verdiği tesislerini yeniden aktif hale getirmeye başlamıştır. ABD'de 2021 yılında Joe Biden'ın göreve başlamasının ardından, KOEP'e taraf olan Avrupalı devletlerin de gayretleriyle Kasım 2021'de Viyana'da başlatılan görüşmelerle İran'la varılan nükleer uzlaşma yeniden hayata geçirilmeye çalışılsa da herhangi bir uzlaşmaya varılması kısa vadede mümkün görünmemektedir (Caner, 2022).

ABD'nin, İran'ın nükleer programının uluslararası anlaşmalara uygun bir biçimde yürütülmesinin önünü tıkaması ve uzlaşmaz bir tutum sergilemeye devam etmesi, İran'ı Rusya ile olan ilişkilerini daha ileri boyuta taşımaya yönlendirmektedir. ABD'nin kendisine karşı uygulamakta olduğu yaptırımlara karşı uluslararası arenada destek arayışında olan ancak Batılı ülkelere bu desteği bulamayan İran, Rusya ve Çin ile olan ilişkilerinde daha yakın bir iş birliğini politikasını tercih etmek durumunda kalmaktadır.

1.2.Rusya-İran İlişkilerinde Suriye Faktörü

Rusya ile İran ilişkilerinde hem yakınlaşma hem de rekabet yaşanan bir diğer konu Suriye meselesidir. Suriye'de yaşanmakta olan gelişmeleri yönlendirmek ve çıkarlarını korumak için her iki ülke de Arap Baharı ile birlikte Suriye'de aktif bir biçimde rol oynamaya başlamışlardır. Arap Baharı süreci ve sonrasında yaşanan gelişmeler Suriye'yi bir iç savaş ve kaos ortamına sürüklemiştir. Suriye'nin müttefikleri olan Rusya ve İran, mevcut rejimin devam etmesinden yana olmalarından dolayı, Beşar Esad yönetimini desteklemiştir. Bu süreçte Suriye'ye ilişkin konularda, Rusya ve İran'ın genellikle iş birliği içerisinde olmalarına karşın bazı durumlarda iki ülkenin çıkarlarının çatışması nedeniyle karşı karşıya geldikleri görülmektedir.

Suriye nüfusunun %64'ünü Sünni Araplar, %12'sini Aleviler, %9'unu Hristiyanlar, %3'ünü Dürzi'ler oluşturmakta olup, nüfusun yaklaşık %10'unu oluşturan Kürtler ise genellikle Sünni mezhebine mensuplardır (Phillips, 2015:357). 1970 yılında gerçekleşen darbenin ardından, 1971 yılında Cumhurbaşkanı seçilen Hafız Esad, iktidarını kendisinin de mensubu olduğu Alevi azınlığına dayandırarak güçlendirme politikası izlemiştir. Esad, Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından devlet yönetiminde yeni bir yapılandırmaya gitmiş, Cumhurbaşkanlığı makamının yetkilerini hayli genişletmiştir. İktidarını korumak amacıyla orduya ve Baas partisine dayanan Esad, ayrıca mezhepsel bağlılıkları nedeniyle Alevileri devletin ve ordunun önemli kademelerine atamaya başlamıştır.

Esad'ın yürütmekte olduğu bu politikalar bir süre sonra Sünni toplumda tepkiye yol açmış ve 1976'lardan itibaren büyük bir Sünni muhalefetini ortaya çıkarmıştır. Gün geçtikçe etkinliğini arttıran Sünni ağırlıklı bu İslami muhalefet, 1982 yılında Hama kentindeki ayaklanmanın Esad yönetimi tarafından kanlı bir şekilde bastırmasının ardından kontrol altına alınmıştır (Cleveland, 2008:443-451). 1980'lerin başında kanlı bir şekilde susturulan Sünni ağırlıklı İslami muhalefet, 2011 yılında başlayan Arap Baharı protestolarıyla birlikte Suriye'de yeniden etkinlik kazanmaya başlamıştır. Daha fazla özgürlük talebiyle sokağa çıkan Suriyeli muhaliflerin bu taleplerinin, halen ülkenin başından bulunan Beşar Esad yönetimi tarafından sert bir biçimde bastırılmaya çalışılması ise Suriye'deki muhaliflerle hükümet güçlerini karşı karşıya getirmiştir. Bu süreçte muhaliflerin önemli bir kısmını oluşturan Sünni muhalefet ile iktidarının dayanağını Alevilere dayandıran Esad yönetimi arasındaki anlaşmazlık kısa süre içinde çatışmaya dönüşmüştür. Arap Baharı'ndan en çok etkilenen ülkelerden biri olan Suriye'deki çatışmalar, ülkede yaşanan gelişmelerin bir iç savaş mı yoksa bir mezhep savaşı mı olduğuna dair soruları ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Suriye'deki Kürt toplumun ülkenin kuzey kısmında kontrol sağlamaya çalışması ise çatışmaların kısmen etnik çatışma niteliği kazanmasına da neden olmuştur (Phillips, 2015:359-360).

Arap Baharı süreciyle birlikte Suriye'deki Esad rejiminin yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalması, en önemli müttefikleri olan Rusya ve İran'ın harekete geçmesine neden olmuştur. Suriye'nin her iki ülke ile olan yakın ilişkileri hayli eskiye dayanmaktadır. Rusya ile Suriye arasındaki yakın ilişki Arap-İsrail meselelerinde çoğunlukla Arap tarafını destekleyen Sovyetler Birliği döneminde başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan Soğuk Savaş sürecinde Sovyetler Birliği açısından ABD tarafından kendisine karşı uygulanmakta olan Çevreleme Politikası'nın aşılması açısından Suriye ile olan ilişki hayli önemli olmuştur. Suriye ile kurulan bağlantı, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından bu kez Rusya Federasyonu tarafından devam ettirilmiştir. Suriye ile İran arasındaki yakınlaşma ise 1970'lerde Hafız Esad dönemiyle başlamış, günümüze kadar etkinliği artarak devam etmiştir.

Rusya ile Suriye arasındaki ilişki, Soğuk Savaş döneminden itibaren ivme kazanmaya başlamıştır. Suriye ile olan ittifak, iki kutuplu dönemde Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu yaşanan politik gelişmeler sırasında ABD ile rekabet edebilmesine olanak sağlamıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte halefi olan Rusya Federasyonu iki ülke arasında kurulmuş olan ittifakı sürdürmeye gayret etmiştir. Moskova'nın Ortadoğu'daki son kalesi olarak görülen Suriye'de, Rusya halen iktidarda olan Esad yönetimini desteklemiş ancak Esad rejimine verilen bu destek, Rusya'nın ABD ve müttefikleriyle karşı karşıya gelmesine neden olmuştur (Shumilin ve Shumilina, 2017:120). Rusya, Arap Baharı ile birlikte sıkıntılı bir dönemden geçmekte olan Suriye'ye bu süreçte öncelikle diplomatik destek sağlamış ardından da siyasi ve askeri desteklerde bulunmuştur. Bu doğrultuda ilk olarak, Suriye'de yaşanan gelişmelere ilişkin, BMGK tarafından çıkartılmaya çalışılan yaptırım kararları Rusya tarafından engellenmiştir. Rusya, 2011-2020 yılları arasında Suriye'deki insan hakları ihlalleri ve kimyasal silah kullanımına ilişkin yaptırım kararlarını ve sivil halka yönelik BM yardımının gönderilmesini de içeren Suriye'ye ilişkin oylamalarda, on altı kez veto yetkisini kullanmıştır. Bu süreçte Çin de Rusya ile çoğu kez iş birliği içinde olmuş ve istenen yaptırım kararlarına ilişkin on kez veto yetkisini kullanmıştır (Zorlu, 2020). Suriye'ye karşı BM Güvenlik Konseyi'nce alınabilecek yaptırım kararlarının engellenmesi, Suriye'deki Esad yönetiminin iç ve dış politikada elinin güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Rusya, Suriye'deki Arap Baharı sürecine yönelik olarak çok yönlü diplomatik stratejiler izlemiştir. Suriye'ye uluslararası arenada verdiği diplomasi desteğinin yanı sıra, aynı zamanda sorunun çözümüne ilişkin uluslararası iş birliği süreçlerinde de yer alarak, bu desteği çok boyutlu olarak devam ettirme gayretinde olmuştur. Bir taraftan Güvenlik Konseyi'nde Suriye'ye karşı alınmak istenen

kararları veto ederken diğer taraftan da tarafsız olduğunu göstererek, uluslararası arenada elini güçlendirmek amacıyla Suriyeli sivillere yönelik yardımlarda da bulunmuş, bu doğrultuda örneğin 2013 yılında sivil halkın ve mülteci konumuna düşenlerin ihtiyaçları doğrultusunda harcanmak üzere 3 milyon dolarlık bir bütçe ayırmıştır (Kozbanov, 2014:12). Ancak Rusya'nın bu çok yönlü politikaları, Esad hükümetine verdiği desteğin yanında çok zayıf kalmış, Rusya Arap Baharı sonrası dönemde Suriye hükümetinin en önemli destekçilerinden biri olmuştur.

Bu dönemde Suriye'ye vermekte olduğu desteği gün be gün arttıran Rusya, zaman içerisinde sadece siyasi ve diplomatik destekle yetinmeyerek, iki ülke arasındaki ittifak anlaşmasına dayanarak Suriye'ye silah yardımıyla bulunmaya da başlamıştır. 2015 yılında Rusya, Suriye'nin talebi üzerine Tartus limanı üzerinden kara birlikleri, hava ve deniz desteğini içeren yardım göndermeye başlamıştır (Şen ve Şahin, 2020:252). Suriye'ye verilmekte olan askeri yardımların da Esad yönetiminin iktidarını korunması için yeterli olmaması üzerine, Rusya bu kez doğrudan çatışan taraflardan biri olarak Suriye'de yer almaya başlamıştır. Rusya'nın Suriye'deki güncel askeri varlığına dair net bilgiler mevcut değildir. Bu konudaki son resmi açıklama 2018 yılında Rusya Savunma Bakanlığı tarafından yayınlanan bir video vasıtasıyla yapılmış, 2015-2018 yılları aralığında 63.000 dolayında Rus askerinin Suriye'de görev yapmış olduğuna ve aralarında savaş uçağı, karadan havaya sistemleri ve kruiz (cruise) füzeleri de dahil olmak üzere 231 çeşit silahın kullanılmış olduğuna yer verilmiştir (BBC, 23 Ağustos 2018).

Arap Baharı süreci ve sonrasındaki dönemde Beşar Esad yönetimine en fazla destek veren ülkelerden bir diğeri İran'dır. İran dış politikasında hayli önem taşıyan Suriye ile İran arasındaki bağlantılar 1970'lerde Hafız Esad'ın başa geçmesinin ardından gelişmeye başlamıştır. Suriye ve İran'daki otoriter yönetimler arasındaki bu yakınlaşma, saldırgan bir amaçtan daha çok öncelikle, bölgede artmakta olan Irak, İsrail ve Amerikan etkinliğine karşı iş birliği yapılmasını amaçlayan savunmacı nitelik taşımaktadır (Goodarzi, 2013:35). İki ülke arasındaki yakınlaşma süreci, Şii mezhebine mensup Lübnan Müftüsü Musa al-Sadr'ın "Suriye Alevileri"ni 1973 yılında "Şia" mezhebinin bir parçası olarak tanımasının ardından hızla ilerlemeye başlamıştır (Cohen, 2022:1025). Suriye nüfusunun çoğunluğunu oluşturmakta olan Sünniler üzerinde kontrolünü sağlamlaştırmak amacıyla İran'la bağlantılarını güçlendirmeye özen gösteren Esad yönetimi, 1980 yılında başlayan İran-İrak Savaşı'nda diğer Arap ülkelerinin aksine İran'a destek vermiştir. İran-Suriye ilişkilerindeki bu yakınlaşma, her iki ülkenin de çıkarlarına hizmet etmiştir. Suriye iç politikasında Esad'ın elini güçlendiren bu iş birliği, İran bakımından da başta Lübnan'daki İran politikasının uygulanma süreci olmak üzere İran'ın bölgesel politikalarına çok yönlü katkılar sağlamıştır. Suriye, Ortadoğu bölgesinde ABD ve İsrail'e karşı yürütmekte olduğu mücadelesinde İran'ın en önemli destekçisi olmuş, İran'ın Lübnan'daki Hizbullah'a vermekte olduğu askeri ve lojistik desteğin de ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Elhan, 2023:513-514).

2000 yılında Suriye'yi uzun süreden beri yönetmekte olan Hafız Esad'ın vefatının ardından Suriye'de iktidarı devralan oğlu Beşar Esad döneminde de iki ülke ilişkilerindeki bu yakınlaşma, bir devlet politikası olarak sürdürülmüştür. 2004 yılında İran'da Ahmedinecad döneminin başlamasıyla birlikte ikili ilişkilerin yoğunluğu daha da artmıştır. 2006 yılında imzalanan ve "Suriye'ye yönelik bir saldırının İran'a gerçekleştirilmiş olarak kabul edildiği" açıklamasının yer aldığı bir bölümü de içeren anlaşma (Cohen, 2022:1026), iki ülke arasındaki yakınlaşmanın vardığı düzeyi göstermesi bakımından önemlidir. Bu anlaşma iki ülke arasındaki ilişkinin, stratejik bir iş birliği ve hatta savunma ittifakına doğru ilerlemekte olduğunu göstermesi bakımından hayli önemlidir. 2011 yılında başlayan ve hızla tüm Ortadoğu ülkelerine yayılan Arap Baharı ve sonrasında, halk ayaklanmalarının Suriye'de geniş bir sivil itaatsizliğe dönüştüğü süreçte İran, 2006 yılında yapılmış olan anlaşmaya da dayanarak

Suriye'ye geniş ölçekte yardımda bulunmuştur. 2011 yılından başlayan ayaklanmaların hemen ardından Suriye'deki yönetime olan desteklerini açıklayan İran ve Hizbullah örgütü 2012 yılından itibaren hem doğrudan hem de dolaylı olarak Suriye'ye yardım yapmaya başlamışlardır (Sönmez, 2023:162).

Suriye'deki Esad rejiminin devrilmesi ve yerine İran karşıtı bir rejimin ortaya çıkması olasılığına karşın İran yönetimi, bu dönemde Suriye'yi çok yönlü biçimde desteklemeye devam etmiştir. İran ayaklanmaların ilk ortaya çıkmaya başladığı dönemde itibaren Esad yönetimi desteklenmeye çalışılmış, ancak verilen destek yeterli olmayınca doğrudan İran ordusu, Devrim Muhafızları ve Kudüs Gücü vasıtasıyla Esad rejimine destek vermeye devam etmiştir. Ayrıca ilerleyen dönemde Suriye'deki çatışmalarda Suriye hükümeti lehine çatışan güçler, İran'ın katkılarıyla enternasyonalize olmuş, Lübnan, Irak, Yemen, Afganistan ve Pakistan'dan gelen Şii kökenli pek çok kişi bu çatışmalarda yer almış ve birçoğu bu çatışmalar sırasında ölmüştür (Sönmez, 2023:163-164).

İran'ın Suriye'de yürütmekte olduğu bu politika, Suriye'nin İran dış politikası bakımından ne kadar büyük bir önem taşıdığına işaret etmektedir. Arap Baharı'nın Tunus ve Mısır'da ilk ortaya çıktığı dönemde İran, bunu İran'daki İslami Devrim'in ortaya çıkması ile bağlantılandırmış ve ABD ve İsrail karşıtı olan İslami bir uyanışın ayak sesleri olarak adlandırmıştır (Şen, 2012:100-101). İran, baskıcı yönetimlere karşı ayaklanan ve değişim arzulayan halk kitlelerine kendi rejimini model olarak öne sürmüştür. Ancak Suriye'deki olayların gelişimi İran'ı bu politikasından vazgeçmek zorunda bırakmıştır. Arap Baharı'nın başlangıcında halkın sokağa çıkmasını destekleyen ve yeni bir İslami dönemin başlamakta olduğunu ilan eden İran, halk hareketlerinin Suriye'deki dost ve müttefik Esad rejimini sarsmaya başlamasının ardından başlangıçtaki söylemini geri plana atarak, Suriye'deki mevcut rejimi desteklemeye başlamıştır. İran sadece kendi yapmış olduğu askeri personel ve malzeme desteğiyle yetinmeyerek, sıkı ilişki içinde olduğu Hizbullah'ın da Suriye'deki rejime destek vermesini sağlamıştır. İran'ın bu politika değişimi hem kendisinin hem de Hizbullah'ın imajına zarar vermiştir. Suriye rejimine verilen destek İran-Filistin ilişkilerini de sarsmıştır. İran'ın desteklemekte olduğu Filistin'deki Hamas yönetiminin, Esad karşıtı isyancıları desteklediği açıklamasının ardından Filistin-İran ilişkileri de gerginleşmeye başlamıştır (Goodarzi, 2013:49-50).

İran'ın Devrim'in ardından yıllar boyunca sürdürmüş olduğu "mazlum olanı destekleme" politikası ve İslami dış politika söylemleri de İran'ın Suriye politikasından zarar görmektedir. Emperyalizm karşıtı bir dış politika söylemini benimseyerek, İran'ın başka ülkeler üzerinde bu doğrultuda politikalar uygulamayacağını belirten İran anayasasında ayrıca İran'ın diğer milletlerin iç işlerine karışılmayacağı ve nüfuz mücadelesine girmeyeceği de açıkça ifade edilmektedir (Sinkaya, 2022:393). İran anayasasında ayrıca mazlum halkların yanında olunacağı, ezilen halklara destek verileceği ve mezhepler üstü bir anlayışla İslami bir dış politika anlayışıyla hareket edileceğinden de bahsedilmektedir. İran'ın Arap Baharı sonrasında Suriye'de izlemekte olduğu politikanın İran'ın resmi söylemiyle kesin bir çelişki içinde bulunduğu açık bir biçimde görülmektedir.

Beşar Esad iktidarının artık yıkılma tehdidiyle karşı karşıya kaldığı 2015 yılında, Suriye'deki mevcut rejimin korunmasına yönelik olarak Rusya ile İran arasındaki iş birliği net bir biçimde ortaya konulmuştur. Rusya ile İran arasında Temmuz 2015'te gerçekleştirilen görüşmelerde, Suriye'de gerçekleştirilecek olan iş birliğinin esasları belirlenmiş, Rusya'nın hava operasyonlarını üstlenmesine karşın İran ise kara operasyonlarına yönelmiştir. 2015 yılında ayrıca, İran dış politikasında Suriye'nin ne kadar önem taşıdığını gösteren küçük ama önemli bir olay da yaşanmıştır. Rusya ile İran arasındaki iş birliği doğrultusunda, bu dönemde İran, Rus kuvvetlerinin hava sahasını kullanmasına izin vermiş hatta kısa süreliğine de olsa Devrim sonrasında ilk kez ülkesindeki bir hava üssünü -Hamadan-yabancı bir ülkenin kullanıma dahi açmıştır (Askeroğlu, 2022:579-580). Ancak kısa süre sonra hem

İran iç politikasından tepkiler yükselmesi hem de iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi sonucunda bu hava üssünün kullanımına son verilmiştir.

Esad yönetimini koruma konusunda her ne kadar Rusya ile İran arasında genel bir uzlaşma olsa dahi, bazı dönemlerde iki ülkenin çıkarlarının çatışması karşı karşıya gelmelerine de neden olmuştur. Örneğin ABD ile Rusya arasında ilişkilerinde iyileşme yaşanan dönemde, Rusya'nın, İran'ın Suriye konusunda uluslararası alanda dışlanmasına göz yumması, Suriye'deki barış süreçlerinde İran ve Hizbullah'ın safdışı bırakılması ve Rusya'nın buna tepki göstermemesi, İsrail'le olan ilişkilerine özel bir önem atfeden Rusya'nın İsrail'in Suriye'nin güney bölgesinde yerleşmiş olan İran ve Hizbullah güçlerinin bulunduğu bölgelere gerçekleştirmiş olduğu hava saldırılarına seyirci kalması gibi sorunlar, Rusya ile İran arasındaki ilişkilerde gerilime sebep olmuştur (Askeroğlu, 2022:580-582).

1.3.Rusya-İran Enerji Rekabeti

Rusya ile İran ilişkilerinde, petrol ve doğalgaz üretimi ve satışı, doğal olarak rekabete açık olan bir unsurdur. Rusya ve İran dünyanın en önemli rezervlerine sahip olan petrol üreticisi ülkeleri arasında yer almaktadırlar. 2020 yıl sonu verilerine göre İran dünya petrol rezervlerinin yüzde 9,1'ine, sahip iken Rusya yüzde 6,2'sine sahiptir (BP Statistical Review, 2021:16). Doğalgaz rezervleri bakımından ise Rusya, yüzde 24,3'lük oranı ile en çok doğalgaz rezervine sahip olan ülkeler arasında ilk sırada yer alırken, İran ise yüzde 17,3 oranı ile ikinci sırada yer almaktadır (worldometer). Her iki ülke de kendi kullanabileceklerinin çok daha ötesinde rezerve ve üretim miktarına sahiptir. Dolayısıyla da ihtiyaç fazlası kısmı ihraç etmektedirler.

1979 Devrimi'nin ardından ABD ile ilişkilerinin kötüye gitmesi ile birlikte yaptırımlarla karşı karşıya kalmaya başlayan İran, diğer birçok alanda olduğu gibi petrol ve doğalgazını ihraç etme konusunda da dönemsel sıkıntılar yaşamıştır. Özellikle 2002 yılında İran'ın gizli nükleer tesislerinin varlığının ortaya çıkması ile birlikte İran'a yönelik birtakım yaptırım kararları uygulanmaya başlanmıştır. İran ekonomisindeki etkilerini gün be gün arttırarak hissettiren bu yaptırımlar sırasında, özellikle de 2007-2015 yılları arasında İran'ın petrol üretiminde sürekli bir düşüş gözlenmiştir. 2015 yılında P5+1 ile varılan uzlaşma sonucu nükleer çalışmalarının denetlenmeye başlanmasının ardından İran, uluslararası piyasalara daha serbest bir şekilde erişme ve petrol ve doğalgaz üretiminin arttırmak ve ihraç edebilmek imkânına kavuşmuştur. Ancak ABD'de gerçekleşen Başkanlık seçim kampanyası süresince İran'la varılan uzlaşmayı eleştiren Donald Trump'ın başkan seçilmesi ve ülke yönetiminin başına geçmesinin ardından 2018 yılında ABD sadece ilgili anlaşmadan çekilmekle kalmamış hem İran'a hem de İran'la iş yapan firmalara yaptırım uygulamaya başlamıştır. Artan Amerikan baskısı ve ambargosu nedeniyle İran, 2018 yılından itibaren bir kez daha petrol ve doğalgaz üretim ve satışı ile ilgili olarak sıkıntılı bir sürece girmiş, üretim düzeyi yine düşmüştür (Azimy, 2021:21-23).

İran'ın enerji piyasasında ambargolarla karşı karşıya kaldığı bu dönemde İran'ın üretim ve satışının düşmesi ile birlikte uluslararası piyasalarda oluşan açığı diğer petrol üretici ülkeler fazladan üretim yaparak doldurmaya başlamışlardır. Önemli petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olan Rusya, İran'a uygulanan ambargolar nedeniyle ortaya çıkan açığı üretim miktarını arttırarak kapatan ülkelere biri olmuştur. Rusya bu sırada ayrıca İran ile petrol ticaretini içeren takas anlaşmaları da imzalamıştır (Askeroğlu, 2022:589-590). İran bu hamleleri ile hem İran'a uygulanmakta olan ambargo nedeniyle oluşan uluslararası piyasalardaki açığı fazla üretimle kapatarak kârını arttırmış hem de İran'la takas ticareti yaparak bu ticaret vasıtasıyla da kâr etmeye devam etmiştir.

Rusya ile İran arasındaki bir diğer rekabet unsuru doğalgazdır. Uzun yıllar boyunca Avrupa'nın doğalgaz ihtiyacının en önemli tedarikçisi konumunda olan Rusya'nın, Ukrayna ile Kırım meselesinde karşı karşıya gelmesinin ardından Avrupa ile olan enerji ticaretinin düzeyi düşme eğilimine girmiştir.

Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan krizlerde, Rusya'nın Ukrayna'ya satmakta olduğu gazı kesmek gibi politikalar izlemesi, benzer uygulamalarla karşı karşıya kalmak istemeyen AB'yi, enerji arzı bakımından Rusya'ya olan aşırı derecedeki bağımlılık düzeyini azaltmaya yönelik politikalar izlemeye teşvik etmiştir. Bu süreçte hem Birlik içinde üyelerin enerji politikalarına yönelik iş birliği düzeyini arttırmaya hem de alternatif kaynaklara ulaşılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda AB'nin ilgilendiği ülkelerden birisi de İran olmuştur. Her ne kadar boru hatları vasıtasıyla kolayca ulaşılabilen Rus gazı kadar ucuza mal edilemeyecek olsa da Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılabilmesi uğruna İran'dan sıvılaştırılmış doğalgaz ithal edilmesinden (LNG), alternatif boru hatlarının inşasına kadar birçok farklı proje üzerinde çalışmalar yapılmıştır (Kalehsar ve Telli, 2017:167-168).

Doğalgaz satışında AB için önemli bir alternatif olarak ortaya çıkmakta olan İran'a, halen nükleer çalışmaları nedeniyle ABD tarafından ambargo uygulanmaktadır. Bu durum AB ile İran arasındaki enerji ticaretinin sekteye uğramasına neden olmaktadır. Ayrıca, 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya saldırmasıyla başlayan savaş, Ukrayna topraklarından boru hatları geçirilmesini de içeren projelerin uygulanabilme olanağını azaltmaktadır.

2.Rusya-Ukrayna Savaşı ve Etkileri

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte bağımsızlığına kavuşan eski Sovyet cumhuriyetlerinden Ukrayna, Avrupa ile Asya arasında yer alan jeopolitik konumu ile yeni dönemde ABD ile Rusya arasındaki güç mücadelesinin çekişme alanı haline gelmiştir. Ukrayna'nın hem iç hem de dış politikasını derin bir biçimde etkileyen bu durum, ülkenin istikrarına da zarar vermektedir. Rusya ile Ukrayna arasındaki anlaşmazlık, Ukrayna'nın bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından üç temel konu, SSCB'nin Karedeniz filosunun paylaşımı ve Kırım'ın statüsü, Ukrayna'daki Rus azınlığın durumu ve Ukrayna'daki nükleer silahların geleceği konularında başlamış; Ukrayna'nın iç politikasında istikrarsızlık, ekonomik krizler ve bölünmüşlikle karşı karşıya kalıp zayıf hale gelmesiyle, daha da çetrefilli hale gelmiştir (Uyaniker, 2018:138-139). Rusya ile Ukrayna arasındaki sorunlardan Kırım'ın statüsü ve Rus azınlıkların haklarına ilişkin olanları, iki ülke arasında halen devam etmekte olan savaşa da kaynak teşkil etmektedir.

Ukrayna, bağımsızlığını kazanmasının ardından hızla Soğuk Savaş'ın kazananı Batı ile eski Sovyet coğrafyasında etkinliğini korumaya çalışan Rusya arasındaki güç mücadelesinin önemli bir ögesi haline gelmiştir. Ukrayna iç politikasında da etkin olan bu Batı-Doğu çekişmesi, ülke iç politikasını da istikrarsız hale getirmiştir. Rusya taraftarları ile Batı taraftarları arasındaki bu mücadele sürecinde ülkenin kontrolü sık sık iki grup arasında değişmiş, ancak her iki grup da Ukrayna iç politikasını tam anlamıyla kontrol altına almayı başaramamışlardır. Ukrayna'daki Batı yanlılarının ülkenin AB'ye üye olmasını ve NATO'ya katılmasını desteklemelerine karşın, ülkenin yönetimini kontrol ettikleri dönemlerde, bu üyelik süreçlerini başarıyla tamamlamaları mümkün olmamıştır. Ancak Ukrayna'nın, hem AB hem de ABD ve NATO ile yakın ilişkiler geliştirmesi, hatta 2008 yılında ABD ile Ukrayna arasında stratejik ortaklık ilişkisi kurulmasına varan bir yakınlaşmanın hayata geçirilmesi, Rusya'nın güvenlik konularında tehdit algılamasına neden olmuştur (Erdil, 2021:53.)

Ukrayna'nın Batı ile olan bu yakınlaşma politikaları, Ukrayna-Rusya ilişkilerinin daha gerilimli hale gelmesine neden olmuştur. Güvenlik tehdidi algılayan Rusya, Ukrayna iç politikasını yönlendirmeye çalışmasının yanı sıra kendi güvenliğini sağlamak amacıyla Ukrayna toprakları üzerinde müdahalelerde bulunmaya başlamıştır. Azak Denizi'nin kontrolü ve Karadeniz'de etkinlik kurulması bakımından hayati önem taşıyan, Ukrayna'ya ait Kırım yarımadası, Rusya tarafından önce işgal edilmiş, ardından da 2014 yılında ilhak edilmiştir. Bu dönemde uluslararası kamuoyunun Rusya'ya

karşı tepkisi sınırlı düzeyde kalmış, Rusya'ya karşı sert yaptırımlar uygulanmamıştır. Bununla yetinmeyen Rusya, ardından da Ukrayna içindeki etnik Ruslar üzerindeki etkisini kullanarak Rusya-Ukrayna arasındaki sınır bölgesinde yer alan, Luhansk ve Donetsk bölgelerini de çoğunlukla içine alan Donbass bölgesine müdahalede bulunmaya başlamıştır. 2014 yılından itibaren devam eden iki ülke arasında Donbass sorunu, uzun yıllar boyunca çözülememiştir. Donbass konusundaki anlaşmazlık, ayrılıkçı Luhansk ve Donetsk bölgelerinin bağımsızlıklarının Rusya tarafından tanınmasının ardından, 24 Şubat 2022'de Rusya'nın Ukrayna'yı istila etmeye başlamasıyla, halen devam etmekte olan geniş çaplı bir savaşa dönüşmüştür.

Bir yılı aşkın süredir devam etmekte olan Rusya-Ukrayna Savaşı, sürece AB ve ABD'nin de Ukrayna'ya destek vererek dâhil olmasıyla, kısa vadede sona erecek nitelikte görülmemektedir. Dünya kamuoyunun çoğunluğu bu süreçte toprakları saldırıya uğrayan Ukrayna'ya destek vermektedir. Ukrayna'da halen devam etmekte olan bu savaş, Karadeniz'in güvenliği, enerji güvenliği ve hem Ukrayna hem de Rusya'nın önemli tahıl üreticileri olmaları dolayısıyla gıda güvenliği bakımından hayati önem taşımaktadır. Rusya-Ukrayna Savaşı, Rusya'nın sayıları gün be gün artmakta olan önemli yaptırımlarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Rusya, Ukrayna savaşı ile birlikte geçmişte en çok yaptırım uygulanan ülkeler olan İran, Suriye ve Kuzey Kore'yi geride bırakarak dünyanın en çok yaptırım uygulanan ülkesi haline gelmiş, başta ABD ve AB üyeleri, İsviçre, Japonya ve Avustralya olmak üzere küresel boyutta çok sayıda ülkenin yaptırımlarına maruz kalmaya başlamıştır (Zengin Okay, 2023). Rusya'nın Ukrayna Savaşı nedeniyle karşı karşıya kaldığı bu uluslararası baskı ortamı, bu süreçte Rusya'ya destek vermekte olan İran ile ilişkilerinin geçmişe nazaran çok daha ileri seviyeye ulaşmasına hatta stratejik bir ortaklığa doğru ilerlemesine vesile olmaktadır.

2.1.Ukrayna Savaşı'nın Rusya-İran İlişkilerine Etkisi

24 Şubat 2022 yılında başlayan ve halen devam etmekte olan savaşın, kısa sürede sona ermesi olasılığının çok düşük olduğu görülmektedir. Savaş sırasında her iki ülkenin de yanında yer alan ve onlara destek veren ülkelerin varlığı, savaşın uzamasının önemli nedenlerinden biridir. Bu süreçte topraklarına saldırı düzenlenmiş olan Ukrayna'ya yönelik ABD ve Avrupa ülkelerinin çok yönlü desteği açık bir biçimde devam etmektedir. Rusya'ya yönelik yardımlar ise ABD ve genel olarak Batı dünyasında oluşan tepkiler nedeniyle daha dolaylı ve/veya gizli bir biçimde yapılmaktadır. İran, bu süreçte Rusya'yı siyasi, diplomatik ve askeri alanlarda desteklemiş ve halen de destek vermeye devam etmektedir. Dolayısıyla Ukrayna Savaşı'nın, Rusya-İran ilişkilerini çok yönlü ve genel olarak olumlu bir biçimde etkilediği iddia etmek mümkündür.

Rusya'nın Ukrayna saldırısının başlamasının ardından, İran, cumhurbaşkanı ve dışişleri bakanı düzeyinde yapılan açıklamalarda, Ukrayna'nın NATO çerçevesinde yaptığı girişimler savaşın başlamasına yol açan neden olarak gösterilmiş, NATO'nun yürüttüğü genişleme politikaları provokasyon olarak nitelendirilmiş, Rusya'yı destekler nitelikte açıklamalar yapılmıştır (Koç, 2022). İran, bu söylemsel desteğini diplomatik alanda da devam ettirmiştir. BM'deki Rusya'nın Ukrayna'yı işgaline dair görüşmelerde, Rusya'ya karşı alınan kınama karar tasarılarının oylanması sırasında İran ya çekimser kalmış ya da oylamalara katılmamayı tercih etmiştir (Güven, 2022). İran medyasının bu dönemde kullanmış olduğu söylem de Rusya'yı destekler niteliktedir. İran, Ukrayna meselesinde genel olarak NATO ve ABD'yi suçlamış, Ukrayna'nın NATO'ya üye olma çabalarının Rusya'da güvenlik endişelerinin ortaya çıkmasına neden olduğu iddialarında bulunulmuştur.

İran'ın Rusya'ya vermiş olduğu siyasi ve diplomatik destek, ekonomik alanda karşılığını bulmuş, petrol ve doğalgaz projelerine dair İran Ulusal Petrol Şirketi ile Rusya'nın enerji şirketi olan Gazprom

arasında 40 milyar dolarlık bir yatırım anlaşması yapılmıştır (Aslanlı, 2022). Yapılan anlaşma çerçevesinde, Basra Körfezi'ndeki Kiş ve Kuzey Pars sahalarının işletilmesi ve LNG projelerinin geliştirilmesi ve gaz ihracat boru hatlarının geliştirilmesine dair çalışmalara başlanmıştır. Ayrıca 1 Kasım 2022'de iki devlet arasında imzalanan anlaşmalarla; ulaşım, sağlık, inşaat ve stratejik konularda iş birliğine gidilmesine karar alınmıştır. Bu anlaşmalar içerisinde en önemlisi Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru'nun (INSTC) işlerliğini arttırmaya yönelik olan anlaşmadır (Rashid, 2022). Rusya'nın demiryolu vasıtasıyla Orta Asya ve İran topraklarından geçerek Hindistan'a ulaşmasını sağlayan projenin, Ukrayna'daki gelişmeler sonrası Rusya'ya uygulanmakta olan ambargolarla önemi artmıştır. INSTC'nin geliştirilmesi ve aktif bir biçimde kullanılması, yaptırımlarla karşı karşıya bulunan Rusya'ya alternatif güzergâhlar sağlaması nedeniyle hayli önem taşımaktadır. Bu doğrultuda transit ülke konumundaki İran'ın Rusya ile iş birliği, hayli değer taşımakta ve iki ülke arasındaki ilişkilerinin yakınlaşmasına da önemli katkılar sağlamaktadır.

Ukrayna Savaşı'nın İran-Rusya ilişkilerine en önemli etkisi ise askeri alandaki iş birliğidir. Ukrayna'daki savaş devam ederken ortaya atılan, ancak İranlı yetkililerce önce kabul edilmeyen daha sonrasında ise Ukrayna Savaşı başlamadan önce satışın yapıldığı iddia edilen drone ticareti, İran'ın Rusya'ya vermekte olduğu desteği gösterir niteliktedir. Ukrayna'da devam etmekte olan savaşta hem Ukrayna tarafı hem de Rus tarafı, silahlı ve/veya silahsız insansız hava araçlarını (SİHA/İHA), istihbarat sağlamak ve/veya saldırılar yapmak amacıyla kullanmaktadırlar. Bu dönemde Rusların kullanmakta oldukları İHA/SİHA'ların birçoğunun İran yapımı olduğu ortaya çıkmıştır. Rusya, İran'ın üretmekte olduğu farklı teknik özelliklere sahip olan Şahit-129, Şahit-191, Şahit-131, Şahit-136 ve Muhacir-6 dronları ile ilgilenmiş, çok sayıda Şahit-131 ve Şahit-136 dronu satın almıştır (Eslami, 2022:7). Rusya satın almış olduğu dronlarla hem istihbarat toplamış hem de Ukrayna hava savunma sistemlerini aktive etmeden çok sayıda saldırı gerçekleştirmeyi başarmıştır.

Ukrayna savaşında en çok kullanılan dronlardan Şahid-136'nın, Rusya'ya yaklaşık 20 bin dolara (United States Institute of Peace, 2023) mal olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ucuz dronlar, ciddi yaptırımlarla karşı karşıya olan Rus ekonomisinin yükünü hafifletmesi nedeniyle, Rusya'nın savaşı sürdürme kapasitesini arttırmaktadır. Buna karşın Ukrayna'nın drone saldırılarına karşı savunma amacıyla kullanmakta olduğu hava ve kara savunma sistemlerinin hem çok pahalı olması hem de alınan tedbirlerin saldırıları tamamen etkisiz hale getirememesi nedeniyle yetersiz kaldığı görülmektedir.

Uzun süredir Amerikan ambargoları ile karşı karşıya olan İran'ın üretmiş olduğu dronların savaş alanında kullanılması, İran'ın teknolojik gelişimini ve savunma sanayi sektöründeki başarısını göstermesi bakımından hayli önem taşımaktadır. Bu durum, İran'ın sektördeki büyük başarısını göstermesine karşın, aynı zamanda Rusya'nın insansız hava aracı teknolojisi alanındaki yarışta geride kaldığını da ortaya çıkarmaktadır. İran'ın askeri teknolojisinin ulaştığı düzeyin uluslararası alanda da duyulmasına katkı sağlayan bu durum, Rusya bakımında ise zafiyet teşkil etmektedir. Bu zafiyetin giderilmesi amacıyla iki ülke arasında iş birliğine gidildiğine dair iddialar ortaya atılmıştır. Amerikan istihbarat örgütü, Central Intelligence Agency (CIA) tarafından Mart 2023 tarihinde hazırlanan ve 9 Haziran tarihinde Amerikan basınında yer alan bir rapora göre İran, Hazar Denizi üzerinden Rusya'ya yüzlerce drone satmıştır (Bertrand, 2023). Bunun yanı sıra iki ülke arasında Rusya'da, Moskova'ya 600 mil uzaklıktaki Alabuga Münhasır Ekonomik Bölgesi'nde bir drone fabrikasının yapılmasına dair bir karara varılmıştır. Ayrıca bu iş birliği çerçevesinde Rusya'nın da İran'a Su-35 savaş uçağı, saldırı helikopteri, radar sistemleri, YAK-130 eğitim uçağı gibi Rusya tarafından üretilmekte olan yüksek teknoloji ürünü hava sistemlerini satmayı kabul ettiği iddia edilmiştir. Bu rapordan açık bir biçimde,

Ukrayna'da yaşanmakta olan gelişmelerin iki ülkeyi yakın bir iş birliğine yönlendirdiği görülmektedir.

Rusya'nın Batı yaptırımları karşısında İran'ın deneyimlerinden faydalanmakta olduğu bir diğer konu ise Batı yaptırımlarının etkisini sınırlamaya yönelik stratejilerdir. Uzun yıllardan beri başta ABD olmak üzere Batı dünyasının yaptırımlarıyla karşı karşıya bulunan İran, bu süreçte bu yaptırımların etkisini sınırlamak amacıyla çok sayıda yöntem geliştirmiştir. Ukrayna Savaşı'yla birlikte ağır ticari ve finansal yaptırımlarla karşı karşıya kalan Rusya, bu sorunun çözümünde de İran'dan destek almakta, İran'ın kullanmakta olduğu yöntemleri izlemektedir. Ülkelerin yerel paralarıyla ticaret, takas yöntemi, ihracatla elde edilen gelirin gizlice uluslararası rezerv para birimi Dolar'a fiziki olarak dönüştürülmesi ve üçüncü ülkelerdeki paravan şirketler vasıtasıyla deniz aşırı ağlarla satılan malların uluslararası takipten çıkarılması gibi yıllardan beri İran'ın kullanmakta olduğu çeşitli yöntemlerin (Sarı, 2023:24), yaptırımlardan kaçınmaya çalışan Rusya tarafından da izlenmesi olasıdır. Halen iki ülke arasında kendi para birimleri üzerinden ticaret yapılması, bankacılık sistemlerinde iş birliğine gidilmesi gibi yöntemlerin kullanıldığı da görülmektedir.

Rusya-İran ilişkilerinin ilerlemesine önemli katkılarda bulunacak olan bir diğer önemli olay da İran'ın Şanghay İşbirliği Örgütü'ne tam üyeliğidir. Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan tarafından güvenlik ile ilgili konularda iş birliği amacıyla 1996 yılında kurulan örgüte, daha sonra Hindistan, Pakistan ve Özbekistan da tam üye olarak katılmışlardır. Şanghay İşbirliği Örgütü'nde 15 yıl süreyle gözlemci üye statüsüne sahip olan İran'ın, örgüte tam üye olarak kabul edildiği 16-17 Eylül 2021 yılında duyurulmasına karşın, bazı teknik prosedürler nedeniyle tam üyelik süreci uzamış ve 4 Temmuz 2023 tarihinde İran'ın örgüte tam üyeliğinin onaylandığı ilan edilmiştir (Uygur, 2023). İran'ın Şanghay İşbirliği Örgütü'ne tam üyeliği, Rusya ile İran arasında ikili ilişkilerindeki yakınlaşma düzeyinin uluslararası arenaya da yansıtılabilmesi bakımından önemlidir. Özellikle örgütünün kuruluş amacının güvenlik ve savunma konularında yoğunlaşmış olması, iki ülke arasında bu konulardaki dayanışmanın artmasına olanak sağlayacaktır. Ayrıca Şanghay örgütünün, Asya'nın yüksek popülasyonlu, nükleer silah sahibi, askeri bakımdan güçlü büyük ekonomilerini de kapsamı dolayısıyla, politik, diplomatik ve güvenlik konularında bölge ülkelerinin etkinliğinin artmasına ve Batı'nın etkinliğinin sınırlanmasına katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda, İran'ın bu hareketin içinde yer alması, hem Rusya hem de diğer bölge ülkeleri ile olan ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunacaktır.

Ukrayna Savaşı sırasında İran'ın siyasal, söylemsel, diplomatik ve askeri desteği Rusya'nın elini güçlendirmekte, savaşı sürdürme kabiliyetini arttırmaktadır. Ancak aynı zamanda iki ülke arasındaki geçmişteki asimetrik ilişkinin niteliğinin de değişmekte olduğu göstermektedir. İran'ın dezavantajlı konumu yerini daha avantajlı bir konuma bırakmakta, iki ülke geçmişe nazaran daha eşit bir statüye kavuşmaktadır.

Rusya'nın ilgisinin Ukrayna üzerine yoğunlaşması, başta Suriye olmak üzere Ortadoğu'daki gelişmelerde İran'ın elini güçlendirmekte, Suriye'nin geleceğinde daha belirleyici bir konum elde etmesini sağlamaktadır. Suriye'de barışın sağlanması ve Suriye'nin geleceğinin şekillendirilmesinde İran geçmişe nazaran çok daha fazla etkiye sahiptir.

Ukrayna Savaşı sırasındaki Rusya-İran dayanışmasının İran'a olan en büyük dezavantajı ise İran'ın nükleer enerji çalışmalarına yönelik ABD baskısının artmasına neden olmasıdır. ABD, Ukrayna'da artan Rus-İran iş birliğinden duyduğu rahatsızlığı açık bir biçimde dile getirmiş, İran'ın Rusya'ya yönelik yaptırımları delmesi halinde İranlı bankaların ve kurumların ABD yaptırımlarının hedefi haline geleceğini belirtmiştir (Caner, 2022). İran'ın nükleer çalışmalarının yeniden hukuki bir zemine oturtmayı hedefleyen Viyana görüşmeleri, artan Amerikan baskısıyla birlikte herhangi bir olumlu

sonuca ulaşamamıştır. İran ile Rusya arasındaki yakın ilişki, İran'ın Avrupalı devletlerden almakta olduğu desteğin de zayıflamasına neden olmaktadır.

3.Sonuç

Rusya ile İran arasında özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde gelişmeye başlayan, günümüze kadar ulaşan yakın ilişki, Rusya'nın 2022 Şubat'ında Ukrayna saldırısıyla başlayan süreçte, dönüşerek stratejik bir ittifaka doğru evrilmektedir.

Ancak uzun yıllardan beri ağır yaptırımlar altında bulunan İran ile Ukrayna Savaşı nedeniyle dünyanın en çok yaptırım uygulanan ülkesi haline gelen Rusya arasındaki bu ittifakın ne kadar dayanıklı ve uzun ömürlü olacağı, sadece bu devletlerin sadece kendi iç ve dış politik süreçlerinin değil aynı zamanda küresel ve bölgesel gelişmelerin de etkisiyle belirlenecektir. Her ikisi de otoriter rejimler tarafından yönetilmekte olan İran ve Rusya'nın iç politikalarında dönüşüm süreçleri yaşanmakta, mevcut rejimlere karşı halkın tepkisi yükselmektedir. Bilhassa İran'da devam etmekte olan ve ülke topraklarının çoğunluğuna yayılan zorunlu başörtüsü protestoları ve kadın hareketleri, ülke yönetiminde bulunan otoriter yöneticilerin zayıf düşmesine ve muhalif hareketin yükselişine neden olmaktadır. Yakın gelecekte İran ile Rusya arasındaki ilişkilerin kötüye gitmesi veya kopması olası görülmemekle birlikte, İran'daki yönetimdeki olası bir değişimin ikili ilişkilerin niteliğinin değiştirebileceği de göz ardı edilmemelidir.

Rusya ile İran arasında nükleer enerji ve Suriye politikası alanındaki mevcut olan iş birliği, Ukrayna Savaşı'nın başlaması ve İran'ın Rusya'ya füze ve drone satışıyla birlikte savunma alanında da gözlemlenmeye başlamıştır. Ağır uluslararası yaptırımlara maruz kalan iki ülke arasındaki bu iş birliğinin ortak çıkarlar çerçevesinde kısa ve orta vadede devam etmesi kaçınılmazdır. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere, hem nükleer enerji konusunda hem de Suriye'deki ilişkiler konusunda, iki ülkenin çıkarlarının çatışması halinde iş birliği süreci kolayca durma ve/veya kopma noktasına gelebilmektedir. Bu nedenle Rusya-İran ilişkilerini ortak ideolojik ve politik bir perspektifteki uzun vadeli bir iş birliğinden ziyade, daha çok dönemsel şartlar ve konularda konjonktüre uygun iş birliği süreçleri olarak tanımlamak daha uygun olacaktır.

Ukrayna Savaşı, Rusya-İran ilişkilerindeki İran aleyhine olan asimetrik ilişkinin niteliğini de değiştirmiştir. Savaşla birlikte geçmiş dönemlerden farklı olarak bu kez Rusya, desteğe daha fazla ihtiyaç duyan tarafta yer almıştır. Ukrayna Savaşı sırasında ağır nitelikte uluslararası yaptırımlara maruz kalan Rusya bakımından İran desteği hayati önem taşımaktadır. Hatta iki ülke arasındaki drone ticareti örneği göz önünde bulundurulduğunda, Rusya'nın bazı konularda İran desteğine muhtaç olduğu da görülmektedir. Bu durumun ikili ilişkilerin niteliğini asimetrik ilişkiden, eşitler arası ilişkiye doğru yönlendirmekte olduğu düşünülmektedir. Bu durum başta Suriye meselesi olmak üzere, Ortadoğu politikalarında da elini güçlendireceğinden dolayı İran'ın, Rusya ile olan yakınlaşma sürecini devam ettireceği öngörülmektedir. Şubat 2022'de başlayan ve halen devam etmekte olan Ukrayna Savaşı'nın Rus, ekonomisine, diplomasisine ve siyasetine verdiği yük göz önünde bulundurulduğunda, Rusya'nın İran ile olan yakınlaşmayı kısa vadede sona erdirebileceği düşünülmektedir. Ancak iki ülkenin politik kültürü ve iç ve dış politikalarında yaşanmakta olan önemli değişimler ise Rusya-İran ilişkilerindeki yakınlaşmanın kalıcı nitelik kazanıp kazanmayacağını belirsizleşmesine neden olmaktadır.

Kaynakça

Askeroğlu, S. (2022). İran-Rusya ilişkileri: Stratejik ortaklık mı rekabet mi? *Ömer Halis Demir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 15(3). 577-594. doi:10.25287/ohuibf.1018864.

- Aslanlı, K. (22.07.2022). Yeni Rusya-İran enerji anlaşması neler vadediyor? <https://iramcenter.org/yeni-rusya-iran-enerji-anlasmasi-neler-vadediyor-780>
- Azimy, G. (2021). İran'ın enerji jeopolitiği. *Anadolu University Journal of Anadolu Economics*. 3(1). 19-41.
- BBC, (2018). Rusya: 63.00 askerimiz Suriye'de savaştı. (23 Ağustos 2018). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45274818>
- Bertrand, N. (June 9, 2023). US says drone factory Russsi is building with Iran's help could be operational early next year. <https://edition.cnn.com/2023/06/09/politics/us-russia-iran-drone-factory/index.html>
- BP (2021). BP oil statistical rewiev of world energy (70th edition). <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-oil.pdf>
- Caner, M. (2022). Çözülemeyen düğüm: Nükleer anlaşma. *Kriter Dergi*. (Eylül 2022) 7(71). <https://kriterdergi.com/dosya-uluslararasi-sistem-ve-bm/cozulemeyen-dugum-nukleer-anlasma>
- Celalifer Ekinci, A. (2009). *İran nükleer krizi*. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK).
- Cleveland, W. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (Çev.) Mehmet Harmancı. İstanbul: Agora Kitaplığı. (Orijinal Yayın Tarihi 2004).
- Cohen, R. A. (2022). From Iranian Shi'ization to colonization in Syria to establish Shi'i territorial contiguity. *Middle Eastern Studies*. 58(6) 1024-1036. doi: 10.1080/00263206.2021.1995363.
- Elhan, N. (2022). İran'ın Şia Meta-Anlatısı: Politika, Siyasal Söylem ve Pratik. (İçinde) O. Karaoğlu, N. Elhan (Ed.). *İran: Bir ülkenin anatomisi* (s. 505-518). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Erdil, B. (2021). Rusya Federasyonu'nun Kırım'ı işgaline etki eden süreç ve Ukrayna jeopolitiği. *Karadeniz Araştırmaları*. 18(69). 47-56.
- Eslami, M. (2022). Iran's drone supply to Russia and changing dynamics of the Ukraine War. *Journal of Peace and Nuclear Disarmament*. 5(2), 507-518. <https://doi.org/10.1080/25751654.2022.2149077>.
- Goodarzi, J.M., (2013). Syria and Iran: Alliance cooperation in a changing regional environment. *Ortadoğu Etütleri*, 4(2), 31-54.
- Gül, M., Karapınar, E. (2020). İran nükleer krizi ve zorlayıcı diplomasi. *Vizyoner Dergisi*. 11(26), 279-290.
- Güven, A. (09.04.2022). İran'ın Rusya-Ukrayna Savaşı'na yönelik BM oylamalarındaki tutumu. <https://iramcenter.org/iranin-rusya-ukrayna-savasina-yonelik-bm-oylamalarindaki-tutumu-731>
- Hacıoğlu, N. (2019). İran'ın nükleer enerji programının sınırlandırılmasına ilişkin Kapsamlı Ortak Eylem Planı (2015) ve İran-Rusya ilişkileri. *Novus Orbis Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 1(2). 126-145.
- Işıksal, H., Golkarian, G. (2019). Ortadoğu'nun sonlandırılmayan sorunu: Hatemi'den Ruhani'ye İran'ın nükleer enerji siyaseti. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(2), 416-432. doi:http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v8i2.2002.

- Jane, M. (2017). İran'ın nükleer politikasının gelişimi ve uygulanan ambargo ve yaptırımların dış politikasına etkilerinin analizi. *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi, İran Özel Sayısı*. 1(2). 264-314.
- Joint Comprehensive Plan of Action. (14 Temmuz 2015). https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-comprehensive-plan-action_en
- Kahraman, E. (2016). Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya Federasyonu-İran ilişkileri. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*. 12(24), 29-70.
- Kalehsar, O.S., Telli, A. (2017). The future of Iran-Russia energy relations post-sanctions. *Middle East Policy*. 24(3) (Fall 2017). 163-170.
- Koç, M. (28.02.2022). Rusya'nın Ukrayna işgaline İran'ın yaklaşımı. <https://iramcenter.org/rusyanin-ukrayna-iskaline-iranin-yaklasimi-706>
- Mahmadov, H., Naseem, M.Y. (2018). Russia-Iran defense cooperation: Past and present. *The Journal of Iranian Studies (İran Çalışmaları Dergisi)*. 2(1), 91-119.
- Mousavian S.,H., Chitsazian, M., R. (2020). Iran's foreign policy in the Middle East: A grand strategy. *Middle East Policy*. 27(3), 99-114. <https://doi.org/10.1111/mepo.12515>.
- Rashid, Y. (2022). Artan İran-Rusya ilişkilerinin jeoekonomik boyutu. <https://www.iramcenter.org/artan-iran-rusya-iliskilerinin-jeoekonomik-boyutu-840>
- Shumilin A, Shuminlina, I. (2017). Russia as a gravity pole of the GCC's new foreign policy pragmatism. *The International Spectator*. 52(2), 115-129. <https://doi.org/10.1080/03932729.2017.1311563>.
- Sarı, İ. (2023). Rusya'nın yaptırımları atlatma stratejileri: İran deneyiminden çıkarımlar. *Ortadoğu Analiz*. 14(127) (Temmuz 2023), 24-27.
- Sinkaya, B. (2022). İslam Cumhuriyeti'nde dış politika: Çelişkiler ve ikilemler, (İçinde) O. Karaoğlu, N. Elhan (Ed.) *İran: Bir ülkenin anatomisi* (s. 389-405). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Sönmez, G. (2023). Foreign Shiite fighters in the Syrian Civil War: Actors, recruitment strategies and Iran's regional role. *Journal of Security Studies*. 24(1). 158-173.
- Şen, G. (2012). İran ve "Arap Baharı": Bağlam, Söylem ve Siyaset. *Ortadoğu Etütleri* 3(2) (Ocak 2012). 95-118.
- Şen, O., Şahin, M. (2020). Miscalculation in proxy war: The United States and Russia in Syrian Civil War from the Neoclassical Realist Perspective. *Gazi Akademik Bakış*. 14(27), 243-260.
- United States Institute of Peace (March 2, 2023). Roster of Iran's Drones. <https://iranprimer.usip.org/blog/2023/mar/02/roster-iran%E2%80%99s-drones>
- Uyaniker, H.B. (2018). Kırım sorunundan Donbas Savaşı'na Rusya-Ukrayna uzlaşmazlığı. *Karadeniz Araştırmaları*. 15(59) (Güz 2018). 137-168.
- Uygur, H. (2023). İran'ın Şanghay İşbirliği Örgütü üyeliği ne anlama geliyor? (15.07.2023) <https://www.iramcenter.org/iranin-sanghay-isbirligi-orgutu-uyeligi-ne-anlama-geliyor-2398>
- Worldometer. Natural gas reserves by country. <https://www.worldometers.info/gas/gas-reserves-by-country/>

- Zengin Okay, D. (2023). Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ilk yılında Rusya dünyanın en çok yaptırım uygulanan ülkesi oldu. (23.03.2023) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rusya-ukrayna-savasinin-ilk-yilinda-rusya-dunyanin-en-cok-yaptirim-uygulanan-ulkesi-oldu/2828570>
- Zorlu, F. (2020, Temmuz 18). Russia, China vetoes in US Security Council aided Assad. <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/russia-china-vetoes-in-un-security-council-aided-assad/1914580>

TÜRKİYE’NİN İLK KÜRESEL ‘YEREL’ MARKASI NESTLE, OSMANLI/TÜRK OLMAYI NASIL BİR STRATEJİYLE BAŞARDI?

Şefik MEMİŞ¹

Öz

Almanya doğumlu Henri Nestle’nin İsviçre’de kurduğu fabrikasında 1867’de çocuk ölümlerini önlemek için geliştirdiği “süt, buğday unu ve şekerden oluşan ürünü” imal etmesiyle Nestle’nin ülke sınırlarını aşan hikâyesi de başladı. O kadar hızlı yayıldı ki, fabrikanın kurulmasından 10 yıl sonra Nestle, Osmanlı pazarına girmişti bile. 1909’da Paris ve Londra’dan sonra Türkiye’deki ilk ofisini İstanbul Karaköy’de açtı. Bu pazarda var olmak, biraz Osmanlı olmaktan geçiyordu. Osmanlı ya da Türk gibi olmanın birinci şartı ise firmanın içinde bulunduğu toplumun hassasiyetlerine sahip olmasıydı. Ayrıca Galata ve Beyoğlu’nda yaşayan gayrimüslimler başta olmak üzere beslenme alışkanlıkları Avrupa ile uyum içinde olan ahali de Nestle için “hazır pazar” idi. Bütün bunları dikkate alan Nestle, pazarlama ve reklam yöntemlerini Osmanlı halkının alışkanlık ve inançları üzerine kurdu. “İsviçre markası, ismi ve ürün içeriği” aynı kalmakla birlikte bütün anlatımlarıyla ve tarifleriyle İstanbul’da satılan Nestle ürünleri yerel bir kimlik kazandı. Nestle’nin 150 yıla yakın bir zamandır Türkiye’de var olmasının kökeni burada yatıyordu. Bu köklerin izlerini döneminin etkin dergisi Servet-i Fünûn’un 26 Şubat 1914 tarihli nüshasında yayımlanan “Nestle Servet-i Fünûn İlave Kısmı” başlıklı 24 sayfalık tanıtım ekinde bulmak mümkün. Çünkü bu ilavede, Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu’da yaşayanlara ulaşmak isteyen Nestle’nin (ulaştığı kitleyi büyütürken pazar payını artırmayı sağlamak için) toplumun geleneksel değerleriyle uyum içinde olduğunu gösterme çabası tüm boyutlarıyla görülebiliyor. Bu makalede, Osmanlı’da yayınlanan ilk tanıtım eki olarak kabul edilebilecek Nestle Servet-i Fünûn İlave Kısmının katkısıyla, uluslararası bir ürünün yerel marka gibi kabul görmesinin hikâyesi gün yüzüne çıkartılacak.

Anahtar Kelimeler: Marka, Nestle, Osmanlı’da pazarlama, Servet-i Fünun, insert reklamcılık.

JEL Sınıflandırması: N94, O14

NESTLE, TURKEY'S FIRST GLOBAL 'LOCAL' BRAND: WHICH STRATEGY DID IT IMPLEMENT TO BECOME OTTOMAN/TURKISH?

Abstract

The story of Nestle, born in Germany and founded by Henri Nestle in Switzerland, transcended national borders when he began producing a product made of "milk, wheat flour, and sugar" in his factory in 1867 to prevent child deaths. It spread so rapidly that just 10 years after the factory was established, Nestle had already entered the Ottoman market. In 1909, after Paris and London, it opened its first office in Turkey in Istanbul Karaköy. To exist in this market meant to become somehow Ottoman. The first requirement for the company of being Ottoman or Turkish was to be sensitive to the values of the society it was in. Additionally, the population living in Galata and Beyoğlu, especially non-Muslims, and the people whose dietary habits were in harmony with Europe, were a "ready market" for Nestle. Taking all this into account, Nestle based its marketing and advertising methods on the habits and beliefs of the Ottoman people. While the "Swiss brand, name, and product content" remained the same, all Nestle products sold in Istanbul acquired a local identity with their narratives and recipes. The roots of Nestle's presence in Turkey for almost 150 years lay here. The traces of these roots can be found in the 24-page promotional supplement titled "Nestle Servet-i Fünûn İlave Kısmı," [Nestle The Wealth of the Arts/Sciences' (Şervet-i Fünûn) Additional Supplement] published in the influential magazine Şervet-i Fünûn on February 26, 1914. Because in this supplement, the effort of Nestle, which aimed to reach those living in Anatolia, the Balkans, and the Middle East (to increase its market share by expanding the reached audience) while being in harmony with the traditional values of the society, can be seen in all dimensions. This article will reveal the story of how an international brand came to be accepted as a local brand, with the contribution of Nestle Servet-i Fünûn Additional Supplement which can be considered the first promotional supplement published in the Ottoman Empire.

Keywords: Brand, Nestle, marketing in the Ottoman Empire, Servet-i Fünun, insert advertising.

JEL Codes: N94, O14

¹ Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, sefikmemis@yahoo.com, smemis@ticaret.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6926-2215.

Başvuru Tarihi (Received): 15.08.2023, **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Nestle'nin Türkiye'deki izini sürerken, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivleri'nde tarama yapılarak, buradaki Nestle belgelerine ulaşıldı. Bu belgeler eşliğinde önce İsviçre, ardından İsviçre-İngiltere menşeli şirket olarak Nestle'nin Osmanlı topraklarına girişi, burada yerleşmesi, dağıtım ağını oluşturması, Türk bürokrasisi ve halkıyla kurduğu yakınlık ve özellikle Balkan Savaşları'nda Türk askerine yaptığı yardımlar resmedilerek, Nestle'nin yerel tutunma stratejilerinin özü verilmeye çalışıldı.

Ayrıca bu araştırmanın odak noktasını oluşturan ve Servet-i Fünun dergisinde insert olarak yayınlanan Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı adlı 24 sayfalık tabloid boy ek detaylı bir şekilde analiz edildi. Bu ekte yer alan tüm görsel ve yazılı unsurlar, Nestle'nin Osmanlı pazarında yerleşme ve tutuma stratejilerinin izini sürmek bağlamında esas gösterge olarak irdelenmeye çalışıldı. Reklamdan anne ve bebek salığına, karikatürden tatlı çeşitlerinde kullanımına, çikolatanın tarihinden üretim mekânlarına, Osmanlı halkının dinsel inançları ve gelenekleriyle uyumlu olmaktan kullanılan dili kadar her alanda Nestle'nin bakış açısıyla açık bir şekilde gösterildi. Bunun yanı sıra literatür taramasıyla o güne kadar yapılan eserler de arşiv belgeleri ve Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmındaki bilgi ve bulguların çapraz kontrolü ve desteklenmesi amacıyla kullanıldı.

1. Nestle'nin Kuruluşu

Nestle şirketinin kuruluş hikayesi, 1866'da Amerikalı Charles ve George Page kardeşlerin, sahip oldukları bilgi ile İsviçre'de üretilen sütü birleştirip Zug kantonunun Cham bölgesinde ilk konsantre süt üretim tesislerini (Anglo-Swiss Milk Company) kurmasıyla başladı. Böylece Page kardeşler, taze süt vasfını taşıyan ve güvenli şekilde uzun ömürlü olan ilk süt ürününü Avrupa'da satışa sundular. Bu tarihten bir yıl sonra Alman eczacı ve şekerlemeci Henri Nestlé, İsviçre Vevey'de kendi şirketini açtı. Page kardeşleri ve gelişmeleri yakından takip eden Henri Nestle 1867'de çığır açan ilk bebek maması geliştirip "Farine Lactee" adıyla Vevey'de üretilip piyasaya sürdü. Amacı o dönem tüm dünyada ve özellikle Avrupa'da yetersiz beslenmeden kaynaklanan yüksek bebek ölümlerinin önlenmesine katkıda bulunmaktı. Ama aynı zamanda sanayi toplumunun kadın işgücünü istihdama aktif bir şekilde katmasıyla ortaya çıkan çocuk beslenme sorunlarının ve değişen tüketim alışkanlıkları sebebiyle oluşan ciddi bir pazar boşluğunun da farkındaydı. Bu gibi sorun ve gelişmeler, yeni ürünün kısa zamanda tutunmasını ve yaygınlaşmasını sağlayacaktı.

1875'te Henri Nestlé, Vevey'deki fabrikasını ve şirketini üç İsviçreli iş adamına sattı. Yeni dönemde üretimi ve satışı artırmak için ar-geye ağırlık verildi. Bir başka ifadeyle kimyagerler ve nitelikli işgücü istihdam edilmeye başladı. Bu arada George Page'in şirketi Anglo-Swiss ile Nestle aynı ürün kategorisinde üretim ve satış yaptıkları için ciddi rakip haline geldiler. Anglo-Swiss Yeni Dünya pazarına da girmişti. Ancak kurucusu George Page'in ölümü üzerine pazar küçültme ve yeni arayışlar gündeme geldi, bu da iki şirketin birleşmesiyle sonuçlandı (<https://www.nestle.com.tr>, 2023). 1905'de iki şirket birleşerek Nestlé & Anglo Swiss Milk Company ismiyle dünyanın farklı kıtalarında ve ülkelerinde onlarca fabrika ve yaygın satış ağıyla faaliyetlerine hızla devam etti (İşlek, 2012: s. 3). Bu agresif büyüme döneminde Osmanlı İmparatorluğu ve onun doğal hinterlandı Balkanlar ve Ortadoğu, şirketin hedef pazarı haline geldi.

Birinci Dünya Savaşı, şirket için bir fırsata dönüştü ve uzun ömürlü ve kolay hazırlanan kutulardaki süt hülasesi, İngiltere ordusu başta olmak üzere diğer ordular tarafından büyük talep gördü. Artan talebi karşılayabilmek için Nestle, sağlıklı üretim yapabilmek amacıyla savaşın olmadığı ABD ve Avustralya'ya yöneldi. ABD'de birkaç fabrika satın alırken, Avustralya şirketlerini de alt tedarikçi olarak kullandı. Savaş bittiğinde hem fabrika sayısı artmış, hem de üretim hacmi iki misline

yükselmisti. Şirketin 1929 Dünya Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan etkilenen krizler döneminde, imdadına Latin Amerika yetişti. Nestle, 1930'da Brezilya'da kahve araştırmaları yaparak, savaştan hemen önce tüm dünyanın damak tadını değiştirecek kahve tozunu üretti. "Hazır kahve" anlamına gelen bu keşif, Nescafe adıyla bir anda vazgeçilmez tatlar arasında yerini aldı. Öyle ki İkinci Dünya Savaşı'nda Nescafe, şirketin kurtarıcı ürünü oldu ve 1943'te üretim miktarı bir milyon kutuya çıktı (İşlek, 2012: s. 3).

Nestle, şirket birleşmeleri ve satın almalarıyla sektöründeki öncü rolünü ve ürün çeşitliliği sağlama özelliğini korumayı bildi. Deyim yerindeyse 1867'den bugüne, tanıklık ettiği üç farklı yüzyılda inovasyon ve beslenme ruhunu muhafaza ederek gelişti. Böylece 197'den fazla ülkede satılan 2.000'den fazla markaya sahip küresel şirket olmayı başardı. İsviçre Vevey merkezli Soci t  des Produits Nestl  SA'nın bugün dünyanın en büyük gıda şirketi olmasının altında; hiç kuşkusuz girdiği her yerel pazarda, birçok küresel şirketin yeni uygulamaya başladığı yerel kültürle uyum içinde hareket etme ilkesine önem vermesi, mahalli tüketiciyi kazanan yerel bir marka gibi davranma politikasını başarıyla uygulaması yatıyordu.

2. Osmanlı İmparatorluğu'na Girişi

Şirketin resmi verilerine göre Nestle, Türkiye piyasasına 1875'te girdi. Büyük eczanelerde satışa sunduğu ürün ise elbette Henri Nestle'nin çığır açan "süt h lasası", günümüz ifadesiyle bebek mamasıydı. İlk ciddi dağıtım ağımı ve temsilciliğini 1905'te Baker Ailesiyle kuran Nestle, 1914'te Karaköy'deki Sabit Bey Hanı'na taşınarak, Balkanlar ve Ortadoğu bölgesi operasyonunu buradan yönetti. "Bölge" tanımının içine Mısır'dan Romanya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafya ve Akdeniz'deki adalar giriyordu. Birinci Dünya Savaşı, tartışmalı ve sorunlu bir dönemi beraberinde getirirse de Mütareke ile birlikte Nestle'nin Türkiye'deki yükseliş dönemi tekrar başladı ve şirket "Türkiye'deki hizmet ağımı İzmir, Samsun ve Trabzon temsilcilikleriyle genişletti." 1927'de Türkiye, sadece bir satış piyasası/pazar olmaktan çıkıp bir üretim merkezine dönüştü ve Feriköy'de ilk çikolata fabrikası hizmete açıldı (<https://www.nestle.com.tr/>,2023).

Nestle'nin İstanbul'u İmparatorluğun diğer büyük şehirlerine ve bölge ülkelerine sıçramada bir üs olarak kullanması, İngiliz George Baker'ın şirketini dağıtımcı seçmesiyle başladı. Böylece şirketin Osmanlı İmparatorluğu ve Balkanlar ile Ortadoğu'nun Osmanlı toprakları dışında kalan kısmındaki (Mısır'daki) gelişiminde İngiltere'nin nüfuzu ve etkinliğini itici bir r zg r olarak kullanıldı. Nestle Türkiye'de büyük atılım dönemine girdi. Bu r zg rın en g cl  ismi olan Baker, müteşebbis ruhlu bir insan olduğunu gençlik yıllarında göstermişti. 25 yaşında (1847'de) İngiliz Büyükelçiliği'nin bahçe işlerinde çalışmak üzere İstanbul'a gelip bir daha dönmeyen Baker. Büyükelçi Stratford Canning'in İngiliz vatandaşların ticar  imtiyaz elde edip nüfuzunu yaygınlaştırma politikasından istifade etmeyi başardı Bahçe işleriyle meşgul olması ona ticar  hamle yapacak çevreyi kazandırıp Osmanlı sarayı mensuplarını tanımasını sağladı. İngiltere'deki kardeşinin gönderdiği tekstil ürünlerinin satışıyla girişimciliği, önce Pera'da bir oda tutmaya, sonra ise mağazacılığa dönüştü. Osmanlı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında en çok müşterisi olan mağaza unvanı kazanacak olan işyerini, 1870'de Beyoğlu'nda açtı, ardından şubeleşmeye girişti (Altın, <https://manifold.press>, 2023).

Osmanlı  st gelir grubuna hitap eden Baker Mağazası, "İstanbul'un zengin ve kibar takımından" oluşuyordu ve bu kitlenin kullanacağı mobilyadan giyeceği Batı tarzı ürünlere kadar geniş yelpazedeki taleplerini karşılamayı amaçlıyor, ancak taleplere yetişemiyordu (Koçu, 1960: s. 1886). Burada satılan ürünler arasında t l ve perdelik kumaşlar bilhassa önemli yer tutuyordu. Sonuçta George Baker, oğulları George Percival ve James ile Londra'da bir şirket açarak, Osmanlı'da ticaretin boyutunu değiştirdi. (Altın, <https://manifold.press>, 2023). Anadolu'dan aldıkları halı ve kilimleri İngiliz

piyasasına sattılar. Baker'ların Osmanlı tüketici kitlesinin talebini algılamada ve karşılama da doğal bir yeteneğe sahip olduğunu, müşteri memnuniyetiyle kalıcı bir güven oluşturmayı başardıkları aşikârdı. Nestle'nin temsilci olarak Baker'ı seçmesi için bu, önemli bir sebepti. Gerçekten de Baker ailesi Osmanlı'nın yönetici eliti ve sosyetesini tarafından benimsenmiş bir aileydi. Hayatının sonuna kadar İstanbul'da yaşayan ve Osmanlı cemiyet hayatının aktif bir üyesi olmayı başaran George Baker'ın agresif satış tarzı ile yeni Osmanlı sosyetesinin tüketimi bir gösteriş ve statü unsuru olarak görme anlayışı birleşince yepyeni bir dönem de başladı. Tüm bu sebeplerden dolayı olsa gerek, İngiliz ortaklığından sonra Osmanlı'da İngiliz etkinliğinden yararlanmak isteyen Nestle, temsilcilik konusunda tereddütsüz Baker'ları tercih etti. Böylece Nestle, 1905 yılında bu birikimi, kendi pazar hedefleriyle bütünleştirmeyi bildi ve Nestle ile Baker, Osmanlı pazarında buluşarak yeni bir döneme birlikte girdiler.

Baker'ın şansı şuydu: İstanbul'da mağaza açması, Osmanlı'nın II. Mahmud ile birlikte başlayan idarî ve sosyal kurumlardaki değişim rüzgârının tüketici alışkanlıklarına yansıma aralığına denk gelmişti. Osmanlı İmparatorluğunda Pera ve Beyoğlu'nda yoğunlaşan Batılı yaşam tarzı ve tüketici alışkanlıklarına, yeni bir pazar/kitle daha ilave olmaktadır. Özellikle 1800'lerin başında başlayan iktisadî dinamik ve üretim yapısının değişim süreci yüzyılın ortasından itibaren iyice hızlanarak, tüketim alışkanlıklarını doğrudan etkiler hale gelmişti.

Dönemin reklamlarında kullanılan sözcükle ifade edersek "Baker Bonmarşesi", gerçek anlamıyla "büyük mağaza" idi. Yüksek kaliteli, pahalı ve Avrupa ülkelerinin sosyetesinin (üst gelir gruplarının) evlerinde mevcut olan, son modayı yansıtan ürünleri satıyordu. Dolayısıyla Osmanlı'da yeni bir aks kazanan üst toplumsal katmana hitap ediyordu. Bu yüzden sadece Pera'da üç şubesi bulunuyordu. Türkiye'de Avrupaî tarz ve modanın simge semti olan İstiklal Caddesi'nde 1960 yılına kadar var olmayı sürdürdü (<https://istiklal.ist/mekanlar/baker-magazasi>, 2023). Küçük ve zengin bir kitleye hitap eden Baker, müşterileri için görsel içerikli özel ürün tanıtım kataloğu da hazırlardı. Katalogda manifatura ve tuhafiyeden mobilya ve spor eşyasına kadar her türlü ürün bulunurdu (Koçu, 1960: s. 1886). Sözelimi seyahat eşyası, spor eşyası, av malzemeleri, diş tozları, tepsiler, çatal bıçak takımları, gümüş sigara tabakaları, yatak odaları bunlardan bazılarıydı (<https://www.alifart.com>, 2023).

3. Nestle'nin Zamanlaması ve Yerel Değerleri Kuşanmak

Henri Nestle'nin çocuk ölümlerini durdurmak için geliştirdiği "süt, buğday unu ve şekerden oluşan ürün"ün en önemli özelliği, "uzun süre muhafaza edilebilmesi" idi. Dönemin şartları ve neredeyse dünyanın her ülkesinde rutin bir vaka olan çocuk ölümleri düşünüldüğünde, Nestle'nin yeni ürünü ölümlerin önüne geçilmesi ve azaltılmasında ve bebeklerin daha iyi beslenmesinde bir umut, hatta (doktorların da tavsiyesiyle) bir ilaç ürün gibi görülüyordu.

Ürünün büyük rağbet görmesi, uluslararası hedeflere sahip bir işadamı olan Henry Nestle'nin yurtdışına açılmasına, yeni pazarlara yönelmesine sebep oldu. Bu pazarlardan biri olan Osmanlı İmparatorluğu'na girişi, önce [1875'ten itibaren] Dersaadet'in vitrinlerinde görünmek, elit ailelerin evlerinde kullanılmak şeklinde oldu. Bir süre sonra dağıtımçı firmanın [Baker'ın] katkılarıyla üç kıtanın Avrupa, Asya ve bu iki kıtaya eklenmesi gereken Kuzey Afrika'nın) kesişme noktası olan İstanbul'u üs olarak edinmeye karar verdi. İstanbul'da olmak, Selanik'te olmak, Sofya'da olmak, Bükreş'te olmak, İzmir'de olmak, Beyrut'ta ve Şam'da olmak, hatta Mısır'da olmak anlamına geliyordu.

Nihayet II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlükçü ortamı, İstanbul ve diğer İmparatorluk şehirleri ile Ortadoğu'daki ticarî geleceği için uygun bir vasat olarak gören Nestle yönetimi, Paris ve Londra'dan

sonra Türkiye'de ilk müstakil ofisini, 1914'te İstanbul Karaköy'de açtı. Açar açmazda tarihî bir karar verdi: Bu pazarda var olmak, biraz da Osmanlı olmaktan geçiyordu. Elbette bunda hem Nestle'nin pazarlama ve reklam stratejisinin hem de İstanbul'da 1905'ten beri birlikte çalıştıkları Baker Ailesinin yönlendirmesinin önemli payı vardı. Çünkü Baker Ailesi, Baker Mağazası ile İstanbul başta olmak üzere İmparatorluğun muhtelif şehirlerinde var olma şansını, 60 yıl boyunca bir Osmanlı olmayı başardığı için elde etmişti.

İlk Hedef, Padişahın Himayesini Almak Oldu

Osmanlı ya da Türk gibi olmanın birinci şartı, firma olarak toplumun hassasiyetlerine sahip olmaktı. Nestle, bunu sağlamak için stratejik bir adım attı ve İslam coğrafyasında yaşayan tüm Müslümanların saygı duyduğu "halife" sıfatına sahip Sultanın resmi tedarikçisi unvanını almayı ilk hedefi yaptı. Küresel bir marka olarak "İstanbul'da yerleşmesinin" yerel motiflere dayanmanın yanı sıra toplumun takip ettiği kanaat önderleri tarafından da desteklenmekle mümkün olduğunun farkındaydı. Bunun için George Baker'ın mağazası sebebiyle kurduğu dağıtım ve pazarlama deneyiminden istifade etti. Deyim yerindeyse George Baker ile Nestle Osmanlı topraklarında atağa geçti. Bu amaçla ilk iş olarak Baker'ın Saray ve Hükümet erkânıyla olan yakın ve iyi ilişkileri, Nestle'ye aktarıldı.

Nestle öncelikle ve özellikle Baker'ın İngiliz olmasının sağladığı avantajlardan yararlandı ve "padişahın fornisörlüğü" yani sarayın resmî tedarikçi olma unvanının verilmesi için müracaatta bulundu. Bu talepte bulunmadan önce ürünleriyle kısa zamanda diğer rakiplerinden kendisini öne çıkartan bir pazarlama ve tanıtım atağı yapmayı ihmal etmedi. Dolayısıyla talepte bulunduğu ürünlerinin padişah, saray mensupları ve Osmanlı yönetici eliti tarafından tadılmış olmasına ve reklamlarla sağladığı haklı ününe güveniyordu. Sadrazamlık Makamı, bu müracaatı padişaha arz ederken, "Londra'da ve Vevey'de bulunan bir İngiliz çikolata ve sütlü un fabrikası mamulâtının Dersaadet'te ve Memâlik-i Şâhâne'de nail olduğu rağbetten dolayı" fornisörlük unvanının kendisine dahi ihsan buyurulmasını istirham ettiğini vurguluyordu. Kısa bir süre sonra "Nestle namıyla maruf olan" fabrikanın Vekili Paul Robeli tarafından verilen dilekçe padişaha sunulurken irade-i seniyye elde edildi (BOA, DH.MKT, 2667/85-1).

Elbette "fornisörlüğün" sağladığı bazı imtiyazlar ve kolaylıklar olacaktı. Sadrazam Kamil Paşa, 18 Kasım 1908 tarihli yazısıyla irade-i seniyyeyi, gereğinin yapılması için Hariciye, Ticaret ve Nafia nezaretleri ile Rüsumat Emaneti'ne iletliyordu. Kararın Rüsumat Emanetine de iletilmesi resmi tedarikçi unvanının gümrükte bazı kolaylıkların sağladığına işaret etmekteydi. Bu arada "resmi fornisörlük" talebinin İttihat ve Terakki'nin önderliğinde gerçekleştirilen 1908 darbesiyle önce iktidarı pasifize edilen, ardından da hal' edilen Sultan Abdülhamid sonrasına rastlaması, Nestle'nin İstanbul ayağının İttihatçılarla yakın ve samimi bir ilişkiye sahip olduğunu düşündürebilir.

Balkan Savaşlarında Türk Askerinin Yanında Yer Aldı

Nestle "fornisörlük" sonrasındaki ikinci adımı Balkan Savaşlarında bir Osmanlı gibi Türk askerlerinin yanında yer alarak attı. Onların savaş ortamında sağlıklı beslenmelerini temin için binlerce ücretsiz süt tozu kutusu hibe etti. Bunun karşılığında da padişah tarafından madalya ile ödüllendirildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunu, Balkan Savaşlarında açık bir şekilde ortaya koyan Nestle, Çatalca'ya kadar yaklaşan düşman ordusu tarafından yaralanan hastaların tedavisi için Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından İstanbul'da kurulan hastanelere de yaralı askerlerin beslenmesinde kullanılmak üzere kayda değer miktarda ürün bağışında bulundu. Bağışın gerçekleştiği hastanelerden biri de Harem-i Hümayûn Hastanesi'ydî. Bunun üzerine Sultan Reşad'ın irade-i seniyyesiyle Nestle'ye "bir kıt'a gümüş sanayi madalyası" ihsan buyuruldu. 6 Şubat 1913 tarihli irade-i seniyyede "Harem-i Hümayûn-u Mülûkâne namına tesis buyurulmuş olan hastahaneye Nestle fabrikası

tarafından bir hayli miktar süt hulasası ve sütlü un ve kakao ve çikolata hediye olunmak suretiyle yaralı gazi askerleri yapılan hizmetten dolayı anılan fabrikaya bir kıt'a gümüş sanayi madalyası ihsan buyrulduğu" beyan ediliyordu (BOA, İ.TAL, 481/29-2). Madalya dağıtılmasında oldukça hassas davranıldığı düşünülürse, yaralı askerlere yönelik bu bağışından dolayı Nestle'nin öncelikle yönetim kadrosu tarafından gerçekten içselleştirildiğini düşünülebilir. Ayrıca Bakanlar Kurulu'nun önerisiyle alınan bu karar, devletin tüm organlarının bu konuda hem fikir olduğunu ifade ediyordu (BOA, İ.TAL, 481/29-3).

Elbette savaş sırasında asker için bağışlanan gıda maddeleri arasında çikolataya rastlamak, Nestle ile gerçekleşmedi. Çok daha önce 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Peşte'den Jan Hof adlı bir fabrikatör de yaralı ve hasta askerler için 25 sandık çikolata hediyesinde bulunmuştu (BOA, HR.TH, 25/5-1).

İngiliz Tabiiyetinden Kurtulma Arzusu

Birinci Dünya Savaşı başladığında yaşanan hukuksal gelişmeler, daha net ifadeyle tabiiyet davası da Nestle'nin "yerlilik mücadelesi" bakımından yol gösterici niteliktedir. İngiliz şirketi "Anglo Swiss Company" ile birleştiği tarihten itibaren Nestle, ismini "Nestle and Anglo Swiss Condensed Milk Company" olarak değiştirmiş, Osmanlı topraklarından bu isimle faaliyette bulunmuştu. Osmanlı Devleti, İngiltere'ye karşı Almanya'nın yanında savaşa girince, Nestle, bu ülkede kurulması sebebiyle aslında bir İsviçre şirketi olduğunu ileri sürerek, İngiliz tabiiyetinde değil İsviçre tabiiyetinde bir şirket kabul edilmesi için müracaat bulundu. Böylece "muhasım devlet şirketleri" için getirilen ya Osmanlı şirketine dönüşecekler ya da faaliyetlerine son verileceğine yönelik uygulamanın yol açacağı sakıncalardan kurtulmayı hedefliyordu. Bu arada rakip şirketlerden birinin şikâyeti üzerine, uzun yıllar sürecek mahkeme safahatı başladı. Daha Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmeden önce İngiliz şirketi olarak değil de İsviçre şirketi olarak kabul edilmesi yönündeki müracaatı, iki ülke arasındaki bir anlaşmazlıkta yerini belirlemesi bakımından önemlidir. Kuşkusuz ticarî kaygıların katkısıyla şekillenen bu yaklaşımın ana itici gücü, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren ve Türk ailelerinin evlerine giren ürünler imal eden bir şirket olarak, Türklere karşı savaşan ve on binlerce askerin şehit olmasına yol açan bir ülkenin firması şeklinde kendini tanımlamaktan kaçınmasıydı.

Kaldı ki mahkeme safahatının, hemen karara bağlanmak yerine yaklaşık 3 yıl sürmesi de önemlidir. Mahkemenin 3 yılı aşkın sürmesi, Osmanlı bürokrasisinin, üstelik İttihat ve Terakki üyeleri gibi hızlı karar alıp hızlı uygulamada "mahir" bir fırkanın mensuplarının işbaşında olmasına rağmen süreyi uzatmayı tercih ettiğini gösterir. Bu da Nestle'yi kendilerinden bir şirket olarak gördüklerine dair ipucu verebilir. Doğrusu yabancı sermayeli bir şirketin şirketler hukuku bağlamında sürdürdüğü mahkeme süreci ayrı bir makale konusu olmayı hak ediyor.

Kısaca belirtmek gerekirse, Galata Ticaret mahkemesinde görülen dava, Balıkpazarı'nda dükkânı bulunan Şekerci Mehmed Rafet'in şikâyeti üzerine görülmeye başlandı. Bu şikâyete karşı Nestle'nin geliştirdiği argüman oldukça basitti: "Biz İsviçre uyruklu bir şirketi ancak daha sonraki ortaklığımız sebebiyle bu tabiiyetin yanı sıra İngiltere tabiiyetine de haiz olduk. Şimdi tabiiyetimizin asli haline, yani İsviçre döndürülmesini ve bu şekilde kabul edilmesini talep ediyoruz." Zaten o tarihten itibaren de resmi mühürlerinde "Nestle Kumpanyası Dersaadet Şubesi" ismini kullanmaya büyük özen gösterdi (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 139/21).

İnanç ve Geleneklerle Uyumlu Yerli Pazarlama Anlayışı

İstanbul, başkent olması sebebiyle bir bürokrat şehriydi. Dolayısıyla gelir seviyesi normal, bir kısmı Fransızca da bilen bu insanlar, "uygun bir hedef kitle" idi. İlâveten Galata ve Beyoğlu'nda yaşayan gayrimüslimler başta olmak üzere beslenme alışkanlıkları Avrupa ile uyum içinde olan ahali de "hazır

pazar" idi. Ayrıca okuma yazma bilmeyen kitle için geleneksel Osmanlı pazarlama usullerinin dönüştürülmesiyle elde edilmiş tanıtım/pazarlama yöntemleri satışı artırmak için kullanılıyordu. Tüm bu pazarlama enstrümanlarını başarıya ulaştıracak temel unsur, Osmanlı toplumunun, özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde yaşayanların kültürlerine, inançlarına, tüketim alışkanlıklarına vâkıf olup bunun üzerine bir "yerli pazarlama" anlayışı geliştirilmesiydi.

O halde genel merkezden gelen bütün tanıtım materyalleri Osmanlı halkının inançları, gelenekleri, gündelik hayatında en çok kullandığı sözcükler ile daimî alışkanlıklarına uyarlanmalıydı, bu yapıldı. İsviçre markası, ismi ve ürün içeriği aynı kalmakla birlikte bütün anlatımlarıyla ve tarifleriyle İstanbul'da satılan Nestle ürünleri yerel bir kimliğe büründürüldü. Böylece Türkiye'nin ilk küresel 'yerel' markası doğdu. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı çıkmasaydı, 1927'de açılan yerli üretim fabrikası çok daha önce faaliyete geçebilirdi.

Osmanlı döneminde İstanbul'da var olan birçok uluslararası markanın başaramayıp, varlıklarını uzun süre devam ettirememelerine karşın, Nestle'nin 150 yıla yakın bir zamandır Türkiye'de var olmasının ve ürün sayısı ile piyasadaki payını her geçen gün artırmasını sağlayan araçların başında, "hitap ettiği kitlenin geleneksel kodlarıyla uyumlu ürün çeşitliliği, pazarlama stratejisinde yerliliği ve "Sizden biriyiz" özelliğini kullanması, daha da önemlisi halkla muhatap olan dağıtım ağında ahaliyle aynı dili konuşan, aynı kıyafetleri giyen personeli istihdam etmesi" geliyordu.

Bu yüzden Nestle'nin Osmanlı/Türk olmayı başarması, derinlemesine bir analizi ve bu fikrin izinin sürülmesini hak ediyor. Bunun izini ise döneminin güçlü dergisi Servet-i Fünun'un 26 Şubat 1914 tarihli nüshasında yayınlanan "Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı" başlıklı 24 sayfalık tanıtım ekinde bulmak mümkündür. Çünkü bu ek Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da yaşayanlara ulaşmak isteyen Nestle'nin (ulaştığı kitleyi büyütürken pazar payını artırmayı sağlamak amacıyla) toplumun geleneksel değerleriyle uyum içinde olduğunu gösterme çabasının ve uygulamasının somutlaşmış halidir.

4. Servet-i Fünun Nestle Tanıtım İlavesinde Osmanlı Olmak" ın İzleri

Nestle Tanıtım İlavesi 'nin yayımlandığı Servet-i Fünun, 26 Mart 1891 tarihinde yayın hayatına başladı. "Osmanlı resimli gazetesi" sloganıyla yola çıkan ve haftalık yayınlanan Servet-i Fünun, dönemin şair, yazar ve ünlü gazetecilerin toplandığı bir dergiydi. Haber ve makalelerinde yazının yanı sıra fotoğrafı kullanması sebebiyle kısa zamanda Osmanlı entelektüellerinin ve halkın yakından takip ettiği bir mecmua oldu.

İşte bu etkin ve güçlü derginin 26 Şubat 1914 tarihli nüshasında bir ilke imza atıldı. Bugünkü Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da yaşayanlara ulaşmak isteyen Nestle, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'u merkez seçerek, pazar payını artırmak, ulaştığı kitleyi büyütme ve toplumun geleneksel değerleriyle uyum içinde olduğunu göstermek amacıyla Servet-i Fünun gazetesi eki olarak 24 sayfalık bir tanıtım ilavesi yayınladı. Derginin Nestle ilavesinin tam adı şöyledir: "Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı". Bu eki, müstesna bir konuma taşıyan bir diğer özelliği ise, kuşkusuz Türkiye'de yayınlanan ve özel sektörü tanıtan reklam amaçlı ilk tanıtım ilavesi, yani insert olmasıydı.

Stratejisini Anne Olan Kadına Hitap Etme Üzerine Kurdu

Servet-i Fünun gazetesinde yayınlanan bu ek, "Nestle'nin topluma gösterilmek istenen büyüklüğünü, sağlığa verdiği önemi, yeni ürünleri tanıtmadaki başarısını, Türk halkının tercihini belirleyen değerlere hitap etmesini, devlet yöneticileri ve kanaat önderleri tarafından desteklendiğini" vurgulaması bakımından dikkate değerdi. İlave 'de öncelikle "Nestle, kâinatın sütçüsüdür" başlığı altında, Nestle'nin dünyanın bütün ülkelerine yayılan güçlü bir marka olduğu vurgulanıyordu (Servet-i Fünun, 1914: s. 1). Bu güç ve büyüklük, bir dünya küresi çizimiyle pekiştirilerek, hemen altında yer

verilen bilgilerde, Nestle'nin senede 250 milyon kutu süt üretip sattığı, bu kutuların yan yana dizildiğinde 20 bin kilometreye ulaştığı, hatta “kuzey kutbu ile güney kutbu arasındaki mesafeye” denk geldiği anlatılıyordu [Fotoğraf 1].

Türkiye’de değişmeyen gerçek şuydu: Haneye girmenin en etkin vasıtası, “kadınlardı. Bu yüzden Nestle, Osmanlı’daki pazarlama stratejisini bunun üzerine kurdu. Hem güzel olmak isteyen kadına hitap etti, hem de çocuğunun beslenmesine önem veren “anne kadına” hitap etti:

“Kadınlara! Annelere!

Güzel olmak ister misiniz?

Evladınızı mükemmelen beslemek, kuvvetlendirmek ister misiniz?

O halde siz de Nestle sütü içiniz ki evladınıza nefis süt verebilesiniz. Evet; taze çehreye ve güzel bir sıhhate sahip olmak isteyen kadınlar sabah ve akşam birer bardak Nestle sütü içerler ve böylece:

Tazelik, sıhhat, kuvvet sahibi olurlar. Nestle ile beslenmenin mükâfatı budur” (Servet-i Fünun, 1914: s. 2).

Doğrusu sıkı aile ilişkilerine sahip, anne-çocuk ilişkisinin çok dinamik olduğu Osmanlı toplumsal yapısında yer edinmek için bebeklere daha iyi beslenme imkânı sunan süt tozuyla Türk ailesine dâhil olmayı başardı. Bir başka ifadeyle şirketin genel ilkesi, yerel kodlarla bütünleşik olduğundan, annenin çocuğuna yönelik şefkati, yerel stratejinin tam odak noktasına oturtuldu:

“Validelerin tamamı fedakâr ve şefkatlidir; fakat sade bu kâfi gelmez; fedakârlık ve şefkat duygularına mutlaka bilgileri öğrenme de eklenmelidir. [...] Fena beslenmek ve münasebetsiz yemekler verilmek yüzünden sıksa düşüp helak olan çocukların adedi mutlaka aklıktan helak olmuş çocuklara nispeten bin kat fazladır. Çocuk az yemekle değil, münasebetsiz şekilde doyurulmaya çalışmakla sıksa düşer, ölür.

Çocukları beslemek için yiyeceğin en mühimi elbette süttür. Valideler çocuğa meme vererek besleyebiliyorsa son derece bahtiyardır; şu şekilde ki meme sütünün yanına münasebetsiz yiyecekler ilave etmemeli, çiknemik, macun, tirit ve simit gibi çocuklar için gayet zararlı yiyeceklerden katienen uzak kalmalıdır. Valide sütünden başka çocuklara verilecek gıda yine “süt”ten ibarettir. Fakat öyle bir süt ki hem saf hem halis ve hem temiz olmalıdır. Bu şartları taşıyan sütü nerede bulmalı? İşte müşkül bir mesele ki Nestle süt hülusalılarıyla kolayca hal olunmuştur. Bu sayede fena süt içmekle çocuklarda hâsıl olan çeşitli hastalık ve özellikle öldürücü ishallerin önü alınmıştır. [...]” (Servet-Fünun, 1914: s. 2)

Merkez Binasını Osmanlıca Nestle Logolarıyla Donattı

Nestle, Balkanlar ve Ortadoğu bölgesi ile Akdeniz’deki adalar için üs olarak İstanbul’u, yönetim ve mal sevkiyat merkezi olarak da Karaköy’de (Galata’da) limana yakın şarap İskelesi Sokak 10 numaradaki Sabit Bey Hanı seçmişti. Dönemin mimar-ı şehriyârîsi Mimar Vedat Bey tarafından muhtemelen 1912’de inşasına başlanan 6 katlı han, 1914 yılı başlamadan bitirilmiş olmalıydı ki, yapının Osmanlıca Nestle yazan bayraklarıyla donatılmış çizimine Şubat 1914’te yayınlanan Nestle Tanıtım İlavesi’nde yer verilmiş ve “Nestle fabrikasının Dersaadet Merkezi” diye tanıtılmıştı. Sabit Bey Hanı Nestle’nin Osmanlı’da hedeflediği konumuna uygun bir mimari tasarıma sahipti. Mimar Vedat Bey, “modern bir cephe düzenine sahip hanı basık kemerleri, konsolları, çinileri ve saçaklarıyla geleneksel çizgiye” yaklaştırmıştı (Karahana, 2017: s. 21). Binayı iftiharla okuyuculara sunan Nestle, manşeti “İstanbul’da Nestle” diye atmış, binanın üzerine ise üzerinde Osmanlıca Nestle yazan bir

bayrak asmıştı. Aynı şekilde cephenin tabela için bırakılan bölümüne Osmanlıca Nestle logosu merkezde olmak üzere İmparatorlukta konuşulan lisanlarda Nestle yazılmıştı. Bu çizimdeki en önemli husus ise Nestle'nin toplumla bütünleşme politikası çerçevesinde ürünlerin yer aldığı büyük sandıklara Osmanlıca Nestle logosunun yerleştirilmiş olmasıydı [Fotoğraf 2].

Çizim fotoğrafın altındaki Osmanlıca cümleler oldukça iddialı ve anlamlıdır:

“Nestle markası herkes tarafından bilinir. Fakat Nestle'nin ne olduğunu herkes bilmez, işte biz bunu öğretmek istiyoruz” (Servet-i Fünun,1914: s. 3).

Halkın Dinî Referanslarını Yüceltti

Nestle, halkının çoğunluğu Müslüman olan Osmanlı toplumunun inançlarına hitap etmeyi önemsiyordu. Tam da kötü beslenme sebebiyle çocuk ölüm sayısının arttığına dikkat çekilen bölümde halkın dinî duygularına hitap ediliyordu. Geçmiş dönemlerde, çocukların hayat hakkı bulunmadığı, “sağlık ve kuvvetleri tam olmayan çocukların” ölüme mahkûm edildikleri anlatılarak şöyle devam ediliyordu:

“Medeniyetin ilerlemesiyle çocuğa hayat hakkı bahşolunmuştur; çocuğun hayat hakkı doğumdan itibaren başlar; çeşitli dinlerde çocukların hayat hakkını muhafaza eylediği gibi din-i mübin-i İslam, bu cihette son derece mükemmel ve hayret verici medeni şartlar koymuştur” (Servet-i Fünun, 1914: s. 4).

Bu ibareler, “hedefimiz olan çocuk ölümlerini azaltmak ve onların sağlıklı beslenmesine imkân sağlayacak süt hülasesını üretmek, sizin inançlarınızla örtüşen, hatta dininizin getirdiği medeni şartların gereğidir” anlamına geliyordu. Böylece Nestle, hedef tüketici kitlesi olan Müslümanların inanç değerlerini dikkate aldığı için altını kalınca çiziyordu.

Personel Fotoğraflarını Yayınlayıp “Hep Birlikteyiz” Mesajı Verdi

İlavenin 5 ve 6. sayfalarında Nestle'nin merkez yöneticileriyle bölge temsilcileri tanıtılıyordu. Burada temel hareket noktası, markanın yöneticileriyle-çalışanlarıyla bütünleşmiş olduğunu göstermekti. Çünkü Nestle'nin Osmanlı toplumunda ihtiyaç duyduğu güveni temin etmenin en önemli yollarından biri, yöneticilerinin bilinir ve güvenilir kişiler olmasıydı. Bu ilkedен yola çıkan Nestle, fabrikasının İstanbul merkezinde görev alan üst düzey memur, kâtip ve yöneticilerin fotoğraflarını yayınladı. Bu fotoğraflar dikkatlice analiz edildiğine görülür ki, orada Osmanlı toplumunun tüm kesimleri temsil ediliyordu. Bu da yerel toplumla bütünleşmenin işaretiydi. Sözelimi bu fotoğrafta 30 kişi yer alıyordu; bu sayının 12 tanesi fesliydi, üç tanesi sarıklıydı. İki kadın, diğerleri de herhangi bir toplumsal statüye işaret eden başlık taşımayanlardan oluşuyordu. Bu manzarada, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok milletli yapısının ve mozağının şirket personelinde de korunduğunu göstermekteydi [Fotoğraf 3]. Hepsi de şu ortak bir hedef için çalışıyordu:

“Nestle Fabrikası'nın İstanbul Merkez Şubesindeki idare heyetinden bazıları... Onlar, kesintisiz çalışma ve gayretleriyle (Nestle) süt ürünlerinin herkesçe tanınmasına çalışmaktadırlar” (Servet-i Fünun, 1914: s. 5-6).

Tercüme Metin Değil, Yaşayan Türkçe Kullandı

Nestle şirketini ve ürünlerini tanıtırken kullanılan dil, Fransızca ya da İngilizce yazılan bir metnin Türkçeye çevrilmiş hali değildi. Özel olarak Türkler için yazılmış, onların günlük hayatta kullandıkları deyimler ile inanç hassasiyetleri metne yedirilmişti. Sözelimi bu ilaveyi yayınlama gerekçelerini anlattıkları bölümde, “Süt hülasesının kullanımı yaygınlaştırılmalı” ilkesinden yola

çıkıldığı belirtilerek, bir dostun uyarısı üzerine süt tozunun iyice bilinmemesi sebebiyle halka anlatmaya başlandığı kaydediliyor ve o “dost”un dilinden şu ifadeler kullanılıyordu:

“Halka anlatınız ki süt hülasesı mutlaka uzun yollarda ve sıcak ülkelerde kullanılmak için yapılmış bir mal değildir. O hülase her hanede lazımdır... Ahali bir kere bu ciheti anlarsa sonra size dua eder” (Servet-i Fünun, 1914: s. 7).

Bu ise Türkçede karşılıksız yapılan iyilikler için kullanılan “sen böyle yap, bana bir ömür dua edersin” sözünün yansıması olmalıydı.

Sütçülerin hilesinden yani halis süte karıştırdıkları yabancı malzemelerden ve açık sütün maruz kaldığı mikropardan kurtulmanın yolu da Nestle’den geçiyordu:

“Madem ki bu safiyet sütü sütlerinde kolayca bulunamaz; ve süt saf olmazsa çocukları da ihtiyarları da harap eder; o halde Nestle süt hülasesına müracaat en sağlam yoldur. [...]” (Servet-i Fünun, 1914: s. 7).

Yine burada Osmanlı devleti yerine, Osmanlı’nın büyüklüğünü simgeleyen Memâlik-i Osmâniye tabiri kullanılıyordu:

“Özellikle sütle nakledilen her türlü hastalık mikrobu bu (Nestle) kutulara asla giremez. Binaenaleyh diyoruz ki hangi hanede ki bir çocuk vardır, orada mutlaka Nestle kutuları bulunmalıdır. Nasıl ki İngiltere’nin ve Memâlik-i Osmâniye’nin en mutena hanelerinde süt hülasesı kutuları bulunur” (Servet-i Fünun, 1914: s. 8).

Üretimde Şeffaflık ve Güven Yerleştirildi

Üretim hakkında ayrıntılı bilgi sunularak, tüketicinin zihninde oluşabilecek soru işaretleri ya da propagandalarla şekillenecek olumsuz algıların yok edilmesi hedeflendi. Lokomotif ürün olan süt hülasesının en son teknoloji kullanılarak elde edildiği, süt safhasından süt tozu haline getirildiği bütün aşamalar ayrıntılarıyla anlatılıp izah ediliyordu. Anlatımlar, fotoğraflarla güçlendiriliyor, kutulanma safhasına verilen önemin altı çiziliyordu.

Tanıtım İlavesi’nde Nestle’nin yalnız İsviçre’de Kurulu olmadığı, İrlanda ve İngiltere’de de açtığı çiftliklerle birlikte on binlerce ineği beslediği, fabrikalarını çoğalttığı anlatılıyordu:

“Bu kuvvetli şirket İngiltere’de dahi çiftlikler kurmuş ve orada büyük bir fabrika açmıştır. İngiltere’de, özellikle İrlanda taraflarında otlaklar ve süt hayvanları çoktur. Bunun için Nestle Fabrikası oraların sütlerinden dahi istifadeyi münasip görerek büyük şubeler açmıştır” (Servet-i Fünun, 1914: s. 9).

Yenilikçilik ve Öncülük Vurgulandı

Süt hülasesının yanı sıra çikolata üretiminde Nestle’nin büyük bir buluşla, sektörde çağ açtığı ifade ediliyordu. Çikolatanın ana maddesi, kakaoydu. Amerika kıtasının keşfiyle Eski Dünya sakinlerinin gündemine giren kakao, çikolatanın ana maddesiydi, ancak fazla kullanılması mide sorunlarına yol açabiliyordu. İşte bu sorunu Nestle, ortadan kaldırmış, ana ihtisas alanı olan süt ile kakaoyu buluşturarak sütlü çikolatayı geliştirmişti. Tamamen Nestle’nin olan bu buluş, yeni bir çağı açmıştı. Keşfin gerekçesi şöyle anlatılıyordu:

“Süt ile çikolata birbirinden ayrılmaz iki latif maddedir; çikolata mutlaka sütle pişirilir. O halde niçin çikolata tabletları sütle hazırlanmasın?” (Servet-i Fünun, 1914: s. 10).

Bunun için çeşitli deneyler yapıldığı; süt hülasesı ile çikolata karıştırıldığında çikolatanın özelliğine bir hanel gelmediğinin anlaşıldığı, özelliklerini ve tazeliğini kapalı kutuda uzun müddet koruyup

korunmadığının test edildiği aktarılıyordu. Sonuç olarak bütün ayrıntılar, “uzman kişiler tarafından tam bir dikkatle tetkik ve tahlil olundu ve arzu edilen netice elde edildi. Çikolata ile süt hülasesının bir arada hazırlanmasından dolayı bir yeni mal ticaret dünyasına çıkıyor idi” (Servet-i Fünun, 1914: s. 10).

Bu önemli buluş kısa zaman içinde rakipler tarafından taklit edildi. Bu bölümde Nestle, bu keşfin taklit edilmesini Türkiye'deki tüketicilere detaylıca anlatıyordu. Bu anlatımla iki önemli sonuç elde edilmesi hedefleniyordu. Tanıtım İlavesini okuyan tüketicinin, hem Nestle'yi sektöre yön veren bir firma olarak tanınması sağlanıyor; hem de böylesine büyük bir firmayla aidiyet kurmasını temin ediliyordu. Okuyucu bu üründen tüketerek, büyük firmanın bir parçası olacaktı:

“Nestle Fabrikası bu yeni keşfiyle büyük bir vazife yaptı. [...] Çok sürmedi; sütlü çikolata imalatınınin taklitleri ortaya çıktı. Bir malın taklidinin imali, o malın aslının mükemmeliyetini ispat eder. Dünyada yalnız iyi ve makbul eşya taklit olunur. Kimse muteber olmayan maddeleri taklit etmez. Taklit malı, satın alan merak sahibi derhal farkını anlar, o malın sahih ve hakikisini arayıp bulmakta gecikmez. Bundan dolayıdır ki bugün piyasada sütlü çikolata arandığı zaman kırmızı ve yaldızlı kâğıtlara sarılı Nestle çikolatasını tercihte kimse tereddüt etmez” (Servet-i Fünun, 1914: s. 11).

Ayrıca “sütlü çikolatada ziyade süt hülasesı ve az çikolata bulunmaktadır. Bu yüzden çok besleyicidir. Özetle sütlü çikolata yolda, evde, her yerde en mühim ve leziz kahvaltıdır. Çocuklarla zayıf insanlar için birinci kuvvet gıdasıdır” (Servet-i Fünun, 1914: s. 11).

Türk Askerine Nestle Ürünleri ve Devletin Verdiği Madalyalar

Nestle'nin ürünlerinin kalitesi sebebiyle kazandığı ödüller ise on dördüncü sayfada teferruatıyla yer alıyordu. Sözelimi Nestle, Osmanlı devletinin girdiği Balkan Savaşları'nda sosyal sorumluluk anlayışının başarılı örnekleri vermişti. Savaşta yaralanan askerler için sütlü un ve süt hülasesı bağışlamıştı. Bu ürünler, hastanelerdeki yaralıların çok iyi beslenmesini sağlamıştı. Bu hastanelerin sorumlusu olan Kızılay Başkanı Dr. Besim Ömer Bey, bu nedenle Nestle'ye bir takdirname sunmuştu.

Bu konu, Nestle İlavesi'nde gururla ve genişçe anlatılıyordu:

“Nestle sütlü unları ile süt hülasesı savaş sırasında hastahanelerde yaralıların beslenmesine fevkalâde hizmet eder. Bu hizmetin isabet derecesi son elim muharebemizde görülmüştür. Hastahanelerimizin bazılarında Nestle sütü ile yaralılar beslendiği gibi Hilâl-i Ahmer'in çeşitli yerlerde kurup açtığı hastahaneler, Nestle sütünden çok istifade etmişlerdir. Nestle sütünün böylece resmen doğrulanayan faydaları ve hizmetleri mükâfata nâil olmuştur.

İş bu sahifemizde fabrikanın nail olduğu sanayi madalyasının ona ilişkin fermanın birer sureti aynen konulduğu, Hilal-i Ahmer İdaresi namına Doktor Besim Ömer Bey imzasıyla verilen bir kıt'a takdirnamenin sureti dahi sahifeye koyulmuştur.

Zaten Nestle dünyanın her tarafında böylece takdirlere nail olmuş ve yüzlerce madalyalara nail olmuştur ki bunların genel toplamından müteşekkil kıt'a resmi işbu ilavemizin son sahifesinde bir âvenin takdirler şeklinde bakışınıza sunulmuştur.

Bu muhteşem dünyada ne kadar devlet ve hükümet sergisi varsa hemen tamamında verilmiş olan madalyalar sıralanmıştır. Görülüyor ki Nestle Fabrikası ürünleri her yerde her tarafta takdir kazanmış ve onun cephe-i sanat ve gayreti çeşitli ülkeler madalyaları ile süslenmiştir. Nestle Fabrikası dünyanın her tarafında nail olduğu takdirleri bizim

memleketimizde dahi görmüş olmaktan dolayı gayretle Osmanlı çocuklarının beslenmesine çalışıyor” (Servet-i Fünun, 1914: s. 14).

Padişahın ve Kızılay’ın Takdirleri

Ayrıca Balkan Savaşlarındaki fedakârlığı sebebiyle dönemin Osmanlı Padişahı Sultan Mehmed Reşad tarafından Nestle’ye bir sanayi madalyası ve ferman verilmişti. Bu fermanın fotoğrafı övünç belgesi olarak tam sayfa ilavede neşrediliyordu. Sultan Reşad tarafından Nestle’ye verilen fermanın orijinali, on beşinci sayfada tam sayfa olarak yer alıyordu [Fotoğraf 4]. Fermanın altında şu ibareler bulunuyordu:

“Osmanlı savaşı yaralılarına süt hülâsası ve sütlü un hediye eden Nestle Fabrikası’nın hizmetleri, Sultan’ın takdirine mazhar olmuştur. Bu nedenle sözkonusu fabrikaya bir sanayi madalyası ihsan buyrulmuştur” (Servet-i Fünun, 1914: s. 15).

Bu eklerin yanı sıra dünyanın diğer ülkelerinde ve fuarlarda alınan madalya ve takdirnameler hakkında da okuyucuya bilgi veriliyordu. Nestle’nin yapmak istediği, sadece para kazanmak değildi. O tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da çocukların doğru beslenmesini amaçlıyor, bu niyetini de şöylece ortaya koyuyordu:

“Nestle Fabrikası dünyanın her tarafında nail olduğu takdirleri bizim memleketimizde dahi görmüş olmaktan dolayı gayretle Osmanlı çocuklarının beslenmesine çalışıyor” (Servet-i Fünun, 1914: s. 14).

Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Başkan Yardımcısı Dr. Besim Ömer Paşa imzasını taşıyan takdirname, Hilal-i Ahmer antetli kağıda yazıldığı ve Besim Ömer Paşa’nın da Hilal-i Ahmer’deki unvanını kullandığı için Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin resmi takdirnamesi sayılabilir. İlave’de özgün metnine yer verilen takdirnamenin tam metni şöyleydi:

“Nestle Kumpanyası’nın Dersaadet Şubesi Müdürlüğüne

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti hastahaneleri için bilmübayaa sarf olunan süt hülâsalarıyla ta’kim olunmuş sütlerden ayn-nâze süt gibi istifade olunmakta, her nev’i muhallebi, sütlaç yapılmakta ve hatta yoğurt bile imal edilmekte bulunduğu hastahanelerimizden bildirilmiştir. Halisiyyeti, mükemmeliyeti ve faidesi tahakkuk eden Nestle ürünleri bütün Hilal-i Ahmer hastahanelerinde tercihan istimal olunmaktadır. Bundan dolayı memnuniyetimizi ve takdirâtımızı beyan eyleriz.

Fi 20 Kanunisani 1328 [2 Şubat 1913]

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi Vekili

Doktor Besim Ömer” (Servet-i Fünun, 1914: s. 14).

Türk Doktordan Nestle Ürünlerine Onay: Sağlıklı ve Ucuz, Tavsiye Edilir

Nestle Tanıtım İlavesi’nde Nestle’nin Osmanlı toplumu tarafından içselleştirilmesini kolaylaştıracak referanslar yer alıyordu. Bölüm adı, “güzel tanıklık” anlamına gelen Osmanlıca “hüsn-ü şahadet”tir. Burada önemli olan nokta şuydu: Nestle sütünün çok iyi olduğu sadece yabancı doktorların ağzından aktarılmıyor; güvenli bir ikna yöntemi olarak Osmanlı doktorlarının görüşlerine de yer veriliyordu. Onların memnuniyetlerini ve farklı açılardan olumlu görüşlerini ifade eden mektuplar, Nestle yöneticilerine ulaşmış (daha doğrusu onlar tarafından talep edilmiş), onlar da bunu okuyucularla paylaşmışlardı.

İlk iki referans Sultan Mehmet Reşat’ın iki doktoruna aitti. Dr. Hayri ve Dr. Nazif Beylerin yazıları, tam metin olarak İlave’de yer alıyordu. Okuyucunun Nestle’nin gerçekten onun iyiliğini düşündüğünü hissetmesi, buna ikna olması önemli bir amaçtı. Önemli bir özelliği de sağlığa yararı ve nefasetinin

yanı sıra ucuz olmasıydı. Bu konu, Nazif Bey'in kaleme aldığı yazıda özellikle vurgulanıyordu. Nazif Bey, bunu yapmakla Nestle'nin sadece zenginler için değil, halk için de üretilen bir ürün olduğunu ve aile bütçesine zarar vermeden satın alınabileceğini ifade ediyordu. "Tabib-i Hazret-i Şehriyari" Hayri Bey'in 12 Mart 1913 tarihli mektubu şöyleydi:

"Efendiler

Zât-ı Şâhâne [padişah] tarafından lütfen tesis buyurulan hastahanenin idaresi sırasında Nestle süt hülâsası ile Nestle sütlü unundan fevkalâde memnun kaldım. Bu ürünleri bilcümle hastalarım ve aile sahiplerine ve çocuk validelerine tavsiye etmeyi vazifeden kabul ederim.

İşbu mektubu lüzum gördüğünüz halde neşre mezunsunuz. Evlatlarının sağlığını korumayı temin etmek isteyen valideleri, böyle Nestle sütünden ve sütlü unundan istimaline teşvik etmiş olur ve bu sayede onlara güzel faydalar temin eylemiş bulunuruz" (Servet-i Fünun, 1914: s. 17).

İlk defa ucuzluğu ön plana çıkartan "Tabib-i Hazret-i Şehriyari" Nazif Bey'in 28 Şubat 1913 tarihli "hüsni-şehadetî"nin tam metni daha ilginç ve kategorikti:

"Efendiler

Nestle sütlerinin o kadar medhini işitim ki ben dahi bir defa tecrübe eyledim. Tecrübelerimden fevkalade memnun oldum. Bu sütün kullanımı sayesinde bir takım hastalık ve diğer afetlere maruz kalanlardan hem çocuklar, hem büyükler korunacakları cihetle bu ürünlerin yaygınlaştırılmasını daima nazar-ı memnuniyetle göreceğim.

Nestle sütlerinde halis şekerden başka hiç bir karışım yoktur. Binaenaleyh Nestle sütünü umuma tavsiye ile beraber diğer sütlere nispeten en faydalı olduğunu hatırlatırım:

1-Daha nefistir.

2-Daha ucuzdur.

3-Daha emindir.

4-Daima bozulmadan durur.

5-Nev'i tehallüf etmez.

6-Kaymağı ve tereyağı tamamîdir" (Servet-i Fünun, 1914: s. 17).

Kızılay Başkan Yardımcısı Dr. Besim Ömer ise Türkiye'nin saygın bir yardımlaşma kurumunun başkanı olarak, Nestle'ye desteğini, "Nestle sütü gayet faydalı ve halis bulunduğu cihetle bütün hastahanelerde kullanılmaktadır" sözüyle ifade ediyor ve "Nestle sütleri ile sütlaç, muhallebi ve hatta yoğurt dahi imal olunabilmektedir" ifadesiyle de yeni kullanım alanlarına işaret ediyordu. İstanbul Belediyesi Sağlık Kurulu'ndan Dr. Halit İzzet Bey de görüşlerini şöyle dile getiriyordu:

Nestle hakkında en doğru söz, bu ürünlerin halis ve taze süttten farkı olmadığını beyandan ibarettir" (Servet-i Fünun, 1914: s. 17).

Osmanlı Kıyafetli Karikatür Kahramanları Nestle'yi Anlatıyor

Nestle, süt hülâsası ve sütlü çikolatasının tanıtımı için halka ulaşmasını sağlayacak her yöntemi kullandı. Ürünlerini yazıyla izah etti, fotoğraflarla gösterdi, mizahtan hoşlananlar için de

karikatürlerle anlattı. Çünkü o dönem toplumla iletişim kurmanın en önemli yollarından biri de karikatürdü. Özellikle 1908'den sonrası sayısı hızla artan mizah dergileri, Osmanlı Türkiye'sinin mizaha verdiği önemi gösteriyordu. Bu gerçeğin farkında olan Nestle yöneticileri, ürünlerini tanıtmak için karikatürü bir yöntem olarak benimseyip tanıtım ilavesinde kullandılar. Üstelik ürün ile kullanıcı arasına girebilecek her türlü yabancılaştırıcı unsurları aradan kaldırıp karikatür kahramanlarını, Türk giysiler içinde, Türk halkından biri olarak çizip, Türkleştirmişti. Böylece hedef kitleye ulaşmakta hiçbir boş alan bırakmamayı başarmıştı. Ayrıca karikatürlerde gündelik hayatın dili kullanıldı. İfadelerin günümüz Türkçesinden hiçbir farkı olmadığı sadeleştirilmeye gidilmeden verilen 'replikler' okununca hemen fark ediliyordu.

Birinci karikatür, ilk defa Nestle süt özü ile tanışacak okuyucuya, özel kutuda satılan bu ürünü nereden, nasıl edineceğini, ev ahalisi için bunun özel bir ritüeli hak eden ürün olduğunu, kutudan çıkartılacak ürünün nasıl hazırlanıp çocuklara süt olarak verileceğini ifade ediyordu. Didaktik bir yöntemle hazırlanan bant karikatürde, Osmanlı ailelerinin kendileriyle yakınlık kurabilmesi için kişiler "Osmanlılaştırılmış", ailenin reisi sakallı çizilmiş, fes ve setre giydirilerek, eline de o dönem moda olan bir baston tutuşturulmuştu. Karikatür bandı, Osmanlıcanın yazım kuralına uygun şekilde sağ taraftan başlatılmıştı [Fotoğraf 5].

İlk karede bu vasıflardaki aile reisi mahalle bakkalına giderek, Nestle ürünlerinin bir arada gösterildiği raftan bir kutu Nestle sütü istiyordu. Bu karenin altında, diğerlerinde olduğu gibi aile reisinin dilinden şu cümle yazılıyordu:

"Sütçüyü bekleyecek yerde bakkala gittim, bir kutu Nestle istedim" (Servet-i Fünun, 1914: s. 18).

İkinci karede ise erkek, kapı zilini çalarken, diğer elindeki Nestle kutusunu elini arkaya götürerek saklıyordu:

"Kutu elimde eve geldim, kapıyı çaldım" (Servet-i Fünun, 1914: s. 18).

Adım adım bütün safhalarını çizen karikatürist, üçüncü karede, üç çocuğu ile başında başörtüsü bulunan hanımını ve dadıyı karşısına almış halde adamı çiziyordu. Bir eliyle bastonuna dayanan baba, fesini çıkartmadan herkesin heyecanla beklediği ürünü diğer eline alıp aile fertlerine tanıtıyordu:

"Bizimkine ve çocuklara süt hülasa kutusunu gösterdim" (Servet-i Fünun, 1914: s. 18).

Büyük buluşma ve tanışma gerçekleşmiş, aile fertleri Nestle süt tozunun "bildik" bir ürün olduğunu anlamışlardı. Kutu içindeki süt hülasesi, sadece kaynatılan suyla karıştırılmıyordu. Marmelat şeklinde olduğu için ekmeğe de sürülebiliyordu. Tanıtım ilavesinde anlatıldığı gibi "kutuda arta kalan süt hülasesi asla bozulmuyor ve reçel gibi duruyordu. Zaten sıcak su tedariki kabil olmayınca süt hülasesi reçelinden ekmeğe üzerine sürüp yemek en leziz ve kuvvet veren bir yemek" oluyordu. Baba da reçel şeklinde yenilmesini tercih ediyor, dilim dilim kestiği ekmeğin üzerine reçel gibi süt hülasesini sürüyordu. Bütün bunların resmedildiği dördüncü karede, henüz yürüyemeyen küçük çocuğunda anne tarafından kucağına alınarak gelişmeleri izlemesinin sağlanması, Nestle süt tozuyla tanışmayı ev ahalisi için büyük bir şölene çevirmişti. Bu karenin altında ise babanın şu kafa sesine yer veriliyordu:

"Sonra oturup çocukların sütünü hazırladım, ekmeklerini kestim" (Servet-i Fünun, 1914: s. 18).

Beşinci karede ise çocukların hazırlanmasını dört gözle bekledikleri Nestle süt tozunun tadımında sona gelmişti. Baba kestiği ekmeklere reçel gibi olan süt hülasesini sürmüş ve önce çocuklar olmak üzere tüm aile fertlerine birer dilim uzatmıştı. Peki çocukların tepkisi nasıl olmuştu

"Çocukların değme keyfine!" (Servet-i Fünun, 1914: s. 18).

Baba üzerine düşeni yapmış, bu işin nasıl olacağını hem göstererek hem de anlatarak aile fertlerine öğretmişti. Bundan sonrası evin yemek hizmetlerine de bakan dadının işiydi. Çocuklarının güvenle ve sağlıklı bir şekilde beslenmesini teminat altına alan Osmanlı ailesinin reisinin keyfine diyecek yoktu:

“Bizim dadiya anlattım, artık sütçüye minnet yok! Yaşasın Nestle süt hülasası!” (Servet-i Fünun, 1914: s. 18).

İkinci ve üçüncü karikatür, tamamıyla Türk toplumu gözetilerek özgün olarak hazırlanmıştı. Türk toplumunun simgesel tütün içme aracı olan nargile merkezli karikatürde, yer minderine oturup arkasındaki yastığa yaslanmış fesli ve göbekli kahramanımız kaykılmış bir şekilde keyifli bir şekilde önündeki nargilesini “fokurdattmaktadır.” Karşısında ise sıska, zayıf mı zayıf, nezarete kâtiplik yaptığı her halinden belli olan eli bastonlu arkadaşı duruyordu. Gözleri fal taşı gibi açılmış vaziyette, gördüklerine inanamamış gibi soruyordu [Fotoğraf 6]:

“Yahu amma şişmanlamışsın, iyileşmişsin!” (Servet-i Fünun, 1914: s. 19).

Daha önce onun gibi sıska olan arkadaşı ise bir yandan nargilesini tüttürüp diğer yandan keyifle cevap veriyordu:

“Nestle sütüne bereket. Nestle'den o kadar hoşnutum ki nargileme bile o ismi verdim!” (Servet-i Fünun, 1914): s. 19.

Evet, Osmanlı erkeği sağlıklı beslenip gürbüzleşmesine vesile olan Nestle sütüne şükran borcunu en sevgili arkadaşı olan nargilesine “Nestle” adını vererek ödüyordu. Üçüncü karikatür ise Nestle'nin sadece Osmanlı üst tabakası için değil, normal hane halkı için de alınabilecek ucuzlukta olduğunu vurgulayan bir içerikteydi. Karikatürdeki kahramanımız sarık ve şalvarlı giysileri, sakallı görünümünü ağızlıklı sigarasıyla tamamlıyordu. Karşısındaki sütçü ise yamalı giysileri ve güvensiz tiplmesiyle açıkta süt satmaya çalışan bir kişiydi. Hayretle, artık sana muhtaç değilim bakışına sahip müşterisine soruyordu:

“Artık süt almayacak mısın?” (Servet-i Fünun, 1914: s. 19).

Kahramanımızın cevabı ise çok açıktı:

“Nestle varken senin su katılmış, yağsız sütünü ne yapayım?” (Servet-i Fünun, 1914: s. 19).

Bir anlamda Nestle süt hülasası, sütçülerin hileli sütüne mahkûm olmaya da son veriyordu. Ucuzluğu ile tüm halkın kolayca temin edebilecek olması ise cabasıydı.

Mutfakta “Nestle” Var: Nestle Türk Tatlılarına Yeni Bir Boyut ve Tarif Getiriyor

Nestle'nin çok muhtemeldir ki Türk gazetecilerle birlikte hazırladığı Tanıtım İlavesi'ndeki verilere göre Nestle, kadınlar üzerinden haneye girme ve yerleşme politikasını, zengin Türk mutfağına dâhil olarak sürdürüyordu. Osmanlı yemek kültürünün en zengin kısmı olan Türk tatlıları bölümünde artık Nestle de yer alma iddiasındaydı. Üstelik mevcut tatlıların Nestle süt özü kullanılarak daha kolay ve leziz yapılacağını ileri sürmekteydi. Bu yöntem, Türk toplumunda yerleşmesini sağlayacak etkin yöntemlerden biriydi. Bu o kadar etkili oldu ki, Nestle Tanıtım İlavesi dışında günlük gazetelere tarifli ve slogan reklamlar olarak da verildi. İlave'de ise iki önemli Türk tatlısı olan sütlaç ve muhallebinin Nestle süt hülasası kullanılarak nasıl hazırlanacağını tarif veriliyordu. Böylece her dönem yemek ve tatlı tarifleriyle yakından ilgili olan kadınların ilgisini çekmekte başarı elde edildi. En iyi sütlacın Nestle sütüyle yapılabildiği anlatılan İlave'deki, “A'lâ (enfes) sütlaç nasıl olur?” sorusuyla başlayan tarif şöyleydi [Fotoğraf 7]:

“Bir kutu Nestle sütüne bir okka üç yüz dirhem su ilave edin. Sütü kaynatın. İçine sizce arzu edilen lezzeti hâsıl eyleyecek derecede pirinç ilave edin. Sütü şeker ilavesi lazım değildir; zira Nestle sütü şekerlidir. İsterseniz biraz vanilya veya limon kabuğu atınız. Böylece mükemmel bir sütlaç hazırlamış olursunuz” (Servet-i Fünun, 1914: s. 21).

Aynı şekilde “A’lâ (enfes) muhallebi nasıl yapılır?” başlıklı muhallebi tarifinin ise vazgeçilmezi de Nestle sütüydü:

“Muhallebi pişirmek için bir kutu Nestle’yi iki kıyye sütü kaynatınız, buna taze dökülmüş yüz dirhem pirinç ilave edin. Şekere lüzum yoktur.

Pirinç ununu ilave ederken ağır ağır ve toz halinde dökülmelidir ve dökerken kaynamakta olan sütü kaşıkla karıştırmalıdır.

Un kâmilten ilave olunduktan sonra arzu edilen lezzet kadar kaynatmalı ve böylece enfes bir Nestle muhallebisi yemelidir” (Servet-i Fünun, 1914: s. 21).

5. Sonuç

Sonuç olarak Almanya doğumlu Henri Nestle’nin İsviçre’de kurduğu fabrika İngiliz ortaklarıyla birleşince tüm dünya ülkelerini kendine pazar edindi. Bu yeni pazarlarda tutunmak amacıyla o ülkelerin yerel kimliklerini dikkate alan bir pazarlama anlayışını uygulamaya başladı. Böylece Henri Nestle’nin 1867’de çocuk ölümlerini önlemek için geliştirdiği “süt, buğday unu ve şekerden oluşan ürünü” imal etmesiyle başlayan sınırları aşan yolculuk, her ülke halkıyla “hem-şehri” olmak başarısıyla kalıcı olmaya muvaffak oldu. Çocuk maması ve sütlü çikolatadan ibaret olan ürün yelpazesi, daha da çeşitlenecek ama her zaman çocuk mamasıyla atılan sağlam temel üzerinde yükselecekti. Çünkü bu ürün, “uzun süre muhafaza edilmesi” özelliğiyle, dünyanın her ülkesinde rutin bir vaka olan çocuk ölümlerinin engellenmesinde, bebeklerin daha iyi beslenmesinde bir umut, hatta (doktorların da tavsiyesiyle) bir ilaç ürün gibi algılanıp rağbet görecekti, sonuçlarıyla da “müşterinin” yüzünü güldürüp markaya karşı “müşteri sadakatinin” temelini atacaktı.

Henri Nestle, fabrikayı kurmasından 10 yıl sonra Osmanlı pazarına girmiş, bu geniş pazara dâhil olurken ilk önce Osmanlı Devleti’nin yönetici bürokrasisinin ve üst düzey tüketici kitlesinin güvenini kazanmış güvenilir bir dağıtımçıyla çalışmıştı. Güven inşa etmeyi önceleyen bu yaklaşım, beraberinde ürüne olan teveccühü getirmişti, çünkü Nestle’nin süt mamaları, Dersaadet’in seçkin dükkânlarının vitrinlerinde görünüyor, elit ailelerin evlerinde kullanılıyordu. Bir süre sonra dağıtımçı firma Baker Mağazalarının sahibi George Baker’ın katkılarıyla üç kıtanın (Avrupa, Asya ve bu iki kıtaya eklenmesi gereken Kuzey Afrika’nın) kesişme noktası olan İstanbul’u üs olarak edinmeye karar verdi. Nestle yönetimi anlamıştı ki İstanbul’da olmak, Selanik’ten Beyrut’a ve Kahire’ye kadar geniş bir coğrafyada olmak anlamına geliyordu.

Nihayet II. Meşrutiyet’in sağladığı özgürlükçü ortamı, İstanbul ve diğer İmparatorluk şehirleri ile Ortadoğu’daki ticari geleceği için uygun vasat olarak gören Nestle yönetimi, Paris ve Londra’dan sonra ilk ofisini İstanbul Karaköy’de açtı. Bu geniş pazarda tutunmak için de Osmanlı olmak gerektiğini kavrayan Nestle, bunun gereklerini yerine getirdi. Elbette bunda hem Nestle’nin pazarlama ve reklam stratejisinin hem de İstanbul’daki bayilerinin taleplerinin önemli payı vardı. Osmanlı ya da Türk gibi olmanın birinci şartı, firma olarak toplumun hassasiyetlerine sahip olmaktı. Nestle, bunu sağlamak için stratejik bir adım attı: Aynı zamanda bu coğrafyada yaşayan tüm Müslümanların saygı duyduğu “halife” sıfatına sahip Sultanın “resmî tedarikçisi” unvanını aldı. İkinci olarak Balkan Savaşlarında bir Osmanlı gibi Türk askerlerinin yanında oldu. Onların savaş ortamında sağlıklı beslenmelerini temin için binlerce ücretsiz süt tozu kutusu hibe etti. Bunun karşılığında padişah

tarafından madalya ile ödüllendirildi. İstanbul, bir ticaret, bir siyaset ve bir üretim merkezi olmanın yanı sıra bir bürokrat şehriydi de. Dolayısıyla Nestle için gelir seviyesi yüksek ya da iyi düzeyde olan, bir kısmı Fransızca bilen hazır bir müşteri kitlesi vardı. Buna ilave olarak Galata ve Beyoğlu'nda yaşayan gayrimüslimler başta olmak üzere beslenme alışkanlıkları Avrupa ile uyum içinde olan ahali de hazır pazardı. Kaldı ki Nestle yöneticileri okuma yazma bilmeyen İstanbul halkı için de “deve üzerinde müzik çalarak sokak sokak dolaşma” gibi geleneksel Osmanlı pazarlama usullerini içeren bir reklam/tanıtım/pazarlama yöntemini çoktan hazırlamışlardı (İşlek, 2012: s. 16).

Diğer yandan bu yöneticiler - iyi biliyorlardı ki, tüm bu pazarlama enstrümanlarını başarıya ulaştıracak temel özellik, Osmanlı kültürünü, Nestle'nin kültürü yapmaktı. O halde bütün tanıtım materyallerinde Osmanlı halkının inançları, gelenekleri, gündelik hayatında en çok kullandığı sözcükler kullanılmalı ve halkın daimî alışkanlıklarına uyarlanmış yöntemler benimsenmeliydi. İlave'de örnekleriyle anlatıldığı gibi bu yapıldı. İsviçre markası, ismi ve ürün içeriği aynı kalmakla birlikte bütün anlatımlarıyla ve tarifleriyle İstanbul'da satılan Nestle ürünleri yerel bir kimlik kazandı, deyim yerindeyse Nestle kutularına fes giydirildi. Böylece Nestle, Türkiye'nin ve Türklerin şirketlerinden biri oldu. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı çıkmasaydı, ancak 1927'de açılabilen yerli üretim fabrikası çok daha önce faaliyete geçebilirdi.

Osmanlı döneminde İstanbul'da var olan birçok uluslararası markanın başaramayıp, varlıklarını uzun süre devam ettirememelerine karşın, Nestle'nin 150 yıla yakın bir zamandır Türkiye'de var olmasının ve ürün sayısı ile piyasadaki payını her geçen gün artırmasının sebepleri, pazarlama stratejilerinin yerli ve çok boyutluluğu sebebiyleydi. Bu izleri ise en çok, bu makalenin ana konusunu oluşturan ve döneminin etkin dergisi Servet-i Fünûn'un 26 Şubat 1914 tarihli nüshasında yayınlanan “Nestle Servet-i Fünûn İlave Kısmı” başlıklı 24 sayfalık tanıtım ekinde görmek mümkün. Çünkü bu tanıtım ilavesi; Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da yaşayanlara ulaşmak isteyen Nestle'nin, tüketicisinin inanç ve değerleriyle barışık bir satış, pazarlama ve tanıtım politikası izlediğinin göstergesiydi. Dünyanın dört bir yanından aldığı mükâfatlar da bunun ispatıydı [Fotoğraf 8]. “Nestle Servet-i Fünûn İlave Kısmı”nda yer alan yazılar, görseller, sloganlar, karikatürler, yemek tarifleri, açık hava reklamları ve dahi referans mektuplarıyla Osmanlı Sarayı'nın resmi tedarikçisi olduğunu gösteren belgeler bir şeyi daha ispatlıyordu:

Nestle, daha 20. yüzyılın başında, (ulaştığı kitleyi büyüterek pazar payını artırmayı sağlamak amacıyla) Türk toplumun geleneksel değerleriyle uyum içinde “küresel ürün yerel kimlik” anlayışıyla hareket etmiş ve Türklerin ilk küresel yerel markası olmayı başarmıştı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, DH.MKT, 2667/85-1.

BOA, İ.TAL, 481/29-2.

BOA, HR.TH, 25/5-1.

BOA, HR.HMŞ.İŞO, 139/21

Araştırma Eserleri ve Gazeteler

<https://istiklal.ist/mekanlar/baker-magazasi>.

<https://manifold.press/baker-magazalari-gostere-gostere-tuketmek>.

https://www.alifart.com/en-kadim-ve-en-meshur-ingiliz-ticarethanesi-baker-beyker-magazasi--katalogu--osmanlica_248491/.

İşlek, K. (2012). *Uluslararasılaşan işletme örneği Nestle societe des produits Nestle S.A.*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Karahan, O.(2007). *Sabit Bey (Muradiye) Hanı'nın restorasyon projesi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Fakültesi, İstanbul.

Koçu, R.E,(1960). Baker George. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 4.; 1886-1887).

www.nestle.com.tr

Servet-i Fünun Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı, Sayı 1186, 26 Şubat 1914, İstanbul.

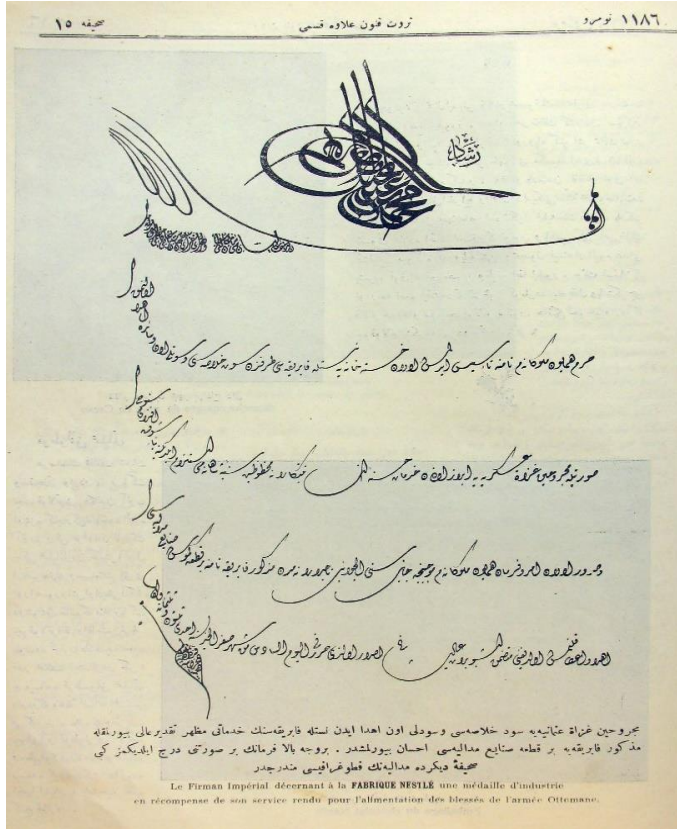

Fotoğraf 3:

Kaynak: Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı, s. 5.

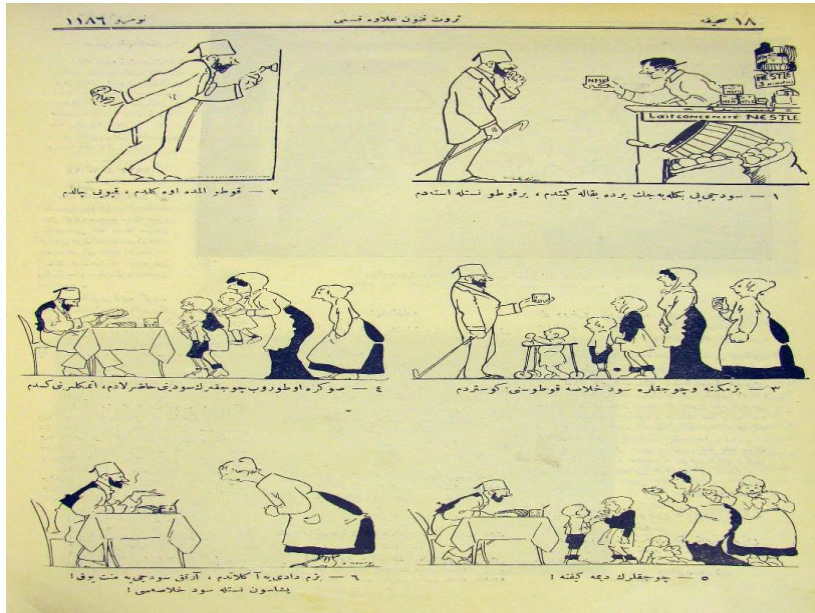
Fotoğraf 4:

Kaynak: Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı, s. 15

Fotoğraf 5:

Kaynak: Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı, s. 18.

Fotoğraf 6:

Kaynak: Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı, s. 19.

Fotoğraf 8:

Kaynak: Nestle Servet-i Fünun İlave Kısmı, s. 24.

Araştırma Makalesi / Research Article

**AHMED BİN HÜSEYİN: AHLAT SELÇUKLU MEYDAN
MEZARLIĞI'NDA BİR TAŞ USTASI**

Eylem GÜZEL¹
Kurtuluş DEMİRKOL^{2*}

Öz

Anadolu'da, taş işleme sanatı ile ön plana çıkan en önemli merkezlerden biri, hiç kuşkusuz, Ahlat'tır. Kent, taşın adeta dantel gibi işlendiği mimari yapıları ve mezar taşları ile Anadolu Türk Tarihinin taş işleme geleneğine ışık tutmaktadır. Ortaçağ'da önemli bir yerleşim yeri olan Ahlat, Selçuklular Dönemi'nde kültür, medeniyet ve ticaret açısından İslâm dünyasının en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Siyasi ve sosyo-kültürel açıdan Türk tarihinde oldukça önemli olan kent, özellikle yetiştirdiği sanatkarlarla ün yapmıştır. Sanatkarların eserlerini icra ettikleri en önemli eserlerden biri, hiç kuşkusuz, mezar taşlarıdır. Ahlat'ta bulunan *Selçuklu Meydan Mezarlığı*, mezar taşı işçiliğinin gelişkin örneklerini görebileceğimiz en önemli yerlerden biridir. Kitabeleriyle Anadolu'nun önemli tarihî belgeleri olan bu eserler, üzerlerindeki sanatkar kitabelerinden anlaşıldığı üzere, dönemin önde gelen sanatkarları tarafından yapılmışlardır. Bu sanatkarlardan biri de Ahmed bin Hüseyin'dir. Mezarlık alanında yapılan saha çalışmalarında sanatkarın iki mezar yapısı tespit edilmiştir. Mezarlığın batı yakasında bulunan bu eserlerden Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun'un Kabri H. 921 / M. 1515; Haydar Kızı... Hatun Kabri ise H. 931 / M. 1524 tarihlidir. Çalışmada, Ahmed bin Hüseyin imzalı bu eserler tipoloji, yapım teknikleri, süsleme özellikleri ve kitabe içerikleri bakımından değerlendirilmiştir. Sanatkarın karakteristik özellikleri tespit edilmeye çalışılmış bu özelliklerin, Ahlat üslubu içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahlat Selçuklu meydan mezarlığı, Ahmet bin Hüseyin, taş ustası, kültürel miras.

**AHMED BIN HÜSEYİN: A STONEMASON IN THE CEMETERY OF
AHLAT SELJUK SQUARE**

Abstract

One of the most important centers in Anatolia that stands out with the art of stone processing is undoubtedly Ahlat. The city sheds light on the stone processing tradition of Anatolian Turkish History with its architectural structures and tombstones where the stone is processed like lacemaking. Ahlat, which was an important settlement location in the Middle Ages, has become one of the largest cities of the Islamic world in terms of culture, civilization and trade during the Seljuk Period. The city, standing out as substantial in Turkish history in political and socio-cultural terms, has made a reputation especially with the artists it has raised. One of the most important works of artisans is undoubtedly tombstones. The Seljuk Square Cemetery in Ahlat is one of the most important places where we can see competent examples of tombstone workmanship. These works, which are important historical documents of Anatolia with their inscriptions, were made by competent artists of the period, as can be understood from the artist inscriptions on them. One of these artists is Ahmed bin Hussein. In the field studies carried out in the cemetery area, two grave structures of the artist have been identified. Among these works on the west side of the cemetery, Bengi Sultan Hatun's Tomb, Daughter of Haydar is dated 921 (Hegira Calender) / 1515 (Gregorian Calender); ... Hatun's Tomb, Daughter of Haydar is dated 931 (Hegira Calender) / 1524 (Gregorian Calender). In the study, these works having the signature of Ahmed bin Hussein have been tried to be assessed in terms of typology, construction techniques, ornamentation features and inscription contents. The characteristic features of the artist have been endeavored to be determined, and the place of these features in the Ahlat style has been endeavored to be identified.

Keywords: Ahlat Seljuk square cemetery, Ahmed bin Hussein, stone master, cultural heritage.

¹ Doç. Dr. Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6813-1766.

² Doç. Dr. Gebze Teknik Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-5936-7374.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): kdemirkol@gtu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 17.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Anadolu coğrafyasında, yapı malzemesi olarak taşın kullanımı oldukça eskilere dayanmaktadır. Türkler'in Anadolu'ya yerleşmeye başlamasıyla, taşın kullanımı devamlılığını korumuş, taş, hem yapı hem de dekoratif unsur olarak rağbet görmüştür. Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Devri mimarisinde taş işçiliği, en güzel örnekleri ile karşımıza çıkmaktadır. Taşın mimari dışında en fazla kullanım alanı bulduğu alanlardan biri de mezar taşlarıdır. Taş ustalarının ellerinde birer sanat eserine dönüşen taş malzeme, Anadolu'da farklı merkezlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu merkezlerden en önemlilerinden biri, hiç kuşkusuz, Ahlat'tır.

Van Gölü'nün kuzeybatısında yer alan Ahlat, Bitlis İline bağlı bir ilçedir. Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Ahlat, özellikle Selçuklu Dönemi'nde dikkatleri üzerine çekmiştir. Kent, 1071 Malazgirt Zaferi'yle, Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sürecinde stratejik bir konumdadır (Turan, 2009: 179, 185-186; Tekin, 2000: 43; Karamağaralı, 1992: 40-41). XII. yüzyıl başlarından itibaren Selçuklular'ın Ahlatşahlar³ adıyla anılan bir kolunun başkenti olan Ahlat ilim, kültür ve ticaret açısından İslâm aleminin en büyük şehirlerinden biri haline gelmiş ve “*Kubbe't-ül İslam*” unvanıyla anılmıştır (Kılıç, 1999: 2; Sümer, 1986: 454-455; Sümer, 1989: 8).

Ahlat'ın tarihî dokusunda, başta Selçuklu ve Ahlatşahlar olmak üzere Türk kültürüne ait eserler etkin bir rol oynamaktadır. Ahlatlı mimar ve ustalarca yapılmış olan, cami, kümbet, hamam ve mezar taşı gibi farklı biçimlerde karşımıza çıkan bu eserler, Ahlat taş işçiliğinin en iyi biçimde izlendiği kültürel miras unsurlarımızdır. Yüzyıllar öncesinde başlayan ve günümüze değin gelmeyi başaran Ahlat taş ustalığı ve taş işçiliği (Davulcu, 2015: 48) geleneğinin gelişkin örneklerini topluca görebileceğimiz yer, hiç kuşkusuz, Selçuklu Meydan Mezarlığı'dır. Yüzyıllar öncesine dayanan Türk taş işçiliği ve süslemeciliği geleneğinin ürünleri olan bu mezar taşları, maddi kültürel değerlerimiz olmakla birlikte, geleneksel taş ustalığı ile somut olmayan kültürel mirasımızın da birer temsilcileridir. Bu eserlerin meydana getirilmesinde etkin olan kadim taş işçiliği bilgisi, geleneğe dayalı olan somut olmayan kültürel mirasımızın bir parçasıdır⁴. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu miras, Türk kimliğinin ve devamlılığının birer simgesi durumundadır. Bu eserler Türk topluluklarının kültürel kimliklerinin bir parçası olmanın yanında, tüm insanlığın paylaştığı ortak bir servettir. Belli bir bilgi, deneyim ile babadan oğula veya usta çırak ilişkisine dayalı olarak günümüze ulaşan bu eserler, bugün UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesinde yer almaktadır.

Türk-İslam dünyasının önemli tarihi mezarlıklarından biri olan Meydan Mezarlığı, devasa şahide ve sandukalarıyla Ahlat'la özdeşleşmiş durumdadır. Önemli sanatkarların eserleri olan mezar taşları, kitabelerinde yer alan bilgiler ve süsleme özellikleriyle kentin kültürel ve sanatsal zenginliğinin de birer simgesi durumundadır. Ahlat'ın çok sayıda mimar, taş ustası, şair, bilim adamı ve devlet adamı yetiştirdiğini ve ahilik teşkilatının varlığını bu mezar taşları ile öğrenmekteyiz. Mezar taşları üzerinde yer alan sanatkar kitabeleri bu açıdan bilgilendiricidir. Farklı sanatçıların elinden çıkmış olan eserler, belli bir üslup birliği yansıtmaktadır. Kendi içinde benzerlik arz eden bu sanatsal üslup, Anadolu'da benzerlerinin bulunmadığı kendine özgü bir tarz sunmaktadır. Elbette bu üstünlüğün yaratıcıları, Ahlat mezar taşlarının sanatkarlarıdır. Bu sanatkarlardan biri de Ahmet bin Hüseyin'dir. Meydan

³Ahlatşahlar, 1110 ile 1207 yılları arasında Ahlat'ta hüküm sürmüş olan bir Türk-İslam hanedanıdır. Kurucusu Sökmen el-Kutbi'dir. Kurucusundan dolayı bu Beyliğe Sökmenliler denilmektedir. Ayrıca kurulduğu coğrafi yer itibarıyla Ermanşahlar olarak da isimlendirilmiştir (Turan, 1998: 83-85; Sümer, 1986: 470-494).

⁴UNESCO tarafından, toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar biçiminde tanımlanan somut olmayan kültürel miras kavramı hakkında bkz. (UNESCO, 2003; Oğuz, 2008; Oğuz, 2009).

Mezarlığı'ndaki sanatkâra ait iki mezar bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

1. Selçuklu Meydan Mezarlığı'nda Ahmet bin Hüseyin'e Ait Mezar-Mezar Taşları

Ahlat, tarihî mezarlıklarıyla Türk-İslam kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bu mezarlıklar içerisinde en büyüğü Selçuklu Meydan Mezarlığı'dır. Mezarlık, İkkubbe Mahallesi ile Harabeşehir arasında yer almaktadır (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1: Ahlat Meydan Mezarlığı, Genel Görünüm.

Meydan Mezarlığı, ilgi çekici mezar abideleriyle, Ortaçağ Türk mimarisi mezar tipleri hakkında toplu olarak bilgi edinilebilen bir alandır (Fotoğraf 2) (Karamağaralı, 1992: 42-43). Anıtsal boyutları ve üzerlerinde barındırdıkları tezyini anlayışla birer sanat eseri olan bu eserler, ne yazık ki, zaman içerisinde bakımsızlık ve kaçak kazılar gibi nedenlerle tahrip olmuştur. Mezarlıktaki birçok şahide ve sanduka zarar görmüş ve bunlardan bazıları zamanla yok olup gitmiştir. Bu durumun önüne geçmek ve eserlerin korunmasını sağlamak amacıyla, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile arkeolojik kazı, restorasyon-konservasyon, belgeleme, koruma ve onarım çalışmaları yapılmaktadır. Mezarların korunması ve sonraki kuşaklara aktarılması açısından da değerli olan bu çalışmalar sayesinde, aynı zamanda, mezar taşlarıyla ilgili bilgiler de güncellenmektedir⁵.

⁵Ahlat'ta kazı çalışmaları, 1966 yılında Prof. Dr. Haluk KARAMAĞARALI ve Prof. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI tarafından başlatılmıştır. 2006 yılından itibaren Prof. Dr. Nakış KARAMAĞARALI başkanlığında devam eden kazı çalışmaları, 2011 yılından itibaren Prof. Dr. Recai KARAHAN başkanlığında devam etmiştir. Günümüzde ise Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KULAZ tarafından yürütülmektedir.

Fotoğraf 2: Selçuklu Meydan Mezarlığı, Kadılar Bölümü.

Meydan Mezarlığı'nda XII. yüzyıl ile XVI. yüzyıl ortalarına kadar tarihlendirilen mezar örnekleri bulunmaktadır. Bu tarih aralığının, gelecek yıllarda da devam etmesi planlanan arkeolojik kazı ve incelemeler sonrasında değişme ihtimalinin bulunması göz önüne alınmalıdır. Mezarlıkta şahideli, prizmatik, yekpare ve çatma sandukalı mezarların yanında basit tipte mezarlar da bulunmaktadır. Ayrıca alanda, akıt olarak da isimlendirilen çok sayıda yer altı oda mezarı tespit edilmiştir (Karahan ve Güzel, 2004: 339-348; Kulaz ve İgit, 2021: 21vd.; Karahan ve diğerleri., 2019: 81). Meydan Mezarlığı'nda bulunan mezar taşları anıtsal boyutları, yoğun tezyinatı ve zarafetleriyle dikkat çekicidir. Bu şahidelerden en mütevazı olanı bile Anadolu'nun diğer bölgelerindeki mezar taşlarından daha heybetli ve gösterişlidir. Orta Asya kültürünün Anadolu Türk-İslam kültürüyle bütünleştiği bu eserler sanatkârların marifetli elleriyle birer sanat eserine dönüşmüştür (Karamağaralı, 1992: 57). Bu sanatkârların kimliğini, mezar taşlarına işlenen sanatkâr kitabelerinden öğrenmekteyiz. Günümüze değin yapılmış olan kazı ve restorasyon çalışmalarında, imza kitabelerinde Yusuf bin Miran, Kasım bin Sinan Üstad Ali, Mirce bin Miran, Asil bin Veys ve Babacan Bin Toman gibi farklı sanatkâr isimlerine rastlanılmıştır (Karahan ve Kulaz, 2021: 23-56; Çalış, 2017: 177-192; Oral, 2014: 39 vd.). Bu sanatkârlardan biri de kazı çalışmalarıyla tespit etmiş olduğumuz Ahmet bin Hüseyin'dir.

Sanatkârların zikredildiği kitabelerde yer alan bu isimlerin tespiti ve araştırılması, genelinde Ahlat mezar taşı üslubu, özelinde de sanatkârın kişisel üslubunun anlamlandırılması açısından önemlidir. Kitabelerin diğer bir önemi de, bölgede XII. yüzyıldan itibaren gelişim gösteren sanatsal üslubun anlaşılmasında yardımcı olmasıdır. İmza kitabelerinin bazılarında, sanat hayatının aşamalarını ifade eden *şagird*, *üstad* gibi lakaplar geçmektedir. Ayrıca, Ahlatlı mezar taşı sanatkârların önemli bir kısmının baba- oğul gibi aile bağlarının olması veya hoca-talebe münasebetleri içinde bulunması da dikkat çekicidir. Ahlat mezar kitabelerinde *ahi* ve *fetâ* sıfatlarını taşıyan bazı isimlere de rastlanmaktadır. Bu uygulamalar sanatkârlar arasındaki bağları ve yöredeki ahilik müessesenin gelişimine de işaret etmektedir (Karamağaralı, 1992: 86-87). Çok sayıda farklı sanatkâra ait bu mezarlar, Ahlat'ın aynı zamanda Selçukluların önemli bir kültür ve sanat merkezi olduğunu göstermektedir. Öyle ki bu merkezdeki sanatçılar sadece kendi bölgelerinde değil Anadolu'nun farklı yerlerinde de eserlere sahiptirler. Bunların en önemlilerinden biri Divriği Ulu Camii ile Darüşşifasını yapmış olan Hürşah el-Hılâtî'dir. Meydan Mezarlığı'nda eserleri olan sanatkârların, Van Gölü Havzasındaki diğer merkezlerde de eserlerine rastlamak mümkündür (Karamağaralı, 1992: 86; Çalış,

2017: 177-192). Çalışmamızın konusunu teşkil eden Ahmed bin Hüseyin bu sanatkârlardan biridir. Ahlat Meydan Mezarlığı'nda iki eseri bulunan sanatçının diğer bir eseri de Bitlis'tedir. Bitlis'teki 1533-1534 tarihli Şerefiye Türbesi'nin güney duvarı önünde bulunan Emir Şerif'in Mezarında sanatkârın imzası ile karşılaşılır. Ahlat örnekleriyle yakın olan bu eser, sanatçının üslubu hakkında bilgi sunmaktadır (Pektaş, 2001: 41-44).

Ahmet bin Hüseyin, Ahlat Meydan Mezarlığı'ndaki mezar taşlarının kitabeleri üzerine yapılan çalışmalar sırasında tespit edilmiş olan sanatkârlardan biridir. Henüz iki eserini tanıdığımız bu sanatkâr XVI. asrın ilk çeyreğinde çalışmıştır. Mezarlığın batı yakasında bulunan bu eserlerden Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun'un Kabri H. 921 / M. 1515; Haydar Kızı ... Hatun Kabri ise H. 931 / M. 1524 tarihlidir. Sanatçının birbirine bitişik olan iki eseri, kitabelerinden anlaşıldığı üzere, iki kız kardeşe aittir. Bu eserler, Meydan Mezarlığı'nın batı yakasında yer alır. Kırmızı tüf taşından yapılmış olan mezarlar, baş şahidesi ile dikdörtgen prizma formu yekpare bir sandukadan meydana gelmektedirler (Fotoğraf 3-4).

Fotoğraf 3: *Ahmed bin Hüseyin'e ait Haydar Kızı ... Hatun (solda) ve Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun Mezarları (sağda).*

Fotoğraf 4: *Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun Baş Şahidesi Batı (dış)Yüzü (solda), Haydar Kızı... Hatun Baş Şahidesi Batı (dış)Yüzü (sağda).*

Ahmed bin Hüseyin'in onunla aynı dönemde eser yapan ve aynı baba adını taşıyan Muhammed bin Hüseyin adlı sanatkârla kardeş olma ihtimali bulunmaktadır. Sanatçının kimliği hakkında bilgilerimiz şimdilik bununla sınırlıdır. Sanatçı hakkında bilgi edindiğimiz ve varlığından haberdar olduğumuz yegâne kaynaklar sanatkâr kitabeleridir. Mezartaşları üzerinde yer alan bu kitabeler taşların dış yüzünde yer almaktadır. Kabartma tekniğinde işlenmiş sülüs karakterli kitabelerde (Fotoğraf 4, 5-6);

عمل احمد ابن حسين

“Amelu Ahmed ibni Huseyn”

“Hüseyin oğlu Ahmet'in eseri” yazmaktadır.

Fotoğraf 5: *Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun Baş Şahidesi Sanatkâr Kitabesi.*

Fotoğraf 6: *Haydar Kızı... Hatun Baş Şahidesi Sanatkâr Kitabesi.*

Kitabeleriyle sanatçının adını ölümsüzleştiren bu eserlerden Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun'un mezar sandukası 146 x 43 x 23 cm. ölçülerindedir. Kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan bu sanduka, doğu cephesine bakan uç noktası dışında, tamamen dolgu toprağın altında kalmıştır. Sandukanın üst kısmı aşınmış, yer yer oyulmuş ve liken kaplanmış. Bu nedenle üzerinde yer alan tezyinat tam olarak seçilememektedir. Ancak izlerden anlaşıldığı kadarıyla, hemen bitişiğinde yer alan mezar sandukasının yüzeyindeki desenle aynı olması muhtemeldir (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7: *Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun Mezar Sandukası.*

Baş şahidesi 152 x 43 x 20 cm ölçülerinde dikdörtgen bir forma sahiptir (Fotoğraf 8-9). Şahidenin dış yüzünün alınlığında bezemeli bir pano bulunmaktadır. Bu panonun içi kıvrık rûmî dalları ve palmet dizileri ile doldurulmuştur. Panonun devamında yer alan sanatkâr kitabesi zencirek motifli bir silme ile kuşatılmıştır. Kitabede yer alan yazının boşluklarını rûmî kıvrımları doldurmaktadır (Fotoğraf 5, 8).

Fotoğraf 8: *Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun Baş Şahidesi Batı (Dış) Yüzü.*

Fotoğraf 9: *Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun Baş Şahidesi Doğu (İç) Yüzü.*

Sanatkâr kitabesinin altında girift şeritlerle palmet ve rûmî ağlarının birbirine kaynaştığı, dikdörtgen bir pano yer almaktadır. Bu panonun devamında palmet ve rûmî örgülü geniş bir bordür ile şekillendirilen sivri kemerli bir nişin oluşturduğu büyük bir pano bulunmaktadır. Niş, içten, geometrik örgülü ince bir bordür ile çevrelenmiştir. Nişin köşelikleri ve içi palmet ve rûmî ağları ile dolguludur.

Şahidenin iç yüzünde alınlık panosunda stilize bir ejder motifi yer almaktadır. Sivri kemer şeklinde mezar taşını taçlandıran ejder motifinin yüzeyi ve çevresi rûmî -palmet örgüleriyle kuşatılmış, kemerin altındaki bölüm ise bir mukarnas sırası ile doldurulmuştur (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 10: Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun Baş Şahidesi Doğu (iç) Yüzü, Ejder Motifi.

Alınlık kısmının altında kitabe yer almaktadır. Celi sülüsle kazıma olarak yazılan kitabede, ölenin kimlik bilgileri ile ölüm tarihine yer verilmiştir (Fotoğraf 9).

Orijinal Metin

...المرحومة الصالحة الستيرة العاقلة الباكرة المحتاجة الى رحمة الله تعالى وغفرانه
١- بنگی سلطان
٢- خاتون بنت
٣- شیخ حیدر
٤- توفی
٥- فی شهر
٦- صفر سنة
٧- واحد عشرين
٨- وتسعمائة

Okunuşu

“... .. El-merhumetu's-sâlihatsu's-seniyyetu'l-'âkilu'n-na... El-muhtaci ila rahmetu'l-Lahi Teâlâ ve ğufranehu. Bengî Sultân Hâtûn binti Şeyh Haydar tevfa fi şehri Safer sene vâhid 'işrîn ve tisa' mie” (Denizli, 2014: 196).

Türkçe Anlamı

“... .. Dinine bağlı, akli başında ulu kadın... ..Allah u Teâlâ'nın rahmetine ve affına muhtaç... Şeyh Haydar kızı Bengi Sultan Hatun'un mezarıdır. O Safer ayında (hicri) dokuz yüz yirmi bir yılında vefat etmiştir” (Denizli, 2014: 196) .

Sanatçının diğer eseri olan Haydar Kızı... Hatun'un mezar sandukası, 130 x 42 x 20 cm. ölçülerindedir. Sandukanın üst yüzüne, karşılıklı iki başlı bir niş işlenmiş, nişin içerisine de damla motifli bir kompozisyon yerleştirilmiştir. Merkezinde dairevi bir madalyonun yer aldığı bu kompozisyon birer palmet oluşturarak tamamlanmıştır (Fotoğraf 11).

Fotoğraf 11: Haydar Kızı... Hatun Mezar Sandukası.

Baş şahidesi 140 x 40 x 18 cm. ölçülerinde dikdörtgen formludur (Fotoğraf 12-13). Şahidenin dış yüzünün alınlığında, yan yana sıralanan üç tezyini nişten meydana gelen bir pano yer alır (Fotoğraf 12). Yoğun palmet ve rûmî örgülü bu nişlerin hemen altında, tezyini bir bordürün kuşattığı sanatkâr kitabesi bulunmaktadır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 12: Haydar Kızı ... Hatun Baş Şahidesi Batı (Dış) Yüzü.

Fotoğraf 13: Haydar Kızı ... Hatun Baş Şahidesi Doğu (İç) Yüzü.

Sanatkâr kitabesinin altında yer alan dikdörtgen pano, palmet ve rûmî örgüsü ile kuşatılmıştır. Panonun içini rûmî örgülü ince bir bordürün çevrelediği sivri kemerli bir niş doldurmaktadır. Nişin

köşelikleri palmet ve rûmîlerden oluşan bir kompozisyona sahiptir. Nişin içi, aralarında küçük bir kandil motifi bulunan palmet ve rûmî ağı ile doldurulmuştur. Yuvarlak gövdeli kandil motifi, kısa askılıklara sahiptir (Fotoğraf 12, 14).

Fotoğraf 14: *Haydar Kızı... Hatun Baş Şahidesi Kandil Motifli Niş.*

Şahide iç yüzünde, dışa taşkın bir mukarnas sırası ile hareketlendirilmiş olan alınlık panosu bulunmaktadır. Kitabe, alt alta dizili yedi kartuşa yazılmıştır (Fotoğraf 13).

Orijinal Metin

- ١- هذا قبر السعيدة
- ٢- الشهيدة العاقلة
- ٣- الباكرة المحتاجة
- ٤- الى رحمة الله تعالى
- ٥- ... خاتون
- ٦- بنت شيخ حيدر توفي
- ٧- شهر صفر سنة أحد ثلاثين وتسعمائة

Okunuşu

“Haza kabrun es-saidetu’ş-şehidetu’l-akiletu’l-bakiretu’l-muhtace ila rahmetu’l-Lahi teala... Hatun binti Şeyh Haydar tuvuffiye şehri Safer sene ahde selasin ve tisa’ mie”.

Türkçe Çevirisi

“Bu kabir saadete ve şahadete erişmiş bakire akıllı kadın, şanı yüce, her şeye gücü yeten Allah’ın rahmetine muhtaç, Şeyh Haydar kızı... Hatun kabridir. O -hicri-Safer ayında dokuz yüz otuz bir yılında vefat etti”.

2. Değerlendirme ve Sonuç

Ortaçağ İslam dünyasının gerçekleştirdiği kültürel ve sanatsal gelişim, İslam camiasını oluşturan ulusların ve kültürel çevrenin işbirliğinin bir ürünüdür. Bu işbirliğinde, kuşkusuz, bazı merkezler ve topluluklar ön plana çıkmaktadır. Türkler, bu kültürün yaratıcıları arasında önemli bir rol üstlenirler

(Sayılı, 1985: 175). Türklerin bu rolünü en iyi yansıtan merkezlerden biri Ahlat'tır. Kent, Türk dönemine ait tarihî dokusuyla dikkat çekmektedir. Bu tarihî dokunun en net izlendiği yer, hiç kuşkusuz, kentin sembolü haline gelen Selçuklu Meydan Mezarlığı'dır. Mezarlık, bünyesinde barındırdığı mezarları ve mezar taşları ile bölge tarihine ve sanat anlayışına ışık tutmaktadır. Ayrıca dönemin kültürel gelişimi ve geleneksel öğretisi de bu mezar taşları üzerinde okunmaktadır. Usta çırak geleneği içinde gerçekleştirilen eserler dönemin Ahilik teşkilatının günümüze taşınan biçimleridir. Taş ustalığının en güzel örneklerinin görüldüğü Meydan Mezarlığı'nda yapılan kazı ve restorasyon çalışmaları neticesinde, Ahlat'ta mezar taşlarını işleyen Osmanlı öncesi döneme ait atölyelerin varlığı tespit edilmiştir. Şahideler üzerinde adlarına rastladığımız sanatkârlar, bu atölyelerde çalışmıştır (Karahana ve Kulaz, 2021: 38). Geleneksel yöntemlerle taş ocaklarından çıkarılıp getirilen bu taşlar, taş ustaları tarafından birer sanat eserine dönüştürülmüştür. Bu eserlerin yapımını sağlayan geleneksel taş işçiliği bilgisi; Türk kültürünün kadim bir öğretisidir. Geçmişten günümüze geleneksel aktarım yoluyla ulaşan bu kadim bilgi ve beceriyi, en iyi izleyeceğimiz alanlardan biri, hiç kuşkusuz, mezar taşlarıdır. Mezar taşları üzerinde yer alan kitabelerde adlarını gördüğümüz sanatkârlar ise bu geleneğin sürdürülmesini sağlayan taş ustalarıdır. Bu ustalardan biri de bu çalışmaya konu olan Ahmet bin Hüseyin'dir. Sanatkâra ait iki mezar yapısı tespit edilmiştir. Mezarlar, Meydan Mezarlığı'nın batı yakasında yer alır ve kitabelerinden anlaşıldığı üzere iki kız kardeşe aittir. Birbirlerine bitişik olarak yapılmış bu mezar taşlarından Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun'un Kabri H. 921 / M. 1515; Haydar Kızı... Hatun Kabri ise H. 931 / M. 1524 tarihlidir. Mezarlar, küçük farklılıklar dışında, genel olarak mezarlık alanında bulunan diğer mezar taşları ile aynı tipolojiye ve süsleme özelliklerine sahiptir. Bu eserler, kitabe, tipoloji ve süsleme özellikleriyle Anadolu Selçuklu Dönemi'nin üslup özelliklerini taşımakta; İslam inancında karşılaşılmayan abidevi boyutlu şahideleriyle de Türkler'in Orta Asya kültürünü yansıtmaktadırlar.

Kırmızı tuf taşından yapılmış olan mezarlarda kazıma ve kabartma teknikleri bir arada kullanılmıştır. Ahlat ve yakın çevresinde mimarinin de ana malzemesini oluşturan kırmızı tuf taşı, kentte sürdürülen geleneksel taş işçiliğinin vazgeçilmez malzemesi durumundadır. Mezarlar, dikdörtgen prizma formlu yekpare bir sanduka ve tek (baş) şahideden müteşekkildir. Şahideler boyutları ile ön plana çıkmaktadır. Örnek sandukalar tipolojinin yanı sıra süsleme anlayışıyla da dikkat çekmektedir. Sandukaların üst yüzleri süslemeli iken yan yüzleri sade tutulmuştur. Haydar Kızı Bengi Sultan Hatun'un kabri üzerinde yer alan süsleme, ne yazık ki, zarar gördüğü için tam olarak okunamamaktadır. Ancak izlerden anlaşıldığı kadarıyla, Haydar Kızı... Hatun Kabrinin sandukasının üzerindeki süsleme anlayışıyla aynı olması muhtemeldir. Sanduka üst yüzeyinde iki başlı kemerli bir niş oyulmuş, nişin merkezinde de dairevi bir madalyon ile onun iki yanında iri palmetlerle sınırlandırılan damla motiflerine yer verilmiştir. Anadolu mimarisinde sıklıkla kullanılan benzer kompozisyonlar özellikle ahşap kapı ve pencere kanatlarında karşımıza çıkmaktadır. 1178 tarihli Ankara Alaeddin Camii ile (Binol, 2021: 73, Res. 28) 1312 tarihli Birgi Ulu Camii'nin pencere kanatlarındaki (Binol, 2021: 94, Res. 36) damla biçimli madalyonlar benzerlik arz eden eserlerdir. Ayrıca bazı mezar taşlarında da yakın örnekler görülmektedir. Sivas Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte olan Selçuklu Dönemine ait 478 ve 479 envanter numaralı mezarların yüzeyinde damla biçimli madalyon yer almaktadır (Binol, 2021: 112-114, Res. 42-43). Kompozisyon düzenlemesi açısından bu örneklerle benzerlik gösteren eserlerimiz, sade düzeniyle onlardan ayrılır.

Şahideler mezar yapılarının en ilgi çekici bölümleridir. Dikdörtgen formlu şahidelerin boyutları, üzerindeki epigrafik ve tezyini unsurlar Ahlat Mezar taşlarının genel karakteristik özelliğini yansıtırken; Anadolu mezar taşlarının genelinden ise çok farklıdır. Mezartaşı şahidelerini farklı kılan özelliklerin başında boyutları gelmektedir. Şahideler abidevi yapılarıyla dikkat çekmektedirler. Kitabeler ise diğer bir önemli özelliktir. Anadolu mezar taşları üzerinde sıklıkla karşılaşılan yazının

en güzel örnekleri, Ahmet bin Hüseyin'in eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Yazı dili Arapçadır. Şahidelerin dış yüzeylerindeki sanatkâr kitabeleri kabartma tekniğinde yazılmıştır. Kazıma tekniğinde yazılmış iç cephedeki kitabede ise ölen kişinin kimlik bilgileri, tarihi ve dua gibi bilgileri yer alır.

Şahidelerin diğer önemli özelliği, sahip oldukları yoğun süsleme programlarıdır. Yüzeyleri bölümlere (panolara) ayrılan bu eserlerin her iki yüzü bezeme ve yazılarla dolguludur. Bezemelerde yoğunluğu bitkisel motifler oluşturmaktadır. Şahidelerde kıvrık dallı palmet ve rûmî örgülü bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Türk-İslam sanatında sıklıkla uygulama alanı bulan bu motifler, panoların içini boşluk kalmamacasına doldurmaktadır. Yüze kabartma tekniğinde uygulanan bu motifler, Türk Sanatı içerisinde mimariden el sanatlarına değin geniş bir yelpazede karşımıza çıkmaktadır. Erzurum Çifte Minareli Medrese taç kapısı (1252) ve Sivas Çifte Minareli Medrese taç kapısı (1271) gibi eserlerde karşımıza çıkan benzer örnekler mezar taşları üzerinde de uygulama alanı bulmuşlardır (Mülayim, 1976: 141-153; Gündoğdu, 1993: 197-211; Ögel, 1966: 47vd.; Demiriz, 1979: 11vd). Konya'daki Selçuklu mezar taşlarında süsleme olarak rûmî motif ve kıvrımlar görülmektedir (Kuşdoğan, 2018: 352, Res. 33). Malatya Kırklar Mezarlığı'nda bulunan XIV-XV yüzyıl aralığına tarihlenebilecek örneklerde, benzer rûmî-palmet örgüsü kullanılmıştır (Çal, 2020: 162-163, 164nu -184 nu- 212nu).

Mezar taşlarındaki süslemelerin bir bölümünü geometrik motifler oluşturmaktadır. Bunlardan özellikle sanduka yüzeyinde görülen daire motifi dikkat çeker. Kusursuzluk, sonsuzluk, başlangıç-bitiş ve süreklilik gibi sembolik anlamları içeren bu motif, bir anlamda, Yaratıcı fikrini çağrıştırmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait mezarlık örneklerinde karşımıza çıkan bu sembol Allah'ın yaratıcı gücünü simgelemektedir. Gökyüzü ve güneş gibi unsurlarla da ilişkilendirilen bu motifin mezar taşlarında, dünyevi hayatın bitişi ve O'na dönüşün bir sembolü olarak yorumlanması mümkündür (Çaycı, 2017: 61-65; Daş, 2018: 200-201; Baş, 2012: 31- 46). Bu motifin devamında yer alan damla motifi de gücün, adaletin ve sonsuzluğun sembolü olarak Allah ve sonsuzluk ikonografisini desteklemektedir. Mezar sandukasında bu motifler ölüm ve sonrasındaki ebedi hayata dönüşü vurgulamaktadır. Şahidelerde kullanılan diğer motifler ise Anadolu Türk-İslam sanatında sıklıkla karşılaşılan mukarnas ve zencirektir. Mukarnas alınlığının kullanılmış olduğu ünik örneklerden biri, Mardin'deki Menan bin Abdullah'a ait mezar taşıdır (Baş, 2012: 31-46). Ancak bu mezar taşı, mukarnas yüzeyinin yelpaze dilimi ve yivlerle hareketlendirilmesi ile örneğimizden farklılaşır.

Bitkisel ve geometrik süslemelerin yanında, şahideler üzerinde nesnel ve figüratif tasvirlerle de yer verilmiştir. Bunlardan biri kandil motifidir. Kandil, mezar taşlarında ölünün ebedi yolcuğunda aydınlatıcı olarak yer alır. Ayrıca, kandilin Kur'an'daki Nur suresinin 35. ayetinde belirtilen 'Allah'ın nuruyla' eş değer olma durumu⁶, İslam Sanatında ilahi ışık sembolü olarak farklı biçimlerde tasvirine yol açmıştır (Kalfazade ve Ertuğrul, 1989: 26). Anadolu Türk sanatında değişik yörelerdeki mezar taşlarında kandil motifinin yaygın kullanımıyla karşılaşılr (Kalfazade ve Ertuğrul, 1989: 26; Karamağaralı, 1992: 3, Res. 4; Çal, 2020: 166, 178-177, 188 nu.; Çerkez, 2000: 338-37-65). Çoğunlukla yalın bir anlayışta uygulanan kandil motifinin rûmî ve palmetlerle birlikte kullanımını gösteren bir örneğe Akşehir Taş Eserler Müzesi'nde rastlamaktayız. 15. Yüzyıla ait olan bu mezar taşı Seyyid Mahmud Hayrani Mezarlığı'ndan getirilmiştir (Envanter No: 46-154) (Çetinaslan ve Karapıçak, 2018: 190, Fot. 24-25, Kat. 8).

⁶ Nur suresi 35. Ayet: "Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağmur neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir".

Mezar taşlarında karşılaşılan diğer bir figür ejder tasviridir. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dini ve sivil yapılarında sıklıkla kullanılan ejder figürü gök - yer - su unsurları ile ilişkilendirilerek oldukça geniş bir uygulama alanı bulmuştur (Öney, 1969: 171-192; Acun, 1993: 2-19). İkonografik olarak geniş bir anlama sahip figür, Orta Asya Şaman inançlarını aksettirir. Astral ve mitolojik anlamları içeren figür iyilik, kötülük, bolluk-bereket, gökyüzü, şifa, kuvvet, karanlık, evren güç ve kuvvet gibi kavramlarla özdeşleştirilmiştir. Bu anlamlarıyla Türk kültüründe sevilen öğelerden biri olarak kullanım alanı bulmuştur (Yetkin, 1993: 598; Kardeşlik, 2011: 75; Öney, 1969). Bu motifin Anadolu mezar taşları üzerindeki kullanım alanları ise sınırlıdır. Bu konuda Ahlat özel bir yere sahiptir. Afyon Müzesi'nde bulunan Env. No. 213'de kayıtlı bir mezar taşında, bir güneş rozeti yer almaktadır. Rozetin etrafı gövdeleri birbirine dolanan bir ejder çifti ile kuşatılmıştır (Öney, 1969: 179, Res. 19).

Yukarıda değinildiği üzere mezar örneklerinde karşılaşılan motifler, Anadolu'nun pek çok bölgesinde kullanım alanı bulmuştur. Ancak Ahlat örnekleri gerek form gerek kompozisyon düzeni ile bu örneklerden farklı bir üslup sergilemektedir. Gerek form gerek kompozisyon olarak Ahlat'takilere en yakın örnekler daha çok Van Gölü çevresindeki Erciş, Gevaş gibi yerleşimlerde karşımıza çıkmaktadır (Başak, 2008, Uluçam, 1996). Bunun en önemli nedeni, söz konusu yerleşimlerde Ahlatlı sanatçıların çalışmış olmasıdır. Örneğin Bitlis'teki 1533-1534 tarihli Şerefiye Türbesi'nin güney duvarı önünde bulunan Emir Şerif'in Mezarının baş şahidesine yerleştirilmiş usta kitabesinde Ahmed bin Hüseyin El-Ahlâti (Ahlatlı Hüseyin oğlu Ahmed) yazmaktadır. Kitabesinden anlaşıldığı üzere sanatçımıza ait olan bu eser, Ahlat Meydan Mezarlığı'nda yer alan iki eseriyle benzer özellikleri taşımaktadır. Çift şahideli bu örneğin sandukasının üst ve yan bölümleri süslemelidir. Üst kısmında damla motifli bir kompozisyon, benzer şekilde bir niş içerisine yerleştirilmiştir. Nişin çevresi ise farklı olarak Arapça bir kitabe ile çevrilidir. Sanatçı, sandukanın yan kenarlarında da farklı bir uygulamaya giderek bu bölümleri ortada yer alan dairelerle bölümlere ayırmış, aralarını da kıvrık dallarla bitişen rûmî ve lotuslarla dolgulamıştır. Mezarın baş ve ayak şahideleri yazı ve süsleme unsurları içerir. Şahidelerin yüzeyi grift geometrik, rûmî ve palmet ağlarından oluşan bitkisel süslemelerle dolguludur. Benzer şekilde bu örnekte de ejder ve kandil motifi kullanılmıştır (Pektaş, 2001: 41-44, 287-289; Res. 149, 151-153). Eserin form ve kompozisyon olarak Ahlat Meydan Mezarlığı'ndaki örneklerle benzerliği sanatçının üslubu hakkında ipuçları vermektedir.

Ahlat, mezar taşı geleneğinde kendine has bir sanatsal çerçeve yaratmış, yakın çevresini de etkisi altına almıştır. Bunda en büyük pay, hiç kuşkusuz, Ahlatlı sanatkârlara aittir. Sanatkârlardan biri olan Ahmet bin Hüseyin, eserlerine kendine has karakterinin damgasını vurmuştur. Bu karakteristik özellik, kuşkusuz, Ahlat üslubu içerisinde erimektedir. Nitekim Ahlat, bireysel üslupları içinde eriten sanatsal bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ekol, Selçuklu "Kubbet-ül İslam" kentinin simgesel üslubu, Ahmet bin Hüseyin de bu ekolün bir temsilcisidir.

Teşekkür

Çalışmamızda yardımını esirgemeyen Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı ve Eski Ahlat Şehri Kazı Başkanı Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KULAZ ve kitabelerin okunmasındaki desteğinden dolayı Abdullah ALP'e teşekkür ederiz.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

Acun, H. (1993). Ejder motifli kapı tokmakları ve değişik örnekler. *Sanat tarihinde ikonografik araştırmalar, Güner İnal'a armağan* içinde (ss.1-21). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Baş, G. (2012). Mardin'de Türk dönemine ait bilinmeyen bir mezar ve mezar taşları. *Bilig*, 61, 31-46.

- Başak, M. A. (2008). *Gevaş mezar taşları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Binol, M. (2021). *Anadolu Türk süsleme sanatında damla biçimli madalyonlar*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çal, H. (2020). Malatya Kırklar Mezarlığı mezar - mezar taşlarında bezeme. *Bilig*, 94, 159-187.
- Çalış, E. (2019). Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı'nda bulunan Babacan bin Toman imzalı bir mezartaşı. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 177-192.
- Çaycı, A. (2017). *İslam mimarisinde anlam ve sembol*. Konya: Palet Yayınları.
- Çetinaslan, M. ve Karapıçak S. (2018). Akşehir Taş Eserler Müzesi'ndeki Türk dönemi mezar taşlarında restorasyon uygulamaları. M. Duranlı, R. K. Haykıran ve K. Demir (Ed.), *I. Uluslararası Türk-İslam Mezartaşları Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (ss.184-198). Aydın: Yeni Fikir Dergisi Yayınları.
- Çerkez, M. (2000). Eyüp Sultan mezar taşlarında kandil motifi. *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler* içinde (ss. 338-365). İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Yayınları.
- Daş, E. (2018). Mezar taşlarında svastika ve çarkıfelek sembollerinin kökeni ve anlamı. M. Duranlı, R. K. Haykıran ve K. Demir (Ed.), *I. Uluslararası Türk-İslam Mezartaşları Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 199-206), Aydın: Yeni Fikir Dergisi Yayınları.
- Davulcu, M. (2015). Ahlat yöresi taş ustalığı geleneğinin somut olmayan kültürel miras açısından önemi ve yapı ustası Tahsin Kalender, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 4(7), 48-79.
- Demiriz, Y. (1979). *Osmanlı mimarisinde süsleme I (Erken Devir)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Denizli, S. (2014). *Ahlat Meydan Mezarlığı'ndaki ejder figürlü mezar taşları*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Gündoğdu, H. (1993). İkonografik açıdan Türk sanatında rumi ve palmetler. *Sanat tarihinde ikonografik araştırmalar, Güner İnal'a armağan* içinde (ss. 197-211). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kalfazade, S. ve Ertuğrul Ö. (1989). Kandil ve kandilin motif olarak Anadolu Türk sanatındaki kullanımı üzerine. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(5), 23-34.
- Karahan, R. ve Güzel E. (2004). Eski Ahlat Şehri kazıları 2011-2012. *Uluslararası 35. Kazı Sonuçları Toplantısı* içinde (C. 1, ss. 339-348). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 163-1.
- Karahan, R. ve Kulaz M. (2021). Ahlat Meydan Mezarlığı'nda bulunan bir grup mezar taşının liken temizliği ve epigrafik çözümlenmeleri üzerine bir değerlendirme. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 2, 23-56.
- Karahan, R. ve diğerleri. (2019). *Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı ve mezar taşları*. Ankara: Uzun Dijital Baskı Merkezi.
- Karamağaralı, B. (1992). *Ahlat mezar taşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Kardeşlik, S. (2011). Vakıflar Halı Müzesi'nde Selçuklu ve Selçuklu geleneğindeki halılarda kozmolojik ve ikonografik boyut. *Restorasyon Yıllığı Dergisi*, 2, 73-90.
- Kılıç, O. (1999). *XVI. yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*. Ankara: Tamga Yayıncılık.
- Kulaz, M. ve İgit, İ. (2021). *Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı'nda tarihin görgü tanıkları ayağa kalkıyor*. Ankara: Azım Matbaacılık.
- Kuşdoğan, D. (2018). Konya Tarihi Mezar Taşları Müzesi. M. Duranlı, R. K. Haykıran ve K. Demir (Ed.), *I. Uluslararası Türk-İslam mezartaşları kongresi bildiriler kitabı* içinde (ss. 349-365). Aydın: Yeni Fikir Dergisi Yayınları.
- Mülayim, S. (1976). Selçuklu palmet motiflerinin tipolojisi. *Anadolu (Anatolia)*, 20, 141-153.
- Oğuz, M. Ö. (2008). *Çağdaş kentün kültürü ve somut olmayan kültürel miras*. Ankara: TÜBA.
- Oğuz, M. Ö. (2009). *Somut olmayan kültürel miras nedir?*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Oral, M. (2014). *Ahlat Meydan Mezarlığı'ndaki Asil Bin Üveys imzalı mezar taşları*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Ögel, S. (1996). *Anadolu Selçuklularının taş tezyinatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öney, G. (1969). Anadolu Selçuklu sanatında ejder figürleri, *Bellekten*, XXXIII(130), 171-192.
- Pektaş, K. (2001). *Bitlis tarihi mezarlıkları ve mezar taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sayılı, A. (1985). Ortaçağ bilim ve tefekküründe Türklerin yeri. *Erdem*, 1(1), 169 - 186.
- Sümer, F. (1986). Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar. *Bellekten*, 50(197), 447-494.
- Sümer, F. (1989). Ahlatşahlar, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, ss. 24-28). İstanbul: TDVİAM.
- Tekin, R. (2000). *Ahlat tarihi*, İstanbul: Osav Yayınları.
- Turan, O. (1998). *Doğu Anadolu Türk Devletleri tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uluçam, A. (1996). Erciş-Çelebibağı'daki mezar çeşitleri. *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 85-100), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.
- Uluçam, A. (2002). *Ortaçağ ve sonrasında Van Gölü çevresi mimarlığı –II-Bitlis*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- UNESCO (2003), Somut olmayan kültürel mirasın korunması sözleşmesi, (Paris, 17 Ekim 2003), Erişim adresi: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf>,
- Yetkin, Ş. (1993). Bazı Selçuklu ve Beylikler Devri taş süslemelerindeki figürlü plastikle ilgili ikonografik yorumlar. *Sanat tarihinde ikonografik araştırmalar, Güner İnal'a armağan* içinde (ss. 595-604). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

KEFİLLİKLE İLGİLİ ÜÇ KÜLTEPE TABLETİ

Ömer KAHYA¹

Öz

Kültepe ören yerinde açığa çıkarılmış Asurlu tüccarların özel arşivlerindeki tabletlerden, ekonomik ve sosyal hayatları ile ilgili detaylı bilgiler elde edilmektedir. Bu tabletler sayesinde dönemin ticarî işleyişi hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Burada ele alınan üç belge, 1988 yılı Kültepe kazısında ele geçen Aşşur-rē'î ve oğlu Pilah-İstar'ın arşivine aittir ve kefile başvurma ile ilgilidir. Belirli bir kalıbı olan ve şahitler huzurunda düzenlenen bu belgeler bir tür celp niteliğindedir. Borçlu kimse ödemeyi vaktinde yapmadığı takdirde alacaklı, kefile müracaat etmekte ve bu müracaat kayıt altına alınmaktadır. Çalışmada bu üç yeni tabletin incelenmesinin dışında Kültepe metinlerinde ve 1988 yılı arşivindeki kefillik ve “kefile verme (*ana ša qātātīm tadānu*)” ile ilgili bilgiler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kültepe, Eski Asurca, kefillik, kefil.

THREE KÜLTEPE TABLETS RELATING TO GUARANTEE

Abstract

The tablets in the private archives of the Assyrian merchants unearthed at the Kültepe provide detailed information about their economic and social lives. Information about the period's business transactions through these tablets is also obtained. The three documents discussed here belong to the archive of Aššur-rē'î and his son Pilah-İstar, which were found in the 1988 Kültepe excavation and are about applying for a guarantor. These documents, which have a specific pattern and are prepared in the presence of witnesses, are a kind of summons. If the debtor does not make the payment on time, the creditor applies to the guarantor, and this application is recorded. In this study, besides the examination of these three new tablets, information about the guarantee and “to give to a guarantor (*ana ša qātātīm tadānu*)” in the Kültepe texts and the 1988 archive are presented.

Keywords: Kültepe, Old Assyrian, guarantee, guarantor.

¹ Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Sumeroloji Anabilim Dalı, kahyao@ankara.edu.tr; ORCID: 0000-0003-2760-5133.

Başvuru Tarihi (Received): 21.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Kültepe tabletlerinin büyük bir kısmını yasal/resmî belgeler, listeler, çeşitli notlar ve mektuplar oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra nadiren tarihî metinler, edebî metinler, büyü metinleri, okul tabletleri ile şehir devletleri arasında yapılan anlaşmalar gibi farklı türler de bulunmaktadır. Bu kaynaklar sayesinde dönemin ticaretinin işleyişi hakkında detaylı bilgilere ulaşılmaktadır. Ticaretin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için tüccarlar, alış-verişlerini güvence altına almak amacıyla birtakım yöntemler geliştirmiştir. Veresiye alınan gümüş, altın ve diğer ticarî mallar için borç senetleri düzenlenmiştir ve şahitler huzurunda düzenlenen bu senetler ve ayrıca söz konusu borçlarla ilgili tutulmuş notlar ile mektuplardan, ödemeyi güvence altına almak için başvurulmuş yöntemler hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

Borç senetlerinde “onların sağ ve meşru olanlarının başına bağlanmıştır” (*ina qaqqad šalmişunu u kēnişunu rakis*) ifadesi ile sıkça karşılaşılmaktadır. Buradaki ifade ile sadece borçlunun değil aynı zamanda ailesinin borçtan sorumlu olduğu belirtilmektedir. Ailenin yetişkin ve maddi anlamda güçlü üyeleri borçtan sorumlu/kefil tutularak bir tür güvence oluşturulmuştur (Günbattı, 2016: 20). Tüccarlar ayrıca senetlerde farklı bir yöntem olarak ipotek ve rehin de (*erubbātu, şapartu*) belirlemişlerdir. *Erubbātum*’un geçtiği metinlerde, alacaklının kullanım ya da elde tutma hakkının bulunduğu dair bir bilgi yer alamadığı için (Veenhof, 2001: 138) kelimeyi “ipotek” şeklinde tercüme etmek daha doğrudur. *Şapartum* “rehin” ile belirtilen eşya ve mülklerin kullanım hakkı bulunmaktadır ve ödeme yapıldıktan sonra borçluya iade edilmektedir (Veenhof, 2001: 139-140). *Erubbātum*’un geçtiği belgelerden borçlunun evi, köleleri, eşi ve çocuklarının teminat olarak gösterilebildiği anlaşılmaktadır (Kuzuoğlu, 2005: 79; Hertel, 2013: 267).

1.Kültepe Tabletlerinde Kefillikle İlgili Bilgiler

Metinlerde aile üyelerini borçtan sorumlu tutma, ipotek ve rehin uygulamalarının yanı sıra borçlu için kefil olacak bir kimse belirlenmekte ve kefil, metinde “falanca kefiledir (Ş.A. *qātātum*)” şeklinde kaydedilmektedir. Metinlerde, TC 3.3, 232 nolu borç senedinde görüldüğü gibi, bazen hem kefil hem de ipotek belirlendiği anlaşılmaktadır:

“¹⁻⁵⁾ 3 mina tasfiye edilmiş gümüşü Şalim-Aşşur ve Atata tüccara borçludur. ⁵⁻⁹⁾ Sadiya kefiledir. Anana ve Şilli-Kubabat ile onların evleri ipotek altındadır. ¹⁰⁻¹⁷⁾ Lāqēpum ve Buzutaya’nın haftasından itibaren 6 haftaya kadar ödeyecekler. Eğer ödemezlerse her bir mina için 1 ½ *şegel* gümüşü faiz olarak ilave edecekler. ¹⁸⁻²⁴⁾ Allanātum ayı, İlsu-rabi’nin senesi. Edinaya’nın oğlu Aşşur-emūqī ve Adad-reşi’nin oğlu Ennam-Aşşur’un huzurunda.” (Lewy, 1937: lev. 190; Veenhof, 2001: 99).

Bazı metinlerde sadece yukarıda değindiğimiz şekilde aile üyeleri sorumlu tutulurken, diğerlerinde kefil ya da teminat belirtilmektedir. Muhtemelen borcu alan kişi ile alacaklının ilişkisi, borçlunun ekonomik durumu ya da güvenilirliğine göre bu yöntemlerden biri veya birkaçı tercih ediliyordu. Kefiller de borçlunun yakınlarından, borçlu üzerinde etkili ve borcun ödenmemesi durumunda söz konusu miktarı karşılayabilecek kişilerden seçiyor olmalıdır. Senette geçen Anana ve Şilli-Kubabat şahıs adları feminendir ve köle olmaları ihtimal dâhilindedir. KT IX-a, 85’ten Aşşur-emūqī isimli Asurlu tüccarın, yerli üç sahsa (Şuppiatika, Hapwaşu ve Zupali) verdiği borç ile ilgili senette yine yerli bir kimse olan Nikilit’in kefil olarak kaydedildiği görülmektedir. Bu senette aile fertleri de sorumlu tutulmuş ve böylelikle iki tür güvence sağlanmıştır (Albayrak ve Erol, 2016: 133-134). Yerlilerin kendi aralarında düzenledikleri senetlerde de kefil ve teminat belirledikleri görülmektedir (Günbattı, 2016: 57-58, 76; Kuzuoğlu, 2005: 84). Hukukî metinler ve mektuplarda da kefil olarak kaydedilen kimselerden bahsedilmektedir. Bu ifadeler, *qātātum* “kefil” ile *lapātu* “kaydetmek” fiili

ile teşkil edilmiştir ve “falanca kefil olarak kaydedildi” hem de “falanca kendini kefil olarak kaydetti” şeklinde pasif ve dönüşlü olarak metinlerde geçmektedir (Veenhof, 2001: 105).

Burada ele alacağımız üç belge, 1988 yılı Kültepe kazısında ele geçen Aşşur-rē’i ve oğlu Pilah-İstar’ın (Bayram-Kuzuoğlu, 2021: 21) arşivine aittir ve kefile başvurmayla ilgilidir. Belirli bir kalıbı olan ve şahitler huzurunda düzenlenen bu belgeler bir tür celp niteliğindedir (Hertel, 2013: 267). Borçlu kimse ödemeyi vaktinde yapmadığında alacaklı, kefile müracaat etmekte ve bu müracaat kayıt altına alınmaktadır. Kefile başvurmayla ilgili KT VII-b, 410 nolu metin tüm tarafların kaydedilmiş olması bakımından güzel bir örnektir ve belgenin içeriği şöyledir:

¹⁻⁵⁾ Amur-Aşşur’un oğlu Aşşur-idī, İrma-Aşşur’u Pūšu-kēn’in oğlu Aşşur-muttabbil’e, kefile verdi. ⁶⁻⁹⁾ Aşşur-idī, Aşşur-muttabbil’e şöyle söyledi: Yarın İrma-Aşşur’u bana geri döndüreceksin. ⁹⁻¹⁷⁾ Eğer yarın İrma-Aşşur’u bana döndürmezsen onun zarflı tabletine göre tüccara borçlu olduğu 17 mina gümüşü ve fâizini tüccara sen ödeyeceksin. ¹⁷⁻¹⁸⁾ Aşşur-muttabbil şöyle söyledi: Ödeyeceğim. ¹⁸⁻²²⁾ İrma-Aşşur şöyle söyledi: Bak! 17 mina gümüş ve fâizi için beni kefile verdiğini aklında tut/unutma! ²³⁻²⁸⁾ Bu ifadeler üzerine *kārum* Kaniş bana hükmü verdi ve (tanrı) Asur’un hançerinin huzurunda şahitliğim (hakkındaki tableti) verdim. Pilah-İstar’ın huzurunda. Şū-Aşur’un oğlu Lā-qēpum ortağımdır. (Bayram, Kuzuoğlu ve Kahya, Basımda)

Bu tür belgelerde ilk isim alacaklıyı, sonraki isim borçluyu ve *ana (ša) qātātīm* ifadesinden önce, bazen de sonra gelen isim de kefilini belirtmektedir. Aşşur-idī, İrma-Aşşur’dan alacağını zamanında tahsil edemediği için İrma-Aşşur’un kefilini Aşşur-muttabbil’e durumu bildirip borçluya ödemeyi yapması için baskı kurmasını söylemektedir. “Yarın” (*urram*) ile kastedilen belgenin düzenlendiği günden sonraki gün olması pek mümkün görünmemektedir. Veenhof’un dile getirdiği gibi “yarın” ile kastedilen yakın gelecek, yani mümkün olan en kısa zaman olmalıdır (Veenhof, 2021: 111). Kefil borçluyu alacaklısına götüremez ve ödeme ile ilgili sorun ortadan kaldırılamazsa, söz konusu borcun kefil tarafından karşılanacağı belgelerde açıkça belirtilmektedir. Alacaklılar, kefil, borçlu (bazı metinlerde bulunmaz) ve şahitler huzurunda düzenlenen bu belgeler sayesinde kefilin bilgilendirildiğini ispatlayarak ileride ödeme talep edilebilmekteydi. KT VII-b 410’da görüldüğü gibi borçlunun, düştüğü durumdan dolayı hoşnutsuz olduğunu yansıtan birtakım sitemkâr sözleri de kaydedilmiştir. Arşiv sahibi Pilah-İstar burada sadece şahit konumundadır ve bu belgenin arşivde bulunması, bir nüshasının da tarafların yanı sıra saklanmak üzere şahitlere verildiğini göstermektedir. ICK II, 141 nolu belgede Lā-qēpum isimli bir tüccar yine kendisiyle aynı ismi taşıyan dedesinin alacağını peşine düşmüş ve borçlu öldüğü için vârislerinden birini kefile vermiştir. Metinde kefil adının bulunmama sebebi açık değildir. Borcun kayıtlı olduğu metinde adı geçen kefilin de ölmüş olması mümkündür çünkü borcun üzerinden uzun zaman geçtiği anlaşılmaktadır.

¹⁻²⁾ Lā-qēpum, Tūr-Aşşur’a karşı bizi (şahit olarak) tuttu ve ³⁻⁶⁾ Lā-qēpum Tūr-Aşşur’u kefile verdi. Lā-qēpum onun kefiline şöyle söyledi: ⁷⁻⁹⁾ “Adamı yarına kadar bana döndüreceksin. Eğer yarına kadar adamı bana döndürmezsen ¹⁰⁻¹³⁾ onun babasının dedem Lā-qēpum’a borçlu olduğu 44⁷ mina gümüşü sen ödeyeceksin.” ¹⁴⁻²³⁾ Tūr-Aşşur şöyle söyledi: “Şehir’in yeminini tutunuz! Meseleyi Kārum’a getiriniz. Kārum (bir) hüküm verdi ve (hükme göre) 6 aya kadar Kaneš’e gideceğim ve tabletimin başında seni cevaplayacağım. ²⁴⁻²⁶⁾ Ben ölünün oğluyum sen burada eteğimi tutuyorsun ve (bu yüzden) zamanım doluyor/zaman kaybediyorum. ²⁷⁻³¹⁾ Bakınız! Kārum’un hükmünü istememesini, eteğimi tutmasını ve beni devamlı kefile vermesini aklınızda tutunuz/göz önünde bulundurunuz! ³²⁻³⁸⁾ Bu mesele için Kārum Turhumit bize hükmü verdi ve (tanrı) Asur’un hançerinin huzurunda şahitliğimiz (hakkındaki tableti) verdik. ³⁸⁻⁴⁰⁾

Mannun-kī-Aššur'un oğlu Şilli-libbim ve Abum-ilī'nin oğlu Abu-şalim'in huzurunda.
(Matouš, 1962: lev. 49)

Tūr-Aššur'un ifadelerinden meselenin dava konusu olduğu ve konuyla ilgili belgenin Tūr-Aššur tarafından 6 ay içinde bulunup Kaneš'e getirileceği anlaşılmaktadır. Fakat Lā-qēpum'un süreci devam eden bir dava olmasına rağmen kefile başvurma yöntemini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu belgenin benzeri KT VII-a, 6'da Suen-nādā, Pilah-İštar tarafından kefile verilmektedir ve bu defa alacaklı, babasına borçlu olan kimsenin torunundan borcu tahsil etmeye çalışmaktadır.

¹⁻³⁾ Suen-nādā'yı kefile rahibin oğlu Suen-damiq'e kefile verdim ve ben şöyle söyledim: ⁴⁻⁵⁾ Suen-nādā'yı yarına kadar bana döndüreceksin. Eğer döndürmezsen, ⁶⁻¹²⁾ dedesi Puzur-Aššur'un borcuna dair; 1 mina gümüşe âit birinci tablet, babama borçlu olduğu 2 mina gümüşe âit ikinci tablet, ¹³⁻¹⁹⁾ dedesi Puzur-Aššur ve Şū-Adad'ın Aššur-rē'î'ye ... borçlu oldukları 15 1/3 mina gümüşe âit üçüncü tablet(ten ibaret) zarflı tabletlere göre borcu sen ödeyeceksin. (Bayram ve Kuzuoğlu, 2014: 75-77)

Arşivdeki diğer metinlerden (KT VII-a, 6, 8, 9) Puzur-Aššur'un borçlarıyla ilgili tabletleri Aššur-rē'nin Pilah-İštar'a verdiği, ayrıca Suen-nādā'nın Pilah-İštar tarafından Suen-damiq'in yanı sıra Şū-Kūbum'un oğlu Aššur-lamassī ve Şarrum-Suen isimli kefillere verildiği öğrenilmektedir. Pilah-İštar'ın babasına olan borcu tahsil etmek için verdiği mücadelenin başarılı olduğu, Suen-nādā'nın şahitler huzurunda "itiraz etmeyeceğim ödeyeceğim" beyanından anlaşılmaktadır (KT VII-a, 10). Kefile başvurmayla ilgili metinlerin dışında mektuplardan da kefilliğe dair birtakım bilgilere ulaşılmaktadır:

VS 26, 37: ¹⁻³⁾ İnbi-İštar, Aššur-nišu, Buzutaya ve Şilli-Adad'a şöyle söylüyor: ⁴⁻⁷⁾ Aššur-rabi 5 güne kadar oraya gelecek, Buzutaya ile (meseleyi) temizleyecek. ⁷⁻¹¹⁾ Aššur-rabi (oraya) ulaşana kadar Buzutaya'nın eteğini tutun ve onu kefile verin! ¹²⁻¹⁷⁾ Onu serbest bırakmayın! Yola çıkacak olursa muhakkak eteğini tutun ve kefile verin! ¹⁸⁻²⁶⁾ Anadolu'dan çıkmasın ki kalbim hastalanmasın/üzülmeyeyim. Kesinlikle hiçbir yere yola çıkmasın/gitmesin! Nerede oturuyorsa Aššur-rabi onu yakalasın ki kalbim hastalanmasın/üzülmeyeyim. Ben onu çok/şiddetli bir şekilde üzeceğim. (Lewy, 1960: 33vd.; Hertel, 2013: 269)

KT XI-a 81: ¹⁻²⁾ Şū-İštar'a söyle! İliya şöyle (söyler): ³⁻⁶⁾ Buzuwa'nın oğlu Aššur-ṭāb 2 siyah eşeği tüccar evinden borç aldı (senet imzaladı) ve ben kefilim. ⁷⁻¹⁰⁾ Bir eşeğin fiyatı 1 talent 40 mina *sāhirum* bakır(dır). İkinci eşeğin fiyatı 12 *šeql* gümüştür. ¹⁰⁻¹¹⁾ Teinātum ayı, Şū-Suen'in senesi. ¹²⁻¹⁶⁾ Eşekleri aldığı (günden) itibaren, Buzuwa'nın oğlu Aššur-ṭāb'ı tutup bakırı, gümüşü ve onun faizini ona ödet! ¹⁷⁻¹⁹⁾ Ayrıca bana 11 *šeql* gümüş borçludur; (onun) şahidi vardır. (Erol, 2018: 149)

Kt n/k 1377: ¹⁻²⁾ Usānum, Uşur-şa-İštar'a şöyle söylüyor: ³⁻⁷⁾ Ben sana yazmış ve şöyle söylemişim: Saya ve Aššur-pilah'ı bana gönder! 2 güne kadar ben çıkacağım. ⁸⁻¹¹⁾ Orada Saya ve Aššur-pilah, ben gelinceye kadar, beklesinler! ¹²⁻¹⁴⁾ Eğer, Saya herhangi bir şey diyecek olursa, onu hapse at! ¹⁵⁻¹⁸⁾ Eğer, Aššur-pilah herhangi bir yere giderse (gereğini yapması için) sen onu kefile ver! Kardeşim dikkat et! (Gökçek, 2017: 40-41)

Görüldüğü gibi alacaklılar, meslektaşlarına kendisi adına borçluyu yakalamalarını ve kefile vermelerini talep edebilmektedir. Nitekim KT VII-b, 470 nolu metinde Pilah-İštar'ın Atata'nın oğlu Ennum-Aššur tarafından İtūr-ilī'nin oğlu Hanu'nun yerine, kefilisi Amur-İštar'ın oğlu Suen-rē'î'ye verildiği görülmektedir (Bayram, Kuzuoğlu ve Kahya, Basımda). Yukarıdaki verdiğimiz bir diğer örnekte (KT XI-a 81) Şū-İštar, Buzuwa'nın oğlu Aššur-ṭāb'ın borcuna kefil olduğunu İliya'ya yazdığı

mektupta belirtmekte ve borç ödenmediği takdirde alacaklının kendisine müracaat edeceğinden Aşşur-ṭāb'a bu borcu ödetmesini rica etmektedir. KT V, 10 nolu mektupta Kuliya'nın eşi bir evin ödemesi için aldıkları borç nedeniyle beş kişiden oluşan kefillerin söylenmelerinden yakınmakta ve Kuliya'dan babası ve yakınlarından gerekli gümüşü bulmasını ve göndermesini istemektedir (Veenhof, 2008: 98-100). Kefiller, Kuliya'nın aldığı borcu ödeyip ödemediğini kontrol etmekte ve kendisi Anadolu'nun dışında muhtemelen Asur'da olduğu için eşine baskı yapmaktadır. Ennum-Aşşur ve eşi Şaptamanika'nın kefil Şamaš-abī'nin, yaptığı ödemelere karşılık olarak çiftin Kaneš'teki evlerine, borçlarını ödeyene kadar el koyduğu 1963 yılı kazısında ele geçen bir grup tabletten öğrenilmektedir (Albayrak, 2004: 1-12).

2. 1988 Yılı Arşivindeki “Kefile Verme” ile İlgili Belgeler

Aşşur-rē'ī ve oğlu Pilah-İštar'a ait arşiv içerisinde kefillikle ilişkili birçok tablet bulunmaktadır. İlk defa burada incelenecek olan üç belge dışında kefile başvurma ile ilgili metinler ve içerikleri şöyledir:

- KT VII-a, 6: Pilah-İštar, dedesinin Aşşur-rē'ī'ye olan üç ayrı borcu nedeniyle Suen-nādā'yı kefil Şū-Kūbum'un oğlu Aşşur-lamassī'ye vermiştir.
- KT VII-a, 7: Suen-nādā, dedesinin söz konusu üç borcu nedeniyle Pilah-İštar tarafından kefil din görevlisinin oğlu Suen-damiq'e verilmiştir.
- KT VII-a, 8: Pilah-İštar'ın Suen-nādā ile ilgili aldığı nottur. Notta KT VI-a, 6; 7; 9 nolu metinlerde adı geçen kefilleri ve şahitleri kaydetmiştir.
- KT VII-a, 9: Pilah-İštar, Suen-nādā'yı dedesinin borcu nedeniyle kefil din görevlisinin oğlu Şarrum-Suen'e verildiğini belirtmektedir.
- KT VII-a, 19: Uzua'nın babasının cezası olan gümüş nedeniyle Pilah-İštar, Uzua'yı kefil Abiaya'ya vermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Karum Kaneš'te görülen bir davanın hükmü gereğince Uzua'nın babası 1 mina 15 *šeql* gümüş ödemesi gerekmektedir.
- KT VII-a, 29: İkünüm'un Aşşur-rē'ī'ye olan borcuna dair İliš-tikil, Ali-ahum'un oğlu Şū-Aşşur ve Karriya'nın kefil olduklarını ve İkünüm borcu ödemezse onların ödeyeceği kaydedilmiştir.
- KT VII-b, 410: Metinde Pilah-İštar sadece şahit olarak kayıtlıdır. Amur-Aşşur'un oğlu Aşşur-idī, İrma-Aşşur'u kefil Pūšu-kēn'in oğlu Aşşur-muttābil'e vermektedir.
- KT VII-b, 428: Atata'nın oğlu Ennum-Aşşur, Pilah-İštar'ı İtūr-ilī'ye olan borcu nedeniyle kefil İkünüm'un oğlu Aşşur-taklāku'ya verdiği kaydedilmiştir.
- KT VII-b, 429: Pilah-İštar, İkünüm'un oğlu Aşşur-taklāku'yu kefil İssu-(a)rik'in oğlu Şū-Bēlum'a vermiştir.
- KT VII-b, 430: Pilah-İštar, İkünüm'un oğlu Aşşur-taklāku'yu kefil Nanaya'nın oğlu Rab(i)-Aşşur'a vermiştir.
- KT VII-b, 431: İkünüm'un oğlu Aşşur-taklāku'nun borcundan dolayı Pilah-İštar tarafından kefil İdī-İštar'ın oğlu Ah-šalim'e verildiği kaydedilmiştir.
- KT VII-b, 470: Pilah-İštar, İtūr-İlī'nin oğlu Hanu'ya olan borcu sebebiyle Atata'nın oğlu Ennum-Aşşur tarafından kefil Amur-İštar'ın oğlu Suen-rē'ī'ye verilmiştir.
- KT VII-b, 471: Oldukça hasarlı olan metinde Pilah-İštar, yine Atata'nın oğlu Ennum-Aşşur tarafından kefil İna-Suen'e verilmiştir.

KT VII-b, 472: Ennum-Aššur'un İtūr-ilī'nin yerine Pilah-İštar'ı, İya'nın oğlu İli-bāni ile Puzur-Aššur'un oğlu Asu'ya ve ayrıca İna-Suen'e kefile verdiği kaydedilmiştir.

KT VII-b, 524: Pilah-İštar, Uzua'nın babasının borcu nedeniyle kefile Aššur-muttabbil'in oğlu Abiaya'ya verilmiştir.

Görüldüğü gibi arşivdeki konuyla ilgili belgelerin büyük bir kısmı Pilah-İštar'ın babasının borçlarıyla ilgilidir. Aššur-rē'ī'nin yaşarken tahsil edemediği borçlar için Pilah-İštar borçluları ya da borçluların çocukları ve torunlarını kefile vermiştir. Dedesinin borcu için Suen-nādā üç farklı kefile, Uzua babasının borcundan dolayı iki farklı kefile ve İkūnum'un oğlu Aššur-taklāku ise kendi borcundan dolayı üç farklı kefile verilmiştir. Bu tür belgelerde tarihleme olmadığından aynı anda mı yoksa farklı zamanlarda mı birden fazla kefile başvurulduğu belirsizdir. Atata'nın oğlu Ennum-Aššur ise Pilah-İštar'ı beş ayrı kefile vermiştir ve kefillerden biri Pilah-İštar'ın kefillerine yönlendirdiği İkūnum'un oğlu Aššur-taklāku isimli şahıstır. Pilah-İštar'ın ödemediği borçlarından dolayı düzenlenen ve daha önce yayınlanmamış olan diğer belgeler ise burada ele alacağımız Kt 88/k 295, 296 ve 415 numaralı metinlerdir.

3. Metinler

3.1. Kt 88/k 295

- İR DUMU *A-mur-DINGIR*
iš-ba-ta-ni-ma
a-na qá-ta-tim
a-na ^dİM-šú-lu-li
5. DUMU *A-mur-A-šūr-ma*
i-dí-na-ni um-ma İR-*ma*
DUMU *A-mur-DINGIR-ma a-na*
^dİM-šú-lu-li-*ma*
ú-ra-am a-wi-lam
10. *tù-ta-ra-am šu-ma*
K. *ú-ra-am a-wi-lam*
A.y. *lá tù-ta-e-ra-šu*
a-ma-lá tup-pi-šu
ha-ar-mi-im a-ta
15. *ta-ša-qá-lam um-ma*
a-na-ku-ma *š[a] *a-na* *silinmiş
İR DUMU *A-mur-DINGIR-ma*
ša a-na ma-nim
ha-bu-lá-ku-ni um-ma
20. İR DUMU *A-mur-DINGIR-ma*
ša a-na tám-kà-ri-im
K. *ha-bu-lá-ti-ni a-na*
S.K. *qá-ta-tim a-dí-kà*

IGI *Bu-zi-a* DUMU *A-mur-Ištar*

25. IGI İR DUMU *A-šur-DÙG*

¹⁻⁶ Amur-ilī'nin oğlu Wardum beni tuttu ve kefile, Amur-Aššur'un oğlu Adad-šulūlī'ye beni verdi. ⁶⁻

¹⁰ Amur-ilī'nin oğlu Wardum, Adad-šulūlī'ye şöyle söyledi: Adamı yarın(a kadar) bana döndüreceksin¹⁰⁻¹⁵ Eğer yarın(a kadar) adamı bana döndürmezsen, onun zarflı tabletine göre (borcu) sen ödeyeceksin. ¹⁵⁻¹⁹ Ben Amur-ilī'nin oğlu Wardum'a şöyle söyledim: Ben kime borçluyum? ¹⁹⁻²³ Amur-ilī'nin oğlu Wardum şöyle söyledi: Sen tüccara borçlu olduğundan seni kefile verdim. ²⁴⁻²⁵ Amur-Ištar'ın oğlu Buzia ve Aššur-ṭāb'ın oğlu Wardum'un huzurunda.

3.2. Kt 88/k 296

A-mur-DINGIR a-na qá-ta-tim

a-na A-lá-bi-im

DUMU *A-šùr-e-mu-qí*

i-dí-na-ni um-ma A-mur-DINGIR-ma

5. *a-na A-lá-bi-im-ma*

ú-ra-am a-wi-lam

tù-ta-ra-am šu-ma

ú-ra-am a-wi-lam

lá tù-ta-e-ra-am

10. *a-na ma-lá ṭup-pì-šu*

K. *ha-ar-mì-im*

A.y. *5/6 ma-na KÙ.BABBAR ù ší-ba-sú*

ša i-a-tí ha-bu-lá-ni

a-ta ta-ša-qá-lam

15. *lá ta-na-pu-uš*

IGI *Ì-li-ba-ni*

DUMU *Ba-ší-li-im*

IGI *A-šùr-ma-lik*

DUMU *E-ra-a-a*

¹⁻⁴ Amur-ilī, kefile Aššur-emūqī'nin oğlu Al-abum'a beni verdi. ⁴⁻⁷ Amur-ilī Al-abum'a şöyle söyledi: Adamı yarın(a kadar) bana döndüreceksin. ⁷⁻⁹ Eğer yarın(a kadar) adamı bana döndürmezsen ¹⁰⁻¹⁵ onun zarflı tabletine göre onun bana borçlu olduğu 5/6 mina gümüşü ve onun fâizini sen bana ödeyeceksin (ve) talepte bulunmayacaksın. ¹⁶⁻¹⁹ Bašilum'un oğlu İlī-bāni ve Erra-aya'nın oğlu Aššur-mālik'in huzurunda.

3.3. Kt 88/k 415

Ha-nu DUMU *I-tur₄-DINGIR*

a-na ša qá-ta-tim

a-na A-šùr-mu-ta-bi₄-il₅

DUMU *E-ra-dí*

5. *a-na ma-lá*

K. *tup-pé-e-a*

A.y. *ha-ru-mu-tim*

i-dí-na-ni

IGI A-du-da

10. DUMU *Ru-ba-im*

IGI A-šûr-mu-ta-bi₄-il₅

K. DUMU *Pu-šu-ke-en₆*

¹⁻⁷⁾ İtûr-ilî'nin oğlu Hanu, zarflı tabletlerime göre beni, Erra-(i)dî'nin oğlu Aššur-muttabbil'e kefile ⁸⁻
¹²⁾ verdi. Rubâ'um'un oğlu Aduda ve Pûšu-kên'in oğlu Aššur-muttabbil'in huzurunda.

4. Değerlendirme

Üç metinde de alacaklı ve kefil isimleri yer almaktadır fakat borçlu yani kefile verilen kişi ismen belirtilmemiştir. Fiil çekimindeki *-inna* “beni” akuzatif son ekinden metni kaleme alan kişinin kendisinin kefile verildiği anlaşılmaktadır. Arşivde birinci ağızdan kaydedilmiş çok sayıda belge bulunmaktadır ve bu belgelerin Pilah-İštar tarafından kopyalarının çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen babasının vefatından sonra kendisine kalan alacak-vereceklerle ilgili sorunlar nedeniyle ve asıl belgeleri korumak adına belgelerin kopyalarını çıkarmıştır. Bu nedenle yukarıda sunulan metinlerde kefile verilen kişinin Pilah-İštar olduğundan şüphe etmiyoruz.

Kt 88/k 295 nolu metinde borç miktarı belirtilmediğinden Kt 88/k 296'da geçen Amur-ilî ile ilgili belgedeki borçla, buradaki borcun aynı olup olmadığı kesinlik kazanmamaktadır. Pilah-İštar'ın sorusu üzerine alacaklının tüccar olduğu belirtilmiştir ve böylelikle senedin isimsiz düzenlendiği anlaşılmaktadır. İsimsiz, yani alacaklının sadece “tüccar” olarak belirtildiği senetlerin el değiştirebildiğini ve senedi kim tutuyorsa onun borcun alacaklısı olduğu bilinmektedir. Pilah-İštar, Amur-ilî ya da Wardum'a borçlu olmadığından “Ben kime borçluyum?” şeklinde bir soru yöneltmiştir. Arşiv içerisinde Pilah-İštar'ın bu borcuna dair senet bulunmamaktadır. Eğer Kt 88/k 296'daki Amur-ilî, Wardum'un babası ise Pilah-İštar önce babası tarafından sonra da Wardum tarafından kefile verilmiş olabilir. Muhtemelen Pilah-İštar, borcunu ödememesi nedeniyle bir kez daha kefile verilmiş ya da Amur-ilî vefat ettiğinden oğlu babasının alacağını tahsil etmek istemiştir. Kt 88/k 295'te borcun faizinden söz edilmemektedir fakat Amur-ilî, ana para olan 5/6 mina gümüşün faizini de talep etmektedir.

Kt 88/k 415, daha önce yayınlanmış olan KT VII-b 428, 470, 471 ve 472 ile ilişkilidir. Atata'nın oğlu Ennum-Aššur'un İtûr-ilî ve ayrıca İtûr-ilî'nin oğlu Hanu adına beş farklı kefile verildiğine değinmiştik. Burada ise Hanu'nun bizzat kendisi Pilah-İštar'ı kefile vermektedir. KT VII-b 428 ve 470'te “İtûr-ilî'ye borçlu olduğu onun zarflı tabletlerine göre”, KT VII-b, 472'de ise “zarflı tabletlerime göre” şeklindeki ifadelerden birden fazla senedin bulunduğu anlaşılmaktadır. KT VII-b, 472'de ayrıca İšar-Aššur isimli bir kimsenin de Pilah-İštar'ı Hanu'nun yerine kefile verdiği bilgisi bulunmaktadır. Arşiv içerisinde Pilah-İštar'ın İtûr-ilî isimli birine borçlu olduğuna dair bilgi henüz yayınlanmamış Kt 88/k 453 nolu metinde bulunmaktadır. Belgeye göre Pilah-İštar Amur-İštar'ın oğlu İtûr-ilî'den 33 hafta vadeyle 30 mina gümüş gibi yüksek bir meblağ borç almıştır. Fakat 33 hafta sonra geri öderken 45 mina olarak ödeyeceği ve eğer zamanında ödeyemezse ana para olan 30 mina'ya faiz işleyeceği belirtilmiştir. Kt 88/k 415'te değinilen borç muhtemelen Kt 88/k 453'te kaydedilenle aynıdır.

Kaynakça

- Albayrak, İ. (2004). *ana kaspim annīm Šamaš-abī qātātum* “Bu gümüş için Šamaš-abī kefidir”. *Archivum Anatolicum - Anadolu Arşivleri*, 7(2), 1-12.
- Albayrak, İ. ve Erol, H. (2016). *Kültepe Tabletleri IX-a, I. Cilt: Buzutaya ve Lipit-İštar arşivleri, 1950 Yılı tabletlerinden (Kt. c/k) seçilmiş metinler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayram, S. ve Kuzuoğlu, R. (2014). *Kültepe Tabletleri VII-a, Aššur-rē'ī Ailesinin Arşivi I. Cilt: Aššur-rē'ī'nin kendi metinleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayram, S. ve Kuzuoğlu, R. (2021). Pilah-İštar'ın eşleri, boşanmaları ve çocukları. *Archivum Anatolicum - Anadolu Arşivleri*, 15(1), 21-46.
- Bayram, S., Kuzuoğlu, R. ve Kahya, Ö. (Basımda). *Kültepe Tabletleri VII-b, Aššur-rē'ī ailesinin arşivi II. Cilt: Pilah-İštar'ın metinleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erol, H. (2018). *Kültepe Tabletleri XI-a, I. Cilt. Šu-İštar'a ait belgeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gökçek, L. G. (2017). Kültepe'den kaçakçılıkla ilgili yeni bir belge. *Archivum Anatolicum - Anadolu Arşivleri*, 11(2), 39-44.
- Günbattı, C. (2016). *Kültepe Tabletleri X, Anadolu tüccarlar Šarabunuwa ve Peruwa'nın arşivleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hertel, T. (2013). *Old Assyrian legal practices. law and dispute in the ancient near east, PIHANS 123*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Kuzuoğlu, R. (2005). Eski Anadolu'da ipotek kavramının ilk izleri. *Akademi Günlüğü*, 1(1), 77-88.
- Lewy, J. (1937). *Tablettes Cappadociennes, Musée du Louvre, TCL 21 (TC 3.3.)*. Paris.
- Lewy, J. (1960). Grammatical and Lexicographical studies. *Orientalia*, 29, 20-45.
- Matouš, L. (1962). *Inscriptions cunéiformes de Kültepe, Vol. 2 (ICK 2)*. Prag.
- Veenhof, K. R. (2001). The Old Assyrian Period. In R. Westbrook - R. Jasnow (Eds.), *Security Ior Debt in Ancient Near Eastern Law* (93-159), Leiden.
- Veenhof, K. R. (2008). *The Archive of Kuliya, son of Ali-abum (Kt. 92/k 188-263), Kültepe Tabletleri V*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Kt 88/k 295 Ön yüz

Fotoğraf 2: Kt 88/k 295 Alt kenar

Fotoğraf 3: Kt 88/k 295 Sol kenar **Fotoğraf 4:** Kt 88/k 295 Arka yüz

Fotoğraf 5: Kt 88/k 295 Üst kenar

Fotoğraf 6: Kt 88/k 296 Ön yüz

Fotoğraf 7: Kt 88/k 296 Alt kenar

Fotoğraf 8: Kt 88/k 296 Arka yüz

Fotoğraf 9: Kt 88/k 296 Üst kenar

Fotoğraf 10: Kt 88/k 415 Ön yüz

Fotoğraf 11: Kt 88/k 415 Alt kenar

Fotoğraf 12: Kt 88/k 415 Arka yüz

Fotoğraf 13: Kt 88/k 415 Üst kenar

Araştırma Makalesi / Research Article

ENTELEKTÜEL SERMAYE ETKİNLİĞİNİN FİRMA KÂRLILIĞI VE FİRMA DEĞERİNE ETKİSİ: BORSA İSTANBUL BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ FİRMALARINDA BİR ARAŞTIRMA

İsmail Fatih CEYHAN^{1*}
Ferhat DEMİRCİ²

Öz

Araştırmanın amacı Borsa İstanbul (BİST) bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe faaliyet gösteren firmaların entelektüel sermaye etkinliklerinin firma kârlılığı ve firma değerine etkisini test etmektir. Araştırma örnekleminin on üç firmadan oluştuğu bu çalışma 2010-2020 arasındaki yılları kapsamaktadır. Entelektüel sermaye bileşenlerinin etkinliği ve firma performansı arasındaki ilişki iki farklı model kurularak ve panel regresyon analiziyle test edilmiştir. Modellerde yer alan bağımlı değişkenler ROA (Varlık Getirisi) ve MTB (Piyasa Değeri / Defter Değeri), bağımsız değişkenler VAIC^{TM} (Katma Değerli Entelektüel Sermaye Katsayısı) modelinde yer alan bileşenlere ilişkin etkinlik katsayılarıdır (HCE – beşeri sermaye etkinliği, SCE- yapısal sermaye etkinliği, CEE- işletme sermayesi etkinliği). Araştırma bulgularına göre entelektüel sermaye bileşenlerinin firma performansına etkisi oldukça sınırlı düzeydedir. Entelektüel sermaye etkinlik katsayılarından sadece CEE'nin ROA üzerinde pozitif etkisi vardır. Entelektüel sermaye etkinliği bileşenleri ile MTB arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Panel veri analizi, firma performansı, entelektüel sermaye.

JEL Kodları: G30, G39

THE EFFECT OF INTELLECTUAL CAPITAL EFFICIENCY ON FIRM PROFITABILITY AND FIRM VALUE: A STUDY ON BORSA ISTANBUL INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY COMPANIES

Abstract

The purpose of the research is to test the effect of intellectual capital efficiency on firm profitability and firm value of firms operating in the information and communication technologies sector in Borsa İstanbul (BIST). The research sample consists of thirteen firms and covers the years between 2010 and 2020. The relationship between the effectiveness of intellectual capital components and firm performance is tested by constructing two different models and panel regression analysis. The dependent variables in the models are ROA (Return on Assets) and MTB (Market Value / Book Value) and the independent variables are the efficiency coefficients of the components in the VAIC^{TM} (Value Added Intellectual Capital Coefficient) model (HCE - human capital efficiency, SCE - structural capital efficiency, CEE - working capital efficiency). According to the research findings, the impact of intellectual capital components on firm performance is quite limited. Among the intellectual capital efficiency coefficients, only CEE has a positive effect on ROA. There is no relationship between intellectual capital efficiency components and MTB.

Keywords: Panel data regression, firm performance, intellectual capital.

JEL Codes: G30, G39

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-4314-7374.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): ifceyhan@gmail.com.

² Arş. Gör, Bartın Üniversitesi, İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-6206-1322.

Başvuru Tarihi (Received): 25.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Sanayi devrimi sonrasında üretim süreçlerini iyileştirmeye odaklanan geleneksel yönetim anlayışı, geliştirdiği süreçler sayesinde el yordamıyla yapılan üretimi yaklaşık elli katına çıkarmıştır. Yirminci yüzyıl işletmecilik anlayışında önemli bir yer tutan fiziksel varlıklar ve bu varlıkların etkin kullanımını amaçlayan arayışlar günümüz dünyasında yerini bilgi ve bilgi temelli varlıkların edinimi ve yönetimine dair arayışlara bırakmıştır. Bilgi ekonomisine geçişi ifade eden bu dönüşüm süreci içerisinde, işletmelerin bilgi ve bilgi temelli varlıklarıyla yakından ilintili olan entelektüel sermaye kavramı da oldukça önem kazanmıştır (Daum, 2001; Dzenopoljac, Janošević ve Bontis, 2016; Gan ve Saleh, 2008; Khaliq, Bontis, bin Shaari ve Isa, 2015).

Pedro, Leitão, ve Alves (2018) entelektüel sermaye kavramının literatürdeki kronolojisini üç döneme ayırmışlardır. Seksenli ve doksanlı yılların sonlarındaki dönemde literatürde entelektüel sermaye kavramının önemine vurgu yapan kavramsal çalışmalar ağırlıklı yer tutmaktadır. Entelektüel sermayenin ölçümü, alt unsurları ve sınıflandırma biçimlerine yönelik ampirik araştırmalar ise 2000-2003 arası döneme denk gelen ikinci zaman diliminde ağırlık kazanmıştır. 2004'ten günümüze kadar ise entelektüel sermaye hem mikro düzeyde hem de makro düzeyde araştırma konusu edilmiştir. Mikro düzeyde yapılan araştırmalar örgütler ve firmalar üzerine, makro düzeyde yapılan araştırmalar ise ulusal ve bölgesel düzeyde yapılan çalışmaları kapsamaktadır.

Günümüzde değer yaratmada belirleyici faktörün üretim süreçleri gibi somut faktörlerden ziyade entelektüel sermaye gibi soyut faktörlere dayanıyor olması firmalar için entelektüel sermayenin kazanımı, yönetimi ve ölçümü gibi konuların önemini artırmaktadır. Entelektüel sermaye bağımsız bir performans ölçütü olarak kabul edilebileceği gibi firmaların genel performansı için de belirleyici bir faktördür (Inkinen, 2015). Teorik olarak entelektüel sermayeleri etkin olan firmaların finansal açıdan daha iyi performans göstermeleri beklenmektedir. Bahsedilen ilişki literatürde ampirik olarak farklı sektörlerde faaliyet gösteren ve farklı ülkelerde yerleşik firmalar için sıklıkla araştırma konusu edilmiştir.

Bu araştırma kapsamında entelektüel sermaye etkinliğinin firmaların karlılıklarına ve piyasa değerlerine etkisi nedir sorusuna yanıt aranmaktadır. Araştırmanın örnekleme Borsa İstanbul'da (BIST) bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe faaliyet gösteren firmalardan oluşmakta; araştırma periyodu 2010-2020 arası yılları kapsamaktadır. Örnekleme yer alan firmaların genel karakteristiği bilgi yoğun örgütlerden oluşuyor olmalarıdır. Entelektüel sermayenin bilgi ve bilgi temelli varlıkları ihtiva etmesi sebebiyle örneklem bilgi ve iletişim teknolojileri firmalarından oluşturulmuştur. Literatür incelendiğinde entelektüel sermaye etkinliği ve firma performansı arasındaki ilişkiyi Türkiye'de yerleşik bilgi ve iletişim teknolojileri firmaları için konu edinen araştırma sayısı oldukça sınırlıdır (İşseveroğlu ve Ercan, 2019). Ayrıca literatürde yer alan araştırmalar kârlılık odaklıdır. Entelektüel sermayenin etkinliğinin firma değerine etkisi oldukça sınırlı sayıda çalışmada test edilmiştir (Çam ve Özer, 2022; Maditinos, Chatzoudes, Tsairidis ve Theriou, 2011). Türkiye'de yerleşik bilgi ve iletişim teknolojileri firmaları için ise entelektüel sermaye etkinliği ve piyasa değeri arasındaki ilişkiyi konu edinen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Araştırmanın literatüre bu yönde katkı sağlaması umulmaktadır.

Araştırmada örnekleme yer alan firmaların entelektüel sermaye bileşenleri etkinliklerinin firma kârlılıkları ve firma değerlerine etkisi 2010-2020 arası dönem için panel regresyon yöntemi sabit etkiler tahminciyle test edilmiştir. Bu doğrultuda iki farklı model önerilerek entelektüel sermaye bileşenlerinin etkinliği ve firma performansı arasındaki ilişki ampirik olarak test edilmiştir. Modellerde yer alan bağımlı değişkenler ROA (varlık getirisi) ve MTB'dir (piyasa değeri defter değeri oranı). Her iki regresyon modelinde de bağımsız değişkenler VAIC^{TM} (Katma Değerli Entelektüel Sermaye Katsayısı) modelinin bileşenlerinden (HCE-Human Capital Efficiency /

Beşeri Sermaye Etkinliği, SCE-Structural Capital Efficiency / Yapısal Sermaye Etkinliği ve CEE-Capital Employment Efficiency / İşletme Sermayesi Etkinliği) oluşmaktadır. Modellerde yer alan kontrol değişkenleri firma büyüklüğü ve kaldıraç oranıdır.

Araştırmanın geri kalanına ilişkin bilgiler kısaca şu şekildedir. Birinci bölümde entelektüel sermaye kavramı ele alınarak firma performansına etkisi kavramsal olarak ele alınmış ve literatürde entelektüel sermayenin ölçümüne ilişkin geliştirilen modeller arasında en çok kabul gören yöntem olan VAIC^{TM} modelinin detaylarına yer verilmiştir. İkinci bölüm bu araştırmayla benzer motivasyon taşıyan ampirik araştırmalardan oluşan literatürün özetini içermektedir. Üçüncü bölümde araştırmanın tasarımı ve yöntemi detaylandırılmış, dördüncü bölümde regresyon modellerinden elde edilen bulgular raporlanarak yorumlanmıştır. Sonuç bölümünde ise araştırmadan elde edilen genel çıkarımlara ve önerilere yer verilmiştir.

1. Entelektüel Sermaye Kavramı ve VAIC^{TM} Modeli

Entelektüel sermayenin soyut varlıkları ihtiva etmesi ve çoklu disiplinli yapısı kavrama ilişkin net bir çerçeve çizilmesini oldukça güç kılmaktadır (Chang ve Hsieh, 2011). Khaliq ve diğ. (2015) tarafından yapılan tanıma göre entelektüel sermaye değere dönüştürülebilir bilgidir. Daniel ve Anis (2010), entelektüel sermayeyi işletme süreçlerinde kullanılan ve değer yaratmak için kullanılan bilgilerin toplamı şeklinde tanımlamıştır. Entelektüel sermaye terimini ilk kullanan araştırmacı olan Stewart (1997), bilgi deneyim gibi varlıkların işletmelerde zenginlik yaratmak için kullanılan araçlar olduklarını ve entelektüel sermayenin örgütlerin yeni zenginlikleri olduğunu vurgulamıştır. Edvinsson ve Malone (1997)'e göre entelektüel sermaye firmalara rekabet avantajı sağlayan bilgileri, uygulamalı deneyimlerini, organizasyon teknolojilerini, müşteri ilişkilerini ve mesleki becerileri kapsamaktadır. Farklı araştırmacılar tarafından temel özellikleri benzer şekilde ele alınmış olsa da literatürde entelektüel sermayeye üzerinde uzlaşmış bir tanım bulunmamaktadır. Entelektüel sermaye, benzer üretim girdilerine sahip işletmelerin farklı çıktılar elde etmesinde rol oynayan, işletmeleri rekabet ortamında öne çıkaran bütün soyut varlıklar olarak ifade edilebilir.

Entelektüel sermaye geleneksel finansal raporlamanın tam olarak yansıtmadığı gizli kaynaklardan oluşmaktadır (Meles, Porzio, Sampagnaro, ve Verdoliva, 2016). İşletmelerin sahip oldukları varlıkların net bir şekilde ölçülmesi, işletmelerin iç çevresi ve dış çevresi için karar alma noktasında önemli bir gerekliliktir. Bu gereksinimi kısmen karşılayan finansal raporlama günümüzde yeterli bulunmamakta ve bu durum uzmanlar tarafından sorgulanmaktadır (Dumay, Bernardi, Guthrie ve Demartini, 2016; Lev, 2018). Çağdaş işletmecilik anlayışında sürdürülebilirlik raporlamaları ve bütünleşik raporlama gibi alternatif raporlama türleri, finansal raporlamaya ek olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Entelektüel sermaye ölçümü benzer endişeler sonucu ortaya çıkmış ve son otuz yılda oldukça önem kazanmış bir konudur (Nadeem, Gan ve Nguyen, 2018). Entelektüel sermaye kavramına ilişkin bir diğer zorluk ise kavramın soyut niteliğinden dolayı ölçümünün oldukça güç oluşudur. Entelektüel sermaye ölçümüne ilişkin zorluklar üç ana sebepten kaynaklanmaktadır. Öncelikle entelektüel sermaye ölçümüne ilişkin bilgilerin bir kısmı işletmelerin dış çevresi tarafından erişilebilir nitelikte değildir. Bir diğer zorluk ise entelektüel sermayeye ilişkin değerlemelerin nitel ve subjektif oluşlarından kaynaklanmaktadır. Son zorluk ise entelektüel sermayenin parayla ölçülebilir hale getirilememesine ilişkindir (Clarke, Seng ve Whiting, 2011). Bahsedilen zorlukları bertaraf eder nitelikte olan VAIC^{TM} modeli yöntemi literatürde yaygın bir kullanıma sahiptir. VAIC^{TM} yöntemi firmaların finansal raporlarında yer alan veriler üzerinden gerekli hesaplamaları yapmaya olanak vermektedir. Bu veriler dış çevre kullanıcıları tarafından erişilebilir, nicel ve objektif verilerdir (Bayraktaroglu, Calisir ve Baskak, 2019).

Pulic (2000) tarafından geliştirilen VAIC^{TM} yönteminin ana motivasyonu geleneksel muhasebe sisteminde yer alan araçların modern işletmecilik için yetersiz olduğu düşüncesidir. Pulic (2000)'e göre günümüz dünyasında bilgi, hizmet ve ürünlere bütünleşik haldedir. Ölçek ekonomileriyle ifade edilen üretimin artışın maliyetleri düşürücü etki yaptığı savı yerini bilginin maliyetleri düşürücü etki yaptığı görüşüne bırakmıştır. Bu dönüşüm emek girdisinin üretim süreçlerinde oynadığı rolü tamamen değiştirmiştir. Bir diğer dönüşüm ise maliyetlerin önemine ilişkindir. Maliyetler ürün fiyatlarının yaklaşık yüzde seksenini oluşturmakta iken gümümüz işletmecilik anlayışında bu durum oransal olarak düşüş göstermiştir. Bu dönüşüm üretim maliyetlerini tıpkı üretim süreçleri gibi arka plana itmiştir. Bilgi ve bilgi temelli varlıkların önemine vurgu yapan modele göre diğer üretim girdilerine göre önemi artan bu varlıkların ölçümü ve yönetimi için entelektüel sermayenin ölçülebilir hale gelmesi gerekmektedir. Bu konuda İskandinav Kılavuzu (Skandia Navigator) gibi daha önceleri geliştirilen yöntemlerin yetersizliğine vurgu yapan VAIC^{TM} modeli literatürde (Bakhsha, Afraze ve Esfahanipour, 2017; Iazzolino ve Laise, 2013; Stähle, Stähle ve Aho, 2011) yöntem açısından eleştirilere maruz kalsa da yaygın kullanıma sahip bir modeldir.

VAIC^{TM} modelinde anahtar unsur “katma değer” kavramıdır. Geleneksel maliyet muhasebesi araçlarının katma değer ölçümü için kullanışlı araçlar olmadığını, ABC (Activity Based Cost), EVA (Economic Value Added) gibi alternatif yöntemlerin katma değer ölçümüne yetersiz düzeyde katkı sağladıklarını vurgulayan modele göre katma değer, çıktı ve girdiler arasındaki farka eşittir. Çıktılar, toplam hasılate, girdiler ise satın alınan madde, malzeme ve hizmetlerin maliyetine eşittir. Pulic (2004)'e göre katma değer, işletme başarısı için objektif bir göstergedir ve firmanın değer yaratma yetisini göstermektedir.

KD (katma değer) = Çıktılar – Girdiler

Katma değer, muhasebe kalemleri üzerinden aşağıdaki eşitlik yoluyla da hesaplanabilmektedir.

$KD = \text{Faaliyet Kârı} + \text{Personel Giderleri} + \text{Amortisman} + \text{İtfa Payları}$

Katma değer hesaplamasından sonra entelektüel sermaye etkinliğine basit matematiksel formlarda hesaplanabilir hale gelmektedir. Entelektüel sermaye, beşeri sermaye ve yapısal sermaye olmak üzere iki alt bileşenden oluşmaktadır. Çalışanlar için katlanılan bütün giderler beşeri sermayeyi oluşturmaktadır. Beşeri sermaye etkinliği, katma değer beşeri sermayeye oranlanmasıyla hesaplanmakta ve beşeri sermayenin yaratılan katma değerdeki payını göstermektedir (Pulic, 2004).

HC (Beşeri Sermaye) = Personel Maaşları ve Ücretleri

HCE (Beşeri Sermaye Etkinliği) = KD / HC

Firmalar için yetenekli personellerin istihdam edilmesi değer yaratma sürecinde ve finansal başarı sağlamada oldukça önemlidir (Chowdhury ve diğ., 2019). ITC şirketleri genel karakteristikleri gereği nitelikli personele çok ihtiyaç duymaktadır. Beşeri sermayesi daha etkin olan ITC şirketlerinin daha yüksek kârlılığa ulaşmaları beklenmektedir.

Beşeri sermaye dışında kalan bileşenler ise yapısal sermayeyle ifade edilmektedir. Bir diğer ifadeyle yapısal sermaye, katma değer ve beşeri sermaye arasındaki farka eşittir. Yapısal sermayenin etkinliği, yapısal sermayenin katma değere oranlanmasıyla hesaplanmaktadır (Pulic, 2004).

SC (Yapısal Sermaye) = $KD - HC$

SCE (Yapısal Sermaye Etkinliği) = SC / KD

VAIC^{TM} modeline göre yaratılan katma değerin belirleyicileri beşeri sermaye ve yapısal sermayedir. Yapısal sermaye, beşeri sermayeyi destekleyici niteliktedir (Kalkan ve diğ., 2014). Yapısal sermaye, bilgi sistemleri, iş süreçlerine ait rutinler, veri tabanları gibi beşeri sermaye dışında kalan varlıkları içermektedir (Do Rosário Cabrita ve Bontis, 2008). Beşeri sermayeyi destekleyici bir unsur olarak yapısal sermayesi etkin olan firmalar daha kârlı hale gelebilecektir.

Denklem 1’de görüleceği üzere entelektüel sermayenin alt bileşenlerine ilişkin hesaplanan etkinlik ölçülerinin toplamı entelektüel sermayenin etkinliğini vermektedir (Pulic, 2004).

$$ICE \text{ (Entelektüel sermaye etkinliği)} = HCE + SCE \quad (1)$$

Pulic (2004), firmaların yarattıkları katma değeri sadece entelektüel sermaye ile açıklamayı yeterli bulmamıştır ve değer yaratma sürecinde fiziksel ve finansal varlıkların da hesaba katılması gerektiğini savunmuştur. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla işletme sermayesi etkinliğinin ölçümü için, katma değer toplam varlıklara oranlanmaktadır (Denklem 2).

$$CE \text{ (İşletme Sermayesi)} = \text{Varlıkların net defter değeri}$$

$$CEE \text{ (İşletme Sermayesi Etkinliği)} = KD / CE \quad (2)$$

CE firmaların sahip oldukları tüm varlıkları ifade etmektedir. Firmaların sahip oldukları varlıkların etkin kullanımı finansal hedefler için oldukça önemlidir. Atıl durumda olan ve verimli kullanılmayan varlıklar firmalara olumsuz yükler getirecektir.

Entelektüel sermaye etkinliği ve işletme sermayesinin etkinliğinin toplamı VAIC^{TM} (katma değerli entelektüel sermaye katsayısı) değerini vermektedir (Denklem 3).

$$VAIC^{TM} = ICE + CEE \quad (3)$$

ICE= HCE + SCE ise bu durumda; (Denklem 4) ortaya çıkmaktadır.

$$VAIC^{TM} = HCE + SCE + CEE \quad (4)$$

2. Ampirik Literatür

Entelektüel sermayeyle firma performansı arasındaki ilişki işletmecilik ve finans literatüründe son yıllarda büyük bir ilgi görmüştür. Bu ilginin sonucunda literatürde entelektüel sermaye ve firma performansı arasındaki ilişkiyi regresyon temelli analizlerle araştıran çalışma sayısı oldukça fazla yer tutmuştur. Bahsedilen nicel çokluk araştırmada literatürün özet halinde verilmesi gerekliliğini zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda literatür özeti araştırmayla benzer sektörleri konu edinen ve benzer metodolojik yaklaşımla gerçekleştirilen çalışmalardan oluşturulmuştur.

Gupta ve Raman (2021), entelektüel sermaye ve firma performansı arasındaki ilişkiyi bilişim ve ilaç sektörü için analiz etmişlerdir. Araştırmada VAIC^{TM} modelinin daha fazla alt unsur içeren yeni bir versiyonu ve ROA (Return on Assets / Varlık Getirisi) arasındaki ilişki Granger nedensellik testi ve dinamik panel regresyon analizleriyle test edilmiştir. Araştırmada kullanılan genişletilmiş VAIC^{TM} modeli alt unsurlarından ilişkisel sermaye, süreç sermayesi ve finansal sermaye değişkenleriyle ROA arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bir diğer alt unsur olan yenilik sermayesiyle ROA arasında ise anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Gupta ve diğ. (2019) tarafından Hindistan bilişim ve teknoloji sektörü için gerçekleştirilen bir diğer araştırmada ise beşeri sermaye ve yapısal sermaye ile ROA arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir.

Bansal ve Singh (2020), Hindistan’da faaliyet gösteren 77 yazılım şirketi için entelektüel sermaye bileşenleri ve finansal performans arasındaki ilişkiyi sabit etkiler panel regresyon analizi ve rassal etkiler panel regresyon analizleriyle test etmişlerdir. Araştırmada kârlılık ve etkinlik üzerine iki farklı model kurulmuştur. Kârlılıkla ilgili modelde ROA (Return on Assets / Varlık Getirisi) değişkeni etkinlikle ilgili modelde ise ATO (Assets Turnover Ratio / Varlık Devir Hızı)

değişkenleri bağımlı değişkenler, VAIC^{TM} modelinde yer alan alt unsurların etkinliği (beşeri sermaye, yapısal sermaye, işletme sermayesi) bağımsız değişkenlerdir. Araştırma sonuçlarına göre gerek sabit etkiler analizinde gerekse rassal etkiler analizine yapısal sermaye ve işletme sermayesi etkinlikleriyle ROA arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır. ATO değişkeniyle ise sabit etkiler modelinde işletme sermayesiyle, rassal etkiler modelinde tüm unsurlarla pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Tran ve Vo (2020), Vietnam'da bilişim sektörünün de yer aldığı 12 farklı sektör için beşeri sermaye etkinliği ve finansal performans arasındaki ilişkiyi panel regresyon analiziyle test etmişlerdir. Beşeri sermaye etkinliği VAIC^{TM} modeliyle hesaplanmıştır. Araştırmada kullanılan finansal göstergeler ise ROA (Return on Assets / Varlık Getirisi) ve ROE (Return of Equity / Özsermaye Kârlılığı) değişkenleridir. Araştırma sonuçlarına göre her iki değişken de beşeri sermaye etkinliğiyle pozitif ve anlamlı ilişkiye sahiptir.

Dženopoljac ve diğ. (2016), Sırbistan'da geniş bir örneklem için (13.989 firma) bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe entelektüel sermaye ve finansal performans ilişkisini test etmişlerdir. Entelektüel sermaye ve alt unsurlarına ilişkin etkinlik ölçümleri VAIC^{TM} yöntemine göre yapılmış, bağımlı değişkenlere ilişkin finansal göstergeler ise literatürdeki diğer çalışmalara göre daha kapsamlı bir şekilde seçilerek ROE (Return of Equity / Özsermaye Kârlılığı), ROA (Return on Assets / Varlık Getirisi), ROIC (Return on Invested Capital / Sermaye Getirisi), kârlılık ve ATO (Assets Turnover Ratio / Varlık Devir Hızı) değişkenlerinden oluşturulmuştur. Araştırmada regresyon modeli olarak literatürde yaygın kullanıma sahip panel regresyon modeli yerine doğrusal regresyon modeli tercih edilmiştir. Kurulan regresyon modeli sonuçlarına göre beşeri sermaye etkinliği ve ROIC arasında pozitif, işletme sermayesi etkinliği değişkeni ve ROA, ROE, kârlılık değişkenleri arasında negatif, işletme sermayesi ve ATO arasında pozitif, anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

Ghosh ve Maji (2015), bilişim temelli sektörlerin alt sektörü olarak bankacılık ve elektronik sektörlerini entelektüel sermaye etkinliği, finansal performans ilişkilerine konu etmişlerdir. Araştırmada bağımlı değişken olarak ROA (Return on Assets / Varlık Getirisi) ve MTB (Piyasa değeri /Defter değeri) oranları kullanılmış ve VAIC^{TM} yönteminin yapısal sermaye hariç bütün alt unsurlarının ilgili sektördeki firmaların finansal performanslarını olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

İşseveroğlu ve Ercan (2019), tarafından Borsa İstanbul'da işlem gören 15 teknoloji şirketi için 2008-2017 arası dönem kapsayan bir araştırmada entelektüel sermaye bileşenleri ve firma performansı arasındaki ilişki test edilmiştir. Entelektüel sermaye bileşenlerinin VAIC^{TM} yöntemiyle hesaplandığı araştırmada bağımlı değişkenler ROA (Return on Assets / Varlık Getirisi) ve ATO (Varlık devir hızı) olarak seçilmiştir. Kurulan regresyon modellerinden elde edilen sonuçlara göre HCE (beşeri sermaye etkinliği) ve kârlılık arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiş; ATO değişkeni ve entelektüel sermaye bileşenleri arasında ise istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Benzer nitelikte Borsa İstanbul'a kote olmuş bilişim firmaları üzerine yapılan bir diğer araştırma Görmüş ve Ceylan (2014) tarafından gerçekleştirilmiştir. 2008-2012 arası periyodu kapsayan araştırmada VAIC^{TM} yöntemine ait entelektüel sermaye bileşenleriyle (Return on Assets / Varlık Getirisi), ATO (Varlık devir hızı) ve MTB (piyasa değeri /defter değeri oranı) arasındaki ilişki çoklu regresyon analizine ve korelasyon analizine tabi tutulmuştur. Regresyon analizi sonuçlarına göre entelektüel sermaye bileşenlerinin ROA ve ATO değişkenlerine etkisi yıllara göre değişkenlik göstermektedir.

3. Araştırma Yöntemi

Araştırmaya ilişkin veri seti örnekleme de yer alan firmaların mali tablolarından ve mali tablolarına ait dipnot açıklamalarından Stockkeys veri terminali kullanılarak derlenmiştir. Veri setinin dengeli

olması açısından eksik verileri olan firmalar hariç bırakılmış; nihai olarak Borsa İstanbul'da yer alan ve bilgi iletişim teknolojileri sektöründe faaliyet gösteren 13 firma analize dahil edilmiştir. Araştırma periyodu 2010-2020 arası yılları kapsamaktadır. Tablo 1'de araştırmada kullanılan değişkenler ve hesaplamalarına dair bilgiler sunulmuştur.

Tablo 1: Değişkenler ve Açıklamaları

Bağımlı Değişkenler	Hesaplamaları
ROA	Varlık Getirisi= Net kâr /Total toplam varlıklar
MTB	Piyasa değeri defter değeri oranı=PD/DD
Bağımsız Değişkenler	Hesaplamaları*
HCE	Beşeri Sermaye Etkinliği
SCE	Yapısal Sermaye Etkinliği
CEE	İşletme Sermayesi Etkinliği
Kontrol Değişkenleri	Measurement
Size	Firma Büyüklüğü= Varlık Toplamının Doğal Logaritması
Lev	Finansal Kaldıraç= Toplam Yabancı Kaynakları/

Not: Tabloda yer alan hesaplamalara ilişkin detaylar Bölüm 2'de sunulmuştur.

Araştırmanın amacı entelektüel sermaye etkinliğinin kârlılık ve firma değerine etkisini test etmektedir. Bu amaçla iki farklı regresyon modeliyle entelektüel sermaye bileşenlerinin kârlılığa etkisi panel veri regresyon analizi sabit etkiler tahmincisiyle test edilmiştir. Regresyon modellerinde bağımlı değişkenler ROA ve MTB değişkenleridir. Bağımsız değişkenler VAIC^{TM} modelinde yer alan HCE (beşeri sermaye etkinliği), SCE (yapısal sermaye etkinliği) ve CEE (işletme sermaye etkinliği) değişkenlerinden oluşmaktadır. Kurulan regresyon modellerinde kontrol değişkenleri literatüre paralel bir şekilde kaldıraç oranı ve firma büyüklüğü değişkenlerinden oluşturulmuştur (Dženopoljac ve diğ., 2016). Modellerin matematiksel gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$ROA_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 HCE_{i,t} + \beta_2 SCE_{i,t} + \beta_3 CEE_{i,t} + \beta_4 Size_{i,t} + \beta_4 Lev_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (\text{Model 1})$$

$$MTB_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 HCE_{i,t} + \beta_2 SCE_{i,t} + \beta_3 CEE_{i,t} + \beta_4 Size_{i,t} + \beta_4 Lev_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (\text{Model 2})$$

4. Bulgular

4.1. Açıklayıcı İstatistikler ve Korelasyon Analizi

Açıklayıcı istatistikler Tablo 2'de sunulmuştur. Özet istatistikler incelendiğinde araştırmanın örneklemini oluşturan firmaların entelektüel sermaye bileşenlerinin ortalama değerlerinde en yüksek değer (2.504) HCE değişkenine aittir. HCE değişkeninin standart sapma değeri diğer entelektüel sermaye bileşenlerine göre oldukça yüksektir. Örnekleme yer alan firmaların ROA ortalaması yüzde 7 civarındadır. Firmaların ortalama borçluluk düzeyleri yüzde 47,5 seviyesindedir.

Tablo 2: Açıklayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Min.	Maks.
HCE	2.504	5.453	-28.708	51.704
SCE	0.685	1.394	-0.643	13.506
CEE	0.202	0.130	-0.252	0.612
ROA	0.067	0.104	-0.327	0.723
MTB	2.007	1.694	0.380	9.860
LEV	0.4753	0.257	0.029	0.859
SIZE	19.088	1.438	15.632	22.125

Araştırmada kullanılan değişkenlere ilişkin korelasyon tablosu Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi

Değişkenler	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
HCE(1)	1.000						
SCE(2)	-0.028	1.000					
CEE(3)	0.258	-0.239	1.000				
ROA(4)	0.406	-0.081	0.648	1.000			
MTB(5)	0.100	-0.069	0.487	0.286	1.000		
LEV(6)	0.087	-0.105	-0.329	-0.232	-0.055	1.000	
SIZE(7)	0.069	-0.118	-0.333	-0.257	-0.088	0.684	1.000

Bağımsız değişkenler ve bağımlı değişkenler arasındaki korelasyon değerleri incelendiğinde en yüksek değerler ROA-CEE (0.648) ve MTB-CEE (0.487) arasında gözlenmiştir. Entelektüel sermaye etkinliği bileşenleri ve bağımlı değişkenler arasındaki korelasyonlar incelendiğinde HCE ve ROA arasında görece yüksek ve pozitif bir korelasyon değeri (0.406) gözlenmiştir. HCE ve MTB arasındaki korelasyon değeri pozitif ancak düşük bir değer (0.100) almıştır. Kontrol değişkenlerinden LEV ve bağımlı değişkenlerden ROA arasındaki korelasyon değerleri incelendiğinde negatif değerler gözlenmektedir. Firmaların borçluluk düzeyleri arttıkça karlılık oranları düşmektedir. LEV ve MTB arasındaki korelasyon incelendiğinde ise benzer bir durum söz konusudur. LEV ve MTB arasında negatif ve düşük korelasyon değerleri söz konusudur. Diğer kontrol değişkeni SIZE ve bağımlı değişkenler arasında negatif korelasyon gözlenmiştir. Firma büyüklükleriyle karlılık ve piyasa değeri arasında ters yönlü korelasyon söz konusudur.

Tablo 3 incelendiğinde bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon değerleri genel olarak düşük çıkmıştır. Bu durum değişkenler arasında çoklu doğrusallık sorunu gözlenmediğine işaret etmektedir (Yıldız, 2018). Buna rağmen araştırmada çoklu doğrusallık sorununa karşı VIF (Variance Inflation Factor) değerlerine göz atılmıştır. En yüksek VIF değeri SIZE değişkeninde 1.96 olarak gözlenmiştir. Diğer değişkenlerin VIF değerleri daha da düşüktür. VIF değerlerinin 5 veya 10'dan büyük olması durumunda çoklu bağlantı sorunundan bahsedilebilir (Yıldız, 2018). Araştırmada çoklu bağlantı sorunu yoktur.

4.2. Regresyon Bulguları

Tablo 4'te regresyon analizi bulguları yer almaktadır. Her iki modelde de regresyon analizleri sabit etkiler tahmincisiyle gerçekleştirilmiştir. Tablo 4'te yer alan standart hata değerleri değişen varyans ve otokorelasyon sorununa karşı birimler kümelenecek elde edilen dirençli standart hata değerleridir. R^2 değerlerine göre entelektüel sermaye bileşenlerinin etkinliği ROA'daki değişimleri daha iyi açıklamaktadır. F istatistiğine göre her iki modelde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 4: Regresyon Analizi Bulguları

ROA (Model 1)						
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t	P>t	%95 Güven Aralığı	
HCE	0.00028	0.001	0.25	0.809	-0.002	0.004
SCE	0.00638	0.008	0.76	0.462	-0.004	0.016
CEE	0.95918***	0.194	4.94	0.000	0.437	1.272
Lev	0.00966	0.089	0.11	0.916	-0.247	0.021
Size	0.01840	0.014	1.30	0.217	-0.389	1.095
Sabit	-0.48770	0.277	-1.76	0.104	-0.218	-0.027

$R^2 = 0.5882$, $F(5, 9) = 242.90$, $Prob>F = 0.0000$, *** $p < 0.01$ ** $p < 0.05$ * $p < 0.1$

MTB (Model 2)						
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t	P>t	%95 Güven Aralığı	
HCE	-0.00087	0.021	-0.04	0.968	-0.0470	0.045
SCE	-0.00566	0.066	-0.09	0.933	-0.1489	0.137
CEE	4.07802	2.502	1.63	0.129	-1.3734	9.529
Lev	2.18585***	0.657	3.33	0.006	-0.7549	3.617
Size	0.71641***	0.201	3.56	0.004	-0.2777	1.155
Sabit	-13.5261***	4.268	-3.17	0.008	-22.825	-4.227

$R^2 = 0.2326$, $F(5, 9) = 44.58$, $Prob>F = 0.0000$, *** $p < 0.01$ ** $p < 0.05$ * $p < 0.1$

Yukarıda bahsedildiği gibi Model 1 entelektüel sermaye bileşenleri ve firma karlılığı arasındaki ilişkiyi test etmektedir. Regresyon analizi bulgularına göre sadece CEE ve ROA arasındaki ilişki istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlüdür. İşletme sermayesi etkinliğini ifade eden ve firmaların elde bulundukları varlıkların değer yaratma sürecine katkısını ifade eden CEE firma karlılığını olumlu etkilemektedir. Elde edilen bulgular bilişim firmalarını konu edinen araştırmalarla kıyaslandığında Bansal ve Singh (2020) ve Ghosh ve Maji (2015) tarafından elde edilen bulgulara paralel niteliktedir.

Araştırmada test edilen bir diğer regresyon modeli entelektüel sermaye bileşenlerinin etkinliği ve firma değeri arasındaki ilişkiyi konu edinen Model 2'dir. Tablo 4'te yer alan bulgular incelendiğinde entelektüel sermaye bileşenlerinin hiçbirinin MTB ile istatistiki olarak anlamlı bir ilişkisi yoktur. VAIC modelinin hiçbir alt bileşeninin MTB üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Diğer taraftan kontrol değişkenler "Size" ve "Lev" MTB'yi pozitif etkilemektedir. Firmaların ölçeği ve borçlanma düzeyleri arttıkça piyasa değerinin defter değerine oranı da artmaktadır.

5. Sonuç ve Öneriler

Araştırmada hisse senetleri Borsa İstanbul'da işlem gören bilişim firmaları için entelektüel sermaye ve firma performansı ilişkisi, karlılık ve piyasa değeri göstergeleri üzerinden test edilmiştir. Bilişim firmalarının genel karakteristiği üretim girdisi olarak bilgi ve bilgi temelli varlıkları yoğun kullanmalarıdır. Bu durum entelektüel sermayenin bahsedilen sektördeki önemini artırmaktadır. Entelektüel sermayenin firma performansına ne ölçüde etki ettiği bu araştırmanın temel motivasyonudur. Bu doğrultuda örnekleme yer alan bilişim firmalarının entelektüel sermaye bileşenlerine ait etkinlikleri VAIC^{TM} yöntemine göre ölçülmüş ve kârlılık ile piyasa değeri arasındaki ilişki sırasıyla ROA ve MTB oranlarıyla test edilmiştir.

Araştırmada kullanılan iki modelden elde edilen sonuçlar entelektüel sermaye bileşenleri ve firma performansı arasındaki teorik olarak beklenen pozitif ilişkiyi doğrulamada yetersiz kalmıştır. Ancak literatürde yer alan ve benzer sektörleri konu edinen araştırmalar incelendiğinde (Bansal ve Singh, 2020; Dzenopoljac ve diğ., 2016; Ghosh ve Maji, 2015; Gupta ve diğ., 2019; Gupta ve

Raman, 2021; İşseveroğlu ve Ercan, 2019; Tran ve Vo, 2020) elde edilen bulguların tıpkı bu araştırmada olduğu gibi, teorik olarak tutarsız ve çelişkili oldukları gözlenmiştir. Bahsedilen tutarsızlığın tekrar test edilebilmesi için entelektüel sermaye bileşenlerinin farklı bir ölçüm metoduyla yeniden hesaplanarak bir sağlamlık testi gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Araştırmada sağlamlık testi uygulanamamıştır. Bu durum entelektüel sermaye bileşenlerinin ölçümüne ilişkin literatürde VAIC™ dışında yaygın kabul görmüş bir yöntemin olmamasından kaynaklanmaktadır. Literatürde yer alan benzer konulu diğer araştırmalarda da sağlamlık testlerinin uygulanmadığı görülmüştür.

Araştırma 2010-2020 arası dönemi kapsamaktadır. Araştırma periyodu genişletilerek, elde edilen bulguların güvenilirlik ve geçerlilik düzeyi artırılabilir. Türkiye dışındaki ülkelerde yerleşik bilgi ve iletişim teknolojileri firmaları da analize eklenerek sonuçlar karşılaştırılabilir hale getirilebilir. Ayrıca farklı sektörler de analiz edilerek sonuçlar sektörler bazında karşılaştırılabilir.

Araştırmada entelektüel sermaye bileşenlerinin etkinliklerinin firma performansına etkisi karlılık ve piyasa değeri temelli oranlar ile analiz edilmiştir. Karlılık ölçütü olarak ROA, piyasa değeri ölçütü olarak ise MTB tercih edilmiştir. Literatürde yer alan araştırmalar incelendiğinde, karlılık ölçütü olarak ROE (öz sermaye getirisi) ve ROIC (yatırılan sermayenin getirisi) gibi farklı değişkenlerin de entelektüel sermaye etkinliğine etkisinin test edildiği görülmüştür. Piyasa değeri temelli oranları test eden araştırmalarda ise Tobin's Q oranının analizlere dahil edildiği gözlenmektedir. Gelecek araştırmalarda bahsedilen performans ölçütlerinin de entelektüel sermaye etkinliğine etkisi test edilerek elde edilen sonuçlar daha geniş bir perspektifte ele alınabilir.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Bakhsha, A., Afrazeh, A. ve Esfahanipour, A. (2017). A Criticism on value added intellectual coefficient (VAIC) Model. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 17(6), 59–71.
- Bansal, D. ve Singh, S. (2020). Impact of intellectual capital on financial performance of the Indian software sector. *Asia-Pacific Management Accounting Journal*, 15(1), 68–95.
- Bayraktaroglu, A. E., Calisir, F. ve Baskak, M. (2019). Intellectual capital and firm performance: an extended VAIC model. *Journal of Intellectual Capital*, 20(3), 406–425. <https://doi.org/10.1108/JIC-12-2017-0184>.
- Çam, İ. ve Özer, G. (2022). Intellectual capital and firm value: An investigation of Turkish manufacturing companies. *Istanbul Business Research*, 51(1), 257–277. <https://doi.org/10.26650/ibr.2022.51.879113>.
- Chang, W. S. ve Hsieh, J. J. (2011). Intellectual capital and value creation-Is Innovation capital a missing link? *International Journal of Business and Management*, 6(2), 3–12. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v6n2p3>.
- Chowdhury, L. A. M., Rana, T. ve Azim, M. I. (2019). Intellectual capital efficiency and organisational performance: In the context of the pharmaceutical industry in Bangladesh. *Journal of Intellectual Capital*, 20(6), 784–806. <https://doi.org/10.1108/JIC-10-2018-0171>
- Clarke, M., Seng, D. ve Whiting, R. H. (2011). Intellectual capital and firm performance in Australia. *Journal of Intellectual Capital*, 12(4), 505–530. <https://doi.org/10.1108/14691931111181706>.
- Daniel, Z. ve Anis, M. (2010). Analysing value added as an indicator of intellectual capital and its consequences on company performance. *Journal of Intellectual Capital*, 11(1), 39–60.

<https://doi.org/10.1108/14691931011013325>.

- Daum, J. H. (2001). Value drivers intangible assets – Do we need a new approach to financial and management accounting? *A Blueprint for an Improved Management System*, P, 22.
- Do Rosário Cabrita, M. ve Bontis, N. (2008). Intellectual capital and business performance in the Portuguese banking industry. *International Journal of Technology Management*, 43(1–3), 212–237. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2008.019416>.
- Dumay, J., Bernardi, C., Guthrie, J. ve Demartini, P. (2016). Integrated reporting: A structured literature review. *Accounting Forum*, 40(3), 166–185. <https://doi.org/10.1016/j.accfor.2016.06.001>.
- Dženopoljac, V., Janošević, S. ve Bontis, N. (2016). Intellectual capital and financial performance in the Serbian ICT industry. *Journal of Intellectual Capital*, 17(2), 373–396. <https://doi.org/10.1108/JIC-07-2015-0068>.
- Edvinsson, L. ve Malone, M. S. (1997). *Intellectual capital: realizing your company's true value by finding its hidden brainpower*. Harper Business.
- Gan, K. ve Saleh, Z. (2008). Intellectual capital and corporate performance of technology-intensive companies: Malaysia evidence. *Asian Journal of Business and Accounting*, 1(1), 113–130.
- Ghosh, S. K. ve Maji, S. G. (2015). Empirical validity of value added intellectual coefficient model in Indian knowledge-based sector. *Global Business Review*, 16(6), 947–962. <https://doi.org/10.1177/0972150915597597>.
- Görmüş, A. Ş. ve Ceylan, I. E. (2014). Entelektüel sermaye ve unsurlarının finansal performans üzerindeki etkisi: Bilişim sektöründe bir inceleme. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 51(592), 65–82.
- Gupta, K., Goel, S. ve Bhatia, P. (2019). An analysis of intellectual capital and firms' profitability: with reference to Indian IT Companies. *Nmims Management Review*, 37(2), 77–91.
- Gupta, K. ve Raman, T. V. (2021). Influence of intellectual capital on performance: An analysis of IT and Pharmaceutical Firms. *International Journal of Human Capital and Information Technology Professionals*, 12(2), 53–71. <https://doi.org/10.4018/IJHCITP.2021040104>.
- Iazzolino, G. ve Laise, D. (2013). Value added intellectual coefficient (VAIC): A methodological and critical review. *Journal of Intellectual Capital*, 14(4), 547–563. <https://doi.org/10.1108/JIC-12-2012-0107>.
- Inkinen, H. (2015). Review of empirical research on intellectual capital and firm performance. *Journal of Intellectual Capital*, 16(3), 518–565. <https://doi.org/10.1108/JIC-01-2015-0002>
- İşseveroğlu, G. ve Ercan, C. (2019). Entelektüel sermaye bileşenlerinin teknoloji şirketleri üzerine etkisi: BİST' de ampirik bir uygulama. içinde *Muhasebe ve Finansman Dergisi* (ss. 111–130). Muhasebe ve Finansman Öğretim Üyeleri Bilim ve Araştırma Derneği. <https://doi.org/10.25095/mufad.579827>.
- Kalkan, A., Bozkurt, Ö. Ç. ve Arman, M. (2014). The impacts of intellectual capital, innovation and organizational strategy on firm performance. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 150, 700–707. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.09.025>.
- Khalique, M., Bontis, N., bin Shaari, J. A. N. ve Isa, A. H. M. (2015). Intellectual capital in small and medium enterprises in Pakistan. *Journal of Intellectual Capital*, 16(1), 224–238. <https://doi.org/10.1108/JIC-01-2014-0014>.

- Lev, B. (2018). The deteriorating usefulness of financial report information and how to reverse it. *Accounting and Business Research*, 48(5), 465–493. <https://doi.org/10.1080/00014788.2018.1470138>.
- Meles, A., Porzio, C., Sampagnaro, G. ve Verdoliva, V. (2016). The impact of intellectual capital efficiency on commercial bank performance: Evidence from the US. *Journal of Multinational Financial Management*, 36, 64–74. <https://doi.org/10.1016/j.mulfin.2016.04.003>.
- Maditinos, D., Chatzoudes, D., Tsairidis, C. ve Theriou, G. (2011). The impact of intellectual capital on firms' market value and financial performance. *Journal of Intellectual Capital*, 12(1), 132–151. <https://doi.org/10.1108/14691931111097944>.
- Nadeem, M., Gan, C. ve Nguyen, C. (2018). The Importance of Intellectual Capital for Firm Performance: Evidence from Australia. *Australian Accounting Review*, 28(3), 334–344. <https://doi.org/10.1111/auar.12184>.
- Pedro, E., Leitão, J. ve Alves, H. (2018). Back to the future of intellectual capital research: a systematic literature review. *Management Decision*, 56(11), 2502–2583. <https://doi.org/10.1108/MD-08-2017-0807>.
- Pulic, A. (2000). VAIC - an accounting tool for IC management. *International Journal of Technology Management*, 20(5–8), 702–714. <https://doi.org/10.1504/ijtm.2000.002891>.
- Pulic, A. (2004). Intellectual capital – does it create or destroy value? *Measuring Business Excellence*, 8(1), 62–68. <https://doi.org/10.1108/13683040410524757>.
- Stähle, P., Stähle, S. ve Aho, S. (2011). Value added intellectual coefficient (VAIC): A critical analysis. *Journal of Intellectual Capital*, 12(4), 531–551. <https://doi.org/10.1108/14691931111181715>.
- Stewart, T. A. (1997). *The New wealth of organizations*. Doubleday, New York, NY.
- Tran, N. P. ve Vo, D. H. (2020). Human capital efficiency and firm performance across sectors in an emerging market. *Cogent Business and Management*, 7(1). <https://doi.org/10.1080/23311975.2020.1738832>.
- Yıldız, Y. (2018). İhracat yoğunluğu, Ar-Ge yatırımları ve firma performansı: Türkiye örneği. *Ege Akademik Bakış*, 18(2), 307–319.

HİZMET DENEYİMİNİN MÜŞTERİ VATANDAŞLIK DAVRANIŞINA ETKİSİNDE HİZMET TATMİNİNİN ARACILIK ROLÜ: STARBUCKS ÖRNEĞİ*

Pınar AYTEKİN¹

Gamze DURGUN²

Özlem TAŞTEPE^{3**}

Fatma İrem KONYALIOĞLU⁴

Öz

Bu çalışmanın amacı; kahve dükkânları zinciri olarak faaliyette bulunan Starbucks'ta, müşterilerin sunulan hizmete ilişkin deneyimlerinin, müşteri vatandaşlık davranışı göstermelerinde bir etkisi olup olmadığını ve bu etkinin oluşmasında müşterilerin yaşadıkları hizmet tatmininin aracılık rolü üstlenip üstlenmediğini belirlemektir. Çalışmanın amacı doğrultusunda verilerin analizi için nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Kolayda örnekleme yöntemi ile toplanan 403 anket verisi SPSS 18 ve AMOS 22 programlarından yararlanılarak analiz edilmiştir. Hipotez testine ilişkin analizlerin sonuçları yapısal eşitlik modeli aracılığı ile doğrulanmıştır. Araştırma sonuçları; hizmet deneyiminin müşteri vatandaşlık davranışını kısmen ve pozitif yönde etkilediğini göstermiştir. Hizmet deneyiminin hizmet tatmini üzerindeki etkisi incelendiğinde müşterilerin yaşadıkları hizmet deneyiminin müşteri vatandaşlık davranışı sergilemeleri için yeterli olduğu sonucunu göstermektedir. Ayrıca, hizmet deneyiminin müşteri vatandaşlık davranışına etkisinde hizmet tatmininin aracılık etkisi olmadığı saptanmıştır. Bu sonuçtan yola çıkarak, müşterilerin yaşadıkları hizmet deneyiminin tatmin düzeyinde olmasa dahi müşteri vatandaşlık davranışı gösterme eğiliminde olabileceklerini söylemek mümkündür. Son yıllarda müşterilerin hislerini harekete geçirecek, onlara eşsiz deneyimler sunmak tatmin yaratma açısından son derece önemli hale gelmiştir. Dolayısıyla, kendisini işletmenin bir çalışanı gibi gören müşterilerin, yaşadıkları hizmet deneyiminden etkilenmeleri muhtemel olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hizmet tatmini, hizmet deneyimi, müşteri vatandaşlık davranışı, yapısal eşitlik modeli.

JEL Kodları: M3, M31, M10

THE MEDIATING ROLE OF SERVICE SATISFACTION IN THE EFFECT OF SERVICE EXPERIENCE ON CUSTOMER CITIZENSHIP BEHAVIOR: THE CASE OF STARBUCKS

Abstract

The aim of this study is to determine whether the customer's experience of the service offered in Starbucks, which operates as a chain of coffee shops, has an effect on their customer citizenship behavior and whether the service satisfaction of the customers plays a mediating role in the formation of this effect. In line with the purpose of the study, quantitative research method was used to analyze the data. 403 survey data collected by convenience sampling method were analyzed using SPSS 18 and AMOS 22 programs. The results of the analyzes regarding hypothesis testing were confirmed through the structural equation model. Research results; showed that service experience partially and positively affects customer citizenship behavior. When the effect of service experience on service satisfaction is examined, it shows that the service experience experienced by customers is sufficient for them to exhibit customer citizenship behavior. In addition, it was determined that service satisfaction did not have a mediating effect on the effect of service experience on customer citizenship behavior. Based on this result, it is possible to say that customers may tend to show customer citizenship behavior even if their service experience is not at the level of satisfaction. In recent years, it has become extremely important to provide unique experiences to customers by activating their feelings. Therefore, customers who see themselves as an employee of the business are likely to be impressed by their service experience.

Keywords: Service satisfaction, service experience, customer citizenship behavior, structural equality model.

JEL Codes: M3, M31, M10

* Etik kurul izni vardır. Çalışmada yararlanılan anket formu için İzmir Demokrasi Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 13.12.2021 tarihli ve 2021/91 nolu toplantısında 2021/12-07 karar sayı no ile izin alınmıştır.

¹ Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-4313-1927.

² Doktora Öğrencisi, İzmir Demokrasi Üniversitesi SBE, ORCID: 0000-0003-1878-9196.

³ Öğr. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Gördes MYO, ORCID: 0000-0002-7664-3438.

** Sorumlu Yazar (Corresponding Author): ozlem.tastepe@cbu.edu.tr.

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-5282-6870.

Başvuru Tarihi (Received): 25.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Müşteri, mal ve hizmet üreten tüm işletmelerin odak noktasını oluşturmaktadır. Bir işletmenin başarıya ulaşabilmesi için müşterinin bir mal ya da hizmetten ne istediğini, ne beklediğini, hangi özelliklere önem verdiğini bilmesi gerekmektedir (Albayrak, 2014). Hem mal hem hizmet üreten işletmelerin sundukları mal ve hizmetlerin müşteri beklentilerini karşılayamaması durumunda başarısızlıkları kaçınılmaz olmaktadır (Yang ve Mattila, 2012). Günümüz rekabet ortamında işletmelerin rakiplerinden farklılaşabilmesi ve farklı müşteri beklentilerini karşılayabilmesi için müşterilerinin ilgisini devamlı kılmak zorunda oldukları bir gerçektir. Müşteri sadakatini ve güçlü bir marka yaratmayı amaçlayan bu devamlılık (Çatı ve Koçoğlu, 2008), işletmelerin başarı şansını arttırabilecektir. Tam bu noktada sadece ürün ya da hizmetin sunulmasının yeterli olmadığı ve deneyim kavramının ön plana çıktığı görülmektedir.

Bir tüketici bir mağazanın fiziksel ortamına girdiğinde ya da işletmenin çalışanlarıyla etkileşim yaşadığında hizmeti ve hatta bütünüyle markayı deneyimleyebilmektedir (Kerin vd., 1992; Brakus vd., 2009). Bununla birlikte; tüketim süreci boyunca tüketiciler, yaşadıkları deneyimler sonucu mal ya da hizmeti tekrar satın almak istedikleri gibi tam tersi bir istek de duyabilmektedirler (Lee vd., 2010). Dolayısıyla bir marka olumlu bir deneyim sunduğunda rakiplerinden kendisini ayırtılabilmektedir (Brakus vd., 1992). Son yıllarda müşterilerin markanın tıpkı bir çalışanı gibi hareket ettiği, marka adına emek verdiği bir davranış örneği olan müşteri vatandaşlık davranışı konusu gündeme gelmeye başlamıştır (Hsieh vd., 2004; Keh ve Teo, 2001). Müşteri vatandaşlık davranışında, müşteriler insan kaynağı unsuru gibi davranarak, diğer tüketicileri işletmenin mal ve hizmetlerini satın almaya teşvik ederek işletmenin verimliliğine ve hizmet kalitesine olumlu katkı sağlayabilmektedirler (Jones, 1990; Claycomb vd., 2001).

Hizmetlerin soyutluk, ayrılmazlık, türdeş olmama gibi özellikleri bulunmaktadır ve bu nedenle müşteriler diğer müşterilerin fikirlerine de ihtiyaç duymaktadırlar (Murray ve Schlacter, 1990; Nyer ve Gopinath, 2005). İşletmelerin kaliteli bir hizmet sunmaları ve bu kaliteyi sürdürmeleri müşterilerde memnuniyet, güven, bağlılık vb. oluşmasını sağlayabilmektedir. Hatta bu olumlu davranışların ötesinde müşteriler yaşadıkları deneyimleri gönüllü olarak başkalarıyla paylaştıkları, işletmede yaşanan herhangi bir aksaklığı çalışanlara bildirdikleri, diğer müşterilere yardımcı olmaya çalıştıkları da görülebilmektedir (Keh ve Teo, 2001; Kerse ve Gelibolu, 2020). Müşteri vatandaşlık davranışı olarak ifade edilen bu eylemlerin hizmet sunumu esnasında işletmelere yardım ve destek sağlayan gönüllü davranışlar olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda günümüzde işletmelerin uzun vadeli karlılığının sağlanmasında ve sürdürülmesinde hizmet sonrası gönüllü müşteri davranışlarının olması işletme açısından oldukça önemlidir. Çünkü yeni bir müşteriye ulaşmanın maliyeti elde tutulan müşteri maliyetine göre daha yüksek olabilmektedir.

Literatür incelemesi sonucunda genellikle hizmet kalitesi değişkeni ile müşteri vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki incelendiği görülmüştür (Yarmacı ve Kefeli, 2020; Kerse ve Gelibolu, 2020; Yurttakalan ve Yıldız, 2023). Dolayısıyla bu çalışmada Starbucks özelinde hizmet deneyiminin müşteri vatandaşlık davranışına etkisinde hizmet tatmininin aracılık rolünün incelenmesiyle literatürdeki boşluğa dikkat çekilmesi ve ulaşılan sonuçlarla literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle, konuya ilişkin literatüre değinilecek, geliştirilen model ve hipotezlerden bahsedildikten sonra metodoloji açıklanacak ve analiz ve bulgulara yer verilecektir.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde hizmet deneyimi, hizmet tatmini ve müşteri vatandaşlık davranışı değişkenlerine ilişkin literatüre yer verilmiştir.

1.1. Hizmet Deneyimi

Günümüzde pek çok firmanın varlığını sürdürmeye çalıştığı rekabet koşullarında sadece ürün ya da hizmetin sunulmasının yeterli olmadığı ve deneyim kavramının ön plana çıktığı görülmektedir. Bir tüketici, bir işletmenin fiziksel atmosferine girdiğinde ya da işletmenin çalışanı ile etkileşim yaşadığında hizmeti ve hatta bütünüyle markayı deneyimlemektedir (Kerin vd., 1992; Brakus vd., 2009). Bununla birlikte, tüketim süreci boyunca tüketiciler yaşadıkları deneyimler ile tekrar satın alma isteği ya da tam tersi bir istek duyabilmektedir (Lee vd., 2010). Dolayısıyla bir marka olumlu bir deneyim sunduğunda rakiplerinden kendisini ayırıştırabilmektedir (Brakus vd., 2009).

Hizmet işletmesi olan bir restoran müşterilerine yüksek kaliteli bir hizmet deneyimi sunduğunda rakiplerini geride bırakabilmekte ve uzun vadede sadakat sağlayabilmektedir (Venhoef vd., 2009). Örneğin; Harley Davidson, Starbucks gibi firmalar müşterilerine sundukları kaliteli mal ve hizmetin yanı sıra eşsiz bir deneyim de vaat etmekte, böylece müşteriler markaya bağlanmakta ve markaya karşı olumlu duygular beslemektedir (Carrol ve Ahuvia, 2006). Müşteriler, bir işletme ortamında fiziksel olarak bulunarak ya da web siteleri aracılığıyla o işletmeyi ya da markayı deneyimleme fırsatına ulaşmaktadır (Gilmore ve Pine, 2002; Sautter vd., 2004).

Deneyim kavramı ekonomi ve pazarlama bilimleri perspektifinden, bir olayın içerisinde yer alarak, belirli uyarıcılara tepki olarak verilen kişisel olaylar bütünü olarak ifade edilmektedir (Walls vd., 2011). Hizmet deneyimi kavramı ise, hizmetin sunumunun özü olarak tanımlanmaktadır (Zomerdijsk ve Voss, 2010). Deneyim, kişisel olarak oluşan ve her müşteride farklı seviyelerde yaşanan bir katılımı ifade etmektedir. Gentile vd.'ne (2007) göre; müşteri deneyimi; bir müşteri ile bir ürün, bir şirket veya organizasyonunun bir parçası arasındaki tepki uyandıran bir dizi etkileşimden kaynaklanmaktadır. Klaus ve Maklan (2011) ise müşteri deneyimini, "müşterinin satın alma davranışlarıyla ilgili olarak firmayla tüm doğrudan ve dolaylı karşılaşmalarının bilişsel ve duygusal değerlendirmesi" olarak ifade etmektedir.

1.2. Hizmet Tatmini

Hizmet kavramsal açıdan soyut olan, mülkiyet ile sonuçlanmayan bir deneyim olarak tüketicilere fayda sağlayan bir faaliyettir (Lovelock vd., 2015). Hizmeti diğer hizmetlerden farklı kılan ise kalitedir (Meidute-Kavaliauskiene vd., 2014). Müşterilerin ihtiyaç ve beklentilerini tam olarak karşılayan veya bu düzeyi aşan ürün ya da hizmet kaliteli olarak adlandırılmaktadır (Çıraklı vd., 2014). Mucuk (2005) kalite kavramını; 'müşteriye uygunluk', 'şartlara uygunluk' ve 'tüketicinin isteklerine uygunluk derecesi' olarak ifade etmiştir. Bu noktada, müşterilerin beklenti veya isteklerini tatmin etmeyi amaçlayan hizmetin kalitesidir (Meidute-Kavaliauskiene vd., 2014; Harsono, 2021). İşletmelerin sundukları hizmeti deneyimleyen tüketicilerin sunulan hizmetten tatmin olması işletme faaliyetlerinin yönetilmesinde oldukça önemlidir (Chen vd., 2011). Hizmet tatmini kişiden kişiye değişen göreceli bir konudur ve mekânsal ve zamansal olarak değişiklik gösterebilmektedir (Crompton ve Love, 1995).

Tüketicinin tatmin olması, faaliyetlerin sürdürülebilir olması ve bu faaliyetlerin daha da genişletilebilmesi ile yakından ilişkilidir (Bloemer vd., 1998). Günümüzde, müşterinin uzun vadede elde tutabilir olmasında tatmin sağlanması önemli olmakla birlikte, bu tatminin sağlanması büyük ölçüde ürünün bulunabilirliğine ve kalitesine de bağlı olmaktadır (Eraqi, 2006). Hem özel hem kamu sektörü kuruluşlarının; günümüzde yaşanan değişimleri göz önünde bulundurarak hizmet sağlayabilmesi için, tüketici ihtiyaçlarını ve isteklerini anlayabilmesi ve bu istek ve ihtiyaçları doğru zamanda karşılayabilmesi oldukça önemlidir. Özel sektör kuruluşlarında tüketicilerin hizmet karşılığında ödedikleri paranın karşılığını alabilmeleri yüksek kaliteli mal ve hizmetlerle sağlanabilmektedir. Sağlanan hizmetlerle elde edilen müşteri tatmini ve sadakati, işletmelerin uzun vadede hayatta kalabilmeleri ve başarı sağlayabilmeleri açısından gereklidir

(Donnelly vd., 1995). Hizmetten sağlanan tüketici tatmini üründen sağlanan tatminden oldukça farklıdır (Veloutsou vd., 2005).

Ürünlere karşı duyulan tatmin, genellikle ürünün kendisine ve performansına odaklanmaktadır. Bununla birlikte hizmetlerden duyulan tatmin somut ve soyut birçok unsurdan kaynaklanabilmektedir (Gronroos, 1984). Hizmet tatmini açısından özellikle soyut unsurların önemli olması, işletmelerin tatmin sağlama konusunda çok daha fazla çaba göstermesini gerekli kılabilir.

1.3. Müşteri Vatandaşlık Davranışı

Vatandaşlık davranışı adı altında yürütülen ilk çalışmaların örgütsel davranış literatüründe ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kapsamda ele alınan örgütsel vatandaşlık davranışı, “örgütün biçimsel ödül sisteminde doğrudan ve açık bir biçimde yer almayan, bir bütün olarak örgütün etkin ve verimli çalışmasını sağlamaya yardımcı olan, çalışanın gönüllü davranışları” olarak ifade edilmektedir (Kerse ve Seçkin, 2017).

Örgütsel vatandaşlık davranışının; çalışanların herhangi bir ödül beklemeden birbirlerine yardımcı olmalarını ve işletme hakkında sahiplenici tutumlar sergilemelerini ifade etmesinden yola çıkılarak, pazarlama bilimi açısından müşterilerin işletme ya da marka için aynı gönüllülükle hareket edebileceğinin düşünülmüş (Yang ve Qin Hai, 2011), böylece son yıllarda müşterilerin markanın tıpkı bir çalışanı gibi hareket ettiği, marka adına emek verdiği bir davranış örneği olan müşteri vatandaşlık davranışı konusu gündeme gelmeye başlamıştır (Hsieh vd., 2004; Keh ve Teo, 2001). Bu kavram, Groth (2005) tarafından pazarlama dünyasına tanıtılmıştır.

Müşteri vatandaşlık davranışı, müşterinin etkileşimde bulunduğu işletme hakkında gönüllü bir biçimde olumlu söylemlerde bulunduğu, herhangi bir ücret almadan tıpkı bir çalışan gibi davrandığı bir davranış şeklini ifade etmektedir (Rosenbaum ve Massiah, 2007). Müşteri vatandaşlık davranışı, müşterilerin temel rollerinin dışında, gönüllü olarak örgütün etkin işleyişine yardım ve destek sağlayacak faaliyetleri gerçekleştirmesidir (Bove vd., 2009; Curth vd., 2014, Fowler, 2013).

İşletmelerin; yoğun rekabet ortamında başarılı olabilmeleri açısından, müşterileri ile duygusal bağ kurabilmeleri ve müşterilerini gönüllü olarak müşteri vatandaşlık davranışı sergilemeye teşvik edebilmeleri oldukça etkilidir. Müşteri vatandaşlık davranışında; müşteriler insan kaynağı unsuru gibi davranarak diğer müşterileri firmanın mal ve hizmetlerini kullanmaya teşvik etmekte, böylece işletmenin verimliliğine ve hizmet kalitesine olumlu katkı sağlayabilmektedirler (Jones, 1990; Claycomb vd., 2001).

1.4. Hizmet Deneyimi, Hizmet Tatmini ve Müşteri Vatandaşlık Davranışına Yönelik Literatür

Xie, Poon ve Zhang (2017) yapmış olduğu çalışmada, marka deneyimi ve müşteri vatandaşlığı davranışında marka ilişkisi kalitesinin rolünü incelemiştir. Çalışmada; müşterileri insan kaynağı olarak etkin bir şekilde yönetmenin organizasyonun verimliliğini, hizmet performansını ve hizmet kalitesini arttırabileceği belirtilmiş, marka deneyiminin müşteri vatandaşlığı davranışından, müşteri vatandaşlık davranışının da müşteri memnuniyetinden etkilenebileceği ortaya koyulmuştur.

Kim ve Choi (2015) yapmış olduğu araştırmada, hizmet işletmelerinde müşteri deneyiminin kalitesini artırmanın, müşteri vatandaşlık davranışını teşvik etmede çok önemli olduğunu vurgulamıştır.

Van Tonder ve Petzer (2021) yaptıkları çalışmada, duygusal bağlılığın hizmet kalitesini etkilediğini belirtmiştir. Ayrıca hizmet kalitesinin müşteri vatandaşlık davranışını motive ettiği, duygusal bağlılık ile müşteri vatandaşlığı davranışları arasında değişen derecelerde bağlantı kurmak için dolaylı bir yol sağladığı ortaya koyulmuştur.

Usta ve Memiş (2009) algılanan hizmet kalitesi ve marka bağlılığı arasındaki ilişki üzerinde müşteri tatmininin aracılık etkisini inceledikleri çalışmalarında, algılanan hizmet kalitesinin marka bağlılığını hem doğrudan hem de müşteri tatmini üzerinden dolaylı bir şekilde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, algılanan hizmet kalitesinin müşteri tatminini pozitif yönde etkilediği saptanmıştır.

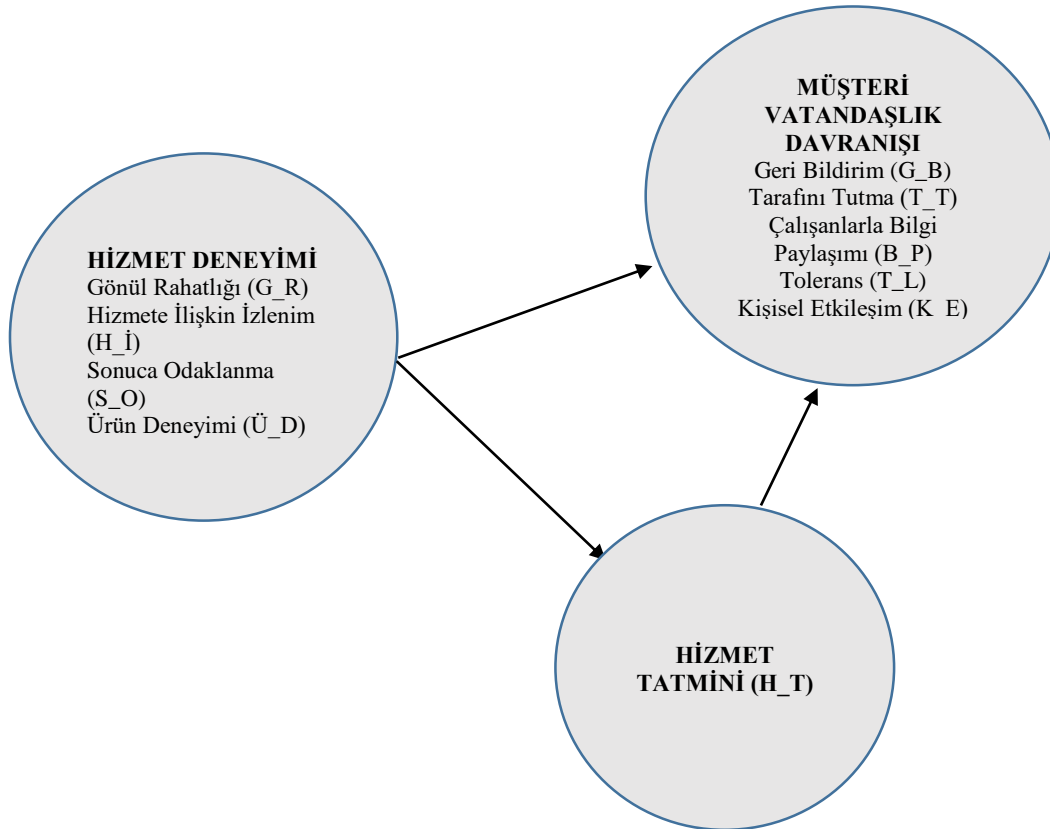
Kara ve Kimzan (2016), marka deneyimi ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide müşteri tatmininin rolünü inceledikleri çalışmalarında, tüketicilerin Ikea markasına ilişkin marka deneyimleri ve tekrar satın alma niyetleri arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Böylece marka deneyiminin, müşteriler ve işletmeler arasındaki ilişkinin devamlılığı açısından kritik bir role sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca çalışmada, müşteri tatmininin marka deneyimi ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide bir aracı etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Ali, Amin ve Çobanoğlu (2016) çalışmalarında; Çin'deki otellerde hizmet deneyimi, duygular, hizmet memnuniyeti ve fiyat kabulü arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Araştırma sonuçları, hizmet deneyiminin ve müşterilerin otele ilişkin olumlu duygularının müşteri memnuniyetini ve fiyat kabulünü olumlu yönde etkilediğini göstermiştir.

2. Kavramsal Model ve Hipotezlerin Geliştirilmesi

Hizmet tatmininin, hizmet deneyimi ve müşteri vatandaşlık davranışı arasındaki aracılık etkisini incelemek amacıyla oluşturulan kavramsal model Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Kavramsal Model

İşletmeler, son yıllarda müşterilerine daha iyi hizmet deneyimi yaşatabilmek için daha çok çaba sarf etmeye başlamışlardır. İşletmeler, müşterilerine daha kaliteli bir hizmet deneyimi yaşatmaya

ve hizmet sürecini kolaylaştırmaya çalışmaktadır (Van Doorn vd., 2010). Önceki yıllarda hizmeti sunanlar iyi bir deneyim yaşanmasında odak nokta olarak kabul edilmekteydi; ancak günümüzde, hizmet deneyiminin yaşanmasında hizmeti sunan tek başına yeterli olmamaktadır (Grönroos ve Gummerus 2014). Daha profesyonel bir hizmet deneyiminin yaşatılması için hizmet sunanlar, müşterileri bu işin bir parçası olarak görmekte ve hizmete ilişkin bilgi sunulmasında müşterileri kısmi çalışanlar olarak değerlendirmektedir. Bu durum, hizmet deneyiminde müşteri vatandaşlığı davranışına önem verilmeye başlandığını göstermektedir (Bowen, 1986; Keh ve Teo, 2001; Hsieh vd., 2004). Groth (2005) müşteri vatandaşlığı davranışını; müşteri iş birliği, müşteri katılımı ve müşteri tavsiyesi çerçevesinde ele almıştır. Bu kavrama göre bireyler başka kişilerden fayda gördüklerinde bu faydaya karşılık iyilikle davranma durumu ortaya çıkabilmektedir. Bu bağlamda; yüksek düzeyde ve kaliteli bir şekilde sunulan hizmetler müşterilere fayda sağladığından, bu deneyimi yaşayan müşteriler müşteri vatandaşlığı iş birliği, müşteri katılımı ve müşteri tavsiyesi davranışlarına katılarak bu iyiliğe karşılık verebilmektedir (Tonder ve Petzer, 2020). Bu bilgilerden yola çıkılarak aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H1: Hizmet deneyimi müşteri vatandaşlık davranışını pozitif yönde etkiler.

Hizmet deneyiminin boyutlarının, müşteri vatandaşlık davranışının boyutlarına olan etkisini belirlemek üzere aşağıdaki alt hipotezler oluşturulmuştur:

H1a: Hizmet deneyiminin gönül rahatlığı boyutu müşteri vatandaşlık davranışının geri bildirim boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1b: Hizmet deneyiminin gönül rahatlığı boyutu müşteri vatandaşlık davranışının tarafını tutma boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1c: Hizmet deneyiminin gönül rahatlığı boyutu müşteri vatandaşlık davranışının çalışanlarla bilgi paylaşımı boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1d: Hizmet deneyiminin gönül rahatlığı boyutu müşteri vatandaşlık davranışının tolerans boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1e: Hizmet deneyiminin gönül rahatlığı boyutu müşteri vatandaşlık davranışının kişisel etkileşim boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1f: Hizmet deneyiminin hizmete ilişkin izlenim boyutu müşteri vatandaşlık davranışının geri bildirim boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1g: Hizmet deneyiminin hizmete ilişkin izlenim boyutu müşteri vatandaşlık davranışının tarafını tutma boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1h: Hizmet deneyiminin hizmete ilişkin izlenim boyutu müşteri vatandaşlık davranışının çalışanlarla bilgi paylaşımı boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1i: Hizmet deneyiminin hizmete ilişkin izlenim boyutu müşteri vatandaşlık davranışının tolerans boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1j: Hizmet deneyiminin hizmete ilişkin izlenim boyutu müşteri vatandaşlık davranışının kişisel etkileşim boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1k: Hizmet deneyiminin sonuca odaklanma boyutu müşteri vatandaşlık davranışının geri bildirim boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1l: Hizmet deneyiminin sonuca odaklanma boyutu müşteri vatandaşlık davranışının tarafını tutma boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1m: Hizmet deneyiminin sonuca odaklanma boyutu müşteri vatandaşlık davranışının çalışanlarla bilgi paylaşımı boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1m: Hizmet deneyiminin sonuca odaklanma boyutu müşteri vatandaşlık davranışının tolerans boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1n: Hizmet deneyiminin sonuca odaklanma boyutu müşteri vatandaşlık davranışının kişisel etkileşim boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1o: Hizmet deneyiminin ürün deneyimi boyutu müşteri vatandaşlık davranışının geri bildirim boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1ö: Hizmet deneyiminin ürün deneyimi boyutu müşteri vatandaşlık davranışının tarafını tutma boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1p: Hizmet deneyiminin ürün deneyimi boyutu müşteri vatandaşlık davranışının çalışanlarla bilgi paylaşımı boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1r: Hizmet deneyiminin ürün deneyimi boyutu müşteri vatandaşlık davranışının tolerans boyutunu pozitif yönde etkiler.

H1s: Hizmet deneyiminin ürün deneyimi boyutu müşteri vatandaşlık davranışının kişisel etkileşim boyutunu pozitif yönde etkiler.

Hizmet deneyimi; müşterinin hizmeti sunan firmada kaldığı süre boyunca hizmete ilişkin geçen tüm süreç, fiziksel olanaklar, çalışan davranışlarına ilişkin olumlu veya olumsuz görüşler ve diğer müşterilerle etkileşim sonucu yaşanan deneyimlerdir (Johnston ve Clark, 2008). Her firmanın, müşterilerine unutamayacakları iyi bir hizmet deneyimi yaşatarak yeni müşteriler çekmek ve aynı zamanda onları elde tutmak için stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. Günümüzde; bilgi teknolojilerindeki gelişmeler ile birlikte daha fazla bilgiye sahip olan müşterilerin, aynı zamanda iyi bir hizmet deneyimi yaşamasıyla birlikte hizmetten tatmin olmaları da beklenmektedir. Çünkü aldığı hizmetten tatmin olan müşteri hizmeti sunan firmaya karşı bağlılık hissedebilecektir (Williams, 2000). Hizmet sektöründe, iyi bir hizmet deneyimi sunulmasında önemli bir role sahip olan çalışanların müşterilerin hizmetten tatmin olmalarında etkisi büyüktür. Müşterilerle iletişim kuran ilk kişiler çalışanlar olduğu için müşterilerin hizmetten yararlandığı sürece hizmetten tatmin olması için çalışanlar gerekli etkileşimi sürdürmeye devam etmektedir (Lemke vd., 2011; Lin ve Mattila, 2010). Literatürde yer alan bu bilgiler ışığında aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H2: Hizmet deneyimi hizmet tatminini pozitif yönde etkiler.

Hizmet deneyiminin boyutlarının hizmet tatminine etkisinin ölçülebilmesi için aşağıdaki alt hipotezler oluşturulmuştur:

H2a: Hizmet deneyiminin gönül rahatlığı boyutu hizmet tatminini pozitif yönde etkiler.

H2b: Hizmet deneyiminin hizmete ilişkin izlenim boyutu hizmet tatminini pozitif yönde etkiler.

H2c: Hizmet deneyiminin sonuca odaklanma boyutu hizmet tatminini pozitif yönde etkiler.

H2a: Hizmet deneyiminin ürün deneyimi boyutu hizmet tatminini pozitif yönde etkiler.

Hizmet tatmini, işletmelerin uzun vadede hem karlılığının artmasında hem de marka değerinin yükselmesinde önemli bir unsurdur. İyi bir deneyim yaşayan müşteri tatmin olmakta, tatmin olan müşteri de tıpkı işletmenin bir çalışanı gibi başka müşterileri de işletmenin mal ve hizmetlerini satın almaya teşvik ederek işletmenin verimliliğine ve hizmet kalitesine olumlu katkı sağlayabilmektedir (Jones, 1990; Claycomb vd., 2001). Burada önemli olan husus, müşterinin gönüllü olarak olumlu bir geri bildirimde bulunabilmesi için yararlandığı hizmetten tatmin olmasıdır (Garma ve Bove, 2011). Bu bilgilerden yola çıkılarak aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H3: Hizmet tatmini müşteri vatandaşlık davranışını pozitif yönde etkiler.

Hizmet tatmininin müşteri vatandaşlık davranışının boyutlarına olan etkisinin ölçülebilmesi için aşağıdaki alt hipotezler oluşturulmuştur:

H3a: Hizmet tatmini müşteri vatandaşlık davranışının geri bildirim boyutunu pozitif yönde etkiler.

H3b: Hizmet tatmini müşteri vatandaşlık davranışının tarafını tutma boyutunu pozitif yönde etkiler.

H3c: Hizmet tatmini müşteri vatandaşlık davranışının çalışanlarla bilgi paylaşımı boyutunu pozitif yönde etkiler.

H3d: Hizmet tatmini müşteri vatandaşlık davranışının tolerans boyutunu pozitif yönde etkiler.

H3e: Hizmet tatmini müşteri vatandaşlık davranışının kişisel etkileşim boyutunu pozitif yönde etkiler.

Literatürde hizmet tatminin aracı rolüne ilişkin boşluk dikkat çekmektedir. Buradan hareketle çalışmada; hizmet deneyiminin, müşteri vatandaşlık davranışı ile arasındaki ilişkide hizmet tatminin rolünün incelenmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın aracı değişkene ilişkin hipotezi aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

H4: Hizmet deneyiminin müşteri vatandaşlık davranışı ile arasındaki ilişkide hizmet tatminin aracılık rolü vardır.

3. Metodoloji

Bu çalışmanın amacı; kahve dükkânları zinciri olarak faaliyette bulunan Starbucks'ta, müşterilerin sunulan hizmete ilişkin deneyimlerinin, müşteri vatandaşlık davranışı göstermelerinde bir etkisi olup olmadığını ve bu etkinin oluşmasında müşterilerin yaşadıkları hizmet tatmininin aracılık rolü üstlenip üstlenmediğini belirlemektir. Çalışma kapsamında Starbucks'ın seçilmesinin nedeni; bu markanın hem dünyanın en başarılı kahve dükkânı zinciri olması (Hidayetoğlu, 2017), hem de bu markanın kahve dükkânı olarak Türkiye'de en çok tercih edilen marka olmasıdır (Urhan, 2020).

3.1. Anket Tasarımı

Çalışmada yararlanılan anket formu için İzmir Demokrasi Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 13.12.2021 tarihli ve 2021/91 nolu toplantısında 2021/12-07 karar sayı no ile izin alınmıştır. Çalışma amacı kapsamında hazırlanan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmada yer alan değişkenlere ait 43 soru, ikinci bölümde demografik değişkenlere ait 5 soru yer almaktadır. Birinci bölümde yer alan 1-19 arasındaki ifadeler hizmet deneyimi, 20-25 arasındaki ifadeler hizmet tatmini, 26-43 arasındaki ifadeler ise müşteri vatandaşlık davranışı ile ilgili ifadelerdir. Anketin ikinci bölümünde ise ankete katılan kişilerin demografik özelliklerini analiz edebilmek amacıyla cinsiyet, yaş, eğitim durumu, meslek ve gelir durumlarına ilişkin sorular yer almaktadır. Anket formu hazırlanırken ölçeklere ilişkin literatürden yararlanılmıştır. Hizmet deneyimi ile ilgili ifadeler, Klaus ve Maklan (2012); hizmet tatmini ile ilgili ifadeler Dagger vd. (2007) ve Greenfield ve Attkisson (1989); müşteri vatandaşlık davranışı ile ilgili ifadeler ise Yi ve Gong (1995) tarafından geliştirilen ölçeklerden uyarlanmıştır. Anket formunda yer alan sorular 5'li Likert ölçeği formatında hazırlanmıştır.

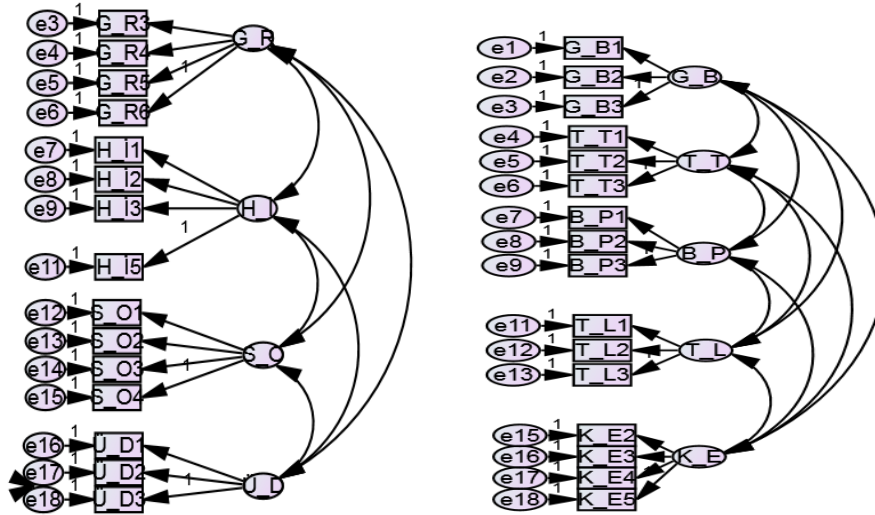
3.2. Örneklem ve Veri Toplama

Araştırmanın ana kütesini, Türkiye'de yaşayan ve Starbucks'tan hizmet alan 18 yaş üstü tüm tüketiciler oluşturmaktadır. Hazırlanan anket formu, ön test amacıyla öncelikle kolayda örnekleme yöntemiyle seçilen 50 tüketiciye uygulanmıştır. Gerekli düzeltmeler ve sadeleştirmeler yapıldıktan sonra son şekli verilen anketler, 01.03.2022-01.04.2022 tarihleri arasında 423 tüketiciye kolayda örnekleme yöntemiyle çevrimiçi (Malhotra, 2010: 219) olarak gerçekleştirilmiştir. 20 anket analize elverişli olmadığı için çıkarılmış, dolayısıyla 403 anket formuna ilişkin veriler incelenmiştir.

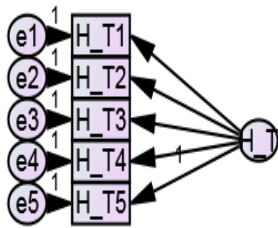
3.3. Analiz ve Bulgular

Araştırma amacı doğrultusunda toplanan verilere cevap veren katılımcıların %55,6'sı (N=224) kadın, %44,4'ü (N=179) erkek; %32,5' i (N=131) 18-28 yaş aralığında; %21,3'ü (N=86) üniversite mezunu; %64'ü (N=258) 7501-10000 TL aralığında gelire sahip; %43,2'si (N=174) özel sektör çalışanıdır. Araştırma kavramsal modelinde ifade edilen değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesiyle amacıyla yapısal eşitlik analizinden yararlanılmıştır. Oluşturulan hipotezler SPSS 18 ve AMOS 22 programı aracılığıyla test edilmiştir. Ölçeklerin Cronbach alfa güvenilirlik katsayısı; hizmet deneyimi ölçeği için 0,87, hizmet tatmini ölçeği için 0,67, müşteri vatandaşlık davranışı ölçeği için ise 0,96 olarak hesaplanmıştır. Tüm ölçeklerin bir arada olduğu Cronbach alfa katsayısı ise 0,94'tür. Ölçeklerin geçerliliği test edildiğinde hizmet deneyimi ve müşteri vatandaşlık davranışı boyutları için birinci düzey çok faktörlü doğrulayıcı faktör analizi, hizmet tatmini içinse tek faktörlü doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda program tarafından önerilen modifikasyon işlemleri yapılmıştır. İşlemler sonucu hizmet deneyimi ölçeğinden dört ifade çıkarılmış ve bir ifade arasında da kovaryans bağlantısı kurulmuştur. Hizmet tatmini ölçeğinden bir ifade, müşteri vatandaşlık davranışı ölçeğinden ise iki ifade çıkarılmıştır. Şekil 2 ve 3'te değişkenlere ilişkin yapılan işlemler gösterilmiştir.

Şekil 2: Hizmet Deneyimi ve Müşteri Vatandaşlık Davranışı Değişkenlerine İlişkin Birinci Düzey Çok Faktörlü Doğrulayıcı Faktör Analizi

Şekil 3: Aracı Değişkene İlişkin Tek Faktörlü Doğrulayıcı Faktör Analizi

Tablo 1: Ölçeklerin Uyum Değerleri

Ölçek	X ²	Df	X ² /df	GFI	CFI	RMSEA
Hizmet Deneyimi	169,941	83	2,047	0,95	0,96	0,051
Hizmet Tatmini	15,680	5	3,136	0,98	0,98	0,073
Müşteri Vatandaşlık Davranışı	414,755	94	4,412	0,88	0,96	0,080
İyi Uyum Değerleri*			≤3	≥0,90	≥0,97	≤0,05
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri*			≤4-5	0,89-0,85	≥0,95	0,06-0,08

Kaynak: (Meydan ve Şeşen, 2011).

Tablo 2: Ölçeklerin, AVE, Cronbach Alfa ve Birleşik Güvenilirlik (CR) Katsayıları

Değişken	İfadeler	Kod	AVE	Cronbach Alfa	CR
Gönül Rahatlığı (G_R)	Starbucks'da benimle sadece bir seferliğine değil, her gittiğimde ilgilenileceğini düşünüyorum.	G_R3	0,52	0,82	0,75
	Starbucks'da benimle iyi ilgileniyorlar, bu yüzden Starbucks'dan başka yere gitmeye ihtiyaç duymuyorum.	G_R4			
	Starbucks'la ilgili geçmiş tecrübelerimden dolayı Starbucks'ı tercih ediyorum.	G_R5			
	Starbucks personeli müşterilere bağımsız tavsiyelerde bulunduğu için Starbucks'ı tercih ediyorum.	G_R6			
Hizmete İlişkin İzlenim (H_İ)	Starbucks benimle ilgilenirken ve ihtiyaçlarımı karşılarken esnekler.	H_İ1	0,52	0,70	0,70
	Starbucks beni güncel tutar ve yeni seçenekler hakkında bilgilendirir.	H_İ2			
	Starbucks güvenilir ve saygın bir yerdir.	H_İ3			
	Starbucks çalışanları işler ters gittiğinde bile benimle doğru bir şekilde ilgilenir.	H_İ5			
Sonuca Odaklanma (S_O)	Starbucks'da süreç daha kolay işliyor.	S_O1	0,52	0,78	0,76
	Starbucks, bana ihtiyacım olan hizmeti hızlı bir şekilde veriyor.	S_O2			
	Starbucks'ı alternatif bir hizmet sağlayıcısına tercih ederim.	S_O3			
	Starbucks'daki çalışanlar beni iyi anlıyor.	S_O4			
Ürün Deneyimi (Ü_D)	Starbucks'da, en iyi ürünü aldığımdan emin olmak için farklı seçenekler arasından seçim yapmak istiyorum.	Ü_D1	0,55	0,71	0,72
	Starbucks dışındaki alternatif hizmet sağlayıcılarının ürün seçeneklerini/tekliflerini görmek isterim.	Ü_D2			
	Starbucks'da, hangi ürünün benim için en iyisi olduğunu anlayabilmem için farklı seçenekleri karşılaştırmam gerekiyor.	Ü_D3			
Hizmet Tatmini (H_T)	Starbucks'a karşı hislerim çok olumludur.	H_T1	0,50	0,70	0,77
	Hizmet almak için Starbucks'a gittiğimde kendimi iyi hissedirim.	H_T2			
	Starbucks'daki çalışanların bilgi ve yetkinliğinin tatmin edici olduğunu düşünüyorum.	H_T3			
	Starbucks'daki çalışanların sorunları dinleme ve anlama yeteneğini tatmin edici buluyorum.	H_T4			
	Starbucks'dan aldığım hizmetin en iyi hizmet olduğunu düşünüyorum.	H_T5			
Geri Bildirim (G_B)	Starbucks'da, hizmetin nasıl iyileştirileceğine dair faydalı bir fikrim varsa, bunu çalışana bildiririm.	G_B1	0,68	0,85	0,81

Değişken	İfadeler	Kod	AVE	Cronbach Alfa	CR
	Starbucks'da, çalışandan iyi bir hizmet aldığımda, bu konuda yorum yaparım.	G_B2			
	Starbucks'da bir sorun yaşadığımda, çalışanın bunu bilmesini isterim.	G_B3			
Tarafını Tutma (T_T)	Starbucks ve çalışanları hakkında başkalarına olumlu şeyler söylerim.	T_T1	0,50	0,76	0,74
	Starbucks'ı ve çalışanlarının hizmet sunumunu başkalarına tavsiye ederim.	T_T2			
	Arkadaşlarımı ve akrabalarımı Starbucks'a gitmeye teşvik ederim.	T_T3			
Bilgi Paylaşımı (B_P)	Starbucks'da, çalışana ne yapmasını istediğimi açıkça söylerim.	B_P2	0,80	0,91	0,90
	Starbucks'da, çalışana doğru bilgileri veririm.				
Tolerans (T_L)	Starbucks'da, çalışanın görevlerini yerine getirebilmesi için gerekli bilgileri sağlarım.	B_P3	0,65	0,82	0,79
	Starbucks'da hizmet beklediğim gibi sunulmazsa, buna katlanırım.	T_L1			
	Starbucks'da hizmet sunumu sırasında, çalışan bir hata yaparsa sabırlı olurum.	T_L2			
Kişisel Etkileşim (K_E)	Starbucks'da, hizmeti almak için normalde beklediğimden daha uzun süre beklemek zorunda kalırsam, buna uyum sağlarım.	T_L3	0,82	0,94	0,93
	Starbucks'da, çalışana nazik davranırım.	K_E2			
	Starbucks'da, çalışana kibar davranırım.	K_E3			
	Starbucks'da, çalışana saygılı davranırım.	K_E4			
	Starbucks'da, çalışana kaba davranmam.	K_E5			

Ortalama açıklanan varyans değerinin (AVE) 0,50'ye eşit veya üzeri olması ve birleşik güvenilirlik (CR) katsayısının da 0,70 veya üzeri sonuç vermesi yakınsak geçerliliğin sağlanmasında önemlidir. Tablo 2'deki AVE değerleri 0,50 ve üzeri, CR ve Cronbach alfa değerleri de 0,70 ve üzerinde çıktığı için yakınsak geçerlilik sağlanmıştır. Yapısal eşitlik analizine geçilebilmesi için ayırsama geçerliliğine de bakılması gerekmektedir. Ayırsama geçerliliğinin sağlanabilmesi için AVE'nin karekök değerinin, diğer herhangi bir yapı ile olan en büyük korelasyon değerinden yüksek çıkması gerekmektedir.

Bu şekilde yüksek değer elde edilmesi ile ayırsama geçerliliği sağlanmaktadır (Fornell ve Larcker, 1981; Yıldız ve Koç, 2017). Ayırsama geçerliliğine ilişkin sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Korelasyon Katsayıları

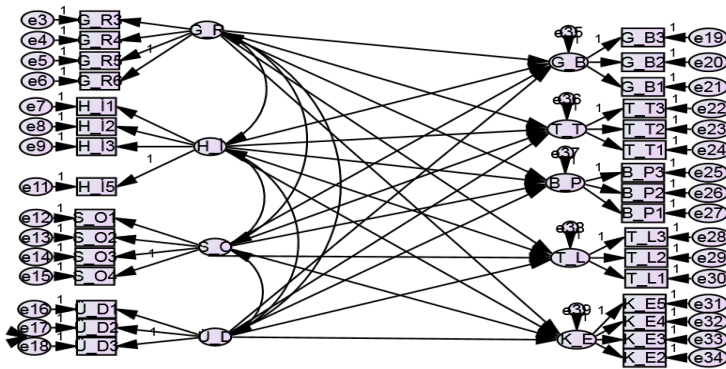
	G_R	H_İ	S_O	Ü_D	H_T	G_B	T_T	B_P	T_L	K_E
G_R	(0,72)									
H_İ	,464**	(0,72)								
S_O	,581**	,642**	(0,72)							
Ü_D	,182**	,374**	,372**	(0,74)						
H_T	,514**	,579**	,671**	,409**	(0,71)					
G_B	,671**	,505**	,443**	,150**	,419**	(0,83)				
T_T	,572**	,502**	,501**	,235**	,460**	,694**	(0,71)			
B_P	,696**	,528**	,490**	,192**	,432**	,883**	,699**	(0,90)		
T_L	,676**	,437**	,429**	,181**	,339**	,788**	,617**	,850**	(0,81)	
K_E	,712**	,457**	,458**	,154**	,347**	,831**	,649**	,890**	,895**	(0,91)

** p<0.01

(N=403)

Analizler sonucunda istenen şartlar yerine getirildiği için yapısal eşitlik analizine geçilmiş ve aracılık etkisinin incelenmesi için öncelikle bağımsız değişken hizmet deneyimi ve bağımlı değişken müşteri vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki incelenmiştir. Bir sonraki aşamada ise bağımsız değişken hizmet deneyimi ve aracı değişken hizmet tatmini arasındaki ilişkiye bakılmış, son aşamada ise aracı değişkenin ilk modele eklenmesiyle ortaya çıkan ilişki incelenmiştir (Baron ve Kenny, 1986). Buna göre ilk aşama olarak hizmet deneyimi ve müşteri vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki incelenmiş ve uyum değerlerine bakılmıştır (Meydan ve Şeşen, 2011). İncelenen ilişki şekil 4’de gösterilmiştir.

Şekil 4: Hizmet Deneyimi ve Müşteri Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkiye Yönelik Doğrulayıcı Faktör Analizi

Uyum değerleri istenilen aralıkta sonuç verdiği için modifikasyon işlemi yapılmamıştır. Analiz sonucu modele ilişkin elde edilen uyum değerleri Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Yapısal Eşitlik Modeli Uyum Değerleri

	X ²	Df	X ² /df	GFI	CFI	RMSEA
Uyum Değerleri	1068,81	2,407	2,626	0,85	0,95	0,064
İyi Uyum Değerleri			≤3	≥0,90	≥0,97	≤0,05
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			≤4-5	0,89-0,85	≥0,95	0,06-0,08

Kaynak: (Meydan ve Şeşen, 2011).

Oluşturulan modele göre değişkenler arasındaki standardize edilmiş β katsayıları, standart hata, kritik oran, p değerleri Tablo 5’te gösterilmiştir.

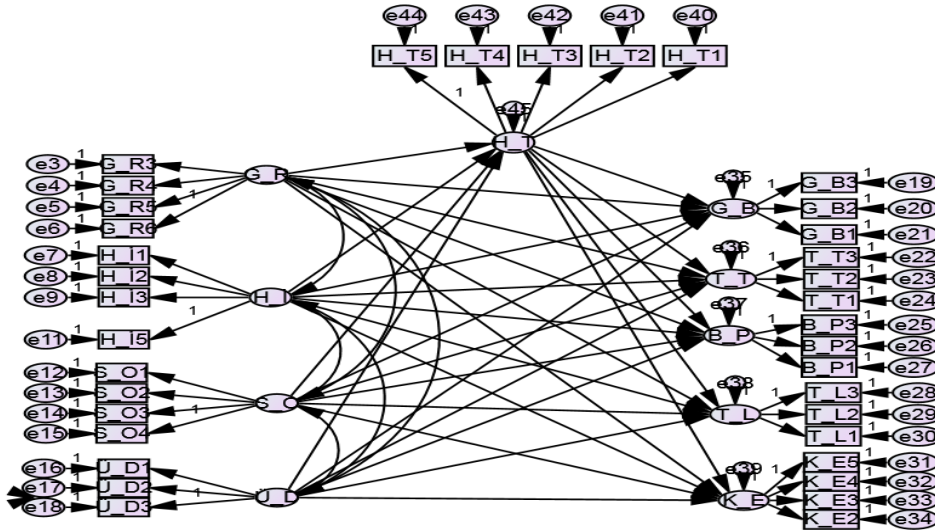
Tablo 5: Yapısal Eşitlik Modeli Katsayıları

Değişkenler	Standardize β	Standart Hata	Kritik Oran	P	
Gönül Rahatlığı	Geri Bildirim	1,13	,211	4,762	***
	Tarafını Tutma	0,74	,185	4,367	***
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	0,86	,221	3,259	,001
	Tolerans	0,74	,302	1,856	,063
	Kişisel Etkileşim	0,72	,334	1,664	,096
Hizmete ilişkin İzlenim	Geri Bildirim	1,59	,503	3,977	***
	Tarafını Tutma	1,14	,438	4,054	***
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	1,25	,516	2,878	,004
	Tolerans	0,69	,693	1,071	,284
	Kişisel Etkileşim	0,58	,772	,822	,411
Sonuca Odaklanma	Geri Bildirim	-1,20	1,011	-,994	,320
	Tarafını Tutma	-0,79	,867	-,941	,347
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	0,36	1,050	,269	,788
	Tolerans	1,91	1,450	,940	,347
	Kişisel Etkileşim	2,21	1,632	,991	,322
Ürün Deneyimi	Geri Bildirim	0,57	4,722	,655	,513
	Tarafını Tutma	0,20	3,862	,340	,734
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	1,60	6,951	1,175	,240
	Tolerans	2,63	10,022	1,210	,226
	Kişisel Etkileşim	2,83	11,152	1,203	,229

Aracılık etkisinin ölçülebilmesi için gerekli olan ilk aşama, bağımsız ve bağımlı değişken arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu inceleme sonucu elde edilen bulgular Tablo 5’te detaylı bir şekilde yer almaktadır. Buna göre; p değeri 0,05’ten küçük çıkan hipotezler kabul edilmiş, p değeri 0,05’ten büyük çıkan hipotezler reddedilmiştir. Bu doğrultuda, hizmet deneyimi ölçeğinin gönül rahatlığı boyutunun müşteri vatandaşlık davranışı boyutlarından tolerans ve kişisel etkileşim boyutu ile arasında anlamlı bir ilişki bulunmaz iken, hizmet deneyiminin gönül rahatlığı boyutu ile geri bildirim, tarafını tutma ve çalışanlarla bilgi paylaşımı arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda H1a, H1b ve H1c hipotezleri kabul edilirken H1d ve H1e hipotezleri red edilmiştir. Hizmet deneyiminin hizmete ilişkin izlenim boyutu müşteri vatandaşlık davranışı boyutlarından tolerans ve kişisel etkileşim boyutu üzerinde etkiye sahip olmadığı, geri bildirim, tarafını tutma ve çalışanlarla bilgi paylaşımı arasında anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda, H1f, H1g ve H1h hipotezi kabul edilirken, H1i ve H1i hipotezleri red edilmiştir. Hizmet deneyiminin sonuca odaklanma boyutu ile müşteri vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkiye bakıldığında p değerleri 0,05’ten büyük çıktığı için H1j, H1k, H1l, H1m ve H1n hipotezleri red edilmiştir. Hizmet deneyiminin ürün deneyimi boyutu ile müşteri vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide p değerleri 0,05’ten büyük çıktığı için H1o, H1ö, H1p, H1r ve H1s hipotezleri red

edilmiştir. İlk aşamada bağımsız değişkenin bağımlı değişken ile ilişkisine bakıldıktan sonra, ikinci aşamada aracı değişken etkisi incelenmiştir. Aracı değişkenin modele eklenmesiyle elde edilen uyum değerlerinin istenilen şekilde çıkması, modelin yapısal olarak uygunluğunu göstermektedir (Meydan ve Şeşen, 2011: 37).

Şekil 5: Hizmet Deneyimi ve Müşteri Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkiye Yönelik Aracı Değişkenin Modele Dahil Edildiği Doğrulayıcı Faktör Analizi

Tablo 6: Aracılık Etkisini Ölçmek İçin Oluşturulan Yapısal Eşitlik Modeli Uyum Değerleri

	X ²	Df	X ² /df	GFI	CFI	RMSEA
Uyum Değerleri	1559,72	4,558	2,795	0,85	0,95	0,067
İyi Uyum Değerleri			≤3	≥0,90	≥0,97	≤0,05
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri			≤4-5	0,89-0,85	≥0,95	0,06-0,08

Kaynak: (Meydan ve Şeşen, 2011).

Değişkenler arasındaki standardize edilmiş β katsayıları, standart hata, kritik oran, p değerleri Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7: Değişkenlere İlişkin Değerler

Değişkenler		Standardize β	Standart Hata	Kritik Oran	P
Gönül Rahatlığı	Hizmet Tatmini	-0,28	,232	-1,183	,237
Hizmete İlişkin İzlenim		-0,18	,474	-,652	,515
Sonuca Odaklanma		1,92	1,233	1,770	0,77
Ürün Deneyimi		0,72	13,377	,641	,522
Hizmet Tatmini	Geri Bildirim	0,30	,220	,997	,319
	Tarafını Tutma	0,27	,195	1,251	,211
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	-0,01	,248	-0,032	,974
	Tolerans	-0,44	,282	-,974	,330
	Kişisel Etkileşim	-0,42	,309	-,868	,386
Gönül Rahatlığı	Geri Bildirim	1,08	,197	4,826	***
	Tarafını Tutma	0,69	,170	4,388	***
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	0,85	,212	3,357	***
	Tolerans	0,95	,239	2,517	,012
	Kişisel Etkileşim	0,77	,262	2,285	,022
Hizmete İlişkin İzlenim	Geri Bildirim	1,38	,396	4,293	***
	Tarafını Tutma	0,94	,347	4,147	***
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	1,24	,429	3,371	***
	Tolerans	0,95	,474	2,120	,034
	Kişisel Etkileşim	0,84	,519	1,752	0,80
Sonuca Odaklanma	Geri Bildirim	-0,71	,850	-,690	,490
	Tarafını Tutma	-0,33	,719	-,475	,635
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	0,52	,908	,450	,653
	Tolerans	1,61	1,030	1,108	,268
	Kişisel Etkileşim	1,86	1,158	1,166	,243
Ürün Deneyimi	Geri Bildirim	1,09	11,193	,851	,395
	Tarafını Tutma	0,67	8,809	,815	,415
	Çalışanlarla Bilgi Paylaşımı	1,74	15,884	,899	,369
	Tolerans	2,21	18,315	,901	,368
	Kişisel Etkileşim	2,39	20,342	,900	,368

Tablo 7’de yer alan bulgular ışığında; H2a, H2b, H2c ve H2d hipotezleri red edilmiştir. Dolayısıyla hizmet deneyimi boyutları ile hizmet tatmini değişkeni arasında anlamlı bir etkinin olmadığı saptanmıştır. Hizmet tatmininin müşteri vatandaşlık davranışına etkisinin ölçülebilmesi için oluşturulan hipotezlere ilişkin analiz sonucuna bakıldığında ise p anlamlılık oranının 0,05’ten büyük çıkması sebebiyle H3a, H3b, H3c, H3d ve H3e hipotezleri red edilmiştir. Baron ve Kenny (1986) araştırmasında; hizmet tatmini ile müşteri vatandaşlık davranışı ilişkisinde p değerinin 0,05’ten büyük çıkması aracı değişkenin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda aracı etkisine ilişkin oluşturulan hipotez H4 hizmet tatmininin aracılık etkisi olmadığı için red edilmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

İşletmeler yoğun rekabet ortamında özgün olabilmek ve rakiplerinden farklılaşabilmek için çeşitli pazarlama stratejileri geliştirmektedir. İşletmelerin, yeni müşteriler elde etmenin yanı sıra var olan müşterilerini de elde tutabilmesi çok önemlidir. Bunun için, tüketicilerin değişen istek ve ihtiyaçlarını anlamak gerekmektedir. Son yıllarda müşterilerin hislerini harekete geçirerek, onlara eşsiz deneyimler sunmak tatmin yaratma açısından son derece önemli hale gelmiştir. Ayrıca herhangi bir ödül ya da maaş sistemiyle olmayan, tamamen bireysel gönüllülüğe dayanan, hizmet kalitesini yükseltebilecek müşteri vatandaşlık davranışlarının geliştirilmesi de işletmelerin sürekliliğine katkı sağlamaktadır.

Bu nedenle günümüzde uzun vadeli müşteri ilişkilerinin sağlanmasında önemli bir kavram olan hizmet deneyimi ve müşteri vatandaşlık davranışı kavramları önem kazanmaya başlamıştır. Aldığı hizmet sonucu beklentileri karşılanan ve tatmin olan müşteriler, işletmeye karşı olumlu hisler beslemekte ve bir sonraki tercihlerinde de bu işletmenin mal veya hizmetlerine yönelebilmektedirler. Bunun yanı sıra; yaşadığı olumlu deneyimler sonucunda işletmeye karşı bağlılık ve güven duygusu hisseden müşteriler, deneyimlerini gönüllü olarak diğer müşterilerle paylaşabilmekte, çalışanların hizmet sunumunda herhangi bir eksiklikleri ya da hataları olduğunda onlara yardımcı olabilmektedirler.

Müşteri vatandaşlık davranışı olarak ifade edilen bu gönüllü eylemler, hizmet sunumu esnasında işletmenin işini kolaylaştırmakta ve ona destek sağlamaktadır. Bu da, işletmenin başarısı ve rekabet avantajı elde etmesi açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmanın amacı; kahve dükkânları zinciri olarak faaliyette bulunan Starbucks’ta, müşterilerin sunulan hizmete ilişkin deneyimlerinin, müşteri vatandaşlık davranışı göstermelerinde bir etkisi olup olmadığını ve bu etkinin oluşmasında müşterilerin yaşadıkları hizmet tatmininin aracılık rolü üstlenip üstlenmediğini belirlemektir.

Araştırmadan elde edilen veriler sonucunda; hizmet deneyiminin gönül rahatlığı boyutunun, müşteri vatandaşlık davranışının geri bildirim, tarafını tutma ve çalışanlarla bilgi paylaşımı boyutlarını pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Buna göre; Starbucks’ın uzmanlığına güvenen, müşteriyi iyi ilgilendiğine ve bu ilginin sürekli olduğuna inanan, ayrıca bu kahve dükkânında sunulan hizmetin tüm süreçlerinin kolay olduğunu düşünen katılımcıların müşteri vatandaşlık davranışı sergileyebilecekleri anlaşılmaktadır. Bu davranış kapsamında katılımcılar; Starbucks’ta sunulan hizmetin iyileştirilmesine destek olabilmekle birlikte müşteriler hizmet sunumu sırasında bir hatayla karşılaşarsa ya da beklemek zorunda kalırlarsa bu durumu tolere etmeyip sabırsız davranma eğiliminde bulunabilecektir. Bu bilgiler ışığında; uzmanlığın yanı sıra müşterilerle olan iletişimin de ne kadar önemli olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmada elde edilen bir diğer sonuca göre, hizmet deneyiminin hizmete ilişkin izlenim boyutu müşteri vatandaşlık davranışının geri bildirim, tarafını tutma ve çalışanlarla bilgi paylaşımı boyutlarını pozitif yönde etkilemektedir. Bu sonuç, Kim ve Choi (2015) tarafından yapılan çalışmayla tutarlılık göstermektedir. Buna göre; Starbucks’ın güvenilir ve saygın bir marka olduğuna inanan, müşterilerle ilgilenirken ve onların ihtiyaçlarını karşılarken esnek olduğunu, müşterilerine hizmetleriyle ilgili güncel bilgiler verdiğini ve farklı seçenekler sunduğunu,

çalışanlarının iyi becerilere sahip olduğunu ve bu çalışanların zor anlarda bile müşterilerle nasıl ilgileneceğini bildiklerini düşünen katılımcıların Starbucks ve çalışanları hakkında başkalarına olumlu şeyler söyleyebildiklerini, onlara bu kahve dükkânı markasını tavsiye edebildiklerini, ayrıca Starbucks çalışanlarına nazik, dostça ve saygılı davranabildiklerini söylemek mümkündür. Buradan hareketle; hizmet sunan işletmelere güvenilir ve saygın bir marka olma yolunda çaba sarf etmenin yanı sıra, müşterilerin ihtiyaç ve beklentilerine ayak uydurabilmek adına esnek olabilmeleri, bu ihtiyaç ve beklentiler doğrultusunda yeni hizmetler, farklı seçenekler sunmaları; çalışanları, her duruma hazır olabilmeleri ve hizmet sunumunun her aşamasının aksamadan yürütülebilmesi için iyi bir şekilde eğitmeleri önerilebilir. Böylece müşterilerin hem markayı hem çalışanları benimsemeleri, hem de yaşadıkları olumlu deneyimleri başkalarına aktararak markayı tavsiye edebilmeleri mümkün olabilecektir.

Analiz sonucuna göre hizmet deneyiminin hizmet tatmini üzerindeki etkisi incelendiğinde müşterilerin yaşadıkları hizmet deneyiminin müşteri vatandaşlık davranışı sergilemeleri için yeterli olduğu sonucunu göstermektedir. Buna göre Starbucks'ın uzmanlığına güvenen ve bu markanın güvenilir ve saygın bir marka olduğuna inanan, müşterileriyle iyi ve sürekli bir şekilde ilgilendiğini, sunulan hizmetlerin tüm süreçlerinin kolay olduğunu, Starbucks'ın müşterilerinin ihtiyaçlarını karşılarken esnek olduğunu, kendisi için en iyi ürünü seçmek isteyen müşterilerine hizmetleriyle ilgili güncel bilgiler verdiğini ve farklı ürün seçenekleri sunduğunu, çalışanlarının iyi becerilere sahip olduğunu ve her durumda müşterilerle nasıl ilgileneceğini bildiklerini düşünen katılımcıların Starbucks'ın sunduğu hizmetten yararlanırken olumlu deneyimler yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda; hizmet işletmelerinin sundukları hizmet açısından sahip oldukları uzmanlıklarıyla güven vermeleri, saygın bir marka olmak için çaba göstermeleri, müşterilerine gönül rahatlığıyla o markayı seçmelerini sağlayacak, iyi seçilmiş ve iyi eğitilmiş çalışanların dâhil olduğu, müşteri ihtiyaçlarına uygun ürün seçeneklerinin sunulduğu iyi bir hizmet deneyimi yaşatmaları gerektiğini söylemek mümkündür. Son olarak; elde edilen bulgular doğrultusunda, hizmet deneyiminin müşteri vatandaşlık davranışına etkisinde hizmet tatmininin aracılık etkisi olmadığı saptanmıştır. Bu sonuçtan yola çıkarak, müşterilerin yaşadıkları hizmet deneyiminin tatmin düzeyinde olmasa dahi müşteri vatandaşlık davranışı gösterme eğiliminde olabileceklerini söylemek mümkündür.

Araştırmanın zaman ve maliyet kısıtları nedeniyle sadece Türkiye'de yapılması sonuçların Starbucks kahve dükkânı zincirleri bulunan tüm ülkeler açısından genellenebilmesini mümkün kılmamaktadır. Benzer nitelikteki çalışmaların Amerika ve Avrupa gibi önde gelen ve daha fazla nüfusa sahip ülkelerin bulunduğu kıtalarda yaşayan tüketicilerle de yapılması daha detaylı ve genellenebilir sonuçların elde edilmesine yardımcı olabilecektir. Ayrıca araştırmanın sadece Starbucks'tan hizmet alan müşterilerle sınırlı olması bir diğer kısıtı oluşturmaktadır. Hizmet deneyimi, hizmet tatmini ve müşteri vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkileri ya da etkileri ortaya koyabilmek açısından başka hizmet işletmelerine yönelik araştırmalar yapmakta fayda vardır.

Yazar Katkı Oranı (Authorship Contributions): Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Baron, R. M. & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6): 1173-1182.
- Bloemer, J., Ruyter, K. D. & Peeters, P. (1998). Investigating drivers of bank loyalty: The complex relationship between image, service quality and satisfaction. *International Journal of Bank Marketing*, 16(7), 276- 286.

- Brakus, J. J., Schmitt, B. H. & Zarantonello, L. (2009). Brand experience: what is it? How is it measured? Does it affect loyalty? *Journal of Marketing*, 73(3), 52-68.
- Bove, L. L., Pervan, S. J., Beatty, S. E. & Shiu, E. (2009). Service worker role in encouraging customer organizational citizenship behaviors. *Journal of Business Research*, 62, 698-705.
- Carroll, B., A. & Ahuvia, A. C. (2006). Some antecedents and outcomes of brand love. *Marketing Letters*, 17(2), 79-89.
- Chen, C. M., Lee, H. T., Chen, S. H., & Huang, T. H. (2011). Tourist behavioural intentions in relation to service quality and customer satisfaction in Kinmen National Park, *Taiwan. International Journal of Tourism Research*, 13(5), 416-432.
- Claycomb, C., Lengnick-Hall, C.A. & Inks, L.W. (2001). The customer as a productive resource: a pilot study and strategic implications, *Journal of Business Strategies*, 18(1), 47-69.
- Crompton, J. L., & Love, L. L. (1995). The predictive validity of alternative approaches to evaluating quality of a festival. *Journal of Travel Research*, 34(1), 11-24.
- Curth, S., Uhrich, S., & Benkenstein, M. (2014). How commitment to fellow customers affects the customer-firm relationship and customer citizenship behavior. *Journal of Services Marketing*, 28(2), 147-158.
- Çıraklı, Ü., Gözlü M., ve Gözlü K. (2014). Sağlık kurumlarında algılanan hizmet kalitesinin değerlendirilmesi: Yozgat'ta yer alan iki hastanenin yatan hastaları üzerinde bir çalışma. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 7, 61-82.
- Donnelly, M., Wisniewski, M., Dalrymple, J. F., & Curry, A. C. (1995). Measuring service quality in local government: the SERVQUAL approach. *International Journal of Public Sector Management*. 8(7), 15-20.
- Eraqi, M. I. (2006). Tourism services quality (TourServQual) in Egypt: The viewpoints of external and internal customers. *Benchmarking: an international journal*. 13(4): 469-492.
- Fowler, J. G. (2013). Customer Citizenship Behavior: An expanded theoretical understanding. *International Journal of Business and Social Science*. 4(5), 1-8.
- Garvin, D. A. (1984). What does 'product quality' really mean?. *Sloan Management Review*, 26, 25-43.
- Gentile, C., Spiller, N., Noci, G. (2007). How to sustain the customer experience: an overview of experience components that co- create value with the customer. *European Management Journal*, 25(5), 395-410.
- Gilmore, J. H. & Pine, B. J. (2002). Customer experience places: the new offering frontier, *Strategy & Leadership*, 30(4),4-11. <https://doi.org/10.1108/10878570210435306>
- Gronroos, C. (1984). A service quality model and its market implications. *European Journal of Marketing*, 18(4), 36-44.
- Groth, M. (2005). Customers as good soldiers: examining citizenship behaviors in internet service deliveries. *Journal of Management*, 31(1), 7-27.
- Harsono, S., Widyantorob, H., Prawitowati, T. & Rachmatd, B. (2021). Service-oriented organizational citizenship behavior, service quality and customer citizenship behavior: comparison of implementation and evaluation from the perspective of bank customers. *Market-Tržište*, 33(1), 75-92.
- Hidayetoğlu, B. (2017). "En Başarılı 10 Kahve Franchise (Kahve Bayilik) Zinciri", <https://coffeemag.com.tr/kahve-franchise-bayilik-zinciri/> (Erişim Tarihi: 05.01.2022)

- Hsieh, A., Yen, C. & Chin, K. (2004). Participative customers as partial employees and service provider workload. *International Journal of Service Industry Management*, 15(2), 187-199.
- Jones, P. (1990). Managing foodservice productivity in the long term: strategy, structure and performance. *International Journal of Hospitality Management*, 9(2), 143-154.
- Keh, H. T. & Teo, C. W. (2001). Retail customers as partial employees in service provision: a conceptual framework. *International Journal of Retail & Distribution Management*. 29(8), 370-378.
- Kerin, R.A., Jain, A. & Howard, D.J. (1992). Store shopping experience and consumer price-quality-value perceptions. *Journal of Retailing*, 68(4), 376-397.
- Kerse, Y. ve Gelibolu, L. (2020). Müşteri vatandaşlık davranışı oluşumunda lojistik hizmet kalitesinin, müşteri memnuniyetinin ve müşteri güveninin rolü: aracılı bir model. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3), 681-705.
- Klaus, P. & Maklan, S. (2011). Customer experience: Are we measuring the right things? *International Journal of Market Research*, 53(16), 771-791.
- Lee, M. S., Hsiao, H. D. & Yang, M. F. (2010). The study of the relationship among experiential marketing, service quality, customer satisfaction and customer loyalty. *International Journal*. 13(5), 213-217.
- Lovelock, C., Patterson, P. G. & Wirtz, J. (2015). *Services marketing an asia –pacific and australian perspective*. Pearson australia: Melbourne.
- Malhotra, N. K. (2010). *Marketing research: An applied orientation*. 6th Edition, New Jersey: Pearson Education Inc.
- Meidute-Kavaliauskiene, L., Aranskis, A. & Litvinenko, M. (2014). Consumer satisfaction with the quality of logistics services. *procedia social and behavioral sciences. Procedia Social and Behavioral Sciences*. 110, 30-340.
- Mucuk, İ. (2005). *Modern işletmecilik*, (15. Basım), İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Rosenbaum, M.S. & Massiah, C. (2007). When customers receive support from other customers: exploring the influence of intercustomer social support on customer voluntary performance. *Journal of Service Research*, 9, 257-270.
- Sautter, P., Hyman, M.R., Lukosius, V. (2004). E-Tail atmospherics: a critique of the literature and model extension, *Journal of Electronic Commerce Research*, 5(1), 14-24.
- Urhan, İ. (2020). “Türkiye’de En Çok Tercih Edilen Kahve Evleri”, <https://dergice.com/turkiyeden-cok-tercih-edilen-kahve-evleri> (Erişim Tarihi: 08.02.2022)
- Veloutsou, C., Gilbert, G. R., Moutinho, L. A., & Goode, M. M. (2005). Measuring transaction-specific satisfaction in services: are the measures transferable across cultures?. *European Journal of Marketing*. 39(5/6), 606-628.
- Verhoef, P.C., Lemon, K.N., Parasuraman, A., Roggeveen, A., Tsiros, M. & Schlesinger, L.A. (2009). Customer experience creation: determinants, dynamics and management strategies, *Journal of Retailing*, 85(1), 31-41.
- Walls, A. R., Okumuş, F., Wang, Y. & Kwun, D. J.-W. (2011). An epistemological view of consumer experiences. *International Journal of Hospitality Management* 30, 10-21.

- Yang, S. ve Qin Hai, M. (2011). Review of customer citizenship behaviors scales in service perspective. Minli Dai (Ed.). *Innovative Computing and Information International Conference*, 238-243.
- Yarmacı, N. ve Kefeli, E. (2020). Yiyecek içecek işletmelerinde hizmet kalitesinin müşteri vatandaşlık davranışına etkisi: İstanbul örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 3947-3964.
- Yurttakalan, Ö. ve Yıldız, E. (2023). Müşteri vatandaşlığı davranışlarının himaye niyeti üzerindeki etkileri: genel hizmet kalitesinin aracılık rolü. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 17-35.
- Zomerdijk, L.G. & Voss, C.A. (2010). Service design for experience-centric services, *Journal of Service Research*, 13(1), 67-82.

Araştırma Makalesi / Research Article

AFET YÖNETİCİSİ OLARAK MÜLKİ İDARE AMİRLERİ: 6 ŞUBAT 2023 DEPREMLERİ ÖRNEĞİ

Lütfullah ÜN¹

Öz

Türkiye 6 Şubat 2023 günü tarihinin en büyük depremini yaşamış; 11 ili etkileyen deprem elli binden fazla insanımızın vefatına, yüz binlerce insanımızın sakatlanmasına veya yaralanmasına, yüzdört milyar dolardan fazla maddi kayba ve etkileri uzun yıllar silinmeyecek psikolojik ve sosyolojik yıkıma yol açmıştır. Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti devleti ve milleti ile tüm imkânlarını seferber ederek afeti en az zararlarla atlattık ve yaraları bir an evvel sarmak için ilk andan itibaren mücadele etmektedir. Bu mücadelede önde gelen aktörlerden birisi olan mülki idare amirleri de özellikle afet yöneticisi rolleri ile ilk andan itibaren afet bölgesinde ve dışında mücadele etmişlerdir. Bu çalışmada daha çok rutin mülki yönetim rolleri ile bilinen ancak acil durumlarda üstlendikleri roller ile yönetsel ve toplumsal sorunların çözümünde kritik rol oynayan mülki idare amirlerinin afet yöneticiliği rolü 6 Şubat Depremi ekseninde ele alınacaktır. Çalışmanın amacı mülki idare amirlerinin kriz yönetimi açısından önemini ortaya koyarak idari ve akademik farkındalık oluşturmaktır. Çalışmada literatür ve mevzuat taraması yöntemleri kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mülki idare amirleri, afet yönetimi, deprem.

Jel Kodlar: D73, H83, S54, Z18.

CIVIL ADMINISTRATIVE CHIEFS AS DISASTER MANAGERS: THE EXAMPLE OF THE EARTHQUAKES OF FEBRUARY 6, 2023

Abstract

Türkiye experienced the biggest earthquake in its history on February 6, 2023; The earthquake, which affected 11 provinces, caused the death of more than fifty thousand of our people, the crippling or injury of hundreds of thousands of people, the financial loss of more than one hundred and four billion dollars, and the psychological and sociological destruction whose effects will not be erased for many years. However, the Republic of Türkiye has been struggling from the very first moment to overcome the disaster with the least damage and to heal the wounds as soon as possible by mobilizing all its means with the state and nation. Civil administrators, who are one of the leading actors in this struggle, have struggled in and outside the disaster area from the very first moment, especially with their disaster manager roles. In this study, the disaster management role of civil administrators, who are mostly known for their routine civil administration roles, but their roles in emergencies and play a critical role in solving public and social problems, will be discussed on the axis of the 6 February Earthquake. The aim of the study is to raise administrative and academic awareness by demonstrating the importance of civil administrators in terms of crisis management. In the study, literature and legislation scanning method will be used.

Keywords: Civil administrative officers, disaster management, earthquake.

Jel Codes: D73, H83, S54, Z18.

¹ Dr., Mülki İdare Amiri, İçişleri Bakanlığı, Hukuk Müşaviri, lutfullahun57@gmail.com, ORCID : 0000-0002-8764-5113.

Başvuru Tarihi (Received): 26.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Türkiye 6 Şubat 2023 günü merkez üssü Pazarcık olan 7.7 ve merkez üssü Elbistan olan 7.6 büyüklüğünde iki deprem ve beraberindeki binlerce artçı (AFAD, 2023) ile tarihinin en büyük doğal afetini yaşamıştır. Resmi verilere göre elli binin üzerinde vefat (TRTHABER, 2023) ve binlerce yaralı/sakatlanan insan, yüzbinlerce yıkılan veya kullanılamaz hale gele ev/bağımsız bölüm ve yüz milyar doları aşkın maddi zararlar karşı karşıya kalınmıştır.² Afetin bıraktığı ölüm ve kalıcı yaralanmalar/sakatlıklar dışında afetin tüm izlerini olabildiğince ortadan kaldırmak saikiyle gösterilen devlet ve millet refleksi doğrultusunda tüm ülke seferber olmuş ve dünyaya örnek olacak birlik ve beraberlik örneği gösterilmiştir. Bununla birlikte afetle mücadelede ilk andan itibaren aktif rol alan mülki idare amirleri gerek mevzuattan kaynaklanan yetkilerini kullanmışlar gerekse de afet anında gereken her türlü inisiyatif almada da tereddüt etmemişlerdir. Bu yönü itibarıyla 6 Şubat ve ardından yaşanan depremlerin oluşturduğu ağır yıkımın içerisinde verilen mücadele, alınan dersler itibarıyla de ayrı bir akademik analizi hak etmektedir. Bu yönde yapılacak çalışmaların ilerleyen dönemlerde gerçekleştirilebilecek mevzuat çalışmalarına ve idari kararlara da kaynaklık edebileceği göz önünde bulundurulduğunda deprem sonrası yönetimin, edinilen tecrübenin ve alınan derslerin gerek akademik açıdan gerekse kamu hizmeti açısından çok kıymetli olacağı aşikârdır. Bu noktada çalışmada öncelikle afet yönetiminin ve afet yöneticiliğinin ne olduğu ele alınacaktır. Ardından mülki idare amirlerinin afetlerle mücadele ile ilgili olarak mevzuattan kaynaklı yetkileri ele alınacaktır. Son olarak 6 Şubat depremlerinin kapsamında ne gibi faaliyetlerde buldukları ve bundan sonraki süreçte afet yöneticiliği açısından ne gibi roller üstlenebileceklerine değinilecektir.

1. Afet Yönetimi ve Afet Yöneticiliği

Gerek dünyada gerekse Türkiye’de ulusal basında veyahut sosyal medyada sıklıkla afet haberleri ile karşılaşmaktadır. Bunda özellikle iletişimin giderek artmasının da rolü büyüktür. Aynı zamanda yaşanan iklim değişikliği ve teknolojik gelişmelerin sonucunda da afetlerin özelliklerinin de değiştiğini söylemek mümkündür. Genel olarak afetler “toplumun tamamı veya belli kesimleri için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal hayatı ve insan faaliyetlerini durduran veya kesintiye uğratan, etkilenen toplumun baş etme kapasitesinin yeterli olmadığı doğa, teknoloji veya insan kaynaklı olaylar (AFAD, t.y.a) şeklinde tanımlanabilir. Ancak burada unutulmaması gereken husus olayın kendisinin afet olmadığı, daha doğru ifade ile olayın doğurmuş olduğu sonucun afet olduğudur (AFAD, t.y.a). Zira 7 büyüklüğündeki bir deprem bir ülkede (örneğin gelişmiş bir ülkede) herhangi bir yıkıma yol açmadan hafif hasarlarla atlatıldığında yaşanan sadece bir deprem olarak kayıtlara geçmektedir. Depremin etkisi geçtikten bir müddet sonra hayat olağan akışı ile devam edebilmektedir. Bununla birlikte aynı büyüklükteki bir deprem başka bir ülkede (örneğin az gelişmiş veyahut gelişmemiş bir ülkede) aşırı yıkımlara yol açtığında hayatın olağan akışı sona erecek; yaşanan ekonomik, sosyal ve psikolojik yıkımın etkileri uzun yıllar devam edecektir.³ Bu noktada afetin ona sebep olan olay değil aslında sonucu olduğunu söylemek mümkündür.

Günümüzde afetlerin doğa ve insan kaynaklı olabileceği yönünde akademik ve kurumsal hemfikirlik söz konusudur. Afetlerden “deprem, sel, heyelan, çığ, tsunami” ve benzerleri doğa kaynaklı olup, “büyük sanayi kazaları, nükleer felaketler, biyolojik krizler (silah ve saldırılar), iklimsel değişiklikler” ve benzeri durumlar ise teknoloji veyahut insan kaynaklı olarak sıralanabilir. Bu noktada yaşanan her türlü olaya dair tedbirsizliklerin afetlerin kapısını araladığını da söylemek yerinde olacaktır. Diğer bir ifade ile afetle mücadelenin önceden alınacak tedbirlerle başlaması gerektiği açıktır. Bu yönüyle afet ile mücadelenin de bir yönetim süreci olduğunu söylemek

² 6 Şubat 2023 Deprem felaketinin Türkiye ekonomisine yol açtığı toplam yük yaklaşık 2 trilyon TL (103,6 milyar \$) seviyesinde olduğu, bunun da 2023 yılındaki milli gelirin yaklaşık % 9’una ulaşabileceği değerlendirilmektedir (SBB, 2023: 8).

³ Gelişmiş ülkeler afetleri daha az can kaybıyla ve maddi kayıpla atlatırken, gelişmekte olan ülkelerin ise afetlerde daha çok can kaybına ve maddi kayba maruz kaldığını (Leblebici, 2014: 465) söylemek mümkündür.

mümkündür. Bu yönetim süreciyle ilgili olarak literatürde pek çok tanımlama ve bakış açısı mevcuttur.

Bütün kaynakların azami sayıda insanı sağ kurtarmak ve kayıpları asgariye indirebilecek tedbirleri almak üzere imkânları yerinde ve zamanında kullanarak zararları asgariye düşürme (Eren, 2011: 3) faaliyeti olarak da tanımlanabilen afet yönetimi, Anayasamızın 56. maddesiyle korunan “Sağlıklı ve Dengeli Çevrede Yaşama Hakkını” korumaya hizmet etmektedir. Bu noktada bu hakkın gerçekleşmesini zorlaştıran, ortadan kaldıran süreçlerin her yönüyle planlanması ve yönetimi (Karaman, 2017: 2) de afet yönetimi olarak ifade edilebilir. AFAD’ın terimler sözlüğünde ise bu kavram

“...afetlerin önlenmesi ve zararlarının azaltılması, afet sonucunu doğuran olaylara zamanında, hızlı ve etkili olarak müdahale edilmesi ve afetten etkilenen topluluklar için daha güvenli ve gelişmiş yeni bir yaşam çevresi oluşturulabilmesi için toplumca yapılması gereken topyekûn bir mücadele süreci” şeklinde tanımlanmıştır. Daha geniş bir ifadeyle afet yönetimi; “afetlerin önlenmesi ve zararlarının azaltılması amacı ile, afetin her aşamasında (öncesinde, esnasında ve sonrasında) alınması gereken önlemler ve yapılması gereken çalışmaların planlanması, yönlendirilmesi, koordine edilmesi, desteklenmesi ve etkin olarak uygulanabilmesi için toplumun tüm kurum ve kuruluşlarıyla, imkân ve kaynaklarının belirlenen stratejik hedefler ve öncelikler doğrultusunda kullanılmasını gerektiren, çok yönlü, çok disiplinli ve çok aktörlü, dinamik ve karmaşık bir yönetim süreci”

olarak da ifade edilebilir (AFAD, t.y.a). “Afet” kavramının disiplin, aktörler vb. bakımdan çok yönlülüğü ile dinamik ve karmaşık yapısı nedeniyle afet yönetim süreci yönetimden sağlığa, işletmeden ekonomiye, mühendislikten topografiye, sosyolojiden psikolojiye kadar pek çok disiplinin yöntem ve metodlarını içermektedir. Olası bir afet durumunda her bir branşın üzerine düşen pek çok konu olacağını söylemek mümkündür. Bu noktada “zarar önleme, risk tespiti, tedbir alımı, müdahale, koordinasyon, iyileştirme ve yeniden inşa” gibi pek çok başlık altında afet yönetiminin bir bütünlük içinde yürütülmesi ideal afet yönetimin gereğidir.⁴

Türkiye’de kuruluştan 2000’lere kadar afet yönetiminde afetlerin sonuçlarına odaklanan krizi yönetme anlayışı hâkimdi. Bu anlayışta afetin ardından afetten etkilenenlerin kayıpları telafi edilmekteydi. Bu döneme kadar çıkartılan düzenlemelerin de daha çok deprem sonrası yaraları sarmaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür (Aktel, 2010:170-171). Risk⁵ odaklı afet yönetim anlayışına dair ilk esaslı vurguysa “7. Beş Yıllık Kalkınma Planıyla” (1996-2000) (Bölgesel Gelişme ve Konut) yapılmıştır. Burada zararların azaltılmasına yönelik afet öncesinde yapılması gerekenlere dair hukuki düzenlemelerin gerekli olduğu vurgusu yapılmıştır (7. BYKP, 1995: 176, 181 ve 183). 2000’lerden itibaren ise tüm dünyada risk yönetimi esaslı “bütünleşik afet yönetimine geçilmiştir.⁶ Bütünleşik afet yönetimi¹ gereğince 2009’da Afet ve Acil Durumlar

⁴ Afet yönetiminin “risk ve zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme” olarak dört aşaması vardır (Atlı, 2006: 11-15).

⁵ Risk; zarar, kayıp veyahut tehlikeye yol açabilecek bir olayın meydana gelme ihtimalidir (Büyük Larousse, 1986: 9843).

⁶ Bu sistem; afetin olduğu andan itibaren müdahale ve iyileştirme aşamalarına (kriz yönetimi) yönelik planlama ile afete maruz kalmayı önleyici önlemleri içeren (zarar azaltıcı) planlamaları kapsamaktadır (CENDİM, 2001). Türkiye’de afet yönetimi politikası ve buna dair hukuki çerçeve tarihsel süreç içerisindeki yaşanan olayların etkisiyle belirlenmiştir.

¹ Bu doğrultuda “afet ve acil durum süreçlerinin elektronik takibi, yönetimi ve yöneticilere karar desteği sunumu için AYDES (Afet Yönetim ve Karar Destek Sistemi) geliştirilmiştir. Bu sistem, coğrafi bilgi sistemleri üzerine kurulmuş olup afetlerde ulusal kaynakların etkin yönetimini sağlayan karar destek mekanizmalarına sahiptir. Ayrıca sistem

Başkanlığı (AFAD) kurulmuş ve Başkanlık Türkiye’de afetlerle mücadelede ilk ve en üst otorite olmuştur. Bununla birlikte Türkiye’de afet yönetiminin pek çok aktörünün olduğunu, diğer bir ifade ile AFAD’ın afet yönetiminde paydaşlarının (mensupları ile birlikte tüm merkezi ve yerel kurumlar, özel sektör, uluslararası örgütler, STK’lar ile gönüllüler) olduğunu söylemek mümkündür. Bu aktörlerin başında ise mülki idare amirleri gelmektedir. Türk devlet yapılanmasında merkez yönetiminin taşra teşkilatı olan valiliklerin ve kaymakamlıkların üst idarecileri olan mülki idare amirleri, aynı zamanda mesleki kariyerleri doğrultusunda başta İçişleri Bakanlığı merkez teşkilatı olmak üzere birçok merkezi teşkilatta (örneğin AFAD)² görev almaktadırlar.

Türkiye’yi etkileyen en önemli afetlerin başında depremlerin olduğunu söylemek mümkündür (Özmen ve Gökçe, 2018). Özellikle son büyük afet olan ve elli binden fazla insanımızı kaybettiğimiz Kahramanmaraş Depremleri ve etkileri uzun yıllar unutulmayacak acılara sahne olmuştur. Mülki idare amirleri bu afetle mücadele çerçevesinde depremin ilk anından itibaren aktif rol almışlar, gerek mevzuat kapsamında gerekse de şartların gerektirdiği inisiyatifleri alarak devletin sahadaki en önemli sorun çözücülerinden olmuşlardır.

2. Mevzuat Açısından Türkiye’de Mülki İdare Amirlerinin Afet Yöneticiliği

Mülki idare amirleri mesleki kariyerlerinin çeşitli dönemlerinde gerek buldukları coğrafyadan gerekse görev yaptıkları zaman diliminden veyahut başka herhangi bir sebepten kaynaklı olarak birçok kritik ve zorlu olay ve süreç yaşamış olup bu durumları yönetmesi mesleğinin bir gereği olan bir hizmet sınıfına mensupturlar. Bu meslek grubu çeşitli mevzuatla da yetkili ve sorumlu kılınarak ülkenin veyahut görev yaptıkları bölgenin yaşayacağı veya yaşamakta oldukları zor durumları aşmak ve yönetmek üzere görevlidirler. Bu zorlu durumlardan birisi de afetlerdir. Bu yetki ve sorumluluklar anayasadan, kanunlardan, yönetmeliklerden veyahut planlardan kaynağını alabilmektedir. Bunların başlıcaları;

“1949’da çıkartılan 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu, 1958’de çıkartılan 7126 sayılı Sivil Müdafaa Kanunu, 1959’da çıkartılan 7269 sayılı Umumi Hayata Müessir Alınacak Tedbirler ve Yapılacak Yardımlara Dair Kanun, 1983’te çıkartılan 2935 sayılı Olağanüstü Hal Kanunu, 1943’te çıkartılan 4373 sayılı Taşkın Sulara Ve Su Baskınlarına Karşı Korunma Kanunu” ile “Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği, Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP) ve İl Afet Risk Azaltma Planı (İRAP)”

olarak sıralanabilir.

Tarihsel sürece bakıldığında ise mülki idare amirlerinin çeşitli özel kanunların hükümleriyle afetler açısından da yetkilendirildiğini görmek mümkündür. 1939’da yaşanan ve otuz binden fazla vatandaşımızın vefat ettiği Erzincan Depremi’nden ve devamında yaşanan büyük depremlerden sonra çıkartılan “18/7/1944 ve 4623 sayılı Yer Sarsıntılarında Evvel ve Sonra Alınacak Tedbirler Hakkında Kanun”da mülki idare amirlerine çeşitli yetki ve görevler verilmiştir. Buna göre 4623 sayılı Kanun’un 3. maddesi uyarınca depremin gerçekleşmesi halinde mahallin mülki amiri (hâkim-savcılar hariç) herkese (memur olmayanlar da dâhil) görev vermeye; bedeli sonradan ödenmek üzere her türlü taşıma araçlarına (canlı veyahut cansız) ve gerekli araçlara el koymaya; tedavi, kurtarma işe vb. işlerin gerektirdiği acil devirleri yapmaya, tehlikeli binaları tahliye ettirmeye ve uygun bina ve konutları işgal etmeye yetkilidir. Deprem olan yerlerdeki mülki amir

---

TAMP bilişim altyapısını oluşturur. Sistem afet yönetiminde yer alan ilgili bakanlıklara ve başkanlığın taşra teşkilatının kullanımına sunuludur (AFAD, t.y.b.).

² Gerek yerelde gerekse merkezde devlet yapılanmasını, kurumsal yapılanmayı, idari işlerin yürütümünü, acil durumları, ülke sosyolojisini ve topografyasını mesleğin gereği olarak çok iyi bilen mülki idare amirleri; aynı zamanda mesleklerinin gereği olarak acil durumlarda ve krizlerde nasıl davranmaları ve neler yapmaları gerektiğine yönelik de yılların verdiği deneyimle kamunun esenliği adına önemli roller üstlenebilmektedirler.

yeterli yardım (teşkilat ve araç açısından) bulamazsa çevre il ve ilçelerden yardım ister. Bu il ve ilçelerin mülki amirleri işbu talep karşısında yardım etmek zorundadır. Aynı şekilde bu yardım sadece civar köy ve kasaba halkından da istenebilir. Bu köy ve kasaba halkı bağlı buldukları mülki amirliğin emrini beklemeksizin yardıma koşmak zorunda olup buldukları il ve ilçeye bilgi verilir. Yine depremin olduğu yerin mülki amiri bu işlerin yapılmasında gerekirse asker, jandarma, gümrük muhafaza ve orman koruma birliklerinden ve bunların araçlarından da yararlanabilir. Bu durumda birliklerin komutanları üstlerinden emir beklemeksizin yardım etmek zorundadırlar. 4623 sayılı Kanun'un 8. maddesi uyarınca mülki amir yetkili makamların verecekleri görevleri yapmayanları işe sevk etmeye yetkilidir. Yine kanunun 9. maddesi uyarınca depremin ardından Nafia Vekâleti tarafından (Bayındırlık Bakanlığı veyahut günümüzdeki Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı) kurulacak fen heyetlerince resmi ve özel tüm binalar tetkik ve muayeneye tâbi tutulmakta olup bu binalardan yıktırılması ve boşaltılması gerekli olanlarla ilgili fen heyetlerince mülki amire rapor verilir. Mal sahipleri bu binaları yıkmadığı takdirde ise mülki amirin emriyle (bedeli yıkıntı bedeliyle ödenmek üzere) yıktırılır.

Mülki amirlere birçok kritik ve güçlü yetkiler verilen bu kanun; 15/05/1959 tarih ve 7269 sayılı "Umumi Hayata Müessir Alınacak Tedbirler ve Yapılacak Yardımlara Dair Kanun"un 51/b hükmü doğrultusunda kaldırılmıştır.

2.1. 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 126. maddesinde belirtilen hüküm gereği; "merkezi idare kuruluşu bakımından illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılmakta olup; illerinin idaresi yetki genişliği esasına" dayanmaktadır. Merkezi yönetimin taşra teşkilatlanmasını ve yönetimini düzenleyen 10/6/1949 tarihli ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'na göre illerin genel idaresinden vali (md. 4, 9), ilçelerin genel idaresinden ise kaymakam (md. 27) sorumludur. Valiler ilin, kaymakamlar ise ilçenin "her yönden genel idare ve genel gidişini düzenlemekten ve denetlemekten" (md. 9/E ve 31/E) sorumludurlar. Bu açıdan gerek valiler gerekse kaymakamlar il ve ilçeler bazında olası afetlerle mücadelede doğrudan sorumludurlar. Bununla birlikte bu kanunda görev ve sorumlulukları belirten maddelerde açıktan afet ifadesi geçmemektedir. Ancak günümüzde herhangi bir işlevselliği ve örneği kalmayan bucak müdürüyle ilgili olarak "su baskını, kıtlık, yangın deprem gibi afetlerde keyfiyeti kaymakama bildirmekle beraber hal ve vaziyetin icap ettirdiği bütün tedbirleri alır ve uygular (md. 44)." hükmü kanunun kabul edildiği ilk andan itibaren vardır. Bu hükmün kaymakamlara dair dolaylı da olsa afet yönetimi ile ilgili bir ilgi (sorumluluk) oluşturduğunu söylemek mümkündür. Kanunun afetlere yönelik mülki idare amirlerine verdiği açıktan bir yetki ve sorumluk ise 25/3/2020 tarihli ve 7226 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un 1. maddesi ile işbu kanuna ek 2. madde olarak derç edilen

"Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu tarafından; ...Afet ve acil durum hallerinde arama, kurtarma ve müdahale faaliyetleri kapsamında, afetten veya acil durumdan etkilenen kişiler ile sınırlı olmak üzere Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının veya ilgili valiliğin, ... ihtiyaç duyduğu telefon abone ve konum bilgileri gecikmeksizin karşılanır..."

hükmüdür.

Esasen bu kanunda afetlerle mücadeleden mülki idare amirlerinin doğrudan sorumlu olduğuna dair bir düzenleme bulunmasa da kanunun mülki idareyi genel idareden sorumlu tutması ve verdiği yetkiler itibariyle bu afet yöneticiliği ile ilgili sorumluluk başlı başına var olmaktadır. Ayrıca kanunda gerek ilde gerekse ilçedeki kamu kurum ve kuruluşlarının üst amiri olarak belirtilmeleri de zaman içerisinde kurulacak olan afetle mücadele eden merkezi kuruluşların taşra

örgütlenmelerinin en üst amiri olmalarını gerektirmiştir. Diğer bir ifade ile örneğin il AFAD müdürlükleri valilere bağlı olarak çalışmaktadır.³

2.2. 7269 sayılı Umumi Hayata Müessir Alınacak Tedbirler ve Yapılacak Yardımlara Dair Kanun

Türkiye’de afet yönetiminde temel kanunlardan biri 15/05/1959 tarihli ve 7269 sayılı “Umumi Hayata Müessir Alınacak Tedbirler ve Yapılacak Yardımlara Dair Kanun” olup kanunun 1. maddesinde belirtilen “... afetin meydana gelmesi halinde bu kanun gereğince alınması lazım gelen acil tedbirlerin ittihazına afetin meydana geldiği bölgenin valisi yetkilidir.” hükmüyle valiler, afete karşı gerekli tedbirleri almakla bizzat yetkilendirilmiştir. Yine bu kanun ilgili diğer hükümleri ile mülki idare amirlerine afete sebep olan olayların meydana gelmesinin ardından her türlü tedbirin alınması ve talimat gerekmeksizin yardımların yerine getirilmesi için yetkili ve sorumlu kılınmışlardır. Aynı doğrultuda kanunda “Mülkiye amirlerine verilen olağanüstü yetkiler” başlıklı 6. maddede belirtildiği üzere mülki idare amirleri, 18-65 yaş arasındaki tüm erkekleri (asker ve hâkimler haricinde) göreve çağırabilmesi, her çeşit ulaşım aracı ile makineye, teçhizata, taşınmaza, maddeye ve malzemeye (bedelleri sonrada da olsa ödenecek şekilde) el koyabilmesi için yetkili kılınmışlardır. Yine mülki sınırlar içindeki tüm kurumların ve kuruluşların sivil savunma birimleri acil yardım hizmetlerine katılmaları için mülki amirlerce görevlendirilebilmektedir. Afetten itibaren 15 gün içinde kullanılması gereken bu yetki gerektiğinde Çevre, Şehircilik ve İklim Bakanlığınca (kanunda geçen hali ile İmar ve İskân Bakanlığı’nca) uzatılabilir. Ayrıca afetin civarındaki il ve ilçelerin vali ve kaymakamları bu kanun hükmü kapsamında bütün imkân ve araçlarla afet bölgesindeki mülki idare amirlerine istenmesi durumunda yardım etmekle yükümlüdürler. Yine 7. madde doğrultusunda ordu, jandarma, kıta birlikleri ve müessese komutanları da yardım istenmesi durumunda üstlerinden emir gelmesini beklemeden ilgili vali ve kaymakamlara yardımcı olmak zorundadırlar. Mülki idare amirleri; afetlerle mücadelede afet bölgesinde olup yardım davetine mazeretsiz gelmeyenler veya çalışmayanlar veyahut işi yapmayanlara para cezası da kesebilme yetkisine haizdir (md. 47).

Mülki idare amirlerinin afet sebepli kriz yönetim süreçlerinde kararlarının icrailiğine ve etkinliğine yönelik diğer bir hüküm ise bina yıkımları ile ilgili olup bu uygulamada “yıkma parası yıkıntı malzemesinden karşılanmak, yetmemesi halinde kalan kısmı afetler fonundan tamamlanmak üzere vali ve kaymakamların emri” (md. 14) ile yıkım usulü uygulanmaktadır.

Kanun kapsamında mülki idare amirleri afet öncesindeki bazı durumlarla ilgili olarak da kanun çerçevesinde görevlendirilmişlerdir. Örneğin yangın afeti ihtimali olan yerlerin belirlenmesi ve tespitinde kentsel alanda belediye meclislerince ve (köylerde) köylerde ihtiyar heyetlerince tespit edilen yerler kaymakamların mütalaası üzerine valilerin tasvibiyle ilan olunmaktadır (md. 2). İl ve ilçe afet risklerini belirleme olarak da değerlendirilebilen bu hüküm bir anlamda afet öncesi risk yönetimi anlayışına uygundur.

2.3. 7126 sayılı Sivil Müdafaa Kanunu

09/06/1958 tarihli ve 7126 sayılı Sivil Müdafaa Kanunu’nda⁴ yine afet yöneticiliği açısından mülki idare amirlerine açık yetki ve sorumluluklar verilmiştir. Bu doğrultuda kanunun 5. maddesi uyarınca mülki amirler sorumlu oldukları yerlerdeki hassas bölgelerde sivil savunma örgütü ve kuruluşunun kurulması, donatımı, sevk ve idare edilmesi ve kontrolü ile bölgelerine yönelen düşman saldırılarına, doğal afetlere ve büyük yangınlara karşı barıştan itibaren sivil savunmayı

³ 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu md. 4: “İl genel idaresinin başı ve mercii validir. Bakanlıkların kuruluş mevzuatına göre illerde lüzumu kadar teşkilat bulunur. ...Bu teşkilat valinin emri altındadır.” İlgili kanunun 27. maddesi: “Bakanlıkların kuruluş mevzuatına göre ilçede lüzumu kadar teşkilatı bulunur. Bu teşkilat (Dördüncü maddenin son fıkrasında belirtilen adli ve askeri teşkilat hariç) kaymakamın emri altındadır.”

⁴ Sonradan adı “Sivil Savunma Kanunu” olmuştur. RG: 13/6/1958, 9931.

fiilen gerçekleştirmekten bizzat sorumludurlar. Yine kanunun 6. maddesi uyarınca doğal afetler ve büyük yangınlarda; 4373 sayılı (Taşkın sular ve su baskınlarına karşı korunma) ve 4623 sayılı (Yer sarsıntısından evvel ve sonra alınacak tedbirler hk.) kanunların hükümleri doğrultusunda gerçekleştirilecek kurtarma ve yardım işlerine, yerel mülki amirliklerin gerekli görmesi halinde bölgedeki sivil savunma teşkilleri katılmak zorundadır. Kanunun 8. maddesine göre hassas bölgelerdeki belediye ve özel idareler sivil savunma taleplerini yerine getirmekle yükümlü ve bu yönüyle de mahallin mülki amirlerine karşı sorumludurlar. Kanun afetlerde askeri ve mülki erkânın işbirliğini de öngörmüştür. Kanunun 10. maddesine göre mahallin en üst mülki amiri sivil savunma hizmetlerini planlama ve karşılıklı yardım konularında mahallin garnizon komutanı veyahut en büyük askeri amiriyle iş birliği yapmak durumundadır.

Ayrıca ilgili kanunun 53. maddesi işbu kanun kapsamında kesilecek “*idarî para cezalarının*” mahallî mülkî amirlerce verilebileceği hükmünü içermektedir.

2.4. 2935 sayılı Olağanüstü Hal Kanunu

Bir afetin gerçekleşmesi durumunda Anayasanın 119. maddesi uyarınca Cumhurbaşkanı “...yurdun tamamında veyahut bir bölgesinde”, uygulanma süresi azami altı ay olmak üzere olağanüstü hal (OHAL) ilan edebilmektedir. Bu durumlarda Cumhurbaşkanı “...olağanüstü halin gerekli kıldığı konularda, Anayasa md. 104/17’in ikinci cümlesinde belirtilen sınırlamalara tabi olmaksızın Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir.” Bu tür olağanüstü hal ilanlarıyla birlikte 25/10/1983 tarih ve 2935 sayılı Olağanüstü Hal Kanunu (OHAL) uygulanabilmektedir. Bu kanun mülki idare amirlerine afetlerle ilgili olarak verilen yetkilere dair en önemli mevzuatlardan birisidir.

6 Şubat 2023 Depremlerinin hemen ardından 7 Şubat 2023 günü 10 ili kapsayan (daha sonra 11 oldu) 3 ay süreyle ilan edilen OHAL ile afet bölgesinde atılması gereken adımların ivediliği ve etkinliği artırılmak istenmiştir (Erdoğan, 2023). Bu kanun kapsamında OHAL ilan edilme sebeplerinden birisi “afet”tir (md. 1-3). Bu kanun; OHAL ilanına tabi “afet, tehlikeli salgın hastalıklar veyahut ağır ekonomik bunalım” durumlarında ilan edilen OHAL’lerde vatandaşlara getirilecek para, mal ve çalışma yükümlülükleriyle (her tür OHAL için ayrı ayrı olmak üzere) temel hak ve özgürlüklerin nasıl sınırlandırılacağına veyahut durdurulacağına, OHAL’in gerektirdiği tedbirlere (nasıl ve ne şekilde alınacağı), kamu görevlilerinin yetkileri ve durumlarındaki değişiklikler ile OHAL yönetim usullerine dair hükümleri” kapsamaktadır (md. 2).

Kanunun 14. maddesi uyarınca OHAL bir ili kapsıyorsa o ilin valisine; birden çok ili kapsayan bölge valiliğinde ilan edilmişse bölge valisine; daha da geniş bir alanı veyahut tüm ülkeyi kapsamaktaysa Cumhurbaşkanlığı tarafından bölge valilerine olağanüstü önlemlerin görev ve sorumluluğu verilmektedir. Kanun uyarınca OHAL kapsamında görev ve sorumluluklar daha çok valilerde olup kaymakamların özel bir yetkilendirilmesi veyahut görevlendirilmesi bulunmamaktadır (Çapar, 2023: 14-15). Kanunda kaymakamların ilçe OHAL bürolarına başkanlık etmesi (md. 13) ve OHAL’in gerektirdiği durumlarda valinin karar vermesi durumunda “mahalli idarelerin organlarınca alınacak kararlar ile tesis edilecek tasarrufların tamamının veya belli konulara ilişkin olanlarının” kaymakam onayı ile yürürlük kazanmasıyla ilgilidir.

Kanunun mülki amirleri ilgilendiren bir diğer maddesi olan 20. madde hükmü uyarınca OHAL ilan edilen bölge valileri; kendi mülki bölümlerindeki “Acil Kurtarma ve Yardım Örgütlerinin” ihtiyacı karşılama yetersiz kalacağına anlaşılması üzerine, çevrelerindeki bölge valiliklerine başvururlar. Bölge valileri; ani ve olağanüstü olaylar ile karşılaşmaları durumunda veyahut yakın bölge valiliklerinin yardımı gelinceye değin, bölgelerindeki en büyük askeri komutanlıktan yardım talep edebilirler. Bu talepler ilgilerce derhal yerine getirilmek durumundadır.

Kanun mevzuat kapsamında alınan tedbirlerin uygulanmasını güçlendirmek ve bu tedbirlere aykırı hareket edebilecekleri de caydırmak için bazı hükümler ihtiva etmektedir. Bu doğrultuda kanunun

25. maddesi uyarınca bölge veyahut il valisince, “bu Kanun veya diğer kanunlarla verilen yetkilere dayanılarak alınan tedbirlere aykırı hareket edenler, emirleri dinlemeyenler veya istekleri yerine getirmeyenler veya kimliklerine dair kasten gerçeğe aykırı bilgi verenler veya bilgi vermekten çekinenler, fiilleri başka bir suç oluştursa bile ayrıca üç aya kadar hapis cezasıyla cezalandırılırlar.”

2.5. 4373 sayılı Taşkın Sulara ve Su Baskınlarına Karşı Korunma Kanunu

14/1/1943 tarih 4373 sayılı Taşkın Sulara Ve Su Baskınlarına Karşı Korunma Kanunu da mülki idare amirlerine taşkın afetleriyle ilgili olarak afet yöneticiliği rolü ve sorumluluğu tesis etmektedir. Kanunun 3. maddesi uyarınca izinsiz yapılan ve suyun akışına veyahut su seviyesinin yükselmesine etkisi olan tesisat, inşaat veyahut tadilat, dikilen fidan veyahut ağaçlar yerel su işleri müdürünün, yoksa nafia müdürünün (Bayındırlık veyahut günümüzdeki hali ile Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürü) teklifi üzerine valinin kararı ile yıktırılır veyahut kaldırılır. Bu konuda yapılan masraflar ise sahiplerinden alınmak durumundadır. Kanun mülki idare amirlerinin afetin yaşandığı olay yerine gitmesi/gidilmesi ve olayla ilgili aksiyon alınması ile ilgili de “Vali ve kaymakamlarla nahiye müdürleri ve köy muhtarları ve civardaki askeri ve jandarma, gümrük muhafaza ve orman koruma kıta komutanları mafevklerinden emir beklemeksizin tehlike ile karşılaşan yerlere yardımcı göndermek ve icabında bizzat tehlike yerine gitmekle mükelleftirler.”(md. 6/6) hükmünü içermektedir.

2.6. Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği

23/02/2022 tarihli ve 5211 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı'yla yayımlanmış olan “Afet ve Acil Durum Müdahale Hizmetleri Yönetmeliği” de mülki idare amirlerine afetlerle ilgili olarak birçok görev, yetki ve sorumluluğu detaylandırmaktadır (md. 26). Bu yönetmelikte valiler ilin afet ve acil durum yönetiminden sorumlu tutulmuş olup; İl AFAD Merkezini ve (gerektiğinde) İlçe AFAD Merkezlerini kurmaktan ve 7/24 esaslı çalıştırılmasından sorumlu kılınmıştır. Yine vali ve kaymakamlar; il ve ilçede afet ve acil durum hizmetleriyle alakalı önlemlerin alınması, bununla ilgili gerektiğinde harcama yapılması, kamu personelinden ekipler oluşturulması, yerel seviyedeki servislerin yönetimi, yükümlü ve gönüllülerin (gerçek veya tüzel) mücadeleye katılımı ve durumla ilgili Başkanlığı ivedilikle bilgilendirmekten sorumlu kılınmışlardır. Yine bu yönetmelikte afet ve acil durumlarda vali ve kaymakamların emirlerinin ivedilikle yerine getirilmesi, çevre mülki birimlerden (il ve ilçe) yardım isteyebilecekleri ve bunun ivedilikle karşılanmak zorunda olduğu, kendilerine gerekli tüm ekip ve ekipmanın bakanlık ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarınca temin edilerek afet bölgesine ulaştırılacağı hükme bağlanmıştır. Yönetmelik; başta 7269 sayılı Kanun olmak üzere mevzuattaki yetkilere dayanarak her çeşit acil mal ve hizmetin tedarikinin karşılanmasıyla ilgili yetkiyi hatırlatmış ve tedbir almakla vazifelendirmiştir. Ayrıca afet bölgesinin giriş ve çıkış kontrolüne yönelik tedbir alma yetkisi de yönetmelikle vurgulanmıştır.

2.7. Türkiye Afet Müdahale Planı (TAMP)

2009 yılında Başbakanlığa bağlı olarak AFAD'ın kurulmasından itibaren Türkiye'de afet yönetiminde yeni bir anlayış ve örgütlenmenin olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda ilde vali, ilçede ise kaymakam yerelde afet yönetiminin birincil sorumlusu olarak yetkili kılınmıştır. 2018'de Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişle birlikte Başbakanlığın kapatılması ve kurumun İçişleri Bakanlığına bağlanmasıyla birlikte afet yönetimi ile mülki idarenin yakınlaştığı yeni bir dönemin başladığını söylemek de mümkündür. Bu doğrultuda pek çok AFAD Başkanlığı üst yöneticisi de mülki idareden atanmıştır. Artık başkanlık olarak faaliyet göstermekte olan AFAD'ın afet yönetimine ilişkin işleri ise İl Afet ve Acil Durum Müdürlükleri'nce yürütülmektedir.

Afetler açısından mülki idare amirlerinin görev ve sorumluluklarını belirten en önemli işbölümü planı ise son olarak 14 Eylül 2022 tarihli ve 6053 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı'yla yayınlanan Türkiye Afet Müdahale Planı'dır (TAMP).

Bu plana göre valiler “il afet müdahale planlarının hazırlanması ve uygulanması”ndan sorumludurlar (TAMP: 11)⁵ Yine afet yönetiminde yerel düzeyde eşgüdüm, Başkanlık AFAD Merkeziyle irtibatlı olarak vali tarafından, vali yardımcıları ve İl AFAD Merkezi ile sağlanmaktadır... Yine İl Afet ve Acil Durum Koordinasyon Kurulu (İAADKK) vali başkanlığında “il afet ve acil durum müdürü, belediye başkanı, il özel idaresi genel sekreteri, garnizon komutanı, çalışma gruplarından sorumlu il yöneticileri, bir muhtar (mülki idari amirliğince belirlenecek) ile STK temsilcisi ve diğer il yöneticilerinden (ihtiyaç duyulanlardan)” oluşur. İl düzeyinde afet yönetiminin genel işleyişi ve koordinasyonunun sağlandığı ve yılda 2 kez valinin başkanlığında toplanan İAADKK, afet ve acil durumlarda talimat gerekmeksizin “İl AFAD Merkezi”⁶ bünyesinde toplanmaktadır (TAMP, 22-23).

2.8. İl Afet Risk Azaltma Planları

İl Afet Risk Azaltma Planı (İRAP) afetlerin muhtemel etkilerini dikkate alarak; bunları minimize etmek için afetler yaşanmadan hayata geçirilmesi gerekli olanları “süreç” içinde tarifleyen, “sorumluları ve sorumlulukları” tanımlayan “sürdürülebilir bir plandır”. Bu plan ildeki tüm kurum ve kuruluşlarının işbirliğiyle oluşturulur (AFAD, 2020: 3). İRAP'ın hukuki dayanağı, “4 sayılı Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum Ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”nin md. 52/2'deki hükmüdür. Bu fıkra “Afet ve acil durum risk azaltma, müdahale ve iyileştirme il planlarını, mahallî idareler ile kamu kurum ve kuruluşlarıyla işbirliği ve koordinasyon içinde yapmak, uygulamak ve uygulatmak” İl AFAD müdürlüklerinin görevleri arasında sayılmaktadır.

İRAP, (doğrudan veyahut İAADKK kabul ettikten sonra) vali onayı ile yürürlüğe girer. Süresi beş yıl olan bu plan gerektiğinde (bu sürede afet olursa veya İRAP işlemiyorsa) güncellenebilir (AFAD, 2020: 9-17). Gerek valiler gerekse kaymakamlıklar İRAP'ın hazırlanma sürecinin paydaşlarıdır.

3. Uygulama Açısından Mülki İdare Amirlerinin Afet Yöneticiliği: 6 Şubat 2023 Depremleri

6 Şubat Depremi'nden henüz birkaç saat sonra deprem bölgesinde görevli mülki idare amirleri ile bölgeye görevlendirilecek mülki idare amirlerinin ve onlara merkezi düzeyde destek vererek acil sorunların çözümünde merkezi destek sağlayacak olan üst kademe yöneticiler ve diğer merkezi koordinasyon merkezlerinin (GAMER, AFAD, Cumhurbaşkanlığı DBKM vd.) yetkililerinin de içinde olduğu iletişim grubu kurulmuştur. Bu grup vasıtası ile yereldeki ihtiyaçların tespiti ve sorunların çözümü için etkin koordinasyon sağlanmıştır. Aynı zamanda depremden etkilenen ve kendileri de afetzede olarak bölgede çalışan mülki idare amirlerinin yaşadıkları şoku bir an evvel atlatabilmeleri için de önemli bir çalışma olmuştur. Zira depremin şokunu yaşayan yöneticilerin benzer durumdaki diğer yöneticiler ve onlara yardımcı olmak isteyen diğer yöneticilerle olay, tecrübe, yöntem vb. paylaşımları ile toparlanma süreçleri daha hızlı olmuştur.

Bölgeye görevlendirilen mülki idare amirleri ise afetle mücadelede önemli roller üstlenmişlerdir. Afet yöneticisi olarak bölgeye görevlendirilen (koordinatör) valiler, vali yardımcıları, mülkiye

⁵ 50.000 üstü nüfusa haiz ilçelerin afetselliği değerlendirilerek valiliklerce belirlenecek ilçelerde, İlçe AFAD Merkezi kurulabilmektedir (TAMP: 13).

⁶ Vali veyahut yetkilendireceği vali yardımcısının başkanlığında 7 gün 24 saat esaslı çalışan bu merkezlerden ihtiyaç duyulan ilçelere valilerin uygun görmesi durumunda da kurulabilmektedir ve burada ilçe müdahale planı hazırlanmaktadır (TAMP, 23).

müfettişleri, kaymakamlar⁷ ve kaymakam adayları (Kars, 2023; Miahaber, 2023) görevlendirildikleri yerlerde (illerde ve ilçelerde) görevli olan mülki amirlerin yerine atama olarak değil, onların buldukları il ve ilçelerde kamu düzeninin yeniden tesisinde ve afetle mücadelede yardımcı olmak üzere görevlendirilmişlerdir. Zira yaşanan depremlerin verdiği zarar tek başına yerel idarecilerin ve birimlerin üstesinden gelebilecekleri ölçekte değildir. Depremde birçok bina ve taşınmaz yıkılırken elli binden fazla insanımız hayatını kaybetmiş, yüzbinlerce ev yıkılmış ya da zarar görmüştür. Birçok il ve ilçede içme su kaynakları ve iletim, ulaşım ve iletişim hatları ile kanalizasyon hatları gibi birçok alt ve üst yapıya zarar görmüş ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Depremın akabinde mülki idare amirleri farklı alanlarda koordinasyonu sağlamak için vazifeler üstlenmişlerdir. Bu alanlar; yıkım-enkaz kaldırma, aynî depo, eğitim kampı, konteyner, çadır kent, beslenme, temizlikten, cenaze defin işlemleri vd. olarak sıralanabilir.⁸

Yıkım ve Enkaz Kaldırma Faaliyetleri: Depremden sonra mevcut binalar, acil yıkılacaklar, ağır, orta ve hafif hasarlılar olarak tasnif edilmiştir. Bu binalardan acil yıkılacaklar büyük tehlike arz etmekte olup hemen yıkılması icap ettiği için koordinatör mülki idare amirleri tarafından DSİ, Belediyeler (Büyükşehir Belediyeler dâhil) ve diğer kamu kurumlarının iş makinaları kullanılarak, Türkiye'nin birçok yerinden gelen firmaların da desteğiyle birkaç ay içerisinde yıktırılmıştır. Özel firmalar, enkazdan çıkan demir karşılığında bu işlemi gerçekleştirmiştir. Acil yıkılacaklardan sonra ağır hasarlı binaların yıkımına geçilmiştir. Ağır hasarlı binlerce binanın yıkımının kolaylaştırılması için kentler, yükseklik olarak birbirine yakın binaların olduğu bölümlere ayrılarak ihale edilmiştir. İhaleyi mülki idare amirinin başkanı olduğu il yatırım izleme ve koordinasyon başkanlığı (YİKOB) gerçekleştirmiştir. Her bir bölüm için metrekaşe karşılığı kamuya ödemek suretiyle firmalar ihaleye girmiştir. Yıkım ve enkaz kaldırma esnasında sahanın emniyetinin sağlanması, tozumaya karşı gerekli sulamanın yapılması, firmaların iş hızının denetimi, kaçak yıkımlara mani olunması, enkazın vatandaşların ses ve tozdan rahatsız olmaması için yerinde değil, enkaz döküm sahasında ayrıştırılması gibi pek çok konu mülki idare amirleri tarafından koordine edilmiştir.⁹

Aynî Depo Faaliyetleri: Deprem sonrasında Türkiye'nin pek çok yerinden bölgeye kamu ve vatandaşlar tarafından aynî yardım yapılmıştır. Bu yardımlar şehrin biraz dışında bulunan genişçe bir depoya gelmekte, oradan gerekli yerlere sevkiyatı sağlanmaktadır. Mülki idare amirinin idaresi altındaki bu depo askerler tarafından korunmaktadır. Mülki amir, konteyner ve çadır kentlerden gelen talepleri eldeki malzemenin âdetini de gözeterek göndermektedir.¹⁰

Barınma Faaliyetleri: Afet bölgesinde binaları yıkılan yahut ağır hasarlı olan vatandaşların acil barınma ihtiyaçları çadır kentler ve konteynerler vasıtasıyla sağlanmıştır. Ayrıca mülki idare amirleri, çadırların toplu olarak kurulacakları yerleri tespit etmekte olup bu yerlerde gerekli altyapı çalışmaları yapılarak çadır kurulumu gerçekleştirilmektedir.

Çadırların kurulumundan sonra bölgenin emniyeti sağlanmakta, ışıklandırma, yol, tel sistemi, elektrik vb. temel ihtiyaç çalışmaları ivedilikle yapılarak bir plan dâhilinde vatandaşlar yerleştirilmekte ve sonrasında ise vatandaşların talepleri karşılanmaktadır. Ayrıca vatandaşların çadırlardan konteynerlere alınarak daha iyi şartlarda barınması için çeşitli büyüklükte konteynerlerin yer aldığı ve kapasiteleri birkaç bin nüfusa kadar çıkabilen konteyner kentler

⁷ Deprem bölgesine 21 Mart 2023 tarihi itibarıyla doğrudan görevlendirilen vali sayısı 37, diğer mülki idare amiri sayısı ise 184'tür (Çapar, 2023: 14).

⁸ Çeşitli illerin valileri bölgeye koordinatör olarak atanmış olup ilçe kaymakamlarıyla birlikte iş bölümü yapmışlardır. Çadır kentleri, arama kurtarma işlemleri ile cenaze hizmetleri, insani yardım konusunu ve kaymakamların koordinasyonu gibi pek çok konuda iş bölümü yapılmıştır (bkz. Gökçimen, 2023).

⁹ Bu konuda başta valiler olmak üzere diğer mülki idare amirleri ve diğer üst yöneticiler olmak üzere özverili ve yüklenicilerle istişareli çalışmalar yürütmüşlerdir (bkz. AA, 2023).

¹⁰ Çalışmalar mülki amirler ve AFAD koordinasyonu ile gerçekleştirilmiştir (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023).

kurulmuştur. Bu kentlerin yol, kanalizasyon, su gibi altyapıları, elektrik, aydınlatma gibi üst yapıları yapılarak bir düzen içinde kurulumu sağlanmaktadır. Her birinde vatandaşların ücretsiz olarak temel ihtiyaç malzemelerini temin edebilecekleri marketler olan bu konteynerlerin kurulum, yerleşim ve yönetim dâhil bütün hizmetler sorumlu mülkî amir tarafından gerçekleştirilmektedir (bkz. Miahaber, 2023).

Temizlik Faaliyetleri: Gerek konteyner ve çadır kentlerin, gerekse şehrin pek çok noktasındaki seyyar tuvalet ve banyoların temini, kurulumu, taleplerin yerine getirilmesi ve çamaşırhanelerin tesisi temizlikten sorumlu mülkî amir marifetiyle sağlanmıştır. Ayrıca afet atıklarının bertaraf edilmesi için bölge illerinin valilerince yer belirlenmiş ve kentsel atıklar bu alanlara taşınmaya başlanmıştır (SBB, 2023: 69).

Deprem ve diğer afetlerin her an olabileceği göz önünde bulundurularak yaşanan afetlerden ders çıkartmak, aynı zamanda her an olabilecekmiş gibi de hazırlıklı olmak olası afetlere karşı idarecileri daha hazır tutacaktır. Depremi ilk anından itibaren deprem bölgesine görevlendirilen mülki idare amirleri sorun çözücü ve kriz yöneticisi rolleri ile deprem afeti sonrasında önemli bir fonksiyon üstlenmişlerdir. Öyle ki kanunların ve diğer mevzuatın kendilerine verdiği yetkilerde dahi öngörülemeyen birçok durum ile 6 Şubat 2023 depremlerinde ve sonrasında karşılaşmıştır. Bu depremde devletin afet yöneticiliği sürecini zorlaştıran en önemli sebeplerin başında depremle mücadele edecek yerel unsurlar ve kapasitenin de zarar görmüş olmasıdır. Öyle ki birçok yerde kamu binaları ve lojmanları yıkılmış, birçok kamu personeli (birçok güvenlik kuvveti, asker, belediye, yardımcı hizmet personeli vd.) ve ailesi enkaz altında kalarak vefat etmiş veya sakat kalmış, kamu araçları (örneğin belediyelerin itfaiye, kepçe vb. araçları) da zarar görmüş veya kullanılamaz hale gelmiştir. Dolayısıyla esasen deprem sonrasında bölgede yeni bir teşkilatlanmaya ve yeniden bozulan kurumsal teşkilatı ayağa kaldırmaya ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu noktada TAMP planına da uygun olarak bölgeye yapılan diğer kamu kurum ve kuruluşların teşkilat ve araç desteği Türk milletinin ve devletin ortak başarısıdır. Deprem afeti ile mücadeleden hareketle mülki idare amirlerinin önemli ölçüde afet tecrübesi oluşmuş olup bu konudaki farkındalığın sürdürülmesi kamu yararına olacaktır. Bu noktada TAMP uygulamasındaki sorumlu kurumların yöneticilerinin görev değişimlerinde bilgilendirilmeleri (tecrübe aktarımı), tatbikatların yapımı, vali ve kaymakamların konuya dair farkındalıklarının artırılması afetlere hazırlıklı olma açısından faydalı olacaktır (SBB, 2023: 131).

4. Sonuç

Türkiye’de yakın zamanda afet yönetiminde kriz yönetiminden (klasik yönetim) risk yönetimine geçiş doğrultusunda AFAD gibi merkezi bir kuruluşun koordinesinde ulusal afet yönetimi gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte ülkemizde yapısal sorunların (örneğin ülkedeki yapı stokunun önemli bir kısmının halen depremlere karşı dayanıksız olması) devam ettiği göz önünde bulundurulduğunda afetlerle mücadelede kriz yöneticiliğinin de göz ardı edilemez bir yönünün olduğu açıktır. Bu yönüyle mülki idare amirleri özellikle afet sonrası çözüm odaklı yaklaşımları ve mesleğin getirmiş olduğu devlet deneyimi ile çeşitli mevzuatla da sorumlu ve yetkili tutulduğu üzere ülkemizde afet yöneticisi rolünü doğal ve hukuki olarak taşımaktadır.

Bu noktada 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri sonrası afetle mücadelede farklı sorumlulukların olağanüstü şartlarda karşılanmasını sağlamak üzere emir-komuta zincirinin mülki idare teşkilatının hiyerarşisi içerisinde oluşturmak deprem sonrasındaki çalışmaların hızlı sonuç vermesi adına yerinde bir uygulamadır. Koordinatör vali ve diğer mülki idare amiri görevlendirmeleri her şeyden önce afet bölgesinde görevli olan idarecilerin ve yakınlarının afetten fiziksel ve psikolojik olarak etkilenebilecekleri de göz önünde bulundurulduğunda oldukça yerinde bir karar olarak dikkat çekmektedir. Son yaşanan ve büyüklüğü itibarıyla “Yüzyılın Felaketi” olarak nitelendirilen depremde idareciler ve aileleri söz konusu felaketi yaşamış olup onlar da depremde olarak nitelendirilmelidir. İvedi şekilde bölgeye intikal eden görevlilerin serinkanlı

bir şekilde işleri ele almaya başlaması da çalışmalarını bir sistematik içine sokmuştur. Günlük hayat içerisinde gayet sıradan karşılanabilecek faaliyetlerin afet anında kritik çalışmalara dönüşmesi ve söz konusu faaliyetlerin “Vali” tecrübesindeki kişilerce idare edilmesi çalışmaların mümkün olduğunca etkin olmasını sağlamıştır. Nitekim defin işlemlerinin günlük hayatta gayet sıradan bir idari faaliyet olarak ele alabilirken deprem neticesinde binlerce vatandaşımızın hayatını kaybetmesi söz konusu faaliyeti kritik bir görev haline getirmiştir. Genel sağlık koşullarının akamete uğramaması, kayıp sayısının netleştirilmesi ve defnedilen kişilerin kimlik ve yer bilgilerinin de ailesine iletilmesi gibi konular göz önünde bulundurulduğunda konunun ne derece önem arz ettiği daha iyi anlaşılmaktadır.

Esasen mevzuatta sadece afet sonrası değil afet öncesi de “afet yöneticisi veyahut kriz yöneticisi” rolünü, görev ve sorumlulukları vurgulayan hükümler olsa da uygulamanın ve güçlü yetkilendirmenin beklenen sonuçların alınmasında katkısı büyük olacaktır. Çeşitli mevzuatta mülki idare amirlerine afet sonrası kriz yönetiminde verilen yetkilerin oldukça güçlü yetkiler olduğu göz önünde bulundurulduğunda (askeri ve adli personel hariç herkese görev ve yükümlülükler verebilmek gibi) afet öncesi risk azaltıcı yetkilerin de mülki idare amirlerine verilmesi, kendilerine gerekli hukuki, idari, mali vd. desteğin verilmesi gerekmektedir. Öyle ki yaşanan son depremde görüldüğü üzere yapı stokunun depreme dayanıklı hale getirilmesi için bir an evvel uygulamadaki hatalar veyahut suiistimallerin sona erdirilmesi bunun için de merkezi bir kuruluşun güçlü denetim ve yaptırımına ihtiyaç vardır. Özellikle İmar Kanunu kapsamındaki “yapı ruhsatı alınma süreci” (belediye veyahut valiliklerin verdiği) merkezi bir kuruluş veyahut ilgili Bakanlığın (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı) denetimine tabi olacak biçimde yeniden yapılandırılmalıdır (SBB, 2023: 134).

Ayrıca 11 ilimizde meydana gelse de tüm Türkiye’de maddi ve manevi olarak büyük tahribata neden olan son depremler başta kamu ve özel olmak üzere tüm gerçek ve tüzel kişilerin afet ve acil durumlara yönelik mücadele ve destek noktasında sorumluluk üstlenmelerinin hayati anlamda gerekliliğini göstermiştir. Yaşanan afetten dersler çıkartmak ve gerekli iyileştirmeleri ve yapısal dönüşümü gerçekleştirmek, bundan sonrasında yaşanabilecek afetlere karşı gerek devletimizi gerekse milletimizi daha güçlü kılacaktır. Benzer felaketlerin olabileceğinden hareketle yapısal, idari, sosyolojik, coğrafi pek çok yönü göz önünde bulundurularak kardeş il/iller belirlenmesi (valilikler, belediyeler vd. açıdan) (SBB, 2023: 132) afet sonrası müdahalede, kurtarma çalışmalarında ve yeniden yapılanmada faydalı olacaktır. Bu doğrultuda kamu, özel sektör ve STK’ların koordinasyonu için çalışmalar yapılmalıdır.

Kaynakça

Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun. (2009, 29 Mayıs). *Resmi Gazete* (Sayı: 27261). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/06/20090617-1.htm>

AFAD (2020). İl Afet Risk Azaltma Planı. (İRAP) Hazırlama Kılavuzu. Kasım, 2020. Erişim Adresi: https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/Mevzuat/Kilavuzlar/IRAP-KILAVUZ_tum_v7.pdf

AFAD (2023). 6 Şubat 2023 Mw7.7 Pazarcık- Mw7.6 Elbistan Kahramanmaraş Deprem Bilgi Destek Sistemi (DeBiDeS). Erişim Adresi: <https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/deprem-bilgi-destek-sistemi.pdf>

AFAD (t.y.a). Açıklamalı afet yönetimi terimleri sözlüğü. Erişim Adresi: <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu>

AFAD (t.y.b.). Bütünleşik afet yönetim sistemi. Erişim Adresi: <https://www.afad.gov.tr/butunlesik-afet-yonetim-sistemi>

- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2023). Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanımız Derya Yanık Kahramanmaraş'ta depremzedeleri ziyaret etti. Erişim Adresi: <https://www.aile.gov.tr/sygm/haberler/aile-ve-sosyal-hizmetler-bakanimiz-derya-yanik-kahramanmaras-ta-depremzedeleri-ziyaret-etti/>
- Aktel, M. (2010). 5902 Sayılı Yasa ile Türkiye'de Afet Yönetiminde Oluşan Değişim. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 27, 169-180.
- Anadolu Ajansı-AA (2023). Malatya'da yıkım ve enkaz kaldırma çalışmalarına ilişkin yeni kararlar alındı. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/malatyada-yikim-ve-enkaz-kaldirma-calismalarina-iliskin-yeni-kararlar-alindi/2943776>
- Atlı, A (2006). *Afet yönetimi kapsamında deprem açısından Japonya ve Türkiye örneklerinde kurumsal yapılanma*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 15 Temmuz). *Resmi Gazete* (Sayı: 30479). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180715-1.pdf>
- CENDİM (2001). *Afet Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi İstanbul Valiliği Briefing Notları*. Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul; Alıntı yapan: Kepekçi, D. (2007). "Bütünleşik Afet Yönetim Sisteminde Kriz Yönetimi Kapsamı İçinde İstanbul İçin Yapılan Afet Acil Yardım Planı Bilgilendirmesi Ve Değerlendirilmesi". *Altıncı Ulusal Deprem Mühendisliği Konferansı*. 16-20 Ekim 2007, İstanbul. s. 118. Erişim Adresi: <https://eski.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/2630.pdf>
- Çapar, S. (2023). Afet ve acil durumların yönetim sürecinde mülki idare, *İdarecinin Sesi*, 212, 10-16. Erişim Adresi: <http://www.tid.web.tr/kurumlar/tid.web.tr/isd/212/selimcapar.pdf>
- Erdoğan, R. T. (2023). Arama-kurtarma faaliyetlerinin süratle yürütülebilmesini temin için, OHAL ilan etme kararı aldık. Erişim Adresi: <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/142803/-arama-kurtarma-faaliyetlerinin-suratle-yurutulebilmesini-temin-icin-ohal-ilan-etme-karari-aldik->
- Eren, E. (2010). *Yönetim ve organizasyon*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Gökçimen, T. (2023). Asrın felaketinden ilk izlenimler. *Kriter Dergi*. 77. (01 Mart 2023) Erişim Adresi: <https://kriterdergi.com/dosya-deprem-ve-afet-yonetimi/asrin-felaketinden-ilk-izlenimler>.
- İl İdaresi Kanunu. (1949, 10 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı: 7236). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7236.pdf>
- Karaman, Z. T. (2017). *Afet yönetimine giriş ve Türkiye'de örgütlenme, bütünleşik afet yönetimi*, (Ed. Zerrin Toprak Karaman, Asuman Altay), İzmir: Birleşik Matbaacılık LTD. ŞTİ.
- Kars, Ö. (2023). Güçlü Ekip Hayat Kurtarır. *Kriter Dergi*. 77. Erişim Adresi: <https://kriterdergi.com/dosya-deprem-ve-afet-yonetimi/guclu-ekip-hayat-kurtarir>
- Leblebici, Ö. (2014). Afetlerde kamu yönetiminin rolü ve toplum temelli afet yönetimine doğru. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 457-477.
- Miahaber (2023). Yurt dışı eğitimden dönen 100 kaymakam deprem bölgesine görevlendirildi Erişim Adresi: <https://miahaber.com.tr/haber/8409/yurt-disi-egitimden-donen-100-kaymakam-deprem-bolgesine-gorevlendirildi>
- Olağanüstü Hal Kanunu. (1983, 25 Ekim). *Resmi Gazete* (Sayı: 18204). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18204.pdf>

- Özmen, B. ve Gökçe, O. (2018). *Türkiye'nin afetselliği, Türkiye'nin afet yönetimi* (Ed. H. Şengün, S.G. Meydan Yıldız, B. Tercan), Ankara: Palme Yayınları.
- Risk. (1986). *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi* içinde (C.10: ss 602-603) İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Sivil Müdafaa Kanunu. (1958, 9 Haziran). *Resmi Gazete* (Sayı: 9931). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9931.pdf>
- TBMM (1995). 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı-BYKP (1996-2000). Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Yedinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1996-2000.pdf
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı-SBB (2023). *SBB Deprem Sonrası Değerlendirme Raporu*. Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/03/2023-Kahramanmaras-ve-Hatay-Depremleri-Raporu.pdf>
- TRTHABER (2023). Depremde can kaybı 50 bin 783. (22.04.2023) Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/depremde-can-kaybi-50-bin-783-762132.html>
- Türkiye Afet Müdahale Planının Yürürlüğe Konulması Hakkında Karar (2022, 14 Eylül). *Resmi Gazete* (Sayı: 31954). Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.6053>
- Umumi Hayata Müessir Alınacak Tedbirler ve Yapılacak Yardımlara Dair Kanun. (1959, 15 Mayıs). *Resmi Gazete* (Sayı: 10213). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10213.pdf>
- Yer Sarsıntılarında Evvel ve Sonra Alınacak Tedbirler Hakkında Kanun. (1944, 18 Temmuz). *Resmi Gazete* (Sayı: 5763). Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5763.pdf>

Research Article / Araştırma Makalesi

WEATHERING THE STORM: SYRIAN FOREIGN POLICY UNDER BASHAR AL-ASSAD IN TIMES OF CRISES

Nuri SALIK¹

Abstract

This article analyzes foreign policy behaviors of Syria under Bashar al-Assad in times of three crises: the U.S. invasion of Iraq in 2003, Syria's withdrawal from Lebanon in 2005 and the outbreak of Arab Spring in 2011. These three crises, which Bashar al-Assad has faced since he rose to power in 2000, have stemmed from international, regional, domestic environments respectively. The article posits that the Baath regime's security and survival concerns rather than external factors have primarily shaped Syrian foreign policy conducts in times of crises. In the article, it is pointed out that Syria as a weak state has been able to survive these crises that seriously threatened the very existence of the Baath regime thanks to its foreign policy strategies. In this context, the article underlines that President Assad's alignment policy helped Syria as a weak state survive despite domestic and external threats.

Keywords: Syria, Bashar al-Assad, Arab Spring, Lebanon Crisis, Iraq War.

FIRTINAYI ATLATMAK: KRİZ ZAMANLARINDA BEŞAR ESAD YÖNETİMİNDE SURIYE DIŞ POLİTİKASI

Öz

Bu makale, Beşar Esad yönetiminde Suriye'nin karşılaştığı üç kriz dönemindeki dış politika davranışlarını analiz etmektedir: ABD'nin 2003 Irak işgali, Suriye'nin 2005'te Lübnan'dan çekilmesi ve 2011'de Arap Baharının patlak vermesi. Beşar Esad'ın 2000 yılında iktidara gelmesinin ardından karşı karşıya kaldığı bu üç kriz sırasıyla uluslararası, bölgesel ve iç ortamlardan kaynaklanmaktadır. Makale, kriz zamanlarında Suriye'nin dış politika eylemlerini dış faktörlerden ziyade öncelikli olarak Baas rejiminin güvenlik ve beka kaygılarının şekillendirdiğini öne sürmektedir. Makalede, Baas rejiminin varlığını ciddi anlamda tehdit eden bu krizlere rağmen Suriye'nin zayıf bir devlet olarak dış politika stratejileri sayesinde ayakta kalabildiğine işaret edilmiştir. Bu bağlamda, makale Esad'ın ittifak siyasetinin Suriye'nin zayıf bir devlet olarak iç ve dış tehditlere karşı ayakta kalmasına yardım ettiğinin altını çizmektedir.

Anahtar Kelimeler: Suriye, Beşar Esad, Arap Baharı, Lübnan Krizi, Irak Savaşı.

¹ Assist. Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, nurisalik@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4311-7167

Başvuru Tarihi (Received): 26.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Introduction

Power relations and power differences determine behaviors of states in the international system. Some states are eager to wage war in order to improve their relative positions, which threatens the order within the international system. Due to frequent occurrence of conflicts, analyzing respective capacities of states to safeguard, sustain and advance their national interests is significant. Theories of International Relations (IR) acknowledge the existence of hierarchy among states by paying attention to unequal distribution of power in the international system. In this context, five category of states is mentioned: super powers, great powers, middle powers, small powers (states), and mini-states. Several criteria are used to categorize states such as population, size of land, armed forces, military expenditures, Gross National Product (GNP) and GNP per capita etc. Within the hierarchical order, weak states are characterized by lack of power or strength in relation to great and middle powers and thus they are incessantly preoccupied with their survival in the international system. As weak states do not have power to shape the balance of power in the international system, they prioritize their defense, and their interests and influence are restricted within adjacent areas. Some scholars considered weak states passive and impotent actors in the international system, while admitting their active role at the regional level. Besides, weak states mainly adopt defensive postures against great and super powers, yet they at times challenge and defy stronger states with a certain degree of success (Handel, 2016).

When Bashar al-Assad became Syria's new president after the death of his father Hafez al-Assad in June 2000, Syria was a weak state with limited political, economic and power capabilities in the international system. Although Syria was a vital actor in the Middle East regional system as it possessed significant cards such as Hezbollah, Hamas, and Islamic Jihad, it was a weak state due to its lack of structural power to shape or influence the course of events taking place in the international system. What's more, Syria was a weak state in relation to Türkiye, Iran, Egypt, and Israel regarding its power capability and exercise of power in the Middle East.

Assad witnessed profound changes in the international system since the 9/11 attacks on the U.S., which altered external environment of Syrian foreign policy. The new international order under the aegis of American hegemony in the post-9/11 era curtailed Syria's foreign policy options considerably. In this milieu, Syria as a weak state was badly affected by two external crises: the U.S. invasion of Iraq in 2003 and the Lebanon crisis of 2005. More importantly, the Arab Spring, which led to a brutal civil war in Syria and partitioning of Syrian territories by different actors, dealt a death blow to Syria's regional role. Despite harmful consequences, the Baath regime under the leadership of Assad has been able to weather the storm and to survive these three crises successfully.

This article seeks to explain foreign policy behaviors of Syria as a weak state in times of three crises: the U.S. invasion of Iraq in 2003, Syria's withdrawal from Lebanon in 2005 and the Arab Spring in 2011. These three cases correspond to external, regional, internal crises respectively, which Bashar al-Assad has faced since he rose to power in 2000. These three cases were chosen as during these crises Syria as a weak state had to deal with the U.S. as the world's sole superpower in the post-Cold War international system. In the article, it is argued that Syria as a weak state has been able to survive despite the crises that seriously threatened the very existence of the Baath regime thanks to its foreign policy strategies. The article contends that the Baath regime's security and survival concerns rather than external determinants have primarily affected Syrian foreign policy decisions and alignment strategies in times of crises. In this context, the article posits that Syria as a weak state has proved its agential power through its foreign policy conducts to maintain its security and interests. Thus, the article contributes to the literature by demonstrating that despite its weakness in the international system Syria has not been a passive or impotent actor, but it has agential power to challenge stronger states and influence trajectory of the events even in times of crises.

1. Case One: Syrian Foreign Policy and the U.S Invasion of Iraq in 2003

9/11 terrorist attacks on the United States can be defined as a watershed in the post-Cold War international system. After the terrorist attacks by al-Qaida, aggressive and belligerent policies of the United States, the world's sole hegemon in the post-Cold War era, toward the Third World countries ushered in a profound transformation in the structure of the international system since the balance of power was harnessed by the unilateral measures of Washington. The new foreign policy orientation of the United States manifested itself during the invasion of Afghanistan in 2001 and the invasion of Iraq in 2003. Especially, the U.S. invasion of Iraq without the consent of the UN had serious repercussions for the structure of world politics and weak states (Hinnebusch, 2006a).

Syria as a weak state was directly affected by the new international environment and the global war on terrorism under the auspices of the Bush administration in the post-9/11 era. Even before George W. Bush entered the White House in January 2001, Israel's Likud Party-linked neo-cons had begun a propaganda campaign to call on the U.S. to implement sanctions and to use military force against Syria to change the Baathist regime in Damascus (Hinnebusch, 2006b: 130). Hawkish neo-cons immediately utilized the post-9/11 environment as a pretext to punish Syria, which they claimed a threat to the security of the U.S. and Israel. Some of the neo-con congress members also brought up the issue of Syria's stockpiles of chemical weapons and charged Syria with developing nuclear weapons and backing terrorist organizations against Israel such as Hezbollah, Hamas and Islamic Jihad, which were regarded as national resistance organizations by Damascus (Hinnebusch, 2009: 17; Zisser, 2007a: 137).

Syria's young President Bashar al-Assad was aware of Syria's notorious image in Washington and thus he promptly offered aid to the U.S. in the fight against terrorism. Syria's intelligence organizations provided information for CIA officials and carried out joint operations against al-Qaida members. Besides, Assad hosted American delegations in January 2002 to show Syria's hospitality toward the Bush administration. Washington welcomed Assad's commitment to the war on terrorism and fight against al-Qaida (Rubin, 2007: 181-183; Zisser, 2007a: 135-136). On the other hand, while forging cooperation with the U.S. in the global war on terrorism, Assad pursued contradictory policies such as maintaining good relations with the members of Axis of Evil - Iran, Iraq and North Korea - as well as adopting anti-Western, anti-U.S., and radical pan-Arab nationalist rhetoric. By following contradictory policies vis-à-vis the U.S., Assad was indeed misreading the new world order after 9/11 events due to his inexperience in foreign policy affairs (Zisser, 2009: 121-122).

Even though the Bush administration seemed content with Syria's intelligence assistance and disregarded the neo-cons' anti-Syria propaganda for a while, the relationship between the two sides was uneasy. The U.S.-Syrian relations in the post-9/11 world order began to worsen when the Bush administration decided to isolate Iraq to prepare the ground for a future invasion. However, Iraq was vital for Syria's economic survival since Assad had set out to mend fences with the Saddam regime since the fall of 2000 to recover economy through reopening of Kirkuk-Banias oil pipeline, providing 1 billion dollars annually for Syrian economy. Yet, Washington protested Syria's insistence on maintaining ties with Iraq at the expense of UN sanctions (Lesch, 2005: 180-181; Zisser, 2007a: 133). The U.S. zeal for occupying Iraq demonstrated that the Assad regime could no longer play its dual strategy in the global war on terrorism: cooperating with the U.S. against terrorism, but forging close relations with Iran, Iraq and Hezbollah at the same time.

The relationship between the Assad regime and the Bush administration deteriorated when the U.S. invasion of Iraq became imminent. Syria as a non-permanent member of UN Security Council immediately resorted to diplomatic means, one of the strategies of the weak states, to prevent the outbreak of the war. At the same time, Syria voted for Resolution 1441, which reauthorized UN inspections for alleged weapons of mass destructions (WMDs) in Iraq. Assad thought that Resolution 1441 would deprive the neo-cons' pretexts of WMDs and support for al-Qaida to go to war with Iraq.

In addition to the UN, Syria tried to mobilize the Arab League members against the invasion. Even though the Arab states passed a resolution against the war unanimously, some of them openly allied with the U.S. by allowing the positioning of American troops on their soil (Hinnebusch, 2006b: 131-132).

On the eve of the war, Assad denounced reckless aggression of the U.S. and explained that it “*is interested only in gaining control over Iraqi oil and redrawing the map of the region in keeping with its world view*” (Zisser, 2007a: 139). When the U.S. invaded Iraq in March 2003, Syria adopted a strong anti-American stance and emerged as the leading critic of the war in the Arab world. In his interview with *al-Safir* on 27 March 2003, Assad claimed that: “*No doubt the U.S. is a super-power capable of conquering a relatively small country, but... the U.S. and Britain are incapable of controlling all of Iraq. There is now a strong resistance by the army and the people in Iraq*” (Hinnebusch, 2006b: 132; Salloukh, 2009: 161).

Assad did not oppose the invasion with empty words, but he took immediate action. Syria deliberately allowed smuggling of arms and infiltration of thousands of Arab volunteers into Iraq covertly for fighting against the U.S.-led coalition forces. Furthermore, some of the leading officials of the Iraqi Baath Party fled to Syria with the fall of the Saddam regime in Baghdad. Assad had anticipated a six-month resistance by the Saddam regime, but he was frustrated by the capture of Baghdad by the U.S.-led coalition forces in April 2003. Upon the quick victory of the coalition forces, hawkish neo-cons in the Bush administration began to propagate regime change in Damascus (Salloukh, 2009: 164; Ziadeh, 2011: 93). Accordingly, Secretary of State Colin Powell threatened Syria with imposing economic sanctions and President Bush charged Syria with developing chemical weapons, which would result in acting against Syria (Lesch, 2005: 184; Ziadeh, 2011: 93). The early U.S. punishment of Syria came with the bombing of the Syrian trade center in Baghdad and closing the Kirkuk-Banias oil pipeline (Hinnebusch, 2006b: 132).

Why Assad objected to the invasion of Iraq? It can be argued that Assad opposed the invasion of Iraq due to Syria’s Arab nationalist identity and its place in the Middle East as the “beating heart of Arab nationalism” against Western imperialism (Hinnebusch, 2009: 18). Having deep anti-American sentiments, Syrian public opinion also strongly rejected the invasion of a fellow Arab country and thousands of Syrians took to the streets of Damascus to protest the unjust war (Zisser, 2007a: 139-140). Moreover, Assad probably aimed at boosting the legitimacy of his Alawite-dominated oppressive regime by adopting Arab nationalist stance (Kandil, 2008: 421-422), which was in decline since the crumbling of the Damascus Spring in 2000-2001, in the eyes of the Syrian people (Zisser, 2007a: 77-98). The Iraq war also led to emergence of solidarity between the regime and the people from different sects, ages and classes due to American imperialism in the Middle East and Assad’s standing against the war (Hinnebusch, 2009: 140). Assad’s choice not to participate in the war obviously reflected the public mood in Syria (Hinnebusch, 2006a: 455).

Syria as a weak state could not naturally utilize power vis-à-vis the United States. Therefore, the Bush administration continued to exert pressure on Syria after the fall of Baghdad. Under heavy U.S. pressure, Syria closed four Iraqi border posts in April 2003 and officially rejected holding of Saddam’s millions of dollars in the Syrian banks, infiltration of resistance volunteers into Iraq passing through Syrian territories and harboring of senior Iraqi officials in Syria (Hinnebusch, 2006b: 132; Rubin, 2007: 193-194). U.S. Secretary of State Colin Powell visited Damascus on 3 May 2003 with a long list of demands. The list included a full-scale cooperation with the U.S. in the global war on terrorism and Iraq, strong control of Syrian-Iraqi border, putting an end to Syria’s support for Hamas and Islamic Jihad, full withdrawal of Syrian troops from Lebanon, the disarmament of Hezbollah and so on (Salloukh, 2009: 164; Zisser, 2007a: 141). The list was unacceptable for Assad, but he once again decided to play his dual game or middle way strategy between full subordination to

Washington's demands and full defiance of the hegemon, which was defined as zigzag policy between principle and pressure by Hinnebusch (2006b: 133).

In order to avoid an attack by the hegemon, Assad followed appeasement policy without damaging security of the regime. Assad had declared beforehand that Syria would not accept a puppet regime ruled by the imperialists in Baghdad, but he unwillingly complied with UNSC Resolution 1483 on 22 May 2003, which allowed the coalition forces to use Iraq's oil money. Furthermore, even though Syria declined to recognize U.S.-designed Iraq Governing Council (IGC) and even propagated for non-recognition in the Arab League and OPEC, Syria voted for UN Resolution 1551 in July 2003, which called for action against terrorist infiltration into Iraq and accepted IGC as the sovereign representative of Iraq until the establishment of the internationally-recognized government. While Syria had to pursue policies in accordance with the U.S. demands, Assad and his entourage welcomed Sunni opposition figures and declared support albeit non-military one to Iraqi people against invasion (Hinnebusch, 2006b: 133). In fact, Assad's aim was to sabotage the U.S.-led coalition forces and to turn Iraq into another Vietnam by channeling resistance volunteers and arms into Iraq (Salloukh, 2009: 165).

Assad also thought that he had enough cards in the Middle East to persuade the U.S. of Syria's centrality in the Arab-Israeli peace process and regional stability. However, Assad's middle way and appeasement strategies did not work and the Bush administration along with neo-cons continued to exert pressure on Syria. The ongoing pressures resulted in further concessions such as tightening the border with Iraq and discouraging Hezbollah from carrying operations against Israel in Shebaa farms in Southern Lebanon (Hinnebusch, 2009: 19-20). When Israel bombed a Palestinian training camp near Damascus in October 2003, Washington backed Israel's aggression as a legitimate measure against terrorism (Ziadeh, 2011: 96; Zisser, 2007a: 142). The most striking measure of the U.S. against the Assad regime came in December 2003 when the U.S. Congress passed the Syria Accountability and Lebanese Sovereignty Act (SALSA). With the passing of the bill, the U.S. demanded that Syria stop supporting terrorist organizations, occupying Lebanon, developing WMDs and creating problems in Iraq. If Syria did not fulfill these obligations, Washington would impose sanctions on Syria (Rubin, 2007: 196). When President Bush signed the implementing order of SALSA in May 2004, the U.S. stopped export of American goods into Syria and imposed economic sanctions on Syrian Trade Bank, which badly affected Syria's transactions with international banks and integration of Syrian economy into the global economic system (Zisser, 2007a: 142-144; Zisser, 2009: 126).

In Erling Bjøl's conceptualization (1971), security geography signifies a weak state's location and its remoteness from a hostile great power. Syria's security geography was profoundly altered after the invasion of Iraq. Syria began to feel sandwiched between Israel in the West and its staunch ally the U.S. in the East (Hinnebusch, 2009: 9). Assad thought that Syria would probably be the next target after the conquest of Iraq. He was aware that the Bush administration and its neo-con members turned out to be a serious threat to the very existence of the regime. Neo-cons had been calling on the U.S. to launch military attack on Syria and reshape the Middle East politics for the sake of Israel's security for a long time. Assad believed that subordinating to the demands of the Bush administration and bandwagoning with the U.S. would mean surrendering himself to Syria's chief adversary Israel (Zisser, 2007a: 140). Hence, Syrian Foreign Minister Farouk al-Sharaa publicly explained that U.S. policy was captured by extremist and anti-Arab "neo-conservative gang that surrounds President Bush" (Hinnebusch, 2006b: 135).

Syria as a weak state openly chose to balance and challenge the U.S. during the invasion of Iraq. So, how can we explain a weak state's defiance of the world's sole hegemon during the Iraq War and why did it choose to behave in that way in time of an international crisis? "Weak states are more likely to bandwagon than strong ones - for two reasons: they are more vulnerable to pressure, and

they can do little to determine their own fates” as argued by Stephen Walt (1987: 173). Yet, Walt’s balance of threat theory does not account for Syria’s behavior as a weak state during the invasion of Iraq since it opted to balance the U.S. despite the threat of immediate attack by the hegemon. Therefore, it can be argued that the answer to Syria’s choice lies in the domestic sphere. Assad obviously considered the occupation of Iraq as a dire threat to his regime’s security and survival and decided to protect his regime’s existence. Thus, Assad’s concerns about regime security and survival in a volatile region explain defiance of Washington.

What could be the way of protecting the regime? After assuming power, Assad was aware that security and survival of the regime could be sustained via alignments. As the 9/11 events and the Iraq War heightened Syria’s sense of vulnerability as a weak state, Assad began to deepen alignments at the regional and international levels in order cope with economic sanctions and avoid menaces of the U.S. and Israel. Assad had set out to develop economic and military cooperation with the Justice and Development Party (JDP) government of Türkiye since the spring of 2002. During and aftermath of the U.S. invasion of Iraq, rapprochement between Damascus and Ankara accelerated further since both countries were against the unjust war in Iraq. Following mutual visits, Türkiye and Syria signed several trade, agriculture, investment, culture and security agreements. While the tension between Syria and Israel escalated during 2003-2004, Syria successfully aligned with Türkiye, Israel’s most significant ally against Syria in the 1990s (Lawson, 2009: 188-192).

In addition to Türkiye, Assad sought to improve Syria’s relations with the European Union (EU) within the framework of Euro-Mediterranean Partnership program. While Syria was under heavy pressure by the U.S. in the second half of 2003, an EU delegation went to Damascus in December 2003 on the basis of policy of engagement to support domestic political and economic reform in Syria. The EU initiated an economic deal, which allowed Syria to sell goods to European countries. The soft policy of the EU precisely undermined the sanctions of the U.S. against Syria. Needless to say, Syria maintained its alliance with Iran and Hezbollah albeit threats of the U.S. during the invasion of Iraq (Rubin, 2007: 197).

2. Case Two: Syrian Foreign Policy and the Lebanon Crisis of 2005

The worsening of the U.S.-Syrian relations continued apace during 2004 due to volunteers’ crossings of the Syrian-Iraqi border, the attacks of the Iraqi resistance groups against the coalition forces and Saddam’s lost million dollars (Zisser, 2007a: 143-144). Assad sought to reduce the tension between the two countries by offering the start of peace negotiations with Israel. However, both Tel Aviv and Washington disregarded Assad’s initiative due to his support for terrorist organizations (Hinnebusch, 2009: 19-20; Zisser, 2007a: 167). Washington’s desire to make Syria pay its defiance and backing resistance groups in Iraq culminated in a regional crisis regarding Lebanon in late 2004. In the minds of the neo-cons of the Bush administration, Lebanon had long been Syria’s Achilles’ heel (Leverett, 2005: 144).

History of Syria’s involvement in Lebanon goes back to Hafez al-Assad’s decision to intervene in the Lebanon Civil War in June 1976. Benjamin Miller’s conceptualization of the state-to-nation balance (2009), which means the degree of congruence between the boundaries of the state and identity of the main ethnic and national groups within that state, is highly explanatory to understand the revisionist nature of Syrian foreign policy toward Lebanon since 1976. Since modern Syria was an incongruent entity carved out of Greater Syrian territories, it was an unsatisfied and irredentist state claiming existence of common descendants and historical rights over Lebanon. Syrian statesmen deemed Lebanon as Syria’s natural extension and a vital card as well as a focal point for Syria’s economic and security interests in the Middle East. In this context, existence of Syrian troops in Lebanon was essential for Syria’s security since Israel could launch military attack via the Beqaa Valley to the Western parts of the country. Furthermore, Syria provided Hezbollah, its key proxy and chief ally in Lebanon, with weapons against Israeli threat to maintain balance of power in the region. Through

Lebanon and Hezbollah, Syria was also able to reach and back Hamas and Islamic Jihad (Hinnebusch, 2009: 20). Lebanon turned out to be more important for Syria than previous decades especially after the fall of Baghdad.

In September 2004, Assad made a huge mistake when he masterminded a constitutional change to extend his loyal ally Lebanese President Emile Lahoud's term for three years in office. French President Jacques Chirac had been long disturbed by Syria's meddling in Lebanese domestic politics to balance Prime Minister Rafiq Hariri, who was France's chief ally in the country. Against Assad's move to back Lahoud, France allied with the U.S. to end Syria's hegemony in Lebanon. Bush and Chirac sponsored Security Council Resolution 1559, calling for free and fair elections for presidency without foreign interferences, withdrawal of external troops from Lebanese territories and disarmament of all Lebanese and non-Lebanese militias (indirectly referring to Syria and Hezbollah) (Salloukh, 2009: 166).

Resolution 1559 was accepted on 2 September 2004 and a timetable was prepared for Syria's withdrawal. The main goal of the U.S. and France was to undercut Syria's long-lasting influence in Lebanon. Assad once again miscalculated the external environment by insisting on constitutional amendment for the sake of his ally Lahoud. First, Assad thought that American rhetoric over Lebanon was just for extracting further concessions from Syria on Iraq. Second, Assad did not anticipate France's collaboration with the U.S. since France had long been ally of Syria in Lebanese affairs (Leverett, 2005: 145; Zisser, 2007a: 193-194). Despite criticisms of the U.S. and France against the constitutional amendment, it was passed by the Lebanese parliament with the support of Syria on 3 September, just one day after the passing of Resolution 1559 (Salloukh, 2009, 166). Shortly after the passing of the amendment, a 'made in Syria' cabinet, as explained by Deputy Secretary of State Richard Armitage, was announced in Beirut (Salloukh, 2009: 168). Assad once again chose to challenge the U.S. at the expense of escalating the tension between two countries since he thought that Resolution 1559 was prepared for diminishing the role of Syria in Lebanon and forcing it to reconcile with the U.S. in Iraq.

Fatal blow to Syria's position in Lebanon came with the assassination of former Lebanese Prime Minister Rafiq Hariri, who was an ardent opponent of Syria's meddling in Lebanese affairs, in February 2005. Since Assad had personally threatened Hariri before the constitutional amendment in August 2004, accusations of Lebanese political groups and foreign countries were directed against Damascus. Hariri had good relations with Saudi Arabia, France and the U.S. and he was considered as an impediment in front of Syria's interests in Lebanon. Assad immediately rejected the responsibility for assassination and denounced the event. However, Assad's remarks did not calm down the Lebanese public opinion and popular demonstrations were organized by Druze, Sunni and Maronite communities of Lebanon against Syria's presence in their country during February and March of 2005. The U.S. and France quickly handled the assassination in the UN Security Council; meanwhile UN Secretary-General Kofi Annan announced the establishment of an independent body to investigate the assassination (Lesch, 2005: 126-143; Zisser, 2007a: 195). The UN Independent Investigation Committee publicly accused Assad's brother Maher and brother-in-law Assaf Shawkat of involvement in the assassination (Kandil, 2008: 441; Rubin, 2007: 208-209).

After this development, Assad had to cope with a regional crisis over Lebanon. Growing mass demonstrations against Syria's presence exacerbated pressures on Syria as to fulfilling the terms of Resolution 1559, especially the withdrawal of Syrian forces from Lebanon. Having seen that there was no way out under severe accusations of both Lebanese public and international community; Assad finally succumbed to pressures and publicly announced the evacuation of Lebanese territories on 5 March 2005. The total evacuation of troops was completed on 26 April 2005, which meant the end of twenty-nine years presence of Syria in Lebanon (Zisser, 2007a: 196). Assad declared that with the total withdrawal of Syrian troops from Lebanon, Syria fulfilled the terms of Resolution 1559.

However, the U.S. continued to exert pressure on Syria by claiming that disarmament of Hezbollah was not fulfilled by Damascus (Ziadeh, 2011: 111). Due to neo-cons' preoccupation with regime change in Damascus after Syria's withdrawal from Lebanon, Assad ceased to pursue appeasement policy vis-à-vis the U.S. by ending concessions such as intelligence cooperation against terrorism and the Iraqi border (Hinnebusch, 2006b: 138).

Even though Assad was able to defy the U.S. during the invasion of Iraq, he reluctantly agreed to withdraw from Lebanon in 2005. Why did Syria as a weak state choose to comply with the demands of the U.S. during the Lebanon crisis following the Hariri assassination? While the external determinants seem to be more explanatory than internal ones in shaping Syria's decision to retreat, Assad obviously decided to withdraw troops from Lebanese territories to avoid total isolation and international intervention, which would jeopardize the Baath regime's survival. Assad calculated that growing anti-Syrian sentiments in the international community due to Syria's presence in Lebanon would result in an international intervention similar to the Gulf War and ultimately bring about the downfall his regime. Hence, Syria's evacuation of Lebanon was influenced by domestic factors, that is ensuring security and survival of the regime in time of a regional crisis.

With the withdrawal from Lebanon, Syria as a weak state lost its major playground to exert its relational power in the Middle East. Thus, Syria sought to multiply alignments to maintain the security of the regime as well as economic and political survival after the withdrawal. In the wake of Hariri assassination and withdrawal, Syria did not desist from meddling in domestic affairs of Lebanon through Hezbollah to realize its ambitions against the designs of the U.S., Israel, and Saudi Arabia in its immediate neighborhood (Salloukh, 2009: 170-171). In this context, Assad forged alignment with Iran to influence Lebanese affairs against the U.S., Israel, and pro-Western moderate Arab regimes. Assad and Iran's President Mahmud Ahmadinejad visited each other to demonstrate solidarity between the two countries in 2005 and 2006. During his visit to Damascus in January 2006, Ahmadinejad also met with the leaders of Hezbollah, Hamas, Islamic Jihad, and Lebanese Amal. In June 2006, Syria and Iran concluded a military cooperation agreement, which was an important step in bilateral relations (Lawson, 2007: 40-44). Besides, Syria accelerated economic relations with China due to its deteriorating economic conditions (Kandil, 2008: 435).

Assad was determined to safeguard Lebanon against Western imperialism by strenuously clinging to axis of resistance. He insisted that Lebanon not become a beachhead for a regime change in Damascus. However, Assad's choice of alignment with Iran, Hezbollah, Hamas, and Islamic Jihad contradicted Syria's relations with the EU. Thus, the EU suspended the Euro-Mediterranean partnership process with Syria with the backing of the U.S. (Hinnebusch, 2009: 21-22). Furthermore, Syrian-Turkish relations slowed down due to Türkiye's attitude toward Syria regarding UN inspection of Hariri assassination and Türkiye's reenergized relations with Israel during 2005-2006. However, Ankara and Damascus reinvigorated the cooperation starting with the last weeks of 2006. Both countries signed bilateral agreements on economy, energy, free trade, and culture in 2007 and 2008 (Lawson, 2009: 192-197).

After the war between Israel and Hezbollah in 2006, the struggle for the Middle East was began to be fought between the members of the axis of resistance -Iran, Syria, Hezbollah and Hamas- and the U.S., Israel, and pro-Western regimes in Jordan, Egypt and Saudi Arabia (Hinnebusch, 2009: 24). After the 2006 War, the strategic position of Syria in Lebanon thanks to its influence on Hezbollah forced Israel and European countries to reconsider the place of Syria in the Middle East. Especially, the outbreak of a domestic crisis in late 2007, which reached its climax when Hezbollah seized Sunni-dominated West Beirut in May 2008, forced the European countries to think about the importance of Syria in Lebanese affairs. Syria demonstrated its willingness to solve the crisis; thereby European countries began to perceive Syria as a problem-solver rather than troublemaker in Lebanon since Damascus appeared the only force to influence rising Hezbollah in the Lebanese arena. Therefore,

European boycott of Syria was removed, and Syrian politicians were welcomed again in European capitals (Zisser, 2007b: 111-112).

3. Case Three: Syrian Foreign Policy and the Baath Regime's Bloody Arab Spring Experience

After its outbreak in Tunisia in December 2010, the Arab Spring sprang up across the Middle East from Egypt to Bahrain. The overthrow of military dictatorships of Ben Ali, Hosni Mubarak and Muammar Gaddafi through mass demonstrations shook politics of the entire region. Even though Assad seemed confident of his regime's future at the beginning of the uprisings, the wave of change was unavoidable, and it ultimately knocked Syria's door in mid-March 2011. The Baath regime immediately decided to crack down on unarmed civilian protestors who took to streets to call for political reforms, freedom, and democracy. Assad's brutal repression, similar to his father's methods, plunged the country into civil war in the following months. The Arab Spring turned out to be the most serious crisis that endangered the very existence of the ruling Baath regime since 1963. Assad perceived the nation-wide uprising, as a threat to the security and survival of the Baath regime similar to previous two external crises.

The Arab Spring in Syria erupted after a local event in Deraa, a city in southwestern Syria, in mid-March 2011 when a few schoolchildren scrawled anti-regime graffiti on their school's wall. Syrian security forces, extra-sensitive to anti-regime sentiments due to the Arab Spring, promptly arrested children and sent them Damascus where they were reportedly tortured. Upon this event, initial demonstrations broke out in Deraa on 15 March, calling for the release of children and an end to repressive policies of the regime. The security forces brutally responded protests and killed many civilians. Meanwhile, inspired by revolutions in other countries, new demonstrations simultaneously broke out across the country in Hama, Homs, Baniyas, Latakia, Deir-ez Zor, Qamisli and so on. Civilian protesters demanded an end to corruption and human rights abuses, abolition of emergency law, implementation of promised political reforms, democracy, and freedom. Security forces responded to the protestors deadly and killed dozens of civilians by opening fire on them. In response to growing unrest, Assad announced a series of reforms including the elimination of emergency law and granting citizenship to the Kurds in late March 2011. On 30 March 2011, Assad blamed foreign conspiracies for the ongoing demonstrations rather than admitting mistakes and emphasized stability rather than freedoms in his first speech delivered at the People's Assembly after the outbreak of uprising (Ajami, 2012: 69-109; Lesch, 2012a: 55-86).

Assad's reluctant and artificial reform initiative did not alleviate the unrest and protests popped up across the country in the following months. While the unrest and anti-regime demonstrations continued apace, the army launched massive military operations against civilian protestors, which gave rise to the death toll. In opposition to the regime's violence, some civilian politicians and army officers, rejecting to open fire on civilians, began to defect. In the summer of 2011, Syrian uprising transformed into an armed insurgency with the establishment of Free Syrian Army (FSA) by defected troops under the leadership of Colonel Riad al-Assad to protect civilians against the army assaults ("Syrian Army," 2011). Besides, civilian opposition declared the formation of the Syrian National Council (SNC) after series of meetings in Istanbul on 3 September 2011. SNC was an umbrella organization composed of several opposition groups aiming to overthrow the regime and establish democratic Syria ("Syria's Rebels," 2011). In November 2012, a broad umbrella organization, the so-called the National Coalition for Syrian Revolutionary and Opposition Forces including SNC, was formed in Doha, Qatar ("Syria Opposition," 2012).

The Baath regime's security strategy to crack down on the civilian protestors by means of the army, security services and Alawite-dominated paramilitary forces, the so-called *shabiha*, transformed popular demonstrations into massive and grassroots revolution to topple the Baath regime during 2011-2012 (Lesch, 2012a: 103-104). Regime's strategy to suppress the uprising through resorting to military means brought counter-wave of offensives by the FSA forces across the country. In this

context, destructive battles between the security forces loyal to the regime and insurgent military opposition erupted in Damascus, Aleppo, Hama, Homs, Idlib, Latakia, Deir ez-Zor. When the rebel forces began to capture several towns and villages in northern and eastern Syria, the country was de facto partitioned between the regime and the opposition (Spyer, 2013: 9-11). By June 2012, UN Under-Secretary-General for Peacekeeping Operations Hervé Ladsous announced that the Syrian crisis can be defined as a civil war (“Syria in Civil,” 2012). According to the Britain-based Syrian Observatory for Human Rights in May 2014, 162000 people including civilians, rebel forces, members of the army and other militias have died since the outbreak of the crisis in mid-March 2011 (Surk, 2014).

The civil war in Syria has been mainly shaped by historic Sunni-Shiite sectarian antagonism. “The fact that the government forces cracking down ruthlessly on the protestors in the 2011-2012 uprising were predominantly Alawite only exacerbated sectarian tensions” as expressed by David Lesch (2012a: 106). Similarly, UN Human Rights Council’s report released in late 2012 stated that the Syrian conflict became overtly sectarian between the Sunni opposition groups and the heterodox minority communities around the Baathist regime (“UN Says,” 2012). While Sunni Salafi extremists of Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL) and al-Qaida linked Jabhat al-Nusra have been backed by the Gulf countries (especially by Qatar and Saudi Arabia) to fight against the regime, Hezbollah and Iraqi Shiite militias (backed by Iran) participated in the war to defend the Assad regime, which further aggravated the sectarian nature of the crisis (“The Country,” 2013; “Sunni v Shia,” 2013).

The unfolding of the Syrian crisis became the most hotly debated issue in the international community. The Baath regime’s brutal repression of civilian protestors was condemned by the U.S. and the European Union in the early days of the uprising, and they began to impose economic sanctions on Syria gradually (Lesch, 2012b: 425). Along with them, Türkiye’s Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan, who was former ally of Assad, cut off relations with Syria due to the regime’s oppressive policies and massacres. Then, the U.S., United Kingdom, France, Türkiye, Saudi Arabia, Qatar formed Friends of the Syrian People Group to actively support the opposition to topple the Baath regime. These countries began to exert pressure on the regime in the international arena as well as provided substantial political, economic, and military aids to the civilian and the military opposition (Lesch, 2012a: 140-163).

Even though the Syrian crisis was domestic in its nature, it later amalgamated with external (regional and international) dynamics, which profoundly affected foreign policy behavior of Syria as a weak state. As mentioned above, Bjøl (1971) has explained that the type and the state of international system precisely affect the behaviors of weak states. It can be argued that the Syrian crisis itself altered the type and the state of the Middle East regional system profoundly. When the Cold War ended, the Middle East regional system became operation field of American hegemony, which manifested itself in the U.S.-led First Gulf War, the war on terrorism and the invasion of Iraq in 2003. The ongoing civil war in Syria has converted the type and state of the Middle East regional system into two-tiered confrontation system between the U.S. and Russia as well as among regional states along the Sunni-Shiite sectarian fault lines.

Like the Cold War years, Syria became the battleground of the struggle for the Middle East in the wake of the advent of the Arab Spring. In this milieu, Syria’s alignment behavior was characterized by Stephen David’s concept of “omnibalancing” (1991) because Assad struggled to balance both internal and external threats to the regime’s security and survival owing to his lack of domestic legitimacy. Therefore, foreign policy behavior of Syria as a weak state has been shaped by domestic security concerns of the Baath regime during the crisis. Syria has successfully benefited from the new confrontational system in the region and hinged on regional (axis of resistance) and international (Russia and China) alignments to counter the threats to ensure its survival in the tumultuous years of the Arab Spring.

Assad deployed omnibalancing strategy by aligning with Russia, China and Iran against domestic and external threats while the survival of the regime was endangered by both internal opposition and its external allies. Similar to the attitude of the Friends of the Syrian People Group towards the opposition, these three countries lent political, economic and military support for the Assad regime. Having learned from the case of Libya, Russia and China blocked two UNSC Resolutions proposing the imposition of no-fly zone and sanctions on Syria in October 2011 and February 2012 (Calabrese, 2013: 14-17; Joya, 2012: 35).

Iran especially perceived the survival of Baath regime as existential and thus deployed paramilitary forces to fight along with the Baath regime. Furthermore, Iran-backed Hezbollah and Iraqi Shiite militias (Kataib Hezbollah and Asa'ib Ahl al-Haq) actively participated in the war and launched joint operations with the Syrian army against the military opposition groups across the country (Barnard & Mourtada, 2013; Funton et al., 2013: 19-26; "Iran and Hezbollah," 2013). Furthermore, attempts at solving the crisis through diplomacy failed miserably. Initiatives of UN-Arab League peace envoy Kofi Annan in Geneva I meeting in June 2012 and of his successor Lakhdar Brahimi in Geneva II meeting in January 2014 to find a political solution to the crisis did not yield any result. By 2014, Assad has appeared to be successful in guaranteeing the regime's survival in Damascus despite the bloody crisis by clinging to his allies albeit loss of authority in substantial parts of the country.

4. Conclusion

Syrian foreign policy has gone through serious crises since Bashar al-Assad's ascent to power in 2000. This article focused on three crises that challenged the Baath regime at the international, regional and domestic levels. These crises were significant because Syria as weak state had to cope with the U.S. as the world's only remaining superpower in the post-Cold War international system. In the article, it is argued that Syria as a weak state, having limited political, economic and power capabilities in the international system, has been able to survive these crises successfully and to prove its agential power through its foreign policy conducts. The article also posited that domestic security and survival concerns shaped Syrian foreign policy in times of crises rather than external determinants.

The article began with elaborating on Syrian foreign policy during the U.S. invasion of Iraq. Although President Assad sided with the Bush administration in the global war on terrorism, the relationship between Washington and Damascus deteriorated on the eve of the invasion of Iraq in 2003. Assad emerged as a leading critic of invasion in the Arab world and sought to thwart the invasion as much as possible. Syria helped the Iraqi resistance after the invasion by allowing smuggling of arms and fighters into Iraq, which put the U.S. and Syria on a collision course. The Bush administration punished Assad's defiance by signing the SALSA and imposing economic sanctions on Syria. Although Syria made significant concessions in order to prevent the attack of the hegemon, it obviously chose to balance and challenge the U.S. during the invasion of Iraq. In order to avoid isolation in the international system, Assad improved Syria's relations with neighboring countries, especially with Türkiye and Iran. Thus, Syria as a weak state was able to survive an international crisis by pursuing an effective alignment policy against pressures of the Bush administration.

The second case upon which the article focused was the Lebanon crisis of 2005. Lebanon entered Syria's orbit in the 1970s and Syria's military intervention in the Lebanon Civil War turned the country into Syria's protectorate. Lebanon was crucial for Syria's strategic objectives as Damascus exerted its relational power in the Middle East through Lebanon. Assad's fatal mistake to back the constitutional amendment extending his ally President Emile Lahoud triggered a regional crisis, in which the U.S. and France got involved. Especially the Bush administration wanted to punish Syria's defiance during the invasion of Iraq in the Lebanese arena. After the assassination of Prime Minister Rafiq Hariri in 2005, Syria was forced to withdraw its troops out of Lebanon under pressures of Washington. So, Assad could not balance the U.S. during the Lebanon crisis. Yet, Assad's decision

to evacuate Lebanon was shaped by his determination to protect the regime and maintain its survival. If Assad had defied the U.S. in Lebanon, Syria would have faced invasion like Saddam Hussein's Iraq during the Gulf Crisis of 1990-1991. However, Assad played his cards skillfully by forging Syria's alignment with the axis of resistance -Iran, Hezbollah and Hamas- after the withdrawal and Syria became a key actor in Lebanon within two years.

The article also analyzed Syrian foreign policy during the Arab Spring. Unlike the U.S. invasion of Iraq and the Lebanon crisis, the Arab Spring stemmed from domestic environment of Syria. Peaceful demonstrations in March 2011 transformed into an armed revolution owing to the Baath regime's brutal response to the protestors. Domestic crisis in Syria amalgamated with external factors as regional and international actors began to support civilian and military opposition groups. Syria plunged into civil war in a short time and the Baath regime began to lose its control in the country. The Baath regime faced its most serious crisis that threatened its existence during the Arab Spring. President Assad's main motivation again was to maintain survival of the regime during the crisis. For this reason, he adopted omnibalancing strategy to balance internal and external threats against the regime by aligning with other countries. Russia and China helped Syria eschew international sanctions at the UN Security Council. Besides, Iran and Hezbollah supported the Baath regime militarily against the armed opposition in various parts of the country. So, Syria as a weak state has been able to survive the Arab Spring thanks to President Assad's alignment strategy which aimed at ensuring security and survival of the Baath regime.

To sum up, the article has argued that the Baath regime's domestic security and survival concerns have appeared to be the driving force behind foreign policy decisions implemented by President Assad in times of three crises. Thus, Syrian foreign policy decisions under Assad have been shaped by domestic environment rather than external determinants. In this context, the article has put forward that Syria as a weak state is not a victim of external factors, but it has agential power, albeit limited, to shape the trajectory of events via its foreign policy conducts. Thanks to its alignment policy, the Assad regime has been able to cling to power and to weather the storm as of 2023.

References

- Ajami, F. (2012). *The Syrian rebellion*. Stanford, California: Hoover Institution Press.
- Barnard, A. & Mourtada, H. (2013, April 30). Leader of Hezbollah warns it is ready to come to Syria's aid. *The New York Times*. Retrieved from http://www.nytimes.com/2013/05/01/world/middleeast/nasrallah-warns-that-hezbollah-is-ready-to-come-to-syrias-aid.html?_r=1&.
- Bjøl, E. (1971). The Small State in international politics. In August Schou and Arne Olav Brundtland (Eds.), *Small States in International Relations* (pp. 29-37). Stockholm: Almqvist&Wiksell.
- Calabrese, J. (2013). China and the Arab Awakening: The cost of doing business. *China Report*, 49(5), 5-23.
- David, S. R. (1991). Explaining third world alignment. *World Politics*, 43(2), 233-256.
- Funton, W, Holliday, J. & Wyer, S. (2013). *Iranian Strategy in Syria*. Retrieved from Institute for the Study of War website: <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/IranianStrategyinSyria-1MAY.pdf>.
- Handel, M. (2016). *Weak States in the International System*. New York: Routledge.
- Hinnebusch, R. (2006a). The Iraq war and international relations: Implications for small states. *Cambridge Review of International Affairs*, 19(3), 451-453.

- Hinnebusch, R. (2006b). Syria: Defying the hegemon. In Rick Fawn and Raymond Hinnebusch (Eds.), *The Iraq War: Causes and Consequences* (pp. 129-142). London: Lynne Rienner Publishers.
- Hinnebusch, R. (2009). Syrian foreign policy under Bashar al-Asad. *Ortadoğu Etütleri*, 1(1), 7-26.
- Iran and Hezbollah build militia networks in Syria, officials say. (2013, February 12). *The Guardian*, Retrieved from <http://www.theguardian.com/world/2013/feb/12/iran-hezbollah-milita-networks-syria>
- Joya, A. (2012). Syria and the Arab Spring: The evolution of the conflict and the role of the domestic and external factors. *Ortadoğu Etütleri*, 4(1), 27-52.
- Kandil, H. (2008). The Challenge of restructuring: Syrian Foreign Policy. In Bahgat Korany and Ali E. Hillal Dessouki (Eds.), *The foreign policies of Arab States: The Challenge of Globalization* (pp. 421-456). Cairo: The American University in Cairo Press.
- Lawson, F. H. (2007). Syria's Relations with Iran: Managing the dilemmas of alliance. *Middle East Journal*, 61(1), 29-47.
- Lawson, F. H. (2009). The Beginning of a beautiful friendship: Syrian-Turkish Relations since 1998. In Fred H. Lawson (Ed.), *Demystifying Syria* (pp. 180-205). London: SOAS Middle East Institute.
- Lesch, D. W. (2005). *The New Lion of Damascus: Bashar al-Asad and Modern Syria*. New Haven & London: Yale University Press.
- Lesch, D. W. (2012a). *Syria: The Fall of House of Assad*. New Haven & London: Yale University Press.
- Lesch, D. W. (2012b). The Arab spring - and winter - in Syria. *Global Change, Peace & Security: formerly Pacifica Review: Peace, Security & Global Change*, 23(3), 421-426.
- Leverett, F. (2005). *Inheriting Syria: Bashar's trial by fire*. Washington D.C.: Brookings Institution.
- Miller, B. (2009). Between the Revisionist and the Frontier State: Regional Variations in State War Propensity. *Review of International Studies*, 35, 85-119.
- Rubin, B. (2007). *The Truth about Syria*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sallouk, B. F. (2009). Demystifying Syrian Foreign Policy under Bashar al-Asad. In Fred H. Lawson (Ed.), *Demystifying Syria* (pp. 159-179). London: SOAS Middle East Institute.
- Spyer, J. (2013). Fragmented Syria: The Balance of forces as of late 2013. *Middle East Review of International Affairs*, 17(3), 9-18.
- Sunnis v Shias, here and there. (2013, June 29). *The Economist*, Retrieved from <http://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21580162-sectarian-rivalry-reverberating-region-making-many-muslims>
- Surk, B. (2014, May 19). Death toll in Syria's war tops 160,000, activists say. *The Washington Times*, Retrieved from <http://www.washingtontimes.com/news/2014/may/19/death-toll-syrias-war-tops-160000-activists-say/>
- Syrian Army Colonel Defects forms Free Syrian Army. (2011, August 1). *Asharq Al-Awsat*, Retrieved from <http://www.aawsat.net/2011/08/article55245595>
- Syria in civil war, U.N. official says. (2012, June 12). *Reuters*, Retrieved from <http://www.reuters.com/article/2012/06/12/us-syria-idUSBRE85B0DZ20120612>

- Syria Opposition Agrees to United Coalition. (2012, November 11). *Al Jazeera*, Retrieved from <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/11/20121111022432481597.html>
- Syria's rebels unite to oust Assad and push for democracy. (2011, October 2). *The Guardian*, Retrieved from <http://www.theguardian.com/world/2011/oct/02/syria-rebels-assad-national-council>
- The country formerly known as Syria. (2013, February 23). *The Economist*, Retrieved from <http://www.economist.com/news/briefing/21572198-sectarian-divisions-deepen-war-changing-country-beyond-recognition-country>
- UN says Syria conflict is 'overtly sectarian'. (2012, December 20). *Al Jazeera*, Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/2012/12/20/un-says-syria-conflict-is-overtly-sectarian/>
- Walt, S. (1987). *The Origins of alliances*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Ziadeh, R. (2011). *Power and Policy in Syria: Intelligence services, foreign relations and democracy in the modern middle east*. London: I.B. Tauris.
- Zisser, E. (2007a). *Commanding Syria: Bashar al-Assad and the first years in power*. London: I.B. Tauris.
- Zisser, E. (2007b). Syria's diplomatic comeback: What next. *Mediterranean Politics*, 14(1), 107-113.
- Zisser, E. (2009). Bashar al-Asad in or out of the new world order. *The Washington Quarterly*, 28(3), 115-131.

ÖZEL YAŞAM VE KAMUSAL ALANIN SINIRLARI: DRONE GAZETECİLİĞİ, ÖZEL YAŞAMA MÜDAHALE MİDİR?

Kubilay ÇELİK¹

Öz

Dünyanın hemen her yanında olduğu gibi, ülkemizde de “Kamusal Alan” ile “Özel Alan” konusu sürekli tartışılmaktadır. Bu durum medyada da sıkça tartışılmaktadır. Geleneksel Medya (gazete, radyo ve televizyon) döneminde de tartışılan bu konu, Yeni Medya dediğimiz “İnternet”in ortaya çıkması, daha sonraki yıllarda buna Sosyal Medya’nın eklenmesi ve son yıllarda da ortaya çıkan “Yurttaş Gazeteciliği”yle daha da alevlenmiştir. Zaman zaman yargıya da taşınan bu tartışmalara, son yıllarda bir de medyada, ‘Drone Gazeteciliği’ eklenmiştir. Birçok haber ajansı ve medya kuruluşu drone ile habercilik yaparken, Yurttaş Gazetecileri de, drone ile her şeyi çekip, kendi sosyal medya sitelerinde kullanmaktadır. Bunlara ilaveten, ülkemizde bazı İletişim fakülteleri de “Drone Gazeteciliği” Bölümü açmışlardır. İşte uzun yıllardır süregelen ve bir türlü içinden çıkılmaz bir hal alan “Kamusal Alan, Özel Alan” tartışması, “Drone Gazeteciliği”yle, içinden çıkılmaz bir hale yani “Mahremiyetin İhlali”ne dönüşmüştür. Drone Gazeteciliği’nin medyaya sağladığı birtakım yarar ve kolaylıkların yanı sıra, çoğu kez de özel yaşamı ihlal ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamusal alan, özel alan, ihlal, drone gazeteciliği, etik.

THE LIMITS OF PRIVATE LIFE AND PUBLIC SPHERE: IS DRONE JOURNALISM AN INTERVENTION IN PRIVATE LIFE?

Abstract

As in almost every part of the world, the issue of "Public Space" and "Private Space" is constantly discussed in our country. This situation is also frequently discussed in the media. This issue, which was also discussed in the traditional media (newspapers, radio and television), has been further fuelled by the emergence of the "Internet", which we call New Media, the addition of Social Media in the following years and the emergence of "Citizen Journalism" in recent years. In recent years, 'Drone Journalism' has also been added to these debates, which have been brought to the judiciary from time to time. While many news agencies and media organisations use drones to report news, Citizen Journalists also use drones to film everything and use it on their social media sites. In addition to these, some Communication faculties in our country have also opened a "Drone Journalism" Department. The "Public Space, Private Space" debate, which has been going on for many years and which has become insurmountable, has turned into an insurmountable situation, namely "Violation of Privacy" with "Drone Journalism". In addition to some benefits and conveniences that Drone Journalism provides to the media, it is often seen that it violates private life.

Keywords: Public space, private space, violation, drone journalism, ethics.

¹ Dr., Maltepe Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, kubilayc@gmail.com, ORCID: 0000 0001 9832 4182.

Başvuru Tarihi (Received): 31.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

“İletişim”, insanlık tarihi kadar eskidir. Geçmişteki iletişim ve duyurular, çeşitli şekillerde halka aktarılmıştır. Bunun başlangıcında; M.Ö. 131 yılında Romalılar tarafından bir taş tablet üzerine, çekiç ve keskiyle oyularak yazılan tek sayfalık gazete, genellikle otoritelerin, halk duyurmak istedikleri şeylerdi. Bu iletişim yolu, ‘Tek Yönlü’ idi. Yani kaynaktan gelen her haber beğenilmese de, halk bunu kabullenmek zorundaydı. İtiraz etme veya karşı görüş bildirme şansları yoktu. Halk bu tür bildirimleri; meydanlarda (Agora), kahvehanelerde veya sohbet için bir araya geldikleri yerlerde konuşup, tartışırdı. Daha sonra, 1450 yılında matbaanın icadıyla; duyurular, kitaplar, gazeteler basılmaya ve yayılmaya başlandı. Bu yolla yapılan iletişim de ‘Tek Yönlü’ idi. Yine halkın görüş bildirme, tartışma veya itiraz etme hakkı yoktu. Gazeteden sonra, radyo ve daha sonra da televizyon kanalıyla, insanlara duyuru ve haberler verilmeye başlandı. Bunlarda da ‘Tek Yönlü’ bir iletişim vardı.

Yukarıda saydığımız iletişim araçları sayesinde, “Kaynak”tan çıkan bir haber, halka “Hedef” e ulaşırdı. Halk da; dünyadan, kendi ülkelerinden veya buldukları yerlerden böylece haberdar oluyordu. Ancak; çeşitli iletişim araçlarıyla verilen haberleri beğense de, beğenirse de, halk bir karşılık veremiyordu (Bu yol, Chicago Okulu, Siyaset Bilimcisi Harold Lasswell’in 1927 yılında yazdığı ve Propaganda Tekniklerini içeren kitabında belirtilmişti. Günümüzde de kullandığımız o ünlü formül; ‘kim, neyi, hangi kanalla, kime, hangi etkiyle’ gönderir). Daha sonra, gazete, radyo ve televizyonlara; okuyucu, dinleyici ve izleyici ‘faks’ denen bir iletişim aracıyla, kendi görüşlerini bildirmeye başladı. Burada her ne kadar ‘Çift Yönlü’ bir iletişim olgusu geliştirse de, yine sağlıklı bir şekildi yürümedi. Çünkü medya kuruluşları, gelen faksların birçoğunu görmezden gelip, yanıt vermiyordu. Yani yine ‘Tek Yönlü’ bir iletişim devam etti. Bu durumdan en çok rahatsız olan ve her fırsatta dile getiren iletişim kuramcılarının başında, Jürgen Habermas gelmekteydi. Bilindiği üzere; Frankfurt Okulu’nun Son Temsilcisi olarak adlandırılan ‘yaşayan efsane’ (2023) Habermas, ‘Kamusal Alan’a (Public Sphere) çok önem vermiş ve bunu sürekli gündemde tutmuştur. Habermas; İletişim Araçlarının sunduğu haber, mesaj ve duyurulara, halkın da bir dönüşümünün olması gerektiğini, her platformda söylemiştir. Günümüzde; gazete, radyo ve televizyon gibi geleneksel medya, kamusal alanın, iletişim araçlarıdır (Habermas, 2004, s. 95-102).

20. yüzyılın sonlarında (1990); dünyada ‘internet’ denen sihirli bir iletişim aracı bulundu. Bu sayede, her şey değişmeye başladı. Yani Habermas’ın sürekli savunduğu ‘Kamusal Alan’ gerçekleşmeye başlamıştı. Daha sonra; 21. Yüzyılın başlarında (2000) başlayan Sosyal Medya Siteleriyle, Kamusal Alan, artık sınır tanımaz bir şekilde gittikçe gelişmeye başlamış, günümüze kadar gelmiştir. Artık; internet sayesinde, “Kaynak ile Hedef arasında, çift yönlü bir iletişim” başlamıştı.

Yıllar geçmeye başlayınca; bu kez de ortaya başka sorunlar çıktı. Bu sorun günümüzde büyüyerek devam etmektedir. Herkese açık olarak kabul edilen sosyal medya sitelerinde çeşitli gruplar oluşarak; kendi fikrini taşımayan bir diğerini dışlama ve kabul etmeme, ötekileştirme yoluna gidilmiştir. İşte bu tür çekişmeler, ortaya başka birtakım sorunlar çıkarmıştır. Özellikle internet üzerinden; ‘Kamusal Alan’ (Public Sphere) ile ‘Özel Yaşam’ (Private Life) birbirine karışmaya başlamıştır.

Geçmişten günümüze Geleneksel Medya’da zaman zaman rastladığımız “Özel Hayatın İhlali”, Sosyal Medyanın gelişmesiyle daha karışık bir hale gelmiştir. Özellikle kamuoyunca tanınan kişiler (Public Figures), yani politikacı, iş insanı, futbolcu sinema oyuncusu, şarkıcı gazeteci-yazarların Özel Hayatları, sürekli takip edilmektedir. Tüm bunlar; birtakım soruları da gündeme taşımıştır: Mahremiyet yaşadığımız yer veya kullandığımız bahçeye mi sınırlıdır? İnsanların gittiği halka açık yerler de, Özel Hayat sınırı mıdır? Bu soruların yanıtını; çeşitli platformlarda ünlü kişiler şöyle savunmaktadır: “Evimizin dışında, gezdiğimiz caddeler, oturduğumuz mekânlar, bizim Özel Yaşam alanımıza girer. Burada izinsiz çekilen fotoğraflar veya görüntüler, bizim kişisel haklarımızın ihlalidir.” Görüntüleri medyada yayınlayan gazeteciler veya sosyal medyalarında kullananlar da “Sizin özel yaşamınız, yaşadığımız ev veya bahçenizle sınırlıdır. Dışarı çıktığınızda, tüm bu yerler

Kamusal Alan'a girer" diyerek, kendilerini savunuyorlar. 'Özel Yaşam'; "kişilerin hukuken korunan, herkesle paylaşmadığı ve güvendiği kişiler dışında herkesten gizli tuttuğu yaşam alanıdır." (Kılıçoğlu, 2008, s. 112) Yani birilerinin 'Kamusal Alan' olarak paylaştığı birtakım yazı, fotoğraf ve görüntüler, bir başkasının 'Özel Yaşam'ını müdahale olarak algılanmaktadır. Bu da sorunları günümüzde içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Ancak "Normal bir vatandaşın görüntüsü haberi olmadan gizlice çekilemez. Fakat drone ile çekilen vatandaş, drone'a el sallar veya gülümser ise çekilen görüntü kullanılabilir." (Lauk vd., 2016).

"Kamusal Alan nedir, nerede başlayıp, nerede biter? Özel Yaşam nedir? Nereler özel yaşama girer? Her çekilen görüntü izinsiz yayınlanabilir mi?" tartışmaları, çoğu zaman işi, yargıya kadar taşımaktadır. Uzmanlar da bu konuda belirsizliği ifade etmektedir. "Koruma altındaki 'özel yaşam' alanı nerede başlar, nerede biter?" (Şahin 2010, 179). Bu konuda yalnız ülkemiz değil, dünyanın tüm uygar ülkeleri de bir çözüm bulmaya, birtakım kurallar koymaya çalışmaktadır. "Tüm bunların içinden nasıl çıkacak?" sorusuna bir çözüm bulmak için, hukukçular, iletişim bilimcileri başta olmak üzere, birçok kesim çare bulmak için çalışmaktadır.

1. Yurttaş Gazeteciliği, Mahremiyetin (Özel Yaşam) İhlali

Mahremiyetin ihlali; yalnızca gazeteciler ve devletin MOBESE Kameraları'yla yapılmamaktadır. Mahremiyeti (Özel Yaşam); en çok ihlal edenler, genellikle Yurttaş Gazetecileri'dir. (Citizen Journalist) 'Yurttaş Gazeteciliği' yapan kişilerin, medya eğitimi almış olmaları gerekmemektedir. Kamusal alanı, "devletten bağımsız rasyonel ve evrenselci siyasetin alanı" olarak tanımlayan Garnham, "piyasa-güdümlü medyanın kamusal yaşama düşman olduğunu savunmaktadır." (Keane, 2002, s. 299-300).

Artık günümüzde, medyanın şekli ve yayınlama biçimi değişmiştir. Neredeyse herkes kendi medyasının sahibidir. Akıllı telefonu olan herkes, gördüğünü çekerek, Sosyal Medya'da yayınlamaktadır. Bu kişiler; neyin Kamusal Alan'a, neyin Özel Yaşam'a girdiğini bilmezler. Dolayısıyla birçok insanın, Özel Yaşamı daha fazla ihlal edilmektedir. Yurttaş gazeteciliği istismara açık bir yapıya sahiptir. "Yurttaş gazeteciliği, sosyal sermayedeki düşüşü tersine çevirmeyi amaçlar." (Meyer, 1998, s. 268).

Yurttaş Gazetecileri; çektikleri görüntüleri, medya kuruluşlarının İhbar Hattı'na da göndererek, yayınlanmasını sağlamaktadırlar. Bunun yanında; medya kuruluşlarında çalışan; 'neyi kullanıp, ya da kullanmayacağını bilmesi gereken' eğitilmiş, özellikle iletişim eğitimlisi kişiler de; bilerek, ya da bilmeden, halktan gelen bu haberleri yayınlamaya, Özel Yaşam'ı ihlal etmektedir. Birçok ülkede 'Özel Yaşam'a giren konular şunlardır: "kişinin fotoğrafları, görüntüleri, özel yazıları, mahrem bilgileri kullandığı mekânlar" (İşçi, 2011, s. 167). Oysaki her demokratik ülke gibi Türkiye'de de kişilerin birçok hakları, kanunlarca güvence altındadır. "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Başlangıç metninde Türk vatandaşlarının birbirinin hak ve hürriyetlerine kesin saygı, karşılıklı içten sevgi ve kardeşlik duygularıyla huzurlu bir hayat talebine hakları bulunduğu yer almaktadır." (www.mevzuat.gov.tr). Ayrıca bu konuda; Türkiye Gazeteciler Cemiyeti (TGC) ve Basın Konseyi bu duruma açıklık getirmiştir. Türkiye Gazeteciler Cemiyeti (TGC) Hak ve Sorumluluk Bildirgesi'nin, Gazetecinin Temel Görev ve İlkeleri bölümünde yer alan 7. maddede, şöyle yazmaktadır: "Gazeteci; kamuya mal olmuş bir şahsiyet bile olsa, halkın haber alma, bilgilendirme hakkıyla doğrudan bağlantılı olmayan hiçbir amaç için, izin verilmedikçe, özel yaşamın gizliliği ilkesini ihlal edemez" (TGC, 2023).

Diğer bir basın örgütü olan, Basın Konseyi tarafından hazırlanan Basın Meslek İlkeleri'nin 5.maddesi de şunlar yazmaktadır: "Kişilerin özel yaşamı, kamu çıkarlarının gerektirdiği durumlar dışında yayın konusu olamaz"

2. Dünyada ve Türkiye’de Drone Kullanmak İçin Ehliyet ve İzinler

Günümüz medyasında kişilerin özel yaşamlarının ihlali, özellikle internetin hayatımıza girmesiyle birlikte daha sık tartışılmaya başlandı. Buna bir de son yıllarda “Drone” diye bilinen bir sözcük eklendi. Drone, İngilizce bir sözcüktür ve ‘Erkek Arı’ veya ‘Vızıltı’ anlamına gelmektedir. Türkçe karşılığı ise ‘Uçan Göz’dür.

Son zamanlarda özellikle savunma teknolojisinde adını sıkça duyduğumuz ‘İnsansız Hava Araçları’nın (İHA) adı drone olarak bilinmektedir. Tarihsel gelişim süreci içinde; öncelikle girilmesi zor ve tehlikeli olan yerlerden görüntü alabilmek için askeri amaçlı alanlarda kullanılarak tanınmaya başlanmıştır.

Dronelar, çok sayıda endüstride yeni fırsatlar yarattı. Kameralarla donatılmış dronelar, havadan bir perspektiften fotoğraf ve video çekerek erişilemeyen yerlere ulaşabilir veya nefes kesici görüntüler sunabilmektedir. Birçok kez ulaşılamaz olan yerlere, drone sayesinde erişerek görüntü alınmaktadır. Örneğin: Yıllar önce Japonya’da meydana gelen deprem sonrası, nükleer santrale kimse yaklaşıp fotoğraf çekemedi. Fakat drone ile bu çekimler yapılabildi. İnsan gücüyle ulaşılması çok zor olan hatta imkânsız olan yerlerdeki düşen bir uçağın ve bir tren kazasının yeri, dronelarla kolayca tespit edilebilir. Drone’u; “Demirden bir kuş”, “elle taşınabilir bir uçak”, ya da birçok kişinin tanımladığı gibi bir “insansız hava aracı” olarak da tanımlayabiliriz.

Helikopterlerin aksine, insansız hava araçları (drone) kullanmak, insan hayatını riske atmadığımız anlamına da gelmektedir. Örneğin, yangın (iChongqing, 2020) veya zehirli bir sızıntının olduğu yeri drone ile yakalamak, aynı amaç için insanlı bir hava aracı kullanmaktan çok daha güvenlidir. ABD’nde Federal Havacılık İdaresi (FAA) 2016’da “küçük insansız hava aracı kuralı”nda şöyle yazmaktadır: “FAA havacılık bilgisi testini geçerek küçük bir insansız hava sistemleri derecesine sahip bir havacı sertifikası gerektirir. Kayıt için kişinin en az 16 yaşında olması gerekmektedir.” (26 Nisan 2021 itibarıyla ABD’de kayıtlı 873.265 insansız hava aracı bulunmaktadır.)

Avrupa Birliği (AB), ülkelerinde de ulusal düzenlemeler olmasına rağmen, sivil drone kullanımına ilişkin yasal düzenleme çalışmaları sürmektedir. Türkiye’de ise, 2018 yılı itibarıyla Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) tarafından kayıt altına alınan “İnsansız Hava Aracı” (İHA) sayısı 24.866, İHA pilot belgesi sayısı 31.194’tür. Ayrıca İHA eğitimi için 27 kuruluşa yetki belgesi verilmiştir. SHGM tarafından belirlenmiş bu talimatlara göre, ağırlığı 500 gramın altı olan ve hobi amaçlı olarak kullanılan droneların, sisteme kayıt edilmelerine ve uçuş izni almalarına gerek yoktur. Ancak güvenlik bölgeleri ve uçuşa yasak bölgelerde hobi amaçlı da olsa, bu droneların uçurulmaları yasaktır. SHGM talimatlarına göre: “Kalkış ağırlığı 500 gr. ile 25 kg aralığında olan İHA’ların ve bunları kullanacak pilotların, SHGM tarafından oluşturulan internet tabanlı kayıt sistemine kayıt edilmesi gerekmektedir. Bunun üstündeki dronelar ise Türk Hava Araçları sistemine kayıt yaptırması zorunluluğu bulunmaktadır.” (SHGM 1, 2016).

Günümüzde Türkiye’de drone kullanımı için yasal kurallar vardır. Yeni düzenleme tüm drone kullanımlarının kayıt altına alınmasına, izinsiz drone kullanımlarına güvenlik güçlerince müdahale edilmesine olanak tanımaktadır (Kahraman, 2017).

3. Dünyada ve Türkiye’de Drone Gazeteciliği

Eskiden dünyada ‘sıkça’, Türkiye’de ise ‘nadiren’ bazı haber görüntüleri, helikopterle yapılırdı. Ancak büyük medya şirketlerinin kendi helikopteri de olsa, kiralanırsa da, büyük maliyetlere mal oluyordu. Oysa günümüzde bu tür maliyetlere ve zaman kaybına gerek kalmadı. Eskiden helikopterle bir haber çekimine harcanan paranın daha azı ile günümüzde bir drone satın almak mümkün olmaktadır. ‘Drone ile Haber Yapma’, son yıllarda duyduğumuz bir terim olsa da, dronedan önce ‘helikopterle haber yapma’ medya dünyasında var olmuştur. Yani hava videografisinin gazetecilikte kullanılması yeni bir şey değildir. Yarım asırdan fazla bir zamandan beri, ABD medyasında kullanılmaktadır. 1958’de Los Angeles merkezli yerel bir TV kanalı olan

KTLA, tek rotorlu (dönen mil) tek motorlu hafif helikopter olan Bell 47'yi modifiye etti. Onu yayın ekiplemanıyla donattı. Ve böylece dünyanın ilk Telecopter'ı, yani bir televizyon haber helikopteri doğdu.

Drone kullanımının tüm dünyada yaygınlaşmasıyla birlikte, birçok sektör gibi, medya da buna kayıtsız kalmadı. Dronelar son yıllarda gazeteciler için vazgeçilmez bir araç haline geldi ve geleneksel habercilik yöntemlerinin karşılayamayacağı sayısız fayda sağladı. Gazetecilikte drone kullanmanın en bariz avantajlarından biri, çarpıcı hava görüntüleri yakalama yeteneğidir. Yüksek çözünürlüklü kameralarla donatılmış dronelar, daha önce erişimi zor veya imkânsız olan olaylara ve manzaralara benzersiz perspektifler sağlayabilir.

Drone teknolojisi; yangın, deprem, volkanik patlamalar, sel baskını, uçak kazası, çığ düşmesi, savaşın yıktığı köyler gibi haber görüntülerinin çekilmesinde gazetecilere büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Ayrıca; tren kazası, trafik kazası, trafik yoğunluğu, deniz kazaları, terör olayları, toplumsal olaylar, spor müsabakaları, düğünler, tatil beldeleri, konserler, doğa, belgesel gibi görüntüler, çok daha kolay çekilir hale gelmiştir.

Son yıllarda, dünyanın birçok yerinde 'Drone Gazeteciliği' yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu gazeteciliği yapanlar, bu işin eğitimini almış kişilerin yanı sıra, 'Yurttaş Gazetecileri' dediğimiz iletişim eğitimi almamış olanlar, hatta daha az eğitilmişler tarafından da yapılmaktadır. Birçok bilim insanı, Droneların, gazetecilik için önemli avantajlar sağladığını söylemektedir (Bell, 2011). Bu arada birçok ülkede Drone Gazeteciliği büyük bir hızla ilerlemektedir.

Drone ile çekilen bazı yararlı görüntülerin yanı sıra, bazı görüntüler de 'Özel Yaşama Müdahale' olarak algılanmaktadır. Yasal olarak drone satışları yapılırken, birçok medya kuruluşu, gazeteci, hatta isteyen herkes drone kursu alıp, bunu çalıştırabilme ehliyeti sahibi olmuştur. Ayrıca birçok üniversite de, bu konuyla ilgili çeşitli fakültelerinde 'Drone Dersleri' vermeye başlamıştır. ABD'nin Teksas Üniversitesi'ndeki, İletişim Bölümü'nde, "İnsansız Hava Araçları"nın gazetecilik ve kitle iletişiminde veya "Drone Gazeteciliği"nde kullanılması, birtakım tartışmaları ortaya çıkarmıştır. En büyük tartışma; gazeteciler ve özel vatandaşlar tarafından drone kullanımının mahremiyet ihlali ile ilgili endişelerdir. Üniversitedeki iletişim bilimcileri; "Bu teknolojinin etkileri çoktur ve yasal olarak bu dronelar kullanılabilir. Ancak etik olarak, belki de kullanılmamalıdır" görüşündedirler.

Tüm bunlarla birlikte üniversitelerde, drone gazeteciliğinin geliştirilmesi için pilot eğitimlerinin verildiği özel laboratuvarlar da oluşturuldu. "Drone Gazetecileri" ismi altında yeni mesleki yapılanmalar da ortaya çıkmaya başladı. Hatta Profesyonel Drone Gazetecileri Derneği, 2011 yılında Matthew Schroyer tarafından kuruldu.

Gazetecilik etik kurulları, özellikle medyada drone'un çoğalmasıyla birlikte, çeşitli öneriler sunmaya başlamışlardır. Amerika'daki Profesyonel Gazeteciler Birliği (SPJ) Etik Komitesi "Haberde, drone kullanımının sağlayacağı kamu yararının açıkça ortaya konmasında basın kuruluşlarının 'şeffaf' ve 'sorumluluk sahibi' olması en gerekli unsurlar olarak gösterilmektedir." (Choi-Fitzpatrick, 2014, s. 26).

ABD, "Profesyonel Drone Gazetecileri Birliği PSDJ'nin (Professional Society of Drone Journalists)" belirlediği kurallar şunlardır: Hukukun ve kamusal alanın kutsallığı, güvenlik, özel yaşam (korunması), geleneksel gazetecilik etik kuralları, haber değeri.

Türkiye'de drone 1996'da güvenlik amacıyla kullanılmıştır. (Karaağaç, 2014, s. 197) Günümüzde ise; Türkiye'de hem sivil amaçlı drone kullanımı, hem de Drone Gazeteciliği uygulamaları her geçen gün artmaktadır. 2022 yılı itibarıyla medyada 100'den fazla drone kullanılmaktadır. Bu droneların daha çok haber ağırlıklı olarak haber ajanslarınca (Anadolu Ajansı (AA), Türkiye Radyo Televizyon (TRT), Demirören Haber Ajansı (DHA), İhlas Haber Ajansı (İHA) vb.) kullanıldığı bilinmektedir.

Türkiye’de drone kullanımlarının ilk örneğini, 2013 yılındaki ‘Taksim Gezi Parkı Olayları’ sırasında bir yurttaş gazetecisi olan Cenk Köse’nin kullandığı görmekteyiz. Köse, drone ile çekim yaparak görüntüleri kişisel Twitter ve Youtube kanalından paylaşmıştır (Cenk, 2013).

Dronelerin medya tarafından da kullanılmaya başlanması, Drone Gazeteciliği eğitimi gerekli kılmıştır. Son yıllarda Drone Gazeteciliği Eğitimi, Türkiye’deki birkaç İletişim Fakültesi’nin programında yer almaya başlamıştır.

Türkiye’de İnsansız Hava Aracı (İHA) pilotu yetiştirme yetkisini alan ilk iletişim fakültesi, 2019 yılında Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi olmuştur. Daha sonra, Eskişehir Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi’nde, Drone Fotoğrafçılığı, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İletişim Fakültesi’nde Drone Haberciliği adıyla ders olarak verilmektedir. Drone, gazetecilikte haber değeri kavramına ilave katkılar sağlamıştır. “Haber, insanları ilgilendirecek bir fikrin, olayın veya sorunun özetidir” (Tokgöz, 2000, s. 167).

Son yıllarda büyük aşamalar kaydedilen ‘Drone Gazeteciliği’nde gelişmeler her geçen gün daha da artmaya devam etmektedir. Bilindiği üzere drone, ‘insan yapımı’ bir araçtır. Havalanması, görüntü alması, birilerini takip etmesi için, gerekli olan donanım ‘Yapay Zekâ’ yazılım programıyla sağlanmaktadır. Oysa geçmişte; birilerini gizlice görüntülemek, duvara tırmanıp, ağaç tepesinden, çit arasından bir görüntü almak için gazeteciler, büyük bir uğraşı veriyordu. Bu uğurda dayak yemek, saldırıya uğramak, hatta yaralanma ve ölüm bile göze alınıyordu. Drone Gazetecileri artık günümüzde böylesi birtakım risklere girmeden, bir yerde oturup, çayını - kahvesini yudumlarırken, drone sayesinde işlerini kolayca yapılabilmektedir. Çünkü Yapay Zekâ bize, tüm bu olanakları mümkün kılmaktadır.

Ancak bu durum bir yandan teknolojinin nimetlerinden faydalanmayı sağlarken, diğer yanda da bir takım tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bunların başında da “özel yaşama müdahale” gelmektedir. “Drone Gazeteciliği, özel yaşama müdahale midir? “Bunun bir sınırı var mıdır?” Bu tartışmalar böyle sürerken, ABD’deki bazı üniversiteler “drone gazeteciliği” programları oluşturmaya başladı bile. Bu üniversitelerde, drone gazeteciliğinin geliştirilmesi için, pilot eğitimlerinin verildiği özel laboratuvarlar oluşturuldu. Yalnız ülkemizde değil, ABD’de de bazı üniversitelerde drone gazeteciliği eğitimi verildiği bilinmektedir. Bu konuya en ciddi eğilen, ABD’nin Nebraska Eyaleti’ndeki, Lincoln Üniversitesi’nde, Drone Gazeteciliği Laboratuvarı kurularak eğitim yürütülmektedir. Medya ile teknolojik birleşme, habere de gerçeklik ve görsellik katmıştır. “Güncel haberler ilginç bir olayın gerçeğe uygun bir biçimde sunulmasıdır.” (Schlapp, 2002, s. 17)

ABD ve dünyanın çeşitli yerlerindeki; CNN, AP, BBC, Reuters, AFP, Itar-Tass, Xin-Hua, Kyoto vd. gibi önemli haber kanalları, haber ajansları drone kullanımına geçmişlerdir. (Şahin, 2018, s. 184). CNN’de birkaç düzineyi aşan drone ve iki drone pilotu ile hizmet verilmektedir (Chamberlain, 2017, s. 2). Haber medyası, normal üretim programına uyacak bir zaman dilimi içinde meydana gelen olayları, seçilip sunulması kolay olan, kolayca tanımlanabilen ve uygun görülen olayları tercih ederler (McQuail, 1994, s. 217).

4. Drone Gazeteciliği, Özel Yaşama Müdahale midir?

Günümüzde yazılan yerli ve yabancı makaleler incelendiğinde, birçoklarının “Drone Gazeteciliği”nin ne kadar faydalı, ne kadar ucuz maliyetli ve ne denli işe yarar olduğundan bahsederken, “Özel Yaşam”a müdahale kısmına yeterince yer vermedikleri gözlemlenmiştir. Oysaki bu, üzerinde titizlikle durulması gereken bir konudur. Kişilerin Özel Alanı, medyaya bir takım sınırlamalarla açıktır. Ancak “şahsın tanınmasına olanak verecek hususları belirtmeksizin medyada yer alabilir. ‘Gizli alan’ ise medyaya tam olarak kapalıdır” (İçel ve Ünver 2007, s. 302-303).

Bilindiği üzere drone; 'insan yapımı' bir araçtır. Havalanması, görüntü alması, birilerini takip etmesi için, gerekli olan donanım 'Yapay Zekâ' yazılım programıyla sağlanmaktadır. Droneun Yapay Zekâ ile donatıldıktan sonra, habercilikte de kullanılması, günümüzde artık olağan bir durumdur. Ancak doğruya ve gerçeğe ulaşmak için uğraş verilmesi şöyle yorumlanmaktadır: "Özel hayatın gizliliğinin, ifade özgürlüğü kadar önemli olduğu belirtilmiştir." (Keklik, 2012, s. 68-69).

Drone Gazeteciliği bir yandan teknolojinin nimetlerinden faydalanmayı sağlarken, birtakım tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Bunların başında da Özel Yaşama Müdahale gelmektedir. "Özel Yaşam hakkının insan hakları/temel haklar, kanunlarla güvence altına alınacağına ve bu hakkın özüne dokunulmayacak şekilde yapılması gerektiğine işaret eder." (Sevimli, 2006, s. 24-25).

"Drone Gazeteciliği, özel yaşama müdahale midir?" "Bunun bir sınırı var mıdır?" "Drone Gazeteciliği taciz mi ediyor?" "Dikkat dağıtıyor mu?" "Paniğe neden oluyorlar mı?" "Drone gazetecileri insanlara psikolojik olarak zarar veriyor mu?" "Gereksiz yere mahremiyetleri mi ihlal ediyor?" Tüm bu soruların yanıtları, çeşitli kesimlere göre, farklı farklı yorumlanmaktadır. Uzmanlara göre; "Özel yaşam, kişi özgürlüğünün bir parçası olduğundan, mahremiyetin ihlal edilmesi özgürlüğünün de ihlali sayılmaktadır." (Karahisar, 2011, s. 602).

Bu tartışmalar sürüp giderken; siyasetçi, sporcu, sanatçı, gazeteci, yazar, iş insanı gibi kamuoyunun gözü önündeki tanınmış insanlar, bu tür görüntülerin çekilip yayınlanmasından duydukları mağduriyetleri, çeşitli platformlara taşımıştır. Dronela görüntüsü alınarak kişilik haklarının ihlal edildiğini savunan kişilerin kendileri, etik olmayan birtakım davranışlar içinde olsalar da, bu haberi yapan gazeteciyi haklı kılmaz. Yani "Habere konu olan kişilerin yaptıklarının ahlaki olmaması, gazetecilerin ahlaki olmayan bir yöntemi kullanmasını haklı çıkarmaz." (İrvan, 2005, s. 88).

Özel hayatın ihlali, kendini gizleyen ve hayatına adeta bir gizem katan kişilerde daha çok görülebilir. Yani "Kimin yüzü kamuya daha fazla açıksa, onun özel hayatının gizli yönü o kadar azdır." (Hafizoğlu ve Özen, 2009, s. 17).

Drone kullanımında gazetecilik meslek etiğine uygun şekilde davranılmalıdır. Özellikle; 'Özel Yaşam'ın gizliliğinin korunması amacıyla, tüm gazetecileri bağlayıcı etik kuralların belirlenmesinin gerekliliğidir. Stuart Mill de "insanların yaşamlarını tetkik ve müdahaleden korunarak, yaşamlarına izin verilmesinin, insan gelişimini teşvik edeceğini söylemektedir." (Doyle ve Bagaric, 2007, s. 125). "Gelişigüzel drone kullanımı, mahremiyet (özel hayat) için büyük riskler taşımaktadır." (Culver, 2014, s. 59).

Her meslek dalında olduğu gibi, gazeteciliğin ve de en önemlisi Drone Gazeteciliği'nin de kendine has etik kuralları vardır. ABD Wisconsin Üniversitesi Gazetecilik Bölümü de bu işin paydaşları tarafından da kabul edilen birtakım sınırlamaları ve uyarıları aşağıdaki şekilde vermiştir:

- Giriş 2. sayfadan başlamalıdır. Drone gazetecileri, güvenlik endişeleri ve Ulusal Basın Fotoğrafçıları Derneği, Profesyonel Gazeteciler Derneği ve Radyo ve Televizyon Dijital Haber Derneği tarafından kabul edilen etik kurallarında yer alan etik karar verme ile federal, eyalet ve yerel yasalara uymalıdır.
- Drone gazetecileri, güvenlik endişeleri ve Ulusal Basın Fotoğrafçıları Derneği, Profesyonel Gazeteciler Derneği ve Radyo ve Televizyon Dijital Haber Derneği tarafından kabul edilen etik kurallarında yer alan etik karar verme ile federal, eyalet ve yerel yasalara uymalıdır.
- Drone Gazeteciliği etiği, diğer gazetecilik etiğinden bile daha katı olmalıdır. Hava sahasını kontrol eden hükümet yetkilileri tarafından yasal olarak düzenlenen bir gazetecilik biçimidir.
- Güvenlik ilk endişedir. İnsanları, hayvanları veya mülkü tehlikeye atmayın.
- Haber merkezleri başkalarını yasa dışı uçmaya teşvik etmemelidir.
- Görüntüyü yerdeyken çekiyor olsaydınız, "bunu yapar mıydınız"?

- Gizliliğe saygı gösterin.
- Fotografik anın bütünlüğüne saygı gösterin.
- Uygun olmayan şekilde geliştirmeyin.

5. Yöntem

Bu çalışmada öncelikle bazı sorulara yanıt aranmıştır: Türkiye’deki üniversitelerin sayısı (Devlet ve Vakıf) nedir? Bu üniversitelerin kaçında İletişim Fakültesi vardır? Bu iletişim Fakülteleri’nin kaçında ‘drone dersi’ verilmektedir? Bu fakülteler drone kullanma eğitimini nasıl ve nereden almaktadır? Drone eğitimi ve lisansı veren Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) yetkilileriyle; kendi istekleri doğrultusunda, telefonla derinlemesine değişik zamanlarda birkaç görüşme yapılmıştır ve yine onların önerileriyle daha detaylı bilgi almak için SHGM internet sayfası birkaç kez incelenmiştir. Oradan elde edilen ve açıklamaya muhtaç bazı bilgiler, telefonla muhataplarına sorulmuştur. Daha sonra dünyanın değişik yerlerinde (özellikle bu işin merkezi olan ABD-FAA), drone eğitimi ve lisansı veren kuruluşlar, ayrıca drone eğitimi veren üniversitelerden önemlileriyle ilgili literatür çalışmaları yapılmıştır. Drone Gazeteciliği’nin faydalı ve zararlı yanları saptanmıştır. Drone Gazeteciliği’nin kişilerin ‘Özel Yaşamı’nı ihlal edip, etmediği araştırılmıştır.

6. Bulgular

Daha önce masraflı, zaman kaybı, çeşitli riskler taşıyan helikopterlerle ve insan eliyle çekilen görüntülerin artık, kamera takılı dronelarla yapıldığı bulgularımız arasındadır. Bunun hem az masraflı, hem zaman tasarruflu hem de risksiz olduğu saptanmıştır.

Yeterli yasa bulunmadığı için, dronela insanların özel hayatlarının (mahremiyet) çok kolayca ihlal edildiği görülmüştür. Bu görüntüler; medyada yer almakla birlikte, medya eğitimi gerektirmeyen hatta hiçbir eğitim almayan kişilerce, kendi sosyal medya hesaplarından kolayca yayımlayarak, birçok kişinin özel yaşamını ihlal ettiği saptanmıştır.

Son yıllarda çeşitli medya kuruluşlarının, kendi drone ekibini kurduğu gözlemlenmektedir. Bu duruma dünyanın birçok yerinde olduğu gibi ülkemizde de (şimdilik az da olsa) fakültelerin kayıtsız kalmadığı araştırmalarımızda görülmektedir. Türkiye’de 2020 yılı itibarıyla, 129 tanesi devlet ve 79 tanesi de vakıf olmak üzere toplam 208 üniversite bulunmaktadır. Bu üniversitelerin 73 tanesinde İletişim Fakültesi mevcuttur. Bu fakültelerden yalnızca Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi’nde “İnsansız Hava Aracı Uçuş Eğitimi”, Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Basın ve Yayın Bölümü’nde “Drone Fotoğrafçılığı”, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü’nde “Drone Haberciliği” adıyla dersler verilmektedir.

7. Sonuç

Önceleri dünyada ve ülkemizde askeri amaçla kullanılan dronelar, daha sonra sivil hayatımıza girdi. Daha önce havadan görüntü çeken helikopterlerin hem pahalı, hem zaman kaybı, hem de çeşitli riskler taşıması sonucu dronelar kullanılmaya başlandı.

Yakın geçmişte dronelar bu kez sosyal medya ve haber amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. Ancak daha sonra özellikle de 2000’li yılların başında ABD’de başlayan “drone gazeteciliği eğitimi” son birkaç yıldır Türkiye’deki iletişim fakülteleri müfredatında da yer almaya başlamıştır. Ancak bizde bu eğitimi veren fakülte sayısı şimdilik (2023) üç tanedir.

Droneun mesleki veya amatör olarak kullanılması, birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunların en başında da yıllardan beri sınırları bir türlü çizilemeyen; “Kamusal Alan” ile “Özel Alan” tartışmasıdır. Çünkü bu iki alan, sürekli birbirinin içine girmektedir. Özellikle tanınmış kişilerin özel yaşamları hep merak edildiğinden, onları görüntüleyen teknik ve elektronik araçlara,

son yıllarda kameralarla donatılmış drone da eklenmiştir. Bu iki kavram, kişilere, medya kuruluşlarına ve de yargıya göre farklı biçimde yorumlanmaktadır.

“Özel Yaşam nerede başlar ve nerede biter? Sınırları nelerdir? Kamusal Alan nereleri kapsar? Sınırları belli midir?” sorularına, günümüzde hiç kimse net bir yanıt verememektedir.

İletişim eğitimi aldıktan sonra, medyanın çeşitli dallarında çalışan gazeteciler; çoğu zaman tiraj (gazete), reyting (televizyon) ve de tıklanma sayısı (internet) daha doğrusu ticari kaygısı yüzünden, başkalarının özel yaşamlarına (mahrem) giren haberleri yayınlamaktan çekinmemişlerdir. Oysaki medya etiği ve yasalar buna izin vermemektedir.

‘Geleneksel Medya’nın yaygın olduğu dönemlerde “özel yaşam” daha az ihlal ediliyordu. Ancak internetin bulunuşu ve yeni medyayla birlikte, sosyal medyanın da hayatımıza girmesiyle, “özel yaşamın ihlali”, hunharca ve korkusuzca işlenmeye başlanmıştır. Oysa günümüzde ‘Basın Kanunu’nun sınırları bellidir. Ancak ‘Yeni Medya Kanunu’nun sınırları pek net değildir. İşte bu gri alan; sık sık ihlal edilmektedir. (Bu bölüm özellikle eğitilmiş - eğitimsiz Yurttaş Gazetecileri tarafından daha fazla çiğnenmektedir.) Ellerindeki akıllı cep telefonlarıyla, her şeyi çekip, yayınlamakta bir sakınca görmemektedir.

“Kamusal Alan – Özel Yaşam” tartışmaları sürerken, buna bir de ‘drone gazeteciliği’ eklenmiştir. Etrafınızda gördüğünüz ve zevk için uçurulan bu dronelara takılan kameralarla, her şey artık havadan kolayca çekilebilmektedir. Günümüzdeki yerli ve yabancı makaleleri incelediğimizde, birçoklarının “Drone Gazeteciliği”nin ne kadar faydalı, ne kadar ucuz maliyetli ve ne denli işe yarar olduğundan bahsederken, “Özel Yaşam”a müdahale kısmına yeterince yer vermedikleri gözlemlenmiştir.

“Drone Gazeteciliği, özel yaşama müdahale midir?” “Bunun bir sınırı var mıdır?” “Gereksiz yere mahremiyetleri mi ihlal ediyor?” “Drone Gazeteciliği, taciz mi ediyor?” “Paniğe neden oluyorlar mı?” “Drone gazetecileri insanlara psikolojik olarak zarar veriyor mu?” Tüm bu soruların yanıtları çeşitli kesimlere göre, farklı farklı yorumlanmaktadır.

“Kamusal Alan ve Özel Yaşam” kaygısı içinde olmayan ve bunu düşünmeyen bazı kişiler de (Yurttaş Gazetecisi), dronela çekim yapıp, bunu yayınlamaya, işi daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir.

Drone Gazeteciliğinde, “deprem, yangın, volkanik patlamalar, uçurum, sel felaketi, uçak-trendeniz kazası, zehirli gazlar, savaş bölgeleri, belgesel görüntüleri, nasıl kolaylıkla riske girmeden çekilir” öğretilirken, hepimizin özgürlük ve yaşam hakkı olan “özel yaşam” da çok rahatlıkla ve kolayca ihlal edildiği de ciddi olarak ele alınmalıdır. Çünkü kameralı droneu uçuran herkes bir başkasının bahçesini, havuzunu, hatta yatak odasını yani mahrem alanlarını kolayca görüntüleyebilmektedir. Çünkü drone satışları yasal olarak yapılmaktadır. Bu yüzden birçok gazeteci ve isteyen herkes drone ehliyeti sahibi ve de çekip yayınladığı görüntülerden sorumlu olmalıdır.

Fakültelerdeki İletişim Bilimcilerinin çoğu; “Bu teknolojinin faydaları çoktur ve yasal olarak dronelar kullanılabilir. Ancak etik olarak, belki de kullanılmamalıdır” görüşündeler.

Sonuç olarak şunu söyleyebilir ki, “Kamusal Alan – Özel Alan” zaten uzun bir süredir tartışılmaktadır. Buna bir de “dronela görüntü çekmek” (eğitilmiş gazeteci veya eğitime gerek duyulmayan yurttaş gazetecisi) ve bunları yayınlamak eklenince, işin içinden çıkılmaz bir hale gelecektir. Bu yüzden; işler daha da kötüye gitmeden, bu konuda yaptırım gücü olan yasal düzenlemeler getirilmelidir. Yoksa isteyen herkes, bir başkasının penceresine kadar kamera takılı droneunu yükseltip, özel hayatını kolayca ihlal edebilecektir.

Kaynakça

- Basın Konseyi (2023). Basın meslek ilkeleri. Erişim adresi: <https://www.basinkonseyi.org.tr/basin-meslek-ilkeleleri>
- Bell, M. (2011). Drone journalism? The idea could fly in the U.S. Retrieved from: https://www.washingtonpost.com/blogs/blogpost/post/%20drone-journalism-the-idea-could-fly-in-the-ussoon/2011/12/04/gIQAhYfXSO_blog.html?utm_term=.7b6fc3881b06
- Cenk, K. (2013). Taksim Gezi Park areal / Taksim Gezi Parkı havadan çekim [Part 1]. Erişim adresi: <https://vimeo.com/67803369>
- Chamberlain, P. (2017). *Drones and journalism*. Routledge.
- Choi-Fitzpatrick, A. (2014). Drones for good: Technological innovations, social movements, and the state. *Journal for International Affairs*, 68(1), 19-36.
- Culver, K.B. (2014). From battlefield to newsroom: Ethical implications of drone technology in journalism. *Journal of Mass Media Ethics*, 29(1), 52-64.
- Doyle, C. ve Bagaric, M. (2007). Mahremiyet hakkı: Cazip ama kusurlu. *Özel yaşam, medya ve ceza hukuku*, Ed. Y. Ünver, Seçkin Yayıncılık, 91-131.
- Habermas, J. (2004). *Kamusal alan*. çev: Meral Özbek, Hil Yayın.
- Hafizoğlu, Z. ve Özen, M. (2009). Özel hayata ve hayatın gizli alanına karşı suçlar. *Ankara Barosu Dergisi*, 678(4), 9-22.
- iChongqing (2020). The first fire drill for high-rise fire fighting drones was held in Dazhu. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=WFqThcMIN7A>
- İrvan, S. (2005). Medya ve etik. *Medya, etik ve hukuk*, Der. S. Alankuş, IPS İletişim Vakfı Yayınları, 61-107.
- İşçibası, Y. (2011). Televizyon haberciliğinde etik bağlamında özel yaşam kavramı. *II. Medya ve etik sempozyumu: Medya-kültür ilişkisinde etik*, Ed. M. Yağbasan ve G. Çetindağ Süme, 165-172.
- İçel, K. ve Ünver, Y. (2007). *Kitle haberleşme hukuku*. Beta Yayın Dağıtım
- Kahraman, A. (2017). “Drone”ların hukuki durumu. Erişim adresi: <https://startup hukuku.com/dronelarin-hukuki-durumu>
- Karahisar, T. (2011). Özel hayatın gizliliği ve internette işlenen suçlar. *II. Medya ve etik sempozyumu: Medya-kültür ilişkisinde etik*, Ed. M. Yağbasan ve G. Çetindağ Süme, 599-606.
- Keane, J. (2002). Kamusal alanın yapısal dönüşümleri. *Medya kültür siyaset*, Der. Süleyman İrvan, 2. Baskı, Alp Yayınevi.
- Keklik, R. (2012). *Özel hayatın gizliliğini ihlal suçları*. Adalet Yayınevi.
- Kılıçoğlu, M. A. (2008). *Şeref, haysiyet ve özel yaşama basın yoluyla saldırılardan hukuksal sorumluluk*. Turhan Kitabevi.
- Lauk, E., Uskali, T, Kuutti, H. ve Hirvinen, H. (2016). Drone journalism: The newest global test of press freedom. freedom of expression and media in transition: Studies and reflections in the digital age, Ed. U. Carlsson, *Nordicom*, 117-125.
- McQuail, D. (1994). *Kitle iletişim kuramı giriş*. Çev. A. Haluk Yüksel, Kibele Yayınları.
- Meyer, P. (1998). If it works, how will we know?. *Assessing Public Journalism*, Eds. E. B. Lambeth, P. Meyer ve E. Thorson, University of Missouri Press.

- Schlapp, H. (2002). *Gazeteciliğe giriş*. Çev. I. Aygün, Konrad Adenauer Vakfı Yayınları.
- Sevimli, K. A. (2006). *İşçinin özel yaşamına müdahalenin sınırları*. Legal Yayıncılık.
- SHGM 1 (2016). İnsansız hava aracı sistemleri talimatı SHT-İHA yayımlanmıştır. Erişim adresi: <https://web.shgm.gov.tr/tr/genel-duyurular/5081-ih-talimati-yayimlanmistir>
- SHGM 2 (2016). İnsansız hava aracı sistemleri talimatı (SHT-İHA). Erişim adresi: https://web.shgm.gov.tr/documents/sivilhavacilik/files/mevzuat/sektorel/talimatlar/SHT-IHA_WEB.pdf.
- Şahin, H. (2010). Özel yaşam. *Televizyon haberciliğinde etik*. IPS İletişim Vakfı Yayınları, 179-190.
- Şahin, M. (2018). Drone journalism. 5th international conference on social sciences & education research, the proceedings & abstracts of ICSSER, 184-191.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- TGC (2023). Türkiye gazetecileri hak ve sorumluluk bildirgesi. Erişim adresi: <https://www.tgc.org.tr/bildirgeler/t%C3%BCrkiye-gazetecilik-hak-ve-sorumluluk-bildirgesi/bildirge.html>
- Tokgöz, O. (2000). *Temel gazetecilik*. İmge Yayınevi.

THE IMPACT OF SELECTED MACROECONOMIC VARIABLES ON THE BIST BANKING INDEX: EXAMPLE OF TÜRKİYE IN 2002-2023*

Serkan VARSAK¹
Yüksel OKŞAK²

Abstract

The increasing number of financial instruments in the financial markets and the increase in product diversity in the real sector push the relevant markets to new searches in terms of both financing and competitiveness. In this context, in this study, the transformation of the recent global financial mobility and increasing financial competition in the macroeconomic variables in the Turkish economy and the possible effects of this transformation in selected macroeconomic variables on the banking sector, which is the most important pillar of the financial sector, were analyzed by determining the effects of the nominal effective exchange rate index (EERI), industrial production index (IPI) and consumer price index (CPI) on the banking stock exchange index between the periods 2002M01-2023M03 and the direction and degree of the relationship between the relevant variables were tried to be determined. In this context, since the Phillips-Perron unit root test results of the variables included in the analysis are stable at different stationary levels, the ARDL Boundary Test method was performed and the results obtained showed that; It was concluded that there is a positive and long-term relationship between the nominal EERI and the CPI and the banking stock exchange index, therefore the relevant variables are cointegrated, but the IPI and the banking stock exchange index are not long-term cointegrated.

Keywords: Finance, stock market, banking, ARDL, consumer price index.

JEL Classifications: G12, E31, G21.

SEÇİLİ MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLERİN BİST BANKACILIK ENDEKSİNE ETKİSİ: 2002-2023 TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Öz

Finansal piyasalarda finansal çeşitliliğin artması ve üretici sektörde ürün çeşitliliğinin artması mevcut piyasaları hem finansman hemde mevcut rekabet koşullarına uyum konusunda yeni arayışlara yönlendirmektedir. Bu doğrultuda çalışmada son çeyrek yüzyılda yaşanan uluslararası finansal mobilite ve artış gösteren finansal rekabetin Türkiye ekonomisinde makroekonomik değişkenlerde yarattığı dönüşüm ve seçili makroekonomik değişkenlerdeki bu dönüşümün finansal sektörün en önemli ayağı olan bankacılık sektörü üzerinde ki olası etkileri, 2002M01-2023M03 dönemleri arası, nominal efektif döviz kuru endeksinin, sanayi üreyim endeksinin ve tüketici fiyat endeksinin bankacılık borsa endeksinde olası etkileri saptanarak analiz edilmiş ve mevcut değişkenler arasındaki ilişkinin derecesi ve yönü tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda analize konu olan değişkenlere Phillips-Perron birim kök testi uygulanmış ve test sonuçları ilgili değişkenlerin farklı durağanlık seviyelerinde durağan olduklarını göstermiştir. Bu nedenle değişkenlere ARDL Sınır Testi yöntemi uygulanmış ve yapılan analiz sonuçlarına göre; nominal efektif döviz kuru endeksi ve tüketici fiyat endeksi ile bankacılık borsa endeksi arasında pozitif yönlü ve uzun dönemli ilişkinin olduğunu dolayısıyla ilgili değişkenlerin eşbütünleşik olduğu ancak sanayi üretim endeksi ile bankacılık borsa endeksinin uzun dönemli eşbütünleşik olmadıklarını sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüketici fiyat endeksi, borsa, finans, ARDL, bankacılık.

JEL Kodları: E31, G12, G21.

* This study was previously, “Varsak, S. (2023) Seçili Makroekonomik Değişkenlerin Bist 100, Bist 30 ve Bist Banka Endekslerine Etkisi: 2002-2023 Türkiye Örneği, International Conference on Empirical Economics and Social Sciences (ICEESS'23)- June 23-24th, 2023 / Bandırma – Türkiye. p.123.” presented as a summary text.

¹ Dr.Öğr.Üyesi., Şeyh Edebalı Üniversitesi. ORCID: 0000-0002-5894-1490.

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): serkan.varsak@bilecik.edu.tr.

² Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi. ORCID: 0000-0001-8794-4597.

Başvuru Tarihi (Received): 04.09.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Introduction

Recently, increasing international financial competition and inter-market mobility offer a number of opportunities to both domestic and foreign investors in the evaluation of capital. In this context, international financial markets are in a constant mutual interaction. International economic developments and increasing financial mobility offer a number of advantages to firms and savers along with increased financial diversity. Increasing financial competition and increasing financial interaction between countries have also made it easier for savers to access new derivative financial instruments. In this context, they analyzed the interaction between developed and developing country financial markets in Rose and Marquis (2006) studies and revealed that the same interaction between the financial markets of developing countries and the same interaction between the financial markets of developing countries and the financial markets of developed countries also affected the financial markets of developed countries.

The increasing diversity and increasing interaction in financial markets is one of the main pillars of the system, which has led to the rapid development of banking in the recent period and to enter a rapid technological transformation in order to respond to the expectations of investors. The importance of banks, which are the main determinants of exchange rate, inflation and industrial production and the most important financing pillar, is increasing day by day. The increasing share of banking in the financial system was also reflected in banking profits, which led to a further increase in the share of the banking sector in the overall economic structure. Increasing banking profits have increased the interest of national and international investors in related banking stocks in the equity market. On the one hand, the increasing interest in banking stocks and on the other hand, the fact that banks are one of the main financing elements of macroeconomic variables and determining the direction and degree of the relationship between banks and the macroeconomic system will provide important clues in future investment projections and investment decisions.

It is an undeniable fact that this interaction between the financial markets of countries and the increasing capital movements are one of the main determinants of the macroeconomic transformations of national economies. In this context, it can be said that variables such as exchange rate, IPI and CPI, which are among the basic macroeconomic variables, are the leading indicators for both national and foreign savers in financial investment decisions because they are the main determinants of both production, consumption and consumption patterns.

In this context, it is an undeniable fact that the IPI is an important indicator that contains basic clues about the course of the country's economy for both national and international investors. There is an econometric relationship based on mutual causality between the national stock exchanges, which are one of the basic elements of the financial markets, and therefore the stocks of the companies listed on the stock exchange and the industrial production index. Karamustafa and Küçükale (2002) concluded in their study that the increases in the IPI increased the profitability of the company and this situation reflected positively on the company shares.

Another macroeconomic indicator that guides investors in the financing of investments is the exchange rate and the exchange rate policies followed by national economies. There are two types of interaction between the stock market index (SMI), which is one of the main investment instruments of the recent period, and the exchange rate. On the one hand, when viewed from the foreign investor's side, the increase in the exchange rate and the depreciation of the national currency will cause the foreign investor to turn to this area by reducing the value of the shares in the stock market in foreign currency, while on the other hand, the increase in the exchange rate for the domestic investor may cause the direction of investments to turn from the stock market to the foreign currency.

Another variable that investors include in their decision-making processes in investment decisions for domestic and foreign investors is the general level of prices. Especially in inflationary periods, the increase in prices will have a positive reflection on stock prices in the short term and will cause

the value of investments against inflation to be preserved. Fisher (1930) proved in the study that there is a statistically significant and positive relationship between the general level of prices and stock returns. However, when this situation is taken into account in other variables, it may cause us to encounter different results from country to country and sometimes in the same country over time. In the study, Fama (1981) concluded that increases in the general level of prices would increase the production costs of the firms and cause the firms to make a profit below the market expectations due to the cost inflation that may arise, and it was concluded that this situation would cause declines in stock prices with the decrease in profitability of the firms as a result of financial rationality.

In this context, in this study, the direction and degree of the relationship between banks, which are the most important pillars of both national and international financial markets, and macroeconomic variables were determined in order to provide savings with resources in investment decisions. The relationship between the general level of prices, the IPI and the exchange rate of banks, and therefore banking shares, will both enable us to make inferences about the relevant monetary policy and its possible effects and guide savers in their investment decisions.

1.Literature Review

Karagöz et al. (2009) conducted research to examine the enduring relationship between specific macroeconomic indicators within the Turkish economy and the ISE index. They employed the Johansen cointegration method to analyze data spanning from January 1998 to December 2008, including the inflation rate, quarterly weighted deposit interest rate, M1 money supply, industrial production index, real effective exchange rate, and the ISE 100 index. The findings in their study revealed several key points: Firstly, the study determined that these variables were indeed cointegrated. Secondly, with the exception of the industrial production index, all the examined variables had a statistically significant impact on the SMI. Thirdly, the research established a positive relationship between consumer prices and stock prices, indicating that as consumer prices rose, stock prices tended to increase. Conversely, it found that interest rates had a negative correlation with stock prices, suggesting that as interest rates went up, stock prices tended to decrease. Lastly, the study demonstrated a positive influence of the real exchange rate on the SMI.

Büyükşalvarcı and Abdioğlu (2010) investigated the relationship between stock prices and selected macroeconomic factors in the Turkish economy in their studies. ISE 100 index, exchange rate, money supply in a broad sense, consumer price index, IPI and gold price data were analyzed monthly by Granger causality test for the period 2001:03-2010:06. In the study, it was stated that there is a long-term and one-way causality from the stock price to macroeconomic variables.

Özlen and Ergun (2012) investigated the effects of selected macroeconomic factors on selected stock returns in the Turkish economy. Data on the interbank interest rate, exchange rate, consumer price index, current account deficit and stock returns of 45 companies were analyzed by autoregressive distributed delay method for the period 2005:02-2012:05. The results expressed in the study; that interest rate and exchange rate are the most important variables in stock price movements and that companies' stock returns are very sensitive to interest rate and exchange rate changes.

In their study, Poyraz and Tepeli (2014) investigated the relationships between stock prices and money supply, inflation, gold prices, currency basket, Treasury bill interest rate and IPI in the Turkish economy. Selected variables were analyzed monthly for the period 1995:12-2011:11 by correlation analysis, Granger Causality tests and multiple regression model. The results expressed in the study; The most important of the variables affecting the prices of stocks are the exchange rate and the

Treasury bond interest rate, there is a positive relationship between the money supply, the IPI and the SMI, and the CPI has almost no effect on the SMI.

Arnes (2014) investigated whether it is possible to predict the return of the stock market with selected macroeconomic variables in the Turkish economy. Real effective exchange rate, nominal exchange rate, industrial production and interbank lending rate and SMI data were analyzed by Engle and Granger method for the period 1994-2013. In the study, there are the effects of macroeconomic variables that vary over time.

In their study, Kendirli and Çankaya (2016) investigated the relationship between exchange rate and inflation in the Turkish economy and the BIST banking index. Banking index data from the CBRT effective US Dollar sales rate, CPI and stock market indices were analyzed monthly by Granger Causality Test and Johansen cointegration test for the period 2009:01-2015:03. The results expressed in the study; According to the Johansen cointegration test analysis, no long-term relationship was detected between the variables, according to the Granger test analysis, only one relationship was detected at the 10% significance level. The relationship in question was one-way from the banking index to the exchange rate.

In their research, Kaya and Uğurlu (2016) examined the connection between specific macroeconomic indicators within the Turkish economy and the stock market. They utilized Multivariate co-integration analysis and error correction-enhanced Granger causality tests to analyze data on private sector final consumption expenditures, GDP, private sector fixed investment expenditures, and the BIST 100 composite index returns for the period spanning from the first quarter of 1998 to the fourth quarter of 2013. The findings of the study suggest that there is a two-way causal relationship between stock market returns and both GDP and private sector fixed investment expenditures. Additionally, the study indicates that stock market returns are correlated with the real sector.

Uzun and Güngör (2017) In their research, they explored the connection between the SMI and specific macroeconomic indicators. They conducted a monthly analysis using panel data methodology for the years 2004 to 2013, focusing on industrial production index, inflation, exchange rate, M2 money supply, interest rate, and key stock price indices across 50 different countries and their respective economies. The findings from the study revealed several key points: First, in developed economies, there exists a long-term relationship between the SMI and the chosen macroeconomic variables. Second, in developing economies, except for interest rates, the selected macroeconomic indicators display a long-term correlation with the SMI. Lastly, in underdeveloped country markets, selected macroeconomic indicators demonstrate a lasting association with stock prices.

In the study, Koyuncu (2018) investigated the relationship between the BIST 100 index and selected macroeconomic variables in the Turkish economy. BIST 100 index, interest rates, inflation, IPI and economic growth data were analyzed by FMOLS and DOLS tests for the period 1988-2016. The results expressed in the study; In general, there is a relationship between macroeconomic variables and the SMI, the rise in the IPI and inflation will raise the SMI, and economic growth and interest rates negatively affect the SMI.

Babuşcu, Hazar and Yümlü (2019) examined the interaction of bank stocks with macroeconomic variables in their studies with the analysis of co-coupling for the period between 2006Q1 and 2018Q10 and concluded that bank shares were negatively affected by inflation, industrial production index, deposit interest and S&P 500 index, and positively affected by money supply and CDS pirim.

In the study, Demir (2019) investigated the effect of selected macroeconomic variables on the BIST 100 index in the Turkish economy. Commercial loan interest rate, BIST 100 index, net inflows from portfolio investments, real effective exchange rate, net foreign direct investment inflows, Brent oil price and GDP data were analyzed quarterly by ARDL boundary test method for the period 2003Q1-2017Q4. The results expressed in the study; economic growth, the relative value of the domestic

currency, foreign direct investments and portfolio investments increase the SMI, but the price of crude oil and the interest rate adversely affect the SMI.

Hasan et al., (2019) investigated the relationship between the industrial index and macroeconomic variables in the stock market in the Turkish economy. BIST industrial index, exchange rate, interest rate, inflation and M2 money supply data were analyzed monthly by ordinary least squares regression for the period 2003:01-2013:12. The results expressed in the study; money supply, interest rate, exchange rate and inflation have a negative effect on the BIST industrial index and selected independent variables can explain the change in the BIST industrial index by 87.4%.

Tursoy (2019) investigated the relationship between stock and interest rate in the Turkish economy. Stock price index and deposit interest rates data were analyzed monthly by ARDL boundary test and VAR method for the period 2001:01-2017:04. The results expressed in the study; that there is a long-term and significant relationship between the variables analyzed, that the interest rate has a negative effect on stock prices, and that stock prices adversely affect interest rates.

In their study, Fattah and Kocabıyık (2020) explored how macroeconomic variables impacted the stock markets in both the United States and Turkey. They conducted their analysis on a range of economic indicators, including the BIST 100 index, money supply, industrial production index, consumer price index, interest rate, export-to-import coverage ratio, dollar exchange rate, gold price, and oil price data for the US economy. For the Turkish economy, they examined the S&P 500 index, interest rate, industrial production index, consumer price index, money supply in a narrow sense, and export-to-import coverage ratio. This analysis was conducted on a monthly basis, spanning from January 2010 to February 2019.

The findings from their research can be summarized as follows:

- i. In the case of Turkey, there was a bidirectional causality between the exchange rate and money supply and the SMI.
- ii. A one-way causality relationship was observed from the CPI to the SMI in Turkey.
- iii. Causality relationships between the SMI and gold prices, oil prices, and the IPI were not clearly determined for Turkey.
- iv. For the US economy, a one-way causality relationship was found from the money supply to the S&P 500 index.

In the study, Sivrikaya (2021) examined the impact of shocks affecting macroeconomic factors in the Turkish economy on financial and industrial stock returns traded in BIST. Industrial production index, real effective exchange rate, consumer price index, BIST industrial and financial indices and M1 and M2 money supply growth data were analyzed monthly with generalized effect-reactions and estimation error variance decoupling for the period 2008:11-2020:08. The results expressed in the study; that the exchange rate, inflation and money supply growth rate provide important information in the estimation of the fluctuation in the financial and industrial indices of the stock market. Finally that the effect of production in the industrial sector on share returns is negligible in the long and short term.

Heidari and Dadashzadeh (2022) investigated the effects of selected macroeconomic factors on ISE return in their study. ISE yield, crude oil price, exchange rate and inflation rate data were analyzed monthly with the Markov Regime Change Model for the period 2000-04-01 - 2017-12-01. The results expressed in the study; that stock yield delays have a positive effect on the equity market, that in a low-yield regime the positive effects of the crude oil price and the negative effects of the inflation rate are significant, and that in a high-yield regime only the exchange rate is meaningful.

2.Data Set and Methodology

In the study, where the effect of the nominal effective exchange rate index, IPI and CPI on the banking stock exchange index in the Turkish economy was examined, the data were investigated monthly for the period 2003M01:2022M12. The initiation of the analysis period in 2003 was influenced by the recovery of the country's economy in 2003 after the economic crises in the Turkish economy in 2000 and 2001. Although the natural logarithms of the analyzed variables were taken, the letter symbol (KUR) of the nominal EERI was determined as the letter symbol (KUR) of the industrial production index, as the letter symbol of the CPI (TUFE). Finally the letter symbol of the stock exchange banking index analyzed as the dependent variable (BANKA). From the analyzed data, IPI, nominal EERI and CPI data were provided through International Financial Statistics (IFS), the database of the International Monetary Fund. In addition, the banking stock exchange index data analyzed in the study was provided through the Investment database. The empirical analysis performed was performed in the Eviews 12 program.

The Latency Distributed Autoregressive (ARDL) boundary test, which is a method used to investigate whether a long-term relationship exists between selected variables, differs from the Engle Granger and Johansen methods that came before it in terms of investigating long-term relationships. In order for the ARDL boundary test to be applied, the data to be analyzed do not have to be stationary of the same order. In the application of the ARDL limit test, the fact that the data to be analyzed are stable at the first difference or level does not constitute an obstacle. However, in order to apply this test, the data to be analyzed should not be static in the second difference (Pesaran et al., 2001). As can be seen from the explanations made, the ARDL has allowed the boundary test to be widely used in the study of long-term relationships between selected variables.

In order to investigate the long-term relationship between the variables with the ARDL method, it is necessary to determine the optimal delay lengths. The Schwarz and Akaike information criteria are used to determine optimal delay lengths. In addition, the fact that the F statistical value obtained in the analysis exceeds the upper limit critical value indicates that the analyzed variables are related to each other in the long term (Toker, 2020:85).

In order to determine the stationarity levels of the data to be analyzed in the study, Augmented Dickey-Fuller test (ADF) and Phillips-Perron (PP), unit root tests were applied. The zero hypothesis of the unit root tests applied for the variables in the analysis is that the variables examined are not stationary. The alternative hypothesis of these tests is that the analyzed variables are stationary. The results of Phillips-Perron and Augmented Dickey-Fuller unit root tests of the analyzed data are given in *Table 1*.

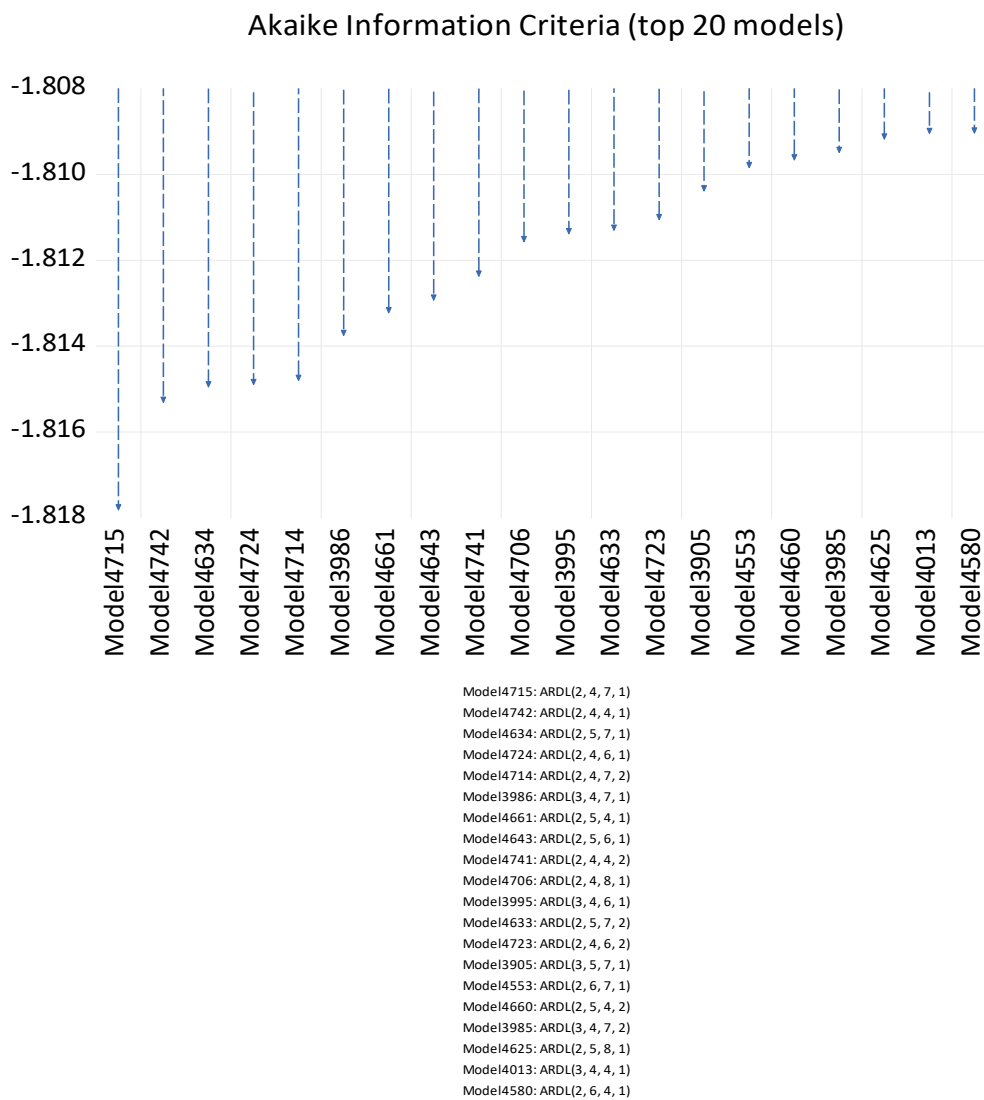

Table 1: Phillips-Perron and Augmented Dickey-Fuller Unit Root Test Results

Variables	Model	PP Test Statistic (P-value) LEVEL	PP Test Statistic (P-value) 1.DIFF	ADF Test Statistic (P-value) LEVEL	ADF Test Statistic (P-value) 1.DIFF
BANKA	Intercept	-2.202882 (0.2059)	-16.60384 (0.0000)	-2.224240 (0.1983)	-16.62810 (0.0000)
	Trend & Intercept	-2.819672 (0.1917)	-16.58481 (0.0000)	-2.849175 (0.1813)	-16.60726 (0.0000)
	None	1.876549 (0.9856)	-16.35282 (0.0000)	1.798929 (0.9828)	-16.37405 (0.0000)
KUR	Intercept	4.730723 (1.0000)	-10.43968 (0.0000)	3.287577 (1.0000)	-10.98753 (0.0000)
	Trend & Intercept	0.478780 (0.9992)	-10.97190 (0.0000)	0.017689 (0.9963)	-11.83660 (0.0000)
	None	-3.129746 (0.0018)	-9.961496 (0.0000)	-2.977597 (0.0030)	-10.22859 (0.0000)
SUE	Intercept	-2.028006 (0.2748)	-69.21625 (0.0001)	-0.767478 (0.8258)	-5.847752 (0.0000)
	Trend & Intercept	-10.10302 (0.0000)	-71.13614 (0.0001)	-2.712112 (0.2328)	-5.840235 (0.0000)
	None	4.067547 (1.0000)	-26.78038 (0.0000)	2.990040 (0.9994)	-4.892717 (0.0000)
TUFE	Intercept	3.982036 (1.0000)	-7.423249 (0.0000)	2.727505 (1.0000)	-4.774004 (0.0001)
	Trend & Intercept	3.884335 (1.0000)	-8.029330 (0.0000)	2.221648 (1.0000)	-5.417207 (0.0000)
	None	6.118496 (1.0000)	-5.518665 (0.0000)	3.509315 (0.9999)	-3.513234 (0.0005)

Of the variables analyzed in *Table 1.*, it is seen that the consumer price index, IPI and stock exchange banking index data are stable in the first differences, while the nominal EERI data are stable at the level. Since the analyzed variables are stationary to different degrees and not stationary in their second differences, it was decided to apply the ARDL boundary test method to investigate the long-term relationship between the variables. In this context, the results of the optimal delay selection required in the ARDL boundary test analysis are made according to the Akaike criterion and the values obtained are given in *Table 2.*

Table 2: Optimal Delay Length According to Akaike Information Criterion

According to the results of the AIC in *Table 2.*, ARDL (2, 4, 7, 1) was selected as the optimal model among twenty models. In this context, the analyzes carried out in the study were carried out according to the ARDL (2, 4, 7, 1) model. *Table 3.* shows the boundary test results obtained as a result of the ARDL analysis. When the values in the table are examined, it is determined that the F-Statistic exceeds the I(0) upper limit critical value as 5.478432, the upper limit critical value at the significance level of 1%, 5% and 10%, and the I(1) upper limit critical value exceeds the upper limit critical value at the 5% and 10% significance level. The expression in which the coefficient estimates showing the degree and direction of the relationship between the variables analyzed in the study are reported in equation 1.

$$EC=BANK-(1.9647*KUR-1.8249*SUE+3.8751*TUFE) \tag{1}$$

Table 3: ARDL Boundary Test Results

F-Statistic 5.478432	Critical Values	
Significance	I (0) Bound	I (1) Bound
10%	2.823	3.885
5%	3.363	4.515
1%	4.568	5.96

Following the results of the ARDL boundary test, long-term coefficients and short-term analyses are given in *Table 4.* and *Table 5.*, respectively. As can be seen in *Table 4.*, although the positive value of the nominal EERI coefficient as 1.964723 and the CPI coefficient as 3.875110, which are the independent variables of the analysis, affect the banking stock exchange index, which is the dependent variable, in the same direction, it was determined that the sensitivity of the banking stock exchange index was higher for the CPI compared to the nominal effective exchange rate. The fact that the prob values of the nominal EERI and the CPI are determined as 0.0010 and 0.0002, respectively, shows that there is a long-term relationship between these variables and the banking SMI, so the relevant variables are cointegrated. However, the fact that the probe value of the IPI data exceeded the level of 10% and was determined as 0.1278 shows that the IPI and the banking stock exchange index are not co-integrated.

Table 4: Long-Term Coefficients ARDL (2, 4, 7, 1) Model

Variables	Coefficient	t-statistic	Prob Value
KUR	1.964723	3.333417	0.0010
SUE	-1.824933	-1.528586	0.1278
TUFE	3.875110	3.781290	0.0002

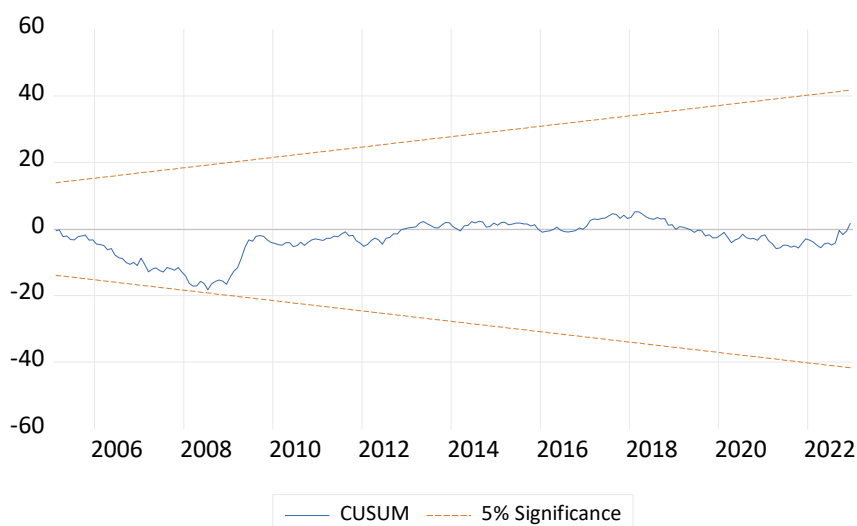
Table 5. shows the short-term and diagnostic test results of the ARDL analysis. When the values in the table were examined, the value of the cointegration coefficient for the ARDL (2, 4, 7, 1) model was negative and the probability value of the relevant coefficient was determined as "0". According to the table, the probe value of Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test was 0.4529, the probe value of Heteroskedasticity Test Breusch-Pagan-Godfrey Test was 0.2319 and the probe value of Ramsey Reset Test was 0.7441. In this context, the fact that the probe values of the listed tests are above 10% significance means that alternative hypotheses of statistical significance tests such as autocorrelation, heteroskedasticity and misdetermination of the model are valid.

Table 5: Short Term and Diagnostic Test Results

Variable	Coefficient	t-Statistic	Prob Value
C	-1.302031	-4.694696	0.0000
D(BANKA(-1))	-0.158256	-2.570354	0.0108
D(KUR)	1.006705	5.080104	0.0000
D(KUR(-1))	1.071355	4.703910	0.0000
D(KUR(-2))	-0.274072	-1.322114	0.1875
D(KUR(-3))	0.421950	2.240815	0.0261
D(SUE)	0.067863	0.932433	0.3522
D(SUE(-1))	0.302978	3.333447	0.0010
D(SUE(-2))	0.273224	2.950003	0.0035
D(SUE(-3))	0.393354	4.366186	0.0000
D(SUE(-4))	0.165732	1.801822	0.0730
D(SUE(-5))	0.188354	2.156544	0.0322
D(SUE(-6))	0.122876	1.651584	0.1001
D(TUFE)	2.942294	5.165400	0.0000
CointEq(-1)*	-0.093421	-4.713756	0.0000
EC = BANKA - (1.9647*KUR -1.8249*SUE + 3.8751*TUFE)			
Diagnostic Tests			
Tests	Test Value (Prob.)		
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Testi	0.795030 (0.4529)		
Heteroskedastisite Testi Breusch-Pagan-Godfrey	1.244710 (0.2319)		
Ramsey Reset Testi	0.106828 (0.7441)		

The Cusum test in *Figure 1*. supports the stability of the previously reported ARDL (2, 4, 7, 1) model at a significance level of 5%.

Figure 1: Cusum Test

3. Conclusion

The increasing financial depth in the financial markets and the increase in product diversity in the real sector have led the relevant markets to new searches in terms of both financing and competitiveness. In particular, financial developments and increasing financial mobility offer a number of advantages to companies and savers with increasing financial diversity. Financial

competition and increased financial interaction have also made it easier for savers to access new derivative financial instruments.

In this context, the permanent effects of recent global financial mobility and increasing financial competition on macroeconomic variables are an undeniable fact. This transformation in macroeconomic variables shows its first effects on the Turkish banking sector, which is the most fundamental actor of the financial markets. In this context, the possible impact of macroeconomic variables on the banking system in the Turkish economy after the relevant transformation was analyzed with the possible effects of the nominal effective exchange rate index, IPI and CPI on the banking stock exchange index between the periods 2002M01-2023M03 and the direction and degree of the relationship between the relevant variables was tried to be determined.

In this context, unit root tests were applied to the relevant variables and it was decided to apply the ARDL boundary test method to investigate the long-term relationship between the variables since the analyzed variables were stationary to different degrees and not stationary in the second difference. It was concluded that the positive value of the nominal EERI coefficient as 1.964723 and the CPI coefficient as 3.875110, which are the independent variables of the study, affected the dependent variable banking stock exchange index in the same direction and at the same time, the sensitivity of the banking stock exchange index was higher for the CPI than the nominal effective exchange rate. The fact that the probe values of the nominal EERI and the CPI are 0.0010 and 0.0002, respectively, shows that there is a long-term relationship between these variables and the banking SMI, so the relevant variables are cointegrated. In addition, the fact that the probe value of the IPI data exceeded the level of 10% and was determined as 0.1278 showed that banking stock exchange index and IPI were not co-integrated. The analysis and findings support the studies on Fisher (1930), Babuşcu, Hazar and Yümlü (2019), Karagöz et al., (2009), Kaya and Uğurlu (2016), Kendirli and Çankaya (2016), Koyuncu (2018), Demir (2019), Hasan et al., (2019), Heidari and Dadashzadeh (2022).

In order to provide the relevant analysis and findings as a source for savers in their investment decisions, the positive and long-term co-integrated relationship of the banking index with the general level of prices and the exchange rate was determined, the direction and degree of the relationship between banks, which are the most important pillars of both national and international financial markets, and macroeconomic variables were determined. In this context, the relevant study will both provide guidance on the relevant monetary policy and its possible effects and will be a source of investment decisions of savers.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References

- Arnes, S. K. (2014). Impact of Macroeconomic Indicators on Stock Market Performance: The Case of the Istanbul Stock Exchange'. *Copenhagen Business School*.
- Demir, C. (2019). Macroeconomic determinants of stock market fluctuations: The case of BIST-100. *Economies*, 7(1), 8.
- Fama, E. F. (1981). Stock returns, real activity, inflation and money. *The American economic Review*, 71(4), 545-565.
- Fattah, A. & Kocabıyık, T. (2020). Makroekonomik değişkenlerin borsa endeksleri üzerine etkisi: Türkiye ve ABD karşılaştırması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 116-151.
- Fisher, I. (1930). *The Theory of interest*. New York. MacMillan.

- Hasan, N., Omer, A. J., Othman, B., Perot, K. A., Majid, A. A., & Kareem, F. A. (2019). Macroeconomic determinates of stock price for industrial companies listed in istanbul stock exchange. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 23(2), 947-963.
- Heidari, H. & Dadashzadehrishekani, P. (2022). Investigating the effects of selected macroeconomic variables on Istanbul Stock Market Return through applying Markov Regime Switching Model. *Iranian Economic Review*, 26(4), 783-790.
- Karagöz, K., Ergün, S., & Karagöz, M. (2009). Impact of macroeconomic factors on stock market: Evidence from Istanbul Stock Exchange. *1. International Symposium on Sustainable Development*, 9-10.
- Kaya, E. & Uğurlu, S. (2016). Seçili bazı makroekonomik değişkenler ve hisse senedi piyasası arasındaki dinamik etkileşim: Bıst 100 için ekonometrik bir yaklaşım. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 23.1-16.
- Karamustafa, O., & Küçükale, Y. (2002). Hisse Senedi Getirileri ve Makroekonomik Değişkenlerin Koentegrasyon ve Nedensellik İlişkileri. *Isparta Türkiye Finans Eğitimi Sempozyumu*. Erişim adresi: <http://www.yakupkucukkale.net/publications/proceedings.htm>
- Kendirli, S. & Çankaya, M. (2016). Döviz kuru ve enflasyonun BİST banka endeksi üzerindeki etkisi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 215-227.
- Koyuncu, T. (2018). BİST-100 endeksinin makroekonomik değişkenler ile ilişkisi: Ampirik bir çalışma. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 615-624.
- Özlen, S. & Ergun, U. (2012). Macroeconomic factors and stock returns. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 2(9), 315.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal Of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Poyraz, E. & Tepeli, Y. (2014). Seçilmiş makro ekonomik göstergelerin borsa İstanbul XU100 endeksi üzerindeki etkisinin analizi. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 11(2), 102-128.
- Rose, P.S. & Marquis, M.H. (2006). Money and capital markets: Financial institutions and instruments in a global marketplace. *Irwin* 9, 105-165.
- Sivrikaya, A. (2021). Macroeconomic variables and sector-specific returns: evidence from Turkish stock exchange market. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(1), 72-89.
- Toker, K. (2020). *Enflasyon hedeflemesi ve Taylor kuralı: Türkiye örneği*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Tursoy, T. (2019). The interaction between stock prices and interest rates in Turkey: Empirical evidence from ARDL bounds test cointegration. *Financial Innovation*, 5(1), 1-12.
- Uğur, U. Z. U. N., & Güngör, B. (2017). Borsa endeksleri ile ülkelerin seçilmiş makroekonomik göstergeleri arasındaki ilişkinin uluslararası boyutta incelenmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(4), 1-30.
- Yümlü, A., Babuşcu, Ş., & Hazar, A. (2019). The causal relationship between stock prices and macroeconomic variables: A case study for Turkey. *Journal of Economic & Management Perspectives*, 4(4), 601-610.

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İKİNCİ YÜZYILINDA ENERJİ DİPLOMASİSİNE YÖN VEREN BÖLGESEL VE KÜRESEL DENKLEMLER

Pınar Buket KILINÇ PALA¹

Öz

Bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti'nin enerji diplomasisi faaliyetlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Enerji diplomasisi, ekonomik ve siyasi çıkarları koruma amacıyla ulusal güvenlik ve ekonomiyi güçlendiren dış politika aracı konumundadır. Türkiye'de enerji diplomasi her geçen gün daha da büyüyen bir diplomatik alan olarak dış politikanın önemli bir parçasıdır. Enerji ekonomik kalkınmanın lokomotifini konumundadır ve ekonomik büyüme Türkiye'yi daha sürdürülebilir ve güvenilir enerji akışı için motive ettiği aşikârdır. Bu çalışmada Türkiye'nin ikinci yüzyılında, Hazar hidrokarbonlarının enerji diplomasisinde lokomotif olabilme ihtimalleri tartışılacaktır. Hazar hidrokarbonlarının bölge barışına önümüzdeki yüzyılda nasıl etki edebileceği, bu kaynakların sürdürülebilir kullanımı, yenilenebilir enerji, petrol ve doğalgaz sektöründeki barış ortamının rolü ve enerji politikalarındaki olası değişimler ele alınacaktır. Türkiye'nin enerji diplomasisi Cumhuriyet'in ikinci yüzyılında kendisini uluslararası bir enerji merkezine dönüştürebilme ihtimali tartışılacaktır. Çalışmanın araştırma yöntemi vaka çalışmasıdır. Bu yöntem, enerji diplomasisi gibi karmaşık bir konunun araştırılmasını sağlayacak ve hedeflenmiş bölge içinde derinlemesine araştırma yapabilmek için sağlam bir kavramsal çerçeve sunacaktır. Türkiye'nin enerji diplomasi ikinci yüzyılında iş birliği ve istikrar için kullanılabilecek koşullara odaklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, enerji diplomasisi, sürdürülebilir enerji, hazar hidrokarbonları.

REGIONAL AND GLOBAL EQUATIONS GIVING ENERGY DIPLOMACY IN THE SECOND CENTURY OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE

Abstract

This study aims to analyze the energy diplomacy activities of the Republic of Türkiye. Energy diplomacy is a foreign policy tool that strengthens national security and economy to protect economic and political interests. Energy diplomacy is an important part of foreign policy as a diplomatic field that grows day by day. Energy is the locomotive of economic development, and it is obvious that economic growth motivates Türkiye for a more sustainable and reliable energy flow. In this study, the possibility of Caspian hydrocarbons becoming a locomotive in energy diplomacy in Türkiye's second century will be discussed. How Caspian hydrocarbons may affect regional peace in the next century, sustainable use of these resources, renewable energy, the role of peace in the oil and natural gas sector and possible changes in energy policies will be discussed. Türkiye's energy diplomacy and the possibility of transforming itself into an international energy center in the second century of the Republic will be discussed. The research method of the study is case study. This method will enable the investigation of a complex topic such as energy diplomacy and provide a solid conceptual framework for in-depth research within the targeted region. Türkiye's energy diplomacy will focus on the conditions that can be used for cooperation and stability in its second century.

Keywords: Republic of Türkiye, energy diplomacy, economic growth, sustainable energy, caspian hydrocarbons.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, pbuket.kilinc@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7434-4098.

Başvuru Tarihi (Received): 12.09.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023.

Giriş

Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) 2021 raporuna göre Türkiye, yerli petrol, doğal gaz arama, üretimini artırma, petrol, gaz tedarik kaynaklarını ve ilgili altyapılarını çeşitlendirme ve artan enerji verimliliği yoluyla enerji tüketimini azaltma çabaları da dahil olmak üzere, enerji stratejisinin temel direklerinden biri olarak enerji arz güvenliğine öncelik verdi. Türkiye, son on yılda, özellikle yenilenebilir elektrik üretiminin büyümesi yoluyla enerji çeşitliliğini güçlendirdi Türkiye'nin ilk nükleer santralinin 2023'te devreye alınması ile ülkenin yakıt karmasının daha da çeşitleneceğini ortaya koydu (IEA, 2021).

Hazar Denizi bölgesi, dünyanın en büyük petrol ve gaz rezervlerinden birine sahiptir. Türkiye, Hazar bölgesi hidrokarbonların ihracatı için önemli bir transit ülke konumundadır. Kafkasya ve Orta Asya'da köklü tarihi bağları olan Türkiye, bölgede güvenilir bir ortak olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan Kafkaslar yüzyıllardan beri karışıklıklarla, savaşlarla, yeniden yapılanma süreçleriyle ve etnik karışıklıklarla uğraşmaktadır. Klasik jeopolitik yaklaşımda bölgedeki enerji kaynaklarının, devletlerin ekonomilerine katkıda bulunacağı ve sınırları aşan iş birliğini sağlayacağı düşünülmektedir. Geliştirilen iş birliklerinin devletler arasında güveni artıracığı ve diplomatik ilişkilerin kuvvetleneceği varsayılmaktadır. Eleştirel jeopolitiğin kendisini bir sorun çözücü teori olarak konumlandırmadığı dikkate alındığında, enerjiye ilişkin politika sonuçları ve/veya tavsiyelerle ilgisi geleneksel jeopolitik yaklaşımlarla karşılaştırıldığında sınırlı kalabilmektedir (Erşen ve Çelikpala, 2019). Dünya genelinde sürdürülebilir enerji projelerinin teşvik edilmesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaştırılmasının bölgenin ekonomik kalkınma, barış ve refahına etkisi bu araştırma bünyesinde tartışılacaktır. Enerji sektöründeki teknolojik yenilikler, sürdürülebilir enerji üretiminde önemli bir role sahiptir ve ülkeler arasındaki iş birliğinin desteklenmesi gerekmektedir. Gelecekte yeni nesil güvenlik sorunlarının ve teknolojilerinin etkisiyle enerji diplomasisinin nasıl şekillenebileceği ve eleştirel jeopolitik ekseninde Türkiye'nin enerjide hub olma ihtimali tartışılmalıdır.

Enerji diplomasisi, dış politika ve ulusal güvenlik ile yakından bağlantılı karmaşık bir uluslararası ilişkiler alanıdır. Bu noktada üç kavram; dış politika, diplomasi ve enerjiye ait konuların reel-politikte iç içe geçtiği gözlemlenmektedir. Enerji diplomasisinin dış politikaya entegrasyonu iki madde arasında şekillenmektedir: 1) Ulusal güvenlik boyutu 2) Ekonomik boyutu (Bovan, Tamara ve Nenad, 2020). Ancak bu çalışmada, içinde bulunduğumuz yüzyılın ülkelerin düşük karbon ve yenilenebilir enerji teknolojileri üzerine geliştireceği stratejilerin enerji diplomasisi ilişkisinin yeni dinamiklerini belirleyeceği varsayımı esas alınmıştır. Araştırmada düşük karbon stratejisinin ve enerji verimliliğini artırma politikaları ile birlikte yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji jeopolitiğine etkisi, yürütülebilecek diplomatik faaliyetlere tartışılacaktır. Güvenlik, mülteci krizi ve siyasi istikrarsızlık gibi sorunlar, Türkiye'nin enerji diplomasisini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca bölge ülkeleri arasında yaşanan gerilimler, Türkiye'nin enerji kaynaklarına erişimini tehlikeye sokabilmektedir. Bütün bu kriterler dikkate alınarak Türkiye'nin ikinci yüzyılında, Hazar hidrokarbonlarının barışın sağlanmasındaki rolü, düşük karbon stratejisi ve yenilenebilir enerji politikasının etkileri incelenecektir.

1. Enerji Diplomasi ve Enerji Güvenliğinde Yaşanan Dönüşüm

2000'li yıllar tarihte benzerlerinin yaşandığı, sonuçlarının ekonomik krizler ile devam ettiği enerji krizlerine sahne oldu. Irak işgali, Rusya-Ukrayna krizi, Arap Baharı, petrol krizleri, Covid-19 salgını sonucu petrol fiyatlarında ve naklinde çıkan sorunlar neticesinde enerjinin küresel bir güvenlik endişesi olduğu birçok sefer tecrübe edildi. Enerji onlarca yıldır uluslararası çatışmaları şekillendirmektedir. Bir tahmine göre, 1973 ile 2012 yılları arasında çıkan savaşların yüzde yirmi beş ila yüzde ellisi petrolle bağlantılıydı (Colgan, 2013). Petrolün küresel çatışmalara katkısı-döngüsel doğası tam olarak anlaşılacakla (Jareer Ellass, 2016) beraber çatışma riskine karşı koymak için üretim kabiliyetinin, enerji türlerini geliştirmenin gerekliliği aşikârdır. Küresel uluslararası

kuruluşların, ülkeler arasındaki küresel enerji talebini dengeleme işlevini güçlendirmeleri gerekmektedir. Yaşanan kesintilerin ve fiyat dalgalanmalarının ekonomiye yansması, enerji diplomasisini, ulusal güvenlik üzerinden dış politika alanına yerleştirdi. Enerji güvenliği ve enerji diplomasisi ile ilgili çok sayıda ciddi ulusal ve uluslararası risk bu yolu açtı. Enerjinin bir güvenlik sorunu olarak değerlendirilmeli görüşünü kuvvetlendirdi. Enerji ağlarından gaz ve kömür ticaret ağları, savaş ve pandemi gibi küresel ölçekli krizlerde petrol ağlarına göre daha fazla etkilenmektedir. Savaş, küresel ısınma, salgın gibi risklere karşı koymak için enerji rezervi kapasitesini mümkün olduğunca korunmalıdır (Zhou, vd, 2023). Enerji türleri ne kadar çok çeşitlenirse, riskli dünyada hayatta kalma şansı da o kadar artmaktadır.

Türkiye gibi enerjide dışa bağımlı ve transit ülke konumunda olan ülkeler, fiyat dalgalanmalarına ve çevresinde meydana gelen savaşlara bağılı olarak gelişen ve daha yüksek risk seviyelerine çıkan ekonomik ve siyasi krizlere maruz kalabilmektedir. Bu artan riskler enerji diplomasisini de etkilemekte, ulusal düzeyde eşitsizlik ve ekonomik güvensizlik yaratmaktadır. Bu durumun etkilerini yok edebilmenin yolu gelişmiş bir ulusal ekonomiden geçmektedir. Kaynak zengini olmasa da sağlam kurumsal yapıya sahip, jeopolitik konumu önemli, kapasitesini geliştirmeye ve çeşitlendirmeye yönelik istikrarlı yatırım ve üretim yapabilen bir ülkenin enerji diplomasisi yürütme faaliyetlerinde avantajı olacaktır. Diğer taraftan kaynak zengini ülkelerde enerji diplomasisi; ekonomik istikrar, istikrarlı üretim, alternatif pazarlar, yüksek fiyatlar ve talep seviyeleri sağlamaya yöneliktir (Davtyan ve Khachikyan, 2022). Örneğin kaynak zengini Suudi Arabistan, en düşük maliyetli yenilenebilir enerji üreticisi olma hedefiyle, yenilenebilir enerji yatırımlarını arttırdı ve dünyanın en büyük güneş enerji santralini kurdu. Hızlı yenilenebilir enerji gelişimiyle hükümet 2060 için net sıfır karbon emisyonu hedefi benimsemektedir (EIU, 2023). Bütün bunlara ek olarak enerji ithalatçısı veya ihracatçısı konumunda olmasına bakılmaksızın enerji güvenliği diplomasisinin son yıllarda ve gelecekte, geleneksel unsurlara ek olarak ilgilendiği iki önemli husus vardır. Bunlar yenilenebilir enerjiye daha fazla yatırımı işaret eden, çevresel sürdürülebilirlik ve düşük karbonlu enerjiye geçiştir.

Bu hususlar geleneksel enerji güvenliği unsurlarından olan mevcudiyet ve erişilebilirliğin boyutlarını değiştirdi. Enerjinin çevreye verdiği zarara odaklandı ve enerji güvenliğinin iklim değişikliğini dikkate alan politikalara yönelmesini sağladı. Güneş, gelgit, rüzgâr veya su gibi enerji karışımında daha fazla yenilenebilir enerjinin yaygınlaşmasıyla, kaynakların coğrafyası yalnızca kaynak açısından zengin ülkelerle sınırlı kalmayacak, dünya çapında çok daha eşit bir şekilde yayılabilecektir. Enerji mevcudiyeti önemli ölçüde iyileştirileceği ve tüm gezegende daha yaygın olacağından, ulusal enerji risklerinin algılanma şekli kademeli olarak değişmektedir. Düşük karbonlu enerjiye geçiş hâlihazırda jeopolitik, ulusal güvenlik stratejileri, dış politikalar ve enerji diplomasisinin dinamik ilişkisini şekillendiriyor ve şekillendirmeye devam edecektir. Enerji ilişkilerinde güven ve iş birlikçi ortaklığın önemi, yumuşak gücün kilit bir aracı olan diplomasiyi vazgeçilmez kılmaktadır. Bu noktada enerji diplomasisi enerji krizlerinin sonuçlarını yönetmek için önemli bir dış politika aracı konumundadır. Yaşanan güncel iklim krizi ve Covid-19 sonrası ortaya çıkan enerji krizi (Özel-Özcan ve Öten, 2022), enerji güvenliği ve diplomasisinin çok daha geniş ölçekte düşünülmesi gerektiğini ortaya çıkardı. Bu krizler Ukrayna-Rusya savaşının neden olduğu gibi gaz akışının kesilmesi tarzında değildir ve çözümün gereklilikleri çok daha geniş boyutludur. Yenilenebilir enerji, kaynakların coğrafyasını dönüştürecek dolayısıyla jeopolitik, ulusal güvenlik stratejileri, dış politikalar ve enerji diplomasisi stratejileri değişecektir.

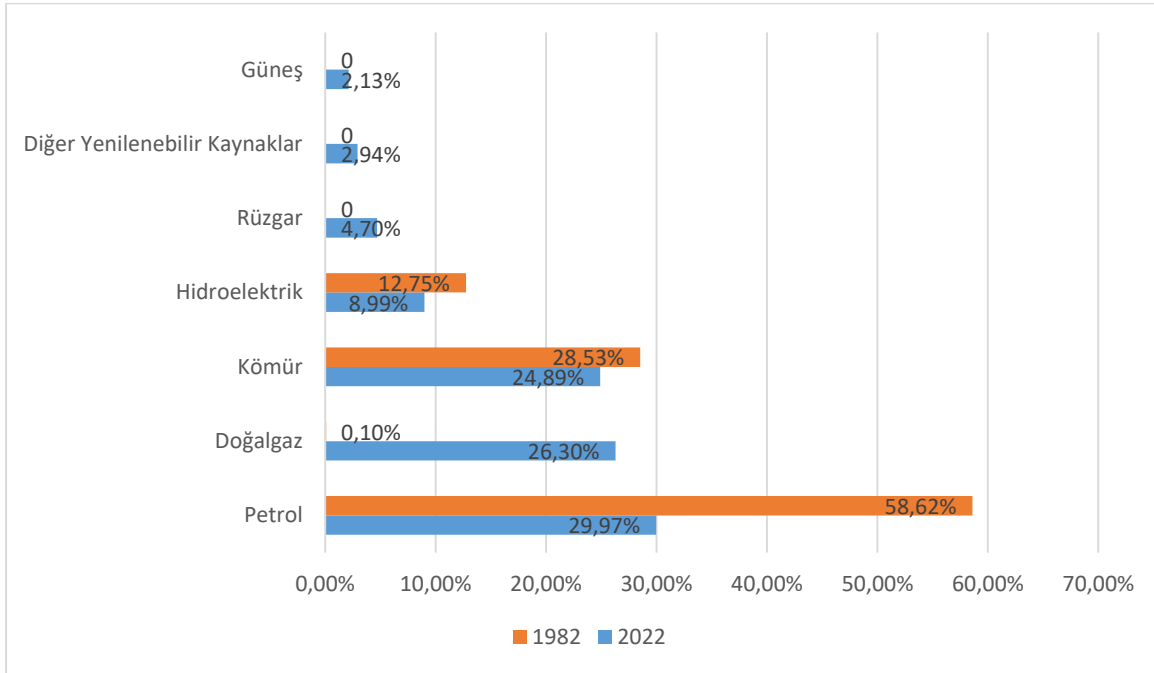
Türkiye'nin enerji diplomasisi, Hazar hidrokarbonlarının bölge barışına önümüzdeki yüzyılda nasıl etki edebileceği, bu kaynakların sürdürülebilir kullanımı, petrol ve doğalgaz sektöründeki barış ortamının rolü, enerji politikalarındaki olası değişimler ve yenilenebilir enerjiye geçiş (sıfır emisyon hedefi) ele alınacaktır. Bu çalışma; yaşanan değişimlerin, coğrafyanın uluslararası ilişkilerde konumunu koruyarak jeopolitik bağlamda enerji diplomasisini nasıl etkileyeceğini anlamaya çalışmak üzerine yürütülecek bir dizi araştırma projesinin ön taslağını oluşturmaktadır.

2. Türkiye Cumhuriyeti Enerji Diplomasinin Ana Hatları

Türkiye'nin enerji diplomasisi her zaman en güçlü vurguyu mevcudiyete yani enerji rezervlerinin potansiyeline vermiştir. Türkiye, artan enerji ithalatının baskısını ödemeler dengesi üzerinde fazlasıyla hissetmiştir. Bu durum Ankara'nın enerji girişini çeşitlendirmesine ve nükleer enerji gibi alternatifler geliştirmesine yol açmıştır (Uludag, Karagül ve Baba, 2013). Bu çeşitlendirme çabalarından biri de 1990'lardan sonra ortaya çıkan Hazar Havzası'ndaki büyük enerji rezervleridir. Türkiye'nin bu bölgeye olan coğrafi ve kültürel yakınlığı, kendi enerji diplomasisi açısından avantajlı konuma getirmiştir.

Türkiye'nin ikinci yüzyılında enerji merkezli hedeflerini rekabetin ve risklerin daha da çeşitlenme ihtimalini göz önüne alarak, geliştirmesi beklenmektedir. Türkiye 1980'lerde kıt enerji rezervleri ve enerjide dışa bağımlılığı konusunda daha temkinli ve dikkatli olmaya başladı. Türkiye Elektrik Kurumu'nun himayesinde, ilk nükleer santralin planları 1983-84'te uygulamaya konuldu. Türk uzmanlar nükleer enerjinin yanı sıra jeotermal ve güneşe dayalı enerji konusunda da araştırmalara başladı. Türkiye'nin 1980'li yıllardan sonra uyguladığı liberal ekonomi uygulamalarıyla döviz sorununu aşmasına rağmen enerji üretim altyapısına yabancı yatırım çekememesi, enerji ithalatının sürekli artmasına neden oldu. Enerji ithalatındaki bu artış, 1980'li yıllardan itibaren Sovyetler Birliği'nden gelen doğalgazın Türkiye iç enerji piyasasına girmesiyle daha da arttı (Uludag, Karagül ve Baba, 2013). 1980'den günümüze Türkiye enerji kaynak dağılımı ve doğalgaz ithalatının artışını Grafik 2'de görülmektedir. Enerji diplomasisinin ilgi alanı petrol ve doğalgazın dışında nükleer güvenlik, çevre, yenilenebilir enerji konuları gibi çeşitlilik arz etmektedir.

Grafik1: Türkiye Enerji Kaynak Dağılımı (1982 ve 2022)

Kaynak: Grafik yazarın kendisi tarafından <https://ourworldindata.org/energy/country/turkey#what-sources-does-the-country-get-its-energy-from> alınan verilerle hazırlandı.

Türkiye'nin küresel enerji ticaretindeki rolünü şekillendiren çok sayıda önemli doğalgaz ve petrol boru hattı projesini gerçekleştirdi. Örnek vermek gerekirse; Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı, Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı, Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Hattı, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ve Türk Akım bu kapsamdaki projeler arasında yer alıyor. Trans Adriyatik Boru Hattı'nın (TAP) 2020 yılı sonunda tamamlanmasıyla Avrupa'nın 4. doğal gaz arteri olan Güney Gaz Koridoru hayata geçirildi. Türkiye'nin doğal gaz arz güvenliğini güçlendirilmesine ve küresel enerji ticaretine katkı sağlayan bir

diğer proje ise Türk Akım Doğal Gaz Boru Hattı projesidir. Bunların yanı sıra dünya petrol talebinin yaklaşık %3'ünün Türk Boğazları üzerinden taşınması nedeniyle Türk Boğazları, küresel enerji güvenliği açısından ayrı bir öneme sahiptir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2023). Irak-Türkiye petrol boru hattı 2023'un başında kapatıldı ama ham ihracatın durmasıyla ilgili çıkmaza son vermek için diplomatik çabalarını hızlandıran Türkiye petrol akışının yeniden başlatılmasının önemini vurgulamaktadır. TANAP Projesi Azeri doğal gazını, Türkiye'ye ve Avrupa'ya taşıyacak olan gelişme, bölgenin arz güvenliğine katkıda bulunmaktadır (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2023).

Türkiye enerji politikası, enerji çıkarlarını geliştirmenin yanı sıra dünyanın çeşitli bölgelerinden enerji ithalatını çeşitlendirmeyi de hedeflemektedir. Türkiye'nin Güney Kafkasya'nın Hazar hidrokarbonlarının Avrupa'ya geçişi için çok önemli hale geldiği Orta Asya bölgesinde de diplomatik faaliyetlerini geliştirerek çıkarlarını koruması gerekmektedir (Halilzade, Demirer, 2022). Öngörülebilir petrol fiyatları enerji güvenliğini ve sosyo-ekonomik istikrarını sağlamak için önemli bir ön koşul olarak hareket etmektedir. Dünya enerji piyasasındaki türbülans, Türkiye için çok sayıda risk yaratmakta ve yerel fiyatları da etkilemektedir. Ekonomik gelişmeler, jeopolitik faktörler ve ülkelerin çıkarları Türkiye'yi enerji diplomasisini çeşitlendirmenin yollarını aramaya zorlamaktadır (Schröder, vd 2017). Türkiye'nin olası bir enerji merkezi olma potansiyeli ve Avrupa'nın enerji güvenliğindeki rolünü etkilemektedir.

Küresel güçler arasında derinleşen çatışmaların büyümesi ve küresel olarak ekonomik etkileşim koşullarının karmaşıklaşması, Güney Kafkasya bölgesinin enerji pazarları ve altyapı enerji sistemleri açısından Türkiye enerji stratejisi için daha büyük önemi olduğunu ortaya koymaktadır. Güney Kafkasya bölgesindeki ulusal enerji sistemlerinin çeşitlendirilmesi ve Hazar bölgesinde Rusya'nın hâkim konumunu dikkate alarak uluslararası enerji ve ulaşım koridorlarının inşasında Türkiye aktif olmalıdır. Bu arada Avrupa Birliği'nin, bölgede enerji çıkarlarının geliştirilmesinde Türkiye ile birlikte hareket etmesi karşılıklı çıkarları koruyacaktır. Küresel iklim gündeminin AB tarafından aktif olarak teşvik edilmesi, Türkiye ve AB özel ve kamu sektörlerinin katılımı yoluyla yenilenebilir enerji yatırımlarının, teknolojilerinin ve kullanımının geliştirilmesi, artırılması Kafkasya devletleri üzerinde belirli bir etkiye sahip olacaktır. Bu ülkeler de yenilenebilir enerji kapasitesindeki artış, çevresel fayda sağlamanın yanı sıra ekonomilerinin çeşitlenmesine ve egemenleşmesine de katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte çözülmemiş bölgesel çatışmalar, büyük bölgesel enerji projelerinin uygulanması için belirli zorluklar ve riskler yaratmaktadır. Bu, Türk dış politikasının mevcut ana vektörünün özellikle Güney Kafkasya'da ihtilafların çözümünde ve önlenmesinde öncelik alması gerekliliğinin önemini ortaya koymaktadır. Gelecekte sürdürülebilir enerji sistemlerine ulaşmak dünya çapındaki ülkelerin temel zorluklarından biridir. Fosil yakıtlar, enerji santrallerinin ana birincil yakıtı olup, çok düşük verimlilikle başka bir enerji türüne, temel olarak elektrik enerjisine dönüştürülmektedir. Üretilen bu enerji, üretim noktasından tüketim noktasına kadar çok uzak mesafelere iletim sistemleriyle iletilmekte ve daha sonra karmaşık dağıtım sistemleriyle tüketim yerindeki son kullanıcılar arasında dağıtılmaktadır. Bu sistemler artık tüketimden üretime kadar ciddi sorunlarla karşı karşıyadır. Fosil yakıt tüketimi ve sera gazı emisyonlarıyla ilgili sorunlar, çevresel kaygıların ve küresel ısınma gibi sorunların artmasına neden olmaktadır. İletim ve dağıtım altyapılarının yatırım maliyetlerinin yüksek olması, ciddi kayıpların yanı sıra bu altyapıların koruma ve kontrol sorunları da bu tür enerji sistemlerinin marjinal maliyetinin önemli ölçüde artmasına neden oldu (Mohammadi, vd.,2017). Bütün bunlar dikkate alındığında ortaya çıkan sorunların çözümü ve sürdürülebilir enerji sistemlerinin geliştirilmesi ancak küresel düzeyde geliştirilebilecek önlemler ve politikalarla mümkün olabilecektir.

3. Sonuçlar ve Tartışma

3. 1. Hazar Denizi Bölgesinin Uluslararası Bağlamı: Küresel ve Bölgesel Güçler

Avrasya, jeopolitik yapısı gereği transit enerji akışını etkileyen birçok sorunu barındırmaktadır.

Avrasya enerji sektörü, uluslararası ve bölgesel faktörler nedeniyle dönüşümler ve belirsizlikler yaşamaktadır. Diğer taraftan Avrasya yeni enerji kaynakları arayan tüm taraflar için doğal bir iş birliği alanını temsil etmektedir. Enerji diplomasisi enerji piyasasındaki rekabeti yönetmek ve yeni gaz kaynaklarını Avrupa'ya ulaştırmak için bir araç olmaktadır (Telli, 2022: 321). Çin, Avrasya bölgesine yaptığı dev yatırımlarla dengeleri kendi lehine çevirmektedir. Çin'in bölgeye olan ilgisi, Rusya ile bölgesel iş birliğini geliştirmesi AB ve Türkiye'nin müdahale alanlarını zayıflatmaktadır. Çin'in geniş finansal kaynakları, Orta Asya'daki yeni ve büyük bir oyunda rakiplerini ekonomik olarak geride bırakmasını sağlamıştır. Çin çok sayıda finans kurumu kurarak Hazar Denizi'ndeki siyasi ve ekonomik varlığını ve etkisini artırmanın yollarını aramaktadır.

Bölgenin önemli gündemlerinden bir, Zengezur koridoru projesi kara ve demiryolu ulaşımıyla Azerbaycan'ı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlamayı hedefleyen projedir ve Türkiye'nin doğrudan Azerbaycan'a ve Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerine açılma fırsatı olarak değerlendirilmektedir. Bölge ülkelerinin projeye bakışı farklıdır. Türkiye Azerbaycan'ın talep ettiği Zengezur koridoru projesini savunmaktadır. Diğer taraftan İran, Azerbaycan'ın daha da güçlenmesinden ve kendi kuzeyinde ciddi bir nüfus oluşturan İran Azerilerinin milliyetçi yükselişlerinden büyük bir kaygı duymaktadır (BBC,2022). Bölgesel krizlerin etkisinden çıkmak ve küresel piyasadaki etkisini artırmak için alternatif enerji kaynaklarını içeren diyaloglar geliştirmelidir (Telli, 2022: 320). Hazar petrol ve gazının kesintisiz ve sürekli transferi için güvenlik hayati bir ihtiyaçtır. Hazar Denizi bölgesi (Güney Kafkasya ve Orta Asya) dünya petrol rezervlerinin %3-4'üne ve dünya gaz rezervlerinin %4-6'sına sahiptir. Hazar Denizi'nin dünya petrol ve gaz kaynakları içindeki payı çok yüksek değildir. Bununla birlikte Basra Körfezi'nden petrol üretimi ve arz akışı konusundaki belirsizlik ve Rusya'nın enerji dağıtımını bir güç aracı olarak kullanma olasılığı karşısında, Hazar Denizi ve Orta Asya'dan (Kazakistan) enerji transferi ve Kafkaslar üzerinden Batı'ya geçiş hayati önem kazanmıştır (Shokri Kalehsar ve Shokri Kalehsar, 2021).

Her ne kadar çözülmüş olsa da Rusya, 2018 yılına kadar Trans-Hazar doğal gaz boru hattının inşasına izin vermedi ve Hazar Denizi yasası statüsünün çözülmesini engellediği için bu durum ekonomik rekabeti etkiledi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ekonomik yönden önemli bir gelir kaynağı yaratan Hazar'ın statüsü daha karmaşık bir hal almıştır. Suriye ve Lübnan'daki durumun istikrara kavuşması halinde özellikle Suriye projelerinde Türkiye üzerinden geçme imkânı olan diğer gaz projelerinin (Nabucco) de gündeme geleceği söylenebilir. Rusya'nın enerji güvenliğine yönelik olası tehditlerden biri, Orta Asya ve Basra Körfezi'nden Türkiye üzerinden Avrupa'ya gaz arzının ve Rus projelerinin uygulanmasının olası bir engellenmesine katkıda bulundu. İkili enerji iletişimde simetrik bir ilişkinin sürdürülmesi Moskova ve Ankara için öncelikli alanlardan biridir. Asimetrik olanlara yol açabilecek olası faktörlerin önlenmesi sağlanmalıdır. Rusya ve Türkiye arasında 2015'teki siyasi olaylara rağmen dinamik olarak gelişen bir stratejik ortaklık vardır. Türkiye ile Rusya arasındaki enerji bağları, jeopolitik konulardaki görüş ayrılıkları nedeniyle tehdit altına girebilmektedir. Yakın coğrafyası Türkiye'nin enerji merkezi olmasını engelleyecek jeopolitik sorunlara sahne olmaktadır. Türkiye, doğal gaz için uluslararası bir fiziki merkez ve geçiş koridoru haline gelirken aynı zamanda kendi enerji güvenliğini de geliştirme arzusundadır. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde Türkiye'nin yurt içi talebi ve piyasa düzenlemeleri, mevcut ve yeni arz kaynakları ile iç ve dış ekonomik, düzenleyici ve politik faktörler karşılıklı etkileşim içindedir. Makale, Türkiye'nin doğal gaz geçişinde önemli bir oyuncu haline gelme potansiyelinin, iç siyasi durumdaki gelişmelere ve çevresindeki büyük siyasi belirsizliklere bağlıdır (Austvik, Rzayeva, 2017).

3.2. Enerji Geçiş Döneminde Enerji Diplomasisi ve Türkiye'nin Rolü

Yenilenebilir enerji teknolojilerinin yaygınlaşabilmesi ve düşük karbonlu enerji geçişi sırasında Türkiye gibi yoğun hidrokarbon ithal eden ülkelerin enerji diplomasisi, vaka çalışması yönteminin yararlı olduğu karmaşık konulardan biridir. Türkiye'nin Rusya ve diğer Avrasya ülkeleriyle

diplomatik ilişkiler kurması, bu ilişkileri resmileştirmesi, bölgesel ve uluslararası kuruluşlar aracılığıyla faaliyetlerinin etki alanını genişletmesi gelecekte daha önemli olacaktır. Bu diplomatik çabaları ilerleten Türkiye, ikinci yüzyilinda mirasını, kültürünü ve küresel katkılarını dünyaya vurgulayarak yurtdışındaki küresel itibarını artırmayı amaçlamalı ve yumuşak güç stratejisini kuvvetlendirmelidir. Bu stratejinin temel direkleri, insani, akademik, kültürel ve ekonomik dahil olmak üzere birçok biçimiyle diplomasıdır. Türkiye'nin bu faaliyetlerini enerji diplomasiini kuvvetlendirmek için kullanmasıyla etki alanı Avrasya'da genişleyecektir. Küresel düşük karbonlu enerji geçişi enerjinin jeopolitiğini etkileyecektir. Küresel enerji sistemi, fosil yakıtlara neredeyse tamamen bağımlı olmaktan temiz ve yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla bağımlı olmaya doğru bir geçiş süreci yaşamaktadır (Griffiths, 2019). AB ve Çin, yenilenebilir enerji ve sürdürülebilir sanayi üretiminin geleceğinde söz sahibi olan küresel aktörler arasında yer alıyor. Yenilenebilir enerji, hem kendi iklim gündemlerinin önemli bir dayanağı hem de gelişen teknolojileri ve finansal piyasalarıyla ekonomik krizden çıkmalarına yardımcı olacak stratejilerden biri olarak görülüyor. İklim yönetiminde liderlik için çabalarken, yeşil teknolojilerdeki ilerleme ve çevresel standardizasyon, hem AB-Çin ilişkilerinin gelişimi hem de ekonomilerinin karbondan arındırılması için temel olacaktır (Ergenç, Altun, Göçer, 2023). Bu düşük karbonlu enerji geçişi, enerji üreticileri ve tüketicileri arasındaki ilişkiyi temelden değiştireceği için bunun jeopolitik sonuçları artık küresel enerji liderlerinin önemli bir endişesidir. Bir ülkenin enerji geçişinin jeopolitik sonuçlarını yönetmesini desteklemek için kullanılabilir dış politika araçları arasında diplomasi en önemlilerinden biridir (Griffiths, 2019). Türkiye'nin küresel enerji diplomasiisi, düşük karbonlu enerji geçişinin jeopolitik sonuçlarını yönetmek ve yenilenebilir enerjinin yaygınlaşması için önemli bir dış politika aracı olması gerekmektedir. Maksimum değere sahip olmak için ortak yatırım, bilim ve teknoloji iş birliğinin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Örneğin dünyanın en büyük enerji ithalatçısı, tüketicisi ve en büyük ikinci ekonomisine sahip olan Çin, büyük ölçüde fosil yakıtlara bağımlıdır. Enerjiden bağımsız olma arzusu ve fosil yakıtların çevresel etkisi, Çin'i enerji arzını çeşitlendirmeye, yerel enerji altyapısını uyarlamaya ve benzeri görülmemiş bir ölçekte yenilenebilir enerji teknolojilerini kullanmaya sevk ediyor. Kendini uluslararası alanda konumlandırmak isteyen Çin, uluslararası ilişkiler politikalarını oluştururken bir enerji diplomasiisi stratejisi geliştirmiştir (Liang vd., 2023). Diğer taraftan Çin enerji diplomasiisi, Orta Doğu'daki nükleer enerji girişimlerinin pazar payını genişletmeye, yükselen bir nükleer enerji gücü olarak imajını yükseltmeye çalışmaktadır. Nükleer enerji diplomasiisi yoluyla siyasi etkiyi genişletmeyi amaçlamaktadır.

Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyada yerel enerji yapısını geliştirmesi ve teknolojik yatırımlar ile stratejiler geliştirmesi önemli olacaktır. Türkiye'nin hem AB hem de Avrasya bölgesi ile olan yakın ilişkileri, Çin'in bölgeye yönelik yatırımları, Türkiye'deki yenilenebilir enerji sektörünün geleceğini etkiliyor. Yenilenebilir enerjiye geçişin finansmanı ve yatırımı hız kazandıkça, AB ile Çin bu geçişte daha fazla Türkiye siyasetini etkileyecektir. Türkiye yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve emisyon ticareti gibi diğer alanlarda geliştireceği diplomatik iş birliklerle, Türkiye'nin uzun vadeli enerji, iklim ve çevresel sürdürülebilirliğinin yanı sıra ekonomi, jeopolitik istikrar ve bölgesel etki alanını genişletme de ciddi etki yaratabilir, başarılar elde edebilir. Türkiye bir NATO üyesi olarak ABD ile diğer taraftan Rusya ve Ortadoğu, Orta Asya ve Akdeniz ülkeleri arasında denge kurma stratejisi yürütmektedir. Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesi, Suriye krizleri, Arap Baharı, İran-Azerbaycan arasındaki kriz, Türkiye'nin artan enerji ihtiyaçlarını karşılama becerisini ve enerji merkezi olma hedeflerini etkileyen jeopolitik gelişmelerden sadece birkaçıdır. Türkiye'nin enerji diplomasiisi Cumhuriyet'in ikinci yüzyilinda Onu Doğu ile Batı arasında uluslararası bir enerji merkezine dönüştürebilecek mi? Uzun vadede olasılığı engelleyebilecek piyasa değişiklikleri ve krizler var. Buradaki hem en büyük engel ve de en büyük fırsat Moskova ile batı arasındaki Ukrayna-Rus savaşıdır. Savaştan önce Avrupa pazarının en büyük tedarikçisi olan Rusya'nın Avrupa ülkeleri tarafından by-pass edilmesi, Avrupa ülkelerini değişik arayışlara itmektir. Her ne kadar ABD, Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerinden LNG ithal ediyor olsa da Türkiye'deki boru hatlarından gelen doğalgaz Avrupa için hayati önem arz etmektedir. Özellikle denize kıyısı ve LNG depolama

altyapısı müsait olmayan Sırbistan, Bulgaristan, Macaristan, Romanya gibi ülkeler için bu durum geçerlidir. Avrupa'nın Rusya'dan savaş öncesi aldığı günlük gaz miktarının 500 milyon m³'lerden 100 milyon m³'ün altına düştüğü göz önünde bulundurulduğunda bu Türkiye açısından büyük bir fırsat olarak karşısına çıkmaktadır. Fakat bununla beraber bir merkez olmasının yolu da Doğu'daki kaynakları Avrupa'ya taşımasından geçmektedir ki bunun da Rusya'nın dahil olmadan gerçekleşmesi çok zordur. Hazar Beşlisi'nin diğer üyelerinden Kazakistan ve İran Rusya'nın etkisi altındadır. Aynı zamanda üretim kapasiteleri neredeyse kendilerine yetecek kadardır. Türkiye hali hazırda Azerbaycan'ın en büyük ithalatçısı konumunda. Türkmenistan bu denklemde çok önem kazanıyor, iki ülke de bu konuda niyet beyan etmekte fakat hayata geçirilen herhangi bir anlaşma şu ana kadar yapılamadı. Doğalgaz rezervleri açısından dünyanın 4.büyük rezervine sahip Türkmenistan'ı bu denklemde yer almasını sağlamak Türkiye'nin Enerjideki en büyük diplomasi zaferi olacaktır. Bir NATO ülkesi olan Türkiye'nin, Rusya'dan bağımsız enerjide atabileceği her adım merkez olması konusunda daha da güçlendirecektir. Türkiye'nin enerji diplomasi ikinci yüzyılında iş birliği ve istikrar için kullanabilecek koşullara odaklanacaktır.

Kaynakça

- Austvik, O.G., Rzayeva, G. (2017). Turkey in the geopolitics of energy, *Energy Policy*, 107, 539- 547.
- BBC (2022). Zengezur koridoru projesiyle ilgili bilinenler neler?. <https://www.bbc.com/turkce/articles/crgjd28700mo>.
- Bovan, A., Tamara, V. ve Nenad P. (2020). Negotiating energy diplomacy and its relationship with foreign policy and national security. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(2), 1-6.
- Colgan, J. D. (2013). Fueling the fire: Pathways from oil to war, *International Security*, 38(2), 147-180.
- Davtyan, V. ve Khachikyan, S. (2022). The US energy diplomacy in the condition of world energy markets transformation (South Caucasus Vector). *Vectors of Social Sciences*, 38-50.
- EIU (2023). Saudi Arabia launches world's largest solar-power plant. Retrieved from: <https://www.eiu.com/n/saudi-arabia-launches-worlds-largest-solar-power-plant/#:>.
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2023). Enerji diplomasisi. Erişim adresi: <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-diplomasisi-detay>.
- Ergenç, C., Altun, S. ve Göçer, D. (2023). Renewable energy in Turkey as a moment of the EU-China competition-collaboration nexus in green markets, Erişim adresi: <https://tr.boell.org/en/2023/02/28/renewable-energy-turkey-moment-eu-china-competition-collaboration-nexus-green-markets>.
- Erşen, E., Çelikpala, M (2019). Turkey and the changing energy geopolitics of Eurasia *Energy Policy*, 128, 584-592.
- Griffiths, S. (2019). Energy diplomacy in a time of energy transition. *Energy Strategy Reviews*, 26, 100386.
- Halilzade, V. ve Demirer, H. A. (2022). Türkiye'nin Kafkasya'daki enerji iş birlikleri bağlamında I. Karabağ Savaşı'ndan II. Karabağ Savaşına değişen politik tutumu. *Akademik Hassasiyetler*, 9(20), 377-409.
- IEA 2021. Turkey 2021- Energy policy review. Retrieved from: <https://www.iea.org/reports/turkey-2021>.
- Jareer Ellass, A.M.J. (2016). War and the oil price cycle. *Journal of International Affairs*. Erişim adresi: <https://jia.sipa.columbia.edu/war-oil-price-cycle>.

- Liang, L., Jin, L., Selopal, G. S. ve Rosei, F. (2023). Peace engineering in practice: China's energy diplomacy strategy and its global implications. *Sustainability*, 15(2), 1442.
- Mohammadi,M., Noorollahi,Y., Mohammadi-ivatloo, B., Yousefi,H. (2017). Energy hub: From a model to a concept – A review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 80, 1512-1527.
- Özel-Özcan, M. S. ve Öten, C. (2022). Enerji kriz girdabı kavramsallaştırması bağlamında orta doğu'da petrol krizleri. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 174-208.
- Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs (2023). Turkey's international energy strategy. Retrieved from: <https://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa>.
- Shokri Kalehsar, O. ve Shokri Kalehsar, O. (2021). International context of the New Era and the Caspian Sea Region. *US Energy Diplomacy in the Caspian Sea Basin: Changing Trends Since 2001*, 45-121.
- Schröder.M, Bettzüge, M.O, Wessels, W. (2017). Turkey as an Energy Hub?.Contributions onTurkey's Role in EU Energy Supply, Nomos, Baden-Baden.
- Turkey: energy country profile (2022). Retrieved from: <https://ourworldindata.org/energy/country/turkey#what-sources-does-the-country-get-its-energy-from>.
- Telli, A. (2022). Assessing energy diplomacy in the Eurasian Region. In Ed. A. Özkan and G. Tüysüzoğlu, *Conflict Areas in the Caucasus and Central Asia* (pp. 319-334). London: Rowman &Littlefield.
- Uludag, M. B., Karagul, S. ve Baba, G. (2013). Turkey's role in energy diplomacy from competition to cooperation: theoretical and factual projections. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 3(4), 102-114.
- Zhou, X.Y., Lu,G. Xu,Z., Yan,X., Khu,S., Yang,J., Zhao,J.,(2023). Influence of Russia-Ukraine War on the Global Energy and Food Security. *Resources, Conservation and Recycling*, 188.

Araştırma Makalesi / Research Article

POLİTİKAYI ÖZGÜRLEŞTİRMEK, ÖZGÜRLÜĞÜ POLİTİKLEŞTİRMEK: BADIOU, RANCIÈRE VE LACLAU ÜZERİNDEN BİR OKUMA

Selman SAÇ¹

Öz

Çeşitli düşünürler aracılığıyla politikayı tahakküm ilişkilerini aşmayı mümkün kılacak ya da bu doğrultuda işlevsel olabilecek bir çerçevede düşünmek mümkündür. Nitekim bu makalenin temel motivasyonu da politik olanın dönüştürücü şekilde yeniden anlamlandırılabilmesi ve hatta anlamlandırılması gerektiğinden kaynaklanmaktadır. Birçok farklılığı barındırmakla birlikte ele alınacak düşünürlerin tüm çabalarının ortak noktası; siyasetin kurucu, dönüştürücü ve antagonistik doğası üzerinedir. Bu düşünsel keşif üzerine kafa yormanın kendisi bizzat tarihin/ideolojilerin sonunu ilan eden uzlaşma anlayışına da radikal bir meydan okuma anlamına gelecektir. Bu doğrultuda makalede öncelikle Badiou, Rancière ve Laclau üzerinden toplumun/bütünün anlamı serimlenmiş, ardından bir antagonizma, itiraz ve “öteki”yi özgürlük-eşitlik düzlemine taşıma anlamına gelen politika ele alınmıştır. Dolayısıyla metin boyunca Rancière, Badiou ve Laclau’nun düşünceleri ışığında politika, bir başkaldırı, ortak olana dair eşitlikçi kurucu bir güç ve bir antagonizma olarak tartışılmıştır. Bu soruşturma günün sonunda politikanın, kıyıda/çeperde duranların, sesi duyulmayanların merkeze alınmasıyla dönüştürücü bir anlama kavuşabileceğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Badiou, Laclau, Rancière, özgürlük, politika.

LIBERATING POLITICS, POLITICIZING FREEDOM: A READING THROUGH BADIOU, RANCIÈRE AND LACLAU

Abstract

Through various thinkers, it is possible to think of politics in a framework that will make it possible to overcome the relations of domination or be functional in this regard. In fact, the main motivation of this article arises from the idea that politics can be reinterpreted in a transformative way and even needs to be reinterpreted. Although there are many differences, the common point of all the efforts of the thinkers to be discussed in the article is the nature of politics as constitutive, transformative and antagonistic. Reflecting on this intellectual intersection will itself be a radical challenge to the consensus understanding that announces the end of history/ideologies. In this context, the article first elaborates on the meaning of society/whole through Badiou, Rancière, and Laclau, and then discusses politics as an antagonism, objection, and a means of bringing the "other" into the realm of freedom-equality. Therefore, throughout the text, in the light of the thoughts of Rancière, Badiou and Laclau, politics is discussed as a rebellion, an egalitarian constitutive power and antagonism about the common. This inquiry will show that at the end of the day, politics can acquire a transformative meaning by centering those who stand on the margins/periphery and whose voices are not heard.

Keywords: Badiou, Laclau, Rancière, freedom, politics.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi, selman.sac@dpu.edu.tr, 0000-0001-5044-2489.

Başvuru Tarihi (Received): 15.09.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023.

Giriş

Politik olana dair bu sorgulama, onun üst yapısal bir kavram olmanın ötesinde toplumsal formasyonun tüm kertelerine etki etme potansiyeline duyulan inançtan kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda bu konudaki fikirleri temel alınan üç düşünürün katkısının, neoliberal hegemonyaya karşı entelektüel bir meydan okuma olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu aynı zamanda uzun süredir, çeşitli entelektüel çabaların da etkisiyle, birçok yerde merkez solun da içine sürüklendiği uzlaş (politikanın öldüğü iddiasıyla) anlayışının zeminini de sarsmaya dönüktür. Özellikle üçüncü yol anlayışında can bulduğu üzere politika, onu icra etmenin kendisinin bizzat profesyonel bir uğraş haline gelmesinin de etkisiyle, antagonistik doğasından soyutlandı ve karşıtlıklar üzerinden işleyen bir olgu olmaktan çıkarılarak nihai uzlaşıyla çerçeveselendi.² Nitekim Chantal Mouffe (1998: 11) da sol/sağ ayrımını aşmayı amaçlayan bu bakış açısını “sağ ve solu eklemeyerek ikisinin senteziyle yeni değerlere ulaşmak” şeklinde tariflemektedir. Bu anlayışta, politik meseleler de, herkesin ortak çıkarına çözülebilecek teknik meseleler olarak anlaşılmalıdır: “Siyasi sorunlar salt teknik sorunlar olarak görülmekte ve günün sonunda sınırları olmayan bu siyaset, toplumdaki herkesin lehine işleyecek çözümlerin bulunabileceği bir kazan-kazan siyaseti olarak sunulmaktadır” (Laclau ve Mouffe, 2012: 18). Halbuki bu anlamlandırma, metnin kaynak düşünürlerine sadık kalınırsa, kaçınılmaz şekilde küçük bir azınlık lehine işleyen sistemin devamı anlamına gelmektedir. Üstelik bu müdahale, pratikte de son dönemdeki popülizm ve hakikat sonrası tartışmalarında ifadesini bulduğu üzere, gerçeklikte çatışan toplumsal kesimleri birleştiren, görünmez kılan jest karşısında politikayı “gerici³” ve “dışlayıcı” şekilde inşa eden aşırı sağ popülist aktörlerin ivme kazanmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda üç düşünür üzerinden anlamı yeniden tartışılmaya açılan politika, sorunları azınlık lehine çözen uzlaşya dayalı anlayışla belli kesimleri şeytanlaştıracak şekilde içeriklendiren bakış açısının yarattığı kısıfca karşı politikayı özgürleştirmeyi amaçlamaktadır.

Ele alınacak düşünürlerin tüm çabalarının ortak noktası, politikanın devrimci, kurucu, dönüştürücü gücünün, antagonistik doğasına vurgu yapılarak yeniden açığa çıkarılması ve tarihin, ideolojilerin ya da siyasetin sonu düsturuna radikal bir meydan okumada bulunulmasıdır. Dolayısıyla politikaya olan bu vurgu Beck – Giddens- Rawls- Habermas ya da benzerlerinin siyaseti idareye, teknik meseleye indirgemesine karşı bir itiraz anlamı taşımaktadır. Görüleceği üzere bu isimlerin seçilme nedeni farklı şekilde kuruyor olsalar da hepsinin nihayetinde politikayı iktidar ilişkilerinde köklü bir dönüşümün aracı olarak görmeleridir. Elbette birçok konuda aralarında farklılıklar söz konusudur. Fakat bu metinde daha çok politik olan üzerinden çeşitli ortaklıkların altı çizilecek, birbirini kesen düşünceler görünür kılınacaktır. Bu doğrultuda anlamında yaşanan dönüşümün bir kuramsal tersine çevrilmesiyle yeniden belli düşünürler (Rancière, Badiou, Laclau) üzerinden politik olan belli tespitler üzerinden serimlenecektir: Toplumun/bütünün imkansızlığı, antagonizma olarak politika, mevcut düzene/anlama karşı reddiye ve ötekini eşitlik ve özgürlük düzlemine taşıyan edim olarak politika. Bu anlamda metin boyunca siyaset bir başkaldırı, ortak olana dair bir kurucu güç ve bir antagonizma olduğu ölçüde sistemin kıyısında/çeperinde sesi duyulmayanları merkeze alan bir kavram olarak tartışılacaktır.

1. Toplum(sal) İmkansızdır

Metnin yaslandığı üç düşünürün hareket noktası olduğu bir politika okuması kaçınılmaz şekilde topluma ya da bütüne dair belli bir kavrayışın da açığa çıkarılmasını gerektirmektedir. Nitekim politikanın varlık koşulu daima toplumsal bir zemini gerekli kılmaktadır. Tarih boyunca birçok düşünür tam da toplumu dönüştürecek şekilde fikirler üretmeye çalışmışlardır. Örneğin, Hegel için,

² Günümüzde Macron gibi kimi sembolik isimler de politikayı temel meseleleri çözecek teknik bir ‘iş’ olarak görerek farklı açılardan bu anlayışı sürdürmektedirler.

³ Bu ifade büyük yankı uyandıran *Büyük Gerileme* kitabındaki Nancy Fraser’in “İlerici Neoliberalizme Karşı Gerici Popülizm: Bir Hobson Seçimi” başlıklı makalesine atfen kullanılmıştır. Çok sayıda zihin açıcı yazıdan oluşan çalışma için bkz. (Geiselberger, 2017).

bu açıdan metnin odağını oluşturan isimlerin aksine, toplumun imkansızlığı iması dahi anlamsızdır. Nitekim kendisi devleti evrensel bir kategoriye yükselterek mutlak bir *Sittlichkeit*'ın (etik yaşam) mümkün olduğunu savunacaktır: “Devlet, objektif ahlak İdesi'nin fiil halindeki realitesidir” (Hegel, 1991: 199). Dolayısıyla tüm kesimleri temsil edebilen evrensel bir moment olarak bütün mümkündür. Hegel'i “ayakları üstüne de oturtan Marx, en azından mevcut kapitalist üretim tarzı için, bu tespitlere katılmayacaktır. Ona göre modern dönemdeki etik yaşamın kendisi yoksulları, somutlaştırmak gerekirse proletaryayı dışladığı ölçüde evrensel ve ebedi bir moment olarak düşünülemez. En iyi ihtimalle bu çelişkinin aşıldığı Komünist toplum bir tür evrensel moment olarak düşünülebilir. Bu iki isimden çok ele alınan düşünürlere bir tür geçişi imleyen Gramsci'nin fikirleri oldukça önemlidir. Gramsci'nin bir anlamda tarihin özne olma rolünün tek üstlenicisi konumundaki proletarya sayesinde etik bir yaşama/devlete geçilebileceğini varsayması, evrensel çoğunluğu kapsayacak ya da soğuracak bir toplum projesinin mümkün olduğuna inanmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bununla birlikte karmaşık yapısıyla her toplumun karşı hegemonyayı da içerdiği ölçüde zaten bölünmüş olacağı dikkate alınır Gramsci'nin birazdan ele alınacak üç düşünürün öncüsü olduğunu iddia etmek mümkün hale gelmektedir. Nitekim Gramsci, hegemonik üstünlüğün (ayrıca siyasal iktidarın) bir kez kazanıldı mı sonsuza dek elde tutulan bir zafer uğrağı olmaktan çok, sınıflar arasındaki ilişkilerin sürekli yeniden biçimlendiği bir savaşım süreci olduğunu varsaymaktadır (Yetiş, 2009: 161). Politika kaçınılmaz şekilde karşıtlıkları, zıtlıkları, çelişkileri ya da antagonizmayı içinde barındırmaktadır. Bu durum herhangi bir nihai bütünün varlık koşulunu sarsmaktadır. Badiou, Rancière ve Laclau üzerinden ortaya konulacağı üzere bu çalışmanın hareket noktası da bütüne dair kavrayışın sorunsallaştırmasında can bulmaktadır. Elbette bu anlayışın şekillenmesinde Mayıs 68'in etkisi yadsınamaz. Başta öğrenciler ve işçiler olmak üzere çeşitli kesimler aracılığıyla bu dönemde ekonomik taleplerin yanı sıra belli tikel taleplerin de (çevre, toplumsal cinsiyet, barış ya da savaş karşıtlığı vb.) öne çıkması entelektüel bakışta da bir farklılaşmaya yol açtı. Nitekim incelenen üç düşünürün fikirlerinin şekillenmesinde/dönüşmesinde de “68 Olayı”nın etkisi son derece belirleyicidir.

Farklı biçimlerde de olsa Badiou, Rancière ve Laclau için politik olanı anlamının *sine qua non* koşulu bütünün/toplumun imkansızlığını önsel olarak kavramaktan geçer. Dolayısıyla “toplum(sal) ya da bütün nasıl kurulur ya da mümkün müdür?” sorusu düşüncelerinin zeminini oluşturmaktadır. Daha önce vurgulandığı üzere her koşulda politikanın düşünülebilmesi için bir bütünün varlığı gerekmektedir. Ancak her üç düşünür için de toplumu/bütünü belirleyen ontolojik bir zemin yoktur. Toplum hakkında konuşmanın kendisi ya da bir olgu olarak onu kabul etmenin yegâne yolu ilişkiselliğe yaslandığını kabul etmekten geçer. Dolayısıyla toplum(sal), dengeli bir bütün değil sonsuz sayıda farklılıklardan oluşan bir olgudur. Sonsuz sayıda farklılıkların olması ise daha en başında bütünün anlamlandırılmasını imkânsızlaştırmaktadır. Bunu aşmanın ya da bir bütünü kavramak ya da var etmenin yegâne yolu ise kaçınılmaz olarak, bu sonsuzluklar alanına bir sınır çekmektir. Bu durumda her sınır belli farklılıkları birbirinden ayırdığı için bir ötekilik meydana gelecektir. Nitekim her sistem kaçınılmaz olarak bu sınırı çekecek belli farklılık(ları) dışına atacak, kendi ötekisini oluşturacaktır. Örneğin Rancière'in tarif ettiği uzlaşya dayalı, herkesin sınırlarının belli olduğu Antik Yunan polis düzeni bu uzlaşyayı (bütünü ya da toplumu) sağlamak için kadınları, çocukları köleleri mülksüzleri ve hatta yabancıları dışlamıştır. Ki Antikiteden günümüze politikayla aynı uzamın parçası olan polis, istisnasız şekilde bütünün dışına atılan belli kesimlerle var olmuştur. “Bu nedenle toplumsal olan, potansiyel olarak her şeyin kapsanamadığı bir bilgisizlik alanıdır. (...) bir ilişkiler kümesi olup, yapısal olarak farka dayanmanın ve dışlayıcılığın yanı sıra, bölünmüş bir bütündür” (Dişçi, 2020: 23).

Toplumun/bütünün imkansızlığı meselesinin en net şekilde Laclau'nun düşüncelerinde ortaya konulduğunu söylemek mümkündür. Ona göre imkânsız olan toplum ancak söylemsel olarak inşa edilebilir. Bu kurma (ya da inşa) edimi, toplumu oluşturan parçaların bütünün içinde eriyemeyeceği, bütünüyle homojenleştirilemeyeceği varsayımını içinde barındırmaktadır. Dolayısıyla

toplum(sal)/bütün imkânsızdır, kaçınılmaz olarak bir boşluğa ve dışlanana gebedir. Laclau'ya göre toplum sonsuz farklılıklar alanıdır, dolayısıyla bu sonsuzluğu belirleyici bir zemin –örneğin ekonomi-yoktur/olamaz. Bu yüzden toplum sadece –belli bir dışlamayla- kurulabilendir. Bu da toplumu kavramak için sonsuz farklılıklar alanındaki ilişkisellikleri dikkate almayı gerektirmektedir. Bütünselliği “kavramsal olarak” kavramanın yegâne yolu onu bütün ötekilerden ayıracak sınırları kavramaktan geçmektedir. Bu ilişkisellikten hareketle toplumun kurulması da en nihayetinde kendinden/içinden belli unsurları ya da belli fark(lar)ı dışarıya atmakla mümkün olacaktır:

“(…) başkası ancak bir başka fark olabilir ve farkların hepsini kapsayan bir bütünle uğraştığımızı göre, bu öteki fark –ki bütünü inşa etmemize izin veren dışarısını sağlamaktadır- bütünün dışında değil içinde olacaktır, yani bütünleştirme işine uygun olmayacaktır. O halde üçüncü olarak gerçek bir dışarıya sahip olmanın tek yolu dışarının yansız bir öge daha olmaktan çok dışlanmış bir öge, bütünün kendisini inşa etmek için dışarı attığı bir şey olması olacaktır (örneğin nüfusun bir kısmının şeytanlaştırılmasıyla bir toplum kendi tutarlılığına dair bir anlayışa varır). Ancak yeni bir sorun doğar: Dışlanmış ögenin karşısında bütün diğer farklar birbiriyle eşdeğerdedirler. Nihai olarak sahip olduğumuz, başarısız bir bütünlüktür, ele geçirilemez bir tamlığın mekânıdır. Bütün hem olanaksız hem de zorunlu bir nesnedir. Olanaksızdır çünkü eşdeğerlik ve fark arasındaki gerilim kesinlikle alt edilemez, zorunludur çünkü ne kadar kararsız olursa olsun bir tür kapanma olmadıkça hiçbir anlamlandırma ve hiçbir özdeşlik olmayacaktır” (Laclau, 2007: 87-88).

Dolayısıyla bütünü inşa etmenin biricik yolu olan kendi içinden bazı öğeleri dışarı atma, böylece bütünün sınırlarını görünür kılma içerde kalanların atılan karşısında eşdeğerde olmasına rağmen aradaki gerilimden kaynaklı olarak istikrarlı bir tamlığa yol açmaz. Müdahaleyle mümkün olan bütün tekinsiz, sızıntıları, çatışmaları, zayıflıkları olan bir imkansızlığın sahasıdır.

Laclau'yla benzer şekilde Badiou için de varlığı bir bütüne, sınırları çizilmiş bir totaliteye indirgemek mümkün değildir.⁴ Zira Badiou “siyasetin bütünlük kategorisinden vazgeçilmesi gerektiğini” düşünür (Badiou, 2013: 113).⁵ Nitekim Badiou, “Bir”in varlığını kabul etmeyerek, var olanın sadece çokluklar olduğunu dile getirmektedir. “Diğer bir deyişle her şeyi kucaklayan bir birlik yoktur. Bu durumda, sadece kendisi de çokluğun çokluğu olan bir çokluktan başka bir şey yoktur” (Saraç, 2013: 94). Dolayısıyla çokluğun kendisi de çokluklardan oluşan bir tutarsızlığa, tekinsizliğe denk düşmektedir. “Badiou'nun felsefesinde, Bir'in varlığının reddi çok temel bir rol oynar; varlığı “çoklukların çokluğu” olarak düşünmek ontolojisinin ön koşuludur... varlık sonsuz ve “tutarsız” çokluktur: Bir-siz çokluk” (Türk, 2013: 239, 241). Bu çokluk felsefesi her yerde kendisini hissettirir. Örneğin hakikat konusunda da söz konusu olan yine çokluktur. Kendisinin ifadelerine başvurmak gerekirse; “Hakikat diye bir şey yoktur, hakikatler vardır; bu çoğulluk son derece önemlidir. Hakikatlerin indirgenemez çokluğunu benimseyeceğiz” (Badiou, 2013: 69). Laclau'daki bütünü var edebilmek için farklılaşacağı parçayı kendisinden dışarı atılması gibi, Badiou'daki çokluğun da tutarlı hale gelip durumu oluşturabilmesi için bir işlemde geçmesi gerekir. Bu çokluğun düşünülebilmesi ve durum içinde tutarlı hale gelebilmesi için bir olarak sayılması gerekir. Elbette onu bir'leştirmeden, teklige dönüştürmeden.⁶ Dolayısıyla, Badiou'da da metnin gövdesini oluşturan -diğer iki isimde olduğu gibi-

⁴ “Hangi ölçekte olursa olsun, ister gezegen çapında ister özel, her gerçek durum bölünmedir, çarpışma ve savaştır” (Badiou, 2018: 45).

⁵ “(...) birlikte olma, öncelikle ilgili topluluğu (*ensemble*) tanımlamalıdır ve bütün mesele de bundan ibarettir. Almanların birlikte olmasını kimse Hitler kadar arzulamadı. Nazilerin "Yahudi" kategorisi, içeriden gözetlenebilecek bir dışarı inşa etme (keyfi ama talimat mahiyetinde bir yapıdır bu) yoluyla Alman içselliğini, bir birlikte olma mekanını adlandırmaya hizmet ediyordu - tıpkı "bütün Fransızların birlikte olmasının kesinliğinin, "yasadışı göçmen" kategorisine girenlere burada ve şimdi eziyet etmemizi ön gerektirmesi gibi” (Badiou, 2013: 70).

⁶ Metnin bağlamı gereği değinilmemekle birlikte Badiou *çokluğu bir olarak saymanın*, böylece çokluk olarak kavranabilmesinin imkanını Matematikte, özel olarak da küme teorisinde bulmaktadır.

bütünün varlığı bir dışlama mekanizmasıyla mümkün hale gelmektedir. Bu da her zaman bir tutarsızlığa, bütün olamama haline, bir boşluğa sahip olmaya denk düşer. “Bir hâkim yapının kendini sürdürebilmesi için durumda ikamet eden belirli öğeleri dışlaması, saymaması gerekir, bunlar bir şekilde durumda sunulmuşlardır ama temsilden yoksundurlar. İşte bu fazlalık ve eksiklik diyalektiği, kararlı gibi görünen durumu kararsızlaştırıp, boşluğu açığa çıkarırlar” (Ergül ve Gülenç, 2004). Bunu açığa çıkaracak olan ise beklenmedik, öngörülemez karakteriyle olaydır: “Olay durumun boşluğunu açığa çıkarır. Çünkü var olanın hakikatsiz olduğunu gösterir” (Badiou, 2013: 69). Dolayısıyla boşluk, durum içinde fakat ondan sıyrılmaya çalışan, durum için dikkate alınmayan bir moment; böyle olmakla durumun kendisinde kısa devre yaratan bir kırılmadır. Boşluğun varlık sebebi iradi bir karardan kaynaklanmaz, durumun ontolojisine bağlı yapısal bir arızadır. Bu anlamda boşluk hiçbir şeyden oluşmuştur. Bir durumda görünen boşluk, o durumun temelsizliğini ve hiçliğini ifşa edip bir sarsıntıya neden olur (Ergül, 2015: 84).

Bir bütünün ya da etik bir totalitenin imkânsız olması politik olanın özgürleştirici bir edim olarak içeriklendirilmesine imkân sağlamaktadır. Politikanın kendisi, bir boşluğa ya da dışlanana kaçınılmaz şekilde sahip olan bütünün içinde sızan tutarsızlıkta yeşerir. Üstelik bu hareket noktası daha en başından politik olanın anlamını çatışmacı ya da antagonize şekilde doldurulmasını beraberinde getirmektedir. Teorik, entelektüel bir kurucu müdahalenin yanı sıra bu tespit gerçeklikte silikleştirilmesi imkânsız toplumsal ayrışmaları da eşit-adil bir şekilde görünür kılıp müdahale edilmesini mümkün hale getirmektedir. Bu durumda politikanın neredeyse özsel olarak tariflenecek bir antagonizmaya sahip olduğu varsayılmaktadır.

2. Politikanın Antagonistik Doğası

Bu üç ismi ortaklaştıran makale açısından da makbülleştiren başlıca nedenlerden biri önceki başlıktan çıkarılacağı üzere kısmi anlam farklılıklarıyla birlikte son kertede benzer olan bir şeyi merkeze almalarıdır: Normalleştirilmiş kanıyı (uzlaşma olarak politika) sekteye uğratarak karşıtlığı/antagonizmayı/uyuşmazlığı öne çıkarma. Örneğin Rancière’den hareketle şu rahatlıkla söylenebilir: Politika baştan beri anlaşılacağı üzere idare etme yönetme sanatı değil uyuşmazlığa (*la méésentente*) dayalı bir insani eylem biçimidir. Siyasi muarızın iptal edildiği her durum politik değildir.⁷ Rancière için antagonizma yaratılabildiği ölçüde politika vardır, bunun dışındaki polistir; bu da aynılığa, uzlaşmaya, eşitsizliğe, dolayısıyla düzene mahkumiyettir. Mevcut durum çoğunlukla politikanın değil, polislin hakimiyetini doğrulamaktadır. Çünkü ortak olanın düzenlenmesinde uzlaşmaya dayalı olan tam da polistir ve böyle olduğu ölçüde farklılığa aykırılığa, yaratıcılığa izin vermeyen tekdüze bir sistemdir. Tekdüze ve durağandır, çünkü burada her şeyin herkesin rolü, işlevi, toplumsal konumu bellidir. Farklılıklara, yaratıcılığa kapalı ve dışlayıcıdır, dolayısıyla hiyerarşik ve eşitsizdir. Çünkü kimin, neyin görünür olup olmayacağına karar veren odur. Yani bir anlamda mevcut düzenin devamını sağlamaya, yeniden üretilmesine dair bir dizi pratiğe denk düşmektedir. Polisin karşıtı olmayan aynı uzamın diğer boyutu olan politika ise polis düzenini, dolayısıyla eşitsizliği, uzlaşmayı hiyerarşiyi reddeden bir eşitlik iddiasıdır. Bu anlamda herhangi bir topluluğu idare etme, yönetme işi ya da çıkarların (ve de kanıların) karşı karşıya gelmesi politika değildir, insani eylemin merkezine uyuşmazlığın yerleştirilmesi politikanın özüne temas etmek anlamına gelir (Rancière, 2007). Uyuşmazlık Rancière’e göre “Ak diyen biri ile kara diyen biri arasındaki çatışma değildir. Uyuşmazlık, ak diyen biri ile yine ak diyen, fakat ondan aynı şeyi anlamayan ya da ötekinin aklık adına aynı şeyi söylemekte olduğunu anlamayan bir başkası arasındaki çatışmadır” (Rancière, 2005: 12). Bu anlamda iletişimin, ortak konuşma zemininin olduğu ve fakat anlamı sabitleme üzerinde bir tür hegemonik mücadelenin de olduğu bir çekişme halidir. Uyuşmazlık, “iki farklı öznenin aralarındaki konsensüs yokluğunu ifade etmez; uyuşmazlık daha ziyade, birbirini anlamalarına

⁷ Antagonizma bağlamında tanımlandığında akla gelen ilk düşünürlerden biri Carl Schmitt’tir. Siyasal’ı devlete öncel gören Schmitt’e göre “siyasal olan, tözsel birliğin dış düşman vasıtasıyla politik birliğe dönüştüğü ve devlet formu şeklinde vücut bulduğu koşulları imlemektedir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. (Schmitt, 2006).

rağmen uzlaşmalarına engel olan bir şeyin varlığına gönderme yapar” (Baştürk, 2023: 201). Politikadan bahsedildiği her anda bir uyuşmazlık halinden, farklı anlamlar yüklenen bir mücadele zemininden bahsedilmektedir.

Politikaya dair Rancière’e benzer bir konumlanma Badiou için de geçerlidir. Badiou’da, neredeyse bütün düşüncesinin bağlandığı “olay” kavramının ve de buna bağlı olarak hakikatin var olma koşulu bir uyuşmazlığı zorunlu kılar. Herhangi bir hakikat yenidir, evrenseldir, herkes için anonim eşitlikçidir ve her hakikat kendi öznesini oluşturur (Bodiou, 2019: 18). Komünizm ideasında can bulduğu üzere hakikat, mevcut toplumla bir uyuşmazlığa, toplumun radikal şekilde değiştirilmesine dair bir çabaya dayanır. Bu da olay ve onunla birlikte açığa çıkan hakikat sayesinde mümkün olmaktadır. Hakikat boşluğu adlandırmakla var olduğu ölçüde, düzen için olmayanı, öngörülemezliği işaret etmiştir (ya da var etmiştir). Sınırlanamaz çokluğun dünyasında ıssız, tekinsiz olan düzenin/durumun bağrında patlak vermiştir. Buradaki kritik kavram Badiou’nun “durum” olarak tanımladığı şeydir. Sonsuz bir çokluk olan durum olan şeydir, herkesin kaçınılmaz olarak (kaderinde olarak) ait olduğu şeydir. Politika (ya da özgürleştirici politika), adeta durumun içinden, öngörülemez, ele geçirilemez şekilde ortaya çıkan ve bir kopuşu işaret eden “olay”la can bulmaktadır. Bu yüzden olay durumun hanesine yazılmayan ve onun bütün norm ve kurallarını sekteye uğratan bir andır. Süregidenin (durum) dayattığı olanakların, çoklu olanaklar ihtimalinin açığa çıkması (olay) karşısında afallaması, böylece bilinen-duyulan dünyanın altüst olması (özgürleştirici) politikanın zorunlu olarak antagonizmayla anlam kazandığını göstermektedir.

Laclau’da ise politika büyük oranda popülizmle eş anlamlı kullanılmaktadır. Siyasal söylemle belirlenen bir içerden dışlanan olmaksızın, yani antagonizma olmaksızın bir bütünü de bir halkı da inşa etmek mümkün değildir. Bu da dışlanana göre özgürlükçü ya da otoriter bir bütünün oluşabileceğini bize söylemektedir. Ancak her koşulda antagonize edilenin mevcut kurumsal, oligarşik ya da elitist yapıya denk düştüğü görülür. Bu doğrultuda temel hareket/başlangıç birimi olan demokratik talepler antagonize edilen oligarşi karşısında eklenilerek halkı var etmektedir. Bu haliyle politika denilen en nihayetinde halkla oligarşi arasındaki mutlak karşıtlıkta da can bulduğu üzere antagonizmadır, ikisi arasındaki uyuşmazlığın kabulüdür. Halkı inşa etme sanatı olarak politika ve onun antagonistik doğası en nihayetinde kimin/kimlerin bu sıfatla (halk) onurlandırılacağı meselesidir.

Argümanımızı desteklemek açısından yukarıda ele alınan düşünürlerle birlikte muhtemelen onların da dışlamayacağı bir başka noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. Politikanın sonu söyleminin hegemonyasının yaratıcıları aslında politikayı idareye indirgediler. Politika bu yazının sorunsallarından birini oluşturduğu üzere tümüyle içi boş, duruma göre kurulabilen bir *tabula rasa* değildir. Bu yazı, devrimci, dönüştürücü, kurucu, antagonistik yapının politikaya özsel olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla yapılan sadece politikayı idareyle ikame etmektir. Uzlaşma düşünürleri idareyi kullanacakları her durumda politika kavramına başvurmuşlardır. Bu tavrın kendisi dahi ortada bir uzlaşma olmadığını, uzlaşmanın, bir tarafın mutlak hakimiyetine, hegemonyasına hizmet ettiğini göstermektedir. “Her türlü konsensüs hegemonik bir eklenilmenin sonucudur ve konsensüsün tam olarak gerçekleşmesini engelleyen bir ‘dışarı’ daima olacaktır; demokratik siyasetin bunu idrak etmesi hayati önemdedir” (Laclau ve Mouffe, 2012: 22). Bu anlamda Laclau ve Mouffe’un vurgusunun ima ettiği üzere sol kanadı işgal ettiğini iddia eden politik aktörler dahi politikayı uzlaşma ile içeriklendirdiklerinde ve buna uygun pratikleri var ettiklerinde mevcut (neoliberal) hegemonyaya tutulmakta, onu sürdüren ve de kabullenen bir pozisyona yerleşmektedirler. Böylece farkında olarak ya da olmayarak kolektif olanın parçası olması gereken eşitsiz konumda tutulanları mevcut eşitsiz pozisyonlarına hapsedmeye hizmet etmiş olurlar. Düşünürlerimizin bize hatırlattığı üzere öncelikle politikanın sonunu ilan eden uzlaşmanın neyi dışlayan bir uzlaşma olduğunun farkına varılması, bu dışlananları, sesi bastırılanları kamusal alanın asli ve eşit parçası kılacak şekilde politikanın antagonistik doğasının yeniden keşfedilmesi gerekmektedir. Bu tespit bizi, bir sonraki başlığa, başka bir meseleye götürmektedir.

3. Mevcut Düzene/Anlama Karşı Reddiye

Bu üç düşünürün de neredeyse bütün çağdaşlarının yaptığı gibi en büyük katkısı, siyaset kuramının kadim kavramlarını yapısökümüne uğratmaları özgürleştirici/eşitlikçi bir şekilde yeniden içeriklendirmeleridir. Politika da bu işlemde geçerek başlı başına mevcut anlayışın bir reddiyesinin, sorgulanmasının etkili bir silahı haline gelmektedir. Böylece sadece politik diskurda yer alan kimlikleri hareket ettirici bir olgu olarak tanımlanmakla kalmayıp, aynı zamanda devleti, üretim ilişkilerini, cinsiyet ilişkilerini vb. yeniden üreten gerçeklikler ve dolayısıyla dönüştürebilme yeteneğine ve gücüne sahip bir olgu olarak değerlendirilmektedir (İnce, 2015: 12). Dolayısıyla metin boyunca değinilen düşünürlerin politikayı yeniden anlamlandırma çabaları dahi tek başına mevcudun aşılmasına dair güçlü bir itirazı içermektedir.

İncelenen düşünürlerden Badiou, felsefeyi mevcut durumu eleştirme, ona bir karşı çıkış, bir itiraz olarak düşünmektedir:⁸ “Felsefe “mantıklı isyan” gibi bir şeydir, adaletsizliğin karşısına, dünyanın ve hayatın içinde bulunduğu kusurlu halin karşısına düşünceyi çıkarır (Badiou, 2012: 11). Badiou bu doğrultuda felsefenin şöyle bir hedefinin olduğunu ifade etmektedir: “Olumsuz bir bakış açısından, sonuç yerleşik bir düzenin⁹ ve eski bir hiyerarşinin zihinsel olarak alaşağı edilmesidir” (Badiou, 2011: 25). Dolayısıyla temel hareket noktası mevcut sistemin olduğu gibi olmasını sağlayan dinamikleri sorgulamak ve bunu yerinden etmektir. Böylece felsefe bir çıkarma edimi olarak, anlamda delik açar ya da hakikatler hep birlikte söylenebilsin diye anlam dolaşımında kesinti yaratır. Ayrıca bu sadece zihinsel bir alaşağı değildir. Badiou felsefenin devrim, mantık, evrensellik ve risk boyutlarına sahip olduğunu söyleyip bunların günümüzde metanın hükümranlığı, iletişimin egemenliği, paranın evrenselliği ve üretimde ve teknikte uzmanlaşma gibi baskılarla tehlike altında olduğunu söylerken tam da mevcudun radikal bir eleştirisini yapmaktadır (Badiou, 2015: 18, 22). Felsefe bu anlamda üzerinde yükseldiği yeni bir hakikat kategorisiyle mevcut dolaşımı kesintiye uğratandır.

Badiou'nun Platon'a dönerek yeniden inşa etmeye giriştiği özgürleştirici politika (ki eşitlikten başka bir şey değildir) yitip olana dair bir arayış olduğu gibi mevcut olana (kapitalist-parlamentarizm) karşı da bir itiraz özelliği taşımaktadır. Devletin menetmeye çalıştığı (boşluk), olay aracılığıyla açığa çıkar, bu, herkese yerini, haddini bildiren erkin iktidarsızlaşması, çizilen sınırların, tahsis edilen pozisyonların hükmünü yitirmesi anlamına gelir. Bu doğrultuda Badiou'nun, düşüncesinin merkez kategorilerinden olan, olay kavramı da aslında doğrudan mevcudun sekteye uğratılması üzerinden anlam kazanmaktadır. Badiou'daki olay mevcut sistem (durum) açısından tehlikeli ve öngörülmeleyen bir eklentidir.¹⁰ Kendisi var olduğu andan itibaren durumun bütün kurallarından kesinlikle kopmuştur. Öngörülmesi doğrulanabilir bir içeriği yoktur. Çünkü Badiou'ya göre böyle bir durumda mevcut sistem tarafından soğurulur, önlenir olayın gerçekleşmesi mümkün olmazdı. Badiou için, yeni olan ancak eskinin, süregelenin, durumun alışılmış yasalarının, kurallarının, kurumlarının sürekliliğinde kesinti olursa mümkündür. Bunu başaran şeyin kendisi bizatihi olaydır. Mevcudun sınırlarında dolanan, onu yeniden üreten bir şeyin olay olması, dolayısıyla yeni olması imkansızdır. “Bu olayın neticeleri, açıktır ki, bu dünyanın yasaları ile yadsımalı bir ilişki sürdürecektir” (Badiou, 2014: 15).

⁸ “Ben -ortaya koyduğu kategoriler, sloganlar, önermelerle- bir toplumsal hizip ya da topluluğun mevcut düzene entegre olma talebinden ibaret olan şeye değil, bu düzeni bir bütün olarak dönüştürmeyi peyleyen şeye "siyasi" diyorum” (Badiou, 2013: 108).

⁹ Esasen bu düzen tikel, ülke sınırlarına odaklanan mevcut kurumsal iktidar mekanizmalarına yöneldiği gibi küresel sistemi de kapsamaktadır. Badiou için bütün mesele küreselleşmiş kapitalizmden başka bir modernite icat etmektir ve bunu da yeni bir politika yoluyla yapmaktır. “ (...) Başka bir şey istiyorsanız, anti-kapitalist olmak, kendini bir soyutlama ile temellendirmek yetmez; küreselleşmiş kapitalizmin himayesi altında olmayan bir yasama biçimini icat edip önermek gerekir” (Badiou, 2014: 39).

¹⁰ Olaya dair görece kolay ve anlaşılır bir analiz için bkz. Badiou, A. (2013). *Etik. Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Metis Yayınları.

Olay durumun normal düzeninden radikal bir kopuş, durumu kesintiye uğratan bir kırılma anıdır. Diğer bir ifadeyle, olay, “şeylerin bir duruma bağlı olduğu olağan kaidelerin askıya alındığı bir andır; durumun içinde ortaya çıkar ve durumun normal işleyişinde bir kırılma/uğrak yaratır. Hakiki bir siyaset kendini her zaman bir durumun yapısının fay hatlarına ya da çıkmazlarına yerleştirir... dolayısıyla yapının aleyhine çalışır” (Badiou, 2012: 49). Olay mevcut durumun dışına çıkmayı gerektirdiği gibi mevcut iktidar ilişkilerini, mevcut toplumsal denklemleri de yerinden etmektedir. Badiou olaya dair birçok örnek verir: “1792 Fransız Devrimi, Helorse ile Abelardus'un buluşması, Galileo'nun fiziği yaratması, Haydn'ın klasik müzik üslubunu icat etmesi... Ama ayrıca: Çin'deki Kültür Devrimi (1965-67), kişisel bir aşk macerası, matematikçi Grothendieck'in Topos teorisini yaratması, Schönberg'in on iki tonlu gamı icat etmesi...” (Badiou, 2013: 51).

Badiou'nun bir başka eleştirel hareket noktası da etikdir. Etik aracılığıyla kendi döneminin problemlerini ortaya koyar; hümanizm, insan hakları, nihilizm ve öteki temelli etiğin eleştirisini yaparak içinde bulunan anlam dünyasını mahkûm eder. Ona göre insan hakları etiği insanı potansiyel kurban olarak gördüğü, mağdur tanımladığı, dolayısıyla varlığı kendini savunmaktan aciz olarak aşağıladığı için insanı küçültmektedir. Mevcut etik önsel olarak neyin kötü olduğuna dair mutabakattan (nihai yargı ve siyasi yargı ilkesi olarak) hareket eder. Bu durumda iyi, saptanabilen bu kötüye karşı kendiliğinden müdahil olan şeydir (Badiou, 2013: 24). Dolayısıyla kötü önvarsayımı mevcutla mücadeleyi imkânsızlaştırır. Bu durumda iyi fikri etrafında birleştirme girişimi kötülüğün gerçek kaynağı olup çıkar. Kötüyü belirleyen düzen olunca kötüden hareketle oluşturulan etik de bu düzeni meşrulaştırır. Bu anlamda etik Batı'nın bencilliğini, mülkünü meşrulaştırır. Dolayısıyla insanı sadece hayvani altyapıya canlı organizmaya indirgemiş olur.¹¹ Badiou'ya göre insan hakkı biyolojik hayvan olan insanın değil ölümsüz olan öznenin hakkı olmalı, bu şekilde tanımlanmalıdır. Benzer şekilde ötekine/farklılığa saygı etiği de hakiki bir etiğin önünde engeldir. Bu mevcut neoliberal yapıları yeniden üretmektedir. Öteki üzerine kurulan etik aslında ötekini kendiyile aynı olduğu ölçüde tanımaktır, yani iyi öteki. Badiou'ya göre gerçek sorun aynıyı tanıma sorunudur.¹²

Badiou üzerinden başlıktaki iddiayı temellendirecek yukarıdaki açıklamaya benzer bir bakış açısının Rancière ve Laclau'nun düşüncelerinde de olduğu söylenebilir. Örneğin Rancière, siyasetin sonunun dahi siyasete bağlılıkla sürdürülebildiğini söyleyerek, söz konusu olan mutabakatın da dışlanması gereken bir çoklukla ancak mümkün olduğunu dile getirmektedir. "Siyasetin sonu", başından beri siyaset sanatının paradoksal ilkesi olmuş depolitizasyonun nihai biçimiydi” (Rancière, 2007: 11). Dolayısıyla aslında Rancière, siyasetin sonu söyleminin fazladan öznelere yok edilerek belli bir hükümlerliliği (neoliberal) sürdürmenin politik bir biçimiydi. Böylece siyasetin çatışmacı doğasına tekrar vurgu yaparak siyasetin kıyılarını, kendi sahasını belirlemesi, sınırlarını koymasını savunarak bu uzlaşmayı sekteye uğratmaya çalışmaktadır. Mevcuda dair benzer bir eleştiriyi de *Cahil Hoca* adlı kitabında açıklamaya dayalı mevcut eğitim sistemine yöneltmektedir. Ona göre mevcut düzen zekâyı öldürmek için elinden geleni yaparak insanları aptallaştırmakta ve eşitsizliği sürekli yeniden üretmektedir. Bu açıdan her insan başkasının yaptığı ve anladığı her şeyi yapma ve anlama potansiyeline sahip olduğu için eşittir. Özgürleşmiş toplum bilenlerle bilmeyenler zekâ denen mülke sahip olanlarla olmayanlar arasındaki ayrımı reddeder (Rancière, 2015: 74). Böylece Rancière episteme-doxa ayrımını geçersiz kılmaya çabalamaktadır. Gerçek-bilgi epistemeyi sahiplenen kesimleri mahkûm ederek toplumu bir eşitsizlik alanı ve herkesin gerçek bilgiye ulaşabileceği bir

¹¹ Ancak bu cümle yanlış bir anlamaya yol açmamalıdır. Zira Badiou da insanı bir hayvan türü olarak ölümlü ve yırtıcı görmektedir. Ancak o insanın ölümlü varlıktan başka bir şey olarak (ölümsüz) da ele alınması gerektiğini düşünmektedir, bu da insanı kaçınılmaz olarak biyolojik belirlenmişliğinin dışında da düşünmeyi gerektirmektedir. Birey hakikate bağlanarak bencillik, rekabet, bitimlilik gibi hayvansallık hallerinden sıyrılarak sınırları aşabilir. “Basitçe bir hayvan türü olarak tanımlayabileceğimiz ve Öznenet net biçimde ayırt ettiğimiz bireyin bir siyasal hakikat prosedürünün parçası olma ya da kısaca söylemek gerekirse bu hakikatin militanı olmaya karar verme olanağı vardır” (Badiou, 2011: 184).

¹² İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere bu Rancière'in eşitlik önvarsayımından hareket etmesine benzer bir mantığı içermektedir.

zemin olarak kurgulamaktadır. Eşitsizliği yok etmenin yolu ise içinde bulunulan anda eşitsiz olduğunu kabul ederek hareket etmektir. Nitekim, başka bir kitabı olan *Filozof ve Yoksulları*'nda Eski Yunan'dan günümüze kadar ayrıcalıklı konumda olanlar ve diğerleri (yoksullar) ayırımının doğallaştırıldığı ve eşitsizliğin hâkim kılındığını dile getirerek kendi inşa etmeye çalıştığı eşitlik önvaryayimli özgürleşme siyasetiyle episteme-doksa ayırımını devre dışı bırakmaktadır.

Rancière evvelden beri hâkim olan düzenin nihayetinde yaptığının herkesin kendi işini yapmasını ve kendi durumuna özgü erdemi geliştirmesini sağlamak olduğunu vurgular. Böylece zekâların eşitsizliği hükümüne yaslanan mevcut toplumsal düzen sürüp gitmektedir. Ona göre eşitlik hükümetlerin ve toplumların uğraşıp erişebileceği bir hedef değildir. Eşitliği hedef olarak koymak onu ilerleme pedagoglarına –kaldırmayı vaat ettikleri mesafeyi durmaksızın büyütenlere- teslim etmektir. “Eşitlik bir ön kabuldür, bir başlangıç aksiyomudur – yoksa bir hiçtir” (Rancière, 2009: 261). Mevcut düzenin reddiyesinin görünür olduğu bir başka nokta ise polis-politika ayırımıdır. Rancière, geçmişten günümüze –hatta gelecekte de olacak olan- belli kesimlerin dışlayıcılığı üzerinde yükselen eşitliksiz yapıyı polis olarak adlandırmaktadır. Uyuşmazlık kitabında dile getirdiği üzere polis özü itibarıyla bir tarafın payını ya da paydan yoksunluğunu da tanımlayan genellikle örtük bir yasadır. Böyle olmasıyla belli bir etkinliğin görülür diğerinin görülür olmamasını, bir konuşmanın söylem diğerinin uğultu olduğuna karar verenin düzenidir (Rancière, 2005: 52). Politika tam da bu polis düzenine müdahale etmekle varlık kazanmaktadır.

Laclau ise içinde bulunulan durumun siyasetin öldüğü ya da son bulduğu bir momente tekabül etmediğini, sadece uzlaşma düşüncesinin hegemonyasının söz konusu olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla Laclau anlamda son olan bir tarih ya da zafer kazanmış bir sistem yoktur, ideolojiler, (sağ ya da sol) dikotomiler varlığını sürdürmektedir. Sadece hiçbir zaman bulunduğu makamında ebediyet kazanma olasılığı olmayacak bir durum söz konusudur: Hegemonya. Hegemonya farklı tikel taleplerin tek bir düşüncede (uzlaşma siyaseti) kendilerini ifade edebilmesi olduğu ölçüde mutlak bir kesinlik taşımamaktadır. Dolayısıyla uzun zamandır bilindiği üzere her hegemonya bir karşı hegemonyayla alt edilmeye gebedir. Bu evrensellik (çatışmaların sonu söyleminin hegemonyası) daima tersine çevrilebilir niteliktedir: “Belli bir tikelliğin, kendisiyle bütünde karşılaştırılmaz bir evrenselliğin temsilini üstüne aldığı ilişkiye hegemonik ilişki diyoruz, bu ilişkinin evrenselliği kirlenmiş bir evrenselliştir, çünkü (1) evrensellik ile tikellik arasındaki çözümsüz gerilimde yaşar ve (2) sahip olduğu hegemonik evrensellik işlevi kesin olarak kazanılmış değil, daima tersine çevrilebilir niteliktedir” (Laclau ve Mouffe, 2012: 16). Dolayısıyla Laclau ilk elden mevcut söylemsel ya da maddi hegemonyanın alternatifinin olabileceğini göstererek radikal bir umut aşılacaktır. Benzer şekilde Laclau'nun siyasete dair düşüncelerini popülizm hakkındaki yazılarında da bulmak mümkündür. Onun popülizmi bizatihi politikanın kendisi olarak ele aldığı dikkate alınırsa politikanın mevcuda dair memnuniyetsizliği varsaymak zorunda olduğu açığa çıkacaktır. Laclau için popülizm bizatihi politik olanın ontolojik inşasının anlaşılmasına giden kral yoludur (Laclau, 2007: 85). Her ne kadar popülizmi tanımlamanın çok zor olduğu bir hakikat ise de, onu anlamının Laclau'nun dediği gibi kavramanın belli genel geçer özellikleri mevcuttur. Laclau ve popülist literatürdeki diğer birçok isim için hatta pejoratif anlamlar yükleyenler için dahi popülizm anti-elitizm özelliğiyle yani sistem karşıtlığıyla karakterize olmaktadır. Laclau için bu karşıtlık anti-oligarşidir. Bunun için popülizm daima özsel olmayan kurularak var olabilen bir halka başvurur ve kendisinin vurguladığı üzere böyle bir halkın bir yüzü daima var olan düzenle kopuşun yüzü olmaktadır.

Son olarak, ortak kesen olarak, bu düşünürlerin politikayı yeniden anlamlandırma çabasının bir reddiye olmasının altında yatan başka bir neden de politikayı devletle mesafeli şekilde anlamlandırmalarıdır. Örneğin Badiou'daki olay düşüncesinin nihai hedefi devleti tahtından edip

politikayı başat kılmaktır.¹³ Devlet uyruklarını kurgusal birer nesneye dönüştürmekte, kimliklendirerek kapsamaya çalışmaktadır.¹⁴ Olanaksızın olanaklı kılınması anlamındaki özgürleşme politikası da devletin yoğunlaşmasını azaltan, onun ihtarından kurtulmaya da denk düşmektedir. Nitekim kendisi de devlet dışı bir organizasyonun militanı olan “Badiou’nun “olay” kavramı hem siyaseti hem etiği, verili duruma karşılık gelen devletin dışında ve karşısında konumlandırır.... Zira devlet tanım gereği eşitsizlik durumudur” (Türk, 2013: 222, 251). Politika özgürleştirici doğasıyla, devletin imkânsızlık olarak işaretlediğini mümkün kılmasıyla ontolojik olarak ona karşı işlemek durumundadır. Benzer şekilde Rancière için her modern devlet var olabilme için dışladıkları yüzünden bir eşitsizliği bir hiyerarşiyi temsil etmektedir bu açıdan politikayla müdahale edilmesi gerekmektedir. Laclau’da ise en küçük hareket birimi olan her talep doğaları gereği belli bir kurulu düzene yöneltilmiş istekler olduklarına göre devlet aygıtını kökten dönüştürme potansiyeliyle diğer taleplerle eklenilebilmektedirler. Kuşkusuz bu devlet denen organizasyonun biçimlenmesinde ve varlığını sürdürmesinde bir eşitsizliğe de hizmet etmesi gibi bir varsayımı içinde barındırmasındandır. Oysa politika “devlet tarafından eşitsiz durumda tutulanların” çıkarına da hizmet eden bir müdahaledir.

4. Ötekini Eşitlik ve Özgürlük Düzlemine Taşıyan Bir Edim Olarak Politika

Şu ana kadar tartışılanlar, özellikle politikaya uzlaşa taraftarlarına karşı olacak şekilde özsel olarak antagonistik bir doğa atfedilmesi, bu başlığa dair sezilecek ipuçlarını verecektir. Metnin temel meselesinin bağlandığı yer olan özgürleştirici politika -böyle olduğu ölçüde aynı zamanda eşitlikçi politika- bir anlamda sistem karşıtı, anti oligarşik, anti kurumsal ve hatta devlete mesafeli olmasıyla daima bütünü boşluğunda ve de/ya da dışında yer alanlara, orada ikamet etmek durumunda bırakılanlara çağrı yapmaktadır.

Rancière için ortak yaşamın asli unsuru haline getirilmesi gereken bu ötekilik halktır (*demos*). “*Demos* bir topluluk adı olmazdan evvel topluluğun bir kesiminin, yani fakirlerin adıdır. Ancak “fakir”, nüfusun ekonomik açıdan altta kalmış kesimine gönderme yapmaz; aksine, hesaba katılmayana, *arkhe* kudretini uygulama salahiyeti bulunmayana, hesaba katılacak bir şeyi olmayana gönderme yapar basitçe” (Rancière, 2020: 15). Politika tam da bu halkın kamusal alandan eşit pay almasına dönük mücadeleye denk düşmektedir. Bu halk bütünü parçası olduğu an, seslenilen özne olmaktan, dolayısıyla halk olmaktan çıkmaktadır. “Yani eşitliğin kural haline geldiği hemen her durumda eşitsizlikçi bir istisna vardır” (Öztürk, 2015: 351). Politika gerçekleştiği an ölmekte, politika politik olarak ilga edilmekte, yeni bir düzen (*polis*) kurulmakta ve yeni mücadele alanları, yeni boşluklar oluşmaktadır. Dolayısıyla politikanın son bulması mümkün değildir, çünkü polisten kaçış mümkün değildir, uğruna mücadele edilecek *demos* her daim mevcuttur. Bu anlamda özgürleştirici politikanın seslendiği kesim hem bütünü parçası, ortak yaşamın (kamusal alan) asli unsuru olması gereken kesimdir hem de böyle olduğu an yeni unsurları dışarıya atacağından (bkz. Toplum(sal) imkânsızdır) çağrılan özne olma halini (halk) yitirecek olandır. Politika, Rancièreci anlamda tam da bu gerilim hattında hayat bulmakta, seslenilen özne daima toplumun dışında kalan olmaktadır. Bütün açısından daima fazlalık olan kesim(ler), bu halinden sıyrıldığı, bir anlamda hesapları altüst edip ‘ben de varım’ dediği anda halkı (*demosu*) oluşturmuş olacaktır

Rancière için tam da politikaya benzer şekilde uzlaşya indirgenmiş demokrasi de gerçek ruhuna uygun olarak hükmetmeyenlerin hâkimiyeti olarak bu halka yani *demosu* seslenmektedir. “Halk iktidarının kendisi ilkece anarşiktir çünkü halkın iktidarı herhangi birinin, iktidara sahip olma yetkisi olmayanların iktidarının olumlanmasıdır” (Rancière, 2013: 49). Demokrasinin ne yönetmek ne de

¹³ “Kimliksel bir nesne tanımlayan (Fransız) ve bu nesneye herkesi yöneltmek benzeştirmek için olumlu dikkatini yönelten devlet, bundan uzaklaşanı ayırıcı bir ad ise devletin olumsuz dikkatini (şüphe, denetleme, göz altına alma, sınır dışı edilme...) çeker” (Badiou, 2011: 148).

¹⁴ “Devlet daima olasılığın sınırlandırılmasıdır, Olay ise olasılığın sonsuzlaştırılmasıdır (...) Olay ancak devletin iktidarından sıyrılarak meydana gelir” (Badiou, 2011: 191).

yönetilmek için herhangi bir unvana sahip olmamak olduğunu söyleyen Rancière'e göre demokrasi: "Ne oligarşiye halk adına hükmetme imkânı veren yönetim biçimidir ne de metanın gücünün düzenlediği toplum biçimidir. Demokrasi oligarşik iktidarların elinden kamusal yaşam üzerindeki tekeli, zenginliğin iktidarının elinden yaşamlar üzerindeki mutlak gücü sürekli geri alma eylemidir" (Rancière, 2014: 104).¹⁵ Bu açıdan politika hiç bitmeyen bir süreç olarak daima eşitsizliğe karşı işleyen bir mücadele halindedir. Örneğin Rancière *Cahil Hoca* kitabıyla gerçek bilgiye sahip olanlar varsayımı üzerinden süregiden eşitsiz yapıyı herkesin zekâsı eşittir vurgusuyla 'cahile' de eşitlik tanıyarak altüst etmektedir. Bir anlamda sayılmayanlar adına politika aracılığıyla düzene (polise) müdahale etmektedir.

Rancière için politika, soydan gelen, asalete ya da mülkiyete dayanan yönetim ilkelerinin reddine yaslanan bir sapma halindedir. Düzene/polise çomak sokmanın onu dönüştürmenin yolu, eşitliği an'da varsayarak onu gerçekleştirme doğrultusunda hareket etmektir. "Rancière açısından eşitlik, öncelikle, eşitsizliğe dayalı hiyerarşi fikrinin kendini doğal ve bu açıdan sorgulanamaz gibi gösteren statüsünü ortadan kaldırmaya dönük bir girişimdir" (Baştürk, 2023: 197). Böylece politika aracılığıyla, polis düzeninin var olabilmek için belli kesimleri dışlayarak çizdiği sınırı dışlananlar lehine yeniden çizmek mümkün hale gelmektedir. Bu anlamda politika bir tür özneleştirme sürecidir. Toplumsal öznenin varlığını duyuran üçlü ise; dışlamanın reddiyesi, dışlanmış olarak gösterilenlerle özdeşleşme ve sayılmayanların hesaba katılacağı bir zamanın ve mekânın açılımıdır (Rancière, 2011: 132-133). En nihayetinde verili olmayan özneyi yaratan politika polis düzeninde herkese biçilen rolü kabul etmeme isyanını içermektedir. "Politik etkinlik, bir bedeni, ona tahsis edilmiş yerden koparıp uzaklaştıran veya bir yerin akıbetini değiştiren her ne varsa odur. O, görülür hiçbir yeri olmayan şeyi görülür kılar ve bir zamanlar yalnızca uğultunun bulunduğu yerde bir söylemi işitilir kılar; bir zaman yalnızca uğultu olarak işitilen şeyi söylem olarak anlaşılır kılar" (Rancière, 2005: 52,53). Dolayısıyla politika tam da düzendeki boşluğa müdahale etmekle var olmaktadır. Bu sayede, apriori varsaydığı ve buradan hareket ettiği eşitlik iddiasıyla özgürleştirir, herhangi konuşan bir varlığın herhangi diğer bir varlıkla eşitlenmesini sağlar. Böylece politikanın eşitlik iddiası herkesi görünürde, duyulurda var kılmak, eşit kılmak, bütünü parçası haline getirmek çabasıyla hem bireyleri özneleştirmeye yönelir hem de evrensel olduğunu kanıtlamış olur.

Badiou'ya bakıldığında da neredeyse bütün çalışmalarında süreklilik arz eden önemli temalardan biri özgürleşme politikasına olan bağlılıktır. Badiou, hakikat üreten bir olgu olarak yeniden içeriklendirdiği politikayı özgürleşmenin anahtarı olarak sunmaktadır. Neredeyse bütün düşüncesini boydan boya kesen bu hakikat ise olay kavramına dayanmaktadır. Bu anlamda Badiou'da politikanın doğasını araştırmak onun yeniden oluşturmaya çalıştığı olaya dayalı hakikat felsefesine dalmak anlamına gelmektedir. Badiou'daki hakikat herkese dair olduğundan, dolayısıyla kısmi olmadığından evrenseldir;¹⁶ kendi koşullarında benzersiz olduğundan tekildir; durumun içinde, yani kendi üretim koşullarında meydana geldiği için de içkindir. Böyle olmasının yanı sıra durumun egemen dilinden, yerleşik bilgidен bir kopuş anlamına da gelmektedir. Bu açıdan içkin olan bir kopuştur iddiasında bulunmak mümkündür. Kopuştur çünkü durum açısından, onun *ethosu* bakımından hiçbir anlam ifade etmez, tümüyle bir yeniliğe denk düşer. "Özgürleştirici siyaset her zaman, tam da durum içerisinden bakıldığında imkânsız olduğu ilan edilen şeyi mümkün göstermekten ibarettir" (Badiou, 2013: 119). Durumu adeta hazırlıksız yakalayan bu kesintinin yaratılabilmesi için politikanın bağlandığı hakikatin bir boşluğa ihtiyacı vardır.¹⁷ Yani, durum içinde bir varolmayışın var olması gerekmektedir.

¹⁵ Badiou da demokrasi konusunda Rancière'e yaklaşır. "Zira "demokrasi" ilke olarak anonimi, herhangi birini, unvanı olmayanı, Rancière'in dediği gibi, "sans-part" olanı [politikada payı olmayanı] ifade eder. Herkes toplumlarımızın tam tersi olduğunu bilir" (Badiou, 2011: 134).

¹⁶ "...Niyeti evrensel olmasa, siyaset, mağdurların çıkarlarını üst üste yığmakla yetinemez. Mağdurların çıkarlarıyla ilgili bu savunmanın içinde, bütün insanlığın özgürleşmesine dönük toplu bir hareket olduğunu belirtmek gerekir" (Badiou, 2012: 13).

¹⁷ Önceki başlıkta anlatıldığı gibi bütün/toplum imkânsızsa bu boşluk her zaman bulunacaktır.

Bu noktadan sonra başlığa uygun bir çıkarımda bulunmak için niyetli bir operasyona girişmek, öznenin oluşum sürecine odaklanmak gerekir.

Badiou'daki öznenin varlığı bütünüyle olaya bağlıdır: “Bu sonsuz hakikat usulünün sonlu her uğrağına bir hakikatin öznesi denir. Öyleyse öznenin hakikat üzerinde hiçbir hâkimiyeti/efendiliği yoktur — ve aynı zamanda özne hakikate içkindir” (Badiou, 2013: 69). Özne oluşabilmek için olayı olay olarak tanımak, adlandırmak ona sadakat göstermek zorundadır. Böylece durum için bir anomaliyi/aykırılığı temsil eden olaya bağlanmakla özne durumun bakış açısından kopup tamamen olayın anlam dünyası içinde hareket etmeye başlayacaktır. Olay ortaya çıktığında kendisine sadık özneyi artık mevcut sistemin dışında davranmaya itecektir. Dolayısıyla son kertede sistemin dışlanmışlarını hesaba katan bir denklem oluşacaktır. Bu sadakat süreci sayesinde durumun aykırı gördüğü olayla birlikte aynı zamanda durum açısından sayılmayan, totalitenin dışına itilen(ler) de var olmaya, hesaba katılmaya başlanacaktır. Badiou için olay sayesinde sesi duyulmaya başlanan bu kesimler boşluğun kenarında ikamet edenlerdir. “Her dünyada, (var) olan, ama dünyanın kendilerine asgari bir varoluş yoğunluğu yüklediği varolmayan varlıklar vardır” (Badiou, 2011: 112). Dolayısıyla toplumsal düzende varoluş yoğunluğuna dair çizilen sınır dışlanmayan birilerinin olmasını neredeyse imkânsız hale getirir. Olay tam da bu dünyanın varolmayanlarının açığa çıkmasının, saptanmasının bu yargının yargılanıp, eşit olmanın talep edilmesi, asgarinin sınırlarına meydan okunmasıdır. Dolayısıyla varolmayanın var olan olarak zuhur etmesidir. “Bir olay, bir varolmayanın, bir dünyaya göre, hakiki bir varoluşa, yoğun bir varoluşa erişeceği olgusu ile tanınır” (Badiou, 2011: 112). Dolayısıyla politikanın ürettiği hakikatle birlikte özgürleşmenin fitili ateşlenecek, boşluğun kenarında tutunanlar artık görünmeye, duyulmaya başlayacaktır. Bu boşluğun kenarındakilerin hesaba katılması sayesinde toplumun merkezindeki boşluk da doldurulmuş olacaktır. Sonuç olarak “Özgürleştirici politika temelde anonim kitlelerin politikasıdır; adı olmayanların, Devlet tarafından muazzam bir önemsizlik durumunda tutulanların zaferidir” (Badiou, 2011: 22). Tam da bu yüzden Badiou, politikayı en basit haliyle şu şekilde tanımlamaktadır: “Birkaç ilkeye uygun olarak mevcut durum tarafından bastırılan yeni bir olasılığın sonuçlarını gerçekte geliştirmeyi amaçlayan örgütlü kolektif eylem...” (Badiou, 2007: 6).

Daha önce değinildiği üzere Laclau için popülizm politikanın bizatihi kendisine, onun ontolojisine dairdir. Bu anlamda Laclau'nun bir anlamda literatürde hâkim olan popülizme dair pejoratif anlamı aşarak ona son derece olumlu ve kurucu bir rol atfettiğini söylemek mümkündür. Politikanın/popülizmin bu kurucu potansiyelinin devreye girmesiyle, ötekinin (kısmilik) beriki (evrensellik) yapılmasının imkânı yaratılmış olur. Dolayısıyla daha en başından popülizm eşitsizliğe –dolayısıyla da sisteme, rejime- karşı bir itirazı içermekle, dışarda tutulan (ya da tutulduğu iddia edilen) unsurları halk kategorisine yükseltmeyi amaçlamaktadır. Ancak -Laclau için tersinin olasılığı daha değerli olsa da- bu halk kapsayıcı-eşitlikçi bakış açısının aksine daha dışlayıcı-eşitsiz bir formda da oluşabilir. Çünkü Laclau için verili bir halktan bahsetmek mümkün değildir. Diğerleri (Ranciere, Badiou) için halk içinde buldukları konumları sebebiyle (adlandırılmayan, sesi duyulmayan sistemce içerilmeyen kesimler) bu adlandırmayı alırken, Laclau için halk herhangi bir belirlenmişlikten, ontolojik atıftan azade, politika aracılığıyla kurulan, varlık kazanan bir formdur. Bu açıdan herhangi bir özsel içkinliğe bağlı olmadan, söylemle inşa edilen halk, politik müdahale olmadan kendiliğinden var olamaz.¹⁸

Politika da doğası gereği bir antagonizmaya sahip olduğundan mesele neye karşı kimin halk olarak tanımlandığı noktasında düğümlenmektedir. Dolayısıyla popülizm için asıl kriter, antagonizmanın nasıl, kime karşı, ne şekilde kurulduğu ve halkı inşa eden bir araya getirilen tikelliklerin niteliği, yani kurulanın hangi halk olduğu meselesidir. Halk ideolojik bir ifadenin doğasıyla ilgili bir şey değildir,

¹⁸ Bu açıdan Laclau, toplumdaki herhangi bir unsura (örneğin proletarya) diğerlerini gölgede bırakacak özgürleştirici bir misyon yüklemeyiz. “Benim perspektifimde farklar oyunundan ötesi yoktur, bütünün bazı öğelerine ötekiler üzerinde *a priori* ayrıcalık tanıyan hiçbir temel yoktur” (Laclau, 2007).

toplumsal failer arasındaki gerçek bir ilişkidir. Başka bir ifadeyle grubun birliğini inşa etmenin bir yoludur (Laclau, 2007: 91). Bu açıdan popülizmin halkının otomatikman sistemin gerçek mağdurlarına denk düştüğünü söylemek mümkün değildir. Popülizm, popüler-demokratik öğelerin egemen blok ideolojisine karşı antagonistik bir seçenek olarak sunulduğu noktada başlar, bunun popülizmin daima devrimci olacağı anlamına gelmediğine dikkat etmeli (Laclau, 1998: 118). Popülizm bir aşırı sağ ya da faşist ideoloji için söz konusu olabileceği gibi, daha eşitlikçi özgürlükçü bir sol ideolojiyle de eklemlenip sesi duyulmayanları halk olarak kurabilir. Dolayısıyla bir anlamda popülizm bir hegemonya mücadelesidir ve belirleyici olan bu hegemonyanın kim tarafından nasıl inşa edileceği meselesidir. Tam da bu hegemonya meselesi Laclau'yu diğer iki isimden ayrıcalıklı bir yere koymaya imkân sağlamaktadır. Nitekim Laclau da Rancière'i hegemonya nosyonundan yoksun olmakla eleştirir. Ancak Rancière'in eserlerine bakıldığında onun böyle bir kaygısının olmadığını hatta her türlü hegemonyanın bir polis düzenine tekabül edeceğinden, bizatihi mücadele edilmesi gereken olarak kodlandığını söylemek mümkündür. Bu noktada Rancière'in neden anarşistlerce çok okunduğu anlaşılır olmaktadır. Zira onun düşüncesinde anlık olarak kendiliğinden bir halk inşa olur ve her şeyi –mevcut rejimi/sistemi- altüst eder. Benzer şekilde Badiou'da da öngörülemeyen, kendiliğinden ortaya çıkan ve sonsuza bağlanan bir olayla birlikte özne(ler)¹⁹ ortaya çıkmaktadır ve bunun siyasi bir hegemonyaya varması zorunlu koşul değildir.

Rancière için her ne kadar politika dışlanamı dikkate aldığı ölçüde önemliyse ve de dışlananın adlandırılmasıyla halkın oluşması kafiyse de ya da Badiou'da boşluğun dolmasının tek başına halkı oluşturmaya yetebilmesiye de Laclau için bu adlandırma ya da dolma tek başına yeterli değildir, başka bir safha daha gereklidir. Çünkü böyle kaldığı taktirde sadece bir araya gelmiş farklı taleplerden, yani bir eşdeğerlik zincirinden bahsetmek mümkündür. Laclau'nun eşdeğerlik zinciri dediği şey ise, Rancière ya da Badiou için, Laclau'nun terminolojisini diğer iki düşünüre uyarlırsak, tam da halk olmak için yeterlidir. Laclau için ise bunun halk kategorisine taşınabilmesi için, bir anlamda anlamlı sona ulaşabilmesi için bir sonraki aşamaya geçmesi yani politik olarak kendi eşdeğerlik zincirini hegemonik konuma taşıması gerekir. Çünkü ancak hegemonik olduğunda halk oluşmuş olur.

Farklı tikellikleri meydana getiren bu hegemonik süreç totalitarizme varmadığı ölçüde tikelliğini sürdürebilme gücünü de korur. Bu zor ve rızanın organik birliği anlamına gelen hegemonyanın Gramsci'nin de (1999: 146) vurguladığı gibi taviz vermeyi gerektirmesi ya da aktif veya pasif rızaya dayanmasıyla da desteklenebilir. Dolayısıyla hegemonyanın zeminini oluşturan -kurulacak eşdeğerlik zincirindeki- farklılıklar bir araya geldikleri için kendi tikel taleplerini kaybetmemektedirler. “Bir tikellik tarafından ölçüye gelmez bir evrensel anlamlandırmanın üstlenilmesi işlemi benim hegemonya olarak adlandırdığım şeydir. Bu cisimleşmiş bütünü veya evrensellüğün gördüğümüz gibi olanaksız bir nesne oluşundan ötürü, hegemonik kimlik kendi tikelliği erişilmez bir tamlığı kapsayan boş gösterenin düzeninden bir şey haline gelir... Hegemonik bir ilişkide bir tikel farkın kendisini aşan bir bütünü temsil etmeyi üstlenir” (Laclau, 2007). Hatta halkın oluşmasını sağlayan kilit nokta tam da bu gerilimde saklıdır: Kendi tikel taleplerini sürdürmelerine imkân sağlayacak bir hegemonyanın parçası olabilmek. Bu tikel talepler eş değerde –antagonize edilene eşit mesafede- olduğundan herhangi biri lehine dengenin bozulması hegemonyanın imkânını ortadan kaldıracacağı gibi özgürlükçü siyaset hedefini de sekteye uğratacaktır. Bu açıdan boş gösteren (hegemonya) konumuna yükselip diğer talepleri de temsil eder noktaya gelen talebin içeriğinin tamamen boşalmaması gerekmektedir aksi halde zincirin çözülmesine neden olacaktır. Üstte konumlanan (boş gösteren) tikellik daima kendi tikelliğini de ötekilerini de kendinde koruyacak bir gerilimi sürdürmelidir. Ancak bu gerilimi sürdürebilme, halkı oluşturan farklı tikelliklerin sayısı arttıkça yani eşdeğerlik zinciri büyüdükçe zorlaşmaktadır. Tikellerin hepsinin birden temsil edilmesi güçleşmekte, zincirden kopmalar kolaylaşmaktadır. Bu kopan ya da herhangi bir eşdeğerlik zincirinin parçası olmayan tikelliklere

¹⁹ Tek bir hakikatten bahsedilemeyeceği gibi her hakikate sadakatle var olan tek bir öznenen de söz edilemez, bu açıdan birden fazla olay, hakikat ve özne vardır.

Laclau yüzer gezer gösteren demektir. Yani halk oluşturmaya çalışan her unsurun kendine katmaya çalıştığı, üzerinde hegemonya mücadelesinin yürütüldüğü bir durum söz konusudur.

Yukarıda bahsedildiği gibi kendiliğinden verili bir değişmez halktan söz edilemeyeceğini vurgulayan Laclau bu halkın en küçük hareket birimi olan talepler üzerinden inşa edileceğini dile getirmektedir. Yani daha basit şekilde ifade etmek gerekirse halk farklı sınıfların ya da kesimlerin tikel taleplerinin bulunduğu, birbiriyle eş değerde olduğu bir eklemleme haline tekabül etmektedir: “Bir yandan sistemin her bir ögesi ancak diğer ögelerden farklı olduğu oranda bir kimlik kazanır: fark=kimlik. Bir yandan da, tüm farklar, dışlama sınırının bu tarafına ait oldukları oranda ve o ölçüde, birbirlerine eşdeğerdirler” (Laclau, 2012: 97). Bu taleplerin her biri bir farklılığa denk düşer ve herhangi bir belirlenmişliğe indirgenemez. Bu her çelişkinin sınıf çelişkisi ya da her düşüncenin –milliyetçilik mesela- belirlenmiş belli bir ilişkinin ya da kesimin ideolojisi olamayabileceğini göz önünde bulundurmaya gerektirir. Bu taleplerin birbirine karşı işlememesi, birlikte var olabilmeleri için hem kendilerini aynı anda ifade edebildikleri, -kısmiliğini ötekileri temsil etmek adına eksiltmiş ayrıcalıklı- bir başka tikelliğe (Laclau buna boş gösteren der) hem de bu zinciri kurmaya imkân tanıyacak bir ortak düşmana (oligarşi) ihtiyaç vardır.²⁰ Dolayısıyla daha en baştan popülizm anti-oligarşik olmakla zaten düzende kapsanamayanları (söylemsel ya da gerçek) amaç edinmektedir. Ancak bu anti-oligarşi –ya da anti-kurumsalcılık- sembolik düzeyde bir karşıtlığa dayanmakta nesnel gerçeklikte ötekine dair siyaset dışı (örneğin şiddet) bir noktaya varmamaktadır.

Sonuç olarak popülizm/politika, ortak olana dair yeni bir sınırı, inşa edilen halk adına çizmek anlamına gelmektedir. Bu iddia belli bir parçanın bütüne yükselmesi, *plebin populus* olması, ya da tikelin evrensel olması mücadelesini içinde barındırmaktadır. Bütün mesele bu farklı tikelliklerin taleplerinin kim tarafından artiküle edileceğidir, bu ona rengini veren asıl unsurdur. Her tikellik de başlı başına kuruldur, verili değildir. Bu kurulan tikelliklerin (demokratik talepler) kendileriyle eş diğer tikelliklerle eş değerlik zincirinde buluşması (popüler talepler) halkın oluşmasının zorunlu koşuludur. Yine de her iki durumda da politikanın eşitlikçi doğasına zeval gelmediğini, kurulan halkın neticede bir eşitler cemaati inşa etmek adına olduğunu söylemek gerekir. Nitekim Laclau’nun bize hatırlattığı/öğrettiği de politikanın bu eşitliği mümkün kılan gücünün farkında olunması gerekliliğidir. Dolayısıyla halkın farklı şekilde oluşabilme olasılığına rağmen Laclau’yu bu bölümün başlığı açısından anlamlı kılan, onun çabasının bütün otoriter varoluşları dışlayan –çünkü bütün olmak için dışlamanın zorunluluğu gerekir- bir hegemonyanın, dolayısıyla bir halkın nasıl inşa edileceğine dair bir çabayı sürekli hatırlatmasıdır. Bu aynı zamanda özgürlükçü bir gücü/umudu ve bir anlamda yeni bir öznenin nasıl inşa edileceğine dair sorgulamayı da içinde barındırmaktadır. Dolayısıyla Laclau için halk farklılıklardan oluşan eklemleme bir birliktir ve asıl mesele bu farklı tikelliklerin sosyalist özneyi inşa edecek şekilde nasıl artiküle edileceğidir.

5. Sonuç

Politikaya dair bu yolculuk boyunca ispatlanmaya çalışılan iddia; antagonizmanın, çatışmanın, çelişkinin politikanın doğasının özsel bir parçası olduğudur. Politikanın bu antagonistik karakterinin bir anlamda hayatın kendisinin çelişkili, karmaşık, hatta çoğu zaman müphem olmasından –Marx ve birçok öncü düşünürün hatırlattığı gibi- kaynaklandığını söylemek gerekir. Bu bakıştan hareketle ilk olarak, düşünürler (Rancière, Badiou, Laclau) üzerinden ilişkiselleştirilen toplumun/bütünün imkânsız olduğu ortaya konulmuştur. Böylece politikanın tam da bu imkânsızlığın yarattığı boşlukta yaşam şansı bulunduğu ispatlanmaya çalışılmıştır.

Politika, metin boyunca mevcut anlamsal ve reel düzene karşı bir reddiye ve böyle olduğu ölçüde esamesi okunmayanları özgürleştirmeyi ve eşit kılmayı amaç edinen bir olgu olarak anlamlandırılmıştır. Dolayısıyla politika, her üç düşünürün de gösterdiği üzere, yaratıcı, antagonistik

²⁰ Laclau bu süreci şöyle anlatır: “Talepler çokluğunun bir eşdeğerlik zincirinde birleşmeleri, toplumu iki kampa bölen iç sınırın inşası, eşdeğerlik zincirinin basit biçimde eşdeğerlik halkalarının toplamından niteliksel olarak daha fazla bir şey olan popüler kimliğin inşası aracılığıyla pekiştirilmesi...” (Laclau, 2007: 95).

ve devrimci doğasından kaynaklanan daimî ve zamanlar üstü bir konuma yükselmektedir. Rancière, bütünü imkânsızlığının kaynağı olarak hep bir ötekinin var olacağını ima ederken bu ötekiliğe yaslanan politikanın da kaçınılmaz olarak ebediyen var olacağını ima etmektedir. Zira kendisinden kaçış mümkün olmayan polis, (eşitsiz, hiyerarşik düzen) varlığıyla kaçınılmaz olarak kendisine müdahale eden politikayı da var edecektir. Benzer şekilde Badiou, politikayı hakikat üreten bir kategori olarak ele alarak bir anlamda onu da sonsuza bağlamaktadır. Nitekim “hakikat kendisini bilgiden sonsuz oluşuyla ayırır” (Bulut, 2019: 72). “Her hakikat bir süreçtir — bir yargı ya da şeylerin bir hali değil. Bu süreç, yasası gereği, sonsuz ya da tamamlanamazdır” (Badiou, 2013: 69). Ya da Laclau, popülizme eşitlediği politikayı en küçük birim olan demokratik talep(ler) üzerinden inşa ederken, daima artiküle edilmeyi bekleyen, tatmin edilmemiş belli taleplerin var olacağını, dolayısıyla politikanın halk inşa etmedeki kurucu rolünün son bulmayacağını dolaylı olarak iddia etmektedir.

Kaçınılmaz olarak antagonistik olan ve dışlayıcılıkla var olabilen politikaya apriori bir eşitlik, ya da özgürlük niteliği atfetmek mümkün olmasa da onun, bu potansiyelinin farkında olacak şekilde kurulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Politikanın hangi amaca hizmet edeceği, onun neyi dışladığına bağlı olarak şekillendiği ölçüde Laclau ve Rancière anlamda kimin halk, Badioucu anlamda kimin özne kategorisine yükseleceği önem kazanmaktadır. Politikanın dönüştürücü gücü bu niteliğinden dolayı, toplumun öteki olarak adlandırılan mağdur kesim(lerin)i de karşıt konumlandırılabilir, onları halk olarak inşa ederek oligarşi karşıtı daha eşitlikçi bir şekle de bürünebilir. Ancak her halükârda “siyasetin kolektif öznesi kimliklere kayıtsız bir “türsel çokluk” inşası olmalıdır” (Türk, 2013: 287). Hayati olan ve tüm bu düşünürlerin ima ettiği şey; eşitlikçi, özgürlükçü örgütlenmeler açısından politikanın antagonistik, doğasının devrimci kökenlerinin yeniden açığa çıkarılmasının, hayata geçirilmesinin gerekliliğidir. Bu yapılmadığı ölçüde oluşacak boşlukta politikanın bizatihi bir biz/onlar yaratmak olduğunun farkında olan aşırı sağ popülist oluşumlar gücünü arttırmaya devam edecektir. Mouffe’un dediği gibi bu pek aydınlık bir tablo değil ama uyarıcı bir etkiye de yol açıp sola yeni imkânlar da sağlayabilir (Mouffe, 2005).

Kaynakça

- Badiou, A. (2007). *De quoi Sarkozy est-il le nom?*. Paris: Nouvelles Editions Lignes.
- Badiou, A. (2011). Komünizm idea'sı. A. Badiou, S. Žižek (Ed.), *Bir idean olarak komünizm*. (A. Ergenç ve E. Kılıç, Çev.) içinde (ss. 12-28). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Badiou, A. (2011). *Felsefe ile politika arasındaki gizemli ilişki*. (M. Erşen, Çev.). İstanbul: MonoKL Yayınları.
- Badiou, A. (2011). *Komünist hipotez*. (O. Bülbül, Çev.). İstanbul: Encore Yayınları.
- Badiou, A. (2011). *Tarihin uyanışı*. (M. Erşen, Çev.). İstanbul: MonoKL Yayınları.
- Badiou, A. (2012). İdeası komünizm olan şeyin gerçeği de sosyalizm midir?. A. Badiou, S. Žižek (Ed.), *Komünizm fikri* içinde (ss.11-22). İstanbul: Metis Yayınları.
- Badiou, A. (2012). *Sonsuz düşünce*. (I. Ergüden ve T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Badiou, A. (2013). *Başka bir estetik: Sanatlar için küçük bir klavuz*. (A. U. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Badiou, A. (2013). *Etik, kötülük kavrayışı üzerine bir deneme*. (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Badiou, A. (2013). Siyaset ve Felsefe: Alain Badiou ile söyleşi. A. Badiou (Ed.), *Etik* (T. Birkan, Çev.) içinde (ss. 95-137). İstanbul: Metis Yayınları.
- Badiou, A. (2014). Şimdiki bir zaman yenik sayılır kalabalık kendini ilan etmezse. A. Badiou (Ed.), *Bir eşitlik felsefesi* (I. B. Fidaner, Çev.) içinde (ss. 33-41). Yersiz Şeyler.

- Badiou, A. (2014). Üç Yadsıma. A. Badiou (Ed.), *Bir eşitlik felsefesi* (I. B. Fidaner, Çev.) içinde (ss.14-21). Yersiz Şeyler.
- Badiou, A. (2015). *Gerçek mutluluğun metafiziği*. (Murat Erşen, Çev.). İstanbul: Monokl Yayınları.
- Badiou, A. (2018). *Yüzyıl*. (Işık Ergüden, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Badiou, A. (2019). Biyografi olarak felsefe. *Pasajlar*, 3, 15-23.
- Baştürk, E. (2023). *Foucault'dan Rancière'e gelecek demokrasi*. Ankara: Fol Kitap.
- Bulut, Ö. (2019). Platon ile kant arasında: Alain Badiou'nun hakikat düşüncesi. *Pasajlar*, 3, 63-81.
- Dişci, Z. (2020). *Uyuşmazlığa sadakat, Jacques Rancière'in politik düşüncesi*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Ergül, S. (2015). Alain Badiou'nun çokluk ontolojisi. *ETHOS*, 8(1), 64-90.
- Ergül, S. ve Gülenç, K. (2004). Alain Badiou. Ahu Tunçel (Ed.), *Siyaset felsefesi tarihi* içinde (ss. 816-835). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Geiselberger, H. (2017). *Büyük gerileme*. İstanbul: Metis Yayınlar.
- Gramsci, A. (1999). *Selections from the prison notebooks*. (Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, Eds., Trans.). London: ElecBook.
- Hegel, G. W. (1991). *Hukuk felsefesinin prensipleri*. (C. Karakaya, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- İnce, H. O. (2015). Siyasal Olana dair perspektifler. H. O. İnce (Ed.), *Günümüzde yeni siyasal yaklaşımlar II* içinde (ss. 9-25). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Laclau, E. (1998). *İdeoloji ve politika*. (H. Sarıca, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Laclau, E. (2007). *Popülist akıl üzerine*. (N. B. Çelik, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Laclau, E. (2012). *Evrensellik, kimlik ve özgürleşme*. (E. Başer, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2012). *Hegemonya ve sosyalist strateji*. (A. Kardam, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mouffe, C. (2005). The 'End of politics' and the challenge of right-wing populism. F. Panizza (Eds.), *Populism and the mirror of democracy* in (pp. 50-72). London: Verso.
- Mouffe, C. (1998). The Radical Centre: A Politics without Adversary, *Soundings*, 9.
- Öztürk, A. (2015). Rancière'in kavram setleri aracılığıyla siyaseti yeniden düşünmek. H. O. İnce (Ed.), *Günümüzde yeni siyasal yaklaşımlar III* içinde (ss. 344-367). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Rancière, J. (2005). *Uyuşmazlık*. (H. Hünler, Çev.). İzmir: Ara-lık Yayınları.
- Rancière, J. (2007). *Siyasalın kıyısında*. (A. U. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Rancière, J. (2009). *Filozof ve yoksulları*. (A. U. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Rancière, J. (2011). *Tarihin adları, bilgi poetikası alanında bir deneme*. (C. Yardımcı, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Rancière, J. (2013). Günümüzde demokrasi, anarşizm ve radikal politika: Jacques Rancière ile bir söyleşi. (T. May, B. Noys ve S. Newman, Röportaj Yapan). *Cogito*, 74, 48-57.
- Rancière, J. (2014). *Demokrasi nefreti*. (U. Özmakas, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rancière, J. (2015). *Cahil hoca*. (S. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

- Rancière, J. (2020). *Dissensus, politika ve estetik üzerine*. (M. Yalçinkaya, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Saraç, N. (2013). Badiou'da siyasi hakikat. *Cogito*, 74, 89-97.
- Schmitt, C. (2006). *Siyasal kavramı*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Türk, D. (2013). *Öteki, düşman, olay*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Yetiş, M. (2009). Antonio Gramsci. Ç. Veysel (Der.), *1900'den günümüze büyük düşünürler (Cilt 1)*. İçinde (ss. 119-172). İstanbul: Etik Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

BIST 100 ENDEKSİNİN ULUSLARARASI HİSSE SENEDİ ENDEKSLERİ İLE İLİŞKİSİ

Ferit KARAHAN¹

Öz

Uluslararası piyasalar küreselleşmenin de etkisiyle birbirlerine bağlantılı bir şekilde hareket etmektedirler. Bu bağlantının sonucu olarak bir piyasada oluşan bilgi akışı, farklı bir piyasa üzerinde etkili olabilmektedir. Farklı coğrafyalarda bulunan önemli borsa endekslerinin birbirleriyle ilişki içerisinde olup olmadığını araştırmak amacıyla, bu çalışmada Türkiye (BIST 100) hisse senedi piyasası ile Almanya (DAX), İngiltere (FTSE 100), Japonya (NIKKEI 225), Çin (SHANGHAI), ABD (S&P500 - DOW30 - NASDAQ 100) ülke hisse senedi piyasa endeksleri arasında uzun dönemli ilişki araştırılmıştır. 01.04.2009-06.12.2020 dönemini kapsayan haftalık frekansta 623 adet gözlem değeri uygulamada kullanılmıştır. Uzun dönemli ilişkiyi ise Johansen-Juselius eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda Türkiye (BIST100) ile Almanya (DAX), İngiltere (FTSE 100), Japonya (NIKKEI 225), ABD (S&P500- DOW30- NASDAQ100) arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki mevcut iken Türkiye (BIST100) ile Çin (SHANGHAI) arasında belirtilen dönem için anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Eşbütünleşme, BIST 100, dünya endeksleri.

JEL Kodları: G11, G15,G17

THE RELATIONSHIP OF BIST 100 INDEX WITH INTERNATIONAL STOCK INDICES

Abstract

International markets act interconnectedly with the influence of globalization. As a result of this connection, the information flow that occurs in one market can have an impact on a different market. In order to investigate whether important stock market indices in different geographies are related to each other, in this study, Turkey (BIST 100) stock market and Germany (DAX), England (FTSE 100), Japan (NIKKEI 225), China (SHANGHAI), USA (S&P500). - DOW30-NASDAQ 100) long-term relationship between country stock market indices was investigated. 623 observation values at a weekly frequency covering the period 01.04.2009-06.12.2020 were used in the application. The long-term relationship was analyzed with the Johansen-Juselius cointegration test. As a result of the application, there is a long-term significant relationship between Turkey (BIST100) and Germany (DAX), England (FTSE 100), Japan (NIKKEI 225), USA (S&P500- DOW30- NASDAQ100), while there is a long-term significant relationship between Turkey (BIST100) and China (SHANGHAI). No significant relationship was found for the specified period.

Keywords: Cointegration, BIST 100, world indices.

JEL Codes: G11, G15,G17

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ferit.karahan@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9494-6029.

Başvuru Tarihi (Received): 18.09.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Giriş

Geçtiğimiz yirmi yıllık zaman zarfında borsalarda ve finansal piyasalarda bazı önemli gelişmeler gerçekleşmiştir. Küreselleşme kavramıyla ortaya çıkan bu gelişmeler aracılık faaliyetlerindeki verimlilik ve yeterliliğin artması, gelişen teknolojiyle elektronik ortama geçiş yapılması, pay senetlerinin birden fazla borsada işlem görmesi finansal piyasaların uyum içinde çalışmasına sebep olmuştur. Piyasalardaki işlem hacminin gün geçtikçe artmasıyla, kaynakların toplanması elde edilen bu yeni kaynakların farklı yatırımlara aktarılması, güçlü rekabet ortamının oluşması, elde edilen bu kaynakların daha kazançlı ve üretken alanlarda değerlendirilmesine, oluşacak risklerin dağıtılması sebebiyle finansal kararlılığa ve gelişmeye katkı sağlamaktadır. Bu açıklamalarla birlikte finansal küreselleşme, ekonomilerde yapısal değişikliklere de neden olmaktadır. Bütünleşme ve birleşmeler arttıkça risklerdeki çeşitlilik ve ülkeler arasındaki yayılma artmış ayrıca farklı ülkelerde yaşanan gelişmelerden daha kolay etkilenir duruma gelmektedir. Herhangi bir piyasada ortaya çıkan değişkenlik veya çoğalan riskler kısa süre içerisinde farklı piyasalarda ve fiyat hareketlerinde görülmektedir (Vuran, 2010, s. 155).

Küreselleşme ile ülkeler arasındaki sınırlar ortadan kalkmış ve finansal piyasalar da birbirleriyle bağımlı hale gelmiştir. Bu durum sonucunda uluslararası düzeyde çalışmalarını sürdüren firmalar, sermayedarlar ve finans sektörünün tüm paydaşlarında faaliyet gösteren oyuncular, işlem yaptığı piyasa ile dünya üzerindeki diğer piyasalar arasındaki bağlantı ve ilişkiyi göz önünde bulundurması gerekmektedir. Dünya üzerindeki herhangi bir yerde meydana gelen bir olay farklı bölgelerde de etkisini hissettirmektedir (Polat ve Gemici, 2017, s.394). Bu sonuç ile insanlık ortak bir kaderi paylaşır hale gelmektedir (Ganiev, 2014, s.118).

Ülke ekonomileri arasında etkileşim gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülke ekonomilerini yani borsalarını etkilediği ve borsaların yönünü belirlediği düşünülmektedir. Bu açıdan bakıldığında dünyanın en büyük nominal GSYİH sahip olan ülkesi olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin diğer ekonomileri ve ülke borsalarını etkilediği düşünülmektedir (Özdemir & Bulut, 2012, s.212).

Çalışmanın ilgili literatür kısmından da görülebileceği gibi uluslararası piyasaların birbirleri ile ilişkileri ve etkileri popüler bir ilgi alanı oluşturmaktadır. Yüksek bütçeli fonlar, uluslararası şirketler, büyük yatırımcılar ve hatta kamu otoriteleri, bir piyasanın diğerine etkisini alacakları kararlarda görmek isteyeceklerdir. Bu durum her yatırımcı grubu için stratejik karar alma ve yatırımlarını yönlendirmede hayati derecede önem taşımaktadır. Küresel ekonomik düzlemde her piyasa bir bilgi akışını diğerine yansıtan etkiler içermektedir. Bu bulaşıcılık etkisinin şiddeti ve yönü alınacak olan kararların değişmesine yol açabilmektedir. Bu bağlamda bu ve buna benzer çalışmaların varlığı teorinin oluşturulması açısından faydalı olacaktır.

Bu çalışma için amaç dünyada işlem gören önemli borsaların önemli endeksleri ile ülkemiz borsa endeksi olan BIST100 arasında ilgili dönemde var olan ilişkileri tespit etmektir. İlgili çalışma kapsamında 7 önemli ülke endeksinin ilişkisi konu edilmektedir. Dönem itibari ile ilgili olarak covid 19 pandemisi sonrası düzensiz fiyatlamların varlığı ve sürecin etkisinin çalışmanın yapıldığı tarihlerde devam etmesi göz önünde bulundurularak 2020 sonrası veriler ele alınmamıştır. Bu dönemi de kapsayan farklı çalışmalar da literatür için ilerleyen dönemlerde yerini alacağı düşünülmektedir.

1. Literatür

Borsalar arasında var olan matematiksel ilişkiler hem bireysel hem de kurumsal yatırımcılar açısından karar verme süreçlerinde etkin rol oynamaktadır. Bununla birlikte portföy oluşturmak adına her yatırımcı çeşitlendirmeyi doğru yapabilmek için piyasaların bağlantıları hakkında bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Bu bilgi yatırımcı gruplarına aynı zamanda arbitraj olanaklarını da gündeme getirebilmesi ve kullanabilmesi açısından oldukça önem taşımaktadır.

Bu bağlamda tarihin her döneminde bu ilişkileri ortaya koyma çabası araştırmacıların yoğun ilgisine sebep olmuştur. Ulusal ve uluslararası çalışmalar incelendiğinde hem BIST özelinde hem de diğer

uluslararası endekslerin birbirleri ile ilişkisini konu alan birçok çalışma bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu alanda yapılan önemli çalışmalar kronolojik sıra ile özetlenmiştir. Her çalışma farklı gözlem değerleri kullanarak farklı zaman periyotlarına borsalar arasında var olan ilişkiler hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Tablo 1: *İlgili Literatüre ait çalışma özetleri*

Çalışma	Yöntem	Veri Aralığı	Değişkenler	Sonuç
(Boztosun ve Çelik, 2011)	Johansen Eşbütünleşme Analizi	Ocak 2002-Aralık 2009 döneminde aylık veri	Avusturya (ATX), Hollanda (AEX General), Belçika (BEL-20), Fransa (CAC40), Almanya (DAX), Norveç (OSE AllShare), İsveç (Stockholm General), İspanya (Madrid General), İsviçre (Swiss Market), İngiltere (FTSE100) endeksleri	Türkiye, Hollanda, Norveç, Belçika, İngiltere ve Almanya ile uzun dönem Johansen Eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Türkiye, Avusturya, Fransa, İsveç, İsviçre ve İspanya arasında ile anlamlı Johansen Eşbütünleşme ilişkisi bulunamamıştır.
(Bulut & Özdemir, 2012)	Johansen Eşbütünleşme Analizi-Granger Nedensellik	05.01.2001-30.12.2010 döneminde haftalık veri	İMKB 100 ve Dow Jones Industrial	Eşbütünleşme analizine göre uzun dönemde birlikte hareket etmekte, Granger Nedensellik testine göre ise Dow Jones Indus. İMKB Granger nedeni olduğu görülmektedir.
(Şahin ve Sümer, 2014)	VAR Analizi	Ocak 2009 Ağustos 2014 döneminde aylık veri	S&P500, DAX, FTSE100, CAC, NIKKEI 225, Gelişmekte Olan Çin, Rusya, Hindistan, Kazakistan, Endonezya, Brezilya, Mısır, Türkiye borsaları	BIST100 ve bazı gelişmiş ülke endeksleri karşılaştırıldığında gelişmekte olan ülke borsalarına BIST100'ün daha duyarlı olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.
(Keskin Benli, 2014)	Johansen Eşbütünleşme Analizi	30 Aralık 1994 ile 30 Eylül 2013 döneminde aylık veriler	Latin Amerika'dan Peru, Şili, Brezilya, Kolombiya, Meksika; Orta Doğu, Avrupa ve Afrika ülkelerinden Çek Cumhuriyeti, Mısır, Yunanistan, Rusya, Macaristan, Polonya, Güney Afrika; Asya ülkelerinden Çin, Filipinler, Hindistan. Endonezya, Kore, Malezya, Tayvan ve Tayland ülkelerinin borsa endeksi alınmıştır.	Türkiye ile Kolombiya-Türkiye ile Meksika arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Geriye kalan ülkeler ile Türkiye arasında Johansen Eşbütünleşme bulunmamıştır.

(Kocabıyık ve Kalaycı, 2014)	Johansen Eşbütünleşme Analizi ve VECM	2013 ve 2012 dönemleri arasında günlük ve haftalık veri	NIKKEI 225, MICEX, IMKB 100, FTSE MIB, DAX, CAC 40, FTSE 100, S&P 500, S&P/TSX	Eşbütünleşme denkleminde göre Almanya, İtalya, Fransa, Japonya uzun dönemli ilişkiye sahip, daha sonra Borsa İstanbul eklendiğinde ikili eşbütünleşme ilişkisi bulunamamıştır.
(Kocabıyık, 2015)	Johansen Eşbütünleşme Analizi	Ocak 2010 Nisan 2014 döneminde haftanın çarşamba günü verisi	Brezilya, Hindistan, Çin, Rusya, Türkiye Borsa Endeksi	Borsalar arasında herhangi bir ilişkiye rastlanılmamıştır.
(Polat ve Eray, 2017)	ARDL Sınır Analizi	Ocak 2003- Haziran 2017 döneminde aylık veri	Türkiye, Çin, Hindistan Brezilya, Rusya, Güney Afrika	Yatırımcılar uzun dönemli portföy oluşturmayı tercih ediyorsa Hindistan ve Brezilya, kısa dönem portföy oluşturmayı tercih ediyor ise Hindistan, Brezilya ve Rusya'yı sepete koymaları olumsuz etki oluşturmaktadır.
(Sandal, Çemrek, & Yıldız, 2017)	Johansen ve Engle- Granger Eşbütünleşme Analizi- Granger Nedensellik	Ocak 2005- Aralık 2015 döneminde aylık veri	BIST100, Altın ve Petrol fiyatları	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunamamıştır. Nedensellik testine göre ise altın fiyatlarının BIST100'e doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
(Kılıç & Çütücü, 2018)	Engle-Granger ve Gregory-Hansen Eşbütünleşme analizi ile Toda-Yamamoto ve Hacker-Hatemi-J nedensellik analizi	02 Şubat 2012- 06 Mart 2018 döneminde günlük veriler	BIST 100 endeksi ve Bitcoin fiyatları	BIST 100 ile Bitcoin arasında uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır. Toda-Yamamoto Nedensellik ilişkisine göre BIST 100' den Bitcoin fiyatlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi görülmektedir.

(Karacaer Ulusoy, 2019)	Johansen Eşbütünleşme Analizi-Granger Nedensellik	Ekim 2009- Eylül 2019 döneminde aylık veri	Almanya (DAX), Amerika(S&P500), Fransa (CAC40), İngiltere (FTSE 1 00), İtalya (MSCI), Japonya (NIKKEİ 225), Kanada(S& P/TSX) ve Türkiye (BİST 100) borsa endeksleri	Amerika (S&P500) Fransa (CAC40), Kanada(S&P/TSX), Almanya (DAX) borsa endeksleri BIST 100' e doğru tek yönlü nedensellik Japonya (NIKKEI 225) ile BIST 100 arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
(Yıldırım & Kesebir, 2019)	Granger Nedensellik Analizi	03.01.2010-31.1 2.2017 döneminde haftalık veriler	Türkiye (XU100), Amerika (S&P500), Japonya (NIKKEI225) ve Almanya (DAX) borsa endeksleri alınmıştır.	XU100'den DAX endeksine, S&P500'den NIKKEI225 endeksine, DAX' dan NIKKEI225 endeksine tek yönlü Granger Nedensellik bulunmaktadır.
(Güzel, Uçan, & Acar, 2019)	Johansen Eşbütünleşme Analizi	Ocak 2010- Aralık 2017 döneminde aylık veri	Gelişmekte olan Türkiye, İran, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, İsrail, Çin, Hindistan, Brezilya, Güney Afrika ve gelişmiş Japonya, Avustralya, Kanada, İngiltere, Almanya, Norveç, Amerika, Güney Kore ülkelerinin borsa endeksleri alınmıştır.	Gelişmekte olan ülke borsaları ve Türkiye borsası arasında eşbütünleşme yani uzun dönem ilişki mevcuttur. Analize Türkiye'nin dâhil edilmediği durumda diğer gelişmekte olan ülke borsaları arasındaki eşbütünleşme yani uzun dönemli ilişki devam etmektedir.
(Ünal & Köse İçigen, 2020)	Johansen Eşbütünleşme Analizi- Granger Nedensellik	2000-2016 döneminde günlük veriler	Meksika, Endonezya, Güney Kore ve Türkiye borsa endeksleri alınmıştır.	Endonezya'dan Güney Kore'ye, Türkiye'den Meksika'ya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
(Tolu, 2020)	Johansen Eşbütünleşme Analizi- Granger Nedensellik	Ocak 2010 ile Nisan 2020 döneminde aylık veri	İngiltere (FTSE100) borsa endeksi ile Altın fiyatlar	Uzun dönemli bir ilişki bulunmamıştır. Granger Nedensellik testine göre ise çift yönlü nedensellik bulunmuştur.

Not: Tablo kronolojik sıra ile bu çalışmanın çerçevesi bağlamında oluşturulmuştur.

Literatür incelendiğinde, belirli dönemlerde piyasaların birbirleri ile ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Hem kısa dönemli etkileşim hem de uzun dönemli etkileşim yatırımcılar açısından oldukça önemli bilgilerdir. Geçmişte yoğunlukla piyasaların birbirleri ile kısa dönemli ilişkilerine konu olan çalışmalar ekonometrik modellerin yaygın kullanımı ile birlikte aynı zamanda uzun dönemli piyasa ilişkilerine de konu olur hale gelmektedir. Bu çalışma özelinde uzun dönemli ilişkinin araştırılması söz konusu olmaktadır.

3. Veri ve Kullanılan Yöntem

Türkiye BIST100 borsa endeksinin Almanya DAX, İngiltere FTSE100, Japonya NIKKEI 225, Çin SHANGHAI, S&P500- DOW30- NASDAQ100 ABD borsa endeksleri ile arasında bütünleşik ilişkinin olup olmadığını belirlemeyi amaçlanan bu çalışmada, 01.04.2009 - 06.12.2020 dönemini kapsayan haftalık frekansta 623 adet gözlem kullanılmıştır. Gözlem değerleri için kapanış verileri alınmıştır. BIST 100, DAX, FTSE 100, NIKKEI 225, SHANGHAI, S&P500, DOW 30 ve NASDAQ 100 borsa endekslerine ait veriler tr.investing.com sitesinden elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan ülkelere ait borsa verilerinin doğal logaritması alınarak çalışmada kullanılmıştır.

Borsaların tamamı eşanlı çalışmadığı için veriler günlük değil haftalık olarak alınmıştır. Haftalık olarak alınsa dahi bazı kısıtlar giderilememiştir. Alınan veri setinde NIKKEI 225 1, SHANGHAI 11 haftalık veri seti çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır. Bu kısıtı minimuma indirmek için veri setinin olmadığı haftaların geçmiş 5 hafta ve gelecek 5 hafta değerlerinin ortalaması alınıp kısıt giderilmeye çalışılmıştır. Borsalar arası uzun dönemli ilişkiyi görebilmek için Johansen Eşbütünleşme metodu kullanılarak ilişki görülmesi amaçlanmaktadır.

3.1. Uygulama

BIST100'un DAX, FTSE100, NIKKEI 225, SHANGHAI, S&P500, DOW 30, NASDAQ100 borsa endeksleri aralarında var olan ilişki seviyesi tablo 2 'de korelasyon tablosu olarak sunulmuştur.

Tablo 2: Türkiye ile Diğer Borsaları Endeksleri Arasındaki Korelasyon

	BIST100	DAX	DOW30	FTSE100	NASDAQ100	NIKKEI225	S&P500	SHANGHAI
BIST100	1							
DAX	0.918	1						
DOW30	0.920	0.960	1					
FTSE100	0.861	0.897	0.841	1				
NASDAQ100	0.904	0.945	0.989	0.773	1			
NIKKEI225	0.838	0.953	0.937	0.794	0.932	1		
S&P500	0.917	0.970	0.996	0.830	0.993	0.950	1	
SHANGHAI	0.369	0.454	0.375	0.280	0.409	0.521	0.397	1

Not: Tabloda yer alan verilerin hepsinin doğal logaritması alınmıştır.

Yukarıdaki tablo 2 'de BIST100 ile SHANGHAI arasında düşük korelasyon görülmektedir. Geriye kalan BIST100 endeksi ile diğer DAX, DOW 30, FTSE 100, NASDAQ 100, NIKKEI 225, S&P500 borsa endeksleri arasında güçlü bir korelasyon olduğu görülmektedir.

Finans uygulamaların da zaman serilerinin durağan durumda olması, sonuçlarda yanıltıcılık ve sahte regresyona sebebiyet verdiğiinden birim kök içermemesi gerekmektedir.

Literatürde en çok kullanılan Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen, Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testidir (Sarıkovanlık, Koy, Akkaya, Yıldırım ve Kantar, 2019, s.111).

Ayrıca bu çalışmada Phillips-Perron (PP) birim kök testi de kullanılmaktadır. Durağanlık testinden sonra VAR modeli uygulanarak Türkiye ile diğer ülke borsaları arasındaki optimal gecikme uzunluğu bulunmuş, Johansen Eşbütünleşme testi uygulanarak aralarındaki uzun dönemli ilişki test edilmiştir.

3.2. Durağanlık Analizi

İncelenen çalışmalarda zaman serilerinin durağan olup olmadığına bakılarak grafik çizimleri ile istatistiksel yöntemlerden Augmented Dickey-Fuller (ADF) test ve Phillips Perran (PP) birim kök testleri yardımıyla uygulamaktadır.

İncelenen veri setinin durağan olup olmadığını görebilmek için ADF ve PP testleri ile sınanmıştır. Aşağıda durağanlık testlerinin sonuçları tablo 3'de görülmektedir.

Tablo 3 ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF Düzey			ADF Birinci Fark		
	Sabitli	Sabitli Trendli	Sabitsiz	Sabitli	Sabitli Trendli	Sabitsiz
LnBIST100	-2.721.334	-3,892498	1,871275	-25,26925	-25,2914	-25,11858
	-0,0709	0,0129	0,9857	0,0000	0,0000	0,0000
LnDAX	-1.738.275	-3,245589	1,28007	-25,20699	-25,2109	-25,13988
	-0,4114	0,0766	0,9495	0,0000	0,0000	0,0000
LnDOW30	-1.028.944	-4,243254	2,135646	-26,25443	-26,237	-26,05563
	0,7444	0,0041	0,9926	0,0000	0,0000	0,0000
LnFTSE100	-2.561.113	-2,964873	0,562344	-25,60835	-25,6215	-25,61047
	0,1018	0,1431	0,8375	0,0000	0,0000	0,0000
LnNASDAQ100	-0.580132	-4,207009	3,527633	-26,09668	-26,0756	-25,55998
	0,8721	0,0046	0,9999	0,0000	0,0000	0,0000
LnNİKKEİ225	-0.892306	-2,747936	1,462732	-24,89145	-24,8707	-24,81016
	0,7907	0,2176	0,9647	0,0000	0,0000	0,0000
LnS&P500	-0.923198	-4,364469	2,311537	-26,55757	-26,5385	-26,31104
	0,7808	0,0026	0,9953	0,0000	0,0000	0,0000
LnSHANGHAI	-2.522.312	-2,552515	0,689193	-24,07655	-24,0623	-24,07716
	0,1106	0,3026	0,8642	0,0000	0,0000	0,0000
Kritik Değerler						
1%	-3.440.634	-3,972877	-2,56869	-3,440651	-3,9729	-2,568691
5%	-2.865.969	-3,41706	-1,94133	-2,865976	-3,41707	-1,941334
10%	-2.569.187	-3,130904	-1,61636	-2,569191	-3,13091	-1,616356

Tablo 3'de ulaşılan ADF testinin sonuçlarına göre değişkenlerin düzey değerlerinde birim kök içerdiği görülmektedir. Ancak değişkenlerin farkı alındıktan sonra $H_0: p=0$ hipotezi reddedilmiş ve birim kök giderilmiştir. Tablo 4' te ADF testinin yanı sıra PP (Philips Perron) birim kök testine de yer verilmektedir.

Tablo 4: *PP Birim Kök Testi Sonuçları*

Değişkenler	PP Düzey			PP Birinci Fark		
	Sabitli	Trendli	Sabitsiz	Sabitli	Trendli	Sabitsiz
LnBIST100	-2.7194 0.0713	-3.9046 0.0124	1.86168 0.9853	-25.269 0.0000	-25.291 0.0000	-25.119 0.0000
LnDAX	-1.715 0.4232	-3.2602 0.074	1.33578 0.9546	-25.345 0.0000	-25.369 0.0000	-25.182 0.0000
LnDOW30	-0.9048 0.7867	-4.1775 0.0051	2.78029 0.9988	-27.334 0.0000	-27.352 0.0000	-26.315 0.0000
LnFTSE100	-2.4773 0.1215	-2.89 0.1664	0.63641 0.8535	-25.883 0.0000	-26.039 0.0000	-25.801 0.0000
LnNASDAQ 100	-0.4212 0.9029	-3.9626 0.0103	4.95913 1	-27.671 0.0000	-27.645 0.0000	-25.613 0.0000
LnNİKKEİ225	-0.8329 0.8086	-2.7574 0.2139	1.55409 0.9708	-24.972 0.0000	-24.949 0.0000	-24.848 0.0000
LnS&P500	-0.7576 0.8296	-4.2486 0.004	3.21672 0.9997	-28.373 0.0000	-28.402 0.0000	-26.688 0.0000
LnSHANGHAI	-2.6998 0.0746	-2.7684 0.2097	0.63806 0.8538	-24.118 0.0000	-24.104 0.0000	-24.123 0.0000
Kritik Değerler						
1%	-3.4406	-3.9729	-2.5687	-3.4407	-3.9729	-2.5687
5%	-2.866	-3.4171	-1.9413	-2.866	-3.4171	-1.9413
10%	-2.5692	-3.1309	-1.6164	-2.5692	-3.1309	-1.6164

Tablo 4' te ulaşılan PP testinin sonuçlarına göre değişkenlerin düzey değerlerinde birim kök içerdiği görülmektedir. Ancak değişkenlerin farkı alındıktan sonra $H_0: p=0$ hipotezi reddedilmiş ve birim kök giderilmiştir.

3.3 Eşbütünleşme Analizi

Çalışmanın bu aşamasında Türkiye ile diğer ülke borsaları arasında uzun dönemli ilişkiyi belirleyebilmek için Johansen-Juselius (Johansen 1988; Johansen ve Juselius, 1990) eş bütünleşme testi uygulanmış elde edilen sonuçlar tablo 5' te verilmektedir. Optimal gecikme uzunluğu VAR (1) modeli oluşturularak, Schwarz, Akaike ve Hannan Quin kriterleri tablo 4' de verilmiştir.

Tablo 5: *Optimum Gecikme Uzunlukları*

ÜLKE	AIC	SIC	HQ
BIST100-DAX	1	1	1
BIST100-DOW30	5	1	1
BIST100-FTSE100	3	1	1
BIST100-NASDAQ 100	3	1	1
BIST100-NİKKEI 225	1	1	1
BIST100-S&P500	3	1	1
BIST100-SHANGHAI	1	1	1

Not: Maksimum gecikme uzunluğu 8 olarak alınmıştır.

Tablo 5'te BIST 100 ile diğer ülke borsa endeksleri arasındaki eşbütünleşme ilişkisini belirlemek için optimal gecikme uzunlukları ülkeler arasında birbirinden farklılık göstermektedir. Akaike değerine göre BIST100 ile DAX, NIKKEI 225, SHANGHAI borsaları arasında 1 aylık gecikme, FTSE 100, NASDAQ100 ve S&P500 arasında 3 aylık gecikme ve DOW30 ile 5 aylık gecikme etkileşimi söz konusudur. Aşağıda yer alan tablo 6'da optimum gecikme uzunlukları doğrultusunda eş bütünleşme test sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 6: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonucu

ÜLKELER	H0 Hipotezi	Trace İstatistik	Maksimum Eigen Değer
	$r=0$		
BIST100-DAX	$r \leq 1$	30.87213 (0.0109)**	19.87523(0.0425)**
	$r=0$		
BIST100-DOW30	$r \leq 1$	43.54543(0.000)*	24.61237(0.0034)*
	$r=0$		
BIST100-FTSE 100	$r \leq 1$	30.51292(0.0006)*	19.75294(0.0205)**
	$r=0$		
BIST100-NASDAQ100	$r \leq 1$	34.14121(0.0001)*	18.83152(0.0282)**
	$r=0$		
BIST100-NIKKEI 225	$r \leq 1$	27.12814(0.0347)**	20.22594(0.0377)**
	$r=0$		
BIST100-S&P500	$r \leq 1$	42.51485(0.0002)*	23.26977(0.0129)**
	$r=0$		
BIST100-SHANGHAI	$r \leq 1$	24.33613(0.0767)	19.25576(0.0522)

Not: Parantez içi değerler olasılığı göstermektedir. * ; % 1' de ve ** ; %5 anlamlılık düzeylerinde I(1) eş bütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir.

Tablo 6' da BIST 100 ile diğer ülke borsaları aralarındaki ikili eş bütünleşme ilişkisi verilmektedir. Tabloda Bist100 ile DAX, FTSE100, NIKKEI225, S&P500, DOW30, NASDAQ 100 eşbütünleşme ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmış ve H₀ hipotezi reddedilmektedir. Böylelikle BIST100 ile diğer ülke borsaları arasında I(1) eşbütünleşme ilişkisi görülmüştür. BIST 100 ile SHANGHAI arasında eşbütünleşme sonucuna göre anlamlı bir ilişki mevcut değildir.

İki piyasa arasında eşbütünleşik bir ilişkinin varlığının tespiti özellikle yatırımcılar yani kara vericiler açısından oldukça önemlidir. Böyle bir ilişkinin varlığı iki endeksin birbirleri ile birlikte hareket ettiğinin bir bulgusu olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte eşbütünleşik ilişki olan endekslerin birbirlerinden etkilendikleri varsayımı kabul edilmektedir. Bu sonuçlar birlikte özellikle yatırımcılar karar stratejilerini bunları göze alarak oluşturacaklardır

4. Sonuç

Dünya üzerinde farklı coğrafi konumlara sahip olan piyasaların birlikte hareket edip etmediğini, tüm dünya yatırımcıları tarafından merak edilen bir gerçekliktir. Bu gerçeklik bağlamında küreselleşme olgusuyla birlikte dünya piyasaların birbiriyle etkileşim halinde devam etmesi olası bir durumdur. Bu olası durumun ortaya çıkmasıyla birlikte yatırımcıların haberin ilk geldiği piyasadan son piyasaya kadar birbirleriyle eşgüdümlü hareket edip etmemesi kazançlarını yönetebilmesi adına önemli bir bilgi olacaktır. Bu sorulara cevap aramakla birlikte yapılan çalışmada, farklı coğrafyalarda yer alan önemli borsa endekslerinin birbirleriyle ilişki içerisinde olup olmadığını araştırmak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Ülke hisse senedi piyasaları arasındaki uzun dönemli ilişkiyi araştırmak amacıyla 01.04.2009 - 06.12.2020 dönemini kapsayan 623 adet haftalık frekansta veri üzerinden çalışılmıştır.

Çalışmada ilk olarak Türkiye borsasıyla diğer ülke borsaları arasındaki ilişkiyi tespit etmek için korelasyon matrisine bakılmaktadır. Korelasyon sonucunda Türkiye (BIST100)'den Almanya (DAX), İngiltere (FTSE 100), Japonya (NIKKEI 225), ABD (S&P500 - DOW30 - NASDAQ 100) borsaları arasında güçlü bir korelasyon söz konusudur. Ancak Çin (SHANGHAI) borsası ile zayıf ilişki söz konusu olmaktadır. Çalışmanın devamında eşbütünleşme ilişkisi sınanarak Türkiye (BIST 100) ile Çin (SHANGHAI) borsaları arasında incelenen dönem de anlamlı bir ilişki bulunamamış, geriye kalan bütün borsalar ile uzun dönemli anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Buradan yola çıkılarak Çin (SHANGHAI) borsasının kendine has özellikleri neticesinde piyasadaki daha fazla uzak kalması ile geriye kalan çalışma kapsamında yer alan tüm piyasalar birbirleriyle eşbütünleşik bir şekilde hareket ettikleri görülmektedir. Bu da coğrafi farklılıklarla oluşan sinyal etkisinin bir piyasadaki diğer piyasaya geçirgenliğinin bir göstergesidir.

SHANGHAI borsası ile ilişki bulunamaması sebebi bir nevi ülke borsasının derinliği, etkinliği, kalitesi ve şeffaflığı ile alakalı durumlardan meydana gelebileceği düşünülebilmektedir. Piyasa olarak diğer endekslere göre daha yeni bir piyasa olması ve hacminin büyüklüğü belirli periyotlarda bu piyasayı diğerlerinden ayırabilmektedir.

Bu çalışma analize tabi tutulan endeksler ve ilgili çalışma periyodu ile sınırlıdır. Dönemsel sonuçlar ilerleyen dönemlerde değişiklik gösterebilir ve farklı sonuçlar ortaya koyabilir. Çalışmadan çıkarılan sonuçlar literatürde yer alan Kocabıyık (2015), Kocabıyık ve Kalaycı (2014), Ayaydın, Barut ve Pala (2020), Boztosun ve Çelik (2011) vb. çalışmalarla uyumlu olmayıp, Güzel, Uçan ve Acar (2019), Bulut ve Özdemir (2012) vb. diğer çalışmalarla uyumlu haldedir. Çalışmaların birbirinden farklı sonuçlar ortaya koyması hem alınan dönem hem de verilerin aylık, haftalık veya günlük test edilmesi sebepleri ile ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte küresel ekonomik çevre ve koşullar değiştikçe buna benzer yeni çalışmalar ortaya çıkacaktır. Karar vericiler için önemli sonuçlar içeren bu literatür yine bu çalışmanın dışında var olan daha farklı ülkelerin endeksleri ile karşılaştırmaya tabi tutulabilir yeni sonuçlar elde edilebilir.

Kaynakça

- Boztosun, D., & Çelik, T. (2011). Türkiye borsasının avrupa borsaları ile eşbütünleşme analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), s.147-162.
- Bulut, O., & Özdemir, A. (2012). İstanbul menkul kıymetler borsası ve "Dow Jones Industrial" arasındaki ilişki. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 19(1), s.211-224.
- Ganiev, J. (2014). Küreselleşme, finansal piyasalar ve kriz. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 2(1),117-129.
- Güzel, F., Uçan, O., & Acar, M. (2019). Borsa İstanbul'un gelişmiş ve gelişmekte olan ülke borsaları ile eşbütünleşme analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 54(1), 25-45.
- Karacaer Ulusoy, M. (2019). Borsa İstanbul'un küresel piyasalarla entegrasyonu. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(2) 1643-1653.
- Keskin Benli, Y. (2014). Türkiye borsasının gelişmekte olan ülke borsaları ile eşbütünleşme analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12(23), s.18-32.
- Kılıç, Y., & Çütücü, İ. (2018). Bitcoin fiyatları ile borsa istanbul endeksi arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(3), 235-250.

- Kocabıyık, T. (2015). *Borsalar arasındaki etkileşim: BRİC ülkeleri ve Türkiye üzerine ampirik bir çalışma*. 2.Uluslararası Davraz Kongresi, Isparta, Türkiye, 29 -31 Mayıs 2014, cilt.1, ss.2975-2992.
- Kocabıyık, T., & Kalaycı, Ş. (2014). Borsalar arasında etkileşim: G-8 ülkeleri ve Türkiye üzeri ampirik bir araştırma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 594, 37-56.
- Özdemir, A., & Bulut, Ş. (2012). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası ve "Dow Jones Industrial" arasındaki ilişki: Eşbütünleşme analizi. Yönetim ve Ekonomi: *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 211-224.
- Polat, M., & Eray, G. (2017). BIST ve BRICS borsaları arasındaki ilişkinin portföy çeşitlendirmesi açısından incelenmesi: ARDL sınır testi ile eşbütünleşme Analizi. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 4(4), 393-403.
- Sandal, M., Çemrek, F., & Yıldız, Z. (2017). BİST 100 endeksi ile altın petrol fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesi. *Ç.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(3), 155-170.
- Sarıkovanlık, V., Koy, A., Akkaya, M., Yıldırım, H., & Kantar, L. (2019). *Finans biliminde ekonometri uygulamaları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Şahin, C., & Sümer, K. (2014). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke borsaları ile Türk Borsası arasındaki etkileşime yönelik bir inceleme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 315-338.
- Tolu, F. (2020). Londra FTSE100 borsa endeksi ile altın fiyatları arasındaki ilişki. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 15(1), 59-70.
- Ünal, S., & Köse İçigen, F. (2020). MIST Ülkelerinin borsa endeksleri arasındaki eşbütünleşme ilişkisi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 137-145.
- Vuran, B. (2010). IMKB 100 endeksinin uluslararası hisse senedi endeksleri ile ilişkisinin eşbütünleşme analizi ile belirlenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39(1), 154-168.
- Yıldırım, H., & Kesebir, M. (2019). Farklı büyüklükteki ekonomi ve finansal piyasalara sahip ülkelere ait borsa endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 249-259.

Research Article / Araştırma Makalesi

EXAMINING THE MEDIATING ROLE OF MARKETING CAPABILITIES BETWEEN INTANGIBLE FIRM CAPITAL AND MARKET-FOCUSED LEARNING*

İçlem ER¹
Aydın KAYABAŞI²

Abstract

The purpose of this study is to investigate the mediating role of marketing capabilities in the relationship between intangible firm capital and market-focused learning. The study was conducted by structured survey method. The research scale was adapted from the scales commonly used in the literature. According to the research results, it has been determined that intangible firm capital affects market-focusing learning and marketing skills. In addition to this, it has also determined that marketing skills affects market-focusing learning and it has partially mediated the relationship between intangible firm capital and market-focused learning. Especially, in the dimensional analysis, it is seen that human capital has a partial mediation effect in this relation. In this context, it can be stated that in the context of the literature contribution, the intangible firm capital will contribute to the improvement of marketing capabilities and market-focused learning. Based on this result, human capital can be considered as an important element for marketing capabilities and market-focused learning.

Keywords: Intangible firm capital, marketing capabilities, market-focused learning, market-driven firm.

MADDİ OLMAYAN FİRMA SERMAYESİ İLE PAZAR ODAKLI ÖĞRENME ARASINDA PAZARLAMA YETENEKLERİNİN ARACILIK ROLÜNÜN İNCELENMESİ

Öz

Bu çalışmanın amacı, maddi olmayan firma sermayesi ile pazar odaklı öğrenme ilişkisinde pazarlama yeteneklerinin aracılık rolünü incelemektir. Çalışma, yapılandırılmış anket yöntemi yoluyla yürütülmüştür. Araştırma ölçeği, literatürde yaygın şekilde kullanılan ölçeklerden adapte edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, maddi olmayan firma sermayesinin, pazar odaklı öğrenme ve pazarlama yeteneklerini etkilediği belirlenmiştir. Buna ek olarak, pazarlama yeteneklerinin de pazar odaklı öğrenmeyi etkilediği ve pazarlama yeteneklerinin maddi olmayan firma sermayesi ve pazar odaklı öğrenme ilişkisinde kısmi aracılık etkisine sahip olduğu belirlenmiştir. Özellikle, boyutsal incelemede insan sermayesinin söz konusu ilişkide kısmi bir aracılık etkisine sahip olduğu görülmüştür. Literatürel katkı kapsamında, maddi olmayan firma sermayesinin pazarlama yetenekleri ve pazar odaklı öğrenmenin geliştirilmesinde katkı sağlayacağı ifade edilebilir. Bu sonuca dayalı olarak insan sermayesi, pazarlama yetenekleri ve pazar odaklı öğrenmeye yönelik önemli bir unsur olarak düşünülebilir.

Anahtar Kelimeler: Maddi olmayan firma sermayesi, pazarlama yetenekleri, pazar odaklı öğrenme, pazar odaklı şirket.

JEL Codes: M00, M31

* Abstract of this research has been presented at the 20th Marketing Congress in Eskişehir, Türkiye.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ORCID : 0000-0002-4846-0722.

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): iclem.er@dpu.edu.tr

² Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, ORCID : 0000-0001-6955-7948.

Başvuru Tarihi (Received): 26.09.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Introduction

The operational significance of tangible firm capital elements is an indisputable fact; thus, investments on tangible firm assets assert critical importance in terms of traditional business practices. However, in the last decade globalization boost information-intensive business practices and the intensifying competition amplified investments on intangible firm capital elements. These investments gradually gain importance for success in business practices as well as sustainable competitive advantage (Görmüş, 2009). In marketing literature variables that are suggested to affect successful business practices and sustainable competitive advantage include intangible firm capital, marketing capabilities and market-oriented learning (Görmüş, 2009; Griffith vd., 2010; Weerawardena vd., 2006; Uzkurt ve Torlak, 2007). Intangible firm capital consists of four basic dimensions, as human, relational, organizational and informational capitals (Griffith vd., 2010).

Human capital is explained as the business knowledge, skills and expertise of firm's employees (Görmüş, 2009). Relational capital is defined as any kind of firm's relational processes comprising her relations with its customers (De Castro et al., 2004; Léger, 2010; Ghane and Akhavan, 2014). Organizational capital is an important part of structural capital and involves not just firm's organizational culture but also business philosophy, organizational structure, procedures, software and hardware, and databases (Sánchez-Canizares et al., 2007; Bontis, 2001). Griffith et al. (2010) inserts firm's policies, norms, etc. into organizational capital. The fourth and final dimension informational capital is explained as information and knowledge sources that the firm possess concerning her products and stakeholders in the market (Griffith and Lusch, 2007; Nguyen and Nguyen, 2011).

Resource-based theory focuses on firm's essential, unique and inimitable resources and capabilities, which constitutes the basis of its sustainable competitive advantage (Jurisch vd., 2014). There is simple yet basic difference between firm's resources and capabilities. Firms' resources consist of all kinds of inputs that are included in the production process, such as equipment, patents, brand names, financial tools, etc. Firms often concentrate on improvements in productivity regarding resources. Firm's capabilities, on the other hand, are defined as the capacity to accomplish a task or an operation, and firm's resources are considered as the basis of firm's capabilities whereas capabilities constitute the source of competitive advantage (Grant, 1991).

Srivastava (2001) suggests a solid link between resource-based theory and marketing in creating value and mentions that customer value is formed in the market. Thus, firms should integrate resource-based approach to create customer value and conserve competitive advantage; and also, try to understand what constitutes value, where it is shaped, how and with which resources it would be created. Succeeding this depends on accurately defining and continuously tracking customer needs and wants as well as acquiring information on competitors' products and strategies. Therefore, there occurs a need for an efficient information system. However, it would only be possible to build such a system by adopting a learning-based culture that gathers, interprets and disseminates essential information about the market (Uzkurt and Torlak, 2007).

Furthermore, marketing capabilities, which is a component of firm capabilities, are defined as the integrative processes devised for effectively responding to the changing market needs and competitive environment (Griffith et al., 2010). In the past two decades studies about marketing capabilities have investigated the theoretical links between industry structure and developing firm capabilities. The major perspective in this period can be summarized as "competition leads to capability development".

In this way, firms can engage in learning in order to overwhelm competitive challenges; and thus, beneficial resources and capabilities are developed within the firm (Weerawardena et al., 2006). Therefore, establishing a learning-oriented information system has a crucial role in attaining competitive advantage for firms (Uzkurt and Torlak, 2007).

There are a limited number of studies that examine the ability of firms to develop intangible firm capital, which are considered within marketing capabilities; and these studies mostly focus on defining and deploying technological and marketing capabilities (Griffith et al., 2010). Previous studies examined the relationships between organizational learning, market-oriented organizational culture and creating customer value (Uzkurt ve Torlak, 2007); organizational learning, industry structure, innovation and brand performance (Weerwardena et al., 2006); relational learning, organizational innovation and sustainable competitive advantage (Weerwardena, 2003); intangible firm capital, financial performance and market value (Al Matarneh, 2014); market-oriented firm's capabilities and performance (Vorhies et al., 1999); marketing capabilities, intangible firm capital and firm performance (Griffith vd., 2010). This study aims to identify the mediating role marketing capabilities in the relationship between intangible firm capital components and market-focused learning. In this framework, firstly, the literature was reviewed; then, a quantitative survey was conducted; and finally, the presumed relationships were tested with multivariate data analysis.

1. Literature Review

1.1. Intangible Firm Capital

In traditional business approach, investment in tangible capital was of great significance for businesses. But recently, especially in the conditions of intensive competition, investments in intangible capital are increasing day by day. The investment of companies in intangible capital has become a main element of creating of sustainable competitive advantage (Görmüş, 2009). In this sense, intangible capital such as human capital, relational capital, organizational capital, and informational capital will be explained below.

Human capital (HC) could be considered as the main component of the intellectual capital approach. HC consists of total knowledge, skills, experience and expertise of members of the organizations (Görmüş, 2009). In other words, HC is defined as the business knowledge and skills of a firm's employees. In the studies of Griffith, et. al., 2010, it is stated that HC involves skills, training, experience, expertise and etc. Today in the global intensive competition, firms must increasingly rely on the knowledge, skills, experience and judgement of all their human resources. The whole organization should act in new ways of knowledge-based creativeness and innovativeness in an ever-changing competitive environment (Dess and Picken, 2000).

HC has recently become an agent used to increase effectiveness and efficiency from a sustainable competitive advantage point of view. That's why, HC could be deemed a major constituent for enhancing firms' assets and employees as to amplify competitiveness of firms (Marimuthu, et. al., (2009). Since HC primarily focuses on utilization of tacit knowledge that resides in the minds of employees, employees are seemed the most valuable assets to firms (Busch, et al., 2008). HC is of crucial importance for gaining superior competitive advantage; thus, one of the most important tasks of leaders in the organization is transferring HC into structural capital. When compared with the structural capital, the HC is much more volatile than structural capital, since HC could not be owned, but could only be rented. As far as the structural capital is concerned, it could be owned and traded (Edvinsson, 1997; Görmüş, 2009). HC have four attributes which provide some benefits regarded as adding value in terms of individual and organizational outcomes (Marimuthu, et. al., (2009). The human resources skills and productivity can be raised by applying formal and non-formal education and training.

Firms have close relationships within the business environment in order to effectively operate most of their processes. Their competitive power largely depends on methods for managing these relationships. Firms are not isolated organizations, since they continually interact with their business partners, they are strongly dependent on many agents existed in the business environment in many respects (Martinez Garcia De Leaniz & Rodríguez Del Bosque, 2013; Dorrego et al., 2013). Relational Capital (RC) could be explained as the merit of relations that a firm establishes with its

business partners within the business environment such as customers, sellers, suppliers, agencies and so on (De Castro et al., 2004; Léger, 2010; Ghane & Akhavan, 2014). If firms have substantial relations with business partners, these relations lead firms to understand and manage the business environment (Ghane & Akhavan, 2014). From this point, substantial relations are needed to assess the environment thoroughly by the managers and this includes the steps such as the identification of key features of the agents, major procedures that are deployed, effects of the relationships and risk (Bueno, et al., 2004). According to Johansson (2007), RC could be considered as an element of a corporate strategy for achieving competitive advantage. It is not easy to imitate since it has firm-specific characteristics (McCallum, & O'Connell, 2009). In order to enhance firm value, RC is of great use for firms to create and use knowledge in strategic perspectives (Johansson, 2007). In terms of the long-term activities and returns, RC can have significant impact on innovative and creative outcomes (De Castro et al., 2004). Hence, RC can provide some benefits such as reduced transaction uncertainty, substantial affiliation (Griffith, et al., 2010), lead to future financial performance, improve to value creation process and etc. (Léger, 2010). RC has three major facades such as quality, market reputation and customer satisfaction (Dewhurst, & Navarro, 2004).

Organizational capital (OC) and customer capital (CC) are significant parts of structural capital. Organizational capital (OC) consists of systems, hardware, software, databases, organizational structure, work philosophy, as well as organizational culture (Sánchez-Canizares, et al., 2007; Bontis, 2001). Griffith, et al. (2010) added firm strategies, rules etc. to the definition of OC. The success of intellectual capital is determined by stronger OC. If firms have a large and strong OC, they could benefit from their intellectual capital at fullest capacity (Bontis, et al., 2000). To improve organizational capital, human capital can be used a main agent since OC is dependent on human capital (Nazari, & Herremans, 2007). Besides, it is possible for firms to develop and deploy customer capital through the use of OC and HC (Chen, et al., 2004). Finally, OC can provide some benefits such as increased efficiency and competitiveness via organizational learning processes (Griffith, et al., 2010).

Informational capital (IC) refers to the stock of information and/or knowledge resources concerning products and services, customers, competitors, suppliers, intermediaries, and industry structure (Griffith & Lusch, 2007; Nguyen & Nguyen, 2011). Knowledge related to market grows through the findings of technical research, marketing research and competitor information (Griffith, et al., 2010).

1.2. Marketing Capabilities

Resource-based Theory deals with the unique characteristics of organizations that are looking for achieving sustainable competitive advantage based on beneficial and unique resources and capabilities that are developed in the structural systems (Jurisch, et al., 2014). When define resources and capabilities, there is a key distinction between them. Firm resources can be defined as all inputs into the production process. Firms, generally tries to improve their productivity level. Capability is defined, *“as the capacity of a set of resources to perform some tasks of activity. While resources are the source of a firm’s capabilities, capabilities are the main sources of its competitive advantage”* (Grant, 1991). In terms of value creation process, there is a close relationship between RBV and marketing. According to the Srivastava et al., (2001), *“it is explicitly recognized that customer value commences and occurs in the marketplace”*. That’s why, to create and sustain customer value in the marketplace, firms must try to integrate RBV and marketing and try to find responses such questions as *“what is the source of value, where is the value determined, how is value created, and what is the source of resources? etc.”* (Srivastava, et al., 2001).

1.3. Market-Focused Learning

Market-focused learning aims to identify firm’s capacity to learn from markets or the market segments. Weerawardena & O’Cass (2003) defines market-focused learning as *“the capacity of the firm to acquire, disseminate, and use market information for organizational change”*. The literature

suggests that market-driven firms differ in their ability to continuously sense and act on events and trends in the markets (Day, 1994). Furthermore, a market-driven firm is successful in anticipating the changing needs of markets and to answer them with novel products and services (Slater & Narver, 1995).

This ability provides speed and effectiveness of responses to environmental changes and industry-related conditions. In other words, firms need to continuously scan the environment, analyze the market for new opportunities. Information about changing market preferences reduce the risk of marketing practices and enhance successful operations (Kohli & Jaworski, 1990). Therefore, it is possible to suggest that market focused learning is a core competency about firm' environment, which forms the fundamental bases of sustainable competitive advantage (Weerawardena & O'Cass, 2003).

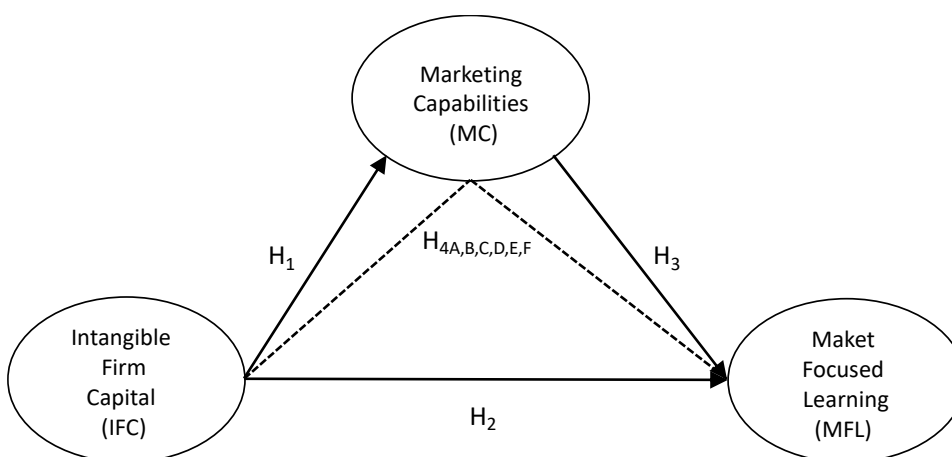
2. Research Design and Methodology

This study was designed as a causal research, which deploys measures of intangible firm capital, marketing capabilities and market-focused learning. The study was based on the development and administration of a structured questionnaire. The research questionnaire covered four-dimensional 12 item intangible firm capital scale, as human capital, relationship capital, organizational capital and informational capital (Griffith et al. 2010); 2 dimensions and 8 item (marketing research capabilities and marketing management capabilities) of 6-dimensional marketing capabilities scale (Vorhies and Harker, 2000); and 7 item market-focused learning scale (Weerwardena et al., 2006). For measuring the responses, we used a five-point Likert Scale, where 1= definitely disagree and 5= definitely agree.

Research sample consisted of furniture manufacturing firms operating in İnegöl, Bursa. Key informants were selected to be marketing or export managers, or high-level managers of these furniture manufacturing firms. Data collection was administered through face-to-face interviews with 202 key informants.

After data screening, preliminary data analysis was undertaken to examine the psychometric properties of the scales via measures of central tendency, bivariate Pearson correlations, reliability estimates, and exploratory factor analysis. Then, for hypothesis testing hierarchical regression analysis was conducted. The research model is presented in Figure 1 below.

Figure 1: *Research Model*

Research hypotheses were based on previous research in the literature. Literature review shows that previous research have examined the relationships between organizational learning, market-oriented organizational culture and creating customer value (Uzkurt ve Torlak, 2007); organizational learning, industry structure, innovation and brand performance (Weerwardena et al., 2006); relational learning, organizational innovation and sustainable competitive advantage (Weerwardena, 2003); intangible firm capital, financial performance and market value (Al Matarneh, 2014); market-oriented firm's capabilities and performance (Vorhies et al., 1999); human marketing capital, relational marketing

capital and firm-specific marketing capital (Nguyen ve Nguyen, 2011); relational learning process and intellectual capital (Dewhurst and Navarro, 2004); intellectual capital and firm performance (Bontis et al., 2000); marketing capabilities, intangible firm capital and firm performance (Griffith vd., 2010). Respectively, our research hypotheses are as follows;

H₁: Intangible firm capital has a significant effect on marketing capabilities.

H₂: Intangible firm capital has a significant effect on market-focused learning.

H₃: Marketing capabilities has a significant effect on market-focused learning.

H₄: Marketing capabilities (marketing research capabilities and marketing management capabilities) has a mediating role in the relationship between intangible firm capital (informational, relational, organizational and human capital) and market-focused learning.

2.1. Research Findings

2.1.1 Descriptive Findings

Frequency analysis is used for depicting the profile of responding firms. 51% of the responding firms are small firms (less than 50 employees), and the remaining 49% of them are medium-scaled firms (50 to 250 employees). 96% of the responding manufacturing firms are exporting to various markets. 28% of key informant managers are female whereas 72% are males.

2.1.2. Validity and Reliability Analysis

For assessing validity of the constructs exploratory factor analysis (EFA) for each construct was computed (Bryman and Cramer, 2005). The results of EFA showed that KMO value for intangible firm capital (IFC) is 0,735; for marketing capabilities (MC) is 0,850; and, for market-focused learning (MFL) is 0,830. Barlett test values of each construct is statistically significant ($p < 0,001$). IFC theoretically has 4 dimensions (human, relational, organizational and informational capital), however after EFA our data set exhibits a three-dimensional construct. Informational and organizational capital dimensions congregated under the same construct. MC construct presents a two-dimensional construct, namely marketing research capabilities and marketing management capabilities, as was expected. MFL reveals a single-dimensional structure as the literature suggests. Total variances explained for each construct are as follows; IFC 59%, MC 71% and MFL 52%, which are in the accepted ranges.

For reliability testing of the research data, we used internal consistency values of each dimension of the constructs. All internal consistency values lie between 0,63 and 0,8; all of which, except relational capital and human capital, are at suggested acceptance levels (Hair et al., 1998). EFA results are shown in Table 1.

Table 1: Preliminary Results

		Items	Variables				
			$\bar{x}$	σ	λ	AVE	α
Intangible Firm Capital	Informational and Organizational Capital	Our employees have knowledge about our firm policies	4,43	0,60	0,770	59,10	0,78
		Our employees have knowledge about our industry	4,45	0,62	0,754		
		Our employees have knowledge about how we do things in the firm	4,45	0,63	0,726		
		Our employees have knowledge about our customers and clients	4,35	0,69	0,716		
		Our employees have knowledge about the practices and procedures of our firm	4,43	0,60	0,661		
	Relational Capital	Our employees have quite a lot of business contacts	4,27	0,60	0,830	0,65	
		Our employees have formed quite a lot of business connections	4,03	0,75	0,815		
		Our employees have formed a network of business contacts	3,81	0,81	0,498		
	Human Capital	Our employees had several business education and training	3,87	0,69	0,786	0,63	
		Our employees have valuable business capabilities	4,03	0,59	0,727		
Our employees have valuable business expertise		3,84	0,77	0,577			
Marketing Capabilities	Marketing Management	Our abilities to segment and target-market help us compete	3,84	0,72	0,857	70,71	0,74
		Our marketing management skills give us a competitive edge	3,87	0,69	0,757		
		Our ability to coordinate various departments and groups in this business unit helps us to respond to market conditions faster than our competitors	4,03	0,62	0,655		
	Marketing Research	Our marketing research abilities help us find more new customers than do our competitors	3,94	0,67	0,858	0,80	
		Our marketing research skills help us develop effective marketing programs	3,86	0,78	0,850		
		We use our marketing research information more effectively than our competitor uses their own marketing research information	3,80	0,73	0,538		
Market Focused Learning	Our firm have knowledge about market segments	4,18	0,74	0,791	51,65	0,81	
	Our firm searches for innovative ideas through market information	4,10	0,69	0,776			
	Our firm collects information about markets	4,18	0,71	0,735			
	Our firm's capability to learn allow to compete	4,06	0,68	0,687			
	Our firm shares information with employees	3,94	0,73	0,656			
	Our firm uses customer and competitor information in innovations	3,98	0,77	0,655			

EFA is also a tool for testing convergent and discriminant validity. When factor loadings of items that form a construct are equal or greater than 0,60 then convergent validity is established; or, factor loadings of items that form a construct are lower than 0,30 at other factors then discriminant validity is established (Bhattacharjee, 2012). Another method for testing convergent validity is that all variances extracted and factor loadings of items forming a construct were greater than 0,50. On the other hand, to establish discriminant validity, all respective correlations between constructs should be lower than 0,80 (Yanamandram, 2006). Correlation analysis shows that correlations between constructs are lower than 0,80 (See Table 2). Thus, tests indicate that convergent and discriminant validity are established.

2.1.3. Correlation Analysis

Before the final stage of the analysis, correlation analysis was performed to determine the relationships between the variables. As a result of the correlation analysis, it was determined that there were statistically significant relationships between the variables ($p < 0,05$). The results of the preliminary analysis of the instrument indicate acceptance of the psychometric properties of the scales, providing adequate support to move to the next stage of the analysis involving hierarchical regression to test the hypotheses.

Table 2: Correlation Analysis Results

Variables	$\bar{x}$	σ	1	2	3	4	5
1. Informational and Organizational Capital (IOC)	4,42	0,45					
2. Relational Capital (RC)	4,03	0,55	0,072				
3. Human Capital (HC)	3,91	0,52	0,166*	0,487**			
4. Marketing Management Capabilities (MMC)	3,91	0,55	0,255**	0,184**	0,250**		
5. Marketing Research Capabilities (MRC)	3,86	0,61	0,212**	0,139*	0,163*	0,763**	
6. Market-Focused Learning (MFL)	4,07	0,52	0,090	0,208**	0,342**	0,646**	0,567**

** significant at $p < 0,01$ and * $p < 0,05$

2.1.4. Hierarchical Regression Analysis

After the correlation analysis, hierarchical regression was estimated to examine the level of direct effect and mediation effect of the independent variables on the dependent variables. In order to talk about the existence of mediation effect, the independent variable should have a significant effect on the mediator variable, the mediator variable should have a significant effect on the dependent variable and the independent variable should have a significant effect on the dependent variable (Baron & Keeny, 1986). Accordingly, the effects of (1) independent variables on the mediating variable (2) mediating variable on the dependent variable (3) independent variables on the dependent variable were examined.

(1) Regression analysis revealed that Informational and Organizational Capital (IOC) (0,26) and Human Capital (HC) (0,18) dimensions of IFC have an impact on MMC. Results indicate that IFC dimensions do not have a statistically significant effect on MRC.

Table 3: *Effect of Independent Variables on Mediating Variable*

Model 1	MMC			Model Summary
	β	T value	P.	
Constant	1,674	3,712	0,000**	R ² : 0,12 F _(3,198) : 8,568 (0,000)
IOC	0,267	3,255	0,001**	
RC	0,084	1,100	0,273	
HC	0,184	2,226	0,027	
Model 2	MRC			Model Summary
	β	T value	P.	
Constant	2,416	4,633	0,000**	R ² : 0,05 F _(3,198) : 3,170 (0,025)
IOC	0,121	1,246	0,203	
RC	0,046	0,524	0,601	
HC	0,186	1,946	0,053	

(2) In the second stage, the effect of the mediating variables on the dependent variable was analyzed. The effect of Marketing Management Capabilities (MMC) and Marketing Research Capabilities (MRC) on Market-Focused Learning (MFL) was tested. It was determined that MMC (0,45) and MRC (0,19) have an effect on MFL.

Table 4: *Effect of Mediating Variable on Dependent Variable*

Model 1	MFL			Model Summary
	β	T value	P.	
Constant	1,519	7,469	0,000	R ² : 0,44 F _(2,199) : 80,684 (0,000)
MMC	0,459	6,940	0,000	
MRC	0,198	3,334	0,001	

(3) In the last stage, the impact of IFC dimensions on MFL was analyzed. A statistically significant relationship was detected between only Human Capital (HC) dimension of IFC on MFL. As it can be seen from Table 3, HC has also an impact on Marketing Management Capabilities (MMC). Since the other 2 dimensions of IFC do not have a significant effect on MFL, only the mediating role of HC was tested. As Table 4 shows, there is no significant relationship between IFC dimensions and Marketing Research Capabilities (MRC). Therefore, the mediation effect of MRC was not tested.

Table 5: *Effect of Independent Variable on Dependent Variable*

Model 1	MFL			Model Summary
	β	T value	P.	
Constant	2,485	5,900	0,000	R ² : 0,12 F _(3,198) : 9,019 (0,000)
IOC	0,040	0,519	0,605	
RC	0,051	0,724	0,470	
HC	0,309	4,003	0,000	

In order to test the mediation effect, the independent variable, mediator variable and dependent variable were entered the model together. Using hierarchical regression analysis and Sobel test, the mediation effect was tested between HC (independent variable), MMC (mediator variable) and MFL (See Table 6).

Table 6: Mediating effect of HC on MFL (MMC Mediating Variable)

Model 1	MFL (without Mediating Variable)			
	β	T value	P.	Model Summary
Constant	2,740	10,435	0,000**	R ² : 0,12
HC	0,341	5,141	0,000**	F _(1,200) : 26,433 (0,000)
Model 2	MFL (with Mediating Variable)			
	β	T value	P.	Model Summary
Constant	1,133	4,471	0,000**	R ² : 0,452 F _(2,199) : 81,941 (0,000)
HC	0,192	3,547	0,000**	
MMC	0,56	11,024	0,000**	

In the first model, the mediator variable was not included in the model; while in the second model, the mediator variable was entered into the model. The mediation effect is explained as the decrease in the effect of the independent variable on the dependent variable when the mediator variable is added to the model. In this case, when the effect converts to a statistically insignificant one, it is interpreted as full mediation effect; when the effect decreases but remains statistically significant, it is interpreted as partial mediation effect.

The mediating effect of MMC on the relationship between IFC and MFL was tested with hierarchical regression analysis. In the model where the mediating variable was not included, only HC of the IFC dimensions, was found to have an impact on MFL with an effect size of 0,34 (R²: 0,120; F_(1,200): 26,433; p<0.01). After the mediator variable was entered into the model, the effect of HC on POE ($\Delta\beta_1 - \Delta\beta_2$) showed a decrease of 0,15, but still statistically significant impact. Accordingly, this decrease indicates that MMC has a partial mediation effect on the relationship between HC and MFL. On the other hand, MMC has an impact Market-focused Learning with an effect size of 0,56. In addition to hierarchical regression, Sobel test was performed to test the mediation effect (Jyoti and Sharma, 2017). The overall effect of IFC on MFL and the mediation effect of MC through its overall effect were also examined. Results showed that IFC has an effect on MC with an effect size of 0,41, and on MFL with an effect size of 0,44. Furthermore, MC was found to have an impact on MFL with an effect size of 0,63.

Table 7: Intangible Firm Capital, Marketing Capabilities and Market-Focused Learning

Model 1	MC			
	β	T value	P.	Model Summary
Constant	2,165	5,240	0,000**	R ² : 0,08
IFC	0,418	4,194	0,000**	F _(1,200) : 17,588 (0,000)
Model 2	MFL			
	β	T value	P.	Model Summary
Constant	2,267	5,692	0,000**	R ² : 0,09
IFC	0,439	4,566	0,000**	F _(1,200) : 20,845 (0,000)
Model 3	MFL			
	β	T value	P.	Model Summary
Constant	1,591	7,836	0,000**	R ² : 0,433
MC	0,639	12,368	0,000**	F _(1,200) : 152,971 (0,000)

Hierarchical regression analysis was performed to test the overall mediation effect of Marketing Capabilities. Model 1 (without the mediating variable) indicates that IFC has an impact on MFL with an effect size of 0,44. In model 2, when the mediating variable was entered in the regression estimation, the effect of IFC on MFL have decreased. The impact of IFC on MFL ($\Delta\beta_1 - \Delta\beta_2$) decreased by 0,25. The coefficient of the independent variable is significant at the 0,05 level. Therefore, hierarchical regression indicated that According to these data, it can be stated that MC has a partial mediation effect. The effect size of MC on MFL is 0,60.

Table 8: *Intangible Firm Capital and Market-Focused Learning (Marketing Capabilities Mediating Variable)*

Model 1	MFL (without Mediating Variable)			
	β	T value	P.	Model Summary
Constant	2,267	5,692	0,000**	R ² : 0,09 F _(1,200) : 20,845 (0,000)
IFC	0,439	4,566	0,000**	
Model 2	MFL (with Mediating Variable)			
	β	T value	P.	Model Summary
Constant	0,961	2,894	0,000**	R ² : 0,449 F _(1,200) : 81,102 (0,000)
IFC	0,187	2,380	0,018*	
MC	0,603	11,319	0,000**	

3. Discussion and Conclusions

This study focuses on the mediating role of marketing capabilities (PMC) in the relationship between intangible firm capital (IFC) and market-focused learning (MFL). A number of research suggest that IFC has an essential role in developing marketing strategy and building competitive advantage. The significant role of IFC in business performance, organizational performance, financial results, and value creation has been investigated in previous studies (Hu et al., 2015). Intangible firm capital substantially contributes to financing an organization's vision (Bontis, 2001). Furthermore, from a macroeconomic point of view, intangible capital is also considered as a critical resource for the development and growth of national economies (Li and Wu, 2018). Griffith et al. (2010) identified the facets of intangible firm capital as human capital, relational capital, organizational capital and informational capital.

Some researchers argue that marketing capabilities exhibits a multi-dimensional structure, which theoretically comprises pricing, product, distribution, marketing communication, sales and marketing practices; as well as marketing planning, marketing research and marketing management capabilities (Vorhies and Harker, 2000; Morgan et al., 2009). This study adopted two dimensions of marketing capabilities, namely marketing management capabilities and marketing research capabilities, which were suggested by Vorhies and Harker (2000).

Griffith et al. (2010) examined the effect of IFC components on firm performance in Japanese and American firms, and concluded that marketing capabilities also affect firm performance in both countries. They found that human capital and relational capital affect marketing capabilities in Japanese firms, whereas organizational and informational capital do not. In case of American firms, on the other hand, while informational capital does not affect marketing capabilities, human, relationship and organizational capital affect marketing capabilities. As a result, it was determined that marketing capabilities have a full mediating effect in the relationship between IFC and firm performance (Griffith et al., 2010). In a similar study Cheng and Krumwiede (2017) examined critical elements of intangible firm capital for developing new service. They defined intangible firm capital

depending on Walsh et al. (2008) as knowledge and skills-based resources, such as market experience, technical knowledge, or customer relations that are essential for firm performance. From a service-dominant logic, the research suggested that the elements of intangible firm capital involve market capital, service delivery capital, interactional capital and learning capital. In different clusters, the impact of market capital, service delivery capital and interaction capital and learning capital on new service success was confirmed (Cheng and Krumwiede, 2017).

Moreover, significant relationships were detected between customer orientation, competitor orientation, commitment to learning and value creation efforts; where customer orientation and commitment to learning affect customer value creation efforts (Uzkurt and Torlak, 2007); industry structure has a significant effect on market-focused learning and relational learning, and relational learning and organizational innovation impact brand performance (Weerwardena et al, 2006); marketing capabilities affect organizational innovation intensity and sustainable competitive advantage (Weerwardena, 2003a; Weerwardena, 2003b); network capabilities enable born-global firms to identify market opportunities in a variety of ways (Mort and Weerawardena, 2006); human capital occupies a central role among intangible firm capital elements (Al Matarneh, 2014); highly market-oriented firms possess superior marketing capabilities (Vorhies et al, 1999); as well as significant relationships between human marketing capital, relational marketing capital and firm-specific marketing capital (Nguyen & Nguyen, 2011); the relational learning process and intellectual capital (Dewhurst & Navarro, 2004); human capital, customer capital, structural capital and business performance (Bontis, Chong Keow, & Richardson, 2000) has been confirmed.

Table 9: Hypothesis Test Results

Hypothesis	Result	Sobel Test
H ₁ Intangible firm capital has a significant effect on marketing capabilities	Accepted	--
H ₂ Intangible firm capital has a significant effect on market-focused learning	Accepted	--
H ₃ Marketing capabilities has a significant effect on market-focused learning	Accepted	--
H ₄ Marketing capabilities has a mediating role in the relationship between intangible firm capital and market-focused learning	Accepted	3,95 (0,000)
H _{4A} Marketing management capabilities has a mediating role in the relationship between human capital and market-focused learning	Accepted	3,34 (0,000)
H _{4B} Marketing management capabilities has a mediating role in the relationship between relational capital and market-focused learning	Rejected	--
H _{4C} Marketing management capabilities has a mediating role in the relationship between informational and organizational capital and market-focused learning	Rejected	--
H _{4D} Marketing research capabilities has a mediating role in the relationship between human capital and market-focused learning	Rejected	--
H _{4E} Marketing research capabilities has a mediating role in the relationship between relational capital and market-focused learning	Rejected	--
H _{4F} Marketing research capabilities has a mediating role in the relationship between informational and organizational capital and market-focused learning	Rejected	--

Results of this research show some similarities with previous studies in several aspects. This study showed that intangible firm capital impact marketing capabilities, as expected. The study also verified that marketing capabilities have a partial mediation effect on the relationship between intangible firm capital and market-focused learning, where Griffith et al. (2010) found as a full mediation effect. In addition, human capital was found to be more effective than other intangible capital dimensions. This result is similar to the result of Al Matarneh, (2014). Furthermore, our findings are consistent with the results of Griffith et al. study (2010) that organizational and informational capital do not have an

impact on marketing capabilities for Japanese firms and informational capital do not have an impact on marketing capabilities for American firms.

The role of market-driven capabilities in competitive strategy has grown significantly in the last two decades, however few efforts have been made to comprehend and operationalize the key constructs in Türkiye. This study contributes to the Capability-based Theory of competitive advantage by testing measures for marketing capabilities and market-focused learning. The study also contributes to the understanding on the role of marketing in the strategy development. For practitioners, the results of the study provide an achievable path for developing competitive advantage by focusing on potential sources of intangible firm capital.

Though the study provides some useful insights about the role of market-driven capabilities in developing sustainable competitive advantage, certain limitations should be recognized. First, the study conducted in the furniture manufacturing sector, although research in other industries is required. In addition, the respondent firms in this study are SME's. Thus, further studies are needed for understanding the role of market-driven capabilities in strategy formation in large firms.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References

- Al Matarneh, A. S. (2014). An Empirical test of the effect of intangible capital on financial performance and market value in the Jordanian companies. *Global Journal of Management And Business Research*, 14(2), 8-18.
- Baron R. M. & Kenny D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bhattacharjee, A. (2012). *Social science research: Principles, methods, and practices*, (2nd ed.). Col, USA: USF Open Access Textbook.
- Bontis, N., Chong Keow, W.C. & Richardson, S. (2000). Intellectual capital and business performance in Malaysian industries. *Journal of Intellectual Capital*, 1(1), 85-100.
- Bontis, N. (2001). Assessing knowledge assets: a review of the models used to measure intellectual capital. *International journal of management reviews*, 3(1), 41-60.
- Bryman, A. & Cramer, D. (2005). *Quantitative data analysis with SPSS 12 and 13: A guide for social scientist*. London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Bueno, E., Salmador, M. P. & Rodríguez, Ó. (2004). The role of social capital in today's economy: empirical evidence and proposal of a new model of intellectual capital. *Journal of Intellectual Capital*, 5(4), 556-574.
- Busch, P., Venkitachalam, K. & Richards, D. (2008). Generational differences in soft knowledge situations: Status, Need for recognition, workplace commitment and idealism, *Knowledge Process Management*, 15(1), 45-58.
- Cheng, Colin C.J. & Krumwiede, Dennis (2017). What makes a manufacturing firm effective for service innovation? The role of intangible capital under strategic and environmental conditions. *International Journal of Production Economics*, Vol 193, 113-122.
- Chen, J., Zhu, Z., & Xie, H. Y. (2004). Measuring intellectual capital: a new model and empirical study. *Journal of Intellectual capital*, 5(1), 195-212.
- Day, G. (1994). The capabilities of market-driven firms, *Journal of marketing*, 33 (October 1994), 37-52.

- De Castro, G. M., Sáez, P. L., & López, J. E. N. (2004). The role of corporate reputation in developing relational capital. *Journal of Intellectual Capital*, 5(4), 575-585.
- Dess, G. G., & Picken, J. C. (2001). Changing roles: Leadership in the 21st century. *Organizational Dynamics*, 28(3), 18-34.
- Dewhurst, F. W., & Navarro, J. G. C. (2004). External communities of practice and relational capital. *The Learning Organization*, 11(4/5), 322-331.
- Dorrego, P. F., Costa, R. V., & Fernández, C. F. J. (2013). Product Innovation and Relational Capital: Evidence From Portugal. *Electronic Journal of Knowledge Management*, 11(4).
- Edvinsson, L. (1997). Developing intellectual capital at Skandia, *Long Range Planning*, 30(3), 366-373.
- Ghane, S., & Akhavan, P. (2014). A framework for determining and prioritizing relational capitals: The case of Iran e-business. *International Journal of Commerce and Management*, 24(2), 119-133.
- Görmüş, A. Ş., (2009). Entelektüel sermaye ve insan kaynakları yönetiminin artan önemi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(1), 57-75.
- Grant, R. M. (1991). The resource-based theory of competitive advantage: implications for strategy formulation. *California Management Review*, 33(3), 114-135.
- Griffith, D. A., Yalcinkaya, G., & Calantone, R. J. (2010). Do marketing capabilities consistently mediate effects of firm intangible capital on performance across institutional environments?. *Journal of World Business*, 45(3), 217-227.
- Hair, J.F., Anderson, R.E., Tatham, R.L. & Black, W.C. (1998). *Multivariate data analysis*, (5th ed), New Jersey, USA: Prentice-Hall International.
- Hu, Y., Ke, J., Guo, Z. & Wen, J. (2015). *Relationship between Intangible Capital, Knowledge and maintenance performance in a PSS network: An empirical investigation*. Paper presented at the 7th Industrial Product-Service Systems Conference: industry transformation for sustainability and business, *Procedia CIRP* 30, 378 – 383.
- Johansson, J. (2007). Sell-side analysts' creation of value—key roles and relational capital. *Journal of Human Resource Costing & Accounting*, 11(1), 30-52.
- Jurisch, M. C., Palka, W., Wolf, P., & Kremer, H. (2014). Which capabilities matter for successful business process change?. *Business Process Management Journal*, 20(1), 47-67.
- Kohli, A. K. & Jaworski, B. J. (1990). Market orientation: the construct, research propositions, and managerial implications. *Journal of marketing*, 54(April 1990), 1-18.
- Léger, P. M. (2010). Interorganizational IT investments and the value upstream relational capital. *Journal of Intellectual Capital*, 11(3), 406-428.
- Li, Q., & Wu, Y. (2018). Intangible capital in Chinese regional economies: Measurement and analysis. *China Economic Review*, 51, 323-341.
- Marimuthu, M., Arokiasamy, L., & Ismail, M. (2009). Human capital development and its impact on firm performance: Evidence from developmental economics. *The Journal of International Social Research*, 2(8), 265-272.
- Martinez García De Leaniz, P. & Rodríguez Del Bosque, I. (2013). Intellectual capital and relational capital: The role of sustainability in developing corporate reputation. *Intangible Capital*, 9(1): 262-280.

- McCallum, S., & O'Connell, D. (2009). Social capital and leadership development: building stronger leadership through enhanced relational skills. *Leadership & Organization Development Journal*, 30(2), 152-166.
- Mort, G.S. and Weerawardena, J. (2006). Networking capability and international entrepreneurship: How networks function in Australian born global firms. *International Marketing Review*, 23(5), 549-572.
- Nazari, J. A., & Herremans, I. M. (2007). Extended VAIC model: measuring intellectual capital components. *Journal of Intellectual Capital*, 8(4), 595-609.
- Nguyen, T.D. and Nguyen, T.T.M. (2011). Firm-specific marketing capital and job satisfaction of marketers. *The Learning Organization*, 18(3): 251 – 263.
- Sánchez-Canizares, S. M., Munoz, M. A. A., & López-Guzmán, T. (2007). Organizational culture and intellectual capital: a new model. *Journal of Intellectual Capital*, 8(3), 409-430.
- Slater, S. C. & Narver, J. C. (1995). Market orientation and the learning organization. *Journal of Marketing*, 59(July 1995), 63-74.
- Srivastava, R. K., Fahey, L., & Christensen, H. K. (2001). The resource-based view and marketing: The role of market-based assets in gaining competitive advantage. *Journal of Management*, 27(6), 777-802.
- Uzkurt, C. & Torlak, Ö. (2007). İşletmelerin müşteri değeri yaratma üzerinde öğrenme ve pazar odaklı kültürün etkileri. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 239-257.
- Vorhies, D. W., Harker, M., & Rao, C. P. (1999). The capabilities and performance advantages of market-driven firms. *European Journal of Marketing*, 33(11/12), 1171-1202.
- Weerawardena, J. (2003a). The role of marketing capability in innovation-based competitive strategy. *Journal of Strategic Marketing*, 11(1), 15-35.
- Weerawardena, J. (2003b). Exploring the role of market learning capability in competitive strategy. *European Journal of Marketing*, 37(3/4), 407-429.
- Weerawardena, J. & O'Cass, A. (2003). Exploring the characteristics of market-driven firms and antecedents to sustained competitive advantage. *Industrial Marketing Management*, 33(2004), 419-428.
- Weerawardena, J., O'Cass, A., & Julian, C. (2006). Does industry matter? Examining the role of industry structure and organizational learning in innovation and brand performance. *Journal of Business Research*, 59(1), 37-45.
- Walsh, K., Enz, C. A., & Canina, L. (2008). The Impact of strategic orientation on intellectual capital investments in customer service firms. *Journal of Service Research*, 10(4), 300–317.
- Yanamandram, V & White, L. (2006). *Exploratory and confirmatory factor analysis of the perceived switching costs model in the business services sector*, Australia and New Zealand Marketing Academy Conference (ANZMAC 2006), Brisbane, Queensland, 4-6 December.

Research Article / Araştırma Makalesi

PERCEIVED SELF-EFFICACY AND ACADEMICIAN BURNOUT: A RESEARCH ON RELATIONS*

Dilşah KALAY¹

Abstract

The profession of "teacher" was first defined with the "Muallimlikte Mesleki İhtisas Tesisine Dair Talimat", in 1900, and the authorities, responsibilities, and rights of teachers were determined with this legislation. Teaching is a stressful profession, which affects the learning/teaching process, especially for the academic staff at state universities. The current study was designed to investigate the relationship between perceived self-efficacy beliefs and burnout of EFL instructors. In this research, with a mixed design, first, a teacher self-efficacy scale was applied to examine the perceived self-efficacy beliefs of the instructors. The instructors', who are among the main academic staff at the universities, burnout levels were measured using a burnout scale. Also, semi-structured face-to-face interviews were conducted to support the data from the questionnaires. As a result, it is understood that the instructors feel sufficient in student participation skills, teaching strategies, and classroom management skills. On the other hand, burnout analysis revealed that most instructors experienced moderate burnout, which may mean they sometimes feel entirely burnt out, which is not a continuous process. However, regarding the relationship between self-efficacy and burnout, it is understood that no relationship between situational and seasonal - moderate - burnout and high perceived self-efficacy levels has been observed.

Keywords: Academician burnout, perceived self-efficacy, EFL instructors.

ÖZ YETERLİLİK ALGILARI VE AKADEMİSYEN TÜKENMİŞLİĞİ: İLİŞKİLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Öz

Öğretmenlik mesleğinin tanımı ilk defa 1900 yılında yürürlüğe giren "Muallimlikte Mesleki İhtisas Tesisine Dair Talimat" ile yapılmış, öğretmenlerin yetki, sorumluluk ve hakları bu talimat ile belirlenmiştir. Öğretmenlik stresli bir meslektir, özellikle de devlet üniversitelerinde görev yapan öğretim elemanları dikkate alındığında ve bu stres faktörü öğrenme/öğretme sürecini etkileyen önemli etmenlerdendir. Bu sebeple, bu çalışma üniversitelerde görev yapan öğretim elemanlarının özyeterlik inanışları ve tükenmişlikleri arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla tasarlanmıştır. Karma desene sahip bu araştırmada, öncelikle öğretim elemanlarının özyeterlilik inanışlarını inceleyebilmek için bir öğretmen özyeterlik ölçeği uygulanmıştır. Bu ölçeğe ek olarak, öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyleri bir tükenmişlik ölçeği aracılığı ile ölçülmüştür. Anketlerden toplanan bu bilgilerin desteklenmesi için ise öğretim elemanları ile yarı-yapılandırılmış yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın sonucunda anlaşılmaktadır ki, öğretim elemanları kendilerini öğrenci katılım becerileri, öğretim stratejileri ve sınıf yönetimi becerileri açısından yeterli hissetmektedirler. Öte yandan, tükenmişlik analizi öğretim elemanlarının çoğunun orta düzeyde tükenmişlik yaşadığını ortaya koymuştur, ki bu durum bazen kendilerini tamamen tükenmiş hissettikleri anlamına gelebilir ancak bu sürekli bir süreç değildir. Fakat, öz-yeterlik ve tükenmişlik arasındaki ilişki incelendiğinde, durumsal ve mevsimsel - orta düzey - tükenmişlik ile yüksek algılanan öz-yeterlik düzeyleri arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mesleki tükenmişlik, özyeterlik inanışları, öğretim elemanları.

* The Ethical Permission has been taken from the Committee of Ethics at Kütahya Dumlupınar University; 14.04.2022; 2022/04

¹ Asst. Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University, dilsah.kalay@dpu.edu.tr, 0000-0003-0681-3179.

Başvuru Tarihi (Received): 27.09.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Introduction

Teaching is accepted as a stressful job (Kulavuz, 2006); that's why teachers experience high levels of emotional fatigue, which is the core aspect of teacher burnout (Brouwers & Tomic, 2000). According to Maslach et al. (1996), burnout can be described as a *“psychological syndrome of emotional exhaustion, depersonalization, and reduced personal accomplishment that can occur among individuals who work with other people in some capacity”* (p. 20). When these terms are to be explained individually, ‘emotional exhaustion’ can be defined as the feeling of being affectively overwhelmed, while ‘depersonalization’ means developing negative responses towards one’s own profession (Sunbul, 2014). Lastly, ‘reduced personal accomplishment’ may refer to evaluating oneself negatively with respect to their job performance (Schaufeli et al., 1993, p. 17).

When the possible causes of teacher burnout are concerned, many studies in the literature provided some external factors leading, such as strict administrative rules, lack of support from colleagues, and hostile working environment (Burke & Greenglass, 1993), students with negative attitudes towards learning (Demirel, 2014) and other physical issues involving crowded classes or poor working conditions (Carson, 2006). On the other hand, some other factors, including emotions, namely anxiety, anger, frustration, guilt, shame, and sadness (Chang, 2009), and negative personality characteristics such as low levels of self-efficacy (Schwarzer & Hallum, 2008) have been reported as internal factors resulting in teacher exhaustion.

Accordingly, Vandenberghe and Huberman (1999) propose that when teachers face some external demands aforementioned before, *“...the individual differences in their responses are due to their stress resource factors”* (p. g. 242). Herein, self-efficacy can be accepted as the most affective internal factor (Vandenberghe & Huberman, 1999; p. g. 242). In a similar vein, Schwarzer and Hallum (2008) relate teacher dedication with personal coping resources. Within this perspective, teacher burnout arouses with negative personality characteristics such as low levels of self-efficacy (p. 153). Furthermore, according to Bümen (2010), *“The symptoms of burnout would be reduced in environments in which teachers experience professional growth, self-efficacy, and perceived success in their career progression.”* (p. 17).

Considering this, the literature research has been on self-efficacy beliefs and teacher burnout. Some of these studies have investigated only the construct of self-efficacy from different dimensions, such as classroom management (Yılmaz, 2004) or students’ literacy gains (Guo et al., 2010). Some others have examined the reasons for teacher burnout or compared the university and high school teachers concerning their burnout levels (Swietochowski, 2011). On the other hand, as the case for the current study, some studies have been carried out to scrutinize the relationship between perceived self-efficacy beliefs and teacher burnout (Brouwers & Tomic, 2000; Friedman, 2003; Mede, 2009; Bümen, 2010; Skaalvik & Skaalvik, 2010; Celikkaleli, 2011; Gunduz, 2012; Boomgard, 2013; Demirel, 2014).

As observed from the literature, it has been revealed that some initiatives should be taken to provide more opportunities to the teachers, contingently by promoting efficacy beliefs.

1. Literature Review

1.1. Burnout

With technological advances and working life, burnout has been proven to be a prominent problem employees face (Kulavuz, 2006). As a result of high-stress levels, such people experience exhaustion, which negatively affects their job performance. These negative impacts have led many researchers to focus on the issue of burnout (Shanafelt et al., 2009), and the primary causes of this problem have been investigated to provide in-depth solutions and reasonable precautions to be taken.

According to Maslach and Jackson (1981), accepted as the two majors in burnout research, the term ‘burnout’ refers to “*a syndrome of emotional exhaustion and cynicism that occurs frequently among individuals who do “people work” of some kind*” (p. 99), which suggests that individuals working with different groups of people are apt to feel burned out.

Similarly, Maslach and Leiter (1997) propose that people start working with high expectations as they feel active, ready to dedicate themselves to their jobs and do what they are supposed to do or even more. However, when confronted with a problem or high levels of stress, they become demotivated and start to feel the symptoms of burnout (Pines, 1993). Moreover, idealistic people are much more prone to experience burnout since their idealism is swept away by a lack of motivation. Such people start feeling estranged from their profession as well as depressed, exhausted, and affectively overwhelmed (Kulavuz, 2006).

When these feelings are concerned, Maslach and Jackson’s (1981) proposed a model well-acknowledged by many burnout researchers (Kulavuz, 2006), composed of three interdependent dimensions: *emotional exhaustion, depersonalization, and reduced personal accomplishment*.

1.1.1. Dimensions of Burnout

Maslach and Jackson (1981), first of all, explain *emotional exhaustion* as the situation in which individuals feel affectively overwhelmed and are not able to psychologically commit themselves to their profession as they did earlier. In the end, they become alienated from their jobs. Secondly, *depersonalization* refers to withdrawal from the working environment, and individuals experiencing depersonalization start developing inhuman relationships with colleagues and attitudes toward people receiving service (Maslach & Jackson, 1986). Finally, also denominated as ‘*lack of personal accomplishment*’ or ‘*diminished personal accomplishment*’ (Kulavuz, 2006), *reduced personal accomplishment* indicates a decrease in productivity. When the employees are unhappy and dissatisfied with their occupations, this may result in insufficient and ineffective efforts. Kulavuz (2006) refers to other scholars like Byrne (1991) and Maslach (1993) in that this dimension may be related to the self-evaluation of individuals since the sense of decreased personal accomplishment may lead employees not to be content about their progress in their jobs (p. g. 11).

As aforementioned above, the central issue of burnout has been investigated both generally (Maslach & Jackson, 1986; Maslach & Jackson & Leiter, 1996; Maslach & Leiter, 1997) and individually from perspectives of different professions, such as medical staff (Kushnir & Cohen & Kitai, 2000; Ozyurt et al., 2006; Prins et al., 2010), academicians (Toker, 2011; Yoleri & Bostancı, 2012), school counselors (Gunduz, 2012), principals (Baş; 2012) and most importantly teachers (Kudwa, 1999; Maslach & Leiter, 1999; Kulavuz, 2006; Brouwers & Tomic, 2000; Kırılmaz et al., 2003; Grayson & Alvarez, 2008; Chang, 2009; Bumen, 2010; Cephe, 2010; Demirel, 2014), which determines the primary concern of the present paper as ‘teacher burnout’.

1.1.2. Teacher Burnout

Teacher burnout is regarded as the primary concern in this current research, given its recognition as the most critical form of burnout due to its substantial impact on the field of education (Demirel, 2014). This viewpoint is corroborated by Brouwers and Tomic (2000), who assert that individuals working in the teaching profession are particularly vulnerable to experiencing burnout. This type of burnout can give rise to significant consequences, affecting not only the professional trajectory of the teachers but also the educational outcomes of their students, given that it unfolds within the context of classroom instruction (Cephe, 2010, p. 25).

Teaching is a stressful profession as teachers should be up to date to meet students’ needs and expectations of both the parents and school administration (Kulavuz, 2006; p. g. 12), which indicates that teachers have three-dimensional responsibilities; that is to say, they are directly accountable towards students, parents and school administration (Grayson & Alvarez, 2008).

Examined from the point of each burnout dimension, Kulavuz (2006) suggests that teachers with emotional exhaustion feel that they cannot stand their students and they do not want to do anything to meet their needs. Such teachers also believe that all of their resources are consumed. Moreover, these teachers cannot feel close to not only their students but also the parents of those students and their own colleagues. What is more, when these teachers feel a sense of reduced personal accomplishment, they end in ineffective teaching styles with unsuccessful learning outcomes (p. g. 13).

Maslach and Leiter (1999) put forward a model for the possible causes and effects of burnout syndrome on the education process. According to this model, the most crucial dynamic in the outbreak of teacher burnout is the interaction between students and teachers (Maslach & Leiter, 1999) because burnout is believed to be an issue “contributing to both teachers’ and students’ behavior and experience” (Demirel, 2014; p. g. 31). To explain, teachers may reflect some negative behaviors towards students as a symptom of burnout syndrome, and in turn, those students may misperceive their teachers. They do not continue behaving properly, and their academic success turns into failure, causing them to feel more overwhelmed (Kulavuz, 2006). Furthermore, this model also suggests that personal features influence teacher burnout. Specific characteristics may make teachers more susceptible to teacher burnout. Motivation can exemplify this aspect. Teachers with low and high motivation do not indicate the same levels of burnout syndrome. The probability of quitting is higher for a teacher with a low level of motivation than the high-level ones (Kulavuz, 2006; Hoigaard et al., 2011; Demirel, 2014). The last crucial point is that the school environment has a significant impact on teacher burnout. Kulavuz (2006) suggests that big class sizes, excessive workload, bad student manners, administrative/colleague support, and several roles teachers own can all be accepted as the problems teachers face in the school environment, and each of these factors may lead a teacher to feel burned out.

From another point of view, Kudwa (1999) refers to Clouse and Whitaker (1981) to explain the process of teacher burnout. They present that teachers lose their motivation and enthusiasm when they realize that they are not satisfied in terms of expectancies. Then, feeling miserable and frustrated, these teachers keep their distance from the working environment; in other words, they become alienated.

When the major factors leading to teacher burnout are concerned, Cephe (2010) provides a detailed categorization. He divides these factors into micro and macro variables and presents four different groups within these variables: academic, administrative, governmental, and personal.

Besides, Kulavuz (2006) classifies the major factors as personal (individual), that is, internal factors; and organizational (institutional); that is, external factors. Personal factors like age, gender, work experience, locus of control and self-efficacy/esteem are changeable from teacher to teacher. Therefore, though the school environment is the same, the level of burnout experienced by different teachers may vary from individual to individual. On the other hand, organizational factors are composed of variables resulting from the institution they work for. Such factors may be listed by Kulavuz (2006) as follows: workload, social support, school structure, classroom environment, disruptive student behavior, and role conflict/ambiguity. Also, as mentioned in Kulavuz’s thesis, these factors cannot be controlled by the teacher, which is why they are more influential in leading to burnout when compared to personal factors.

1.2. Self-efficacy Beliefs

‘Self-efficacy’ is a term coined by Bandura (1997) within the perspective of his “Social Cognitive Theory”. As Bandura (1997) defines, self-efficacy is people’s perceptions of their ability to perform an action with the purpose of being successful in reaching a specific goal, which basically focuses on the idea that “not one hopes to do- or what one says he/she will do, but on what one truly expects to do”.

As Demirel (2014) suggests, since self-efficacy is the belief that leads to power and self-confidence, resulting in a good performance, in terms of personal accomplishment and self-fulfillment, the ones with stronger perceived self-efficacy beliefs have more advantages than the ones with weaker ones (p. g. 12). All in all, self-efficacy ensures the necessary motivation one may need to take action. The reason behind this may be that if people are not in high expectations of the positive results of their efforts, it may be much harder for them to put up with the difficulties they face (Pajares, 2003).

Moreover, there are some sources according to which Bandura (1994) categorized self-efficacy. The first one is the mastery experiences-successes and failures, which suggests that people are influenced by their own successes and failures. Successes encourage the development of a strong sense of efficacy, whereas failures discourage people, especially before a structured sense of efficacy is established. The second source that strengthens the self-efficacy beliefs is the indirect experiences provided by social models. Bandura (1994) suggests that by observing others similar to themselves, people make judgments about their own efforts to master an action. In Bandura's (1994) own words, '*The greater the assumed similarity, the more persuasive are the models' successes and failures.*' The third factor contributing to the self-beliefs of efficacy concept is social persuasion (verbal persuasion), which means that people tend to show more outstanding efforts to master an activity when provided with verbal inducement. The last source leading to the successful development of self-efficacy is the somatic and emotional conditions like *stress, tension, fatigue, aches, and pain*, which people intensely rely on for evaluation of their future performance. Bandura (1994) suggests that negative emotional states may debilitate people while positive feelings help them develop favorable attitudes towards their capacities of action.

1.2.1. Academician Self-Efficacy Beliefs

Together with their academic abilities, self-efficacy beliefs determine how teachers handle each and every situation they face while teaching; thus, teacher beliefs lead the path to the teaching process.

As Demirel (2014) defines, teacher self-efficacy is '*having the self-confidence on oneself for completing the task of teaching and having the desired outcomes*' (p. g. 13). Likewise, Tschannen Moran and Hoy (2001) relate teacher self-efficacy with crucial educational outcomes like '*teachers' persistence, enthusiasm, commitment and instructional behavior*' as well as the student outcomes like '*achievement, motivation, and self-efficacy beliefs*' (p. g. 783).

Furthermore, Tschannen Moran and Hoy (2001) describe the features of a teacher with high self-efficacy as follows: They are more broad-minded with high levels of planning and organizational skills. Moreover, these teachers generally show tolerance towards their students when they make mistakes since they are learning from their mistakes; in this way, they are rather supportive and understanding. Also, such teachers are enthusiastic about teaching and dedicated to their students (p. g. 783-784).

Overall, self-efficacy, lack of which might result in an ineffective teaching process regardless of teachers' academic knowledge, competence, or even experience, is a crucial factor affecting the teaching/learning process (Tschannen et al., 2001; İnceçay & Dollar, 2012; Turgut, 2013; Demirel, 2014). Additionally, the deficiency of self-efficacy may result in '*the feeling of inadequacy and insufficiency, intolerance, depression, and burnout*' (Demirel, 2014; p. g. 15), and teachers having such feelings might quit teaching (Hoigaard et al., 2011). Similarly, according to Bandura (1997), a connection exists between self-efficacy and stress; hence, teachers with low self-efficacy tend to experience more stress than others, which may suggest a link between burnout and self-efficacy (p. g. 20).

1.3. Self-Efficacy Beliefs and Burnout

As researchers like Demirel (2014), Bümen (2010), Schwarzer and Hallum (2008), Kulavuz (2006), and Vandenberghe and Huberman (1999) suggest the deficiency of self-efficacy and negative feelings

about it may lead the path to stress, resulting in burnout in teachers. In furtherance, as Hoigaard, Giske and Sundsli (2011) state, “*Proposed work engagement and teacher efficacy are positively related to job satisfaction but negatively related to job burnout and the intention to quit.*” (p. g. 1).

Considering all these, investigating the relationship between self-efficacy and burnout may help to get through the teacher burnout syndrome and provide some coping strategies.

1.3.1. Research on the Relations Between Self-Efficacy Beliefs and Burnout

The relationship between self-efficacy and teacher burnout has attracted great attention in the field, and many studies have been conducted on such a relationship, especially focusing on teacher burnout and self-efficacy beliefs.

In 2000, Brouwers and Tomic conducted research involving 243 secondary school teachers. They used Structural Equation Modeling (SEM) analyses to explore the nature and timing of connections between teachers' perceived self-efficacy in classroom management and the three aspects of burnout. Their findings revealed that self-efficacy played a role in reducing depersonalization and had a positive association with personal achievement. Conversely, they observed an inverse correlation with emotional exhaustion. In conclusion, they suggested that when addressing teacher burnout, it is important to take into account the role of self-efficacy in classroom management.

With a similar purpose, Evers, Brouwers and Tomic (2002) carried out a study with 490 teachers working in a study-home system and tried to understand how those students cope with stress as an indicator of burnout. The findings were compatible with Brouwers and Tomic's (2000) in that self-efficacy was in negative relation to depersonalization and emotional exhaustion but positively associated with personal achievement.

In another study conducted with 322 Israeli teachers by Friedman (2003), efficacy was categorized into three factors; namely, organizational influence efficacy, task efficacy, and consideration efficacy. The organizational influence efficacy and consideration efficacy were found to be the indicators of exhaustion, underachievement, and depersonalization as the three dimensions of burnout syndrome. However, task efficacy had no impact on burnout concerning self-efficacy. The overall result was that ‘...*lower the sense of self-efficacy, the higher the perceived burnout.*’ (p. g. 191).

Apart from that, examining the relationship between self-efficacy beliefs and burnout is attached great importance in Turkey as it is in different countries, and there are many studies carried out on the issue (Mede, 2009; Çelikkaleli, 2011; Demirel, 2012).

For instance, Mede (2009) explored the connection between self-efficacy and the three facets of burnout. The study involved 63 Turkish English as a Foreign Language (EFL) instructors working in an Istanbul University preparatory school, who completed the Maslach Burnout Inventory-Education Survey developed by Friedman (1999). The findings indicated a significant association between perceived self-efficacy and burnout, particularly in relation to the support received from school principals and colleagues.

Taking a different approach, Demirel (2014) conducted a study involving both pre-service and in-service teachers to investigate the link between the perceived self-efficacy beliefs of pre-service teachers and the levels of burnout among in-service teachers. The results showed that pre-service teachers exhibited a high degree of self-confidence and readiness for their future careers. In contrast, in-service teachers generally displayed low levels of burnout. The researcher attributed this result to the subjects' lack of experience and youthfulness. Consequently, no discernible relationship was identified between the two groups.

1.4. Significance of the Study

As obvious from the literature, prior research has underscored the significance of teachers' beliefs and their levels of burnout in the realm of education (Kulavuz, 2006; Mede, 2009; Bümen, 2010; Çelikkaleli, 2011; Demirel, 2014). Consequently, this study aims to make a meaningful contribution to the field by providing valuable insights into teachers' perceived efficacy and their experiences of burnout. By delving into these aspects, we can gain a better understanding of teachers' engagement in their professional roles and work toward its enhancement and restoration.

At a more localized level, this research intends to benefit English as a Foreign Language (EFL) instructors at a state university's school of foreign languages by prompting them to reflect on their personal beliefs about language teaching. Moreover, it seeks to underscore the significance of these beliefs in shaping their commitment to their teaching duties. Additionally, this study may serve as an indicator of burnout levels among these instructors, potentially necessitating further actions to address this issue.

Given these objectives, the primary aim of this research is to investigate the self-efficacy beliefs and burnout experiences of EFL instructors employed at the preparatory school of a state university in Turkey. A secondary goal is to explore the relationship between these instructors' perceived self-efficacy beliefs and their levels of burnout.

Within this perspective, the following research questions guide the study:

1. What are the self-efficacy beliefs of instructors at the SFL at a state university?
2. What are the burnout levels of instructors at the SFL at a state university?
3. Is there a relationship between instructors' perceived self-efficacy beliefs and their burnout levels?

2. Methodology

2.1. Participants and Setting

The sample employed in the present study consisted of 25 Turkish EFL instructors working at the School of Foreign Languages (SFL) at a state university in Turkey (The Ethical Permission has been taken from the Committee of Ethics at Kütahya Dumlupınar University; 14.04.2022; 2022/04). The School of Foreign Languages provides a one-year intensive English program to students from different departments. Students are placed according to their proficiency levels, but the workload does not differ according to these levels. Each level has 22 hours of English per week. There are two courses instructors are responsible for, namely the main course (18 hours per week), for teaching integrated skills, and the academic skills (4 hours per week), for helping students in a structured writing process. At the end of the two-semester year, students take a proficiency exam determining whether they are proficient enough, in terms of English, to start studying in their own departments. The cut-off score is 65 out of 100. Students scoring below 65 must take the next proficiency exam until they get at least 65.

2.2. Instruments

In order to carry out quantitative analysis, two different scales have been administered to the EFL instructors in the current study. First, to collect data on teachers' perceived self-efficacy beliefs, the Turkish version of the Teacher Sense of Efficacy Scale was given to the participants. The scale was originally developed by Tschannen-Moran, & Hoy (2001) as a 9-point Likert scale, and the Turkish version was provided by Çapa, Çakıroğlu and Sarıkaya (2005). The questionnaire is composed of 24 items in total, and the reliability of efficacy scores was calculated by the developers as .93. The scoring process is the same as the original scale as represented:

Efficacy in Student Engagement - Items 1, 2, 4, 6, 9, 12, 14, 22

Efficacy in Instructional Strategies - Items 7, 10, 11, 17, 18, 20, 23, 24

Efficacy in Classroom Management - Items 3, 5, 8, 13, 15, 16, 19, 21

To gather data on the levels of burnout among teachers, the Turkish version of the Maslach Burnout Inventory-Educators Survey was administered to the participants. This questionnaire comprises two sections: the initial part requests personal information such as gender, marital status, department, age, educational qualifications, and years of teaching experience. The second section encompasses the actual Maslach Burnout Inventory.

The Maslach Burnout Inventory was originally developed by Maslach and Jackson (1981) with the primary aim of assessing the overall burnout levels experienced by employees. This questionnaire consists of 22 items, which are categorized into three subscales representing different dimensions: *emotional exhaustion*, *depersonalization*, and *personal accomplishment*. As noted by Demirel (2014), elevated scores in emotional exhaustion and depersonalization, along with low scores in personal accomplishment, serve as indicators of the presence of burnout syndrome (p. g. 49). The items are separated into categories as follows:

Emotional exhaustion: Items 1,2,3,6,8,13,14,16,20

(Scores: 27 or over High/ 17-26 Moderate/ 0-16 Low)

Depersonalization: Items 5,10,11,15,22

(Scores: 13 or over High/ 7-12 Moderate/ 0-6 High)

Personal accomplishment: Items 4,7,9,12,17,18,19,21

(Scores: 0-31 High/ 32-38 Moderate/ 39 or over Low)

As reported by Demirel (2014), the Maslach Burnout Inventory (MBI) was translated into Turkish specifically for application within the medical field. In her study, Demirel found reliability coefficients of .83 for Emotional Exhaustion (EE), .65 for Depersonalization (DP), and .72 for Personal Accomplishment (PA) in this Turkish version of the MBI.

To enhance the research and bolster the questionnaire findings with qualitative insights, semi-structured interviews were conducted with a subset of the study's participants. Initially, participants provided demographic information encompassing gender, age, educational background, department, years of teaching experience, and years in their current profession. Subsequently, factual data related to teaching, such as instructional hours, monthly income, working conditions, and similar aspects, were gathered. Finally, participants were invited to share their perspectives on various questions regarding the characteristics of an ideal student or teacher, the qualities of an effective teacher, and the challenges they encountered in their roles.

3. Findings

3.1. Quantitative Findings

3.1.1. Teachers' Beliefs on Teaching

The "Teachers' Sense of Efficacy Scale (TTSES)" was administered to the participants with the aim of gathering information regarding the self-efficacy beliefs held by instructors employed at a state university. This investigation was conducted to address the primary research question, namely, "What are the self-efficacy beliefs of instructors?"

The scale identified three distinct dimensions of self-efficacy, and the subsequent analysis was structured accordingly: Efficacy in Student Engagement, Efficacy in Instructional Strategies, and Efficacy in Classroom Management. Each of these subcategories consists of eight items, totaling 24 items in all. Each item can be rated on a scale ranging from 1 (indicating the least efficacious) to 9

(representing the most efficacious), resulting in a possible range of scores from 8 (the lowest) to 72 (the highest) for the entire scale.

Table 1: Teachers' Self-Efficacy Beliefs

	N	Mean	SD	Std. Error Mean
Student Engagement	19	49.16	11.395	2.613
Instructional Strategies	19	56.04	8.998	2.065
Classroom Management	19	57.75	9.074	2.082
TOTAL	19	54.31	9.822	2.253

In the process of analyzing the subscales, we considered the mean scores, standard deviations, and standard error mean scores. A careful examination of Table 1 reveals that the mean scores generally fall within a significant range across the entire scale. This suggests that instructors employed in the preparatory school environment possess a considerable level of confidence in their self-efficacy beliefs. Furthermore, when scrutinizing the mean scores, it becomes evident that teachers performed exceptionally well in the "Efficacy in Classroom Management" subscale (Mean = 57.75; Standard Deviation = 9.074), while their performance was comparatively less strong in the "Efficacy in Student Engagement" subscale (Mean = 49.16; Standard Deviation = 11.395). This disparity implies that instructors tend to feel more effective when it comes to managing the classroom. Conversely, in terms of student engagement, their perceived efficacy appears to be somewhat lacking, despite the relatively high scores.

3.1.2. Teachers' Burnout Levels

The participants were administered the "Maslach Burnout Inventory (MBI)" to assess whether instructors were experiencing symptoms of teacher burnout. This instrument also served the purpose of examining the levels of burnout among the study's subjects. To achieve this, the second research question, "What are the burnout levels of instructors?" was formulated.

During the process of analyzing and interpreting the gathered data, the participants were grouped into distinct categories using Maslach's established classification system, referred to as the "MBI – Human Services/Educators Scoring Key." This approach was instrumental in classifying participants into different categories indicating varying degrees of burnout, taking into account their individual scores.

To initiate the analysis, it is reasonable to present the participants' data categorized according to their levels of burnout, which can be classified as low, moderate, or high. Among the 19 participants, the analysis revealed that 2 instructors were classified as experiencing a low level of burnout, while 3 teachers were identified as having a high level of burnout. Notably, the majority of the participants (N=14) fell into the category of moderate burnout levels.

Apart from that, when the mean scores of each sub-dimension of MBI were concerned, it became evident that personal accomplishment (PA) is the highest sub-scale with a mean score of 4.19 (SD= 1.12). It is followed by emotional exhaustion (EE) with a mean score of 2.59 (SD= 1.31), and the last sub-scale was depersonalization (DP) with a mean score of 1.55 (SD= 1.33) (Table 2). All of these mean scores indicate that the scores are clustered around the middle, signaling the prevalence of a moderate level of burnout.

Table 2: Descriptive Statistics of MBI

	N	Min.	Max.	Mean	Std. Dev.
EE	19	0.55	5.22	2.59	1.314
DP	19	0	4.6	1.55	1.33
PA	19	1.875	5.75	4.19	1.12

3.1.3. Relationship Between Burnout and Self-Efficacy

The main concern of the present study was to investigate the relationship between instructors' self-efficacy and burnout levels. In order to investigate the relationship between these self-efficacy and burnout constructs – each dimension considered separately – individual bivariate correlations were carried out. As demonstrated in Table 2, a weak positive correlation exists between perceived self-efficacy and overall burnout scores ($r=.168$). When each dimension was examined separately to have a deeper understanding, not totally different findings were observed. When the relation between self-efficacy and emotional exhaustion was concerned, a weak positive correlation between these constructs was found ($r=.100$), although it was not statistically significant.

Moreover, when the relationship between self-efficacy and depersonalization dimension was examined, it became evident that there was a weak negative correlation between them ($r= -.217$), which suggests that the more efficacious an instructor is, the less depersonalized s/he feels. However, it should be kept in mind that these results are not statistically significant, indicating that it may be difficult to generalize these results to the whole population. Similarly, the relationship between self-efficacy and personal achievement didn't prove to be statistically significant even though it was a moderately positive relationship ($r=.423$).

Apart from that, if each dimension of burnout is to be correlated, the relationship proved non-significant results with low positive correlations. For emotional exhaustion and depersonalization, the correlation was $.277$; for depersonalization and personal achievement, the correlation was $-.092$ - suggesting almost no relationship -; finally, for emotional exhaustion and personal achievement, the correlation was $-.124$.

Table 3: Findings of Bivariate Correlations

	TTSES	MBI (Total)	EE	DP	PA
TTSES	-	.168	.100	-.217	.423
MBI (Total)		-	.853**	.561*	.267
EE			-	.277	-.124
DP				-	-.092
PA					-

Note 1: ** Correlation is significant at 0.01 level (2-tailed).

Note 2: * Correlation is significant at 0.05 level (2-tailed).

Overall, not a significant relationship between perceived self-efficacy and burnout constructs has been observed in the present analysis. In order to have an in-depth analysis and provide a better understanding of the phenomenon, semi-structured interviews were carried out.

3.2. Qualitative Findings

Semi-structured interviews have been conducted to triangulate the gathered data and provide insight into the self-efficacy and burnout phenomena. 4 instructors among 19 were interviewed for these purposes. The subjects, here, are entitled as T1, T2, T3, and T4 for anonymity issues.

Some general aspects influential for the relationship between burnout levels of instructors and their perceived self-efficacy were determined according to the interviews (Other aspects are not focused on as they are not concerned with the relationship between burnout levels and perceived self-efficacy.). The aspects taken out of interviews are identified as follows: student motivation, students' attitudes toward learning, students' proficiency levels, and heavy workload. However, it should be kept in mind that, overall, the participant interviewees concluded that all the problems they face are not only external but also seasonal.

3.2.1. Student Motivation

All of the subjects interviewed mentioned 'demotivated students' as an indicator of instructors' inefficaciousness. As they state, instructors struggling to teach such students generally feel stuck because they believe they did everything possible to involve them in the class. This situation demotivates the teachers in turn, resulting in teachers preferring to make less effort for teaching. T1 stated that:

"... the thing that affects teachers negatively is students being unwilling/unmotivated to learn. ...This situation leads teachers to do less in class, like not trying to prepare extra materials or bothering to help students to learn. They even do not want to come to school."

T2 noted that:

"Students believe that lessons are a burden for them, so they just give up and don't want to do anything to learn, which demotivates and upsets me..."

As can be understood, teachers are negatively influenced by students' demotivation, which results in the fact that they feel they do not need to be efficacious for such learners.

T3 commented that:

"I know what my students want and what they don't, so keeping that in mind, I just gave up worrying and getting demotivated because of such issues... I do what I can do; if they do not want to do anything, I just give up and go on with my way..."

From this excerpt, it becomes evident that T3, although getting a little irritated, cannot go on with what she should do according to her schedule but just gives up on teaching, which implies that these teachers are aware of the fact that they are not sufficient in motivating their students and involving them into the lesson.

3.2.2. Students' Attitudes Toward Learning

Similar to the problem of student demotivation, their attitudes towards learning may have an impact on teachers feeling burned out. T2 claimed that changing students' perceptions about learning was sometimes difficult, especially concerning language learning. Since these are university students, their previous teachers determine their learning concepts. Therefore, when they encounter a different approach or perspective in learning, they might put up resistance.

"...when we think about their rooted behaviors/attitudes, which might have negative connotations, sometimes can be eliminated but sometimes cannot... Sometimes with such attitudes, they expect

teachers will rule out everything, but they do not do anything... This results in negatively for teachers...

This excerpt implies that when teachers are responsible for everything in class, they may feel under pressure, resulting in being not competent enough to handle teaching.

Additionally, T1 pointed out that:

"...students' attitudes towards learning determine the way the teachers approach them; that is to say, if they behave inappropriately like being disrespectful or taking no account of you, this may be a disadvantage of being a teacher..."

With this quotation, T1 provided the positive and negative points of being a teacher and defended that students with inappropriate behavior are, unfortunately, one of the problematic issues in teaching, identifying this situation as a disadvantage.

3.2.3. Students' Proficiency Levels

Since this study was conducted in a prep school of a state university, teachers were responsible for different proficiency level students. From the interviews, it became clear that there are two levels of proficiency classes in the school, namely A - identified as starter and B - as elementary. When the instructors were asked whether they wanted to change the levels of their classes, they all stated to prefer higher-level students. T1 acknowledged that:

"...I would like to teach higher levels of students to be able to speak English without any concern and lead interactive debates for my career development."

T3 commented that:

"... higher level of classes can be much more motivating, that is they are learning faster, you can base your teaching on their previous learning and in the end you can easily get feedback as they clearly show what they have learned... They are also much more motivated to practice writing, for example... I wish I had a B class..."

From both of these excerpts, it is clear that with higher levels of students, teachers feel more efficacious because there are many things to do with them as T1 provides, debates or as such speaking activities; as T3 claims, exercises requiring application of what is learned in the evaluation process. Although all these views indicate putting more burden on teachers, it appears that they feel much more sufficient while teaching.

3.2.4. Heavy Workload

Three instructors out of four stated during the interview that they were teaching at least 22 hours a week. The teacher who was not teaching at those hours was on maternity leave, so she does not have such a responsibility. When the other three were taken into consideration, all of them pointed out that their workload was heavy. They cannot find any time to lean on each and every student in their classes. Moreover, this high number of working hours requires different classes; that is to say, these teachers have to be responsible for at least 3 or 4 classes, which puts an enormous burden on them. In the end, as they claimed during the interviews, they cannot have much time for such activities as preparing extra materials, grading writing assignments, checking quizzes and midterms, spending quality time with colleagues – sharing views/perspectives – and personal/career development concerns.

As an example, when they were asked whether they could focus on their own personal development, T2 stated:

“...because of the heavy workload, we cannot spare time for personal and career development... Therefore, I cannot attend such conferences and seminars... I would like to attend those conferences because I know I lack some skills, but I don't have much time to do so...”

In a similar vein, T4 put forward:

“...We are responsible for many class hours here; this is because we are instructors, but in an ideal working environment, it shouldn't be like that... We shouldn't come to school at 8 in the morning and leave school at 8:00 in the evening because we are human beings and this decreases the performance... I lose all my energy here... It wears me out...”

With these excerpts, it is clearly implied that these teachers do not feel efficacious because of their heavy workloads. They believe that to be able to serve each and every demand of not only students but also institutions, they need a much more accessible schedule.

Furthermore, one of the teachers (T3) claimed that their heavy workload also affects their relationship with their colleagues:

“...I am not content with the school environment here... There is no interaction and communication between instructors, which results from our heavy workloads and the physical conditions as we have separate rooms, each; but we never do anything together like going out to dinner, having a casual meeting, going to a picnic, etc... We do not have any communication, which influences the education here negatively since we are unaware of each other... We do not try to solve problems together or even share our problems...”

As can be understood, teachers feel insufficient about not only the teaching process continuing within the school but also their communication/interaction with their colleagues because of the heavy requirements of the school.

When all of these aspects, namely student motivation, students' attitudes toward learning, students' proficiency levels, and heavy workload, are put aside, it has become evident from subjects' interviews that all burnout issues teachers experience are proven to be discontinuous. That is to say, there are problems encountered throughout a semester; however, they do not go on depressing teachers. As T4 pointed out:

“...We are generally really motivated and energetic at the beginning of the semesters, hmm hopeful... In the middle, when some difficulties are encountered, we just give up... Towards the end of the semesters, we get motivated again because it is just the end...”

This excerpt may conclude that burnout is experienced seasonally or in certain situations, but instructors do not feel worn-out all through their careers; it appears that they don't give up totally and surrender themselves to burnout.

4. Discussion and Conclusion

The outcomes of this research offer significant insights into the connection between instructors' perceived self-efficacy and burnout within the context of English as a Foreign Language (EFL) teaching. The findings suggest that, on the whole, instructors exhibit a strong sense of confidence in their self-efficacy beliefs, particularly in the domain of classroom management. Concurrently, they tend to experience moderate levels of burnout, a phenomenon that appears to be more situational or seasonal rather than a continuous and constant process.

The interviews with the instructors shed light on some factors influencing their self-efficacy and burnout experiences. Student motivation, attitudes towards learning, and proficiency levels were identified as significant factors affecting instructors' sense of efficacy. Instructors reported feeling less efficacious when dealing with demotivated students and facing resistance in changing students' learning perceptions. Additionally, the heavy workload emerged as a crucial factor contributing to

burnout, impacting instructors' ability to engage in personal and career development and affecting their overall well-being and relationships with colleagues.

The lack of a significant relationship between self-efficacy and burnout suggests that the experienced burnout levels do not necessarily depend on the instructors' perceived self-efficacy. Other external factors seem to play a more critical role in shaping their burnout experiences. These results align with previous studies that have also shown complex interactions between internal factors like self-efficacy and external factors like workload and student-related challenges in influencing burnout levels among educators.

In conclusion, this research provides a comprehensive examination of the relationship between perceived self-efficacy and burnout among EFL instructors. The study's quantitative analysis revealed that the instructors generally have positive self-efficacy beliefs, particularly in classroom management, while experiencing moderate levels of burnout, which is situational rather than continuous.

The qualitative findings from the interviews further highlighted the impact of external factors on burnout and self-efficacy, including student motivation, attitudes towards learning, proficiency levels, and the heavy workload faced by instructors. These findings emphasize the importance of considering both internal and external factors in understanding and addressing burnout in the teaching profession.

Overall, this study contributes to the growing body of research on teacher well-being and professional development, particularly in the context of foreign language education. The results can inform educational institutions and policymakers about the challenges faced by EFL instructors and the potential areas for intervention to improve their well-being and enhance their professional performance. By addressing the identified factors contributing to burnout, teacher education programs can better prepare instructors to face the demands of their profession and foster a more supportive and conducive teaching environment.

References

- Bandura, A. (1994). Self-efficacy. In V. S. Ramachandran (Ed.), *Encyclopedia of human behavior* (vol. 4, pp. 71-81). Academic Press.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. Macmillan.
- Baş, G., & Yildirim, A. (2012). An analysis of burnout in Turkish elementary school principals. *International Journal of Educational Researchers*, 3(3), 1-18. http://ijer.eab.org.tr/media/volume3/issue3/gokhan_bas.pdf.
- Boomgard, M. C. (2013). *Changes in perceived teacher self-efficacy and burnout as a result of facilitated discussion and self-reflection in an online course designed to prepare teachers to work with students with autism*. [Doctoral dissertation, The University of San Francisco]. Google Books.
- Brouwers, A., & Tomic, W. (2000). A longitudinal study of teacher burnout and perceived self-efficacy in classroom management. *Teaching and Teacher Education*, 16(2), 239-253. [https://doi.org/10.1016/S0742-051X\(99\)00057-8](https://doi.org/10.1016/S0742-051X(99)00057-8).
- Bümen, N. T. (2010). The relationship between demographics, self-efficacy, and burnout among teachers. *Eurasian Journal of Educational Research*, 10(40), 17-36. <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TVRBNE9USTFOUT09/the-relationship-between-demographics-self-efficacy-and-burnout-among-teachers>.
- Burke, R. J., & Greenglass, E. R. (1993). Work stress, role conflict, social support, and psychological burnout among teachers. *Psychological Reports*, 73(2), 371-380. <https://doi.org/10.2466/pr0.1993.73.2.371>.

- Carson, R. L. (2006). *Exploring the episodic nature of teachers' emotions as it relates to teacher burnout*. [Doctoral Dissertation, Purdue University]. ProQuest Dissertations and Theses Global. <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6384&context=dissertations>.
- Cephe, P. T. (2010). A study of the factors leading English teachers to burnout. *Hacettepe University Journal of Education*, 38, 25-34. <https://eric.ed.gov/?id=EJ893926>.
- Chan, D. (2007). Burnout, self-efficacy, and successful intelligence among Chinese prospective and in-service school teachers in Hong Kong. *Educational Psychology*, 27(1), 33-49. <https://doi.org/10.1080/01443410601061397>.
- Chang, M. (2009). An appraisal perspective of teacher burnout: Examining the emotional work of teachers. *Educational Psychology Review*, 21(3), 193-218. <https://doi.org/10.1007/s10648-009-9106-y>.
- Çapa Aydın, Y., Cakiroglu, J., & Sarikaya, H. (2005). The development and validation of a Turkish version of the teachers' sense of efficacy scale. *Eğitim ve Bilim*, 30(137), 74-81. <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TnpJMk1ERXg/the-development-and-validation-of-a-turkish-version-of-the-teachers-sense-of-efficacy-scale>.
- Çelikkaleli, Ö. (2011). Yetişkin eğitimcisi öğretmenlerin tükenmişlik ve mesleki yetkinliklerinin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 38-53. <https://doi.org/10.20875/sb.64477>.
- Demirel, E. E. (2014). *A research study of teacher beliefs and teacher burnout*. [Doctoral Dissertation, Gazi University]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Evers, W. J. G., Brouwers, A., & Tomic, W. (2002). Burnout and self-efficacy: A study on teachers' beliefs when implementing an innovative educational system in the Netherlands. *British Journal of Educational Psychology*, 72(2), 227-243. <https://doi.org/10.1348/000709902158865>.
- Friedman, I.A. (2003). Self-Efficacy and burnout in teaching: the importance of interpersonal-relations efficacy. *Social Psychology of Education*, 6, 191-215. <https://doi.org/10.1023/A:1024723124467>.
- Girgin, G. (1995). *İlkokul öğretmenlerinde meslekten tükenmişliğin gelişimini etkileyen değişkenlerin analizi ve bir model önerisi: izmir ili kırsal ve kentsel yöre karşılaştırması*. [Doctoral Dissertation, Dokuz Eylül University]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Grayson, J. W., & Alvarez, H. K. (2008). School climate factors relating to teacher burnout: A mediator model. *Teaching and Teacher Education*, 24(5), 1349-1363. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2007.06.005>.
- Guo, Y., Piasta, S. B., Justice, L. M., & Kaderavek, J. N. (2010). Relations among preschool teachers' self-efficacy, classroom quality and children's language and literacy gains. *Teaching and Teacher Education*, 26, 1094-1103. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2009.11.005>.
- Gündüz, B. (2012). Self-Efficacy and burnout in professional school counselors. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 12(3), 1761-1767. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1000895.pdf>.
- Høigaard, R., Giske, R., & Sundsli, K. (2009). Newly qualified teachers' work engagement and teacher efficacy influences on job satisfaction, burnout, and the intention to quit. *European Journal of Teacher Education*, 35(3), 347-357. <https://doi.org/10.1080/02619768.2011.633993>.

- İnceçay, G., & Dollar, Y. K. (2012). Classroom management, self-efficacy and readiness of Turkish pre-service English teachers. *International Association of Research in Foreign Language Education and Applied Linguistics*, 1(3), 189-198. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/63588>.
- Karabıyık, L., Eker, M. & Anbar, A. (2008). Akademisyenlerin tükenmişlik düzeyini etkileyen faktörlerin belirlenmesi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(2), 91-115. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002061.
- Kırılmaz, A. Y., Çelen, Ü. & Sarp, N. (2003). İlköğretimde çalışan bir öğretmen grubunda tükenmişlik durumu araştırması. *İlköğretim-Online*, 2(1), 2-9. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilkonline/issue/8613/107272>.
- Kudva, P. (1999). Impact of selected professional aspects on teacher burnout. *ERIC Digests*. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED438268.pdf>.
- Kulavuz, D. (2006). *Exploring burnout and participation in professional learning activities among university prep Turkish EFL instructors*. [Doctoral Dissertation, Boğaziçi University]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Kushnir, T., Cohen, A., & Kitai, E. (2000). Continuing medical education and primary physicians? Job stress, burnout and dissatisfaction. *Medical Education*, 34(6), 430-436. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2923.2000.00538.x>.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99-113. <https://doi.org/10.1002/job.4030020205>.
- Maslach, C., & Jackson, S. E. (1986). *Maslach burnout inventory manual* (2nd ed.). CA: Consulting Psychologists Press.
- Maslach, C., Jackson, S. E., & Leiter, M. P. (1996). Maslach burnout inventory manual. In *Consulting Psychologists Press eBooks*. <https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA37648763>.
- Maslach, C., & Leiter, M. P. (1997). *The truth about burnout: How organizations cause personal stress and what to do about it*. Jossey-Bass Publishers. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA36626674>.
- Maslach, C., & Leiter, M. P. (1999). Teacher burnout: A research agenda. In *Cambridge University Press eBooks* (pp. 295-303). <https://doi.org/10.1017/cbo9780511527784.021>.
- Mede, E. (2009). An analysis of relations among personal variables, perceived self-efficacy and social support on burnout among Turkish EFL teachers. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2), 39-52. <https://doi.org/10.17679/iuefd.23312>.
- Merey, Z., Pişkin, M., Boysan, M. & Şehribanoğlu, S., (2013). Burnout among Turkish teachers: The influence of sleep quality and job satisfaction. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(3), 332-342.
- Pajares, F. (2003). Self-efficacy beliefs, motivation, and achievement in writing: A review of the literature. *Reading & Writing Quarterly: Overcoming Learning Difficulties*, 19(2), 139-158. <https://doi.org/10.1080/10573560308222>.
- Prins, J. T., Hoekstra-Weebers, J. E. H. M., Gazendam-Donofrio, S. M., Dillingh, G. S., Bakker, A. B., Huisman, M., Jacobs, B., & Van Der Heijden, F. M. (2010). Burnout and engagement among resident doctors in the Netherlands: A national study. *Medical Education*, 44(3), 236-247. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2923.2009.03590.x>.
- Schaufeli, W. B., Maslach, C., & Marek, T. (1993). *Professional burnout: Recent developments in theory and research*. Taylor & Francis. <https://doi.org/10.4324/9781315227979>.

- Schwarzer, R., & Hallum, S. (2008). Perceived teacher self-efficacy as a predictor of job stress and burnout: Mediation analyses. *Applied Psychology*, 57, 152-171. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2008.00359.x>.
- Shanafelt, T. D., Balch, C. M., Bechamps, G., Russell, T. P., Dyrbye, L. N., Satele, D., Collicott, P., Novotny, P. J., Sloan, J. A., & Freischlag, J. A. (2009). Burnout and career satisfaction among American surgeons. *Annals of Surgery*, 250(3), 463-471. <https://doi.org/10.1097/sla.0b013e3181ac4dfd>.
- Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2010). Teacher self-efficacy and teacher burnout: A study of relations. *Teaching and Teacher Education*, 26(4), 1059-1069. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2009.11.001>.
- Sunbul, M., A. (2014). *Burnout of university academic staff in Turkey*. International Conference on Postgraduate Research (ICPR 2014), Malaysia.
- Swietochowski, W. (2011). Professional burnout among university and high school teachers: Comparative study. *Med Pr*, 62(2), 133-143. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21698873>.
- Tschannen-Moran, M., & Woolfolk Hoy, A. (2001). Teacher efficacy: Capturing an elusive construct. *Teaching and Teacher Education*, 17, 783-805. [https://doi.org/10.1016/s0742-051x\(01\)00036-1](https://doi.org/10.1016/s0742-051x(01)00036-1).
- Turgut, M. (2013). Academic self-efficacy beliefs of undergraduate mathematics education students. *Acta Didactica Napocensia*, 6(1), 33-40. http://dppd.ubbcluj.ro/adn/article_6_1_3.pdf.
- Vandenberghe, R., & Huberman, A. M. (Eds.). (1999). *Understanding and preventing teacher burnout: A sourcebook of international research and practice*. Cambridge University Press, (pp. 85-114). <https://doi.org/10.1017/CBO9780511527784>.
- Yılmaz, E. (2004). *The relationship between novice and experienced teachers' self-efficacy for classroom management and students' perceptions of their teachers' classroom management*. [Master's Dissertation, Bilkent University]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı. <http://repository.bilkent.edu.tr/handle/11693/29495>.
- Yoleri, S. (2012). Determining the factors that affect burnout and job satisfaction among academicians: A sample application on the Hitit University. *Turkish Studies*, 7(4), 589-600. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.3973>.

Research Article /Araştırma Makalesi

FINANCIAL PERFORMANCE OF BIST-CEMENT COMPANIES ANALYSIS BY TOPSIS AND ELECTRE METHODS

Tunga BOZDOĞAN¹
Alper ODABAŞ²
Ömer Orbay ÇETİN^{3*}

Abstract

In the scope of this study, the financial performance of companies in the cement sector listed on BIST (Borsa Istanbul) has been measured using two different methods. A comprehensive literature review was conducted to determine the financial ratios used in the analysis, and commonly used financial ratios in the literature were identified. The research included fifteen companies for which financial data spanning the period from 2013 to 2022 was available, and the CRITIC-based TOPSIS and ELECTRE methods, which are multi-criteria decision-making methods, were used for data analysis to measure their financial performance. As a result of the analysis, three separate performance groups were identified for the 15 companies: good, moderate, and poor. According to the findings of the analysis, in both methods, OYAK, NUHCM, and KONYA companies were the most successful in terms of financial performance, while BTCIM company was the least successful. It is recommended that the cement sector, which is expected to become even more important after the earthquake disaster in our country, should be continuously analyzed in the future with different data periods and different methods, and suggestions have been made for implementing corrective innovations in the sector.

Keywords: Financial performance, cement industry, financial statement analysis, TOPSIS, ELECTRE.

Jel Codes: M10, M20, M40, C10

BİST-ÇİMENTO ŞİRKETLERİNİN FİNANSAL PERFORMANSLARININ TOPSIS VE ELECTRE YÖNTEMLERİYLE ANALİZİ

Öz

Bu çalışma kapsamında BİST'te işlem gören çimento sektöründeki şirketlerin finansal performansı farklı iki yöntemin uygulanmasıyla ölçülmüştür. Analizde kullanılan finansal oranları belirlemek için kapsamlı bir literatür analizi yapılmış ve literatürde sıklıkla kullanılan finansal oranlar belirlenmiştir. 2013-2022 dönemine ait finansal verilerine ulaşılabilen 15 şirket araştırmaya dahil edilmiş ve finansal performanslarının ölçümünde verilerin analizi için çok kriterli karar verme yöntemlerinden CRITIC temelli TOPSIS ve ELECTRE yöntemleri kullanılmıştır. Analiz sonucunda 15 şirket için iyi, orta ve kötü olmak üzere üç ayrı başarı grubu belirlenmiştir. Analizden elde edilen bulgulara göre her iki yöntemde de OYAK, NUHCM ve KONYA şirketleri en başarılı finansal performansla sahip şirketler olurken, BTCIM şirketi ise en başarısız şirket olmuştur. Özellikle ülkemizde yaşanan deprem felaketinden sonra öneminin iyice artması beklenen çimento sektörünün, gelecekte farklı veri dönemleri ve farklı yöntemlerle sürekli olarak analiz edilmesi gerektiği ve sektöre ilişkin iyileştirici yeniliklerin sağlanması önerisinde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Finansal performans, çimento sektörü, finansal tablolar analizi, TOPSIS, ELECTRE.

Jel Kodları: M10, M20, M40, C10

¹ Assoc. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University. ORCID: 0000-0002-1651-9865.

² Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University. ORCID: 0000-0002-4361-3056.

³ Res. Asst., Afyon Kocatepe University. ORCID: 0000-0002-6909-7248.

** **Corresponding Author** (Sorumlu yazar): omerocetin@aku.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 28.09.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

Introduction

The use of financial ratios allows for the measurement of companies' financial performance, providing information on important aspects such as profitability, financial structure, liquidity, growth, and more. Through financial performance measurement, predictions can be made about the areas where companies excel and where they may have weaknesses. Additionally, when comparing a company's performance within the sector it operates in or against other companies in the industry, it is possible to determine its level of effectiveness (Ege & Yaman, 2018, p. 76). Typically, past financial data is used for the measurement of financial performance concerning companies. Depending on the scope of the desired information, different periods from the past can be analyzed and interpreted. This makes it easier not only to assess the historical financial performance of companies but also to make strategic decisions regarding future financial matters.

In the literature, decision-making is defined as an interactive field that deals with parameters that can be contradictory and may evolve over time and space. Individuals and organizations aim to reach a final goal in various situations where a decision needs to be made. Decision-making is often applied as a scientific process when dealing with complex problems. Within this context, Multiple Criteria Decision-Making Methods (MCDM) encompass mathematics, computer science, social sciences, and economics as a scientific discipline (Abdelli, Mokdad & Hammal, 2020). MCDM is also frequently used in the measurement of financial performance. Through MCDM, the most optimal option can be selected among different alternatives based on predefined criteria. Unlike traditional methods like Ratio Analysis and Trend Analysis, MCDM relies on a mathematical foundation and is applied using certain software programs (Sakarya & Akkuş, 2015: 110). Examples of commonly used MCDM methods include TOPSIS, VIKOR, ELECTRE, Fuzzy TOPSIS, Analytic Hierarchy Process (AHP), Fuzzy Logic, and others. While measuring financial performance is essential for many industries, it holds particular significance within the cement sector. With financial performance measurement, it is possible to assess how efficiently and effectively cement companies utilize their assets and resources, make interpretations, and make strategic decisions about the company's future financial performance (Ersoy, 2023, p. 1976).

The cement sector has experienced rapid growth and development worldwide, especially in the last 20 years. Turkey, as a developing country, has also had its share of this growth and development. In 2020, Turkey ranked among the top 10 countries in the world in terms of cement production and was among the top 3 in terms of exports. As of 2021, Turkey has risen to the 5th position in global cement production with a production capacity of 78.9 million tons. In terms of exports, Turkey ranked second with 1.3 billion US dollars. In our country, the cement sector has become one of the most important stakeholders in the global cement industry, thanks to investments in production quality, the establishment of R&D centers, and training provided by authorized institutions on environmental and occupational health (Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, 2022, pp. 5-8).

Various studies have suggested that, through the analysis and interpretation of historical and current financial data, as well as making different forecasts, the Turkish cement sector is projected to continue gaining importance and remain one of the leading countries in the global cement industry by 2030 and 2050. While there may be threatening factors in the upcoming years for the sector, such as earthquake disasters, climate change, and migration waves, it is anticipated that with careful measures taken by both public institutions and the private sector to address these threats, what are considered threats to the sector can be mitigated, and crises can be turned into opportunities (Çağatay, 2021, p. 113; Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, 2022, p. 7).

Although many of the MCDM methods are frequently used in the studies on financial performance measurement of cement companies, there are not many studies using the ELECTRE method. In this study, the financial performance of cement companies was analyzed by using the ELECTRE method. This is one of the most important elements that originalize and differentiate this study.

1. The Cement Sector and Its Effects on the Economy

The cement sector, which holds a significant share in our country's export revenue, is also of great importance for meeting our local needs. From the essential need for housing to social facilities, from public services to production in various fields, the cement sector contributes to the economy in many ways. Especially after the earthquake disaster experienced in our country, the cement sector will become even more critical. In this regard, it is essential to accurately analyze the sector, assess its current situation, and determine the most appropriate steps for its development.

Due to the reasons mentioned above, making regular and transparent assessments of the sector and planning for the future is critical for the continuity of the industry. The current situation of the cement sector can be summarized as follows (Para & Borsa, 2022):

- (1) As a result of investments made in the last 15 years, Turkey has risen in the producer rankings to become the 5th largest cement producer globally, with a production capacity of 97 million tons of clinker and 151 million tons of cement as of the end of 2021. Excluding China, Turkey holds a 4% share in global cement production, and when all countries are considered, it has a 1.8% share.
- (2) From an export perspective, Turkey holds the position of being the world's second-largest cement exporter. Although domestic demand reached its peak in 2017 and subsequently declined, cement companies have adopted an export-oriented production approach, targeting the international market.
- (3) While the export rate to the Middle East and North African countries has been declining, our cement companies have been attempting to balance their exports by focusing on the North American market. Approximately a decade ago, exports to North American countries accounted for a 1% share of total exports, but by the end of 2022, this share has risen to around 40%. It is expected that export agreements with North American countries, especially the United States, will continue to increase.
- (4) Between January and October of 2022, exports of cement and clinker showed an approximately 27% increase in terms of US dollars compared to the previous year, reaching a total of 1.4 billion dollars. Export prices during the same period increased by about 36%, reaching \$56 per ton, reaching the highest point in the past decade. Despite a decrease in export volume, this increase in the export prices per ton has resulted in the export revenue not decreasing.
- (5) Between January and March of 2023, approximately 23% of the production in the cement sector has been considered within the scope of exports. While there was an increase of approximately 24% in domestic demand compared to the previous year, there was a decrease of about 20% in exports. Despite this decline in export volume, it is expected that export revenues will be balanced due to the increase in the prices of exported goods.

Table 1: Capacity Information for the Cement Sector in 2022

2022 Capacity Quantities			2022 Capacity Utilization Rates		
Region (Ton)	Clinker Capacity	Cement Capacity	Region (%)	Clinker	Ciment
Marmara	21.876.050	32.229.227	Marmara	92,59	66,31
Aegean	9.363.750	14.517.755	Aegean	80,11	51,27
Mediterranean	24.334.200	34.884.506	Mediterranean	83,99	56,50
Black Sea	11.119.550	19.757.589	Black Sea	71,66	42,27
Central Anatolia	14.929.200	21.720.761	Central Anatolia	72,83	52,88
Eastern Anatolia	7.672.830	13.053.618	Eastern Anatolia	55,09	33,55
Southeastern Anatolia	7.347.450	11.058.939	Southeastern Anatolia	75,94	48,29
TOTAL	96.643.030	147.222.396	TOTAL	79,33	52,98

Source: Türk Çimento, 2023

The information regarding the capacity quantities and capacity utilization rates for the cement sector in 2022 is provided in Table 1. The data only includes the factories that are members of TURKCIMENT.

Table 2: World Cement Production Ranking by Countries for the Year 2021

R	Countries	Production Volume for the Year 2021 (Million Tons)
1	China	2.500
2	India	330
3	Vietnam	100
4	USA.	92
5	Turkey	78
6	Indonesia	66
7	Brazil	65
8	Iran	62
9	Russia Federation	56
10	Saudi Arabia	55

Source: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022, p. 5

In Table 2, the production volume of the Turkish cement sector and its ranking in the global cement sector can be observed. When examining data from previous years, Turkey is typically found within the top 10, and as of 2021, it ranks 5th.

Table 3: Global Cement Export Ranking by Countries

R	Countries	World Cement Exports (1,000 US Dollars)				
		2017	2018	2019	2020	2021
1	Vietnam	706.665	1.159.196	1.301.142	1.350.139	2.145.688
2	Turkey	530.641	614.327	929.673	1.218.695	1.368.120
3	Germany	504.591	553.130	550.870	520.595	610.440
4	Canada	444.494	539.069	542.765	503.329	535.319
5	Thailand	551.113	634.233	677.410	548.433	501.890

Source: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022, pp. 5-6

In Table 3, the export amounts of the Turkish cement sector and its ranking in the global cement sector in terms of exports can be observed. When examining data from previous years, Turkey is typically within the top 5, and as of 2021, it ranks 2nd.

2. Literature Review

Table 4 presents the prominent studies reviewed within the scope of the research, covering approximately the last 10 years. The table includes information about the methods used, if available, and the data period, along with explanations, for the examined studies.

Table 4: *Studies Included in the Literature Review, Data Periods, and Method Information*

Author Information	Year	Data Period	Method	Explanation
Dumanoğlu	2010	2004-2009	TOPSIS	In the study, the financial performance of 15 cement companies listed on the Istanbul Stock Exchange has been analyzed. The results obtained have been compared for six periods.
Iqbal, Ahmad, Basheer & Nadeem	2012	2010-2011	Comparative Analysis of Traditional Financial Ratios	The study investigated the impact of corporate social responsibility on financial performance by evaluating data obtained from published sources by the Pakistan State Bank for 156 companies listed on the Karachi Stock Exchange, including cement companies. According to the research findings, it was concluded that corporate social responsibility has no impact on financial performance.
Özden, Başar & Kalkan	2012	2011	VIKOR	The study measured the financial performance of companies in the cement sector that supply products to the construction industry. While ranking the financial performance of cement companies listed on the Istanbul Stock Exchange, the study examined whether there was a relationship between the rankings obtained and the stock returns of the companies.
Moghimi & Anvari	2014	-	TOPSIS and Fuzzy AHP	The study analyzed the financial performance of cement companies in Iran using various financial ratios. The necessary data for the analysis were obtained from the Tehran Stock Exchange, and as a result of the analysis, the performance ranking of cement companies was found to be as follows: Sabhan, Sarab, Sedasht, Safar, Sekaroun, Sakarma, Sanir, and Sahrmoz.
Sakarya & Akkuş	2015	2010-2013	TOPSIS	In the study, financial ratios commonly used in the literature and considered as traditional ratios were compared with cash flow ratios for cement companies listed on Borsa İstanbul. According to the research findings obtained after the application, it was concluded that companies' financial performance varies according to the frequently used financial ratios.
Ege & Yaman	2018	2010-2016	TOPSIS and MOORA	In the study, the financial performance of cement and concrete companies listed on Borsa Istanbul (BIST) was analyzed by converting their financial performance into quantitative scores. After the application, the relationship between the determined scores and the stock returns of the companies was examined. The study concluded that the TOPSIS method is expected to provide more accurate information compared to the MOORA method.
Güleç & Özkan	2018	2005-2016	GRA	In the study, the financial performance of 16 cement companies listed on Borsa Istanbul was analyzed using traditional financial ratios. The stock returns of the companies were also calculated using the Buy and Hold return method and compared with the findings obtained from the financial ratios. The results of the analysis indicated that the companies operating in the cement sector were largely profitable and had high returns on their stocks. Additionally, these companies had a weak relationship between their GIA values and stock returns.

Raıkar	2018	2013-2017	VIKOR and AHP	In the study, the financial performance of companies in the cement sector that suffered losses due to excessive capacity increase during the analyzed period was examined. As a result of the examination, it was concluded that Ambuja Cement, Ultra Tech Cement, and Orient Cement were the top three most successful companies.
Saygılı & Şahin	2018	2009-2016	TOPSIS	In the study, the financial performance of companies in the cement sector listed on Borsa Istanbul (BIST) was compared with their stock prices. At the end of the study, it was concluded that there was no relationship between financial performance and stock prices.
Ahmad, Ansari & Shamsi Feroz	2019	2009-2018	Correlation and Regression	In the study, the impact of factors such as size, profitability, risk, leverage, and liquidity on dividend policy or payments of cement sector companies listed on the Pakistan Stock Exchange (PSX) was investigated. The findings indicate that profitability and liquidity factors have a positive effect on the company's dividend payments, while factors such as size, risk, and leverage have no impact.
Atukalp	2019	2013-2017	Multi-MOORA	In the study, the financial performance of cement companies listed on Borsa Istanbul (BIST) was examined, and the analysis revealed that Ünye Cement was the company with the most successful financial performance for the respective period
Çanakçıoğlu	2019	2018	Entropi-Eatwios (Hybrid Model)	In the study, the financial performance of cement companies listed on BIST was analyzed, and the findings indicated that Adana Cement is the company with the most successful financial performance.
Kızıl	2019	2015-2017	TOPSIS	In the study, the financial performance of companies operating in the cement sector listed on BIST was compared with their stock market performance, and it was found that there was a significant relationship between financial and stock market performance in 2015 and 2017, while no significant relationship was observed for the year 2016.
Malik & Handono	2019	2013-2013	DuPont	In the study, the financial performance of cement companies operating in Indonesia was analyzed, and the findings indicated that Semen Indonesia, Indocement, and Siam Cement were the companies with the most successful financial performance.
Akbulut	2020	2014-2018	CRITIC and MABAC	In the study, the financial performance of housing cement sector companies listed on Borsa Istanbul was examined. According to the results of the CRITIC method, it was concluded that the most important performance criteria for companies changed over the years. According to the MABAC method, ADANA, ADBGR, and KONYA were identified as the top three companies in terms of financial performance. In terms of stock returns, ADNAC, ADANA, and ADBGR were identified as the top three companies.
Çanakçıoğlu & Küçükönder	2020	1999-2018	Entropi, OCRA and DEA	In the study, the financial performance and efficiency of cement sector companies listed on Borsa Istanbul were evaluated using a step-by-step approach. According to the findings, the year 2009 witnessed the most significant decrease in efficiency levels, while the year 2004 was the year with the highest efficiency level. On the other hand, during the selected periods, Mardin Cement was identified as the company with the best financial performance.
Özkan	2020	2019	TOPSIS ve GRA	In the study, the financial performance of 17 cement companies listed on Borsa Istanbul was examined, and it was concluded that Adana Cement is the company with the most successful financial performance.

As a result of the literature review, it has been observed that there are studies using the TOPSIS method for the analysis of the financial performance of cement companies. However, no study using the ELECTRE method has been found in the literature.

3. Research and Methodology

This section includes the research's objectives, scope, and the findings obtained as a result of applying the financial ratios and methods used in the analysis.

3.1. Research Objective

The aim of this study is to measure the financial performance of companies listed on BIST (Borsa İstanbul) and operating in the cement sector by determining commonly used financial ratios in the literature. The analysis intends to identify companies with the most successful and least successful financial performance and provide recommendations by evaluating the financial performance of all companies.

3.2. Scope of the Research

The population of the research consists of companies operating in the cement sector. Due to the availability of publicly accessible data, the sample of the research consists of companies listed on BIST (Borsa İstanbul) and operating in the cement sector. During the analysis, data for the years 2013-2022 were available and included in the analysis, consisting of 15 cement companies, as shown in Table 5, in alphabetical order.

Table 5: *Cement Companies Included in BIST and the Analysis*

R	Abb.	Company Name
1	AFYON	Afyon Cement Industry Trade Inc.
2	AKCNS	Akçansa Cement Industry and Trade Inc.
3	BASCM	Baştaş Başkent Cement Industry and Trade Inc.
4	BTCIM	Batıçim Batı Anadolu Cement Industry Inc.
5	BSOKE	Batisöke Söke Cement Industry Trade Inc.
6	BUCIM	Bursa Cement Factory Inc.
7	CMBTN	Çimbeton Hazırbeton and Prefabrik Building Elements Industry and Trade Inc.
8	CMEN	Çimentaş İzmir Cement Factory Trade Inc.
9	CIMSA	Çimsa Cement Industry and Trade Inc.
10	GOLTS	Göлтаş Göller Bölgesi Cement Industry and Trade Inc.
11	KONYA	Konya Cement Industry Inc.
12	NIBAS	Niğbaş Niğde Beton Cement Industry and Trade Inc.
13	NUHCM	Nuh Cement Industry Inc.
14	OYAKC	Oyak Cement Factories Inc.
15	YBTAS	Yibitaş Yozgat Labor Union Construction Materials Trade and Industry Inc.

3.3. Financial Ratios Used in the Analysis

In the analysis conducted within the scope of the research, the ratios used were determined based on the frequency of ratios found in the literature review. Financial ratios used in the majority of studies, five or more, were included in the research. The distribution of the financial ratios used in the analysis is shown in Table 6.

Table 6: *Distribution of Financial Ratios Used in the Analysis in the Literature*

Author	Year	Liquidity Ratios		Financial Structure Ratios		Activity Ratios			Profitability Ratios			
		Current Ratio	Cash Ratio	Financial Leverage Ratio	Financial Ratio	Accounts Receivable Turnover Ratio	Asset Turnover Ratio	Inventory Turnover Ratio	Return on Assets Ratio	Return on Equity Ratio	Operating Profit Margin	Periodic Net Profit Margin
Dumanoğlu	2010	+	+	+	-	-	+	-	+	+	-	+
Iqbal et al.	2012	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
Özden et al.	2012	+	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-
Moghimi & Anvari	2013	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+
Sakarya & Akkuş	2015	+	+	+	+	+	-	-	-	+	-	-
Ege & Yaman	2018	+	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-
Güleç & Özkan	2018	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-
Raıkar	2018	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Saygılı & Şahin	2018	+	-	+	-	+	-	+	-	+	+	+
Ahmad et al.	2019	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+
Atukalp	2019	+	-	+	-	+	+	-	+	+	-	-
Çanakçıoğlu	2019	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	-
Çanakçıoğlu & Küçükönder	2019	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	-
Kızıl	2019	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
Malik & Handono	2019	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-	+
Akbulut	2020	+	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-
Özkan	2020	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	-
Total		14	5	7	5	11	5	8	9	14	5	6

The groups, codes, target values, and names of the financial ratios used in the analysis are shown in Table 7.

Table 7: *Ratios Used in the Research, Target Values, and Their Impact on Financial Performance*

Ratio Group	Code	Ratio	Max/Min
Liquidity Ratios	L1	Current Ratio	Max
	L2	Cash Ratio	Max
Financial Structure Ratios	M1	Financial Leverage Ratio	Min
	M2	Financial Ratio	Max
Activity Ratios	F1	Accounts Receivable Turnover Ratio	Max
	F2	Asset Turnover Ratio	Max
	F3	Inventory Turnover Ratio	Max
	K1	Return on Assets Ratio	Max
Profitability Ratios	K2	Return on Equity Ratio	Max
	K3	Operating Profit Margin	Max
	K4	Periodic Net Profit Margin	Max

3.3.1. Liquidity Ratios

Current Ratio (L1): It is used to determine a company's ability to pay its short-term debts when they come due. Among the key liquidity ratios, the current ratio, which is one of the fundamental ratios, as its value increases, the company's ability to pay its debts also increases, and its capital is considered sufficient. The calculation of this ratio is as follows: (McGowan, Gardner & Moeller, 2015, p. 42; Usta, 2008, p. 111):

Formula = Current Assets / Short-Term Liabilities

Cash Ratio (L2): The controlled cash ratio, which is used in situations where companies face issues such as making sales or collecting receivables on time, indicates a company's ability to pay short-term debts (Çabuk & Lazol, 2005, p. 192). The use of this ratio is based on the premise that short-term debts should be at an adequate level (Schmidlin, 2014, p. 89). The formula for the cash ratio is as follows:

Formula = (Cash + Marketable Securities) / Short-Term Liabilities

3.3.2. Financial Structure Ratios

Financial Leverage Ratio (M1): While evaluating this ratio, it is expected not to exceed the value of 0.50. Companies with a value above this level may face financial difficulties, provided that other financial data are analyzed. Increasing equity profitability is an obvious way to increase earnings. Perhaps a less obvious way is to have less equity or net worth. This also implies higher leverage (Wahlen, Beginski & Bradshaw, 2008, p. 300). The calculation of this ratio is as follows:

Formula = Total Liabilities / Total Assets

Financial Ratio (M2): When the financial leverage ratio of companies is high, it is possible to say that their financial independence is in better condition, and they have a more resilient financial structure against third parties. Generally, when this ratio is less than 1, it can be interpreted as companies may have difficulty paying their debts in various external adverse circumstances or financial crises (Akdoğan & Tenker, 2010, pp. 654-655). The calculation of the financial leverage ratio is as follows:

Formula = Equity / Total Liabilities

3.3.3. Activity Ratios

Accounts Receivable Turnover Ratio (F1): This ratio provides information about a company's ability to manage its receivables, indicating how many times a company can collect its receivables within a year. The calculation of the accounts receivable turnover ratio is as follows:

Formula = Net Sales / Accounts Receivable

Asset Turnover Ratio (F2): This ratio indicates how successful and efficient a company's asset management is and how much revenue its assets generate. For manufacturing companies, this ratio is considered sufficient if it falls within the range of 2-4, while for commercial companies, it is expected to be 4 or higher. The calculation of the asset turnover ratio is as follows (Fridson & Alvarez, 2002, p. 292; Özdemir, 1997, p. 38):

Formula = Net Sales / Total Assets

Inventory Turnover Ratio (F3): This ratio provides information about how many times the current inventory is sold within a year. A high inventory turnover ratio indicates that companies have the ability to sell their inventory without excessive delays (Ataman & Hacıüstemoğlu, 1999, p. 133). The calculation of the inventory turnover ratio is as follows:

Formula = Cost of Goods Sold / Inventory

3.3.4. Profitability Ratios

Return on Assets Ratio (K1): The calculation of the return on assets (ROA) ratio, which indicates whether companies are using their assets efficiently and whether they are successful in generating profits from their asset utilization, is as follows (Çabuk, Karagül, Erol, Başar, Sevim & Sayılır, 2013, p. 74):

Formula = Net Profit / Total Assets

Return on Equity Ratio (K2): The calculation of the return on equity (ROE) ratio, which can be referred to as financial profitability and indicates the extent to which shareholders of companies earn a profit in return for their investment in the company, is as follows (Pamukçu, 1999, p. 51):

Formula = Net Profit / Equity

Operating Profit Margin (K3): This ratio provides information about the profit generated by companies from their operations, taking into account the expenses related to sales activities. The calculation of the operating profit margin ratio is as follows:

Formula = Operating Profit / Net Sales

Periodic Net Profit Margin (K4): The net profit margin ratio, which provides information about a company's profitability after all expenses, is subject to decline due to factors such as increasing expenses or taxes. To calculate the net profit margin ratio, which is expected to be high to indicate that a company is successful and efficient in profitability, use the following formula:

Formula = Period Net Profit / Net Sales

3.4. Research Methods and Data Collection

The financial performance of the 15 cement companies included in the study was measured using multi-criteria decision-making methods, namely, TOPSIS and ELECTRE methods. While the TOPSIS method is commonly used for the analysis of financial performance, the almost nonexistent use of the ELECTRE method, especially in the analysis of cement companies' financial performance, is the most significant factor that distinguishes this research in the analysis section.

Data related to the financial ratios determined for the analysis of companies' financial performance were obtained from www.stockkeys.com, a product of Finnet Elektronik Yayıncılık Data İletişim Industry Trade Limited Inc., a technology company. The data obtained from this source were compared with financial statements from different periods published on the Public Disclosure Platform for randomly selected companies among the 15 companies. In the research, financial ratios for the last 10 years (between December 2022 and December 2013) of the previously defined and accessible 15 companies were used.

3.5. Application of the Methods

One of the most significant challenges in the application of MCDM methods is determining the relative importance of criteria. While criterion weights may not have a distinct economic significance, the decision-making process is directly influenced by criterion weights (Ratan-Paramanik, Sarkar & Sarkar et al., 2022). In successful decision-making, the method used is as important as how well the criterion weights are determined. The weights assigned to criteria are a crucial step, as the final results of the multi-criteria decision-making method largely depend on these weights. Various methods have been developed to assign different weights to criteria. Generally, these methods can be categorized into two different forms: subjective and objective weighting methods. Integrated weighting methods, which combine these two methods, have also been developed for solving some decision-making problems.

In subjective weighting methods, criterion weights are determined based on the judgments of the decision-maker. In other words, in subjective methods, weights are determined solely based on the preferences of the decision-makers. Ranking method is the simplest approach for assigning weights to criteria. Essentially, criteria are ranked from most important to least important. Then, ranking sum, rank comparison, or rank exponent method can be used to calculate the weights (Malczewski, 1999). When the decision-maker cannot directly determine the importance weights among criteria, methods that involve pairwise comparisons of criteria can be used. The Pairwise Comparison method is a very old psychometric technique (Whitfield, 1999). Pairwise comparisons involve comparing each criterion with all other criteria in pairs. Breaking down criteria into sub-criteria and attempting to determine weights is a commonly used method. Considering the joint assessment of experts in the field can enhance the success rate in determining weights, as the decision-maker's experience in the problem domain can improve the accuracy of weight determination. However, dealing with subjective weighting problems becomes challenging when there are a large number of criteria in decision problems.

In objective methods, criterion weights are calculated based on existing data using mathematical algorithms and models without considering the decision-maker's assessment of the importance of criteria. The entropy method uses a measure of uncertainty in the formulated information based on probability theory. It indicates that a wide distribution represents more uncertainty compared to a distribution with a sharp peak (Deng, Yeh & Willis, 2000). The CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) method employs correlation analysis to identify contrasts between criteria (Diakoulaki, Mavrotas & Papayannakis, 1995).

In this study, the CRITIC method was applied ten times to the data between 2013 and 2022 to determine the criterion weights, and the average of these ten years was taken as the final criterion weights. The criterion weights determined according to the CRITIC method are presented in Table 8 below.

Table 8: *Criterion Weights According to the CRITIC Method*

Cod	2022	2021	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	Avg.
L1	0.070	0.062	0.073	0.094	0.075	0.078	0.075	0.099	0.081	0.104	0.081
L2	0.096	0.075	0.088	0.075	0.102	0.079	0.093	0.108	0.088	0.109	0.091
M1	0.073	0.082	0.091	0.119	0.108	0.101	0.085	0.098	0.080	0.088	0.092
M2	0.086	0.080	0.107	0.120	0.098	0.089	0.076	0.088	0.078	0.091	0.091
F1	0.103	0.089	0.092	0.069	0.070	0.100	0.096	0.099	0.118	0.096	0.093
F2	0.125	0.138	0.163	0.081	0.121	0.105	0.116	0.084	0.110	0.129	0.117
F3	0.128	0.112	0.122	0.138	0.090	0.135	0.123	0.110	0.128	0.108	0.119
K1	0.066	0.068	0.053	0.050	0.068	0.063	0.081	0.079	0.076	0.071	0.068
K2	0.104	0.098	0.090	0.114	0.119	0.096	0.083	0.083	0.095	0.070	0.095
K3	0.071	0.064	0.056	0.091	0.078	0.071	0.079	0.071	0.065	0.065	0.071
K4	0.079	0.133	0.064	0.051	0.072	0.083	0.092	0.081	0.080	0.070	0.081

In the study, first the TOPSIS Method is presented, followed by the ELECTRE Method.

3.5.1. TOPSIS Method

The TOPSIS method is a multi-criteria decision-making approach that is based on the idea that the best solution is not only the closest to the positive ideal solution but also the farthest from the negative ideal solution (Jollyta, 2018; Kaplan, Odabaş & Bozdoğan, 2023).

The TOPSIS method was applied a total of 11 times, once for each year from 2013 to 2022, and an additional time for the average data of these years, to analyze the financial performance of cement companies. The intermediate steps of the TOPSIS method were based on the average performance of the 10-year period from 2013 to 2022.

The first step in the implementation of the TOPSIS method is the decision matrix, which is presented in Table 9.

Table 9: Decision Matrix for the Average of 2022-2013 Years

Comp.	L1	L2	M1	M2	F1	F2	F3	K1	K2	K3	K4
AFYON	1.487	65.962	47.794	1.662	0.576	5.050	7.857	7.127	10.806	10.040	10.835
AKCNS	1.244	16.905	42.308	1.602	0.940	4.385	7.369	12.228	16.122	12.729	21.503
BASCM	1.622	36.460	33.837	2.696	0.831	3.707	6.290	5.202	9.253	6.587	7.058
BTCIM	1.041	26.627	60.748	0.792	0.555	5.149	7.091	-2.651	9.928	-5.976	-16.955
BSOKE	1.397	66.415	67.012	0.929	0.356	5.922	4.404	-10.096	3.445	-30.812	329.535
BUCIM	3.241	59.318	26.724	2.469	1.207	4.365	4.550	12.413	12.110	9.744	21.203
CMBTN	1.110	15.823	65.174	0.717	2.040	3.563	98.427	1.401	-0.729	0.402	7.201
CMMENT	1.450	23.847	30.008	2.226	0.654	4.006	5.676	4.281	2.276	4.662	8.490
CIMSA	1.097	24.120	45.949	1.511	0.623	4.079	6.562	13.526	17.801	19.214	26.428
GOLTS	1.390	8.943	57.257	0.854	0.670	3.136	5.161	4.931	14.014	5.994	11.586
KONYA	3.165	130.275	26.493	3.784	0.878	4.202	4.949	8.303	9.455	9.804	11.992
NIBAS	1.444	42.975	29.539	3.400	0.384	6.364	4.948	3.943	-6.916	15.991	3.723
NUHCM	2.025	53.298	32.359	2.285	0.781	4.887	6.790	15.718	19.978	18.926	23.413
OYAKC	2.648	64.119	25.490	3.594	1.371	7.546	7.466	20.703	19.042	22.211	29.040
YBTAS	2.348	2.098	28.750	3.371	0.754	7.003	5.867	7.333	8.169	7.274	10.119

Table 10 presents the normalized decision matrix created for the standardization of data ranges.

Table 10: Average of 2022-2013 Years Normalized Decision Matrix

Comp.	L1	L2	M1	M2	F1	F2	F3	K1	K2	K3	K4
AFYON	0.200	0.322	0.282	0.181	0.159	0.258	0.078	0.182	0.230	0.181	0.032
AKCNS	0.168	0.083	0.250	0.175	0.259	0.224	0.073	0.312	0.343	0.230	0.064
BASCM	0.218	0.178	0.200	0.294	0.229	0.190	0.062	0.133	0.197	0.119	0.021
BTCIM	0.140	0.130	0.358	0.086	0.153	0.263	0.070	-0.068	0.211	-0.108	-0.051
BSOKE	0.188	0.325	0.395	0.101	0.098	0.303	0.044	-0.258	0.073	-0.556	0.982
BUCIM	0.437	0.290	0.158	0.269	0.332	0.223	0.045	0.317	0.258	0.176	0.063
CMBTN	0.149	0.077	0.384	0.078	0.561	0.182	0.974	0.036	-0.016	0.007	0.021
CMMENT	0.195	0.117	0.177	0.243	0.180	0.205	0.056	0.109	0.048	0.084	0.025
CIMSA	0.148	0.118	0.271	0.165	0.171	0.209	0.065	0.346	0.379	0.347	0.079
GOLTS	0.187	0.044	0.338	0.093	0.184	0.160	0.051	0.126	0.299	0.108	0.035
KONYA	0.426	0.637	0.156	0.413	0.242	0.215	0.049	0.212	0.201	0.177	0.036
NIBAS	0.194	0.210	0.174	0.371	0.106	0.325	0.049	0.101	-0.147	0.289	0.011
NUHCM	0.273	0.261	0.191	0.249	0.215	0.250	0.067	0.402	0.426	0.342	0.070
OYAKC	0.357	0.313	0.150	0.392	0.377	0.386	0.074	0.529	0.406	0.401	0.087
YBTAS	0.316	0.010	0.170	0.368	0.208	0.358	0.058	0.187	0.174	0.131	0.030

The weighted normalized decision matrix, considering the criterion weights, is presented in Table 11.

Table 11: Weighted Normalized Decision Matrix for the Average of 2022-2013 Years

Comp.	L1	L2	M1	M2	F1	F2	F3	K1	K2	K3	K4
AFYON	0.016	0.029	0.026	0.017	0.015	0.030	0.009	0.012	0.022	0.013	0.003
AKCNS	0.014	0.008	0.023	0.016	0.024	0.026	0.009	0.021	0.033	0.016	0.005
BASCM	0.018	0.016	0.018	0.027	0.021	0.022	0.007	0.009	0.019	0.008	0.002
BTCIM	0.011	0.012	0.033	0.008	0.014	0.031	0.008	-0.005	0.020	-0.008	-0.004
BSOKE	0.015	0.030	0.037	0.009	0.009	0.035	0.005	-0.017	0.007	-0.040	0.079
BUCIM	0.035	0.026	0.015	0.025	0.031	0.026	0.005	0.021	0.025	0.013	0.005
CMBTN	0.012	0.007	0.036	0.007	0.052	0.021	0.116	0.002	-0.001	0.001	0.002
CMMENT	0.016	0.011	0.016	0.022	0.017	0.024	0.007	0.007	0.005	0.006	0.002
CIMSA	0.012	0.011	0.025	0.015	0.016	0.024	0.008	0.023	0.036	0.025	0.006
GOLTS	0.015	0.004	0.031	0.008	0.017	0.019	0.006	0.009	0.028	0.008	0.003
KONYA	0.035	0.058	0.014	0.038	0.023	0.025	0.006	0.014	0.019	0.013	0.003
NIBAS	0.016	0.019	0.016	0.034	0.010	0.038	0.006	0.007	-0.014	0.021	0.001
NUHCM	0.022	0.024	0.018	0.023	0.020	0.029	0.008	0.027	0.040	0.024	0.006
OYAKC	0.029	0.029	0.014	0.036	0.035	0.045	0.009	0.036	0.039	0.029	0.007
YBTAS	0.026	0.001	0.016	0.034	0.019	0.042	0.007	0.013	0.017	0.009	0.002

The ideal solution vector, both positive and negative, is presented in Table 12.

Table 12: Positive and Negative Ideal Solution Vectors for the Average of 2022-2013 Years

Vectors	L1	L2	M1	M2	F1	F2	F3	K1	K2	K3	K4
Positive Ideal	0.035	0.058	0.014	0.038	0.052	0.045	0.116	0.036	0.040	0.029	0.079
Negative Ideal	0.011	0.001	0.037	0.007	0.009	0.019	0.005	-0.017	-0.014	-0.040	-0.004

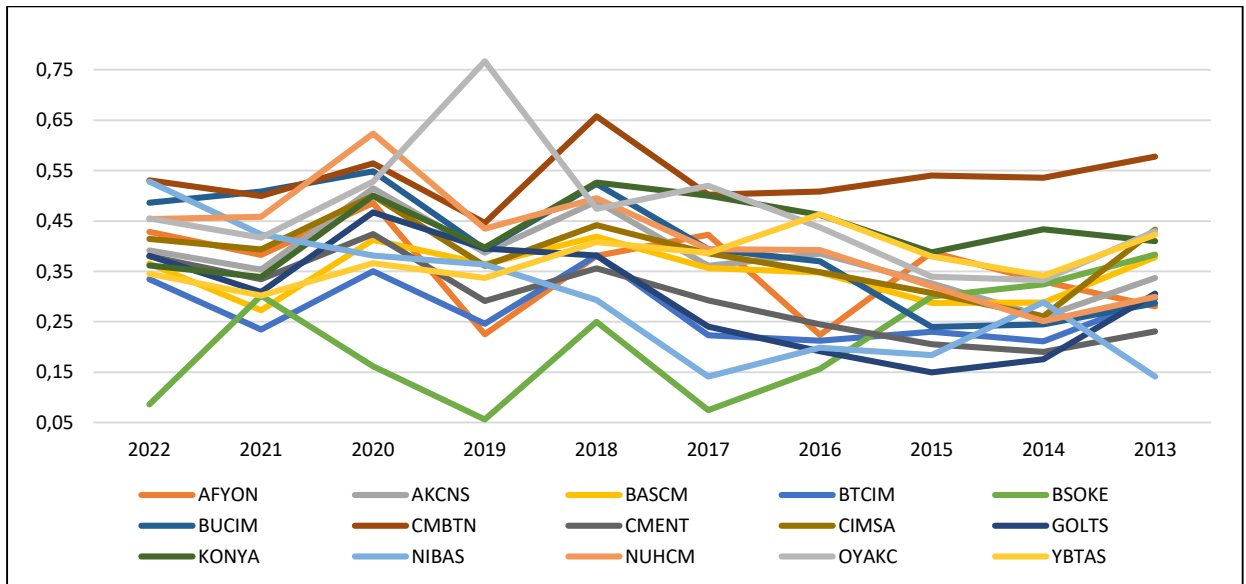
The relative closeness values were obtained by applying TOPSIS 11 times, taking into account both the proximity to the positive ideal vector and the distance from the negative ideal vector, using the ideal solution vectors given in Table 13 for each separate option.

Table 13: Proximity Values According to Years and 10-Year Averages

Comp.	2022	2021	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	Avg.
AFYON	0.428	0.383	0.486	0.225	0.381	0.423	0.224	0.388	0.330	0.280	0.347
AKCNS	0.391	0.353	0.515	0.387	0.489	0.361	0.385	0.326	0.260	0.337	0.367
BASCM	0.366	0.273	0.413	0.364	0.419	0.357	0.348	0.287	0.288	0.378	0.323
BTCIM	0.334	0.234	0.350	0.246	0.382	0.223	0.213	0.231	0.211	0.296	0.237
BSOKE	0.086	0.302	0.162	0.056	0.250	0.074	0.157	0.300	0.324	0.384	0.366
BUCIM	0.486	0.509	0.548	0.394	0.524	0.394	0.370	0.240	0.245	0.287	0.390
CMBTN	0.531	0.500	0.565	0.446	0.658	0.502	0.509	0.540	0.536	0.577	0.513
CMEN	0.380	0.334	0.424	0.291	0.356	0.292	0.245	0.206	0.190	0.231	0.283
CIMSA	0.414	0.393	0.500	0.361	0.442	0.386	0.349	0.307	0.261	0.433	0.385
GOLTS	0.381	0.309	0.467	0.395	0.381	0.240	0.192	0.149	0.176	0.306	0.303
KONYA	0.361	0.339	0.500	0.397	0.527	0.500	0.462	0.388	0.434	0.410	0.416
NIBAS	0.528	0.423	0.382	0.364	0.293	0.141	0.198	0.184	0.289	0.141	0.326
NUHCM	0.454	0.458	0.624	0.434	0.495	0.394	0.392	0.321	0.251	0.299	0.421
OYAKC	0.455	0.417	0.528	0.767	0.474	0.520	0.437	0.340	0.333	0.430	0.470
YBTAS	0.346	0.302	0.366	0.337	0.408	0.386	0.463	0.379	0.342	0.423	0.339

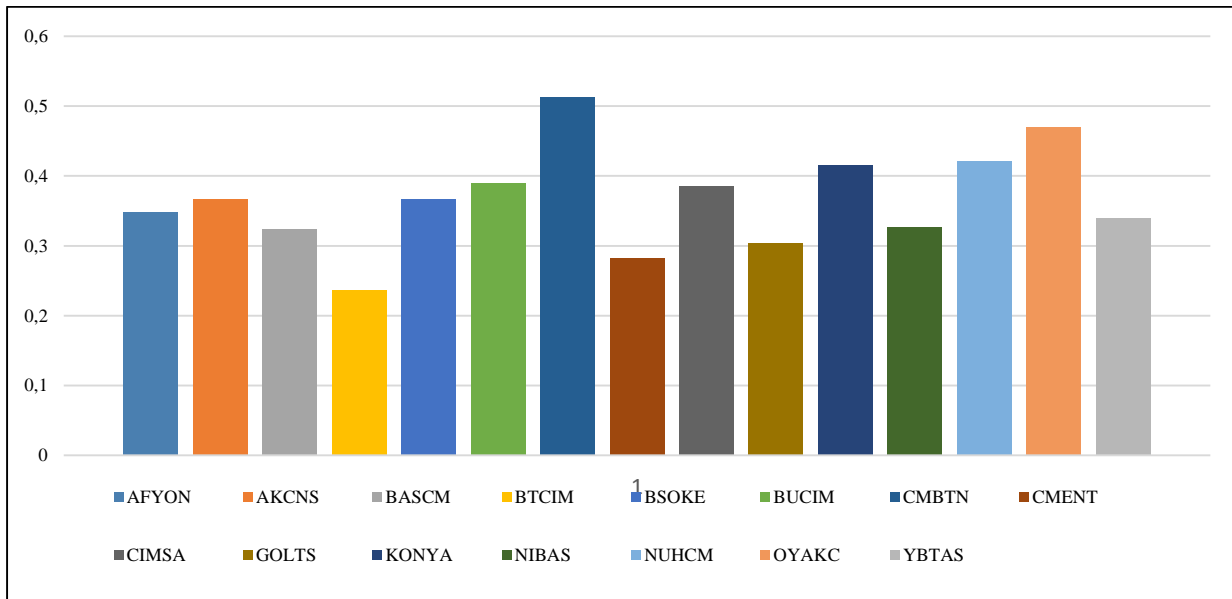
The findings obtained from the analysis conducted using the TOPSIS method are presented as a whole in Figure 1 and Figure 2 below.

Figure 1: TOPSIS Results

Figure 2: 10-Year TOPSIS Results.

3.5.2. ELECTRE Method

The ELECTRE method, which was first introduced by Bernard Roy in a conference in 1965 and later published in his work, made its way into the literature (Şahin, 2018, p. 155). ELECTRE, as one of the Multiple Criteria Decision Making (MCDM) methods, also started to be recognized in the literature with Beneyoun's usage in 1966. This method is still considered one of the MCDM methods used today (Arslan, 2018, p. 341). ELECTRE is a method that allows decision-makers to compare alternatives based on pairwise comparisons of criteria and helps them identify and evaluate the most suitable option among the available alternatives. Different sets of criteria and varying weightings can lead to different results in the analysis (Odabaş & Bozdoğan, 2020, p. 202).

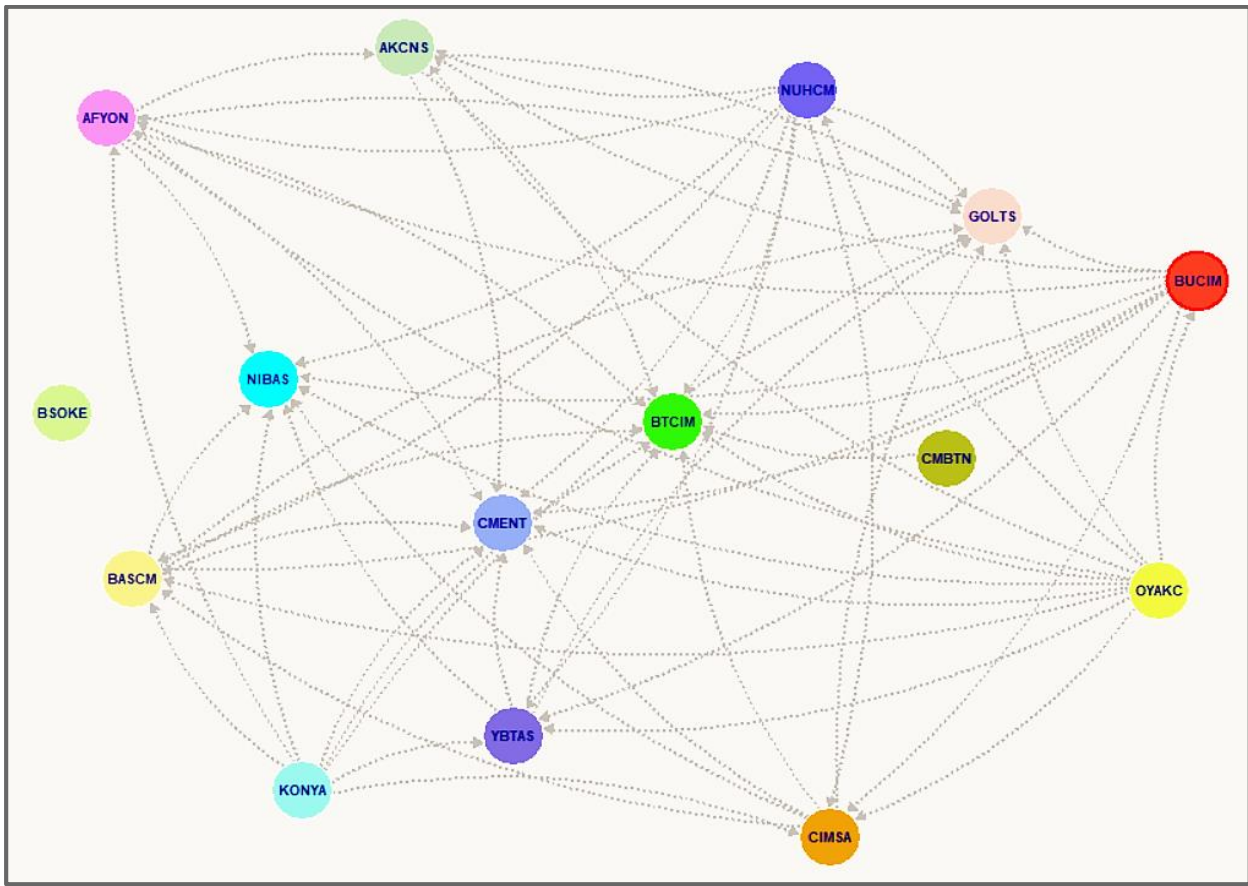
A pairwise dominance comparison among the firms was conducted using the ELECTRE method for the 10-year average values. The findings related to the total dominance matrix are presented in Table 14.

Table 14: Total Dominance Matrix

Comp.	AFYON	AKCNS	BASCM	BTCIM	BSOKE	BUCIM	CMBTN	CMENT	CIMSA	GOLTS	KONYA	NIBAS	NUHCM	OYAKC	YBTAS
AFYON	0	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0
AKCNS	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0
BASCM	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0
BTCIM	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
BSOKE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
BUCIM	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	1
CMBTN	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CMENT	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CIMSA	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0
GOLTS	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
KONYA	1	0	1	1	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	1
NIBAS	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
NUHCM	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	1
OYAKC	1	1	1	1	0	1	0	1	1	1	0	1	1	0	1
YBTAS	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0

The visualization of the total dominance matrix is provided in the figure below. An arrow from one company to another indicates superiority in the comparison.

Figure 3: ELECTRE Results

In the ELECTRE method, unlike the total dominance matrix, alternatives can also be ranked based on concordance dominance and discordance dominance values. Accordingly, the ranking of companies in terms of dominance superiority is given in Table 15.

Table 15: Net Dominance Ranking

Comp.	Net Compatibility Dominance	Net Incompatibility Dominance	Compatibility Rank	Incompatibility Rank	Average Rank
AFYON	1.807608045	0.2720135	6	7	5
AKCNS	1.846595281	1.3593063	5	9	6
BASCM	-1.532080787	3.4354174	9	11	11
BTCIM	-5.641607104	8.8919995	13	15	15
BSOKE	-4.864598782	-3.5497521	12	6	10
BUCIM	3.481894478	-3.7966954	4	5	4
CMBTN	-5.714900077	-9.6420806	14	1	7
CMENT	-4.374385184	8.4763617	11	14	13
CIMS	0.007915322	0.7228953	8	8	8
GOLTS	-5.901957476	7.2025719	15	12	14
KONYA	4.15805306	-7.7630226	3	3	2.5
NIBAS	-1.922692536	7.6182571	10	13	12
NUHCM	5.61566542	-5.547916	2	4	2.5
OYAKC	11.93011855	-9.5479016	1	2	1
YBTAS	1.104371788	1.8685456	7	10	9

3.6. Research Findings

In Table 16 below, the success rankings are presented for both methods in a mutually exclusive manner. Accordingly, three success groups, namely Good, Medium, and Poor, have been formed, each consisting of 5 companies.

Table 16: *Success Groups According to Two Methods*

Success Group	Companies	TOPSIS Success Order	Companies	ELECTRE Success Order
High	CMBTN	1	OYAKC	1
	OYAKC	2	NUHCM	2,5
	NUHCM	3	KONYA	2,5
	KONYA	4	BUCIM	4
	BUCIM	5	AFYON	5
Medium	CIMSA	6	AKCNS	6
	AKCNS	7	CMBTN	7
	BSOKE	8	CIMSA	8
	AFYON	9	YBTAS	9
	YBTAS	10	BSOKE	10
Low	NIBAS	11	BASCM	11
	BASCM	12	NIBAS	12
	GOLTS	13	CMEN	13
	CMEN	14	GOLTS	14
	BTCIM	15	BTCIM	15

When the success groups are examined, it is observed that except for AFYON and CMBTN, the companies in all other success groups are the same for both TOPSIS and ELECTRE. CMBTN ranks first in the good success group according to the TOPSIS method, while it ranks 5th in the medium success group according to the ELECTRE method. AFYON, on the other hand, ranks 9th in the medium success group according to the TOPSIS method, while it ranks 5th in the good success group according to the ELECTRE method.

Except for the two companies mentioned above, the companies in the good success group for both methods are OYAKC, NUHCM, KONYA, and BUCIM, respectively. NUHCM and KONYA companies rank 3rd and 4th in the TOPSIS method, while in the ELECTRE method, they both share the 2nd and 3rd positions jointly.

According to the findings related to the measurement of companies' financial performance, OYAKC, NUHCM, KONYA, and BUCIM companies from the good success group rank equally in both the TOPSIS and ELECTRE methods, while BTCIM ranks last in the findings obtained from both methods. NIBAS and BASCM, among themselves, and GOLTS and CMEN, among themselves, have changed their positions in the bad success group in the findings obtained from both methods.

According to the findings obtained from both methods, among the companies with the best financial performance, OYAKC, NUHCM, and KONYA companies, when their 10-year financial ratios were examined, generally had lower financial leverage ratios compared to other companies and higher current ratios. Additionally, when looking at the 10-year period, OYAK and NUHCM companies generally had higher return on equity ratios than other companies. For KONYA company, it was observed that its cash ratio was significantly higher than other companies in most years. These findings can be cited as reasons for OYAK, NUHCM, and KONYA companies being the ones with the best financial performance according to the findings obtained from both methods.

When the reasons for BTCIM company being the worst in terms of financial performance in both methods are examined, the following observations can be made. BTCIM has almost consistently had a negative return on equity ratio when the data for the past 10 years is examined. In order to improve its financial performance, BTCIM company should minimize fluctuations in revenues from sales. It should also take the necessary measures to ensure that its debt structure is strong and its capital structure is resilient. The financial leverage ratio, which has a minimum target value, has also been consistently one of the highest among the companies when looking at the 10-year period. In terms of the net profit margin ratio, it has also had negative values for several years within the past 10 years.

5. Conclusion

While the global cement sector has seen significant development in the last two decades, the Turkish cement sector has also made strides and become one of the most prominent countries in the cement industry. As of 2021, Turkey ranks 5th in cement production worldwide and 2nd in cement exports. It is anticipated that the Turkish cement sector will continue to grow in importance over the next 30 years, with both production volume and exports expected to increase. Therefore, every analysis conducted regarding the sector is crucial for its better preparation for the future and the development of accurate strategies.

In light of this information, the study aimed to measure the financial performance of 15 companies listed on Borsa Istanbul (BIST) with available financial data from 2013 to 2022. The study utilized CRITIC-based TOPSIS and ELECTRE methods, and the findings were compared between the two methods and presented separately. Three different success groups, namely good, moderate, and poor, were established, with five companies in each group. According to the results obtained from the TOPSIS method, CMBTN ranked first in the financial performance success ranking, followed by OYAK, NUHCM, and KONYA as the other top-performing companies. The findings from the ELECTRE method also indicated that OYAK, NUHCM, and KONYA were the most successful companies in terms of financial performance. Since CMBTN ranked first in the TOPSIS method but fell into the moderate success group in the ELECTRE method, it can be concluded that, according to the findings from both methods, OYAK, NUHCM, and KONYA were the top-performing companies in terms of financial performance. In both methods, BTCIM emerged as the least successful company in terms of financial performance.

Especially after the earthquake disaster that occurred in February 2023, the dynamics in the cement sector and the importance of all components of the sector will continue to increase. Continuously analyzing the financial performance of companies in the sector on a regular basis is crucial, both for individuals and parties investing in the sector and for public institutions to work in an integrated manner with companies in the sector. The cement sector, which is essential for various aspects such as earthquakes, floods, landslides, health investments, transportation infrastructure, and the effective provision of public services, is an extremely important sector for the development of our country. The sector contributes to employment, supports our country's exports, and enhances the quality of public services, bringing many benefits. Therefore, determining the financial position of the cement sector, predicting its future position, and promoting the institutionalization of companies continuing their activities in the sector are of great importance. Inspired by this study, conducting various financial analyses and measuring financial performance in the sector by selecting different data periods, using different financial ratios, and applying different methods can contribute to the literature.

Authorship Contributions (Yazar Katkı Oranı): The authors contributed equally to the study.

References

- Abdelli, A., Mokdad, L. & Hammal, Y. (2020). Dealing with value constraints in decision making using MCDM methods, *Journal of Computational Science*, 44, 101154.
- Ahmad, N., Ansari, M. N., & Shamsi Feroz, A. (2019). Factors affecting dividend payout: empirical investigation from cement sector of Pakistan. *The Journal of Economic Research & Business Administration*, 128(2), 164-175.
- Akbulut, O. Y. (2020). Measuring The relationship between financial performance and stock return with integrated critic and mabac mcdm techniques: An empiric application on Borsa Istanbul cement sector companies. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 40, 471-488.

- Akdoğan, N. & Tenker, N. (2010). *Finansal tablolar ve mali analiz teknikleri*. Gazi Kitapevi.
- Arslan, H. M. (2018). Optimum facility location of science centers with electre and maximum covering model. *Electronic Journal of Social Sciences*, 17(65), 337-355.
- Ataman, Ü. & Hacırüstemoğlu, R. (1999). *Yöneticiler için; Muhasebe ve Finans Bilgileri*. Türkmen Kitabevi.
- Atukalp, M. E. (2019). Analysis of financial performance of cement firms traded on Borsa İstanbul. *The Journal of Accounting and Finance*, 81, 213-230.
- Çabuk, A. & Lazol, İ. (2005). *Mali tablolar analizi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Çabuk, A., Karagül, A. A., Erol, C., Başar, A.B., Sevim, Ş., & Sayılır, Ö. (2013). *Finansal tablolar analizi*. (2. Baskı). Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Çağatay, B. (2021). Future forecasts regarding the cement sector in Turkey; new policies in the light of global trade and macroeconomic variables. *Dumlupınar University Journal of Feas*, 8, 95-115.
- Çanakçıoğlu, M. (2019). Financial performance evaluation of cement firms traded in Istanbul stock exchange by integrated entropy and eatwios approach. *Journal of Yasar University*, 14(56), 407-421.
- Çanakçıoğlu, M. & Küçükönder, H. (2020). An analysis of the performance and efficiency of cement companies listed in Borsa İstanbul by multi-criteria decision-making methods. *Accounting and Auditing Review*, 20(61), 165-192.
- Deng, H., Yeh, C. H. & Willis, R. J. (2000). Inter-company comparison using modified TOPSIS with objective weights. *Computers and Operations Research*, 27(10), 963-973.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The critic method. *Computers and Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Dumanoğlu, S. (2010). Financial performance evaluation of cement firms trading in ise by using topsis method. *Marmara University Journal of Economic and Administrative Sciences*, 29(2), 323-339.
- Ege, İ. & Yaman, S. (2018). The effects of financial performance that measured by topsis and moora methods on stock returns: A panel data application on bist cementconcrete companies. *Injosos Al-Farabi International Journal On Social Science*, 2(1), 75-96.
- Güleç, Ö. F. & Özkan, A. (2018). Financial performance analysis by grey relational analysis method: An application on iron and steel companies traded in bist. *The World of Accounting Science*, 18(54), 77-96.
- Iqbal, N., Ahmad, N., Basheer, N.A. & Nadeem, M. (2012). Impact of corporate social responsibility on financial performance of corporations: evidence from Pakistan. *International Journal of Learning and Development*, 2(6), 107-118.
- Jollyta, D. (2018). Topsis technique for selecting of property development location. *Software Engineering*. 6(1), 20-26.
- Kaplan, G., Odabaş, A. & Bozdoğan, T. (2023). Analysis of financial performances of banks by electre and topsis methods in the covid-19 pandemic. *Alanya Academic Review*, 7(2), 865-892.
- Kızıllı, E. (2019). The relationship between financial performances and borsa performance of companies operated in cementsectorin Borsa İstanbul.

Journal of the Faculty of Political Science (JNEUSBF), 1(1), 51-67.

- Malczewski, J. (1999). *GIS and Multicriteria decision analysis*. Wiley.
- Malik, A. D. & Handono, W. A. (2018). Analisis perbandingan performa finansial perusahaan semen BUMN pasca masuknya industri PMA semen secara massive di Indonesia comparative analysis of financial performance of SOE cement companies in the post-entry of massive foreign capital companies of ce. *The International Journal of Applied Business*, 2(1), 1–19.
- McGowan, C. B., Gardner, J. C. & Moeller S. E. (2015). *The fundamentals of financial statement analysis as applied to the Coca-Cola company, business expert press*. LLC.
- Moghimi, R. & Anvari, A. (2014). An integrated fuzzy MCDM approach and analysis to evaluate the financial performance of Iranian cement companies. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 71, 685-698.
- Odabaş, A. & Bozdoğan, T. (2020). Analysis of the financial performances of the participation. *The Journal of Accounting and Finance*, 88, 199-224.
- Okka, O. (2005) *Finansal yönetime giriş*. (1. Baskı). Nobel Yayın Dağıtım.
-  zdemir M. (1997). *Finansal yönetim*. Gazi Kitabevi.
-  zden,  . H., Başar,  . D. & Kalkan, S.B. (2012). İMKB’de işlem g ren Çimento sektöründeki şirketlerin finansal performanslarının VIKOR yöntemi ile sıralanması. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, 17, 23-44.
-  zkan, T. (2020). Evaluation of financial effectiveness of bist cement sector companies with topsis and gray relational analysis methods. *Dynamics in Social Sciences and Humanities*, 1(1), 69-85.
- Pamuku, A. B. (1999). *Finans yönetimi*. Der Yayınları.
- Para & Borsa (2022). imento sektörü raporu/info yatırım – (23.11.2022). <https://www.paraborsa.net/i/cimento-sektoru-raporu-info-yatirim-23-11-2022/>.
- Raikar, A. V. (2018). An analytical study of the cement sector and selected cement companies in india by using multi criteria decision making (MCDM) technique of analytic hierarchy process (AHP) and VIKOR. *International Journal of Research in Management, Economics and Commerce*, 8(5), 1-11.
- Ratan-Paramanik, A., Sarkar, S. & Sarkar, B. (2022). OSWMI: An objective-subjective weighted method for minimizing inconsistency in multi-criteria decision making, *Computers & Industrial Engineering*, 169, 108138.
- Sakarya, ř. & Akkuş, H. T. (2015). Comperative analysis of traditional ratios with cash flow ratios on measuring financial performance: A practise on bist cement companies with topsis method. *Afyon Kocatepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 17(1), 109-123.
- Saygılı, E. E. & şahin, Y. (2018). The relationship between financial performance and investors’ decisions: TOPSIS application in bist cement industry. *Izmir Democracy University Social Sciences Journal*, 1(1), 16-45.
- Schmidlin, N. (2014). *The art of company valuation and financial statement analysis*. John Wiley & Sons.

- Şahin, S. (2018). ELECTRE. İçinde F. B. Yıldırım ve E. Önder (Ed.), *İşletmeciler, mühendisler ve yöneticiler için operasyonel, yönetsel ve stratejik problemlerin çözümünde çok kriterli karar verme yöntemleri*. (3. Baskı, ss. 155-176). Dora Yayınları.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2022). Çimento sektör raporu. <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/plan-program/CimentoSektorRaporu2021.pdf>.
- Türk Çimento (2023). Çimento ve klinker istatistikleri. (07.08.2023). https://www.turkcimento.org.tr/tr/haber_detay/cimento-ve-klinker-istatistikleri.
- Usta, Ö. (2008). *İşletme finansı ve finansal yönetim*. Ankara.
- Wahlen, J. M., Beginski, S. P. & Bradshaw, M. T. (2008). *Financial reporting, financial statement analysis, and valuation: A strategic perspective*. Cengage Learning.
- Whitfield, M. (1999). *Prioritizing issues and concerns. A users guide to the interactive paired comparison program*. USDA-Natural Resources Conservation Service.

Kitap Tanıtımı / Book Review

**HEKİMOĞLU ALİ PAŞA: PAŞALAR ÇAĞININ ŞEYHÜLVÜZERASI
(Mehmet Yılmaz AKBULUT)**

Engin ÇETİN¹

Öz

Son yıllarda Osmanlı tarihinde öne çıkan isimlerle ilgili birçok biyografi kaleme alınmıştır. Bu sayısal artışa mukabil gerekli akademik donanımdan yoksun olunması sebebiyle eserlerin bazılarında ciddi metod ve bilgi hataları mevcuttur. Bu tür eksiklik ve hatalarla malul çalışmalardan biri de Mehmet Yılmaz Akbulut tarafından kaleme alınan “Hekimoğlu Ali Paşa: Paşalar Çağının Şeyhülvüzerası” başlıklı kitaptır. 2022 yılında Timaş Yayınları tarafından yayımlanan eser, kısa sürede üçüncü baskıyı yapmıştır. Söz konusu kitap hakkında şimdiye kadar birkaç tanıtım yazısı da yayımlanmıştır. Bu incelemede ise Akbulut'un kitabı üzerinden biyografi yazımında bürokratik yapı ve işleyişe hâkim olunmasının önemi ve arşiv vesikalarının daha sağlıklı nasıl kullanılabilceği izah edilmiştir. Bu vesileyle gerekli akademik donanım ve doğru metodolojiye sahip olunmadan yazılan biyografilerin ne tür hata ve eksiklikler içerdiği misalleriyle gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hekimoğlu Ali Paşa, biyografi, XVIII. yüzyıl.

**HEKİMOĞLU ALİ PASHA: SHEIKHULVUZERA OF THE AGE OF PASHAS
(By Mehmet Yılmaz AKBULUT)**

Abstract

In recent years, many biographies have been written about prominent figures in Ottoman history. Despite this numerical increase, some of these works contain serious methodological and informational errors due to the lack of the necessary academic equipment. One of the works characterized by such deficiencies and errors is the book titled “Hekimoğlu Ali Pasha: Sheikhulvuzera of the Age of Pashas” written by Mehmet Yılmaz Akbulut. Published in 2022 by Timaş Publications, the book went into its third edition in a short time. A few introductory articles have been published about the book so far. In this review, the importance of mastering the bureaucratic structure and functioning in biography writing and how archival documents can be used in a healthier way are explained through Akbulut's book. In this way, it is shown with examples what kind of errors and deficiencies biographies written without the necessary academic equipment and the right methodology contain.

Keywords: Hekimoğlu Ali Pasha, biography, XVIIIth century.

¹ Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
engin.cetin@marmara.edu.tr, ORCID : 0000-0002-0580-7239.

Başvuru Tarihi (Received): 11.08.2023 **Kabul Tarihi** (Accepted): 19.10.2023

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA: PAŞALAR ÇAĞININ ŞEYHÜLVÜZERASI

Osmanlı araştırmalarında biyografi yazımına olan ilgi her geçen gün artıyor. Bu vesileyle son yıllarda genişleyen literatür memnuniyet verici bir tablo sunmaya başladı. Söz konusu literatüre bir süre önce dâhil olan çalışmalardan biri de Mehmet Yılmaz Akbulut'un bu incelemeye konu olan kitabı. Yazarın Prof. Dr. Kemal Beydilli danışmanlığında tamamladığı doktora tezinden (Akbulut, 2020) üretilen bu kitap, hacmi ve arşiv vesikalarının yoğun olarak kullanılması ile dikkat çekiyor.

XVIII. asrın Osmanlı İmparatorluğu özelinde önceki ve sonraki yüzyıllara nispetle daha az çalışılan bir dönem olduğu artık iyiden iyiye fark edildi. Dolayısıyla Hekimoğlu Ali Paşa gibi bu devrin önemli figürlerinden birini incelemenin, bütün zorluklarına rağmen, son derece yerinde bir tercih olduğunu belirtmek gerekir. Giderek müstakil bir disipline dönüşmeye başlayan “biyografi” sahasının uzmanları bu tercihin literatürdeki yerini etraflıca değerlendireceklerdir. Şimdilik iki tanıtım yazısı ile bu yönde bir çabanın belirmeye başladığı da görülmektedir (Erkan, 2022; Punar, 2022). Bu satırların müellifinin akademik ilgi ve formasyonu ise bürokrasi tarihi merkezlidir. Haliyle ele alınan kitapta arşiv vesikalarının kullanımı ile bürokratik yapı ve işleyiş hususları daima diğer meselelerden daha dikkat çekici gelmiştir. Odaklanılan bu noktalarda karşılaştığımız teknik problemleri izah etmenin hem biyografi yazımına hem de bürokrasi araştırmalarına ciddi katkılar sağlayacağını fark ettik. Bu yüzden bu tanıtım yazısı biyografi sahasının problematiklerinden ziyade “defteroloji”nin biyografi inşasındaki yeri ve önemini göstermek kaygısı taşımaktadır.

Akademik metinlerin eski tabirle “efrâdını câmi, ağıyârını mâni” şeklinde ifade edilen bir muhtevaya sahip olması beklenir. Ancak içermesi gereken her şeyi kapsayacak ve yer almaması gereken bütün fazlalıkları dışarıda bırakacak eserler kaleme almak çoğu zaman güçlükle başarılabilir. Bu noktada ele aldığımız konuya dair birbirini tamamlayıcı iki kısımdan müteşekkil temel soru şudur: bir biyografide mutlaka bulunması ve kesinlikle yer almaması gerekenler nelerdir? Söz konusu sorunun teorik çerçevesi ve yeni yaklaşımlarla giriftleşen ayrıntıları bir kenara bırakıldığında herhangi bir biyografide mutlaka yer alması gerekenin doğru bir kronoloji ve gerçeğe en yakın hayat hikayesi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kapsam Osmanlı devri devlet adamları sınırlarına çekildiğinde bir kimsenin ne zaman hangi görevleri yerine getirdiğinin tespiti, biyografinin omurgasını teşkil edecek önemdedir. Zira kariyerin, tecrübe ve bilgi birikiminden ilişki ağlarına uzanan geniş bir yelpazede biyografin kalem oynatmasını sağlayan bir rehberliği söz konusudur. Sayın Akbulut'un Hekimoğlu Ali Paşa biyografisi, omurga olarak tarif ettiğimiz noktalardaki sorunlara dair önemli örnekler içermektedir. Gözlemediğimiz bu teknik problemlere getirilecek izahlar, biyografi araştırmacılarının kaynakları daha sağlıklı kullanmalarına yardımcı olacaktır.

Kronolojiye ve kitabın kurgusuna uygun bir sıra takip edildiğinde arşiv kaynaklarının kullanımına dair ilk ciddi hataların paşanın babası Nuh Efendi'nin biyografisinde yapıldığı görülür. Bu çerçevede müellif, 1664'te 40 akçe yevmiye ile hassa hekimleri arasında Nuh adında bir tabip olduğunu belirtmiştir (Akbulut, 2022: 57). Biraz çekingen bir şekilde bu Nuh'un Ali Paşa'nın babası olduğunu îmâ etmektedir. Bu bilgi için kullandığı Kamil Kepeci tasnifi 3410 numaralı mevâcib defterinin atfı yapılan 60a varağında hekim maaşları olmadığı gibi hekimlerin bulunduğu varakta da (54b) Nuh adında bir tabibe rastlanmaz. Burada bizim dikkat çekmek istediğimiz esas problem ise kaynağın kullanılma biçimidir. Yazarın Nuh Efendi'nin biyografisi için başvurduğu defter serisi “müşâherehorân mevâcib defterleri”dir. Bu defterlerde merkez bürokrasisinde çalışan çeşitli ulufeli grupların maaşları yer almaktadır. XVI. yüzyıldan itibaren genellikle “müşâherehorân” adı verilen bu maaş birimi ilerleyen yıllarda Küçük Ruznâmçe Kalemi olarak teşkilatlandırılmıştır (Darling, 1990: 13-33; Afyoncu, 2006: 153-154). Bu kaleme ait mevâcib defterleri, XVI. yüzyıla ait birkaç örnekle birlikte XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hemen hemen noksansız bir koleksiyon halinde mevcuttur. İlgili defterlerde maaşlar “müşâherehorân”, “ağayân-ı rikâb-ı hümâyûn”, “müteferrikagân-ı dergâh-ı âlî an-evlâd-ı vüzerâ-yı izâm”, “etibbâ-i hâssa” gibi çeşitli sınıflar altında kaydedilmiştir. Biyografi araştırmaları için eşsiz bir kaynak olan bu seri, bir yıla ait maaş kaydına atf

yapmak suretiyle kullanılamaz. Biyografisi inşa edilecek herhangi bir ismin bu kalemden maaş aldığı biliniyorsa sisteme dâhil olduğu tarih, yapılan zamlar, nakil işlemleri ve vefat tarihi ancak defter serisinin bir bütün halinde incelenmesi ile tespit edilebilir. Bu çerçevede 1664 tarihinde Nuh adında bir hekim tespit edildiğinde ilk yapılması gereken defter serisini geriye doğru taramak suretiyle Nuh'un "ibtidâ tezkiresini" yani ilk maaş kaydını bulmak, ardından ileriye doğru taramak suretiyle zam, ref ve ölüm kayıtlarına ulaşmak olmalıydı. Defterler yıllık olarak tutulduğundan bir hicrî yılda bu kalemden maaş almaya başlayan tüm isimlerin ibtidâ tezkireleri her maaş biriminin sonunda ayrı ayrı yer almaktadır. Defterlerin bu özelliği, hangi tarihte maaş almaya başladığı şüpheli olan isimler için gereken uzun periyotlu taramaların bile kısa sürede tamamlanabilmesini sağlamaktadır. Biz bu yöntemi uygulamak suretiyle Ali Paşa'nın babası Nuh Efendi'nin, Akbulut'un tespit edemediği, ibtida tezkiresini bulduk ve aşağıda transkribe metnini sunuyoruz.

"İbtidâ-i mevâcib-i Nuh Sercerrâhîn be-cemâ'at-i etibbâ-i hâssa ilhâk şude fermûde bâ-hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûn an-mahlûl-i Mehmed an-cerrâhîn an-ağayân-ı mütekâ'idîn-i enderûn müteveffâ şude ber-mûceb-i ru'us-ı hümâyûn el-vâki' fi 12 Z sene 1080 [3 Mayıs 1670]. Fî yevm 50, yalnız elli akçedir" (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Kamil Kepeci (=KK), nr. 3412, s. 48).

Bu tezkire Nuh Efendi'nin 50 akçe yevmiye ile 3 Mayıs 1670 tarihi itibarıyla Küçük Ruznamçe Kalemi'nin "etibbâ-i hâssa" biriminden maaş almaya başladığını göstermektedir. Yani Ali Paşa'nın babası Nuh Efendi 1664 senesinde Küçük Ruznamçe Kalemi'nin "etibbâ-i hâssa" biriminden maaş almış olması imkânsızdır. Akbulut'un Nuh adlı bir tabibin 1667'de terakki alarak 50 akçe yevmiyeye ulaştığına dair perakende evraka dayandırdığı iddiası ise defter serileri üzerinden desteklenmelidir. Şayet bu Nuh, Ali Paşa'nın babası ise maaşını Küçük Ruznamçe Kalemi dışında bir birimden alıyor olmalıdır. Her hâlükârda bunun defter kaydına ulaşılması gerekir.

Yazar Nuh Efendi'nin kariyerine ve maaş işlemlerine dair diğer değerlendirmelerinde de eksik ve hatalı bilgilere yer vermiştir. Bu çerçevede Nuh Efendi'nin "mevacibini yıllık olarak" aldığına dair aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır.

"Kariyerine, 'dârüssaâde kapısında harem-i hümâyûn tabiblerinden' biri olarak başlayan, cerrahbaşı olarak şehzadelerin sünnetini yapan, yirmi seneyi aşkın bir müddet cephelerde orduyla beraber hareket eden Nuh Efendi, İstanbul'a yeni geldiği vakitlerde maaşında günlük 15 akçelik terakki beklerken, Temmuz 1685'te yıllık 119.790 akçe Kasım 1693'te ise yine cerrahbaşı sıfatıyla 164.860 akçe mevâcibi İstanbul sandal mukataasından almaktaydı" (Akbulut, 2022: 58).

Bu satırlardaki "Temmuz 1685'te 119.790 akçe yıllık maaş" aldığına dair bilgi için İbnülemin Tasnifi Sıhhiye Evrakı 1/30 numaralı belgeye atıf yapılmıştır. Söz konusu belge, maaş ödemesine dair olmayıp hazineye para girişi için kullanılan "tahvil tezkiresi" suretidir. Belgede yer alan "An-tahvîl-i Nuh Çelebi ser-cerrâhân-ı hâssa an-akça-i mukâta'a-i sandal der-İstanbul an-vâcib-i sene 1096 ber-vech-i nakd an-yed-i Hasan Yazıcı" ifadesi Nuh Çelebi'nin tasarrufunda bulunan İstanbul Rüsûm-ı Tamga-yı Akmîşe-i Sandal ve Atlas Mukataası'ndan hazineye para yatırıldığını göstermektedir. Burada yapılan ciddi hata diğer pek çok önemli bilginin tespit edilememesine neden olmuştur. Zira bu veri aslında Nuh Efendi'nin bir mültezim olarak mukataa tasarruf ettiği anlamına gelmektedir. Biyografisi kaleme alınan herhangi bir isme dair böyle bir bilgi tespit edildiğinde araştırmacıların ilk yapması gereken o mukataaya ait kayıtların ilgili yıllarına başvurmasıdır. Bunun için öncelikle mukataanın bağlı bulunduğu büro tespit edilmeli, ardından o büroya ait defter serilerden ilgili mukataanın kayıtlarına ulaşılmalıdır. İstanbul Rüsûm-ı Tamga-yı Akmîşe-i Sandal ve Atlas Mukataası Başmuhasebe Kalemi'ne bağlı bir gelir birimidir. Biz bu kaleme ait 1097/1685-86 yılı "fihrist-i mukataat" defterinden ilgili mukataa kaydına ulaştığımızda şu başlıkla karşılaştık:

“Mukāta‘a-i Rūsûm-ı Tamga-yı Akmîşe-i Sandal ve Atlas [der-İstanbul] an-gurre-i M sene 1097 der-uhde-i Nuh Ağa ser-cerrâhân-ı hâssa ber-vech-i te‘bîd bâ-hatt-ı hümâyûn” (BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defter Tasnifi (=D.BŞM.d), nr. 499, s. 1). Bu başlık, Nuh Efendi’nin İstanbul Rūsûm-ı Tamga-yı Akmîşe-i Sandal ve Atlas Mukataası’nı “te‘bîden” üzerine aldığını göstermektedir. Esasen Akbulut’un da kullandığı Nuh Efendi’ye 6 Kasım 1693’te Karaman payesi verilmesine dair buyruğunda geçen “hâlâ cerrâhbaşı olan Nuh’un üzerinde olan Sandal Tamgası’nın mîrîsi dahi kendüye in‘am olunup ber-vech-i te‘bîd ihsân” (BOA, Ali Emiri Tasnifi Sultan II. Ahmed Evrakı, nr. 18/1997) olunması ifadeleri ilgili mukataanın Nuh Efendi tarafından tasarruf edildiğini hatta bu emirle hassa dönüştürüldüğünü göstermektedir (Mukataanın Nuh Efendi’nin hassı haline getirilmesine dair 1106 yılı kuyud-ı mukataat defterindeki şerh için bk. BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD), nr. 10142, s. 94). Fakat bu kıymetli bilgiler doğru değerlendirilememiştir. Böyle bir durumda mukataa defterindeki kaydın geriye doğru takip edilmesi icap ederdi. Tarama işlemi Nuh Efendi’nin 1094/1683 yılından itibaren mukataayı tasarruf etmeye başladığı bilgisini ortaya çıkaracaktı. Bu aşamada yapılması gereken Nuh Efendi’nin berat suretini tespit etmektir. Başmuhasebe Kalemi’ne bağlı mukataaların berat suretleri ilgili tarihlere aynı kalemin “kuyûd-ı berevât ve ahkâm-ı şikâyât” defterlerinde yer almaktadır. Biz de söz konusu defterleri taradığımızda aşağıda transkribe metnini sunduğumuz berat tezkiresini tespit ettik.

“Nişân-ı hümâyûn yazıla ki;

Hâlâ hâssa cerrâhbaşısı Nuh zîde kadruhu rikâb-ı hümâyûnuma gelüp arzuhâl sunup İstanbul’da vâki‘ Tamga-yı Akmîşe-i Sandal Mukāta‘ası emîni olan Kehhâlbaşı Pîrî fevt olmağla beher sene mîrîsin teslîm-i hazîne eylemek üzere kendüye tevcih ve der-uhde olunmak bâbında inâyet recâ itmeğın hazîne-i âmirede mahfûz olan Başmuhâsebe defterlerine nazar olundukda mukāta‘a-i mezbûrun senede altı iltizâmı iki bin iki yüz doksan buçuk esedî guruş ile bir sülûs olup ve zamân-ı zabtı gurre-i Muharrem’den olup ber-vech-i te‘bîd Kehhâlbaşı Pîrî üzerinde olduğu derkenâr olunup arz olundukda sene be-sene mâl-ı mîrîsin teslîm-i hazîne eylemek üzere der-uhde oluna deyu hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn sâdır olmağın bu berât-ı sa‘âdet-âyât ve behcet-gâyâtı viridim ve buyurdum ki; mezkûr Cerrâh Nuh zîde kadruhu varup mukāta‘a-i mezbûreyi bin doksan dört senesi guresinden sene be-sene mâl-ı mîrîsi olan iki bin iki yüz doksan buçuk esedî guruş ile bir sülûs teslîm-i hazîne eylemek üzere bu ana dek olugeldüğü âdet ve kânûn [üzere] zabt ve tasarruf eyleyüp ve her sene âhirinde muhâsesin görüp müceddeden berât-ı şerîf ala deyu şürûtuyla berât-ı şerîf ala deyu berât-ı şerîf yazılmak için tezkire virildi. Fî 3 M sene 1094 [2 Ocak 1683] Bu berât giru gelüp on varak zîrde mezkûra mufassal berât-ı şerîf virilmiştir 15 S sene 1094 [13 Şubat 1683]” (BOA, MAD, nr. 2931, s. 8).

Berata düşülen ve metnin sonunda bold olarak verilen şerh, Nuh Efendi’nin yaklaşık bir buçuk ay sonra yeni bir berat aldığını göstermektedir. İkinci berat suretine ulaştığımızda Nuh Efendi’nin mukataayı kendisinden önce tasarruf eden Kehhâlbaşı Pîrî Efendi gibi “te‘biden” üzerine aldığını gördük (BOA, MAD, nr. 2931, s. 32 (15 Safer 1094/13 Şubat 1683)). Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde Nuh Efendi’nin 1094/1683 yılı itibariyle Rūsûm-ı Tamga-yı Akmîşe-i Sandal ve Atlas Mukataası’nı te‘biden üzerine aldığını, Akbulut’un kullandığı belgenin maaş tahsiline dair değil hazineye para yatırılması ile ilgili olduğunu, 7 Rebiülevvel 1105 (6 Kasım 1693)’ten itibaren ise mukataadan hazineye ödenmesi gereken miktarın Nuh Efendi’ye “in‘am” edilerek mukataanın hassa dönüştürüldüğünü göstermektedir. “Te‘biden tevcih” işleminin mâlikâne sisteminin ihdasından önce gerçekleşmesinden mukataanın hassa dönüştürülmesine kadar dikkat çekici pek çok malî-bürokratik unsur içeren bu veriler müstakil bir başka incelemeye konu edilecek kadar önemlidir. Şimdilik mukataa kayıtlarını dikkatle taramak suretiyle tevcih, ferâğ, intikal ve ref‘ işlemlerine ulaşılabileceğini ve bu verilerin Nuh Efendi’nin biyografisi için son derece önemli ve orijinal bilgiler sağlayacağını belirtmekle yetiniyoruz. Son olarak Nuh Efendi’nin maaş kayıtları takip edildiğinde 4

Şaban 1119/31 Ekim 1707’de esamesine “müteveffâ keşidesinin” çekildiği görülmektedir (BOA, KK, nr. 3444, s. 114) ki ihmal edilen bu ayrıntılar esasen biyografinin en önemli unsurlarıdır.

Akbulut’un Hekimoğlu Ali Paşa’nın gençlik yılları ve ilk görevlerine dair kurgusu da arşiv kaynaklarının kullanımı bakımından ciddi hatalar barındırır. Bu çerçevede yazar, Hekimbaşızâde’nin 1705-1707 yılları arasında enderuna girdiğini, bir süre sonra silahşör olduğunu ve 1712 yılı itibariyle kapıcıbaşılık görevinde bulunduğunu iddia etmektedir. Ali’nin Enderun’a alınıp alınmadığı, alındıysa hangi görevlerde bulunduğu ve silahşörlüğünün mahiyeti çoğu zaman muğlak ifadelerle geçiştirilmiştir (Akbulut, 2022: 69-78). Hekimbaşızâde’nin saraya girişi ile Küçük Ruznamçe Kalemi mevâcib defterleri arasında bir irtibat kurulmuştur ki bu teknik olarak yanlıştır (Akbulut, 2022: 74, dipnot 109). Ayrıca Ali Bey’in zeamet tasarruf eden bir kapıcıbaşı olduğu da ileri sürülmüş, bu kapsamda şu satırlar kaydedilmiştir:

“Ali’nin silahşörlük görevi çok sürmeden kapıcıbaşılık rütbesine geçmiş olması muhtemeldir. Bu takdirde, Aralık 1711’de, Paşa Sancağı’na bağlı 550 kuruş gelire sahip bir zeamet, Mart 1712’den itibaren “dergâh-ı muallâm kapıcıbaşlarından Ali Bey’e” verilmiş olduğunu gösteren vesika kıymet kazanır...” (Akbulut, 2022: 78).

Akbulut, Ali Bey’e zeamet tevcih edildiğine dair yukarıdaki iddiası için 118 numaralı mühimme defterinin 224’üncü sayfasında yer alan 959 numaralı hükme atıf yapmıştır. Söz konusu hüküm suretinin transkribe hali şu şekildedir:

“Nevrekob kâdîsına hüküm ki;

Elhâc Mehmed gelüp dergâh-ı mu‘allâm kapıcıbaşlarından Ali Beg, Paşa sancağında Nevrekob nâhiyesinde Maloşişte nâm karye ve gayriden berât-ı şerîfimle mutasarrıf olduğu ze‘âmeti karyelerinin bin yüz yirmi dört senesi Martı ibtidâsından bir sene tamâmına değin zabtına beş yüz elli guruşa buna deruhde ve ilzâm ve bu dahi iltizâm idüp yedine memhûr zabt temessüki virildüğün bildirüp mücibince zabt itdirilmek bâbında emr-i şerîfim ricâ eyledüğü ecilden mücebince zabt itdirilmek için yazılmışdır. Fî evâsıt-ı Zâ sene [1]123 [20-30 Aralık 1711]” (BOA, Mühimme Defterleri, nr. 118, s. 224, hkm. 989).

Yukarıdaki emirde Akbulut’un iddia ettiği gibi bir zeamet tevcih işlemi söz konusu değildir. Zaten zeamet tevcihi için mühimme serisine başvurulmuş olması başlı başına bir problemdir. İlgili hüküm sureti, Mehmed Bey adında bir mültezimin Ali Bey isimli kapıcıbaşının uhdesindeki zeameti karyelerini 550 kuruşa bir yıllığına iltizama almasına dairdir. Ali Bey’in Hekimoğlu Ali Bey olduğuna bir işaret yoktur ve 550 kuruş zeamet gelirlerini değil iltizam sözleşmesi kapsamında ödenecek miktarı ifade etmektedir. Bu bilgiler bir arada düşünüldüğünde kullanılan emrin tımar sistemi içerisindeki iltizam uygulamasına dair olduğunu ve Ali Bey’in kapıcıbaşı tayin edilmesi ile ilgisi bulunmadığını göstermektedir. Esasen bu bölgedeki tımar gelirlerinin Hekimbaşı ailesi ile bir bağı mevcuttur (BOA, Mühimme Defterleri, nr. 116, s. 160, hkm. 636), fakat bu durumun Ali Ağa’nın kapıcıbaşılığa atanması ile alakası yoktur.

Osmanlı devlet adamlarının hayatlarının ilk yıllarına dair bilgileri tespit etmedeki güçlük genel bir sorundur. Ancak kaydına ulaşılabilir bir göreve dair verilerin tespit edilememiş olması araştırmacıların arşiv bilgisinden kaynaklanmaktadır. Öyleyse Ali Paşa’nın görevlerini arşiv vesikaları ile tespit veya teyit ederek ayrıntılara ulaşmak için ne yapılması gerekirdi? Hekimbaşızâde Ali Paşa’nın kapıcıbaşılık görevi örneğini ele almak gerekirse, kapıcıbaşların ruusla göreve geldikleri bilinmektedir. Haliyle öncelikle bu atamanın ruus kaydına ulaşılmaya çalışılmalıydı. Muhtemel tarihlere ait defterler taranarak biyografideki bu çok kritik nokta tespit edilmeliydi. Biz de böyle yapmak suretiyle Ali Paşa’nın aşağıda transkribe metnini sunduğumuz kapıcıbaşılık ruusunun suretini bulduk.

“Kapucubaşılık-ı dergâh-ı âlî

Hekimbaşızâde Ali arzuhâl sunup emekdâr ve mahall ü müstahik olmağla kapucubaşılık virilmek bâbında inâyet recâ etmeğin dergâh-ı âlî cebecilerinden birinci bölükde yevmî sekiz akçe ulûfesi olan Mehmed Hasan Burusa ve yine beşinci bölükde sekiz akçe ulûfesi olan Yakub Ömer Avlonya ve yine dördüncü bölükde sekiz akçe olan Mahmud Muslı Malatya ve yine on yedinci bölükde sekiz akçe ulûfesi olan Ali Mustafa Mudurnu ve yine on üçüncü bölükde on üç akçe ulûfesi olan Mehmed Mustafa Konya ve yine yirminci bölükde sekiz akçe ulûfesi olan Ahmed İbrahim Kastamonu ve yine dördüncü cemâ’atde sekiz akçe ulûfesi olan Mustafa Mehmed Hisar ve yine yedinci bölükde on akçe ulûfesi olan Mehmed Kerim Engüri ve yine otuzuncu bölükde sekiz akçe ulûfesi olan Süleyman Kadri Kastamonu ve yine kırk dördüncü bölükde sekiz akçe ulûfesi olan Mustafa Mehmed Yanova mahlûllerinden on neferden seksen yedi ve yine topçuyândan otuz altıncı cemâ’atde yirmi beş akçe ulûfesi olan Mehmed Hüseyin serbölük-i sâbık ve yine otuz beşinci cemâ’atte otuz iki akçe ulûfesi olan Mehmed Şaban iki nefer mahlûlden dahi bâkî elli ve yine Tokad Gümrüğü Mukâta’ası mâlından otuz akçeye mutasarrıf Mehmed Hasan mahlûlünden bâkî yirmi akçe cem’an yüz elli akçe mahlûllerden yedi akçesi hazîne mânde ve mûcebince yüz elli akçe ile dergâh-ı âlî kapucubaşılığı tevcih olunmak. Fî 12 Ca sene 1117 [1 Eylül 1705]” (BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemî Ruus Defterleri (=A.DVNSRSK.d), nr. 2, s. 58).

Tespit ettiğimiz ruus sureti, Akbulut’un bütün kurgusunu değiştirmesi gerektiğini göstermektedir. Zira yazarın Ali Paşa’yı enderunda gösterdiği tarihte esasen kapıcıbaşı olduğu, bu kapsamda paşanın biyografisinin yaklaşık yedi yıllık hatayla kurgulandığı, haliyle bu yedi yıl için yapılan ilişki ağı tarifleri ve diğer değerlendirmelerin tamamen yanlış olduğu ortaya çıkmıştır.

Hekimbaşızâde’nin kapıcıbaşı olarak atanma tarihi ve görevin mahiyeti tespit edilemediğinden diğer pek çok biyografik veri de ortaya çıkartılamamıştır. Kapıcıbaşılardan ekseriyetle maaşlı oldukları ve maaşlarının Küçük Ruznamçe Kalemî’nin “ağayân-ı rikâb-ı hümayûn” sınıfından ödendiğinin bilinmesi buna imkan sağlayabilirdi (BOA, Mühimme Defterleri, nr. 115, s. 10, hkm 14). Biz bu verilerden hareketle müşaherehoran mevâcib defterlerden Ali Ağa’nın maaş kayıtlarını tespit ettik. Bunun için Ağa’nın ibtidâ tezkiresinin kaydedildiği 1117 yılına ait mevâcib defterine başvurduk. İlgili defterde Ali Ağa’nın ruusundan yaklaşık bir ay sonra maaş almaya başlaması için hazırlanan ibtida tezkiresini bulduk ve aşağıda transkribe metnini sunuyoruz.

“İbtidâ-i mevâcib-i iftihârü’l-emâcid ve’l-ekârim Ali Ağa Hekimbaşızâde dâme mecduhu ser-bevvâbîn-i dergâh-ı âlî şude ki be-cemâ’at-i ağayân-ı rikâb-ı hümayûn ilhâk şude fermûde ez-an sebep ki emekdâr ve mahall ve müstahik şude arzuhâl dâde ve inâyet ricâ kerde an-L-i Mehmed Hasan Burusa K1 yevm 8 ve an-L-i Yakub Ömer Avlonya K5 yevm 8 ve an-L-i Mahmud Muslı Malatya K4 yevm 8 ve an-L-i Ali Mustafa Mudurnu K17 yevm 8 ve an-L-i Mehmed Mustafa Konya K13 yevm 13 ve an-L-i Ahmed İbrahim Kastamonu K20 yevm 8 ve an-L-i Mustafa Mehmed Hisar C4 yevm 8 ve an-L-i Mehmed Kerim Engüri K7 yevm 10 ve an-L-i Süleyman Kadri Kastamonu K30 yevm 8 ve an-L-i Mustafa Mehmed Yanova K44 yevm 8 akçe an cebeciyan-ı dergâh-ı âlî ve an-L-i Mehmed Hüseyin serbölük-i sâbık C36 yevm 25 akçe bâkî yevm 22 ve an-L-i Ahmed Şaban C35 yevm 32 akçe bâkî yevm 28 akçe an-topciyan-ı dergâh-ı âlî ve an-L-i Mehmed Hüseyin yevm 30 akçe an-Gümrük-i Tokad bâkî yevm 20 cem’an yevm 157 akçe yevm 7 akçe hazîne-mânde ve yevm 150 akçe tevcih şude fermûde ber-mûceb-i ru’us-ı hümayûn el-vâki’ fî 12 Ca sene 1117 kayd şude bâ-fermân-ı âlî fî 11 C sene-i minhu. Fî yevm 150 yalnız yüz elli akçedir” (BOA, MAD, nr. 22566, s. 95).

Akbulut'un kitabında yer almayan bu veriler Ali Ağa'nın 150 akçe yevmiyeli bir kapıcıbaşı olarak görev yaptığını açıkça ortaya koymaktadır. Yöntem olarak ibtida tezkiresini tespit ettikten sonra maaş ödemelerini yıl yıl izlemek gerekir. Biz de öyle yapmak suretiyle 1129 yılı mevâcib defterinde Ali Paşa'nın biyografisi için çok önemli bilgiler içeren şerhler olduğunu gördük. Bu kapsamda maaşının 20 Mayıs 1716'da memur olduğu göreve layık bulunmadığı gerekçesiyle kesildiğini, bu kesintiye bağlı olarak kendisine zeamet tevcih edildiğini, 23 Ocak 1717 tarihli ikinci bir kararla ise yeniden maaş almaya başladığını gördük. Bu bilgilere dair kayıt şu şekildedir:

“Ali Ağa Hekimbaşızâde [yevm] 150

Ref' şude ez-ân sebab ki me'mûr şude der-hıdemât-ı aliyye liyâkateş neşude ulûfe-eş hazîne-mânde ve mukâbele-eş ze'âmet tevcih şude bâ-tezkire-i ilmuhaber taraf-ı Dîvân-ı Hümâyûn fi 28 Ca Sene [1]128. İbkâ ve mukarrer şude fermûde bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ve bâ-ru'us-ı hümâyûn fi 9 S sene [1]129 [23 Ocak 1717] yevm 150” (BOA, KK, nr. 3451, s. 5).

Yukarıdaki veriler araştırmacıların bürokratik işleyiş ve defter serilerine dair bilgi ve tecrübelerinin önemini göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir. Bu kapsamda vurgulanması gereken bir diğer husus terminolojiye hakimiyettir. Zira terminolojiye vakıf olunmaması pek çok araştırmada ciddi hatalara sebep olmaktadır. Bu çerçevede Sayın Akbulut'un Hekimoğlu Ali Paşa'nın Zile voyvodallığı görevinde bulunduğu döneme dair şu değerlendirmeleri önem arz etmektedir:

“Mayıs 1716 tarihli “Zile ve tevâbii mukataası uhdesinde olan Hekimbaşı-zâde Ali'ye” yazılan III. Ahmed tuğralı bir ferman, Ali Bey'in Zile Voyvodallığı görevi eyyamında ulaşabildiğimiz iki vesikadan biridir. Ordu Belgrad civarlarında savaşa hazırlanırken, Ali Bey'e hitaben yazılan ferman, Tersane-i Âmire'de yapılmasına karar verilen iki kalyon için yeni bir demirhane inşa edileceğini ve bu işin 2641 esedî kuruşluk maliyetinin Zile Voyvodasının o seneki hasılatından ödenmek üzere toplanıp İstanbul'a gönderilmesini emrediyordu. İki ay içinde, 30 Haziran 1716'da Ali Bey 316.920 akçeye denk gelen bu miktarı toplayabilmiş, tersane emini Mehmed Efendi'nin gönderdiği Salih Ağa'ya mahkeme ve şahitler huzurunda parayı teslim etmişti” (Akbulut, 2022: 85).

Yazar bu bilgiler için Cevdet Bahriye fonundan 13/1200 numaralı belgeye atıf yapmıştır. Ancak kullanılan belge esasen aynı numara ile İbnülemin Bahriye tasnifindedir. Bu vesile ile arşiv kaynaklarının kod, tarih ve numaralarının müellif tarafından yeniden gözden geçirilmesinde yarar olduğunu belirtmek gerekir. Asıl problem ise belgenin tanımlanmasıyla ilgilidir. Ferman diye tavsif edilen bu belge esasen bir sebep-i tahrir hükmüdür. Bu belgeler temessük yerine geçmekte olup havale türü hazine işlemlerinde kullanılmaktadır (Kütükoğlu, 1998: 192-196). Belge tanımı doğru yapıldığı takdirde bu tür havalelerin defter kayıtlarına ulaşılması gerektiği anlaşılacaktır. Bu aşamada öncelikle Zile Voyvodallığı'nın hangi büroya bağlı bulunduğu tespit edilmeli, ardından Ali Ağa'nın görev yaptığı yıllara dair hesaplar o büroya ait defterler üzerinden ortaya koyulmalıydı. Fakat bu yöntemin tercih edilmediği, dolayısıyla pek çok kıymetli verinin tespit edilemediği görülmektedir.

Arşiv kaynaklarının kullanımını bakımından kitap boyunca tekrar eden temel sorun mühimme serisi dışındaki kayıtlar için çoğunlukla perakende evraka başvurulmasıdır. Son zamanlarda yaygın hâle gelen bu tasarruf, çok ciddi problemler barındırmaktadır. Mesela Ali Paşa'nın Yeni-il voyvodallığı dönemi faaliyetleri ve hazine ödemeleri için mühimme defterleri dışında perakende evraka başvurmak suretiyle çeşitli eksik ve hatalı değerlendirmelerde bulunulmuştur (Akbulut, 2022: 89-99). Oysa yapılması gereken öncelikle Yeni-il Hasları'nın bağlı bulunduğu büronun tespit edilmesi, ardından bu büroya ait defter serileri üzerinden malî emirlerin ve hazine ödemelerinin incelenmesiydi. İlgili tarihlerde Başmuhasebe Kalemi'ne bağlı olan bu hasların hazine ödemelerinin takip edildiği defterler, “kuyud-ı mukataat” olarak adlandırılmaktadır. Ekte görsellerini sunduğumuz sayfalar, bu serinin 1132 yılı defterinden alınmış olup Hekimoğlu Ali Paşa'nın voyvodallık dönemine ait hazine

ödemelerini ve muhasebesini içermektedir. Söz konusu defter kayıtlarının sağlayacağı toplu veriyi perakende evraktan derlemek oldukça zordur, bunun için uzun bir mesai harcamak gerekir ve defterler mevcutken bu yönde bir teşebbüste bulunmak çoğu zaman gereksizdir. Sayın Akbulut kitabının yeni baskılarında defter serilerine başvurmak suretiyle bu verilere daha kolay ve hızlı şekilde ulaşabilecektir.

“Biyograf kullanabileceği bir bilgiyi belgelerden elde ettiyse defterleri incelememiş olmasının ne gibi bir mahzuru olabilir?” sorusu sorulabilir. Bu yöntem, yukarıda örnekleri ile gösterildiği şekilde bürokratik pek çok işlemin atlanmasına neden olarak eksik ve hatalı değerlendirmelerde bulunulmasına yol açmaktadır. Kritik noktadaki örnekler üzerinden gösterilmeye çalışılan bu hatalı yaklaşım kitap boyunca sıkça tekrarlanmıştır. Mesela Hekimoğlu Ali Paşa'nın oğlu Mehmed'in 1774'te kapıcıbaşı tayin edilmesi hakkında ruus tezkiresine başvurulmuştur (BOA, Cevdet Tasnifi Dâhiliye Evrakı, nr. 129/6441). Hâlbuki bu kayıt için ruus defterlerinin incelenmesi gerekirdi. Üstelik belge “buyruldu” olarak tavsif edilmiş (dipnot 133) ve 150 akçe olan yevmiye miktarı 300 akçe olarak ifade edilmiştir (Akbulut, 2022: 75-76). Bir başka örnek Ali Paşa'nın oğlu Mustafa Said'e malikâne kasr-ı yed etmesi hakkındadır. Bu bilgi için işlem görmüş berata atıf yapılmıştır (Akbulut, 2022: 433) ki esasen “atik malikâne” ve “kuyud-ı berevat” defterlerinin kullanılması gerekirdi. Böylece daha uzun periyotları içeren orijinal bilgiler tespit edilebilirdi. Neticede Osmanlı bürokratik yapılanmasının esasını defterlerin teşkil ettiğini daima göz önünde bulundurmamak hem araştırmacıların işini kolaylaştıracak hem de verilerin daha doğru ve eksiksiz olmasını sağlayacaktır. Bu noktada öncelikle hangi defter serilerine başvurulması gerektiğini tespit etmek sağlıklı sonuçlar verecektir. Kitabın bu gözle baştan sona yapılandırılması ciddi tashihiye ve pek çok yeni bilginin ortaya çıkartılmasına vesile olacaktır.

Bu incelemenin girişinde bürokratik işleyiş ve arşiv kaynağı kullanımını hususlarına odaklanılacağı vurgusu yapılmıştı. Metin boyunca bu amaca sadık kalınmaya özen gösterildi. Dolayısıyla kitabın kurgusu, temel problematikler, tarihsel bağlam ve biyografi sahasının tartışmalarına müdahil olunmadı. Yine de daha önceki tanıtımlarda kitap boyunca yer yer kullanılan genel verilerin tablollaştırılması gerektiği yönündeki önerileri hatırlatmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Keza biyografide paşanın kendisinden çoğu zaman uzaklaşmış olduğuna dair tenkitlerin (Punar, 2022; Erkan, 2022) yerinde ve önemli olduğunu vurgulamayı gerekli görüyoruz. Kitaptaki küçük ölçekli hataların giderilmesinde ise editoryal destek yeterli olacaktır. Bu çerçevede örneğin Gülnuş Valide Sultan'ın ölümüyle Ali Bey'in görevinin “maiyeti” değil “mahiyeti” değişmiştir (Akbulut, 2022: 83). Nuh Efendi'nin vefatıyla Ali'nin “öksüz” kaldığı ifade edilmiştir, fakat doğru tabir “yetim” olmalıdır (Akbulut, 2022: 72). Ali Paşa'nın Abdullah Paşa'nın muhalledatını hazineye aktarması “iktisadi” değil “malî” bir başarıdır (Akbulut, 2022: 176). Metin boyunca belge veya kaynak dilinden aktarılan “bilâ tehir cezasının verileceği” (s. 137), “Câ'e Nizâmü'l-Mülk: Ali Paşa'nın Mali ve Askeri Reformları” (s. 333), “igbirâr-ı küllî zuhûr etmesi” (s. 369) gibi yorucu ifade ve terkiplere sıkça yer verilmiştir ki bunların azaltılması genel okuyucu için kolaylaştırıcı olacaktır. Çoğaltılması mümkün bu gibi örneklere hemen hemen her çalışmada rastlanılabilir, pek çok araştırmacıyı benzer durumlardan kurtaran editörlerin dikkatidir. Yeni baskıda daha özenli bir editoryal çalışma yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı bürokratik yapılanmasının esasını defterler teşkil etmektedir. Evrak türünden kaynaklar ise çoğunlukla defter kaydına dönüşecek işlemlerin aşamalarını oluşturmaktadır. Bu bakımdan Osmanlı bürokrasisince üretilen veya üzerinde muamele yapılan milyonlarca evrak ve binlerce defter birbirinden bağımsız değildir. Üstelik her bir belge ve defter, basit bir kayıt tutma faaliyeti dışında fonksiyonlara sahiptir. Bu inceleme, defter serileri ve prosedüre hâkimiyetin biyografi yazımında tahmin edilenden çok daha önemli olduğunu gösterebilirse amacına ulaşmış olacaktır. Ele aldığımız kitap, bu konuları izah etmeye imkân sağlayan önemli örnekler içermekteydi. Hiç şüphesiz bu genel çıktıkların müellife bakan yönü daha kısa vadede sonuç verecektir. Bu çerçevede sayın Akbulut'un büyük emek verdiği anlaşılan kitabını yukarıda işaret edilen hususları dikkate almak suretiyle yeniden

inşa etmesi, hem araştırmasını daha değerli hâle getirecek hem de benzer çalışmalara emsâl teşkil edecek bir yapıya kavuşturacaktır.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA)

1-) Arşiv Belgeleri

Ali Emiri Tasnifi Sultan II. Ahmed Evrakı, nr. 18/1997.

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Ruus Defterleri (=A.DVNSRSK.d), nr. 2.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defter Tasnifi (=D.BŞM.d), nr. 499.

Cevdet Tasnifi Dahiliye Evrakı, nr. 129/6441.

İbnülemin Tasnifi Bahriye Evrakı, nr. 13/1200.

İbnülemin Tasnifi Sıhhiye Evrakı, nr. 1/30

Kamil Kepeci (=KK), nr. 3410; nr. 3412; nr. 3444; nr. 3451.

Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD), nr. 2931; nr. 10142; nr. 10163; nr. 22566.

Mühimme Defterleri, nr. 115; nr. 116; nr. 118.

2-) Araştırma Eserleri

Afyoncu E. (2006). Müşaherehorân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 32, s. 153-154), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Akbulut M. Y. (2020). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı siyasi ve sosyal örgüsünde bir devlet adamı biyografisi: Hekimoğlu Ali Paşa (1689-1758)*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Akbulut M. Y. (2022). *Hekimoğlu Ali Paşa: Paşalar çağının şeyhülvüzerası*, İstanbul: Timaş Akademi.

Darling L. (1990). Ottoman salary registers as a source for economic and social history. *Turkish Studies Association Bulletin*, XIV(1), 13-33.

Erkan D. (2022). Kitâbiyât. *Osmanlı Araştırmaları*, 59, 281-283.

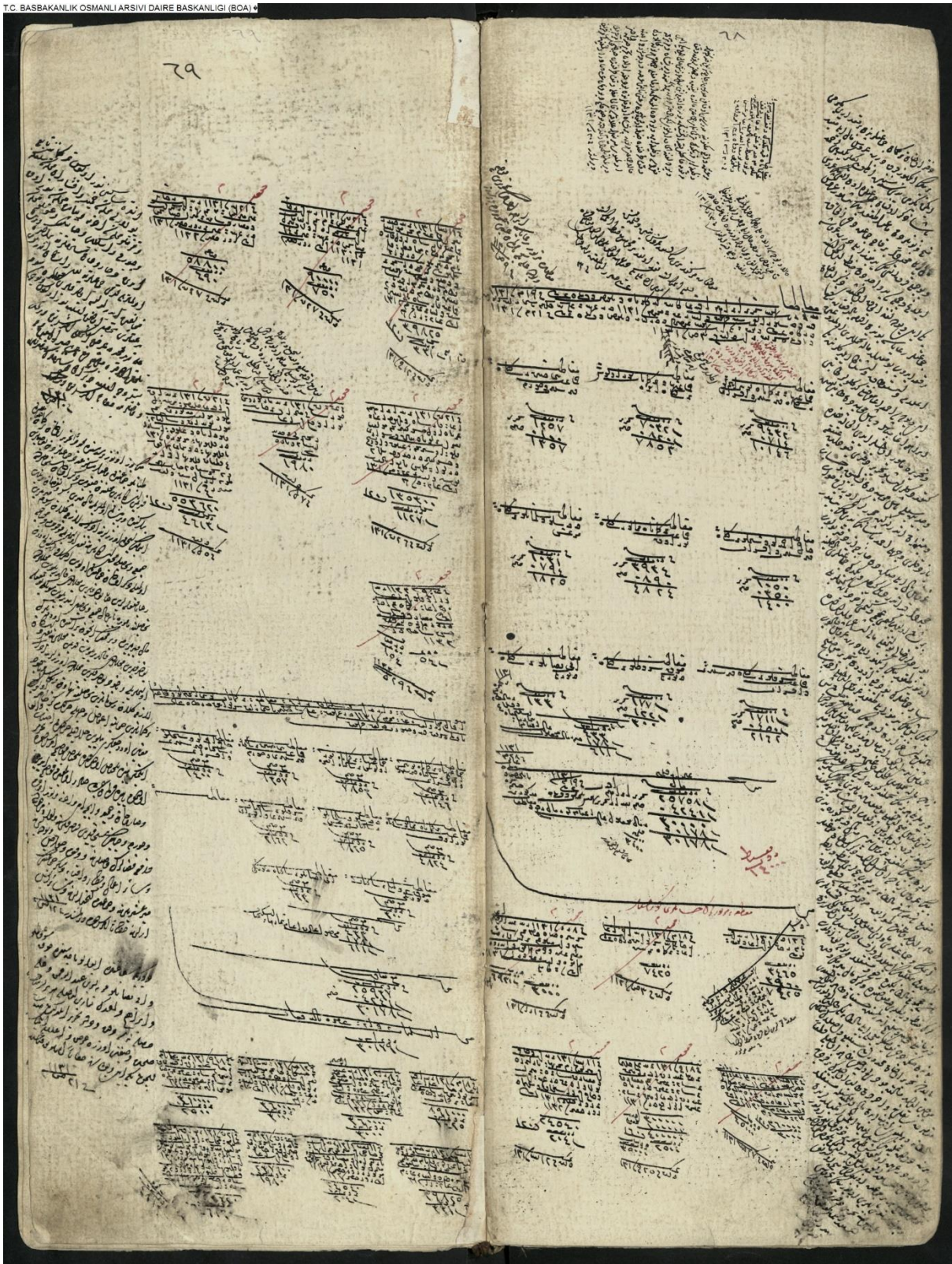
Kütükoğlu, M. S. (1998). *Osmanlı belgelerinin dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Punar B. (2022). Kitâbiyât, *Osmanlı Araştırmaları*, 60, 268-273.

Ek 1: Hekimoğlu Ali Bey'in Yeniil Voyvodalığı Dönemi Hesapları (MAD, nr. 10163, s. 68-70).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

MAD.d.10163.1.1

KÜTAHYA
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 1 enstitü, 11 fakülte, 1 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, Kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sem bolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa feveran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespitidir.